వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
కావ్య శృఙ్ఖలా

మహాకవిశ్రీకాలిదాసవిరచితం కుమారసంభవమ్।

ఆదితోఽష్టసర్గావధి మల్లినాథకృతయా-
ష్టమతోఽన్తావధి సీతారామకృతయా
సంజీవిన్యా చ సమేతమ్ ।

శ్రీః।

కుమారసంభవమ్।

సంజీవిన్యాఖ్యవ్యాఖ్యాసమేతమ్।

ప్రథమః సర్గః।

మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే।

సద్యో దక్షిణదృక్ప్రాతసంకుచద్వామదృష్టయే॥

అన్తరాయతిమిరోపశాన్తయే శాన్తపావనమచిన్త్యవైభవమ్।
తన్నరం వపుషి కుఞ్జరం ముఖే మన్మహే కిమపి తున్దిలం మహః॥
శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యమ్।
కరుణామసృణైః కటాక్షపాతైః కురు మామమ్బ కృతార్థసార్థవాహమ్॥

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా।
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే॥
భారతీ కాలిదాసస్య దుర్వ్యాఖ్యావిషమూర్చ్ఛితా।
ఏషా సంజీవినీ వ్యాఖ్యా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి॥

తత్రభవాన్కాలిదాసః కుమారసంభవం కావ్యం చికీర్షుః 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్' ఇతి శాస్త్రాత్కావ్యాదౌ వక్ష్యమాణార్థానుగుణం వస్తు నిర్దిశతి—

అస్త్యుత్తరస్యాం దిశి దేవతాత్మా హిమాలయో నామ నగాధిరాజః।
పూర్వాపరౌ తోయనిధీ వగాహ్య స్థితః పృథివ్యా ఇవ మానదణ్డః॥౧॥

అస్తీతి॥ ఉత్తరస్యాం దిశి। అనేనాస్య దేవభూమిత్వం సూచ్యతే। దేవతాత్మాధిష్ఠాతా యస్య సః। ఏతేనాస్య వక్ష్యమాణమేనకాపరిణయపార్వతీజననాదిచేతనవ్యవహారయోగ్యత్వసిద్ధిః। హిమస్యాలయః స్థానమితి హిమాలయో నామ హిమాలయ ఇతి ప్రసిద్ధః। అధికో రాజాధిరాజః। 'రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్'। న గచ్ఛన్తీతి నగా అచలాస్తేషామధిరాజో నగాధిరాజోఽస్తి। కథంభూతః। పూర్వాపరౌ ప్రాచ్యపశ్చిమౌ తోయనిధీ సముద్రౌ వగాహ్య ప్రవిశ్య అతఏవ పృథివ్యా భూమేర్మానం హస్తాదినా పరిచ్ఛేదః। భావే ల్యుట్। తస్య దణ్డః। యద్వా మీయతేఽనేనేతి మానమ్। కరణే ల్యుట్। స చాసౌ దణ్డశ్చ స ఇవ స్థితః। ఆయామపరిచ్ఛేదకదణ్డ ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః। పూర్వాపరసాగరావగాహిత్వం చాస్య హిమాలయస్యాస్త్యేవ। ఉక్తం చ బ్రహ్మాణ్డపురాణే—'కైలాసో హిమవాంశ్చైవ దక్షిణే వర్షపర్వతౌ।

పూర్వపశ్చిమగావేతావర్ణవాన్తరూపస్థితౌ॥' అత్ర హిమాచలస్యోభయాబ్ధివ్యాప్తిసామ్యాన్మానదణ్డత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా-లంకారః। 'ప్రకృతేఽప్రకృతగుణక్రియాదిసంబన్ధాదప్రకృతత్వేన ప్రకృతస్య సంభావనముత్ప్రేక్షా' ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః। అస్మిన్సర్గే ప్రాయేణ వృత్తముపజాతిః। క్వచిదిన్ద్రవజ్రోపేన్ద్రవజ్రే చ। తల్లక్షణం తు—'స్యాదిన్ద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః'। ఉపేన్ద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ'। అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః' ఇతి॥

ఇతఃపరం షోడశభిః శ్లోకైర్హిమాద్రిం వర్ణయతి। తత్ర నగాధిరాజత్వం నిర్వోఢుమాహ—

యం సర్వశైలాః పరికల్ప్య వత్సం మేరౌ స్థితే దోగ్ధరి దోహదక్షే।

భాస్వన్తి రత్నాని మహౌషధీశ్చ పృథూపదిష్టాం దుదుహుర్ధరిత్రీమ్॥౨॥

యమితి॥ సర్వే చ తే శైలాశ్చ సర్వశైలాః। 'పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణనవకేవలాః సమానాధికరణేన' ఇతి సమాసః। యం హిమాలయం వత్సం పరికల్ప్య విధాయ దోహదక్షే దోహనసమర్థే మేరౌ దోగ్ధరి స్థితే సతి। 'యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్' ఇతి సప్తమీ। పృథూపదిష్టాం పృథునా వైన్యేనోపదిష్టామీదృక్తయా ప్రదర్శితాం ధరిత్రీమ్। గోరూపధరామితి శేషః। 'గౌర్భూత్వా తు వసుంధరా' ఇతి విష్ణుపురాణాత్। 'అకథితం చ' ఇతి కర్మత్వమ్। భాస్వన్తి చ భాస్వత్యశ్చ భాస్వన్తి ద్యుతిమన్తి। ఓషధివిశేషణం చైతత్। 'నపుంసకమనపుంసకేన–' ఇత్యాదినా నపుంసకైకశేషః। రత్నాని మణీఞ్జాతిశ్రేష్ఠవస్తూని చ। 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపి' ఇతి విశ్వః। 'జాతౌ జాతౌ యదుత్కృష్టం తద్రత్నమితి కథ్యతే' ఇతి యాదవః। మహౌషధీశ్చ సంజీవనీప్రభృతీశ్చ క్షీరత్వేన పరిణతా ఇతి శేషః। 'తాః క్షీరపరిణామినీః' ఇతి విష్ణుపురాణాత్। దుదుహుః। 'దుహియాచి–' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్। అత్ర ప్రయోజకత్వేఽపి శైలానాం 'పఞ్చభిర్హలైః కర్షతి గ్రామణీః' ఇతి వత్తత్సమర్థాచరణాత్కర్తృత్వేన వ్యపదేశః। దుహేః స్వరితేత్త్వేఽప్యకర్త్రభిప్రాయవివక్షాయాం పరస్మైపదమ్। అత్రార్థే ప్రమాణమ్— 'గౌర్భూమిరచలాః సర్వే కర్తారోఽత్ర పయాంసి చ। ఓషధ్యశ్చైవ భాస్వన్తి రత్నాని వివిధాని చ॥ వత్సశ్చ హిమవానాసీద్దోగ్ధా మేరుర్మహాగిరిః॥' ఇతి। ఏతేన వత్సస్య మాతుః ప్రేమాస్పదత్వాదస్య సారగ్రాహిత్వం గమ్యతే। తథా చాస్య నగస్య రత్నవిశేషభోక్తృత్వాన్నగాధిరాజత్వం యుక్తమితి భావః। అత్ర హిమవద్వర్ణనస్య ప్రకృతత్వాత్తజ్జతౌషధిరత్నానాం ద్వయానామపి ప్రకృతత్వాత్తేషాం దోహనక్రియారూపసమానధర్మసంబన్ధాదౌపమ్యస్య గమ్యత్వాత్కేవలప్రాకరణికవిషయస్తుల్యయోగితానామాలంకారః। తదుక్తమ్—'ప్రస్తుతానాం

తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః। ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా మతా తుల్యయోగితా॥' న చాత్ర రూపకపరిణామాద్యలంకారశఙ్కా కార్యా తేషామారోపహేతుత్వాత్। హిమహేమాచలాదిషు వత్సత్వదోగ్ధృత్వాదీనామాగమసిద్ధత్వేనానారోప్యమాణత్వాదితి॥

నను హిమదోషదూషితస్య తస్యాత్యన్తమనభిగమ్యత్వాచ్ఛ్వత్రిణ ఇవ సర్వమపి సౌభాగ్యం విఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ—

అనన్తరత్నప్రభవస్య యస్య హిమం న సౌభాగ్యవిలోపి జాతమ్।

ఏకో హి దోషో గుణసంనిపాతే నిమజ్జతీన్దోః కిరణేష్వివాఙ్కః॥3॥

అనన్తేతి॥ ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణమ్। అనన్తానామపరిమితానాం రత్నానాం శ్రేష్ఠవస్తూనాం ప్రభవస్య యస్య హిమాద్రేర్హిమమ్। కర్తృ। సుభగస్య భావః సౌభాగ్యమ్। 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః। తద్విలుమ్పతీతి సౌభాగ్యవిలోపి సౌన్దర్యవిఘాతకం న జాతం నాభూత్। తథాహి। ఏకో దోషో గుణసంనిపాత ఇన్దోః కిరణేష్వఙ్క ఇవ నిమజ్జతి। అన్తర్లీయత ఇత్యర్థః। నహి స్వల్పో దోషోఽమితగుణాభిభావక ఏవ కింతు కశ్చిదిన్దుకలఙ్కాదివద్గుణైరభిభూయతే। అన్యథా సర్వరమ్యవస్తుహానిప్రసఙ్గాదితి భావః। అత్రోపమానుప్రాణితోఽర్థాన్తరన్యాసాలంకారః। తల్లక్షణం తు—'జ్ఞేయః సోఽర్థాన్తరన్యాసో వస్తు ప్రస్తుత్య కించన। తత్సాధనసమర్థస్య న్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః॥' ఇతి దణ్డీ॥

యశ్చాప్సరోవిభ్రమమణ్డనానాం సంపాదయిత్రీం శిఖరైర్బిభర్తి।

బలాహకచ్ఛేదవిభక్తరాగామకాలసంధ్యామివ ధాతుమత్తామ్॥४॥

యశ్చేతి॥ కించేతి చకారార్థః। యో హిమాద్రిరప్సరసాం విభ్రమమణ్డనాని విలాసాలంకరణాని। అథవా విభ్రమో విపరీతన్యాసః। 'విభ్రమస్త్వరయాకాలే భూషాస్థానవిపర్యయే' ఇతి దశరూపకాత్। తేన మణ్డనాని తేషాం సంపాదయిత్రీమ్। ఏతద్ధాతురాగదర్శిన్యోఽప్సరసః సంధ్యాభ్రమేణ ప్రసాధనాయ త్వరయన్త ఇతి భావః। తథాత్వే భ్రాన్తిమదలంకారో వ్యజ్యతే। 'కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। వారీణాం వాహకా బలాహకాః। పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః। తేషాం ఛేదేషు ఖణ్డేషు విభక్తః సంక్రమితో రాగో యయా తామ్। ఏతేనాద్రేరభ్రంకషత్వం గమ్యతే। ఇదం విశేషణద్వయం సంధ్యాయామపి యోజ్యమ్।

ధాతవః సిన్దూరగైరికాదయోఽస్య సన్తీతి ధాతుమాన్। నిత్యయోగే మతుప్। తస్య భావో ధాతుమత్తా తామ్। ధాతుయోగిత్వమితి సంబన్ధోఽపి వాచ్యార్థః। 'సమాసకృత్తద్ధితేషు సంబన్ధాభిధానం భావప్రత్యయేన' ఇతి వచనాత్। లక్షణయా నిత్యానుషఙ్గికధాతుమిత్యర్థః।అకాలసంధ్యామివానియతకాలప్రాప్తసంధ్యామివ శిఖరైర్బిభర్తి ధత్తే। అత్ర సంధ్యాశబ్దస్య జాతివాచిత్వాజ్జాత్యుత్ప్రేక్షా॥

ఆమేఖలం సంచరతాం ఘనానాం ఛాయామధఃసానుగతాం నిషేవ్య।

ఉద్వేజితా దృష్టిభిరాశ్రయన్తే శృఙ్గాణి యస్యాతపవన్తి సిద్ధాః॥౫॥

ఆమేఖలమితి॥ సిద్ధా అణిమాదిసిద్ధా దేవయోనివిశేషాశ్చ। 'పిశాచో గుహ్యకః సిద్ధో భూతోఽమీ దేవయోనయః' ఇత్యమరః। ఆ మేఖలాభ్య ఆమేఖలం నితమ్బపర్యన్తమ్। 'మేఖలా ఖణ్డబన్ధే స్యాత్కాఞ్చీశైలనితమ్బయోః' ఇతి విశ్వః। 'ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' ఇత్యవ్యయీభావః। సంచరతాం ఘనానాం మేఘానామధఃసానూని మేఘమణ్డలాదధస్తాని గతాం ప్రాప్తామ్। 'ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః' ఇతి సమాసః। ఛాయామనాతపమ్। 'ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబిమ్బమనాతపః' ఇత్యమరః। నిషేవ్య వృష్టిభిరుద్వేజితాః క్లేశితాః సన్తః। 'ఉద్వేగస్తిమితే క్లేశే భయే మన్థరగామిని' ఇతి శబ్దార్ణవః। యస్య హిమాద్రేరాతపవన్తి సాతపాని శృఙ్గాణ్యాశ్రయన్తే। ఆశ్రిత్య స్థితా ఇత్యర్థః। అతిమేఘమణ్డలమస్యౌన్నత్యమితి భావః॥

పదం తుషారస్రుతిధౌతరక్తం యస్మిన్నదృష్ట్వాపి హతద్విపానామ్।

విదన్తి మార్గం నఖరన్ధ్రముక్తైర్ముక్తాఫలైః కేసరిణాం కిరాతాః॥౬॥

పదమితి॥ యస్మిన్నద్రౌ కిరాతాస్తుషారస్రతిభిర్హిమనిస్యన్దైర్ధౌతం క్షాలితం రక్తం శోణితం యస్య తత్తథోక్తమ్। అతో దుర్గ్రహమితి భావః। హతా ద్విపా గజా యైస్తేషాం హతద్విపానాం కేసరిణాం సింహానాం పదం పాదప్రక్షేపస్థానమదృష్ట్వాపి నఖరన్ధ్రైర్నఖద్రోణినిభిర్ముక్తైర్ముక్తాఫలైర్మార్గం విదన్తి జానన్తి। అత్ర వ్యాధాః సింహఘాతినో గజేన్ద్రాశ్చ ముక్తాకరా ఇతి భావః। 'కరీన్ద్రజీమూతవరాహశఙ్ఖమత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని। ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి॥'

న్యస్తాక్షరా ధాతురసేన యత్ర భూర్జత్వచః కుఞ్జరవిన్దుశోణాః।

వ్రజన్తి విద్యాధరసున్దరీణామనఙ్గలేఖక్రియయోపయోగమ్॥౭॥

న్యస్తాక్షరేతి॥ యత్ర హిమాద్రౌ ధాతురసేన సిన్దూరాదిద్రవేణ। 'శృఙ్గారాదౌ విషే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః' ఇత్యమరః। న్యస్తాక్షరా లిఖితవర్ణా అతఏవ కుఞ్జరస్య యే విన్దవః కాయే వయోవిశేషభావినః పద్మకఖ్యాః। 'పద్మకం బిన్దుజాలకమ్' ఇత్యమరః। త ఇవ శోణా రక్తవర్ణాః। లిఖితభాగేష్వితి శేషః। భూర్జత్వచో భూర్జపత్రవల్కలాని। 'భూర్జపత్రో భుజో భూర్జో మృదుత్వక్చార్మికా అపి' ఇతి యాదవః। విద్యాధరసున్దరీణామ్। లిఖ్యన్తే యేషు తే లేఖాః పత్రికాః। అనఙ్గస్య లేఖాస్తేషాం క్రియయా। కామవ్యఞ్జకలేఖకరణేనేత్యర్థః। ఉపయోగముపకారం వ్రజన్తి। దివ్యాఙ్గనావిహారయోగ్యోఽయం శైల ఇతి భావః॥

యః పూరయన్కీచకరన్ధ్రభాగాన్దరీముఖోత్థేన సమీరణేన।

ఉద్గాస్యతామిచ్ఛతి కింనరాణాం తానప్రదాయిత్వమివోపగన్తుమ్॥౮॥

య ఇతి॥ యో హిమాద్రిః దరీ గుహా సైవ ముఖం తస్మాదుత్థేనోత్పన్నేన। 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కప్రత్యయః। సమీరణేన వాయునా కీచకా వేణువిశేషాః। 'వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనన్త్యనిలోద్ధతాః' ఇత్యమరః। తేషాం రన్ధ్రభాగాఞ్ఛిద్రప్రదేశాన్పూరయన్ధమయన్। వాంశికోఽపి వంశరన్ధ్రాణి ముఖమారుతేన పూరయతీతి ప్రసిద్ధిః। ఉద్గాస్యతాం దేవయోనిత్వాదుచ్చైర్గాన్ధారగ్రామేణ గానం కరిష్యతామ్। ఉక్తం చ నారదేన— 'షడ్జమధ్యమనామానౌ గ్రామౌ గాయన్తి మానవాః। న తు గాన్ధారనామానం స లభ్యో దేవయోనిభిః॥' ఇతి। కింనరాణాం దేవగాయకానాం తానప్రదాయిత్వమ్। తానో నామ స్వరాన్తరప్రవర్తకో రాగస్థితిప్రవృత్త్యాదిహేతురంశాపరనామా వంశవాద్యసాధ్యః ప్రధానభూతః స్వరవిశేషః। 'తానస్త్వంశస్వరో మతః' ఇత్యభినవగుప్తః। 'గాతా యం యం స్వరం గచ్ఛేత్తం తం వంశేవ తానయేత్' ఇతి భరతః। 'తత్రప్రదానశీలత్వం తానప్రదాయిత్వం వాంశికత్వముపగన్తుమిచ్ఛతీవేత్యుత్ప్రేక్షా। సా చ దరీముఖోత్థేనేత్యేకదేశవివర్తిరూపకోజ్జీవితా। ముఖసాధ్యత్వాత్తానప్రదాయిత్వస్య। యత్రావయవరూపణాదవయవనిరూపణం గమ్యతే తదేకదేశవివర్తి రూపకమ్। గమ్యతే చాత్రావయవినః పుంసో రూపణం యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టే హిమాద్రావిత్యలం బహునా॥

కపోలకణ్డూః కరిభిర్వినేతుం విఘట్టితానాం సరలద్రుమాణామ్।

యత్ర స్రుతక్షీరతయా ప్రసూతః సానూని గన్ధః సురభీకరోతి ॥౯॥

కపోలేతి ॥ యత్ర హిమాద్రౌ కరిభిర్గజైః। కపోలకణ్డూర్గణ్డస్థలకణ్డూర్వినేతుమపనేతుం విఘట్టితానాం ఘర్షితానాం సరలద్రుమాణాం సంబన్ధి స్రుతాని కరికపోలఘర్షణాత్క్షరితాని క్షీరాణి యేషాం తేషాం భావస్తత్తా తయా హేతునా ప్రసూత ఉత్పన్నో గన్ధః సానూని సురభీకరోతి। ఏతేనాస్య గజాకరత్వం గమ్యతే। తథా చ గజాయుర్వేదే — 'హిమవద్విన్ధ్యమలయా గజానాం ప్రభవా నగాః' ఇతి ॥

వనేచరాణాం వనితాసఖానాం దరీగృహోత్సఙ్గనిషక్తభాసః।

భవన్తి యత్రౌషధయో రజన్యామతైలపూరాః సురతప్రదీపాః ॥౧౦॥

వనేచరాణామితి ॥ యత్ర హిమాద్రౌ రజన్యాం దర్యః కన్దరా ఏవ గృహాస్తేషాముత్సఙ్గేష్వభ్యన్తరేషు నిషక్తాః సంక్రాన్తా భాసో యాసాం తా ఓషధయస్తృణజ్యోతీంషి। 'అగ్నావోషధీషు చ తేజో నిధాయ రవిరస్తం యాతి' ఇత్యాగమః। వనితానాం సఖాయో వనితాసఖాః। 'రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్'। తేషామ్। రమమాణానామిత్యర్థః। వనే చరన్తీతి వనేచరాః కిరాతాః। 'చరేష్టః' ఇతి టప్రత్యయః। 'తత్పురుషే కృతి బహులమ్' ఇత్యలుక్। తేషాం వనేచణామ్। అతైలపూరాః। అనపేక్షితతైలసేకా ఇత్యర్థః। సురతే సురతకర్మణి ప్రదీపా భవన్తి। అత్రౌషధీష్వారోప్యమాణస్య ప్రదీపత్వస్య ప్రకృతసురతోపయోగిత్వాత్పరిణామాలంకారః। తదుక్తమ్—'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామః' ఇతి। తథా ప్రదీపకారణతైలపూరణనిషేధాదకారణకార్యోత్పత్తిలక్షణా విభావనా చేత్యుభయోః సంసృష్టిః ॥

ఉద్వేజయత్యఙ్గులిపార్ష్ణిభాగాన్మార్గే శిలీభూతహిమేఽపి యత్ర।

న దుర్వహశ్రోణిపయోధరార్తా భిన్దన్తి మన్దాం గతిమశ్వముఖ్యః ॥౧౧॥

ఉద్వేజయతీతి ॥ యత్ర హిమాద్రౌ। శిలీభూతం ఘనీభూతం యత్ర తస్మిన్। అతఏవాఙ్గులీనాం పార్ష్ణీనాం చ భాగాన్ప్రదేశానుద్వేజయత్య-తిశైత్యాత్క్లేశయత్యపి మార్గే। శ్రోణయశ్చ పయోధరాశ్చ శ్రోణిపయోధరమ్। దుర్వహేణ దుర్ధరేణ శ్రోణిపయోధరేణార్తాః

పీడితాః। ఆఙ్పూర్వాద్వృచ్ఛతేః క్తః। 'ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ' ఇతి వృద్ధిః। అశ్వానాం ముఖానీవ ముఖాని యాసాం తా అశ్వముఖ్యః కింనరస్త్రియః। ఉష్ట్రముఖవత్సమాసః। 'స్యాత్కింనరః కింపురుషస్తురంగవదనో మయుః' ఇత్యమరః। మన్దాం మన్థరాం గతిం న భిన్దన్తి। న త్యజన్తీత్యర్థః। పాదపీడాకరేఽప్యతిభారభఙ్గురశరీరతయా న శీఘ్రం గన్తుం శక్యత ఇతి భావః॥

దివాకరాద్రక్షతి యో గుహాసు లీనం దివాభీతమివాన్ధకారమ్।

క్షుద్రేఽపి నూనం శరణం ప్రపన్నే మమత్వముచ్చైః శిరసాం సతీవ॥౧౨॥

దివాకరాదితి॥ యో హిమాద్రిర్దివా దివసే భీతం భయావిష్టమివ। ఉలూకమివేతి చ ధ్వనిః। గుహాసు లీనమన్ధకారం ధ్వాన్తమ్। దివా దినం కరోతీతి దివాకరస్తస్మాద్దివాకరాత్। 'దివావిభానిశాప్రభాభాస్కర–' ఇత్యాదినా టప్రత్యయః। 'భీత్రార్థానాం భయహేతుః' ఇత్యపాదానత్వాత్పఞ్చమీ। రక్షతి త్రాయతే। నను క్షుద్రసంరక్షణమనర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ— క్షుద్ర ఇతి। ఉచ్చైఃశిరసామున్నతానాం శరణం ప్రపన్నే శరణాగతే క్షుద్రే నీచేఽపి సతి సజ్జన ఇవ నూనం మమత్వం మమాయమిత్యభిమానః। అస్తీతి శేషః। మమశబ్దాత్త్వప్రత్యయః। అర్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః॥

లాఙ్గూలవిక్షేపవిసర్పిశోభైరితస్తతశ్చన్ద్రమరీచిగౌరైః।

యస్యార్థయుక్తం గిరిరాజశబ్దం కుర్వన్తి వాలవ్యజనైశ్చమర్యః॥౧౩॥

లాఙ్గూలేతి॥ చమర్యో మృగీవిశేషా ఇతస్తతో లాఙ్గూలాని వాలధయః। 'పుచ్ఛోఽస్త్రీ లోమలాఙ్గూలే వాలహస్తశ్చ వాలధిః' ఇత్యమరః। తేషాం విక్షేపైర్విధూననైర్విసర్పిణ్యో విసృమరాః శోభాః కాన్తయో యేషాం తైశ్చన్ద్రమరీచిరివ గౌరైః శుభ్రైః। 'గౌరః కరీరే సిద్ధార్థే శుక్లే పీతేఽరుణేఽపి చ' ఇతి యాదవః। 'ఉపమానాని సామాన్యవచనైః' ఇతి సమాసః। వాలవ్యజనైశ్చామరైర్యస్య హిమాద్రేర్గిరిరాజశబ్దం గిరిరాజ ఇతి సంజ్ఞామర్థయుక్తమభిధేయవన్తం కుర్వన్తి। రాజానో హి ఛత్రచామరాదిచిహ్నితా ఇతి భావః॥

యత్రాంశుకాక్షేపవిలజ్జితానాం యదృచ్ఛయా కింపురుషాఙ్గనానామ్।

దరీగృహద్వారవిలమ్బిబిమ్బాస్తిరస్కరిణ్యో జలదా భవన్తి॥౧౪॥

యత్రేతి ॥ యత్ర హిమాద్రౌ। అంశుకాక్షేపేణ వస్త్రాపహరణేన విలజ్జితానాం కింపురుషాఙ్గనానాం కింనరస్త్రీణాం యదృచ్ఛయా దైవగత్యా దరీగృహద్వారేషు విలమ్బిబిమ్బా లమ్బమానమణ్డలా జలదాస్తిరస్కరిణ్యో జవనికా భవన్తి। 'ప్రతిసీరా జవనికా స్యాత్తిరస్కరిణీ చ సా' ఇత్యమరః। 'తిరసోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి సత్వమ్। అత్ర జలదేష్వారోప్యమాణస్య తిరస్కరిణీత్వస్య ప్రకృతోపయోగిత్వాత్పరిణామాలంకారః।

భాగీరథీనిర్ఝరసీకరాణాం వోఢా ముహుః కమ్పితదేవదారుః।

యద్వాయురన్విష్టమృగైః కిరాతైరాసేవ్యతే భిన్నశిఖణ్డిబర్హః॥౧౫॥

భాగీరథీతి ॥ భాగీరథీనిర్ఝరసీకరాణాం గఙ్గాప్రవాహపాథఃకణానామ్। కర్మణి షష్ఠీ। వోఢా ప్రాపకః। వహేస్తృచ్। ముహుః పునఃపునః సద్యో వా। 'పౌనఃపున్యే భృశార్థే చ సద్యో వా స్యాన్ముహుఃపదమ్' ఇతి వైజయన్తీ। కమ్పితా దేవదారవో యేన స తథోక్తః। భిన్నాని విశ్లేషితాని శిఖణ్డినాం బర్హాణి గతిలాఘవార్థం కిరాతకటిబద్ధాని యేన స తథోక్తః। క్రమాద్విశేషణత్రయేణ శైత్యసౌరభ్యమాన్ద్యాన్యుక్తాని। యస్య హిమాద్రేర్వాయుః। అన్విష్టమృగైర్మార్గితమృగైః। శ్రాన్తైరితి భావః। 'అన్విష్టం మార్గితం మృగితమ్' ఇత్యమరః। కిరాతైరాసేవ్యతే॥

సప్తర్షిహస్తావచితావశేషాణ్యధో వివస్వాన్పరివర్తమానః।

పద్మాని యస్యాగ్రసరోరుహాణి ప్రబోధయత్యూర్ధ్వముఖైర్మయూఖైః॥౧౬॥

సప్తర్షీతి ॥ సప్త చ తే ఋషయశ్చ సప్తర్షయః। 'దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సమాసః। తేషాం హస్తైరవచితేభ్యో లూనేభ్యోఽవశేషాణ్యవశిష్టాని। 'శేషోఽప్రధానసంతాపే త్రిష్వన్యత్రోపయుజ్యతే' ఇతి కేశవః। కర్మణ్యత్రప్రత్యయః। అనేన పద్మానాం సాఫల్యం సూచితమ్। యస్య హిమాద్రేః రోహన్తీతి రుహాణి। 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి కప్రత్యయః। అగ్ర ఉపరి యాని సరాంసి తేషు రుహాణి పద్మాన్యధఃపరివర్తమానో భ్రమన్వివస్వాన్సూర్య ఊర్ధ్వముఖైర్మయూఖైః ప్రబోధయతి వికాసయతి। న కదాచిదధోముఖైః। అతిమార్తణ్డమణ్డలత్వాదగ్రభూమేరితి భావః। సప్తర్షిమణ్డలం ధ్రువాదప్యూర్ధ్వమితి జ్యౌతిషికాః। అత స్తేషామగ్రసరోరుభాగిత్వం యుక్తమ్॥

యజ్ఞాఙ్గయోనిత్వమవేక్ష్య యస్య సారం ధరిత్రీధరణక్షమం చ।

ప్రజాపతిః కల్పితయజ్ఞభాగం శైలాధిపత్యం స్వయమన్వతిష్ఠత్॥౧౭॥

యజ్ఞాఙ్గేతి॥ యస్య హిమాద్రేర్యజ్ఞాఙ్గానాం యజ్ఞసాధనానాం సోమలతాదీనాం యోనిః ప్రభవస్తస్య భావస్తత్త్వమ్। 'యజ్ఞాఙ్గార్థం మయా సృష్టో హిమవానచలేశ్వరః' ఇతి విష్ణుపురాణాత్। ధరిత్రీధరణక్షమం భూభారధరణయోగ్యం సారం బలం చ। 'సారో బలే స్థిరాంశే చ' ఇత్యమరః। అవేక్ష్య జ్ఞాత్వా ప్రజాపతిః స్వయమేవ కల్పితో యజ్ఞభాగో యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। 'సోమస్య రాజ్ఞః కురఙ్గ ఇన్దోః శృఙ్గీ సముద్రస్య శిశుమారో హిమవతో హస్తీ' ఇతి శ్రుతేరితి భావః। శైలానామాధిపత్యమధిపత్వమ్। 'పత్యన్తపురోహితాదిభ్యో యక్' ఇతి యక్ప్రత్యయః। అన్వతిష్ఠత్। దదాతి స్మేత్యర్థః। ఉక్తం చ బ్రహ్మాణ్డపురాణే—'శైలానాం హిమవన్తం చ నదీనాం చైవ సాగరమ్। గన్ధర్వాణామధిపతిం చక్రే చిత్రరథం విధిః' ఇతి॥

సంప్రతి కథాం ప్రస్తౌతి—

స మానసీం మేరుసఖః పితౄణాం కన్యాం కులస్య స్థితయే స్థితిజ్ఞః।

మేనాం మునీనామపి మాననీయామాత్మానురూపాం విధినోపయేమే॥౧౮॥

స ఇతి॥ మేరోః సఖా మేరుసఖః। బన్ధుసంపన్న ఇతి భావః। స్థితిజ్ఞో మర్యాదాభిజ్ఞః। అనేన శ్రుతసంపత్తిః సూచ్యతే। స హిమవాన్పితౄణాం మానసీం మనఃసంకల్పజన్యాం మునీనామపి మాననీయామ్। యోగిబ్రహ్మవాదిభ్యాం పూజ్యామిత్యర్థః। ఉక్తం చ విష్ణుపురాణే—'తేభ్యః శుభాస్పదం జజ్ఞే మేనకా హరిణీ తథా। తే ఉభే బ్రహ్మవాదిన్యౌ యోగిన్యౌ చాప్యుభే ద్విజ॥' ఇతి। ఆత్మానురూపాం కులశీలసౌన్దర్యాదిభిః సదృశీం మేనాం మేనకాదేవీతి నామవతీం కన్యాం కులస్య స్థితయే ప్రతిష్ఠాయై విధినా యథాశాస్త్రేణోపయేమే పరిణీతవాన్। 'ఉపాద్యమః స్వకరణే' ఇత్యాత్మనేపదమ్। 'తేషాం తు మానసీ కన్యా మేనా నామ మహాగిరేః। పత్నీ హిమవతో యస్యాః పుత్రో మైనాక ఉచ్యతే॥' ఇతి బ్రహ్మాణ్డపురాణాత్॥

కాలక్రమేణాథ తయోః ప్రవృత్తే స్వరూపయోగ్యే సురతప్రసఙ్గే।

మనోరమం యౌవనముద్వహన్త్యా గర్భోఽభవద్భూధరరాజపత్న్యాః॥౧౯॥

కాలక్రమేణేతి॥ అథ కాలక్రమేణ। గచ్ఛతా కాలేనేత్యర్థః। తయోర్మేనకాహిమవతోః స్వరూపయోగ్యే సౌన్దర్యానుగుణే। యద్వా రూప్యతే నిశ్చీయతేఽనేనేతి రూపం జ్ఞానం తద్యోగ్యే। శాస్త్రానుసారిణీత్యర్థః। సురతప్రసఙ్గే సురతకర్మణి ప్రవృత్తే సతి మనోరమం యౌవనముద్వహన్త్యా భూధరరాజపత్న్యా మేనకాయా గర్భోఽభవత్॥

అసూత సా నాగవధూపభోగ్యం మైనాకమమ్భోనిధిబద్ధసఖ్యమ్।

క్రుద్ధేఽపి పక్షచ్ఛిది వృత్రశత్రావవేదనాజ్ఞం కులిశక్షతానామ్॥౨౦॥

అసూతేతి॥ సా మేనా నాగవధూపభోగ్యమ్। నాగకన్యాపరిణేతారమిత్యర్థః। అమ్భోనిధినా బద్ధసఖ్యం సముద్రకృతమైత్రీకమ్। సఖ్యమూలం సూచయతి—పక్షచ్ఛిది పక్షచ్ఛేత్తరి। 'సత్సూద్విష–' ఇత్యాదినా క్విప్ప్రత్యయః। వృత్రశత్రౌ క్రుద్ధే కుపితే సత్యపి కులిశక్షతానాం వజ్రప్రహారాణామ్। సంబన్ధసామాన్యే షష్ఠీ। జానాతీతి జ్ఞః। 'ఇగుపధజ్ఞా–' ఇతి కప్రత్యయః। వేదనానాం జ్ఞః। అథవా వేదనా జానాతీతి వేదనాజ్ఞః। 'అతోఽనుపసర్గే కః' ఇతి కప్రత్యయః। 'ఉపపదమతిఙ్' ఇతి సమాసః। స న భవతీత్యవేదనాజ్ఞస్తమ్। కులిశక్షతవేదనానభిజ్ఞమిత్యర్థః। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః। పక్షచ్ఛేదోద్యతశక్రాత్త్రాణాయ శరణాగమనమనయోః సఖ్యమూలమితి భావః। మైనాకం పుత్రమసూత। సర్వపర్వతపక్షచ్ఛేదేఽప్యయమచ్ఛిన్నపక్ష ఏవేతి మైనాకస్యోత్కర్షః। తాదృక్పుత్రవత్త్వం హిమాద్రేరితి సార్థకం మైనాకస్య వర్ణనమ్। 'పితా న జ్ఞాయతే యస్యా భ్రాతా యది న విద్యతే। నోపయచ్ఛేత్తు తాం కన్యాం ధర్మలోపభయాత్సుధీః॥' ఇత్యభ్రాతృకకన్యాపరిణయనిషేధాత్ప్రకృతే పార్వతీ భ్రాతృమత్యేవేతి సూచనార్థం మైనాకపర్వతమితి తాత్పర్యార్థః॥

అథావమానేన పితుః ప్రయుక్తా దక్షస్య కన్యా భవపూర్వపత్నీ।

సతీ సతీ యోగవిసృష్టదేహా తాం జన్మనే శైలవధూం ప్రపేదే॥౨౧॥

అథేతి॥ అథ మైనాకజననానన్తరం దక్షస్య ప్రజాపతేః కన్యా భవస్య మహాదేవస్య పూర్వపత్నీ పూర్వభార్యా సతీ పతివ్రతా। 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతా' ఇత్యమరః। సతీ నామ దేవీ। పితుర్దక్షస్య। కర్తరి షష్ఠీ। అవమానేన స్వభర్తృవజ్ఞయా ప్రయుక్తా ప్రేరితా యోగేన యోగమార్గేణ విసృష్టదేహా త్యక్తదేహా సతీ। జన్మనే పునరుద్భవాయ తాం శైలవధూం మేనకాం ప్రపేదే। అన్న పురా కిల సతీ దేవీ దక్షాధ్వరే తత్కృతాం స్వభర్తృవజ్ఞామసహమానా పితరం ప్రసూం చోపేక్ష్య

మత్కర్తవ్యకార్యం త్వజ్ఞామాత్రైవ కరిష్యతీతి నిర్ధార్య దేవకార్యాణి సాధయితుం చ యోగాగ్నినా స్వశరీరం దదాహేతి పురావృత్తకథానుసంధేయా॥

సా భూధరాణామధిపేన తస్యాం సమాధిమత్యాముదపాది భవ్యా।

సమ్యక్ప్రయోగాదపరిక్షతాయాం నీతావివోత్సాహగుణేన సంపత్॥౨౨॥

సేతి॥ భవ్యా కల్యాణీ సా సతీ భూధరాణామధిపేన హిమవతా సమాధిమత్యాం నియమవత్యాం తస్యాం మేనకాయాం సమ్యక్ప్రయోగాత్సాధ్వాచరణాద్ధేతోరపరిక్షతాయామభ్రష్టాయాం నీతావుత్సాహగుణేనోత్సాహశక్త్యా కర్త్రా। సంపదివోదపాద్యుత్పాదితా। ఉత్పద్యతేర్ణ్యన్తాత్కర్మణి లుఙ్। 'చిణ్భావకర్మణోః' ఇతి చిణ్ప్రత్యయః। 'చిణో లుక్' ఇతి తస్య లుక్॥

ప్రసన్నదిక్పాంసువివిక్తవాతం శఙ్ఖస్వనానన్తరపుష్పవృష్టి।

శరీరిణాం స్థావరజంగమానాం సుఖాయ తజ్జన్మదినం బభూవ॥౨౩॥

ప్రసన్నేతి॥ ప్రసన్నా నిర్మలా దిశో యస్మింస్తత్ప్రసన్నదిక్। పాంసువివిక్తా రజోరహితా వాతా యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। శఙ్ఖస్య స్వనాత్స్వనస్య వానన్తరం పుష్పవృష్టిర్యస్మింస్తత్తథోక్తం తస్యాః పార్వత్యా జన్మదినమ్। స్థితిశీలాః స్థావరాః శైలవృక్షాదయః। 'స్థేశభాసపిసకసో వరచ్' ఇతి వరచ్ప్రత్యయః। జంగమ్యన్తే భృశం గచ్ఛన్తీతి జంగమా దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదయః। స్థావరాశ్చ జంగమాశ్చ తేషాం ద్వయానామపి శరీరిణాం సుఖాయానన్దాయ బభూవ॥

తయా దుహిత్రా సుతరాం సవిత్రీ స్ఫురత్ప్రభామణ్డలయా చకాసే।

విదూరభూమిర్నవమేఘశబ్దాదుద్భిన్నయా రత్నశలాకయేవ॥౨౪॥

తయేతి॥ స్ఫురత్ప్రభామణ్డలయా తథా దుహిత్రా సవిత్రీ జనయిత్రీ। 'స్వరతిసూతిసూయతిధూఞూదితో వా' ఇతీడాగమః। విదూరస్యాద్రేః ప్రాన్తభూమిర్విదూరభూమిః। 'అవిదూరం విదూరస్య గిరేరుత్తుఙ్గరోధసః। కాకతాలీయసీమాన్తే

మణీనామాకరో భవేత్॥' ఇతి బుద్ధః। నవమేఘశబ్దాదుద్భిన్నయా రత్నశలాకయా రత్నాఙ్కురయేవ సుతరాం చకాసే రరాజ॥

దినే దినే సా పరివర్ధమానా లబ్ధోదయా చాన్ద్రమసీవ లేఖా।

పుపోష లావణ్యమయాన్విశేషాఞ్జ్యోత్స్నాన్తరాణీవ కలాన్తరాణి॥౨౫॥

దిన ఇతి॥ లబ్ధ ఉదయో యయా సా లబ్ధోదయా। ఉత్పన్నేత్యర్థః। అభ్యుదితేత్యన్యత్ర। దినే దినే ప్రతిదినమ్। 'నిత్యవీప్సయోః' ఇతి వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। పరివర్ధమానా। ఉభయత్ర సమానమేతత్। సా బాలా। చన్ద్రమస ఇయం చాన్ద్రమసీ లేఖేవ లావణ్యమయాన్కాన్తివిశేషప్రచురాన్। 'ముక్తాఫలేషు ఛాయాయాస్తరలత్వమివాన్తరా। ప్రతిభాతి యదఙ్గేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యతే॥' ఇతి భూపాలః। విశేషానవయవాన్। 'విశేషోఽవయవే వ్యక్తౌ' ఇత్యుత్పలమాలాయామ్। జ్యోత్స్నాయామన్తరమన్తర్ధానం యేషాం తాని జ్యోత్స్నాన్తరాణి జ్యోత్స్నయాన్తర్హితాని। తన్మయానీతి యావత్। అన్యాః కలాః కలాన్తరాణీవ। సుప్సుపేతి సమాసః। 'స్థానాత్మీయాన్యతాదర్థ్యరన్ధ్రాన్తర్ధిషు చాన్తరమ్' ఇతి శాశ్వతః। పుపోషోపచితవతీ। ఇయం వాక్యోపమేత్యాహ దణ్డీ। తల్లక్షణం తు–'వాక్యార్థేనైవ వాక్యార్థః కోఽపి యద్యుపమీయతే। ఏకానేకేవశబ్దత్వాత్సా తు వాక్యోపమా ద్విధా॥' ఇతి॥

తాం పార్వతీత్యాభిజనేన నామ్నా బన్ధుప్రియాం బన్ధుజనో జుహావ।

ఉమేతి మాత్రా తపసో నిషిద్ధా పశ్చాదుమాఖ్యాం సుముఖీ జగామ॥౨౬॥

తామితి॥ బన్ధుప్రియాం తాం బాలాం బన్ధుజనః పిత్రాదిః। అభిజనాదాగతేనాభిజనేన। పిత్రాదిపూర్వసంబన్ధోపాధికేనేత్యర్థః। 'అభిజనాః పూర్వబాన్ధవాః' ఇతి కాశికా। నామ్నా। పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ। 'తస్యాపత్యమ్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః। ఇతి జుహావాహూతవాన్। హ్వాయతేర్లిటి రూపమ్। పర్వతజన్యత్వోపాధినా పార్వతీతి నామ్నా ప్రసిద్ధిరితి భావః। పశ్చాదభిజననామప్రవృత్త్యనన్తరం మాత్రా జనన్యా। ఉ ఇతి సంబోధనే। 'ఉ ఇతి వితర్కసంబోధనపాదపూరణేషు' ఇతి గణవ్యాఖ్యానే। మాశబ్దో నిషేధే। ఉ హే వత్సే, మామా కుర్విత్యేవంరూపేణ। తపసస్తపశ్చర్యాయాః। 'వారణార్థానామీప్సితః' ఇత్యపాదానత్వాత్పఞ్చమీ। నిషిద్ధా నివారితా సతీ సుముఖీ సా బాలోమేత్యాఖ్యాం నామధేయముమాఖ్యాం జగామ॥

మహీభృతః పుత్రవతోఽపి దృష్టిస్తస్మిన్నపత్యే న జగామ తృప్తిమ్।

అనన్తపుష్పస్య మధోర్హి చూతే ద్విరేఫమాలా సవిశేషసంఙ్గా॥౨౭॥

మహీభృత ఇతి॥ పుత్రాశ్చ దుహితరశ్చ పుత్రాః। 'భ్రాతృపుత్రౌ స్వసృదుహితృభ్యామ్' ఇత్యేకశేషః। తేఽస్య సన్తీతి పుత్రవాన్। భూమార్థే మతుప్। తస్య పుత్రవతోఽపి। బహ్వపత్యస్యాపీత్యర్థః। మహీభృతో హిమాద్రేర్దృష్టిశ్చక్షుస్తస్మిన్నపత్యే తోకే। 'అపత్యం తోకం తయోః సమే' ఇత్యమరః। తస్యాం పార్వత్యామిత్యర్థః। తృప్తిం న జగామ। తథా హి అనన్తపుష్పస్య నానావిధకుసుమస్యాపి మధోర్వసన్తస్య సంబన్ధినీ ద్విరేఫమాలా భృఙ్గపఙ్క్తిశ్చూతస్య వికారే చూతే చూతకుసుమే। 'అవయవే చ ప్రాణ్యౌషధివృక్షేభ్యః' ఇతి వికారార్థోత్పన్నస్యాణ్ప్రత్యయస్య లుక్ప్రకరణే 'పుష్పమూలేషు బహులమ్' ఇతి పఠనాల్లుక్। సవిశేషః సాతిశయః సఙ్గో యస్యాః సా తథోక్తా। అత్యన్తాసక్తేత్యర్థః॥

ప్రభామహత్యా శిఖయేవ దీపస్త్రిమార్గయేవ త్రిదివస్య మార్గః।

సంస్కారవత్యేవ గిరా మనీషీ తయా స పూతశ్చ విభూషితశ్చ॥౨౮॥

ప్రభేతి॥ ప్రభామహత్యా ప్రకాశాధికయా శిఖయా జ్వాలయా దీప ఇవ। శిఖాదీపయోరవయవావయవిభావాద్భేదేన వ్యపదేశః। త్రయో మార్గా యస్యాస్తయా త్రిమార్గయా మన్దాకిన్యా। తృతీయా ద్యౌర్లోక ఇతి త్రిదివః స్వర్గః। వృత్తివిషయే త్రిశబ్దస్య త్రిభాగవత్పూరణార్థత్వమ్ పృషోదరాదిత్వాద్ధివ్శబ్దాదకారాగమః। పుంస్త్వం లోకాత్। దీవ్యతేర్ఘఞర్థే కవిధానమ్। దీవ్యన్త్యత్ర జనా ఇతి క్షీరస్వామీ। తస్య మార్గ ఇవ। సంస్కారో వ్యాకరణజన్యా శుద్ధిస్తద్వత్యా గిరా వాచా। 'భద్రైషాం లక్ష్మీర్నిహితాధి వాచి' ఇతి శ్రుతేరితి భావః। మనస ఈషా మనీషా సాస్యాస్తీతి మనీషీ విద్వానివ। శకన్ధ్వాదిత్వాత్సాధుః। తయా పార్వత్యా స హిమవాన్పూతః శోధితశ్చ విభూషితశ్చ। అత్ర శిఖాగిరోరవిశిష్టయోరుపమానానర్థత్వాన్న విశేషణాధిక్యదోషః। ఇయం మాలోపమా॥

మన్దాకినీసైకతవేదికాభిః సా కన్దుకైః కృత్రిమపుత్రకైశ్చ।

రేమే ముహుర్మధ్యగతా సఖీనాం క్రీడారసం నిర్విశతీవ బాల్యే॥౨౯॥

మన్దాకినీతి॥ సా పార్వతీ బాల్యే వయసి క్రీడానాం రసః స్వాదః। రుచిరితి యావత్। తం క్రీడారసమ్। 'రసో గన్ధే రసః స్వాదే' ఇతి విశ్వః। నిర్విశతీవ భుఞ్జానేవ। 'నిర్వేశో భృతిభోగయోః' ఇతి విశ్వః। 'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' ఇతి వికల్పాన్నుమభావః। సఖీనాం మధ్యగతా సతీ మన్దాకిన్యాః సైకతేషు పులినేషు వేదికాభిః కన్దుకైః। క్రియయా నిర్వృత్తైః కృత్రిమైః। 'డ్వితః క్త్రిః' ఇతి క్త్రిప్రత్యయః। 'క్త్రేర్మన్నిత్యమ్' ఇతి మమాగమశ్చ। పుత్రకైః పాఞ్చాలికాభిః। 'పాఞ్చాలికా పుత్రికా స్యాద్వస్త్రదన్తాదిభిః కృతా' ఇత్యమరః। 'సంజ్ఞాయాం కన్' ఇతి కన్ప్రత్యయః। ముహుః పునః పునా రేమే॥

తాం హంసమాలాః శరదీవ గఙ్గాం మహౌషధిం నక్తమివాత్మభాసః।

స్థిరోపదేశాముపదేశకాలే ప్రపేదిరే ప్రాక్తనజన్మవిద్యాః॥౩౦॥

తామితి॥ స్థిరః స్థేయానుపదేశః ప్రాగ్భవీయో యస్యాస్తాదృశీమ్। మేధావినీమిత్యర్థః। తాం పార్వతీముపదేశకాలే ప్రాక్తనజన్మవిద్యాః। పూర్వజన్మాభ్యస్తవిద్యా ఇత్యర్థః। శరది గఙ్గాం హంసమాలా ఇవ నక్తం రాత్రౌ మహౌషధిం తృణవిశేషమాత్మభాసః స్వదీప్తయ ఇవ ప్రపేదిరే। ఉపమానసామర్థ్యాదుపదేశమన్తరేణైవేతి గమ్యతే॥

అసంభృతం మణ్డనమఙ్గయష్టేరనాసవాఖ్యం కరణం మదస్య।

కామస్య పుష్పవ్యతిరిక్తమస్త్రం బాల్యాత్పరం సాథ వయః ప్రపేదే॥౩౧॥

అసంభృతమితి॥ అథ సా పార్వతీ। అఙ్గయష్టేరసంభృతమయత్నసిద్ధం మణ్డనం ప్రసాధనమనాసవాఖ్యమాసవాఖ్యారహితం మదస్య కరణం సాధనం కామస్య పుష్పవ్యతిరిక్తమస్త్రమస్త్రభూతం బాల్యాచ్ఛైశవాత్పరమనన్తరభావి వయో యౌవనం ప్రపేదే ప్రాప। యౌవనేనైవ హి యువతయః ప్రసాధ్యన్తే మాద్యన్తే కామ్యన్తే చేతి భావః। అత్ర ద్వితీయపాద ఆసవరూపకారణాభావేఽపి తత్కార్యమదోక్తేర్విభావనాలంకారః। తదుక్తమ్— 'కారణాభావే కార్యోత్పత్తిర్విభావనా' ఇతి। ప్రథమతృతీయయోస్త్వారోప్యమాణయోర్మణ్డనమదనాస్త్రత్వయోః ప్రకృతోపయోగాత్పరిణామాలంకారః। తల్లక్షణం తూక్తమ్॥

ఉన్మీలితం తూలికయేవ చిత్రం సూర్యాంశుభిర్భిన్నమివారవిన్దమ్।

బభూవ తస్యాశ్చతురస్రశోభి వపుర్విభక్తం నవయౌవనేన ॥౩౨॥

ఉన్మీలితమితి ॥ నవయౌవనేన ప్రథమయౌవనేన విభక్తమభివ్యఞ్జితమ్। పీనజఘనాదిసంస్థానమిత్యర్థః। తస్యాః పార్వత్యా వపుస్తూలికయా కూర్చికయా। శలాకయేత్యర్థః। 'తూలికా కథితా లేఖ్యకూర్చికా తూలశయ్యయోః' ఇతి విశ్వః। ఉన్మీలితం రఞ్జనద్రవ్యేణోద్భాసితం సముత్కీర్ణమ్। రూపమితి యావత్। చిత్రమాలేఖ్యమివ। సూర్యాంశుభిర్భిన్నం వికసితమరవిన్దం పద్మమివ। చతస్రోఽస్రయో యస్య తచ్చతురస్రమన్యూనాతిరిక్తం యథా తథా శోభత ఇతి చతురస్రశోభి। తాచ్ఛీల్యే ణినిః। బభూవ। చిత్రారవిన్దయోస్తూలికాతరణికిరణసంబన్ధ ఇవ స్వతఃసిద్ధస్యైవాఙ్గసౌష్ఠవస్య యౌవనప్రాదుర్భావోఽభివ్యఞ్జకో బభూవేత్యర్థః॥

దేవతానాం రూపం పాదాఙ్గుష్ఠప్రభృతి వర్ణ్యతే మానుషాణాం కేశాదారభ్యేతి ధార్మికాః। సంప్రతి సప్తదశభిః శ్లోకైః పార్వత్యాః పాదాదికేశాన్తవర్ణనమారభతే—

అభ్యున్నతాఙ్గుష్ఠనఖప్రభాభిర్నిక్షేపణాద్రాగమివోద్గిరన్తౌ।

ఆజహతుస్తచ్చరణౌ పృథివ్యాం స్థలారవిన్దశ్రియమవ్యవస్థామ్ ॥౩౩॥

అభ్యున్నతేతి ॥ అభ్యున్నతయోరఙ్గుష్ఠనఖయోః ప్రభాభిర్నిమిత్తేన నిక్షేపణాన్నిర్భరన్యాసాద్ధేతోః రాగమన్తర్గతం లౌహిత్యమ్। 'రాగః క్లేశాదికే రక్తే మాత్సర్యే లోహితాదిషు' ఇతి శాశ్వతః। ఉద్గిరన్తౌ వమన్తౌ। బహిర్నిఃసారయన్తావివ స్థితావిత్యర్థః। అత్రోద్గిరతేర్గౌణార్థత్వాన్న గ్రామ్యతాదోషః ప్రత్యుత గుణ ఏవ। యథాహ దణ్డీ—
'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్। అతిసున్దరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే॥'
ఇతి। తస్యాశ్చరణౌ తచ్చరణౌ। పృథివ్యామవ్యవస్థాం వ్యవస్థారహితామ్। సంచారిణీమిత్యర్థః। స్థలారవిన్దశ్రియమాజహ్నతుః। స్థలవిశేషణాన్నియతలౌహిత్యలాభః। అత్ర సాముద్రికాః—
'యస్యా రక్తతలౌ పాదావున్నతాగ్రౌ తలస్పృశౌ। నిగూఢగుల్ఫౌ నిహతౌ సా స్యాన్నృపతిసంమతా॥' ఇతి।
అత్రోపమానధర్మస్యారవిన్దశ్రియశ్చరణయోరుపమేయయోరసంభవాదరవిన్దశ్రియమివ శ్రియమితి ప్రతిబిమ్బీకరణాక్షేపాన్నిదర్శనాలంకారః। సా చ సంబన్ధేఽసంబన్ధలక్షణాతిశయోక్త్యనుప్రాణితావ్యవస్థామిత్యనేన స్థలారవిన్దస్య స్థైర్యసంబన్ధేఽప్యసంబన్ధాభిధానాత్। నిదర్శనాలక్షణం తు —

‘అసంభవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః। ప్రతిబిమ్బక్రియా గమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనా॥’ ఇతి॥

సా రాజహంసైరివ సంనతాఙ్గీ గతేషు లీలాఞ్చితవిక్రమేషు।

వ్యనీయత ప్రత్యుపదేశలుబ్ధైరాదిత్సుభిర్నూపురసిఞ్జితాని॥౩౪॥

సేతి॥ ప్రత్యుపదేశలుబ్ధైః। ‘గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన వా। అథవా విద్యయా విద్యా చతుర్థీ నోపపద్యతే॥’ ఇతి న్యాయాదితి భావః। తదేవ వ్యనక్తి—నూపురసిఞ్జితాన్యాదిత్సుభిరాదాతుమిచ్ఛుభిః। మఞ్జీరసిఞ్జితమఞ్జుకూజితోపదేశమిచ్ఛద్భిరిత్యర్థః। రాజహంసైః సంనతాఙ్గీ। కుచభారాదితి భావః। సా పార్వతీ లీలాభిర్విలాసైరఞ్చితాః పూజితా విక్రమాః పాదన్యాసా యేషు తేషు। ‘అఞ్చేః పూజాయామ్’ ఇతీడాగమః। ‘లీలావిలాసక్రియయోః’ ఇత్యమరః। గతేషు విషయేషు వ్యనీయతేవ వినీతా కిము। అన్యథా కథమస్యా హంసగమనమిత్యుత్ప్రేక్షా॥

వృత్తానుపూర్వే చ న చాతిదీర్ఘే జఙ్ఘే శుభే సృష్టవతస్తదీయే।

శేషాఙ్గనిర్మాణవిధౌ విధాతుర్లావణ్య ఉత్పాద్య ఇవాస యత్నః॥౩౫॥

వృత్తేతి॥ వృత్తే వర్తులే పూర్వమనుగతేఽనుపూర్వే। గోపుచ్ఛాకార ఇత్యర్థః। వృత్తే చ తేఽనుపూర్వే చ వృత్తానుపూర్వే। నాతిదీర్ఘే చ। మహావిభాషయా నసమాసః। నఞో విశేషణత్వం చశబ్దప్రయోగాదేవ జ్ఞేయమ్। శుభే మఙ్గలే। తస్యా ఇమే తదీయే జఙ్ఘే ప్రసృతే। ‘జఙ్ఘా తు ప్రసృతా’ ఇత్యమరః। సృష్టవతో నిర్మితవతో విధాతుః స్రష్టుః శేషాఙ్గనిర్మాణవిధౌ। జఙ్ఘావ్యతిరిక్తావయవనిర్మాణార్థమిత్యర్థః। ఉత్పాద్యే పునః సంపాద్యే లావణ్యే కాన్తివిశేషవిషయే లావణ్యలక్షణం తూక్తమ్। యత్న ఆసేవ బభూవేత్యుత్ప్రేక్షా। ఉపాదానమన్తరేణ కార్యస్య దుష్కరత్వాత్తదఙ్గానాం చ లావణ్యోపాదానకత్వాత్పూర్వసంపాదితస్య చ జఙ్ఘార్థమేవ కార్త్స్న్యేన వినియోగాత్పునర్లావణ్యసంపాదనే యత్నః స్యాదేవేత్యేతాదృక్సౌన్దర్యే తజ్జఙ్ఘే ఇతి భావః। ఆసేతి బభూవార్థే ‘తిఙన్తప్రతిరూపకమవ్యయమ్’ ఇత్యాహ శాకటాయనః। వల్లభస్తు—‘న తిఙన్తప్రతిరూపకమవ్యయమ్’ ‘అస్తేర్భూః’ ఇతి భ్వాదేశనియమాత్తాదృక్తిఙన్తస్యైవాభావాత్। కింతు ‘కవీనామయం ప్రామాదికః ప్రయోగః’ ఇత్యాహ। వామనస్తు—‘అస గతిదీప్త్యాదానేష్వితి ధాతోర్లిటి రూపమిదమ్’ ఇత్యాహ। అస ఇత్యనుదాత్తేద్దీప్త్యర్థే। ఆస దిదీపే। ప్రవృత్త ఇత్యర్థః॥

నాగేన్ద్రహస్తాస్త్వచి కర్కశత్వాదేకాన్తశైత్యాత్కదలీవిశేషాః।
లబ్ధ్వాపి లోకే పరిణాహి రూపం జాతాస్తదూర్వోరుపమానబాహ్యాః॥౩౬॥

నాగేన్ద్రేతి॥ నాగేన్ద్రాణామైరావతాదీనాం హస్తాః కరాస్త్వచి చర్మణి కర్కశత్వాత్కదలీవిశేషా రామరమ్భాదయ ఏకాన్తశైత్యాన్నియతశైత్యాద్ధేతోః లోకే పరిణాహి వైపుల్యయుక్తమ్। 'పరిణాహో విశాలతా' ఇత్యమరః। రూపం లబ్ధ్వాపి। అపిశబ్దాత్కరికదలీమాత్రస్య తాదృక్పరిణాహో నాస్తీతి భావః। తస్యా ఊర్వోస్తదూర్వోరుపమానబాహ్యా జాతా ఉపమానక్రియానర్హా బభూవుః। తదూర్వోర్న కార్కశ్యం నాప్యేకాన్తశైత్యమితి భావః॥

ఏతావతా నన్వనుమేయశోభి కాఞ్చీగుణస్థానమనిన్దితాయాః।
ఆరోపితం యద్గిరిశేన పశ్చాదనన్యనారీకమనీయమఙ్కమ్॥౩౭॥

ఏతావతేతి॥ అనిన్దితాయా అనవద్యాయాః పార్వత్యాః కాఞ్చీగుణస్థానం నితమ్బబిమ్బమేతావతా నన్వేతావతైవ। 'ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామన్త్రణే నను' ఇత్యమరః। శోభత ఇతి శోభి। ఆవశ్యకే ణినిః తతస్త్వప్రత్యయః। అనుమేయం శోభిత్వం శోభా యస్య తదనుమేయశోభి। 'త్వప్రత్యయస్తు గతార్థత్వాన్న ప్రయుక్తః' ఇత్యాహ వామనః। పశ్చాదాదౌ నైఃస్పృహ్యేఽపి పశ్చాత్। తపశ్చర్యానన్తరమిత్యర్థః। గిరౌ శేత ఇతి గిరిశః శివః। 'గిరౌ డశ్ఛన్దసి' ఇతి డప్రత్యయః। భాషాయామపి క్వచిదిష్యతే। అథవా గిరిః కైలాసోఽస్యాస్తీతి గిరిశః। లోమాదిత్వాచ్ఛప్రత్యయః। తేన గిరిశేన। అన్యాసాం నారీణాం కమనీయః కామయితుం శక్యో న భవతీత్యనన్యనారీకమనీయస్తమఙ్కం నిజోత్సఙ్గమారోపితమధిరోపితమితి యత్। ఏతావతా లిఙ్గేనేతి పూర్వేణాన్వయః। రోహతేర్ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః। 'రుహః పోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి హకారస్య పకారః। గత్యర్థవివక్షాయాం ద్వికర్మకత్వమ్। ప్రధానే కర్మణి క్తః। గిరిజానితమ్బవిమ్బం విశ్వాతిశాయి సౌన్దర్యం గిరిశాఙ్కారూఢత్వాద్వ్యతిరేకేణ నార్యన్తరనితమ్బబిమ్బవత్। విపక్షే హేత్వనుక్తిరేవ బాధికా। దాక్షాయణీనితమ్బవిమ్బస్య తు పక్షసపక్షయోరన్యతరభావానతివృత్తేర్నిష్కలఙ్కమనుమానమిత్యలమస్థానసంరమ్భేణ॥

తస్యాః ప్రవిష్టా నతనాభిరన్ధ్రం రరాజ తన్వీ నవలోమరాజిః।
నీవీమతిక్రమ్య సితేతరస్య తన్మేఖలామధ్యమణేరివార్చిః॥౩౮॥

తస్యా ఇతి॥ నీవీం వస్త్రగ్రన్థిమ్। 'స్త్రీకటీవస్త్రబన్ధేఽపి నీవీ పరిపణేఽపి చ' ఇత్యమరః। అతిక్రమ్యాతీత్య నతం నిమ్నం నాభిరన్ధ్రం ప్రవిష్టా ప్రవిశన్తీ తన్వీ సూక్ష్మా తస్యాః పార్వత్యా నవలోమరాజిః సితేతరస్యాసితస్య। ఇన్ద్రనీలస్యేత్యర్థః। తస్యాః పార్వత్యా మేఖలా తన్మేఖలా। తస్యా ఇత్యనువృత్తౌ పునస్తచ్ఛబ్దోపాదానం వాక్యాన్తరత్వాత్సోఢవ్యమ్। యద్వా తస్యా నీచ్యా మేఖలా తన్మేఖలా తత్ర తదవస్థానాత్। తస్యా మధ్యమణేరర్చిః ప్రభేవ రరాజ। 'జ్వాలాభాసోర్న పుంస్యర్చిః' ఇత్యమరః॥

మధ్యేన సా వేదివిలగ్నమధ్యా వలిత్రయం చారు బభార బాలా।

ఆరోహణార్థం నవయౌవనేవ కామస్య సోపానమివ ప్రయుక్తమ్॥౩౯॥

మధ్యేనేతి॥ 'వేదిః పరిష్కృతా భూమిః' ఇత్యమరః। వేదివిలగ్నమధ్యా వేదివత్కృశమధ్యా। తనుమధ్యేతి యావత్। సా బాలా పార్వతీ। మధ్యేన మధ్యభాగేన చారు సున్దరం వలిత్రయం కామస్యారోహణార్థం నవయౌవనేన ప్రయుక్తం రచితం సోపానమివ బభారేత్యుత్ప్రేక్షా॥

అన్యోన్యముత్పీడయదుత్పలాక్ష్యాః స్తనద్వయం పాణ్డు తథా ప్రవృద్ధమ్।

మధ్యే యథా శ్యామముఖస్య తస్య మృణాలసూత్రాన్తరమప్యలభ్యమ్॥౪౦॥

అన్యోన్యేతి॥ అన్యోన్యం పరస్పరమ్। 'కర్మవ్యతిహారే సర్వనామ్నో ద్వే వాచ్యే' ఇతి ద్విరుక్తిః। 'సమాసవచ్చ బహులమ్' ఇతి బహులవచనాదసమాసపక్షేఽపి పూర్వపదస్థస్య సుపః సుర్వక్తవ్యః। ఉత్పీడ్యదుపరున్ధత్పాణ్డు గౌరముత్పలాక్ష్యాః స్తనద్వయం తథా తేన ప్రకారేణ ప్రవృద్ధమ్। కర్తరి క్తః। శ్యామముఖస్య కృష్ణచూచుకస్యేతి స్వరూపవర్ణనం। తస్య స్తనద్వయస్య మధ్యే యథా యేన ప్రకారేణ మృణాలసూత్రాన్తరం బిసతన్తుమాత్రావకాశోఽప్యలభ్యం లబ్ధుమశక్యమ్। 'అన్తరమవకాశావధిపరిధానాన్తర్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇత్యమరః। అత్ర సంబన్ధేఽసంబన్ధరూపాతిశయోక్త్యలంకారః। కుచయోః పీవరత్వాతిశయార్థమవకాశసంబన్ధేఽప్యసంబన్ధాభిధానాదితి॥

లోకే సుకుమారత్వమేవ కుసుమాస్త్రస్య సాధకత్వమితి స్థితే సత్యాహ—

శిరీషపుష్పాధికసౌకుమార్యౌ బాహూ తదీయావితి మే వితర్కః।
పరాజితేనాపి కృతౌ హరస్య యౌ కణ్ఠపాశౌ మకరధ్వజేన॥౪౧॥

శిరీషేతి॥ తస్యా ఇమౌ తదీయౌ బాహూ శిరీషపుష్పాదధికం సౌకుమార్యం మార్దవం యయోస్తథోక్తావితి మే వితర్క ఊహః। కుతః। యౌ బాహూ పరాజితేనాపి పూర్వం నిర్జితేనాపి మకరధ్వజేన కామేన హరస్య కణ్ఠపాశౌ కణ్ఠబన్ధనరజ్జూ కృతౌ। కణ్ఠాలిఙ్గనం ప్రాపితావిత్యర్థః। తదసాధ్యసాధనాత్తత ఆధిక్యమితి భావః। అత్ర బాహ్వోరారోపితకణ్ఠపాశత్వస్య ప్రకృతవైరనిర్యాతనోపయోగాత్పరిణామాలంకారః॥

కణ్ఠస్య తస్యాః స్తనబన్ధురస్య ముక్తాకలాపస్య చ నిస్తలస్య।
అన్యోన్యశోభాజననాద్బభూవ సాధారణో భూషణభూష్యభావః॥౪౨॥

కణ్ఠస్యేతి॥ స్తనాభ్యాం బన్ధురస్యోన్నతస్య తస్యాః పార్వత్యాః కణ్ఠస్య గలస్య నిస్తలస్య వర్తులస్య ముక్తాకలాపస్య ముక్తాభూషణస్య చ। 'వర్తులం నిస్తలం వృత్తం బన్ధురం తూన్నతానతమ్'। 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపి' ఇతి చామరః। అన్యోన్యశోభాజననాద్భూషణభూష్యభావోఽలంకారాలంకార్యభావః సాధారణః సమానో బభూవ। ఉభావప్యన్యోన్యస్య భూష్యౌ భూషణే చ బభూవతురిత్యర్థః। అత్ర కణ్ఠముక్తాకలాపయోః శోభాక్రియాద్వారేణాన్యోన్యభూషాజనకత్వాదన్యోన్యాలంకారః। తదుక్తమ్—'పరస్పరం క్రియాజననమన్యోన్యమ్' ఇతి॥

ఇదానీం పార్వతీవదనం చన్ద్రకమలసదృశమిత్యేతదేవ వచోభఙ్గ్యాహ—

చన్ద్రం గతా పద్మగుణాన్న భుఙ్క్తే పద్మాశ్రితా చాన్ద్రమసీమభిఖ్యామ్।
ఉమాముఖం తు ప్రతిపద్య లోలా ద్విసంశ్రయాం ప్రీతిమవాప లక్ష్మీః॥౪౩॥

చన్ద్రమితి॥ లోలా చపలా। పరిభ్రమణశీలేత్యర్థః। లక్ష్మీః కాన్త్యభిమానినీ దేవతా చన్ద్రం గతా ప్రాప్తా సతీ పద్మగుణాన్సౌగన్ధ్యాదీన్న భుఙ్క్తే నానుభవతి। పద్మాశ్రితా సతీ చన్ద్రమస ఇమాం చాన్ద్రమసీమభిఖ్యాం శోభామ్। 'అభిఖ్యా నామశోభయోః' ఇత్యమరః। అమృతవదానన్దినీం న

భుజ్క్తే। ఉమాముఖం ప్రతిపద్య తు ద్వే చన్ద్రపద్మే సంశ్రయః కారణం యస్యాస్తాం ద్విసంశ్రయాం ప్రీతిమానన్దమవాప। తత్రోభయగుణసంభవాదితి భావః। అత్రోపమానభూతచన్ద్రపద్మాపేక్షయోపమేయస్యోమాముఖస్యాధికగుణవత్త్వోక్త్యా వ్యతిరేకాలంకారః। తదుక్తమ్—'భేదప్రాధాన్యేనోపమానాదుపమేయస్యాధిక్యే విపర్యయే వా వ్యతిరేకః' ఇతి॥

పుష్పం ప్రవాలోపహితం యది స్యాన్ముక్తాఫలం వా స్ఫుటవిద్రుమస్థమ్।

తతోఽనుకుర్యాద్విశదస్య తస్యాస్తామ్రౌష్ఠపర్యస్తరుచః స్మితస్య॥౪౪॥

పుష్పమితి॥ పుష్పం పుణ్డరీకాదికం ప్రవాలే బాలపల్లవ ఉపహితం నిహితం స్యాద్యది। 'ప్రవాలో వల్లకీదణ్డే విద్రుమే బాలపల్లవే' ఇతి విశ్వః। ముక్తాఫలం వా స్ఫుటే నిర్మలే విద్రుమే తిష్ఠతీతి స్ఫుటవిద్రుమస్థం స్యాద్యది తతస్తర్హి విశదస్య శుభ్రస్య తామ్రే అరుణే ఓష్ఠే పర్యస్తా ప్రసృతా రుక్కాన్తిర్యస్య తథోక్తస్య తస్యాః పార్వత్యాః స్మితస్యానుకుర్యాత్। స్మితమనుకుర్యాదిత్యర్థః। అత్ర 'భాషాణామశ్నీయాత్' ఇతివత్సంబన్ధమాత్రవివక్షయా షష్ఠీ। అత్ర పుష్పప్రవాలయోర్ముక్తావిద్రుమయోశ్చాసంబన్ధేఽపి సంబన్ధోక్త్యాతిశయోక్తిః। 'సా చ సంభావనా' ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః। విశేషతస్తు పుష్పముక్తాఫలయోరుపమానయోః ప్రకృతోత్కర్షార్థముపమేయతాకల్పనాత్ప్రతీపాలంకారః। తదుక్తమ్—'ఉపమానస్యాక్షేప ఉపమేయతాకల్పనం వా ప్రతీపః' ఇతి లక్షణాత్। స చ పూర్వోక్తాతిశయోక్త్యనుప్రాణిత ఇతి॥

స్వరేణ తస్యామమృతస్రుతేవ ప్రజల్పితాయామభిజాతవాచి।

అప్యన్యపుష్టా ప్రతికూలశబ్దా శ్రోతుర్వితన్త్రీరివ తాడ్యమానా॥౪౫॥

స్వరేణేతి॥ అభిజాతవాచి మధురభాషిణ్యాం తస్యాం పార్వత్యామమృతస్రుతామృతస్రావిణేవ। క్విప్। స్వరేణ నాదేన ప్రజల్పితాయామాలపన్త్యామ్। కర్తరి క్తః। అన్యైః కాకాదిభిః పుష్టాన్యపుష్టా కోకిలాపి। ముఖ్యయా వృత్త్యా జాతివచనత్వాభావాన్ఙీబభావః। తాడ్యమానా వాద్యమానా విషమబద్ధా తన్త్రీర్వితన్త్రీరివ। 'అవితృస్తృ— తన్త్రిభ్య ఈః' ఇతి తన్త్రిధాతోరౌణాదిక ఈప్రత్యయః। ఙీబభావాన్న 'హల్ఙ్యాబ్భ్యః—'ఇతి సులోపః। తదుక్తమ్—
'అవీలక్ష్మీతరీతన్త్రీధీహ్రీశ్రీణాముణాదిషు। స్త్రీలిఙ్గానామమీషాం తు న సులోపః కదాచన॥'
ఇతి। ఏతే ఙీబన్తా న భవన్తీత్యర్థః। శ్రోతుర్జనస్య ప్రతికూలశబ్దాః కర్ణకఠోరనాదా భవన్తీతి శేషః॥

ప్రవాతనీలోత్పలనిర్విశేషమధీరవిప్రేక్షితమాయతాక్ష్యా।

తయా గృహీతం ను మృగాఙ్గనాభ్యస్తతో గృహీతం ను మృగాఙ్గనాభిః॥౪౬॥

ప్రవాతేతి॥ ప్రవాతే ప్రభూతవాతస్థలే యన్నీలోత్పలం తతో నిర్విశేషం నిర్భేదమ్। తత్సదృశమిత్యర్థః। అధీరవిప్రేక్షితం చకితవిలోకితమాయతాక్ష్యా విశాలనేత్రయా తయా పార్వత్యా మృగాఙ్గనాభ్యో హరిణీభ్యో గృహీతమభ్యస్తం ను। అథవా మృగాఙ్గనాభిస్తతస్తస్యాః పార్వత్యాః। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। గృహీతం ను। అత్ర వివక్షితస్య పరస్పరగ్రహణస్యోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షేతి కేచిత్। తదుపజీవిసందేహాలంకార ఇత్యన్యే। ఉభయోః సంకర ఇత్యపరే॥

తస్యాః శలాకాఞ్జననిర్మితేవ కాన్తిర్భ్రువోరాయతలేఖయోర్యా।

తాం వీక్ష్య లీలాచతురామనఙ్గః స్వచాపసౌన్దర్యమదం ముమోచ॥౪౭॥

తస్యా ఇతి॥ ఆయతలేఖయోర్దీర్ఘరేఖయోస్తస్యాః పార్వత్యా భ్రువోః సంబన్ధినీ శలాకయాఞ్జనేన నిర్మితేవ స్థితా యా కాన్తిర్లీలాచతురాం విలాససుభగాం తాం కాన్తిం వీక్ష్యానఙ్గః స్వచాపసౌన్దర్యేణ యో మదస్తం ముమోచ। ఇహ సౌన్దర్యాతిశయోక్తిః॥

లజ్జా తిరశ్చాం యది చేతసి స్యాదసంశయం పర్వతరాజపుత్ర్యాః।

తం కేశపాశం ప్రసమీక్ష్య కుర్యుర్వాలప్రియత్వం శిథిలం చమర్యః॥౪౮॥

లజ్జేతి॥ తిరశ్చాం తిర్యగ్జాతీనాం చేతసి లజ్జా స్యాద్యది। సంశయాభావోఽసంశయమ్। సందేహో నాస్తీత్యర్థః। పర్వతరాజపుత్ర్యాః। 'శార్ఙ్గరవాద్యఞో జీన్' ఇతి జీన్। తం ప్రసిద్ధం కేశపాశం కేశకలాపమ్। 'పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్పరే' ఇత్యమరః। ప్రసమీక్ష్య దృష్ట్వా చమర్యో మృగీవిశేషా బాలాః ప్రియా యాసామితి విగ్రహే బాలప్రియాస్తాసాం భావో బాలప్రియత్వమ్। ప్రియబాలత్వమిత్యర్థః। ఆహితాగ్న్యాదిపాఠాద్వా పరనిపాతః। 'త్వతలోర్గుణవచనస్య' ఇతి పుంవద్భావః। శిథిలం కుర్యుః।

౪౫—౪౬ శ్లోకయోర్మధ్యే ఇమౌ శ్లోకౌ దృశ్యేతే—

కర్ణద్వయస్థం నగరాజపుత్ర్యాస్తాటఙ్కయుగ్మం సుతరాం రరాజ।
మత్వా భవిత్రీం త్రిపురారిపత్నీం తాం సేవమానావివ పుష్పవన్తౌ॥

తాటఙ్కపత్రం విరరాజ తస్యాః శైలాత్మజాయాః శ్రవణద్వయస్థమ్।
మత్వా భవిత్రీం మదనారిపత్నీం సేవాసమేతావివ పుష్పవన్తౌ॥

నిర్లజ్జత్వాన్న శిథిలయన్తీత్యర్థః। అతఏవాత్ర నిర్లజ్జత్వకరణహేతోరాద్యపాదే వాక్యార్థత్వేనోక్త్యా కావ్యలిఙ్గాఖ్యోఽలంకారః। తదుక్తమ్—'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గముదాహృతమ్' ఇతి॥

సర్వోపమాద్రవ్యసముచ్చయేన యథాప్రదేశం వినివేశితేన।
సా నిర్మితా విశ్వసృజా ప్రయత్నాదేకస్థసౌన్దర్యదిదృక్షయేవ॥౪౯॥

సర్వోపమేతి॥ కింబహునా సా పార్వతీ విశ్వసృజా విధాత్రైకత్ర తిష్ఠతీత్యేకస్థం తస్య సౌన్దర్యస్య। సర్వవస్తుగతస్యేత్యర్థః। దిదృక్షయేవ ప్రయత్నాద్యథాప్రదేశం క్రమాద్వినివేశితేన స్థాపితేన సర్వేషాముపమాద్రవ్యాణాం చన్ద్రారవిన్దాద్యుపమానవస్తూనాం సముచ్చయేన సమాహారేణ నిర్మితా। దిదృక్షయేవేతి ఫలోత్ప్రేక్షా దర్శనార్థిత్వాద్విశ్వసృజ ఇతి॥

తాం నారదః కామచరః కదాచిత్కన్యాం కిల ప్రేక్ష్య పితుః సమీపే।
సమాదిదేశైకవధుం భవిత్రీం ప్రేమ్ణా శరీరార్ధహరాం హరస్య॥౫౦॥

తామితి॥ కామేనేచ్ఛయా చరతీతి కామచరో నారదః। కదాచిత్పితుర్హిమవతః సమీపే కన్యాం తాం పార్వతీం ప్రేక్ష్య కిల ప్రేమ్ణా న త్వన్యథా హరస్య శివస్యార్ధం హరతీత్యర్ధహరా। 'హరతేరనుద్యమనేచ్' ఇత్యచ్ప్రత్యయః। శరీరస్యార్ధహరాం శరీరార్ధహరామ్। కులధురంధరాదివదవయవద్వారా సముదాయవిశేషకత్వాత్సమాసః। అన్యథా త్వర్ధస్య సమప్రవిభాగవచనత్వాదశరీరేతి స్యాత్। ఏకవధూమసపత్నీకాం భార్యామ్। 'పూర్వకాల–' ఇత్యాదినా సమాసః। భవత్రీం భావినీం సమాదిదేశ। హరస్యార్ధాఙ్గహారిణ్యేకపత్నీ భవిష్యతీత్యాదిష్టవానిత్యర్థః॥

గురుః ప్రగల్భేఽపి వయస్యతోఽస్యాస్తస్థౌ నివృత్తాన్యవరాభిలాషః।

ఋతే కృశానోర్న హి మన్త్రపూతమర్హన్తి తేజాంస్యపరాణి హవ్యమ్॥౫౧॥

గురురితి॥ గురుః పితా। 'గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యౌ' ఇత్యమరః। అతో నారదవచనాద్ధేతోరస్యాః పార్వత్యాః ప్రగల్భే వయస్యపి యౌవనే సత్యపి నివృత్తోఽన్యస్మిన్వరే జామాతర్యభిలాషో యస్య స తథోక్తః సన్। 'వరో నా రూపజామాత్రోః' ఇతి వైజయన్తీ। తస్థౌ। వరాన్తరం నాన్విష్టవానిత్యర్థః। నను కుతోఽసౌ నిర్బన్ధ ఇత్యత ఆహ—ఋత ఇతి। తథాహి మన్త్రైః పూతం సంస్కృతం హూయత ఇతి హవ్యమాజ్యాదికం కృశానోః పావకాదృతే కృశానుం వినా। 'అన్యారాదితర–' ఇత్యాదినా పఞ్చమీ। అపరాణి తేజాంసి సువర్ణాదీని నార్హన్తి। న భజన్తీత్యర్థః। ఈశ్వరాదన్యస్య తద్యోగ్యస్యాభావాదుపేక్షేతి భావః॥

తర్హి తమేవాహూయ దీయతామిత్యాశఙ్క్యాహ—

అయాచితారం న హి దేవదేవమద్రిః సుతాం గ్రాహయితుం శశాక।

అభ్యర్థనాభఙ్గభయేన సాధుర్మాధ్యస్థ్యమిష్టేఽప్యవలమ్బతేఽర్థే॥౫౨॥

అయాచితారమితి॥ అద్రిర్హిమవానయాచితారమయాచమానం దేవదేవం మహాదేవం సుతాం పార్వతీం గ్రాహయితుం స్వయమాహూయ పరిగ్రాహయితుం న శశాక నోత్సేహే। తథాహి సాధుః సజ్జనః। 'సాధుర్వార్ధుషికే చారౌ సజ్జనే చాభిధేయవత్' ఇతి విశ్వః।

అభ్యర్థనాభఙ్గభయేన యాచ్ఞావైఫల్యభీత్యే ష్టేఽప్యర్థే విషయే మాధ్యస్థ్యమౌదాసీన్యమవలమ్బతే॥

న చ తథైవ స్థితః కిం తూపాయాన్తరం చిన్తితవానితి వక్తుం ప్రస్తౌతి—

యదైవ పూర్వే జననే శరీరం సా దక్షరోషాత్సుదతీ ససర్జ।

తదాప్రభృత్యేవ విముక్తసఙ్గః పతిః పశూనామపరిగ్రహోఽభూత్॥౫౩॥

యదేతి॥ శోభనా దన్తా యస్యాః సా సుదతీ। 'వయసి దన్తస్య దతృ' ఇతి దత్రాదేశః। 'ఉగితశ్చ' ఇతి ఙీప్। సా పార్వతీ పూర్వే జననే పూర్వస్మిఞ్జన్మని। 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా' ఇతి స్మిన్నాదేశవికల్పః। 'పూర్వం జ్వలనే' ఇతి పాఠే పూర్వం దాక్షాయణీత్వే జ్వలనే యోగాగ్నౌ। యదా యస్మిన్కాలే దక్షరోషాచ్ఛరీరం దేహం ససర్జ తత్యాజ, తదాప్రభృత్యేవ తదాద్యేవ యథా తథా పశూనాం పతిః శివో విముక్తసఙ్గస్త్యక్తవిషయాసఙ్గః సన్। అపరిగ్రహోఽపత్నీకోఽభూత్। ఖ్యన్తరం న పరిజగ్రాహేత్యర్థః। 'పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహాః' ఇత్యమరః॥

స కృత్తివాసాస్తపసే యతాత్మా గఙ్గాప్రవాహోక్షితదేవదారు।

ప్రస్థం హిమాద్రేర్మృగనాభిగన్ధి కించిత్క్వణత్కింనరమధ్యువాస॥౫౪॥

స ఇతి॥ కృత్తివాసాశ్చర్మామ్బరః। 'అజినం చర్మ కృత్తిః స్త్రీ' ఇత్యమరః। యతాత్మా నియతచిత్తః సః పశుపతిస్తపసే తపోర్థం గఙ్గాప్రవాహేణోక్షితాః సిక్తా దేవదారవో యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। మృగనాభిగన్ధి కస్తూరీగన్ధవత్। కస్తూరీమృగసంచారాదితి భావః। 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చాథ కోలకమ్' ఇత్యమరః। క్వణన్తో గాయన్తః కింనరా యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। కించిత్కిమపి హిమాద్రేః ప్రస్థం సానుమధ్యువాస। కుత్రచిత్ప్రస్థ ఉవాసేత్యర్థః। 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః' ఇత్యాధారస్య కర్మత్వమ్। 'ప్రస్థోఽస్త్రీసానుమానయోః' ఇత్యమరః॥

గణా నమేరుప్రసవావతంసా భూర్జత్వచః స్పర్శవతీర్దధానాః।

మనఃశిలావిచ్ఛురితా నిషేదుః శైలేయనద్ధేషు శిలాతలేషు ॥౫౫॥

గణా ఇతి ॥ గణాః ప్రమథగణాః। 'గణాః ప్రమథసంఖ్యౌఘాః' ఇతి వైజయన్తీ। నమేరుప్రసవావతంసాః సురపుంనాగకుసుమశేఖరాః। 'నమేరుః సురపుంనాగః' ఇతి విశ్వః। స్పర్శవతీః సుఖస్పర్శాః। మృదీ్వరిత్యర్థః। ప్రశంసాయాం మతుప్। భూర్జత్వచో భూర్జవల్కలాని దధానాః। వసానా ఇత్యర్థః। మనఃశిలాభిర్ధాతువిశేషైర్విచ్ఛురితా అనులిప్తాశ్చ సన్తః। శిలాయాం భవం శైలేయమ్। గన్ధౌషధివిశేషః। శిలాయాః 'స్త్రీభ్యో ఢక్' ఇతి భవార్థే ఢక్। 'శిలాజతు చ శైలేయమ్' ఇతి యాదవః। తేన నద్ధేషు వ్యాప్తేషు శిలాతలేషు నిషేదుః। ఉపవివిశురిత్యర్థః॥

తుషారసంఘాతశిలాః ఖురాగ్రైః సముల్లిఖన్దర్పకలః కకుద్మాన్।

దృష్టః కథంచిద్గవయైర్వివిగ్నైరసోఢసింహధ్వనిరున్ననాద ॥౫౬॥

తుషారేతి ॥ తుషారసంఘాతా హిమఘనాస్త ఏవ శిలాస్తాః ఖురాగ్రైః సముల్లిఖన్విదారయన్దర్పేణ కలో మధురధ్వనిర్యస్య స దర్పకలో వివిధైర్భీతైర్గవయైర్గోసదృశమృగవిశేషైః కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ దృష్టః। కకుదమస్యాస్తీతి కకుద్మాన్వృషభోఽసోఢః సింహానాం ధ్వనిర్యేన స సింహధ్వనిమసహమానః సన్। ఉన్ననాదోచ్చైర్ననాద। జగర్జేత్యర్థః। స్వభావోక్తిరలంకారః। తదుక్తమ్—'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' ఇతి॥

తత్రాగ్నిమాధాయ సమిత్సమిద్ధం స్వమేవ మూర్త్యన్తరమష్టమూర్తిః।

స్వయం విధాతా తపసః ఫలానాం కేనాపి కామేన తపశ్చచార ॥౫౭॥

తత్రేతి ॥ తపసః ఫలానామిన్ద్రత్వాదీనాం స్వయం విధాతా జనయితా। దాతేత్యర్థః। అష్టౌ మూర్తయో యస్య సోఽష్టమూర్తిరీశ్వరః। 'భూతార్కచన్ద్రయజ్వానో మూర్తయోఽష్టౌ ప్రకీర్తితాః' ఇతి। తత్ర ప్రస్థే స్వం స్వకీయమేవ మూర్త్యన్తరం మూర్తిభేదం సమిద్భిః సమిద్ధం దీపితమగ్నిమాధాయ ప్రతిష్ఠాప్య కేనాపి కామేన కయాపి ఫలకామనయా తపశ్చచార చక్రే। 'ప్రయోజనమనుద్దిశ్య న మన్దోఽపి ప్రవర్తతే' ఇతి న్యాయాత్కామేనేత్యుక్తమ్। తస్యావాప్తసమస్తకామత్వాత్కేనాపీత్యుక్తమ్॥

అనర్ఘ్యమర్ఘ్యేణ తమద్రినాథః స్వర్గౌకసామర్చితమర్చయిత్వా।
ఆరాధనాయాస్య సఖీసమేతాం సమాదిదేశ ప్రయతాం తనూజామ్॥౫౮॥

అనర్ఘ్యేతి॥ అద్రీణాం నాథోఽద్రినాథో హిమవాన్। అర్ఘం మూల్యమర్ఘతీత్యర్ఘ్యః। 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః' ఇత్యమరః। 'దణ్డాదిభ్యో యః' ఇతి యప్రత్యయః। అర్ఘ్యో న భవతీత్యనర్ఘ్యస్తమనర్ఘ్యమ్। అమూల్యమిత్యర్థః। స్వర్గ ఓకః స్థానం యేషాం తేషాం స్వర్గౌకసాం దేవానామర్చితమ్। దేవైః పూజ్యమానమిత్యర్థః। 'మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ' ఇతి వర్తమానే క్తః। 'క్తస్య చ వర్తమానే' ఇతి షష్ఠీ। తమీశ్వరమర్ఘ్యేణ పూజార్థోదకేన। 'పాదార్ఘాభ్యాం చ' ఇతి యత్ప్రత్యయః। 'షట్ తు త్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థే పాద్యం పాదాయ వారిణి' ఇత్యమరః। అర్చయిత్వా పూజయిత్వాస్యేశ్వరస్యారాధనాయ సఖీభ్యాం జయావిజయాభ్యాం సమేతాం ప్రయతాం నియతాం తనూజాం సుతాం సమాదిదేశాజ్ఞాపయామాస॥

ప్రత్యర్థిభూతామపి తాం సమాధేః శుశ్రూషమాణాం గిరిశోఽనుమేనే।
వికారహేతౌ సతి విక్రియన్తే యేషాం న చేతాంసి త ఏవ ధీరాః॥౫౯॥

ప్రత్యర్థీతి॥ గిరిశః శివః సమాధేః ప్రత్యర్థిభూతాం ప్రతిపక్షభూతామపి। సుప్సుపేతి సమాసః। శ్రోతుమిచ్ఛన్తీం శుశ్రూషమాణాం సేవమానామ్। సేవకా హి సేవ్యే దత్తకర్ణా భవన్తి। ఇచ్ఛార్థే సన్ప్రత్యయః। 'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సనః' ఇత్యాత్మనేపదమ్। తాం పార్వతీమనుమేనేఽఙ్గీచకార। న ప్రతిషిద్ధవానిత్యభిప్రాయః। న చైతావతా ధీరస్య కశ్చిద్వికార ఇత్యాశయః। ధీరత్వమేవార్థాన్తరన్యాసేనాహ—వికారేతి। వికారస్య ప్రకృతేరన్యథాత్వస్య హేతౌ స్త్రీసంనిధానాదికారణే సతి విద్యమానేఽపి యేషాం చేతాంసి న విక్రియన్తే న వికృతిం నీయన్తే త ఏవ ధీరాః। 'విక్రియన్తే' ఇతి కర్మణి లట్॥

శుశ్రూషాప్రకారమేవాహ—

అవచితబలిపుష్పా వేదిసంమార్గదక్షా
నియమవిధిజలానాం బర్హిషాం చోపనేత్రీ।

గిరిశముపచచార ప్రత్యహం సా సుకేశీ

నియమితపరిఖేదా తచ్ఛిరశ్చన్ద్రపాదైః॥౬౦॥

అవచితేతి॥ సుకేశీ శోభనమూర్ధజా। 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి ఙీష్। సా పార్వత్యవచితాని లూనాని బలిపుష్పాణి పూజాకుసుమాని యయా సా వేదేర్నియమవేదికాయాః సంమార్గే సంమార్జనే దక్షా నియమవిధేర్నిత్యకర్మానుష్ఠానస్య యాని జలాని తేషాం బర్హిషాం కుశానాం చోపనేత్ర్యానేత్రీ సతీ తస్య గిరిశస్య శిరసి చన్ద్రస్య పాదై రశ్మిభిః। 'పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశాః' ఇత్యమరః। నియమితపరిఖేదా నివర్తితపరిశ్రమా సత్యహన్యహని ప్రత్యహమ్। 'అవ్యయం విభక్తిసమీపసమృద్ధి–' ఇత్యాదినా నియతార్థేऽవ్యయీభావః। 'నపుంసకాదన్యతరస్యామ్' ఇత్యచ్ప్రత్యయః। గిరిశముపచచార శుశ్రూషాంచక్రే॥

ఇతి శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్య ఉమోత్పత్తిర్నామ ప్రథమః సర్గః।

ద్వితీయః సర్గః।

తస్మిన్విప్రకృతాః కాలే తారకేణ దివౌకసః।

తురాసాహం పురోధాయ ధామ స్వాయంభువం యయుః॥౧॥

తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్కాలే పార్వతీశుశ్రూషాకాలే తారకేణ తారకనామ్నా వజ్రణఖపుత్రేణ కేనచిదసురేణ విప్రకృతా ఉపప్లుతా దివమోకః స్థానం యేషాం తే దివౌకసో దేవాః। 'దివం

స్వర్గేఽన్తరిక్షే చ' ఇతి విశ్వః। ద్యౌరోక ఇతి పక్షే పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః। తురం త్వరితం సాహయత్యభిభవతీతి తురాషాట్। సాహయతేశ్ఛ్చరాదికాత్క్విప్। 'నహివృతివృషి-'ఇత్యాదినా పూర్వపదస్య దీర్ఘః। ప్రకృతిగ్రహణే ప్రాతిపదికస్యాపి గ్రహణాత్। ముగ్ధబోధకారస్తు తురాశబ్దష్టాబన్త ఇత్యాచ ష్టే। తం తురాసాహం దేవేన్ద్రమ్। అజాదిషు సాద్రూపత్వాభావాత్ 'సహేః సాడః సః' ఇతి పత్వం న భవతి। పురోధాయ పురస్కృత్య। స్వయంభువో బ్రహ్మణ ఇదం స్వాయంభువమ్। సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాత్ 'ఒర్గుణః' ఇతి గుణో న। ధామ స్థానం యయుః। బ్రహ్మలోకం జగ్మురిత్యర్థః॥

తేషామావిరభూద్బ్రహ్మా పరిమ్లానముఖశ్రియామ్।

సరసాం సుప్తపద్మానాం ప్రాతర్దీధితిమానివ॥౨॥

తేషామితి॥ పరిమ్లానా పరిక్షీణా ముఖశ్రీర్ముఖకాన్తిర్యేషాం తథోక్తానాం తేషాం దేవానాం బ్రహ్మ సుప్తపద్మానాం ముకులితారవిన్దానాం సరసాం ప్రాతర్దీధితిమాన్సూర్య ఇవావిరభూత్। ప్రకాశోఽభూదిత్యర్థః। 'ప్రకాశే ప్రాదురావిః స్యాత్' ఇత్యమరః। సూర్యోపమానేన తేషాం మ్లానిహరణత్వం సూచితమ్। అత్రోపమాలంకారః। తల్లక్షణం తు—'స్వతఃసిద్ధేన భిన్నేన సంమతేన చ ధర్మతః। సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చైకపదోపమా॥' ఇతి॥

అథ సర్వస్య ధాతారం తే సర్వే సర్వతోముఖమ్।

వాగీశం వాగ్భిరర్థ్యాభిః ప్రణిపత్యోపతస్థిరే॥3॥

అథేతి॥ అథాబిర్భావానన్తరం సర్వే తే దేవాః సర్వతః సమన్తతో ముఖాని యస్య తం సర్వతోముఖమ్। చతుర్ముఖమిత్యర్థః। వాచాం విద్యానామీశం సర్వస్య జగతో ధాతారం స్రష్టారం బ్రహ్మణం ప్రణిపత్య నమస్కృత్య। అర్థాదనపేతాభిరర్థ్యాభిః। అర్థయుక్తాభిరిత్యర్థః। 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే' ఇతి యత్ప్రత్యయః। వాగ్భిరుపతస్థిరే। తుష్టువురిత్యర్థః। 'ఉపాద్దేవపూజాసంగతికరణమిత్రకరణపథిష్వితి వక్తవ్యమ్' ఇత్యాత్మనేపదమ్॥

స్తుతిప్రకారమాహ 'నమః' ఇత్యాదిభిర్ద్వాదశభిః శ్లోకైః—

నమస్త్రిమూర్తయే తుభ్యం ప్రాక్సృష్టేః కేవలాత్మనే।
గుణత్రయవిభాగాయ పశ్చాద్భేదముపేయుషే॥౪॥

నమ ఇతి॥ హే భగవన్నిత్యధ్యాహార్య వ్యాఖ్యేయమ్। సృష్టేః ప్రాక్। 'అన్యారాత్—' ఇత్యాదినాఞ్చూత్తరపదయోగే పఞ్చమీ। కేవలాత్మన ఏకరూపాయ। 'ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్' ఇతి శ్రుతేః। 'నిర్ణీతే కేవలమితి త్రిలిఙ్గం త్వేకకృత్స్నయోః' ఇత్యమరః। పశ్చాత్సృష్టిప్రవృత్తికాలే। విభజ్యతేఽనేనేతి విభాగః। గుణానాం సత్త్వాదీనాం త్రయమేవ విభాగో యస్య తస్మై। 'గుణాః సత్త్వం రజస్తమః' ఇత్యమరః। భేదముపాధిమ్। స్రష్టృత్వాదికమిత్యర్థః। ఉపేయుషే ప్రాప్తవతే। 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ' ఇతి నిపాతః। అతఏవ త్రిమూర్తయే బ్రహ్మవిష్ణురుద్రరూపిణే తుభ్యం నమః। 'నమః స్వస్తి–' ఇత్యాదినా చతుర్థీ। ఉక్తం చ—'నమో రజోజుషే సృష్టౌ స్థితౌ సత్త్వమయాయ చ। తమోరూపాయ సంహారే త్రిరూపాయ స్వయంభువే॥' ఇతి॥

యదమోఘమపామన్తరుప్తం బీజమజ త్వయా।
అతశ్చరాచరం విశ్వం ప్రభవస్తస్య గీయసే॥౫॥

యదితి॥ న జాయత ఇత్యజః। హే అజ, అపాం జలానామన్తస్త్వయా యదమోఘమ— వన్ధ్యం బీజం వీర్యముప్తం నిక్షిప్తమ్। 'ముక్తమ్' ఇతి పాఠే విసృష్టమిత్యర్థః। 'శుక్రం తేజోరేతసీ చ బీజవీర్యేన్ద్రియాణి చ' ఇత్యమరః। అతస్తే బీజాచ్చరాచరం స్థావరజంగమాత్మకమ్। సమాహారే ద్వన్ద్వైకవద్భావః। విశ్వం జగత్। ఉత్పన్నమితి శేషః। తస్య విశ్వస్య। ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం గీయసే। 'అదశ్చరాచరం విశ్వం ప్రసవస్తస్య గీయతే' ఇతి పాఠే అద ఇదం చరాచరం విశ్వం తస్య వీజస్య ప్రసవో గీయతే। లోక ఇతి శేషః। అత్ర మనుః—'అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమవాసృజత్। తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభమ్॥' ఇతి॥

తిసృభిస్త్వమవస్థాభిర్మహిమానముదీరయన్।
ప్రలయస్థితిసర్గాణామేకః కారణతాం గతః॥౬॥

తిసృభిరితి॥ ఏకః సృష్టేః ప్రాక్కేవలస్త్వం తిసృభిరవస్థాభి్స్త్రైగుణ్యమయీభిర్హరిహరబ్రహ్మస్వరూపాభిర్మహిమానం నిజశక్తిముదీరయన్జృమ్భయన్ప్రలయస్థితిసర్గాణామన్తస్థిత్యుత్పత్తీనాం కారణతాం గతః। ఇదం 'పశ్చాద్భేదముపేయుషే' (౨।౪) ఇత్యస్య వివరణమతో న గతార్థత్వదోషః॥

భూతసృష్టికర్తృత్వముక్త్వా మిథునసృష్ట్యర్థం మూర్తిమతో బ్రహ్మణో భేదమాహ—

స్త్రీపుంసావాత్మభాగౌ తే భిన్నమూర్తేః సిసృక్షయా।

ప్రసూతిభాజః సర్గస్య తావేవ పితరౌ స్మృతౌ॥౭॥

స్త్రీపుంసావితి॥ స్త్రీ చ పుమాంశ్చ స్త్రీపుంసౌ। 'అచతుర–' ఇత్యాదినాచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతః। సిసృక్షయా స్రష్టుమిచ్ఛయా భిన్నమూర్తేర్ద్విధాకృతవిగ్రహస్య తే తవాత్మనో దేహస్య భాగావాత్మభాగౌ। 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మని' ఇతి విశ్వః। తావేవ భాగౌ ప్రసూతిభాజ ఉత్పత్తిభాజః। సృజ్యత ఇతి స్వర్గస్తస్య। నిజసృష్టేరిత్యర్థః। మాతా చ పితా చ పితరౌ। 'పితా మాత్రా' ఇత్యేకశేషః। స్మృతౌ। వృద్ధైరితి శేషః। అత్ర మనుః—'ద్విధా కృత్వాత్మనో దేహమర్ధేన పురుషోఽభవత్। అర్ధేన నారీ తస్యాం స విరాజమసృజత్ప్రభుః॥' ఇతి॥

స్వకాలపరిమాణేన వ్యస్తరాత్రిందివస్య తే।

యౌ తు స్వప్నావబోధౌ తౌ భూతానాం ప్రలయోదయౌ॥౮॥

స్వకాలేతి॥ స్వకాలస్య పరిమాణేన 'చతుర్యుగసహస్రాణి బ్రహ్మణో దినముచ్యతే' ఇత్యుక్తరూపేణ వ్యస్తం విభక్తం రాత్రిందివం రాత్ర్యహనీ యస్య తస్య। యద్యపి 'అచతుర–' ఆదిసూత్రేణ రాత్రౌ చ దివా చ రాత్రిందివమితి సప్తమ్యర్థే వృత్తౌ ద్వన్ద్వ ఇత్యుక్తం తథాపి 'దోషామన్యమహః, దివామన్యా రాత్రిః' ఇత్యాదావివాత్రాపి ప్రాతిపదికార్థవృత్తిత్వం కథంచిత్ప్రయోగబలాదాశ్రయణీయమ్। తే తవ యౌ తు స్వప్నావబోధౌ తావేవ భూతానాం ప్రలయోదయౌ సంహారసృష్టీ। యదాహుః—'యదా స దేవో జాగర్తి తదైవ చేష్టతే జగత్। యదా స్వపితి శాన్తాత్మా తదా సర్వం ప్రలీయతే॥ ఇతి। ఏతచ్చ దైనందినసృష్టిప్రలయాభిప్రాయకం, మహాప్రలయస్య బ్రహ్మణో వర్షశతాన్తే భావిత్వాత్॥

జగద్యోనిరయోనిస్త్వం జగదన్తో నిరన్తకః।

జగదాదిరనాదిస్త్వం జగదీశో నిరీశ్వరః॥౯॥

జగదితి॥ హే భగవన్, త్వం జగద్యోనిర్జగత్కారణం స్వయమయోనిరనాదిత్వాదకారణకస్త్వమ్। అన్తయతీత్యన్తః। పచాద్యచ్। జగతోఽన్తర్జగత్సంహర్తా స్వయం నిరన్తకో నిత్యత్వాదన్తరహితః। త్వం జగతామాదిర్జగదాదిః। సృష్టేః ప్రాగపి సన్నిత్యర్థః। అతఏవ త్వమనాదిరాదిరహితః। త్వం జగతామీశో నియన్తా స్వయం నిరీశ్వరః। అనియమ్య ఇత్యర్థః। 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' ఇత్యాది శ్రుతిరేవాత్ర ప్రమాణమ్। అత్రాయోనిరిత్యాదౌ నఞ్తత్పురుషాశ్రయణే విరోధః। బహువ్రీహిణా తు తత్పరిహార ఇతి విరోధాభాసాలంకారః। యథాహుః—'విరోధే తు విరోధాభాసః' ఇతి॥

తవ తు న ప్రపఞ్చస్యేవ జన్మతిరోధానజ్ఞానేషు పరాపేక్షేత్యాహ—

ఆత్మానమాత్మనా వేత్సి సృజస్యాత్మానమాత్మనా।

ఆత్మనా కృతినా చ త్వమాత్మన్యేవ ప్రలీయసే॥౧౦॥

ఆత్మానమితి॥ హే భగవన్, త్వమాత్మానం లోకానుగ్రహార్థం బ్రహ్మరూపేణోత్పిపాదయిషితం స్వస్వరూపమాత్మనైవ వేత్సి జానాసి। సర్వాపి క్రియా కర్తవ్యార్థజ్ఞానపూర్వికేతి భావః। తథాత్మానమాత్మనైవ। ఆత్మన్యేవేత్యత్రాపి సంబధ్యతే। స్వస్మిన్నేవ సృజసి। అధిష్ఠానమపి స్వయమేవేత్యర్థః। 'స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితమ్' ఇతి శ్రుతేః। కృతినా సమర్థేన। ఇదం సర్వత్ర సంబధ్యతే। ఆత్మనా స్వేనైవాత్మన్యేవ ప్రలీయసే స్వస్మిన్నేవ ప్రలీనో భవసి। లీయతేర్దైవాదికాత్కర్తరి లట్। 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి వార్త్తికాత్సర్వత్రాత్మనేతి తృతీయా। న హి తే ప్రపఞ్చస్యేవ జ్ఞానోత్పత్తిలయేషు పరాపేక్షేతి ఫలితార్థః॥

ద్రవః సంఘాతకఠినః స్థూలః సూక్ష్మో లఘుర్గురుః।

వ్యక్తో వ్యక్తేతరశ్చాసి ప్రాకామ్యం తే విభూతిషు॥౧౧॥

ద్రవ్య ఇతి॥ త్వమిత్యనుషజ్యతే। హే భగవన్, త్వం ద్రవః సరిత్సముద్రాదివద్రసాత్మకోఽసి। సంఘాతేన నిబిడసంయోగేన కఠినో మహీధరాదివత్। స్థూల ఇన్ద్రియగ్రహణయోగ్యో ఘటాదివత్। సూక్ష్మోఽతీన్ద్రియః పరమాణ్వాదివత్। లఘురుత్పతనయోగ్యస్తూలాదివత్। గురుర్హేమాద్రివదచలనీయః। వ్యక్తః కార్యరూపోఽసి। వ్యక్తేతరః కారణరూపశ్చాసి। ఏవం విభూతిష్వణిమాదిషు తే తవ। ప్రకామస్య భావః ప్రాకామ్యం యథాకామత్వమ్॥

ఉద్ఘాతః ప్రణవో యాసాం న్యాయైస్త్రిభిరుదీరణమ్।

కర్మ యజ్ఞః ఫలం స్వర్గస్తాసాం త్వం ప్రభవో గిరామ్॥౧౨॥

ఉద్ఘాత ఇతి॥ హే భగవన్, యాసాం గిరాం వాచాముద్ఘాత ఉపక్రమః ప్రణవ ఓంకారాత్మకః। ‘ఓంకారప్రణవౌ సమౌ’ ఇతి। ‘స్యాదభ్యాదానముద్ఘాత ఆరమ్భః’ ఇతి చామరః। ఇదముపసంహారస్యాప్యుపలక్షణమ్। ‘బ్రహ్మణః ప్రణవం కుర్యాదాదావన్తే చ సర్వతః। దహత్యేనః కృతం పూర్వం పరస్తాచ్చ విశేషతః॥’ ఇతి నిరుక్తపరిశిష్టయోర్యాస్కః। నీయన్త ఏభిరర్థవిశేషా ఇతి న్యాయాః స్వరాః। ఉక్తం చ—‘స్వరవిశేషాదర్థప్రతిపత్తిః’ ఇతి। ‘యథేన్ద్రశత్రుః స్వరతోఽపరాధాత్’ ఇతి। యాసాం గిరాం త్రిభిర్న్యాయైరుదాత్తానుదాత్తస్వరితైః స్వరైరుదీరణముచ్చారణమ్। యాసాం కర్మ। ప్రతిపాద్యమిత్యర్థః। యజ్ఞో జ్యోతిష్టోమాదిః న తు చైత్యవన్దనాదిరితి భావః। ఫలం స్వర్గః। కర్మద్వారేతి శేషః। కర్మస్వర్గౌ బ్రహ్మాపవర్గయోరప్యుపలక్షణే। త్వం తాసాం గిరామ్। వేదానామిత్యర్థః। ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణమ్। ప్రణేతా స్మర్తా వా మతభేదేన॥

సాంఖ్యమతేన స్తువన్తి—

త్వామామనన్తి ప్రకృతిం పురుషార్థప్రవర్తినీమ్।

తద్దర్శినముదాసీనం త్వామేవ పురుషం విదుః॥౧౩॥

త్వామితి॥ హే భగవన్, త్వాం పురుషస్యార్థో భోగాపవర్గరూపస్తదర్థం ప్రవర్తత ఇతి పురుషార్థప్రవర్తినీ తాం ప్రకృతిం త్రైగుణ్యాత్మకం మూలకారణమ్। ‘ప్రకృతిః పఞ్చభూతేషు ప్రధానం మూలకారణమ్’ ఇతి యాదవః। ఆమనన్తి కథయన్తి। 'మ్నా అభ్యాసే' ఇతి ధాతోర్లట్।

'పాఘ్రాధ్మాస్థామ్నా-' ఇత్యాదినా మనాదేశః।
ప్రకృతిపురుషభేదాగ్రహణాత్ప్రకృతిపురుషాభేదవ్యపదేశః। త్వామేవ తాం ప్రకృతిం సాక్షిత్వేన పశ్యతీతి తద్ధర్శినముదాసీనం కూటస్థం పురుషం విదుర్విదన్తి। 'విదో లటో వా' ఇతి ఝేర్జుసాదేశః। 'అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణామ్' ఇతి శ్రుతిరత్ర ప్రమాణమ్॥

త్వం పితౄణామపి పితా దేవానామపి దేవతా।

పరతోఽపి పరశ్చాసి విధాతా వేధసామపి॥౧౪॥

త్వమితి॥ హే భగవన్, త్వం పితౄణామగ్నిష్వాత్తాదీనామపి పితా। తేషామపి తర్పణీయ ఇత్యర్థః। దేవానామిన్ద్రాదీనామపి దేవతా। తేషామపి యజనీయ ఇత్యర్థః। పరతోఽపి పరశ్చాసి। సర్వోత్తరోఽసీత్యర్థః। 'ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః। మనసశ్చ పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః। మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః। పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిః॥' ఇతి సర్వోత్తరత్వాభిధానాత్। వేధసాం దక్షాదీనామపి విధాతా స్రష్టాసి॥

త్వమేవ హవ్యం హోతా చ భోజ్యం భోక్తా చ శాశ్వతః।

వేద్యం చ వేదితా చాసి ధ్యాతా ధ్యేయం చ యత్పరమ్॥౧౫॥

త్వమేవేతి॥ శశ్వత్సిద్ధః శాశ్వతః। శైషికోఽణ్ప్రత్యయః। యద్యపి 'కాలాఠ్ఠఞ్' ఇతి ఠఞపవాదః। అతఏవ సూత్రకారస్యాపి ప్రయోగః—యేషాం చ విరోధః శాశ్వతికః' ఇతి। తథాపి ప్రయోగవశాత్సాధురితి వామన ఇతి। శాశ్వతః శశ్వత్ప్రయుక్తః శాశ్వతస్త్వమేవ। హూయత ఇతి హవ్యం హవిరాజ్యాదికమ్। జుహోతీతి హోతా యజమానశ్చాసి। భోజ్యమభ్యవహార్యమన్నమ్। 'భోజ్యం భక్ష్యే' ఇతి నిపాతనాత్కుత్వాభావః। భోక్తాన్నాదశ్చాసి। వేద్యం సాక్షాత్కార్యం వస్తు వేదితా సాక్షాత్కర్తా చాసి। ధ్యాతా స్మర్తా చ। యత్పరం వస్తు ధ్యేయం తచ్చాసి। సాక్షాత్కారసాధనభూతప్రత్యయవిశేషప్రవాహో ధ్యానమ్॥

ఇతి తేభ్యః స్తుతీః శ్రుత్వా యథార్థా హృదయంగమాః।

ప్రసాదాభిముఖో వేధాః ప్రత్యువాచ దివౌకసః॥౧౬॥

ఇతీతి॥ వేధా బ్రహ్మేతి తేభ్యో దేవేభ్యః। 'ఆఖ్యాతోపయోగే' ఇత్యపాదానత్వాత్పఞ్చమీ। యథార్థాః సత్యా అతఏవ హృదయం గచ్ఛన్తీతి హృదయంగమా మనోహరాః। ఖచ్ప్రకరణే 'గమేః సుప్యుపసంఖ్యానమ్' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి ముమాగమః। స్తుతీః స్తోత్రాణి శ్రుత్వా ప్రసాదాభిముఖోఽనుగ్రహప్రవణః సన్। దివౌకసో దేవాన్ప్రత్యువాచ॥

అథ కవిరాహ—

పురాణస్య కవేస్తస్య చతుర్ముఖసమీరితా।

ప్రవృత్తిరాసీచ్ఛబ్దానాం చరితార్థా చతుష్టయీ॥౧౭॥

పురాణస్యేతి॥ ద్రవ్యగుణక్రియాజాతిభేదేన చత్వారోఽవయవా యస్యా ఇతి చతుష్టయీ చతుర్విధా। 'సంఖ్యాయా అవయవే తయప్' ఇతి తయప్। 'టిడ్ఢాణఞ్ద్వయసచ్–'ఇత్యాదినా జీప్। శబ్దానాం ప్రవృత్తిర్వైఖరీప్రముఖా వాగ్వృత్తిః। ఉక్తం చ—'వైఖరీ శబ్దనిష్పత్తిర్మధ్యమా శ్రుతిగోచరా। ద్యోతితార్థా చ పశ్యన్తీ సూక్ష్మా వాగనపాయినీ॥' ఇతి। పురాణస్య పురాతనస్య। పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః। కవేః కవయితుస్తస్య బ్రహ్మణశ్చతుర్భిర్ముఖైః సమీరితా సతీ। 'తద్ధితార్థ–' ఇత్యాదినోత్తరపదసమాసః। సమాహారే చతుర్ముఖీతి స్యాత్। చరితార్థాన్వర్థాసీత్। చతుర్ముఖోచ్చారణాచ్చాతుర్విధ్యం సఫలమాసీదిత్యర్థః॥

భగవానాహ—

స్వాగతం స్వానధీకారాన్ప్రభావైరవలమ్బ్య వః।

యుగపద్యుగబాహుభ్యః ప్రాప్తేభ్యః ప్రాజ్యవిక్రమాః॥౧౮॥

స్వాగతమితి॥ హే ప్రాజ్యవిక్రమాః ప్రభూతపరాక్రమా దేవాః। 'ప్రాజ్యం భూరి ప్రభూతం చ' ఇతి యాదవః। స్వాన్స్వకీయానధీకారాన్నియోగాన్। 'ఉపసర్గస్య ఘఞి–'ఇతి వా దీర్ఘః। ప్రభావైః సామర్థ్యైరవలమ్బ్యాస్థాయ। యథాధికారం స్థిత్వాపీత్యర్థః। యుగపత్సమకాలం

ప్రాప్తేభ్యః। యుగపత్ప్రాప్త్యా మహత్కార్యమనుమీయత ఇతి భావః। యుగబాహుభ్యః। దీర్ఘబాహుభ్య ఇత్యర్థః। ఆజానుబాహుత్వం భాగ్యలక్షణమ్। వో యుష్మభ్యమ్। 'బహువచనస్య వస్నసౌ' ఇతి వసాదేశః। 'కర్మణా యమభిప్రైతి—'ఇత్యత్ర కర్మపదేన క్రియాగ్రహణాత్సంప్రదానత్వమ్। స్వాగతం శోభనమాగమనమ్। కాకురత్రానుసంధేయా ॥

కిమిదం ద్యుతిమాత్మీయాం న విభ్రతి యథా పురా।

హిమక్లిష్టప్రకాశాని జ్యోతీంపీవ ముఖాని వః ॥౧౯॥

కిమితి॥ 'వత్సాః' ఇత్యుత్తరశ్లోకీయ (౨/౨౮) సంబోధనమత్రాప్యనుషఙ్గనీయమ్। హే వత్సాః పుత్రకాః, హిమేన నీహారేణ క్లిష్టప్రకాశాని మన్దప్రభాణి జ్యోతీంషి నక్షత్రాణీవ। 'దీప్తితారాహుతాశేషు జ్యోతిః' ఇతి శాశ్వతః। వో యుష్మాకం ముఖాని పురా యథా పూర్వమివాత్మీయాం ద్యుతిం న విభ్రతి। ఇదం కిమ్। కింనిబన్ధనమిత్యర్థః। కిమిదమిత్యనేన వాక్యార్థః పరామృశ్యతే॥

ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి సప్తభిః శ్లోకైః—

ప్రశమాదర్చిషామేతదనుద్గీర్ణసురాయుధమ్।

వృత్రస్య హన్తుః కులిశం కుణ్ఠితాస్రీవ లక్ష్యతే ॥౨౦॥

ప్రశమాదితి॥ అర్చిషాం తేజసాం ప్రశమాన్నిర్వాణాదనుద్గీర్ణసురాయుధమ్। అనుదితచిత్రప్రభమిత్యర్థః। ఏతద్వృత్రస్య హన్తురిన్ద్రస్య కులిశం వజ్రమ్। కుణ్ఠితా ఆశ్రయో యస్య తత్కుణ్ఠితాస్రి కుణ్ఠితకోటీవ లక్ష్యతే దృశ్యతే ॥

కిం చాయమరిదుర్వారః పాణౌ పాశః ప్రచేతసః।

మన్త్రేణ హతవీర్యస్య ఫణినో దైన్యమాశ్రితః ॥౨౧॥

కిం చేతి॥ కిం చాయమరిదుర్వారో రిపుదుష్ప్రధర్షః ప్రచేతసో వరుణస్య। 'ప్రచేతా వరుణః పాశీ' ఇత్యమరః। పాణౌ పాశో రజ్జురాయుధవిశేషః। మన్త్రేణ గారుడేన ఇతవీర్యస్య ప్రతిబద్ధశక్తేః ఫణినః సర్పస్య దైన్యం శోచ్యత్వమాశ్రితః। అత్ర ఫణినిష్ఠదైన్యస్య పాశేఽసంభవాద్దైన్యమివ దైన్యమితి కల్పనాదసంభవద్వస్తుసంబన్ధో నిదర్శనాలంకారః॥

కుబేరస్య మనఃశల్యం శంసతీవ పరాభవమ్।

అపవిద్ధగదో బాహుర్భగ్నశాఖ ఇవ ద్రుమః॥౨౨॥

కుబేరస్యేతి॥ అపవిద్ధా త్యక్తా గదా యేన సోఽపవిద్ధగదః। అతఏవ భగ్నశాఖో ద్రుమ ఇవ స్థితః కుబేరస్య బాహుర్మనఃశల్యమ్। దుఃఖహేతుత్వాన్మనసః శల్యప్రాయత్వమిత్యర్థః। పరాభవమ్। శత్రుకృతమితి శేషః। శంసతీవ కథయతీవ। లక్షణయానుమాపయతీత్యర్థః। బాహౌ ముఖ్యకథనస్యాసంభవాదివశబ్దోఽప్యత ఏవ॥

యమోఽపి విలిఖన్భూమిం దణ్డేనాస్తమితత్విషా ।

కురుతేఽస్మిన్నమోఘేఽపి నిర్వాణాలాతలాఘవమ్ ॥౨౩॥

యమ ఇతి॥ అస్తం నాశమితాః ప్రాప్తాః। అస్తమితి మకారాన్తమవ్యయమ్। తస్య 'ద్వితీయాశ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః' ఇతి సమాసః। అస్తమితాస్త్విషో యస్య తేన నిస్తేజస్కేన దణ్డేన యమోఽపి భూమిం విలిఖన్నమోఘేఽపి। ప్రాగితి భావః। అస్మిన్దణ్డే నిర్వాణాలాతస్య శాన్తోల్మకస్య। అలాతం నామ భూలేఖనశలాకా తస్య యల్లాఘవం క్లైవ్యం తత్కురుతే। 'అలాతముల్మకం జ్ఞేయమ్' ఇతి హలాయుధః। 'నిర్వాణోఽవాతే' ఇతి నిపాతనాన్నిష్ఠానత్వమ్। అత్రాపి లాఘవమివ లాఘవమితి కల్పనాన్నిదర్శనాలంకారః॥

అమీ చ కథమాదిత్యాః ప్రతాపక్షతిశీతలాః ।

చిత్రన్యస్తా ఇవ గతాః ప్రకామాలోకనీయతామ్ ॥౨౪॥

అమీ ఇతి॥ ప్రతాపక్షత్యా తేజసాం క్షయేణ శీతలా అమీ ఆదిత్యాశ్చ। ద్వాదశేతి శేషః। కథమ్। కేన హేతునేత్యర్థః। చిత్రన్యస్తాశ్చిత్రలిఖితా ఇవ। ప్రకామమత్యన్తమాలోకనీయతాం దృశ్యతాం గతాః ప్రాప్తాః॥

పర్యాకులత్వాన్మరుతాం వేగభఙ్గోఽనుమీయతే ।

అమ్బసామోఘసంరోధః ప్రతీపగమనాదివ ॥౨౫॥

పర్యాకులేతి॥ మరుతాం వాయూనామ్। సప్తసప్తానామితి శేషః। పర్యాకులత్వాత్స్ఖలితగతిత్వాద్ధేతోర్వేగస్య భఙ్గోఽమ్బసాం జలానాం ప్రతీపగమనాత్। ఉత్తానావరోహాదిత్యర్థః। ఓఘస్య సంరోధః ప్రవాహప్రతిబన్ధ ఇవానుమీయతే॥

ఆవర్జితజటామౌలివిలమ్బిశశికోటయః ।

రుద్రాణామపి మూర్ధానః క్షతహుంకారశంసినః ॥౨౬॥

ఆవర్జితేతి॥ ఆవర్జితేషు పరిభవదుఃఖావనమ్రేషు జటానాం మౌలిషు జటాజూటేషు విలమ్బిన్యః స్రంసిన్యః శశికోటయశ్చన్ద్రరేఖా యేషాం తే తథోక్తాః। రుద్రాణామపి। ఏకాదశానామితి శేషః। మూర్ధానః క్షతం హుంకారం శంసన్తీతి తథోక్తాః। హుంకారక్షత్యనుమాపకా ఇత్యర్థః। హుంకారశస్త్రా హి రుద్రా ఇతి భావః॥

లబ్ధప్రతిష్ఠాః ప్రథమం యూయం కిం బలవత్తరైః ।

అపవాదైరివోత్సర్గాః కృతవ్యావృత్తయః పరైః ॥౨౭॥

లబ్ధేతి॥ ప్రథమం పూర్వం లబ్ధప్రతిష్ఠా లబ్ధస్థితయః। లబ్ధావకాశా ఇత్యన్యత్ర। యూయం బలవత్తరైః పౌరుషాతిరేకాత్ప్రబలతరైః। నిరవకాశైరిత్యపరత్ర। పరైః శత్రుభిరుత్సర్గాః సామాన్యశాస్త్రాణి 'మా హింస్యాత్' ఇత్యేవమాదీని। అపోద్యన్త ఏభిరిత్యపవాదైః 'గామాలభేత' ఇత్యాదిభిర్విశేషశాస్త్రైరివ కిం కృతవ్యావృత్తయః కృతప్రతిష్ఠాభఙ్గాః। కృతవిషయసంకోచరూపబాధా ఇత్యన్యత్ర। 'విషయసంకోచ ఏవ బాధః' ఇత్యాచార్యాః। నిషేధశాస్త్రస్యావైదికహింసాపరిహారేణ లౌకికమాత్రే వ్యవస్థాపనాద్విషయసంకోచ ఇత్యలమతిగహనావగాహనేన॥

తద్బ్రూత వత్సాః కిమితః ప్రార్థయధ్వం సమాగతాః ।
మయి సృష్టిర్హి లోకానాం రక్షా యుష్మాస్వవస్థితా ॥౨౮॥

తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్। హే వత్సాః పుత్రకాః, 'వత్సస్త్వర్భకపుత్రాద్యోర్వర్షే వత్సం తు వక్షసి' ఇతి విశ్వః। స్వయం పితామహత్వాద్వత్సా ఇత్యామన్త్రయతే। సంభూయాగతాః సమాగతా ఇతో మత్తః కిం ప్రార్థయధ్వమ్। కిమిచ్ఛతేత్యర్థః। బ్రూత। లోకరక్షణే యూయమేవ కర్తార ఇత్యాహ—మయి లోకానాం సృష్టిః హి। రక్షా యుష్మాస్వవస్థితా। అతస్తదర్థమపి నాస్తి మదపేక్షేత్యర్థః॥

తతో మన్దానిలోద్ధూతకమలాకరశోభినా।
గురుం నేత్రసహస్రేణ నోదయామాస వాసవః ॥౨౯॥

తత ఇతి॥ తతో భగవత్ప్రశ్నానన్తరం వాసవ ఇన్ద్రో గురు బృహస్పతిమ్ ।'గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యౌ' ఇత్యమరః। మన్దానిలోద్ధూతో యః కమలాకరః స ఇవ శోభత ఇతి తేన తథోక్తేన నేత్రాణాం సహస్రేణ నోదయామాస ప్రేరయామాస।
సహస్రగ్రహణమాస్థాతిశయార్థమ్। అనిమేషాణామపి ప్రయత్నవశాదక్షిస్పన్దో న విరుధ్యతే॥

స ద్వినేత్రం హరేశ్చక్షుః సహస్రనయనాధికమ్ ।
వాచస్పతిరువాచేదం ప్రాఞ్జలిర్జలజాసనమ్ ॥౩౦॥

స ఇతి॥ హరేరిన్ద్రస్య। ఇన్ద్రో దుశ్చ్యవనో హరిః' ఇతి హలాయుధః।
సహస్రాన్నయనేభ్యోఽధికం సహస్రనయనాధికమ్। తదగోచరదర్శిత్వాదితి భావః। ద్వే నేత్రే యస్య తద్ద్వినేత్రమ్। ప్రసిద్ధాచ్చక్షుషోఽయం విశేష ఇత్యర్థః। చక్షుశ్చక్షుర్బ్రూతః।
చక్షుష్ట్వారోపస్య ప్రకృతోపయోగాత్పరిణామాలంకారః। స వాచస్పతిః।
కస్కాదిత్వాదలుకస్త్వే। 'షష్ఠ్యాః పతిపుత్ర—'ఇత్యాదినా సత్వమితి స్వామీ। తన్న,
ఛన్దోవిషయత్వాత్। ప్రాఞ్జలిః సన్। జలజాసనం బ్రహ్మాణమిదమువాచ॥

ఏవం యదాత్థ భగవన్నామృష్టం నః పరైః పదమ్।
ప్రత్యేకం వినియుక్తాత్మా కథం న జ్ఞాస్యసి ప్రభో ॥౩౧॥

ఏవమితి॥ హే భగవన్ షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్న, యదాత్థ 'కృతవ్యావృత్తయః పరైః' (౨/౨౮) ఇతి యద్బ్రవీషి। 'బ్రువః పఞ్చానామ్' ఇత్యాదినాహాదేశః। 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి వర్తమానప్రయోగః। వామనస్తు భ్రాన్తోఽయం ప్రయోగ ఇత్యాహ। ఆహేతి భూతే ణలన్తభ్రమవదితి। ఆహేత్యుపలక్షణమ్। తదేవం సత్యమ్ నోఽస్మాకం పదమధికారః పరైః శత్రుభిరామృష్టమాక్షిప్తమ్। హే ప్రభో, ప్రత్యేకం ప్రతిపురుషం వినియుక్తాత్మా ప్రవేశితస్వరూపః। సర్వాన్తర్యామీత్యర్థః। కథం న జ్ఞాస్యసి న వేత్సి। వర్తమానేఽపి వచనభఙ్గ్యా భవిష్యన్నిర్దేశః ప్రసిద్ధః। 'అపహ్నవే జ్ఞః'। 'అకర్మకాచ్చ' ఇత్యాత్మనేపదవికల్పః॥

ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి—

భవల్లబ్ధవరోదీర్ణస్తారకాఖ్యో మహాసురః ।
ఉపప్లవాయ లోకానాం ధూమకేతురివోత్థితః ॥౩౨॥

భవదితి॥ భవతస్త్వత్తో లబ్ధేన వరేణోదీర్ణ ఉద్ధతః తారక ఇత్యాఖ్యా నామధేయం యస్య స తారకాఖ్యః। మహానసురో మహాసురః। 'సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః' ఇతి తత్పురుషః। ధూమకేతురుత్పాతవిశేష ఇవ లోకానాముపప్లవాయోపద్రవాయోత్థిత ఉత్పన్నః॥

పురే తావన్తమేవాస్య తనోతి రవిరాతపమ్ ।
దీర్ఘికాకమలోన్మేషో యావన్మాత్రేణ సాధ్యతే ॥౩౩॥

పుర ఇతి॥ అస్య తారకస్య పురే రవిః సూర్యస్తావన్తం తావన్మాత్రమేవాతపం తనోతి। యావన్మాత్రేణ యావతైవ। యావతీ మాత్రా మితిర్యస్య యావన్మాత్రం తేన వా। అల్పపరిమాణేనేత్యర్థః। 'మాత్రా పరిచ్ఛదే। అల్పే చ పరిమాణే సా మాత్రం

కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః। దీర్ఘికాసు క్రీడావాపీషు కమలానామున్మేషో వికాసః సాధ్యతే నిష్పాద్యతే। కఠోరకిరణోఽపి మన్దోష్ణః సన్నేవ తదీభుత్యా పురే ప్రకాశత ఇత్యభిప్రాయః ॥

సర్వాభిః సర్వదా చన్ద్రస్తం కలాభిర్ని షేవతే ।
నాదత్తే కేవలాం లేఖాం హరచూడామణీకృతామ్ ॥౩౪॥

సర్వాభిరితి॥ చన్ద్రస్తం తారకం సర్వదా। కృష్ణపక్షేఽపీత్యర్థః। సర్వాభిః కలాభిర్ని షేవతే । 'కలా తు షోడశో భాగః' ఇత్యమరః। కేవలాం హరచూడామణీకృతాం శివశిరోమణీకృతాం లేఖాం నాదత్తే న గృహ్ణాతి॥

వ్యావృత్తగతిరుద్యానే కుసుమస్తేయసాధ్వసాత్।
న వాతి వాయుస్తత్పార్శ్వే తాలవృన్తానిలాధికమ్ ॥౩౫॥

వ్యావృత్తేతి॥ వాయుః స్తేనస్య భావః కర్మ వా స్తేయం చౌర్యమ్। 'స్తేనాద్యన్నలోపశ్చ' ఇతి యత్ప్రత్యయో నలోపశ్చ। కుసుమానాం స్తేయం తస్మాత్స్తేయాభియోగాద్దణ్డాద్వా సాధ్వసం భయం తస్మాద్ధేతోరుద్యానే వ్యావృత్తగతిః। నివృత్తోద్యానసంచారః సన్నిత్యర్థః। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః। తత్పార్శ్వే తత్సమీపే। తాలస్య వృన్తైరుద్భూయతే। తాలస్యేవ వృన్తమస్యేతి వా తాలవృన్తం తస్యానిలాద్వ్యజనసంచారపవనాదధికం యథా తథా న వాతి । 'వ్యజనం తాలవృన్తకమ్' ఇత్యమరః॥

పర్యాయసేవాముత్సృజ్య పుష్పసంభారతత్పరాః।
ఉద్యానపాలసామాన్యమృతవస్తముపాసతే ॥౩౬॥

పర్యాయేతి॥ ఋతవః షడ్వసన్తాదయః పర్యాయసేవాం క్రమసేవాముత్సృజ్య పుష్పాణాం సంభారే సంగ్రహే తత్పరాః। ఆసక్తాః సన్త ఇత్యర్థః। 'తత్పరే ప్రసితాసక్తౌ' ఇత్యమరః। ఉద్యానపాలైరుద్యానాధికృతైః సామాన్యం సాధారణం యథా భవతి తథా తం తారకముపాసతే సేవన్తే। శీతోష్ణాదిదోషప్రకాశనం తు దూరాపాస్తమిత్యర్థః ॥

తస్యోపాయనయోగ్యాని రత్నాని సరితాం పతిః ।

కథమప్యమ్భసామన్తరా నిష్పత్తేః ప్రతీక్షతే ॥౩౭॥

తస్యేతి॥ సరితాం పతిః సముద్రస్తస్థ తారకస్యోపాయనానాం ప్రాభృతానాం యోగ్యాని। 'ప్రాభృతం తు ప్రదేశనమ్। ఉపాయనమ్' ఇత్యమరః। రత్నాన్యమ్భసామన్తరా నిష్పత్తేః పరిపాకపర్యన్తమ్। వికల్పాదసమాసః। కథమపి మహతా యత్నేన ప్రతీక్షతే। కదా వా పరిపచ్యేరన్నిత్యేకాగ్రేణ పాలయతీత్యర్థః॥

జ్వలన్మణిశిఖాశ్చైనం వాసుకిప్రముఖా నిశి ।

స్థిరప్రదీపతామేత్య భుజంగాః పర్యుపాసతే ॥౩౮॥

జ్వలదితి॥ కించేతి చార్థః । జ్వలన్త్యో మణీనాం శిరోరత్నానాం శిఖా జ్వాలా యేషాం తే వాసుకిప్రముఖా భుజంగాః సర్పాః। సిద్ధాశ్చ ధ్వన్యన్తే। 'భుజంగః సిద్ధసర్పయోః' ఇత్యమరః। నిశి స్థిరప్రదీపతామనిర్వాణదీపత్వమేత్యైనం తారకం పర్యుపాసతే పరివృత్య సేవన్తే॥

తత్కృతానుగ్రహాపేక్షీ తం ముహుర్దూతహారితైః।

అనుకూలయతీన్ద్రోఽపి కల్పద్రుమవిభూషణైః॥౩౯॥

తత్కృతేతి ॥ ఇన్ద్రోఽపి తేన తారకేణ కృతం తత్కృతమనుగ్రహం ప్రసాదమపేక్షత ఇతి తథోక్తః సన్। ముహుర్దూతహారితైర్దూతప్రాపితైః కల్పద్రుమాణాం విభూషణైః। తత్ప్రసూనైరిత్యర్థః। తం తారకమనుకూలయత్యనుకూలం కరోతి॥

ఇత్థమారాధ్యమానోఽపి క్లిశ్నాతి భువనత్రయమ్।

శామ్యేత్ప్రత్యపకారేణ నోపకారేణ దుర్జనః ॥౪౦॥

ఇత్థమితి॥ ఇత్థముక్తప్రకారేణ రవిశశిపవనోదధిభుజంగసురేన్ద్రైరారాధ్యమానోఽపి భువనత్రయం క్లిశ్నాతి పీడయతి। తథాహి। దుర్జనః ప్రత్యపకారేణ ప్రతీకారేణైవ శామ్యేచ్ఛాన్తో భవేత్। ఉపకారేణ తు న శామ్యేత్। ప్రత్యుత ప్రకుప్యతీతి భావః॥

తేనామరవధూహస్తైః సదయాలూనపల్లవాః।

అభిజ్ఞాశ్ఛేదపాతానాం క్రియన్తే నన్దనద్రుమాః ॥ ४१ ॥

తేనేతి। తేన తారకేణామరవధూహస్తైః। సుకుమారైరితి భావః। తైరపి సదయమలూనా అవతంసార్థం ఛిన్నాః పల్లవా యేషాం తే నన్దనద్రుమాః। ఛేదాశ్చ పాతాశ్చ ఛేదపాతాస్తేషామ్। అభిజానన్తీత్యభిజ్ఞాః। కృద్యోగాత్కర్మణి షష్ఠీ। క్రియన్తే ॥

వీజ్యతే స హి సంసుప్తః శ్వాససాధారణానిలైః।

చామరైః సురబన్దీనాం వాష్పసీకరవర్షిభిః ॥४२॥

వీజ్యత ఇతి॥ హి యస్మాత్కారణాత్స తారకః సంసుప్తః సన్। శ్వాససాధారణో నిశ్వాససమానోఽనిలో యేషాం తైః। తతోఽప్యాధిక్యే నిద్రాభఙ్గభయాదితి భావః। బాష్పశీకరవర్షిభిః। తాసాం స్త్రీణాం రోదనస్యాయమవసర ఇతి భావః। సురబన్దీనాం సురప్రగ్రహస్త్రీణాం సంబన్ధిభిః। 'ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బన్ద్యామ్' ఇత్యమరః। చామరైర్వీజ్యతే॥

ఉత్పాట్య మేరుశృఙ్గాణి క్షుణ్ణాని హరితాం ఖురైః।

ఆక్రీడపర్వతాస్తేన కల్పితాః స్వేషు వేశ్మసు ॥४3॥

ఉత్పాట్యేతి॥ తేన తారకేణ హరితాం సూర్యాశ్వానామ్। 'హరిత్సూర్యే చ సూర్యాశ్వే వర్ణే చ హరితే దిశి' ఇతి విశ్వః। ఖురైః శఫైః క్షుణ్ణాని చూర్ణితాని। ఏతేన తేషామత్యౌన్నత్యం సూచితమ్। మేరుశృఙ్గాణ్యుత్పాట్య స్వేషు వేశ్మసు। వేశ్మస్వితి బహువచనేనాస్య భువనత్రయనివాసః సూచితః। ఆక్రీడన్త ఏష్విత్యాక్రీడాః। తే చ తే పర్వతాః కల్పితాః కృతాః॥

మన్దాకిన్యాః పయః శేషం దిగ్వారణమదావిలమ్।

హేమామ్భోరుహసస్యానాం తద్వాప్యో ధామ సాంప్రతమ్ ॥౪౪॥

మన్దాకిన్యా ఇతి॥ సాంప్రతం సంప్రతి మన్దాకిన్యా భాగీరథ్యా దిగ్వారణానాం దిగ్గజానాం మదైరావిలం కలుషం పయో జలమేవ। శిష్యత ఇతి శేషం శిష్టమ్। కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః। 'త్రిష్వన్యత్రోపయుజ్యతే' ఇతి నపుంసకత్వమ్। తర్హి కనకకమలాని క్వ గతానీత్యాహ— హేమేతి। హేమామ్భోరుహాణ్యేవ సస్యాని తేషాం తు తస్య వాప్యస్తద్వాప్య ఏవ ధామ స్థానమ్। సర్వాణ్యప్యుత్పాట్య స్వదీర్ఘికాస్వేవ ప్రతిరోపితవానిత్యర్థః॥

భువనాలోకనప్రీతిః స్వర్గిభిర్నానుభూయతే।
ఖిలీభూతే విమానానాం తదాపాతభయాత్పథి ॥౪౫॥

భువనేతి॥ తస్య తారకస్యాపాతాత్సమాపత్తేర్భయాద్విమానానాం పథి ఖిలీభూతే అప్రహితీభూతే సతి। 'ద్వే ఖిలాప్రహతే సమే' ఇత్యమరః। స్వర్గిభిర్దేవైర్భువనానామాలోకనే ప్రీతిర్నానుభూయతే॥

యజ్వభిః సంభృతం హవ్యం వితతేష్వధ్వరేషు సః।
జాతవేదోముఖాన్మాయీ మిషతామాచ్ఛినత్తి నః ॥౪౬॥

యజ్వభిరితి। యజ్వభిర్విధివదిష్టవద్భిః। 'యజ్వా తు విధినేష్టవాన్' ఇత్యమరః। 'సుయజోర్ఙ్వనిప్' ఇతి ఙ్వనిప్ప్రత్యయః। వితతేష్వధ్వరేషు యజ్ఞేషు సంభృతం దత్తం హవ్యం హవిర్మాయీ మాయావీ। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిప్రత్యయః। స తారకో నోఽస్మాకం మిషతాం పశ్యతామ్। పశ్యత్సు సత్స్విత్యర్థః। 'షష్ఠీ చానాదరే' ఇతి షష్ఠీ। జాతవేదా వహ్నిరేవ ముఖం తస్మాజ్జాతవేదోముఖాదాచ్ఛినత్తి। ఆక్షిప్య గృహ్ణాతీత్యర్థః ॥

ఉచ్చైరుచ్చైఃశ్రవాస్తేన హయరత్నమహారి చ ।
దేహబద్ధమివేన్ద్రస్య చిరకాలార్జితం యశః ॥౪౭॥

ఉచ్చైరితి॥ కించేతి చార్థః। తేన తారకేణోచ్చైరున్నత ఉచ్చైఃశ్రవా నామ హయో రత్నమివ హయరత్నమశ్వశ్రేష్ఠః। 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపి' ఇతి విశ్వః। అస్య శుభ్రత్వాదుత్ప్రేక్షతే— దేహబద్ధం బద్ధదేహమ్। మూర్తిమదిత్యర్థః। ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః। చిరకాలార్జితమిన్ద్రస్య యశ ఇవాహార్యపహృతమ్ ॥

తర్హి సామాద్యుపాయాస్తత్ర కథం న ప్రయుక్తా ఇత్యత్రాహ—

తస్మిన్నుపాయాః సర్వే నః క్రూరే ప్రతిహతక్రియాః ।

వీర్యవన్త్యౌషధానీవ వికారే సాంనిపాతికే ॥౪౮॥

తస్మిన్నితి॥ క్రూరే ఘాతుకే। 'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః' ఇత్యమరః। తస్మిన్నసురే నోఽస్మాకం సర్వ ఉపాయాః సంనిపాతదోషత్రయస్య ప్రకోపజే సాంనిపాతికే వికారే జ్వరాదౌ। 'సంనిపాతాచ్చ' ఇతి వక్తవ్యాఠ్ఠక్। వీర్యవన్తి సారవన్త్యౌషధానీవ ప్రతిహతక్రియా విఫలప్రయోగా భవన్తి॥

తదేవ ప్రతిహతక్రియత్వమాహ—

జయాశా యత్ర చాస్మాకం ప్రతిఘాతోత్థితార్చిషా ।

హరిచక్రేణ తేనాస్య కణ్ఠే నిష్కమివార్పితమ్ ॥౪౯॥

జయాశేతి॥ కించేతి చార్థః। నూనమనేన హరిచక్రేణ వయం జేష్యామ ఇతి యత్ర హరిచక్రేఽస్మాకం జయాశా విజయాశంసా। ఆసీదితి శేషః। ప్రతిఘాతేన ప్రతిహత్యోత్థితార్చిషోద్గతతేజసా తేన హరిచక్రేణ విష్ణోః సుదర్శనేనాస్య తారకస్య కణ్ఠే నిష్కమురోభూషణమర్పితమివేత్యుత్ప్రేక్షా। స్వయమేవ నిష్కమివ స్థితమిత్యర్థః। తారకశిరశ్ఛేదాయ హరిణా చక్రం త్యక్తం తదపి నష్టశక్తి జాతమితి భావః । 'సాష్టే శతే సువర్ణానాం హేమ్న్యురోభూషణే పలే। దీనారేఽపి చ నిష్కోఽస్త్రీ' ఇత్యమరః॥

తదీయాస్తోయదేష్వద్య పుష్కరావర్తకాదిషు।

అభ్యస్యన్తి తటాఘాతం నిర్జితైరావతా గజాః॥౫౦॥

తదీయా ఇతి॥ అద్య సంప్రతి నిర్జిత ఐరావతో యైస్తే తథోక్తాః। తస్య తారకస్యేమే తదీయా గజాః పుష్కరాశ్చావర్తకాశ్చ నామాదయో యేషాం తేషు తోయదేషు మేఘేషు తటాఘాతం వప్రక్రీడామభ్యస్యన్తి॥

తదిచ్ఛామో విభో స్రష్టుం సేనాన్యం తస్య శాన్తయే ।

కర్మబన్ధచ్ఛిదం ధర్మం భవస్యేవ ముముక్షవః॥౫౧॥

తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్। హే విభో స్వామిన్, మోక్తుం భవం త్యక్తుమిచ్ఛవో ముముక్షవో విరక్తా భవస్య సంసారస్య శాన్తయే నివృత్తయే కర్మైవ బన్ధస్తం ఛినత్తీతి కర్మబన్ధచ్ఛిత్తం ధర్మమివ। ఆత్మజ్ఞానహేతుభూతమితి శేషః। 'తమేవ విదిత్వాతి- మృత్యుమేతి' ఇతి జ్ఞానాదేవ ముక్తిః। తస్య తారకస్య శాన్తయే నాశాయ। సేనాం నయతీతి సేనానీశ్చమూపతిః। 'సత్సూద్విష—'ఇత్యాదినా క్విప్। తం సేనాన్యం కంచిత్స్రష్టుమిచ్ఛామః। వయమితి శేషః॥

సేనానీసృష్టేః ఫలమాహ—

గోప్తారం సురసైన్యానాం యం పురస్కృత్య గోత్రభిత్।

ప్రత్యానేష్యతి శత్రుభ్యో వన్దీమివ జయశ్రియమ్॥౫౨॥

గోప్తారమితి॥ సురసైన్యానాం దేవతాసేనానాం గోప్తారం రక్షితారం యం సేనాన్యం పురస్కృత్య పురోధాయ। 'పురోఽవ్యయమ్' ఇతి గతిత్వాత్ 'నమస్పురసోర్గత్యోః' ఇతి సకారః। గాం పృథ్వీం త్రాయన్త ఇతి గోత్రాస్తాన్భినత్తీతి గోత్రభిదిన్ద్రో జయశ్రియం బన్దీమివ బన్దీకృతాం స్త్రియమివ శత్రుభ్యః సకాశాత్ప్రత్యానేష్యతి ప్రత్యాహరిష్యతి। తం స్రష్టుమితి పూర్వేణ సంబన్ధః॥

వచస్యవసితే తస్మిన్ససర్జ గిరమాత్మభూః।

గర్జితానన్తరాం వృష్టిం సౌభాగ్యేన జిగాయ సా ॥౫౩॥

వచసీతి॥ తస్మిన్నార్థస్పత్యే వచస్యవసితే పరిసమాప్తే సత్యాత్మభూర్బ్రహ్మా గిరం వాచం ససర్జ। జగాదేత్యర్థః। సా గీః సౌభాగ్యేన మనోహరత్వేన। 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః। గర్జితాద్గర్జితస్య వానన్తరాం ప్రవృత్తాం వృష్టిం జిగాయ జితవతీ। గర్జితపరత్వాద్వృష్టేరివ తద్విజ్ఞాపనఫలత్వాద్గిరః సుభగత్వమితి భావః॥

సంపత్స్యతే వః కామోఽయం కాలః కశ్చిత్ప్రతీక్ష్యతామ్।

న త్వస్య సిద్ధౌ యాస్యామి సర్వవ్యాపారమాత్మనా॥౫౪॥

సంపత్స్యత ఇతి॥ అయం వో యుష్మాకం కామో మనోరథః సేనానీరూపః సంపత్స్యతే సేత్స్యతి। కశ్చిత్కియానపి కాలః ప్రతీక్ష్యతామ్। తు కింతు తస్య సేనాన్యః సిద్ధౌ విషయ ఆత్మనా స్వయం సర్గః సృష్టిరేవ వ్యాపారస్తం న యాస్యామి। నాహం స్రక్ష్యామీత్యర్థః॥

కుత ఇత్యాశఙ్క్యాహ—

ఇతః స దైత్యః ప్రాప్తశ్రీర్నేత ఏవార్హతి క్షయమ్।

విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తుమసాంప్రతమ్ ॥౫౫॥

ఇత ఇతి॥ ఇతో మత్త ఏవ ప్రాప్తశ్రీర్లబ్ధోదయః స దైత్యస్తారకాసుర ఇతో మత్త ఏవ క్షయం నాశం నార్హతి। తథాహి। అన్యో వృక్షస్తావదాస్తామ్। విషస్య వృక్షో విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య కుతశ్చిత్కారణాత్సమ్యగ్వర్ధయిత్వా స్వయం ఛేత్తుమసాంప్రతమనర్హః। అసాంప్రతమిత్యనేన నిపాతేనాభిహితత్వాద్వృక్ష ఇతి ద్వితీయాన్తో న భవతి, అనభిహితే కర్మణి ద్వితీయాభిధానాత్। యథాహ వామనః— 'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న విభక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాత్' ఇతి ॥

వృతం తేనేదమేవ ప్రాఙ్మయా చాస్మై ప్రతిశ్రుతమ్।

వరేణ శమితం లోకానలం దగ్ధుం హి తత్తపః॥౫౬॥

వృతమితి॥ ప్రాక్పూర్వం తేనాసురేణేదమేవ దేవైరవధ్యత్వమేవ వృతం ప్రార్థితమ్। మయా చాస్మై తారకాయ ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమ్। 'ప్రత్యాఙ్భ్యాం శ్రువః పూర్వస్య కర్తా' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ। కర్తవ్యం చైతదిత్యాహ— లోకాన్దగ్ధుమలం శక్తమ్। 'పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేషు' ఇతి తుమున్ప్రత్యయః। తస్య తపస్తత్తపో వరేణ వరదానేన శమితం హి। మయేతి శేషః॥

సంయుగే సాంయుగీనం తముద్యతం ప్రసహేత కః।

అంశాదృతే నిషిక్తస్య నీలలోహితరేతసః॥౫౭॥

సంయుగ ఇతి॥ సంయుగే యుద్ధ ఉద్యతం వ్యాప్రియమాణమ్। సంయుగే సాధుం సాంయుగీనమ్। 'ప్రతిజనాదిభ్యః ఖఞ్' ఇతి ఖఞ్ప్రత్యయః। తం తారకం నిషిక్తస్య క్వచిత్క్షేత్రే క్షరితస్య। 'నీలః కణ్ఠే లోహితశ్చ కేశేష్వితి నీలలోహిత' ఇతి పురాణమ్' ఇతి స్వామీ। తస్య నీలలోహితస్య ధూర్జటే రేతసః శుక్రస్యాంశాదృతేంఽశం వినాన్యః కః ప్రసహేతాభిభవేత్ । 'ప్రసహనమభిభవః' ఇతి వృత్తికారః॥

కథమసావీదృక్శక్తిరిత్యాహ—

స హి దేవః పరం జ్యోతిస్తమఃపారే వ్యవస్థితమ్।

పరిచ్ఛిన్నప్రభావర్ద్ధిర్న మయా న చ విష్ణునా॥౫౮॥

స ఇతి॥ స దేవో నీలలోహితస్తమసః పారే పరతో వ్యవస్థితం తమోగుణాతీతం పరం జ్యోతిః పరమాత్మా హి। అతఏవ మయా పరిచ్ఛిన్నప్రభావర్ద్ధిరవగాఢమహిమాతిశయో న భవతి। తథా విష్ణునా చ న। అతస్తస్యాసాధ్యం నాస్తీత్యర్థః॥

సంప్రతి తదంశోత్పత్తావుపాయం దర్శయతి—

ఉమారూపేణ తే యూయం సంయమస్తిమితం మనః।

శంభోర్యతధ్వమాక్రష్టుమయస్కాన్తేన లోహవత్॥౫౯॥

ఉమేతి॥ తే కార్యార్థినో యూయం సంయమస్తిమితం సమాధినిశ్చలం శంభోర్మన ఉమారూపేణోమాసౌన్దర్యేణ। 'రూపం స్వభావే సౌన్దర్యే నాణకే పశుశబ్దయోః। గ్రన్థావృత్తౌ నాటకాదావాకారశ్లోకయోరపి॥' ఇతి విశ్వః। అయస్కాన్తేన మణివిశేషేణ। 'కస్కాదిషు చ' ఇతి సకారః। లోహవదయోధాతుమివ। 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' ఇతి వతిప్రత్యయో మృగ్యః। ఆక్రష్టుమాహర్తుం యతధ్వముద్యుక్తా భవత॥

నచ గత్యన్తరమస్తీత్యాహ—

ఉభే ఏవ క్షమే వోఢుముభయోర్బీజమాహితమ్।

సా వా శంభోస్తదీయా వా మూర్తిర్జలమయీ మమ॥౬౦॥

ఉభే ఇతి॥ ఉభయోః శంభోర్మమ చాహితం నిషిక్తం బీజం తేజో వోఢుం సోఢుం సా వోమా శంభోరష్టమూర్తేస్తస్యేయం తదీయా జలమయీ మూర్తిర్వా మమ। ఉభే ఏవ క్షమే న తృతీయేత్యర్థః। వాశబ్దో ద్వన్ద్వార్థే న త్వన్యార్థే। ఏతదేవోదాహృత్యేత్థమేవ వ్యాఖ్యాతం గణవ్యాఖ్యానే। అత్ర దీపకాలంకారః। ప్రాకరణికయోరుమామహేశ్వరప్రాకరణికయోర్బ్రహ్మజలమూర్త్యోశ్చౌపమ్యస్య గమ్యత్వాత్। యథాహ భోజరాజః—'ప్రస్తుతానామప్రస్తుతానాం చౌపమ్యస్య గమ్యత్వే దీపకమ్' ఇతి। నచేయం తుల్యయోగితా తస్యాః కేవలప్రస్తుతవిషయత్వేన కేవలాప్రస్తుతవిషయత్వేన చోత్థానాదితి॥

తస్యాత్మా శితికణ్ఠస్య సైనాపత్యముపేత్య వః।

మోక్ష్యతే సురబన్దీనాం వేణీర్వీర్యవిభూతిభిః॥౬౧॥

తస్యేతి॥ తస్య శితికణ్ఠస్యాష్టమూర్తేరాత్మా। పుత్ర ఇత్యర్థః। 'ఆత్మా వై పుత్రనామాసి' ఇతి శ్రుతేః। వో యుష్మాకం సేనాపతేర్భావః సైనాపత్యమ్। 'పత్యన్తపురోహితాదిభ్యో యక్' ఇతి యక్ప్రత్యయః। ఉపేత్య ప్రాప్య వీర్యవిభూతిభిః శౌర్యసంపత్తిభిః సురబన్దీనాం వేణీర్మోక్ష్యతే విస్రంసయిష్యతి। తారకాసురం హనిష్యతీతి భావః॥

ఇతి వ్యాహృత్య విబుధాన్విశ్వయోనిస్తిరోదధే।
మనస్యాహితకర్తవ్యాస్తేఽపి దేవా దివం యయుః ॥౬౨॥

ఇతీతి ॥ విశ్వస్య యోనిః కారణమ్। 'యోనిః స్త్రీణాం భగస్థానే కారణే తాన్త్రికే పణే' ఇతి వైజయన్తీ। విబుధాన్సురానితి వ్యాహృత్యాభిధాయ తిరోదధేఽన్తర్హితవాన్। తే దేవా అపి మనస్యాహితం కర్తవ్యం యైస్తే తథోక్తాః సన్తో దివం స్వర్గం యయుః ప్రాపుః॥

తత్ర నిశ్చిత్య కందర్పమగమత్పాకశాసనః।
మనసా కార్యసంసిద్ధౌ త్వరాద్విగుణరంహసా॥౬౩॥

తత్రేతి ॥ పాకో నామ కశ్చిదసురస్తస్య శాసన ఇన్ద్రస్తత్ర హరచిత్తాకర్షణకృత్యే కందర్పం నిశ్చిత్య। సాధకత్వేనేతి శేషః। కార్యసంసిద్ధౌ త్వరయౌత్సుక్యేన। ద్వౌ గుణౌ యస్య తద్ద్విగుణం ద్విరావృత్తం రంహో వేగో యస్య తేన తథోక్తేన। 'గుణస్తు వృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్యతన్తుషు' ఇతి వైజయన్తీ। మనసాగమత్। సస్మారేత్యర్థః। గమేర్లుఙ్। లృదిత్త్వాచ్చ్లేరఙాదేశః ॥

అథ స లలితయోషిద్భ్రూలతాచారుశృఙ్గం
రతివలయపదాఙ్కే చాపమాసజ్య కణ్ఠే।
సహచరమధుహస్తన్యస్తచూతాఙ్కురాస్త్రః
శతమఖముపతస్థే ప్రాఞ్జలిః పుష్పధన్వా ॥౬౪॥

అథేతి ॥ అథ స్మరణానన్తరమ్। స స్మృత ఇత్యర్థః। పుష్పం ధనుర్యస్య స పుష్పధన్వా కామః। 'వా సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యనఙ్। 'లలితం త్రిషు సున్దరమ్' ఇత్యమరః। లలితాయాః సున్దర్యా యోషితో భ్రువౌ లతే ఇవ చారుణీ శృఙ్గే కోటీ యస్య తత్తథోక్తం చాపమ్ । రతిః స్మరప్రియా। 'రతిః స్మరప్రియా' ఇత్యమరః। తస్యా వలయపదాని కఙ్కణస్థానాన్యఙ్కశ్చిహ్నం యస్య స తథోక్తే కణ్ఠ ఆసజ్య లగయిత్వా। చాపకణ్ఠవిశేషణాభ్యాం శృఙ్గారైకనిధేస్త్రిభువనైకవీరస్య శృఙ్గారవీరోపకరణేషు తుల్యరసత్వం వ్యజ్యతే। సహచరస్య సఖ్యుర్మధోర్వసన్తస్య హస్తే

న్యస్తం చూతాఙ్కురమేవాస్త్రం యస్య స తథోక్తః ప్రాఞ్జలిః కృతాఞ్జలిః సన్। శతమఖమిన్ద్రముపతస్థే సంగతవాన్। సంగతికరణార్థాదాత్మనేపదమ్। అత్ర స్వభావోక్తిః— 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' ఇతి। మాలినీవృత్తమేతత్— 'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః' ఇతి లక్షణాత్ ॥

ఇతి శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే బ్రహ్మసాక్షాత్కారో నామ ద్వితీయః సర్గః।

తృతీయః సర్గః ।

తస్మిన్మఘోనస్త్రిదశాన్విహాయ సహస్రమక్ష్ణాం యుగపత్పపాత।

ప్రయోజనాపేక్షితయా ప్రభూణాం ప్రాయశ్చలం గౌరవమాశ్రితేషు ॥౧॥

తస్మిన్నితి ॥ మఘోన ఇన్ద్రస్యాక్ష్ణాం సహస్రం త్రిరావృత్తా దశ పరిమాణమేషామితి త్రిదశాన్దేవాన్। 'సంఖ్యయావ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాః సంఖ్యేయే' ఇతి బహువ్రీహిః। 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే—' ఇతి డచ్ప్రత్యయః। డక్తార్థత్వాత్సుచో నివృత్తిః। విహాయ త్యక్త్వా తస్మిన్కామే యుగపత్పపాత। సహస్రేణాక్షిభిరద్రాక్షీదిత్యాదరాతిశయోక్తిః। నను సుచిరపరిచితానేకసురపరిత్యాగేన భగవతో మహేన్ద్రస్య కథమకాణ్డే తస్మిన్నేకస్మిన్పక్షపాత ఇత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరం న్యస్యతి—ప్రాయో భూమ్నా ప్రభూణామాశ్రితేషు సేవకేషు విషయే

గౌరవమాదరః ప్రయోజనాపేక్షితయా కార్యార్థిత్వేన హేతునా చలం చఞ్చలమ్। ఫలతన్త్రాః ప్రభవో న తు గుణతన్త్రా ఇతి భావః॥

స వాసవేనాసనసంనికృష్టమితో నిషీదేతి విసృష్టభూమిః।

భర్తుః ప్రసాదం ప్రతినన్ద్య మూర్ధ్నా వక్తుం మిథః ప్రాక్రమతైవమేనమ్ ॥౨॥

స ఇతి॥ స కామో వాసవేనేన్ద్రేణాసనస్య సింహాసనస్య సంనికృష్టం సంనిహితమాసనసంనికృష్టం యథా తథా। శేషషష్ఠ్యాయం సమాసః। కృద్యోగలక్షణయా తు న। 'న లోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనామ్' ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్। ఇతో నిషీదేహ్యుపవిశేతి విసృష్టభూమిర్దత్తావకాశః సన్। భర్తుః స్వామినః ప్రసాదమనుగ్రహం మూర్ధ్నా ప్రతినన్ద్య సంభావ్య మిథో రహసి। 'మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపి' ఇత్యమరః। ఏనమిన్ద్రమేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ వక్తుం ప్రాక్రమతోపక్రాన్తవాన్। 'ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్' ఇత్యాత్మనేపదమ్॥

ఆజ్ఞాపయ జ్ఞాతవిశేష పుంసాం లోకేషు యత్తే కరణీయమస్తి।

అనుగ్రహం సంస్మరణప్రవృత్తమిచ్ఛామి సంవర్ధితమాజ్ఞయా తే ॥౩॥

ఆజ్ఞాపయేతి॥ హే పుంసాం జ్ఞాతవిశేష జ్ఞాతసార। జ్ఞాతపుంవిశేషేత్యర్థః। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః। ఆజ్ఞాపయ। తదితి శేషః। ఉత్తరవాక్యే యచ్ఛబ్దప్రయోగాన్న పూర్వవాక్యే తచ్ఛబ్దప్రయోగనిర్బన్ధః। కిం తదిత్యాహ—లోకేషు తే తవ యత్కరణీయం కర్తవ్యమస్తి। సంస్మరణేన ప్రవృత్తముత్పన్నం తే తవానుగ్రహం ప్రసాదమాజ్ఞయా నియోగేన సంవర్ధితం వృద్ధిం గమితమిచ్ఛామి। సంస్మరణకృతమనుగ్రహం కేనచిన్నియోగేన వర్ధయ। క్వచిత్కర్మణి నియుఙ్క్ష్వేత్యర్థః। అన్యథా మే నాస్తి పరితోష ఇతి భావః। తుమున్నన్తపాఠే ణిజర్థే యత్నః కార్యః॥

న చ మే కించిదసాధ్యమస్తీత్యాహ—

కేనాభ్యసూయా పదకాఙ్క్షిణా తే నితాన్తదీర్ఘైర్జనితా తపోభిః।

యావద్భవత్యాహితసాయకస్య మత్కార్ముకస్యాస్య నిదేశవర్తీ ॥౪॥

కేనేతి ॥ పదకాఙ్క్షిణా స్వారాజ్యకామేన కేన పుంసా నితాన్తదీర్ఘైరతిప్రభూతైస్తపోభిస్తే తవాభ్యసూయేర్ష్యా జనితా। తం బ్రూహీతి శేషః। కిమర్థమ్। యావదృతః స భవద్వీర్యాహితసాయకస్య సంహితబాణస్యాస్య మత్కార్ముకస్య నిదేశే వర్తత ఇతి నిదేశవర్త్యాజ్ఞావశో భవతి। అవిలమ్బేనైవ భవిష్యతీత్యర్థః। 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్ ॥

సంప్రతి చతుర్వర్గే మోక్షమధికృత్యాహ—

అసంమతః కస్తవ ముక్తిమార్గం పునర్భవక్లేశభయాత్ప్రపన్నః।
బద్ధశ్చిరం తిష్ఠతు సున్దరీణామారేచితభ్రూచతురైః కటాక్షైః ॥౫॥

అసంమత ఇతి ॥ తవాసంమతః కః పునర్భవః పునరుత్పత్తిః। సంసార ఇతి యావత్। తత్ర యే క్లేశా జన్మజరామరణాదయస్తేభ్యో భయాన్ముక్తిమార్గం ప్రపన్నస్తం వద। యతః సోఽప్యారేచితాభిరేకైకశో వివర్తితాభిర్భ్రూభిశ్చతురైః సున్దరీణాం కటాక్షైర్బద్ధశ్చిరం తిష్ఠతు। ఆరేచితలక్షణం తు—'స్యాద్భ్రువోర్లలితాక్షేపాదేకస్యా ఏవ రేచితమ్। తయోర్మూలసముత్క్షేపం కౌటిల్యాద్భ్రూకుటిం విదుః ॥' ఇతి ॥

ధర్మార్థావధికృత్యాహ—

అధ్యాపితస్యోశనసాపి నీతిం ప్రయుక్తరాగప్రణిధిర్ద్విషస్తే।
కస్యార్థధర్మౌ వద పీడయామి సిన్ధోస్తటావోఘ ఇవ ప్రవృద్ధః ॥౬॥

అధ్యాపితస్యేతి ॥ ఉశనసా శుక్రేణ నీతిం నీతిశాస్త్రమధ్యాపితస్యాపి । అపిశబ్దాచ్ఛుక్రశిష్యాణామప్రధృష్యత్వం గమ్యతే। 'గతిబుద్ధి—' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకాదిజ్ఞాతోర్ణ్యన్తాత్ప్రధానే కర్మణి క్తః। 'అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః' ఇతి వచనాత్। తే ద్విషస్తవ శత్రోః కస్యార్థధర్మౌ ప్రయుక్తః ప్రహితో రాగో విషయాభిలాష ఏవ

ప్రణిధిర్దూతో యేన సోఽహమ్। 'ప్రణిధిః ప్రార్థనే చరే' ఇతి యాదవః। ప్రవృద్ధ ఓఘః ప్రవాహః సిన్ధోర్నద్యాస్తటావివ పీడయామి వద ॥

కామమధికృత్యాహ—

కామేకపత్నీవ్రతదుఃఖశీలాం లోలం మనశ్చారుతయా ప్రవిష్టామ్ ।

నితమ్బినీమిచ్ఛసి ముక్తలజ్జాం కణ్ఠే స్వయంగ్రాహనిషక్తబాహుమ్ ॥౭॥

కామితి॥ ఏకః పతిర్యస్యాః సైకపత్నీ పతివ్రతా। 'నిత్యం సపత్న్యాదిషు' ఇతి జీప్। తస్య తం పాతివ్రత్యం తేన దుఃఖశీలాం దుఃఖస్వభావామ్। దృఢవ్రతామిత్యర్థః । 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇత్యమరః। చారుతయా సున్దరత్వేన హేతునా లోలం మనస్త్వచ్చిత్తం ప్రవిష్టాం కాం నితమ్బినీం నారీం ముక్తలజ్జాం సతీం కణ్ఠే స్వయంగ్రాహనిషక్తబాహుమ్ । స్వయం గృహ్ణాతీతి స్వయంగ్రాహా। 'విభాషా గ్రహః' ఇతి ణప్రత్యయః। నచ జలచర ఏవ గ్రాహ ఇతి నియమః। జలచరే గ్రాహ ఏవేతి నియమాదితి। స్వయంగ్రాహా చ సా నిషక్తబాహుశ్చ తాం తథాభూతామిచ్ఛసి। త్వదర్థే పతివ్రతామపి వ్రతాద్భ్రంశయిష్యామీత్యర్థః। ఏతచ్చేన్ద్రస్య పారదారికత్వాదుక్తమ్। తథా చ శ్రుతిః— 'అహల్యాయై జారః' ఇతి॥

త్రివిధా నాయికా స్వకీయా పరకీయా సాధారణీ చేతి। తత్ర పరకీయాం ప్రత్యుక్తమ్। ఇతరే ప్రత్యాహ—

కయాసి కామిన్సురతాపరాధాత్పాదానతః కోపనయావధూతః।

యస్యాః కరిష్యామి దృఢానుతాపం ప్రవాలశయ్యాశరణం శరీరమ్ ॥౮॥

కయేతి॥ హే కామిన్కాముక, సురతాపరాధాత్। అన్యాసఙ్గాదిత్యర్థః। పాదానతః ప్రణతః సన్। కోపనయా కోపనశీలయా కయా స్త్రియావధూతస్తిరస్కృతోఽసి। తస్యాః శరీరం దృఢానుతాపం గాఢపశ్చాత్తాపమతఏవ ప్రవాలశయ్యాశరణం కరిష్యామీతి ॥

ప్రసీద విశ్రామ్యతు వీర వజ్రం శరైర్మదీయైః కతమః సురారిః।

బిభేతు మోఘీకృతబాహువీర్యః స్త్రీభ్యోఽపి కోపస్ఫురితాధరాభ్యః ॥౯॥

ప్రసీదేతి ॥ హే వీర, ప్రసీద ప్రసన్నో భవ। వజ్రం కులిశం విశ్రామ్యతు। ఉదాస్తామిత్యర్థః। మదీయైః శరైర్మోఘీకృతబాహువీర్యో విఫలీకృతభుజశక్తిః కతమో దైత్యదానవాదిషు యః కశ్చన సురారిః। 'వా బహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్' ఇతి డతమచ్ప్రత్యయః। కోపేన స్ఫురితాధరాభ్యః స్త్రీభ్యోఽపి బిభేతు। కిము వక్తవ్యం పుంభ్య ఇత్యర్థః। సకృద్భీతః సర్వతో బిభేతీతి భావః। 'భీత్రార్థానాం భయహేతుః' ఇత్యపాదానత్వాత్పఞ్చమీ॥

తవ ప్రసాదాత్కుసుమాయుధోఽపి సహాయమేకం మధుమేవ లబ్ధ్వా ।

కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణేర్ధైర్యచ్యుతిం కే మమ ధన్వినోఽన్యే ॥౧౦॥

తవేతి ॥ కిం బహునా, తవ ప్రసాదాదనుగ్రహాత్కుసుమాయుధోఽప్యతిదుర్బలాస్త్రోఽప్యహమేకం మధుం వసన్తమేవ సహాయం లబ్ధ్వా పినాకః పాణౌ యస్య స పినాకపాణిః। 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ'। తస్య హరస్యాపి। హరః పినాకీ చేత్యతిదారుణ ఇతి భావః। ధైర్యచ్యుతిం ధైర్యహానిం కుర్యామ్। కర్తుం శక్నుయామిత్యర్థః। 'శకి లిఙ్ చ' ఇతి శక్యార్థే లిఙ్। అన్యే ధన్వినో ధనుర్భృతో మమ కే। న కేఽపీత్యర్థః। కింశబ్దః కుత్సాయామ్। 'కుత్సాప్రశ్నవితర్కేషు క్షేపే కింశబ్ద ఇష్యతే' ఇతి శాశ్వతః॥

అథోరుదేశాదవతార్య పాదమాక్రాన్తిసంభావితపాదపీఠమ్।

సంకల్పితార్థే వివృతాత్మశక్తిమాఖణ్డలః కామమిదం బభాషే॥౧౧॥

అథేతి॥ అథ స్మరవాక్యశ్రవణానన్తరమాఖణ్డలః సహస్రాక్ష ఊరుదేశాత్పాదమాక్రాన్త్యాక్రమణేన సంభావితం పాదపీఠం యస్మింస్తద్యథా తథావతార్య సంకల్పితార్థే హరచిత్తాకర్షణరూపే విషయే వివృతాత్మశక్తిమ్ । 'కుర్యాం హరస్యాపి—' (3/౧౦) ఇత్యాదినా ప్రకటీకృతస్వసామర్థ్యం కామం స్మరమిదం వక్ష్యమాణం బభాషే

సర్వం సఖే త్వయ్యుపపన్నమేతదుభే మమాస్త్రే కులిశం భవాంశ్చ।

వజ్రం తపోవీర్యమహత్సు కుణ్ఠం త్వం సర్వతోగామి చ సాధకం చ ॥౧౨॥

సర్వమితి॥ హే సఖే। సఖే ఇతి సంబోధనం గౌరవార్థమ్। సర్వమేతత్త్వయ్యుపపన్నం సిద్ధమ్। మమ కులిశం వజ్రం భవాంశ్చోభే అస్త్రే। తత్ర వజ్రం తపోవీర్యేణ తపోబలేన మహత్సు ప్రతిబలేషు కుణ్ఠం ప్రతిబద్ధప్రసరమ్। త్వమస్త్రం సర్వతోగామి చ సాధకం చ। తాపసేష్వప్యకుణ్ఠమిత్యర్థః॥

అవైమి తే సారమతః ఖలు త్వాం కార్యే గురుణ్యాత్మసమం నియోక్ష్యే।
వ్యాదిశ్యతే భూధరతామవేక్ష్య కృష్ణేన దేహోద్వహనాయ శేషః॥౧౩॥

అవైమీతి॥ హే సఖే, తే సారం బలమవైమి వేద్మి। అతః ఖల్వతఏవాత్మసమం మత్తుల్యం త్వాం గురుణి మహతి కార్యే 'తస్మై హిమాద్రేః'—(౩/౧౬) ఇతి వక్ష్యమాణే నియోక్ష్యే। 'స్వరాద్యన్తోపసర్గాదితి వక్తవ్యమ్' ఇతి వార్తికాదాత్మనేపదనియమః। తథాహి। సారపరీక్షాపూర్వక ఏవ సర్వత్ర నియోగ ఇత్యాహ— కృష్ణేన విష్ణునా। ధరతీతి ధరః। పచాద్యచ్। భువో ధరో భూధరస్తస్య భావస్తత్తాం భూధరతామ్। భూధరణశక్తిమిత్యర్థః। అవేక్ష్య జ్ఞాత్వా శేషః సర్పరాజో దేహోద్వహనాయ స్వదేహముద్వోఢుమ్। 'క్రియార్థోపపదస్య—' ఇత్యాదినా చతుర్థీ । వ్యాదిశ్యతే నియుజ్యతే। శేషశాయీ హి భగవాన్॥

నియోగాఙ్గీకారం సిద్ధవత్కర్తుమాహ—

ఆశంసతా వాణగతిం వృషాఙ్కే కార్యం త్వయా నః ప్రతిపన్నకల్పమ్।
నిబోధ యజ్ఞాంశభుజామిదానీముచ్చైర్ద్విషామీప్సితమేతదేవ॥౧౪॥

ఆశంసతేతి॥ వృషాఙ్కే హరే బాణగతిం బాణప్రసరమాశంసతా కథయతా। 'కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణేః' (౩/౧౦) ఇత్యాదినేతి శేషః। త్వయా నోఽస్మాకం కార్యం ప్రతిపన్నకల్పమఙ్గీకృతప్రాయమ్। 'ఈషదసమాప్తౌ—'ఇత్యాదినా కల్పప్ప్రత్యయః। కథమేతదత ఆహ—ఇదానీముచ్చైరున్నతా ద్విషో యేషాం తేషాముచ్చైర్ద్విషాం యజ్ఞాంశభుజాం దేవానామ్। ఏతేన ద్విషల్లుప్తయజ్ఞభాగత్వం సూచ్యతే।

ఈప్సితమాప్తుమిష్టమేతదేవ హరే బాణప్రయోగరూపమేవ నిబోధ। హరాయత్తం బుధ్యస్వేత్యర్థః। 'బుధ బోధనే' ఇతి ధాతోర్లోట్। అత్ర 'ఆశంసతా ప్రార్థయమానేన' ఇతి నాథవ్యాఖ్యానమనాథవ్యాఖ్యానమ్। ఆఙ్పూర్వయోః శాస్తిశంసత్యోరిచ్ఛార్థత్వే ఆత్మనేపదనియమాత్। యాచ్ఞార్థత్వస్యాప్రామాణికత్వాత్। 'కుర్యాం హరస్యాపి—'(3/౧౦) ఇత్యత్రానయోరభావాదయోగాచ్చేతి ॥

కిం తత్కార్యం కథం వా తస్య హరాయత్తత్వం కుతో వా మదపేక్షేత్యత్రాహ—

అమీ హి వీర్యప్రభవం భవస్య జయాయ సేనాన్యముశన్తి దేవాః।

స చ త్వదేకేషునిపాతసాధ్యో బ్రహ్మాఙ్గభూర్బ్రహ్మణి యోజితాత్మా ॥౧౫॥

అమీ ఇతి॥ హి యస్మాదమీ దేవా జయాయ శత్రుజయార్థం భవస్య హరస్య వీర్యప్రభవం తేజఃసంభూతం సేనాన్యం సేనాపతిముశన్తి కామయన్తే। 'వశ కాన్తౌ' ఇతి ధాతోర్లట్। బ్రహ్మణాం సద్యోజాతాదిమన్త్రాణామఙ్గానాం హృదయాదిమన్త్రాణాం భూః స్థానం బ్రహ్మాఙ్గభూః। కృతమన్త్రన్యాస ఇత్యర్థః। బ్రహ్మణి నిజతత్త్వే 'వేదస్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ బ్రహ్మ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః। యోజితాత్మా నియమితచిత్తః। మన్త్రన్యాసపూర్వకం బ్రహ్మ ధ్యాయన్నిత్యర్థః। స భవశ్చ త్వదేకేషోస్తవైకబాణస్య నిపాతేన సాధ్యః। అనన్యసాధ్యోఽయమస్మిన్నవసర ఇతి భావః ॥

తస్మై హిమాద్రేః ప్రయతాం తనూజాం యతాత్మనే రోచయితుం యతస్వ ।

యోషిత్సు తద్వీర్యనిషేకభూమిః సైవ క్షమేత్యాత్మభువోపదిష్టమ్ ॥౧౬॥

తస్మా ఇతి॥ యతాత్మనే నియతచిత్తాయ తస్మై భవాయ। 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ। ప్రయతాం హిమాద్రేస్తనూజాం పార్వతీం రోచయితుం యతస్వ। భవితవ్యం చాత్ర పార్వత్యైవేత్యాహ— యోషిత్సు స్త్రీషు మధ్యే। 'యతశ్చ నిర్ధారణమ్' ఇతి సప్తమీ। క్షమా శక్తా తస్య హరస్య వీర్యం రేతస్తస్య నిషేకః క్షరణం తస్య భూమిః క్షేత్రం సా పార్వత్యేవేత్యాత్మభువా బ్రహ్మణోపదిష్టమ్। 'ఉభే ఏవ క్షమే వోఢుమ్' (౨/౬౦) ఇత్యాదినోక్తమిత్యర్థః॥

సాపీదానీం సంనికృష్టైవ తస్యేత్యాహ—

గురోర్నియోగాచ్చ నగేన్ద్రకన్యా స్థాణుం తపస్యన్తమధిత్యకాయామ్ ।
అన్వాస్త ఇత్యప్సరసాం ముఖేభ్యః శ్రుతం మయా మత్ప్రణిధిః స వర్గః ॥౧౭॥

గురోరితి॥ నగేన్ద్రకన్యా పార్వతీ చ గురోః పితుర్నియోగాచ్చాసనాదధిత్యకాయాం హిమాద్రేరూర్ధ్వభూమౌ। 'భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకా' ఇత్యమరః। 'ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః' ఇతి త్యకన్ప్రత్యయః। తపస్యన్తం తపశ్చరన్తమ్। 'కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోః' ఇతి క్యఙ్ప్రత్యయః। తతః శతృప్రత్యయః। స్థాణుం రుద్రమన్వాస్తే। ఉపాస్త ఇత్యర్థః। ఇతీదం మయాప్సరసాం ముఖేభ్యః శ్రుతమ్। న చైతదైతిహ్యమాత్రమిత్యాహ—స వర్గః సోఽప్సరసాం గణో మత్ప్రణిధిర్మమ గూఢచరః। 'ప్రణిధిః ప్రార్థనే చరే' ఇతి యాదవః॥

తద్గచ్ఛ సిద్ధ్యై కురు దేవకార్యమర్థోఽయమర్థాన్తరభావ్య ఏవ ।
అపేక్షతే ప్రత్యయముత్తమం త్వాం వీజాఙ్కురః ప్రాగుదయాదివామ్భః ॥౧౮॥

తదితి॥ తత్తస్మాత్సిద్ధ్యై కార్యసిద్ధ్యర్థం గచ్ఛ దేవకార్యం కురు। ఆశిషి లోట్। అయమర్థః ప్రయోజనమర్థాన్తరభావ్యః కారణాన్తరసాధ్య ఏవ। తచ్చ కారణాన్తరం పార్వతీసంధానమితి భావః। 'అర్థః ప్రకారే విషయే విత్తకారణవస్తుషు। అభిధేయే చ శబ్దానాం వృత్తౌ చాపి ప్రయోజనే॥' ఇతి విశ్వః। తథాపి బీజసాధ్యోఽఙ్కురో బీజాఙ్కుర ఉదయాదుత్పత్తేః ప్రాగమ్భ ఇవ త్వాముత్తమం ప్రత్యయం చరమం కారణమపేక్షతే।

'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు' ఇత్యమరః। తస్మాదస్మిన్నర్థే తవ చరమసహకారిత్వాదనన్యసాధ్యోఽయమర్థ ఇతి భావః ॥

తస్మిన్సురాణాం విజయాభ్యుపాయే తవైవ నామాస్త్రగతిః కృతీ త్వమ్ ।
అప్యప్రసిద్ధం యశసే హి పుంసామనన్యసాధారణమేవ కర్మ ॥౧౯॥

తస్మిన్నితి॥ సురాణాం విజయాభ్యుపాయే జయస్యోపాయభూతే తస్మిన్వరేఽస్త్రగతిరస్త్రప్రసరస్త్వైవ నామ। నామేతి సంభావనాయామ్। అన్యేషాం తు సంభావనాపి నాస్తీతి భావః। అతస్త్వం కృతీ కృతమస్యాస్తీతి కృతీ కృతార్థః। తథాహి। అప్రసిద్ధమప్యనన్యసాధారణమేవ కర్మ పుంసాం యశసే హి। ఇదం తు ప్రసిద్ధమసాధారణం చేత్యతియశస్కరమితి భావః॥

ప్రోత్సాహనార్థం స్తౌతి—

సురాః సమభ్యర్థయితార ఏతే కార్యం త్రయాణామపి విష్టపానామ్।

చాపేన తే కర్మ న చాతిహింస్రమహో బతాసి స్పృహణీయవీర్యః ॥౨౦॥

సురా ఇతి॥ ఏతే సురాః సమభ్యర్థయితారో యాచితారః। కార్యం ప్రయోజనం త్రయాణాం విష్టపానామపి సంబన్ధి। సర్వలోకార్థమిత్యర్థః। కర్మ తే తవ చాపేన। న త్వన్యేనేతి భావః। అతిహింస్రమతిఘాతుకం చ న। అహో బత ఇతి సంబోధనే। 'అహో బతానుకమ్పాయాం ఖేదే సంబోధనేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। అథవా అహో ఆశ్చర్యే। బతేత్యామన్త్రణే సంతోషే చేతి। 'బతామన్త్రణసంతోషఖేదానుక్రోశవిస్మయే' ఇతి విశ్వః। స్పృహణీయవీర్యోఽస్యాశ్చర్యవిక్రమోఽసి। 'ఆశ్చర్యం స్పృహణీయం చ' ఇతి నానార్థకోశః॥

మధుశ్చ తే మన్మథ సాహచర్యాదసావనుక్తోఽపి సహాయ ఏవ ।

సమీరణో నోదయితా భవేతి వ్యాదిశ్యతే కేన హుతాశనస్య ॥౨౧॥

మధురితి॥ హే మన్మథ, అసౌ మధుశ్చ వసన్తోఽపి తే సాహచర్యాత్సహచరత్వాదేవానుక్తోఽప్యప్రేరితోఽపి సహాయః సహకార్యేవ। తథాహి। సమీరణో వాయుర్హుతాశనస్యాగ్నేర్నోదయితా ప్రేరకో భవేతి కేన వ్యాదిశ్యతే। అత్ర మధుసమీరణయోరుక్తిమన్తరేణ సహాయతాకరణం సామాన్యధర్మః। స చ వాక్యద్వయే వస్తుప్రతివస్తుభావేన పృథఙ్నిర్దిష్ట ఇతి ప్రతివస్తూపమాలంకారోఽయమ్। తదుక్తమ్— 'యత్ర సామాన్యనిర్దేశః పృథగ్వాక్యద్వయే యది। గమ్యౌపమ్యాశ్రితా సా స్యాత్ప్రతివస్తూపమా మతా॥' ఇతి ॥

తథేతి శేషామివ భర్తురాజ్ఞామాదాయ మూర్ధ్నా మదనః ప్రతస్థే ।
ఐరావతాస్ఫాలనకర్కశేన హస్తేన పస్పర్శ తదఙ్గమిన్ద్రః ॥౨౨॥

తథేతి ॥ తథాస్త్వితి భర్తుః స్వామినః శేషామివ ప్రసాదదత్తాం మాలామివ। 'ప్రసాదాన్నిజనిర్మాల్యదానే శేషేతి కీర్తితా' ఇతి విశ్వః। 'మాల్యాక్షతాదిదానే స్త్రీ శేషా' ఇతి వైజయన్తీకేశవౌ। ఆజ్ఞాం మూర్ధ్నాదాయ శిరసా గృహీత్వా మదనః ప్రతస్థే। 'సమవప్రవిభ్యః స్థః' ఇత్యాత్మనేపదమ్। ఇన్ద్ర ఐరావతాస్ఫాలనేన ప్రోత్సాహనార్థేన తాడనేన కర్కశేన పరుషేణ హస్తేన తదఙ్గం మదనదేహం పస్పర్శ। హస్తస్పర్శేన సంభావయామాసేత్యర్థః। 'శేషామివాజ్ఞామ్' ఇత్యత్ర సాధకబాధకప్రమాణాభావాదుపమోత్ప్రేక్షయోః సందేహసంకర ఇతి। యది భర్త్రా శేషాపి దత్తా తదా తామాజ్ఞామివేత్యుపమా। అథ న దత్తా తర్హి శేషాత్వేనోత్ప్రేక్షితా। శేషాదానం తు సందిగ్ధమితి॥

స మాధవేనాభిమతేన సఖ్యా రత్యా చ సాశఙ్కమనుప్రయాతః।
అఙ్గవ్యయప్రార్థితకార్యసిద్ధిః స్థాణ్వాశ్రమం హైమవతం జగామ ॥౨౩॥

స ఇతి ॥ స మదనోఽభిమతేన ప్రియేణ సఖ్యా సుహృదా మాధవేన వసన్తేన రత్యా స్వదేవ్యా చ సాశఙ్కం సంకటమాపతితమితి సభయమనుప్రయాతః సన్। తథాఙ్గస్య వ్యయేనాపి ప్రార్థితా కార్యసిద్ధిర్యేన స తథోక్తః। శీర్త్వా మృత్వాపి సర్వథా దేవకార్యం సాధయిష్యామీతి కృతనిశ్చయః సన్నిత్యర్థః। హైమవతం హిమవతి భవం స్థాణో రుద్రస్యాశ్రమం జగామ॥

తస్మిన్వనే సంయమినా మునీనాం తపఃసమాధేః ప్రతికూలవర్తీ।
సంకల్పయోనేరభిమానభూతమాత్మానమాధాయ మధుర్జజృమ్భే॥౨౪॥

తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్వనే స్థాణ్వాశ్రమే సంయమినాం సమాధిమతాం మునీనాం తపసః సమాధేరేకాగ్రతాయాః ప్రతికూలం వర్తత ఇతి ప్రతికూలవర్తీ విరోధీ మధుర్వసన్తః సంకల్పయోనేర్మనోభవస్యాభిమానభూతమ్। గర్వహేతుభూతమిత్యర్థః। కార్యకారణయోరభేదోపచారః। ఆత్మానం నిజం స్వరూపమాధాయ సంనిధాయ జజృమ్భే ప్రాదుర్బభూవ। వసన్తధర్మాన్ప్రవర్తయామాసేత్యర్థః॥

వసన్తధర్మానాహ—

కుబేరగుప్తాం దిశముష్ణరశ్మౌ గన్తుం ప్రవృత్తే సమయం విలఙ్ఘ్య।
దిగ్దక్షిణా గన్ధవహం ముఖేన వ్యలీకనిశ్వాసమివోత్ససర్జ॥౨౫॥

కుబేరేతి॥ ఉష్ణరశ్మౌ సూర్యే సాహసికే చ నాయకే సమయం దక్షిణాయనకాలం సంగమకాలం చ విలఙ్ఘ్యాకాణ్డే వ్యతిక్రమ్య కుబేరగుప్తాం ధనపతిపాలితాం కుత్సితశరీరేణ కేనచిద్రక్షితాం చ। దిశముదీచీం స్త్రీలిఙ్గాక్షిప్తాం కాంచిన్నాయికాం చ। గన్తుం చలితుం సంగన్తుం చ ప్రవృత్తే సతి దక్షిణా దిగ్దాక్షిణ్యవతీ నాయికా చ ముఖేనాగ్రభాగేన వక్త్రేణ చ। వహతీతి వహః। పచాద్యచ్। గన్ధస్య వహం గన్ధవహమనిలం వ్యలీకేన దుఃఖేన నిశ్వాసస్తం వ్యలీకనిశ్వాసమివ। 'దుఃఖే వైలక్ష్యే వ్యలీకమప్రియాకార్యవస్తునోః' ఇతి వైజయన్తీ। ఉత్ససర్జ ప్రవర్తయామాస। స్వభర్తరి సమయోల్లఙ్ఘనేన పరాఙ్గనాసంగతిం ప్రవృత్తే సతి స్త్రియో దాక్షిణ్యాదకించిద్వదా దుఃఖాన్నిశ్వసన్తీతి భావః। ఉత్తరాయణే సతి మలయానిలాః ప్రవృత్తా ఇతి వాక్యార్థః। అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః। న చ సమాసోక్తిరేవేయముత్ప్రేక్షానుప్రవిష్టేతి శఙ్కితవ్యమ్। కేవలవిశేషణసామర్థ్యాదేవాప్రస్తుతప్రతీతౌ సోత్తిష్ఠతే। అత్ర తు దక్షిణేతి విశేష్యసామర్థ్యాదపి నాయికా ప్రతీయతే। న చ శ్లేష ఏవ ప్రకృతాప్రకృతవిషయః, ఉభయశ్లేషే శ్లిష్టవిశేష్యానఙ్గీకారాత్। తస్మాచ్ఛన్దశక్తిమూలోఽయం ధ్వనిః। స చ వ్యలీకనిశ్వాసరూపచేతనధర్మసంభావనార్థం దక్షిణస్యా దిశో నాయికయా సహాభేదమాసాదయన్నభేదలక్షణాతిశయోక్త్యుపజీవినీం నిశ్వాసమివేతి వాచ్యోత్ప్రేక్షాం నిర్వహతీతి వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గభూత ఇత్యుత్పశ్యామః॥

అసూత సద్యః కుసుమాన్యశోకః స్కన్ధాత్ప్రభృత్యేవ సపల్లవాని।
పాదేన నాపైక్షత సున్దరీణాం సంపర్కమాసిఞ్జితనూపురేణ॥౨౬॥

అసూతేతి॥ అశోకో వృక్షవిశేషః సద్యః స్కన్ధాత్ప్రకాణ్డాత్ప్రభృత్యేవ। స్కన్ధాదారభ్యేత్యర్థః। భాష్యకారవచనాత్ప్రభృతియోగే పఞ్చమీతి కైయటః। భాష్యం చ 'మూలాత్ప్రభృత్యగ్రాద్వృక్షాంస్తక్ష్ణువన్తి' ఇతి 'కార్తిక్యాః ప్రభృత్యాగ్రహాయణీ మాసే' ఇత్యాది। సపల్లవాని కుసుమాన్యసూత। ఉభయమప్యజీజనదిత్యర్థః। ఆసిఞ్జితో నూపురో యస్య తేన। సిఞ్జధాతోః 'అకర్మక—' ఇత్యాదినా కర్తరి క్తః। సున్దరీణాం పాదేన సంపర్కం తాడనం నాపైక్షత। 'సనూపురరవేణ స్త్రీచరణేనాభితాడనమ్। దోహదం యదశోకస్య తతః పుష్పోద్గమో

భవేత్॥' ఇతి। తథాహి—'పాదాహతః ప్రమదయా వికసత్యశోకః శోకం జహాతి బకులో ముఖసీధుసిక్తః। ఆలోకితః కురుబకః కురుతే వికాసమాలోడితస్తిలక ఉత్కలికో విభాతి' ఇతి ॥

సద్యః ప్రవాలోద్గమచారుపత్రే నీతే సమాప్తిం నవచూతవాణే।

నివేశయామాస మధుర్ద్విరేఫాన్నామాక్షరాణీవ మనోభవస్య॥౨౭॥

సద్య ఇతి॥ మధుర్వసన్త ఏవేషుకారః ప్రవాలోద్గమాః పల్లవాఙ్కురా ఏవ చారూణి పత్రాణి పక్షా యస్య తస్మిన్। 'పత్రం వాహనపక్షయోః' ఇత్యమరః। నవం చూతం చూతకుసుమం తదేవ బాణస్తస్మిన్నవచూతబాణే సమాప్తిం నీతే సతి సద్యో మనోభవస్య ధన్వినో నామాక్షరాణీవ ద్విరేఫాన్భ్రమరాన్నివేశయామాస నిదధౌ। అత్ర ప్రవాలపత్ర ఇత్యాద్యేకదేశవివర్తిరూపకం మధోరిషుకారత్వం రూపం యన్నామాక్షరాణీవేత్యుత్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తమిత్యేకదేశవివర్తిరూపకోత్థాపితేయముత్ప్రేక్షా॥

వర్ణప్రకర్షే సతి కర్ణికారం దునోతి నిర్గన్ధతయా స్మ చేతః।

ప్రాయేణ సామగ్ర్యవిధౌ గుణానాం పరాఙ్ముఖీ విశ్వసృజః ప్రవృత్తిః ॥౨౮॥

వర్ణేతి॥ కర్ణికారం కర్ణికారకుసుమమ్। 'అవయవే చ ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యః' ఇత్యుత్పన్నస్య తద్ధితస్య 'పుష్పమూలేషు బహులమ్' ఇతి లుక్। ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। వర్ణప్రకర్షే వర్ణోత్కర్షే సత్యపి నిర్గన్ధతయా హేతునా చేతో దునోతి స్మ పర్యతాపయత్। 'లట్ స్మే' ఇతి భూతార్థే లట్। తథాహి। ప్రాయేణ విశ్వసృజో విధాతుః ప్రవృత్తిర్గుణానాం సామగ్ర్యవిధౌ సాకల్యసంపాదనవిషయే పరాఙ్ముఖీ। సర్వత్రాపి వస్తుని కించిద్వైకల్యం సంపాదయతి। యథా చన్ద్రే కలఙ్కః। అతః కర్ణికారేఽపి నైర్గన్ధ్యం యుజ్యత ఇతి భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః ॥

బాలేన్దువక్రాణ్యవికాశభావాద్బభుః పలాశాన్యతిలోహితాని।

సద్యో వసన్తేన సమాగతానాం నఖక్షతానీవ వనస్థలీనామ్ ॥౨౯॥

బాలేన్ద్వితి॥ అవికాశభావాన్నిర్వికాశత్వాన్ముకులభావాద్ధేతోర్బాలేన్దురివ వక్రాణ్యతిలోహితాన్యతిరక్తాని పలాశాని కింశుకపుష్పాణి । 'పలాశే కింశుకః పర్ణః' ఇత్యమరః। వసన్తేన పుంసా సమాగతానాం సంగతానాం వనస్థలీనాం స్త్రీణాం సద్యః సద్యో దత్తాని। పురాణేష్వతిలౌహిత్యాభావాదితి భావః। నఖక్షతానీవ బభుః। అత్ర వసన్తస్య వనస్థలీనాం చ విశేషణసాధారణ్యాన్నాయకవ్యవహారప్రతీతేః సమాసోక్తిస్తావదస్తి। 'నఖక్షతానీవ' ఇతి జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా వక్రత్వలౌహిత్యగుణనిమిత్తా జాగర్తి। సా చ నాయకవ్యవహారాశ్రితసమాసోక్తిగర్భిణ్యేవోత్తిష్ఠత ఇత్యుభయోరేకకాలతైవ। 'విశేషణసామర్థ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సమాసోక్తిరిష్యత' ఇతి హి లక్షణమ్॥

లగ్నద్విరేఫాఞ్జనభక్తిచిత్రం ముఖే మధుశ్రీస్తిలకం ప్రకాశ్య।

రాగేణ బాలారుణకోమలేన చూతప్రవాలోష్ఠమలంచకార॥౩౦॥

లగ్నేతి॥ మధుశ్రీర్వసన్తలక్ష్మీర్లగ్నద్విరేఫా ఏవాఞ్జనభక్తయః కజ్జలరచనాస్తాభిశ్చిత్రం చిత్రవర్ణం తిలకం పుష్పవిశేషమేవ తిలకం విశేషకమ్। ముఖం ప్రారమ్భస్తస్మిన్నేవ ముఖే వక్రే ప్రకాశ్య ప్రకటయ్య బాలారుణకోమలేన బాలార్కసున్దరేణ రాగేణారుణిమ్నా తేనేవ లాక్షారాగేణ చూతప్రవాల ఏవౌష్ఠస్తం చూతప్రవాలోష్ఠమలంచకార ప్రసాధయామాస। అత్ర రూపకాలంకారః ॥

మృగాః ప్రియాలద్రుమమఞ్జరీణాం రజఃకణైర్విఘ్నితదృష్టిపాతాః।

మదోద్ధతాః ప్రత్యనిలం విచేరుర్వనస్థలీర్మర్మరపత్రమోక్షాః॥౩౧॥

మృగా ఇతి॥ ప్రియాలద్రుమా రాజాదనవృక్షాః। 'రాజాదనః ప్రియాలః స్యాత్' ఇత్యమరః। తేషాం మఞ్జర్యస్తాసాం రజఃకణైర్విఘ్నితాః సంజాతవిఘ్నా దృష్టీనాం పాతాః ప్రసాదా యేషాం తే తథోక్తాః మదోద్ధృతా మృగాః ప్రత్యనిలమనిలాభిముఖం మర్మరా మర్మరశబ్దవన్తః పత్రమోక్షా జీర్ణపర్ణపాతా యాసు తా వనస్థలీర్విచేరుర్వనప్రదేశేషు చరన్తి స్మ। 'దేశకాలాధ్వగన్తవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్' ఇతి చరతేః సకర్మకత్వమ్॥

చూతాఙ్కురాస్వాదకషాయకణ్ఠః పుంస్కోకిలో యన్మధురం చుకూజ।

మనస్వినీమానవిఘాతదక్షం తదేవ జాతం వచనం స్మరస్య॥౩౨॥

చతాబ్కురేతి॥ చూతాఙ్కురాణామాస్వాదేన కషాయకణ్ఠో రక్తకణ్ఠః। 'సరభావపథే రక్తే కషాయః' ఇతి కేశవః। పుమాన్కోకిలః పుంస్కోకిలః। పుంగ్రహణం ప్రాగల్భ్యద్యోతనార్థమ్। మధురం చుకూజేతి యత్తత్కూజనమేవ మనస్వినీనాం మానవిధాతే రోషనిరాసే దక్షం స్మరస్య వచనం మానం త్యజతేత్యాజ్ఞావచనం జాతమ్। కోకిలకూజితశ్రవణానన్తరం స్మరాజ్ఞప్తా ఇవ మానం జహురిత్యర్థః॥

హిమవ్యపాయాద్విశదాధరాణామా పాణ్డరీభూతముఖచ్ఛవీనామ్।

స్వేదోద్గమః కింపురుషాఙ్గనానాం చక్రే పదం పత్ర విశేషకేషు॥33॥

హిమేతి॥ హిమస్య వ్యపాయాదపగమాద్విశదా నీరుజా అధరా ఓష్ఠా యాసాం తాసామాపాణ్డరీభూతముఖచ్ఛవీనామ్। కుఙ్కుమపరిహారాదితి భావః। కింపురుషాఙ్గనానాం పత్రవిశేషకేషు పత్రరచనాసు స్వేదోద్గమః పదం చక్రే। ధర్మోదయాత్స్వేదోదయోఽభూదిత్యర్థః। విశదాధరత్వం మధూచ్ఛిష్టరాహిత్యాదితి భావః। హేమన్తేషు నార్యో బిమ్బోష్ఠేషు మధూచ్ఛిష్టం శీతభయాద్దధతీతి ప్రసిద్ధమ్॥

తపస్వినః స్థాణువనౌకసస్తామాకాలికీం వీక్ష్య మధుప్రవృత్తిమ్।

ప్రయత్నసంస్తమ్భితవిక్రియాణాం కథంచిదీశా మనసాం బభూవుః ॥3४॥

తపస్విన ఇతి॥ స్థాణోర్వనమోకో యేషాం తే తపస్వినస్తత్రత్యా మునయః। సమానకాల ఆద్యన్తావస్యా ఆకాలికీమ్। అకాలభవత్వాదుత్పత్త్యనన్తరవినాశినీభిత్యర్థః। 'ఆకాలికడాద్యన్తవచనే' ఇతి సమానకాలాదికట్ప్రత్యయః ప్రకృతేరాకాల

ఆదేశశ్చ నిపాతితః। 'టిడ్ఢాణఞ్—' ఇత్యాదినా జీప్। కేచిదకాలాద్దేహాదధ్యాత్మాదిత్వాదృవార్థే ఠగిత్యాహుః। తామాకాలికీం మధుప్రవృత్తిం వీక్ష్య ప్రయత్నేన సంస్తమ్భితవిక్రియాణాం నిరుద్ధవికారాణాం మనసాం కథంచిదీశా నియన్తారో బభూవుః॥

తం దేశమారోపితపుష్పచాపే రతిద్వితీయే మదనే ప్రపన్నే।

కాష్ఠాగతస్నేహరసానువిద్ధం ద్వన్ద్వాని భావం క్రియయా వివవ్రుః॥3౫॥

తమితి॥ ఆరోపితమధిజ్యం కృతం పుష్పచాపం యేన తస్మిన్నతిర్ద్వితీయా యస్య తస్మిన్రతిసహాయే మదనే తం దేశం స్థాణ్వాశ్రమం ప్రపన్నే ప్రాప్తే సతి ద్వన్ద్వాని స్థావరాణి జంగమాని చ మిథునాని కాష్ఠోత్కర్షః। 'కాష్ఠోత్కర్షే స్థితౌ దిశి' ఇత్యమరః। తాం గతో యః స్నేహ ఇష్టసాధననిబన్ధనః ప్రేమాపరనామా మమతాభిమానః। 'ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమ స్నేహః' ఇత్యమరః। స ఏవ రసస్తేనానువిద్ధం సంపృక్తం భావం రత్యాఖ్యం శృఙ్గారభావం క్రియయా కార్యభూతయా చేష్టయా వివవ్రః ప్రకటీచక్రుః। శృఙ్గారచేష్టాః ప్రావర్తన్తేత్యర్థః॥

తాశ్చేష్టా ఆహ 'మధు' ఇత్యాదిభిశ్చతుర్భిః—

మధు ద్విరేఫః కుసుమైకపాత్రే పపౌ ప్రియాం స్వామనువర్తమానః।
శృఙ్గేణ చ స్పర్శనిమీలితాక్షీం మృగీమకణ్డూయత కృష్ణసారః॥౩౬॥

మధ్వితి॥ ద్వౌ రేఫౌ వర్ణవిశేషౌ యస్య స ద్విరేఫో భ్రమరః। ఉపచారాత్తదర్థోఽపి ద్విరేఫ ఉచ్యతే। యథాహ కైయటః—'శబ్దధర్మేణాప్యర్థస్య వ్యపదేశో దృశ్యతే। యథా భ్రమరశబ్దస్య ద్విరేఫత్వాద్ద్విరేఫో భ్రమరః' ఇతి। కుసుమమేవైకం సాధారణం పాత్రం తస్మిన్మధు మకరన్దమ్। 'మధు మద్యే పుష్పరసే' ఇతి విశ్వః। స్వాం ప్రియాం భృఙ్గీమనువర్తమానోఽనుసరన్పపౌ। తత్పీతశేషం పపావిత్యర్థః। కృష్ణశ్చాసౌ సారః శబలశ్చ కృష్ణసారః కృష్ణమృగః। 'వర్ణో వర్ణేన' ఇతి సమాసః। స్పర్శేన స్పర్శసుఖేన నిమీలితాక్షీం మృగీం శృఙ్గేణాకణ్డూయత కర్షితవాన్। 'కణ్డ్వాదిభ్యో యక్' ఇతి యక్। తతః కర్తరి లఙ్॥

దదౌ రసాత్పఙ్కజరేణుగన్ధి గజాయ గణ్డూషజలం కరేణుః।
అర్ధోపభుక్తేన విసేన జాయాం సంభావయామాస రథాఙ్గనామా ॥౩౭॥

దదావితి॥ రసాదతిరాగాత్కరేణుః కరిణీ। 'కరేణురిభ్యాం స్త్రీ నేభే' ఇత్యమరః। పఙ్కాజ్జాయత ఇతి పఙ్కజం తస్య రేణుః పఙ్కజరేణుస్తస్య గన్ధోఽస్యాస్తీతి పఙ్కజరేణుగన్ధి గణ్డూషజలం ముఖాన్తర్ధృతజలం గజాయ దదౌ। రథాఙ్గనామా చక్రవాకోఽర్ధం యథాతథోపభుక్తేనార్ధజగ్ధేన బిసేన జాయాం సంభావయామాస। స్వజగ్ధశేషం దదావిత్యర్థః॥

గీతాన్తరేషు శ్రమవారిలేశైః కించిత్సముచ్ఛ్వసితపత్రలేఖమ్।

పుష్పాసవాఘూర్ణితనేత్రశోభి ప్రియాముఖం కింపురుషశ్చుచుమ్బే॥౩౮॥

గీతాన్తరేష్వితి॥ కింపురుషః కింనరః శ్రమవారిలేశైః స్వేదోదబిన్దుభిః కించిదీషత్సముచ్ఛ్వసితా విశ్లేషితాః పత్రలేఖా యస్య తత్। పుష్పాణామాసవో మద్యం పుష్పాసవః। పుష్పోద్భవమద్యమిత్యర్థః। వసన్తే మధూకస్య సంభవాత్పుష్పవాసితమితి కేచిత్। తేనాఘూర్ణితాభ్యాముద్భ్రాన్తాభ్యాం నేత్రాభ్యాం శోభత ఇతి తథోక్తం ప్రియాముఖం గీతాన్తరేషు గీతమధ్యేషు చుచుమ్బే చుచుమ్బ॥

పర్యాప్తపుష్పస్తబకస్తనాభ్యః స్ఫురత్ప్రవాలోష్ఠమనోహరాభ్యః।

లతావధూభ్యస్తరవోఽప్యవాపుర్వినమ్రశాఖాభుజబన్ధనాని॥౩౯॥

పర్యాప్తేతి॥ పర్యాప్తాః సమగ్రాః పుష్పస్తబకా ఏవ స్తనా యాసాం తాభ్యః। 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి వికల్పాన్న జీప్। స్ఫురన్తః ప్రవాలాః పల్లవా ఏవోష్ఠాస్తైర్మనోహరాభ్యో లతా ఏవ వధ్వస్తాభ్యః సకాశాత్తరవోఽపి। లిఙ్గాదేవ పుంస్త్వం గమ్యతే। వినమ్రాః శాఖా ఏవ భుజాస్తైర్బన్ధనాన్యవాపుః। తాభిరాలిఙ్గితా ఇత్యర్థః। స్థావరాణామపి మదనవికారోఽభూత్కిముతాన్యేషామితి భావః। ఏతచ్చ తరులతానామపి చేతనత్వాదుక్తమ్। యథాహ మనుః—'అన్తఃసంజ్ఞా భవన్త్యేతే సుఖదుఃఖసమన్వితాః' ఇతి। అత్ర రూపకాలంకారః॥

శ్రుతాప్సరోగీతిరపి క్షణేఽస్మిన్హరః ప్రసంఖ్యానపరో బభూవ।

ఆత్మేశ్వరాణాం నహి జాతు విఘ్నాః సమాధిభేదప్రభవో భవన్తి॥౪౦॥

శ్రుతేతి॥ అస్మిన్క్షణే వసన్తావిర్భావకాలే భగవాన్హరః శ్రుతాప్సరోగీతిరపి। దివ్యాఙ్గనాగానమాకర్ణయన్నపీత్యర్థః। ప్రసంఖ్యానపర ఆత్మానుసంధానపరో బభూవ। తథాహి। ఆత్మనశ్చిత్తస్యేశ్వరాణాం నియన్తౄణామ్। వశినామిత్యర్థః। విహన్యన్త ఏభిరితి విఘ్నాః ప్రత్యూహాః। ఘఞర్థే కప్రత్యయః। జాతు కదాచిదపి సమాధిభేదే సమాధిభఙ్గే ప్రభవః సమర్థా న భవన్తి॥

లతాగృహద్వారగతోఽథ నన్దీ వామప్రకోష్ఠార్పిత హేమవేత్రః।

ముఖార్పితైకాఙ్గులిసంజ్ఞయైవ మా చాపలాయేతి గణాన్వ్యనైషీత్॥౪౧॥

లతేతి॥ అథ లతాగృహద్వారం గతో వామే ప్రకోష్ఠేఽర్పిత హేమవేత్రో ధారిత హేమదణ్డో నన్దీ నన్దికేశ్వరః। 'నన్దీ భృఙ్గిరిటస్తణ్డునన్దినౌ నన్దికేశ్వరే' ఇతి కోశః। ముఖేఽర్పితాయాః సరోషవిస్మయస్తిమితావలోకం నిహితాయా ఏకస్యా అఙ్గులేస్తర్జన్యాః సంజ్ఞయా సూచనయైవ। 'సంజ్ఞా స్యాచ్చేతనా నామ హస్తాద్యైశ్చార్థసూచనా' ఇత్యమరః। గణాన్ప్రమథాంశ్చాపలాయ చాపలం కర్తుం మా భవతేతి। 'క్రియార్థోపపదస్య—' ఇత్యాదినా చతుర్థీ। వ్యనైషీచ్ఛిక్షితవాన్॥

న కేవలం గణా ఏవ వినీతాః, కింతు జరాయుజాదిచతుర్విధం ప్రాణిజాతమపీత్యాహ—

నిష్కమ్పవృక్షం నిభృతద్విరేఫం మూకాణ్డజం శాన్తమృగప్రచారమ్।

తుచ్ఛాసనాత్కాననమేవ సర్వం చిత్రార్పితారమ్భమివావతస్థే॥౪౨॥

నిష్కమ్పేతి॥ నిష్కమ్పవృక్షమ్। ఇదముద్భిజ్జోపలక్షణమ్। నిభృతద్విరేఫం నిశ్చలభృఙ్గమ్। స్వేదజోపలక్షణమేతత్। మూకాణ్డజం నిఃశబ్దపక్షిసరీసృపాదికమ్। ఏతేనాణ్డజజాతిరుక్తా। శాన్తమృగప్రచారమ్। జరాయుజోపలక్షణమేతత్। సర్వమేవ కాననం తచ్ఛాసనాన్నన్దీశ్వరాజ్ఞయా చిత్రార్పితారమ్భం చిత్రలిఖితారమ్భమివావతస్థే। 'నృగవాద్యా జరాయుజాః। స్వేదజాః కృమిదంశాద్యాః పక్షిసర్పాదయోఽణ్డజాః। ఉద్భిదస్తరుగుల్మాద్యాః' ఇత్యమరః॥

దృష్టిప్రపాతం పరిహృత్య తస్య కామః పురఃశుక్రమివ ప్రయాణే।

ప్రాన్తేషు సంసక్తనమేరుశాఖం ధ్యానాస్పదం భూతపతేర్వివేశ॥౪౩॥

దృష్టిప్రపాతమితి॥ కామః ప్రయాణే యాత్రాయాం పురోగతః శుక్రో యస్మిన్దేశే తం పురఃశుక్రం దేశమివ। 'ప్రతిశుక్రం ప్రతిబుధం ప్రత్యఙ్గారకమేవ చ। అపి శక్రసమో రాజా హతసైన్యో నివర్తతే॥' ఇతి ప్రతిషేధాత్। తస్య దృష్టిప్రపాతం దృగ్విషయం పరిహృత్య ప్రాన్తేషు

పార్శ్వదేశేషు సంసక్తా అన్యోన్యసంసృష్టా నమేరూణాం సురపుంనాగానాం శాఖా యస్య తత్। తిరోధానయోగ్యమితి భావః। భూతపతేః శివస్య ధ్యానాస్పదం సమాధిస్థానమ్। 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్' ఇతి నిపాతః। వివేశ॥

సదేవదారుద్రుమవేదికాయాం శార్దూలచర్మవ్యవధానవత్యామ్।

ఆసీనమాసన్నశరీరపాతస్త్రియమ్బకం సంయమినం దదర్శ॥౪౪॥

స ఇతి॥ ఆసన్నశరీరపాత ఆసన్నమృత్యుః స కామః శార్దూలచర్మణా వ్యవధానవత్యామ్। వ్యాఘ్రచర్మాస్తృతాయామిత్యర్థః। 'మోక్షశ్రీర్వ్యాఘ్రచర్మణి' ఇతి ప్రాశస్త్యాదితి భావః। దేవదారుద్రుమవేదికాయామాసీనముపవిష్టం సంయమినం సమాధినిష్ఠం త్రియమ్బకం త్రినేత్రం దదర్శ। కేచిత్సాహసికాః 'త్రిలోచనమ్' ఇతి పేఠుః। త్ర్యమ్బకమిత్యుక్తే పాదపూరణవ్యత్యాసాత్త్రియమ్బకమితి పాదపూరణార్థోఽయమియజాదేశశ్ఛాన్దసో మహాకవిప్రయోగాదభియుక్తైరఙ్గీకృతః॥

తమేవ దేవం షడ్భిః శ్లోకైర్వర్ణయతి—

పర్యఙ్కబన్ధస్థిరపూర్వకాయమృజ్వాయతం సంనమితోభయాంసమ్।

ఉత్తానపాణిద్వయసంనివేశాత్ప్రఫుల్లరాజీవమివాఙ్కమధ్యే॥౪౫॥

పర్యఙ్కేతి॥ పర్యఙ్కబన్ధేన వీరాసనేన స్థిరపూర్వకాయం నిశ్చలోత్తరార్ధమృజురాయతవయతశ్చర్జ్వాయతస్తం సంనమితావుభావంసౌ యస్య తం తథోక్తమ్। వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్థాన ఉభయశబ్దప్రయోగ ఇత్యుక్తం కైయటేన। ఉత్తాన ఊర్ధ్వతలో యః పాణిద్వయస్య సంనివేశః సంస్థానం తస్మాదఙ్కమధ్యే ప్రఫుల్లం రాజీవం పఙ్కజం యస్య తమివ స్థితమ్। వీరాసనే వసిష్ఠః—'ఏకం పాదమథైకస్మిన్విన్యస్యోరౌ తు సంస్థితమ్। ఇతరస్మింస్తథైవోరుం వీరాసనముదాహృతమ్॥' ఇతి। తథా యోగసారే—'ఉత్తానితే కరతలే కరముత్తానితం పరమ్। ఆదాయాఙ్కగతం కృత్వా ధ్యాయేద్యస్తస్య సోఽన్తరమ్॥' ఇతి ॥

భుజంగమోన్నద్ధజటాకలాపం కర్ణావసక్తద్విగుణాక్షసూత్రమ్।
కణ్ఠప్రభాసఙ్గవిశేషనీలాం కృష్ణత్వచం గ్రన్థిమతీం దధానమ్ ॥౪౬॥

భుజంగమేతి॥ భుజంగమేనోన్నద్ధ ఉన్నమయ్య బద్ధో జటాకలాపో యేన తం తథోక్తమ్। కర్ణావసక్తమ్। కర్ణావలమ్బీత్యర్థః। అతఏవ ద్విగుణం ద్విరావృత్తమక్షసూత్రమక్షమాలా యస్య తం కణ్ఠప్రభాణాం సఙ్గేన మిశ్రణేన విశేషనీలామతినీలాం గ్రన్థిమతీం బన్ధనయుక్తాం కృష్ణత్వచం కృష్ణమృగాజినం దధానమ్ ॥

కించిత్ప్రకాశస్తిమితోగ్రతారైర్భ్రూవిక్రియాయాం విరతప్రసఙ్గైః।
నేత్రైరవిస్పన్దితపక్ష్మమాలైర్లక్ష్యీకృతఘ్రాణమధోమయూఖై॥౪౭॥

కించిదితి॥ కించిత్ప్రకాశా ఈషత్ప్రకాశాః స్తిమితా నిశ్చలా ఉగ్రాశ్చ తారాః కనీనికా యేషాం తైః। 'తారకాక్ష్ణః కనీనికా' ఇత్యమరః। భ్రూవిక్రియాయాం భ్రూవిక్షేపే విరతప్రసఙ్గైః ప్రసక్తిరహితైరవిస్పన్దితపక్ష్మమాలైరచలితపక్ష్మపఙ్క్తిభిరధఃప్రసృతా మయూఖా యేషాం తైరధోమయూఖైర్నేత్రైః। త్రినేత్రత్వాద్బహువచనమ్। లక్ష్యీకృతఘ్రాణంనాసాగ్రనివిష్టదృష్టిమిత్యర్థః। 'కరణాన్యబహిష్కృత్య స్థాణు న్నిశ్చలాత్మకః। ఆత్మానం హృదయే ధ్యాయేన్నాసాగ్రన్యస్తలోచనః॥' ఇతి యోగసారే॥

అవృష్టిసంరమ్భమివామ్బువాహమపామివాధారమనుత్తరంగమ్।
అన్తశ్చరాణాం మరుతాం నిరోధాన్నివాతనిష్కమ్పమివ ప్రదీపమ్॥౪౮॥

అవృష్టీతి॥ అన్తశ్చరన్తీత్యన్తశ్చరాస్తేషాం మరుతాం ప్రాణాదీనాం నిరోధాద్ధేతోవృష్టిసంరమ్భమవిద్యమానవర్షసంభ్రమమమ్బువాహమివ స్థితమ్। ఏతేన ప్రాణనిరోధః సూచితః। అనుత్తరంగమనుద్భూతతరంగమపామాధారం హృదమివ స్థితమ్। ఏతేనాపాననిరోధః సూచితః। తథా నివాతే నిర్వాతదేశే నిష్కమ్పం నిశ్చలం ప్రదీపమివ స్థితమ్। ఏతేన శేషవాయునిరోధః సూచితః। 'నివాతావాశ్రయావాతౌ' ఇత్యమరః॥

కపాలనేత్రాన్తరలబ్ధమార్గైర్జ్యోతిఃప్రరోహైరుదితైః శిరస్తః।

మృణాలసూత్రాధికసౌకుమార్యాం బాలస్య లక్ష్మీం గ్లపయన్తమిన్దోః ॥౪౯॥

కపాలేతి॥ కపాలనేత్రాన్తరేణ బ్రహ్మకరోటినేత్రవివరేణ లబ్ధమార్గైః శిరస్తో బ్రహ్మరన్ధ్రాత్। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। ఉదితైరుద్భూతైర్జ్యోతిఃప్రరోహైస్తేజోఙ్కురైర్మృణాలసూత్రాధికం సౌకుమార్యం మార్దవం యస్యాస్తాం బాలస్యేన్దోః శిరశ్చన్ద్రస్య లక్ష్మీం గ్లపయన్తమ్॥

మనో నవద్వారనిషిద్ధవృత్తి హృది వ్యవస్థాప్య సమాధివశ్యమ్।

యమక్షరం క్షేత్రవిదో విదుస్తమాత్మానమాత్మన్యవలోకయన్తమ్ ॥౫౦॥

మన ఇతి॥ నవభ్యో ద్వారేభ్యో నిషిద్ధా నివర్తితా వృత్తిః సంచారో యస్య తత్తథోక్తమ్। సమాధినా ప్రణిధానేన వశ్యం వశంగతమ్। యత్ప్రత్యయః। 'ప్రణిధానం సమాధానం సమాధిశ్చ సమాశ్రయః' ఇతి హలాయుధః। మనో హృది హృదయాఖ్యేఽధిష్ఠానే వ్యవస్థాప్య। తథా చ వసిష్ఠః—'యతో నిర్యాతి విషయాన్యస్మింశ్చైవ ప్రలీయతే। హృదయం తద్విజానీయాన్మనసః స్థితికారణమ్॥' ఇతి। క్షేత్రవిదః క్షేత్రజ్ఞాః పురుషాః యం న క్షరతీత్యక్షరమవినాశినం విదుర్విదన్తి। 'విదో లటో వా' ఇతి ఝేర్జుస్। తమాత్మానమాత్మని స్వస్మిన్నవలోకయన్తం సాక్షాత్కుర్వన్తమ్। స్వాతిరేకేణ పరమాత్మనోఽభావాదితి భావః॥

స్మరస్తథాభూతమయుగ్మనేత్రం పశ్యన్నదూరాన్మనసాప్యధృష్యమ్।

నాలక్షయత్సాధ్వససన్నహస్తః స్రస్తం శరం చాపమపి స్వహస్తాత్॥౫౧॥

స్మరేతి॥ స్మరః కామస్తథాభూతం పూర్వోక్తరూపం మనసాప్యధృష్యమయుగ్మనేత్రం విషమాక్షమదూరాత్పశ్యన్। సాధ్వసేన సన్నహస్తో విశ్లథపాణిః సన్। స్వహస్తాత్స్రస్తం శరం చాపమపి చాపం చ నాలక్షయన్న వివేద। భీతో ముహ్యతీతి భావః॥

నిర్వాణభూయిష్ఠమథాస్య వీర్యం సంధుక్షయన్తీవ వపుర్గుణేన।

అనుప్రయాతా వనదేవతాభ్యామదృశ్యత స్థావరరాజకన్యా॥౫౨॥

నిర్వాణేతి॥ అథ నిర్వాణేన నాశేన భూయిష్ఠం నిర్వాణభూయిష్ఠమ్। నష్టప్రాయమిత్యర్థః। అస్య స్మరస్య వీర్యం బలం వపుర్గుణేన సౌన్దర్యేణ సంధుక్షయన్తీవ పునరుజ్జీవయన్తీవ స్థితా వనదేవతాభ్యాం సఖీభూతాభ్యామనుప్రయాతానుగతా స్థావరరాజకన్యా పార్వత్యదృశ్యత దృష్టా॥

తామేవాహ చతుర్భిః—

అశోకనిర్భర్త్సితపద్మరాగమాకృష్టహేమద్యుతికర్ణికారమ్।

ముక్తాకలాపీకృతసిన్దువారం వసన్తపుష్పాభరణం వహన్తీ॥౫౩॥

అశోకేతి॥ అశోకపుష్పేణ నిర్భర్త్సితాస్తిరస్కృతాః పద్మరాగా యేన తత్తథోక్తమ్। ఆకృష్టహేమద్యుతీన్యాహృతస్వర్ణాభరణవర్ణాని కర్ణికారాణి యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। ముక్తాకలాపీకృతాని సిన్దువారాణి నిర్గుణ్డీకుసుమాని యస్మింస్తత్। 'సిన్దువారేన్ద్రసురసౌ నిర్గుణ్డీన్ద్రాణికేత్యపి' ఇత్యమరః। వసన్తపుష్పాణ్యేవాభరణం వహన్తీ॥

ఆవర్జితా కించిదివ స్తనాభ్యాం వాసో వసానా తరుణార్కరాగమ్।

పర్యాప్తపుష్పస్తబకావనమ్రా సంచారిణీ పల్లవినీ లతేవ॥౫౪॥

ఆవర్జితేతి॥ స్తనాభ్యాం కించిదావర్జితేవేపదానమితేవ। తరుణార్కస్య రాగ ఇవ రాగో యస్య తత్। బాలార్కారుణమిత్యర్థః। ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిరుత్తరపదలోపశ్చ। వాసో వసానాచ్ఛాదయన్తీ। అతఏవ పర్యాప్తపుష్పస్తబకావనమ్రా పల్లవినీ కిసలయవతీ సంచారిణీ లతేవ । స్థితేతి శేషః ॥

స్రస్తాం నితమ్బాదవలమ్బమానా పునః పునః కేసరదామకాఞ్చీమ్।

న్యాసీకృతాం స్థానవిదా స్మరేణ మౌర్వీ ద్వితీయామివ కార్ముకస్య॥౫౫॥

స్రస్తామితి॥ స్థానవిదా నిక్షేపయోగ్యస్థానవేదినా స్మరేణ న్యాసీకృతాం నిక్షేపీకృతామ్। కర్మణి ప్రభవతీతి కార్ముకం ధనుః। 'కర్మణ ఉకఞ్' ఇత్యుకఞ్ప్రత్యయః। తస్య ద్వితీయాం

మౌర్వీమివ స్థితామ్। అత్ర హి న్యస్తా మౌర్వ్యత్తరత్ర హరవైరనిర్యాతనాయోపయుజ్యత ఇతి భావః। నితమ్బాత్స్రస్తాం చలితాం కేసరదామ బకులమాలా సైవ కాఞ్చీ తాం పునఃపునరవలమ్బమానా హస్తేన ధారయన్తీ॥

సుగన్ధినిశ్వాసవివృద్ధతృష్ణం విమ్బాధరాసన్నచరం ద్విరేఫమ్।

ప్రతిక్షణం సంభ్రమలోలదృష్టిర్లీలారవిన్దేన నివారయన్తీ॥౫౬॥

సుగన్ధీతి॥ సుగన్ధిభిర్నిశ్వాసైర్వివృద్ధతృష్ణమ్। బిమ్బతుల్యోఽధరో బిమ్బాధరః। 'వృత్తౌ మధ్యపదలోపః స్యాత్' ఇతి వామనః। తస్యాసన్నచరం సంనికృష్టచరం ద్విరేఫం భృఙ్గం ప్రతిక్షణం సంభ్రమేణ లోలదృష్టిశ్చఞ్చలాక్షీ సతీ లీలారవిన్దేన నివారయన్తీ॥

తాం వీక్ష్య సర్వావయవానవద్యాం రతేరపి హ్రీపదమాదధానామ్।

జితేన్ద్రియే శూలిని పుష్పచాపః స్వకార్యసిద్ధిం పునరాశశంసే ॥౫౭॥

తామితి॥ సర్వావయవేష్వనవద్యామగర్హ్యమ్। 'అవద్యపణ్య—' ఇతి నిపాతః। రతేః కామకలత్రస్యాపి హ్రీపదం లజ్జానిమిత్తమాదధానామ్। న్యూనతామావహన్తీమిత్యర్థః। తాం పార్వతీం వీక్ష్య పుష్పచాపః కామో జితేన్ద్రియే। దుర్జయేఽపీత్యర్థః। శూలిని శివే విషయే స్వకార్యసిద్ధిం పునరాశశంసే చకమే। పూర్వం 'సాధ్వససన్నహస్తః' (3/౫౧) ఇత్యాదినా కార్యసిద్ధేరున్మూలితత్వాభిధానాదిహ పునరిత్యుక్తమ్ ॥

భవిష్యతః పత్యురుమా చ శంభో: సమాససాద ప్రతిహారభూమిమ్।

యోగాత్స చాన్తః పరమాత్మసంజ్ఞం దృష్ట్వా పరం జ్యోతిరుపారరామ ॥౫౮॥

భవిష్యత ఇతి॥ ఉమా చ భవిష్యతః పత్యుః శంభోః ప్రతిహారభూమిం ద్వారదేశం సమాససాద। 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారః' ఇత్యమరః। స శంభుశ్చాన్తః పరమాత్మేతి సంజ్ఞా యస్య తత్పరం ముఖ్యమ్। 'పరం దూరాన్యముఖ్యేషు' ఇతి యాదవః। జ్యోతిర్దృష్ట్వా సాక్షాత్కృత్య యోగాద్ధ్యానాత్। 'యోగః సంనహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిషు' ఇత్యమరః। ఉపారరామోపారతః। 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః' ఇతి పరస్మైపదమ్॥

తతో భుజంగాధిపతేః ఫణాగ్రైరధః కథంచిద్ధృతభూమిభాగః।
శనైః కృతప్రాణవిముక్తిరీశః పర్యఙ్కబన్ధం నివిడం విభేద॥౫౯॥

తత ఇతి॥ తతో భుజంగాధిపతేః శేషస్య ఫణాగ్రైరధో భూమేరధః కథంచిదతియత్నేన ధృతో భూమిభాగః స్వోపవేశనభూభాగో యస్య స తథోక్తః। వాయుధారణాహితలాఘవనివృత్త్యా భగవతో గురుత్వాదితి భావః। శనైః కృతా ప్రాణానాం ప్రాజ్వైరుద్ధానాం విముక్తిః పునః సంచారో యేన స కృతప్రాణవిముక్తిరీశో నివిడం దృఢం పర్యఙ్కబన్ధం వీరాసనం బిభేద శిథిలీచకార॥

తస్మై శశంస ప్రణిపత్య నన్దీ శుశ్రూషయా శైలసుతాముపేతామ్।
ప్రవేశయామాస చ భర్తురేనాం భ్రూక్షేపమాత్రానుమతప్రవేశామ్॥౬౦॥

తస్మా ఇతి॥ అథ నన్దీ తస్మై భగవతే। క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ। ప్రణిపత్య నమస్కృత్య శుశ్రూషయా సేవయా నిమిత్తేనోపేతామ్। సేవార్థమాగతామిత్యర్థః। శైలసుతాం శశంస నివేదయామాస। భర్తుః స్వామినో భ్రూక్షేపమాత్రేణ భూసంజ్ఞయైవానుమతప్రవేశామఙ్గీకృతప్రవేశామేనాం శైలసుతాం ప్రవేశయామాస చ॥

తస్యాః సఖీభ్యాం ప్రణిపాతపూర్వం స్వహస్తలూనః శిశిరాత్యయస్య।
వ్యకీర్యత త్ర్యమ్బకపాదమూలే పుష్పోచ్చయః పల్లవభఙ్గభిన్నః॥౬౧॥

తస్యా ఇతి॥ తస్యాః పార్వత్యాః సఖీభ్యాం పూర్వోక్తాభ్యాం స్వహస్తేన లూన ఉపచితః పల్లవభఙ్గభిన్నః కిసలయశకలమిశ్రః శిశిరాత్యయస్య వసన్తస్య సంబన్ధీ పుష్పోచ్చయః పుష్పప్రకారః। 'హస్తాదానే చేరస్తేయే' ఇతి ఘఞ్విషయత్వాత్కవీనామయం ప్రామాదికః ప్రయోగ ఇతి వల్లభః। త్ర్యమ్బకపాదమూలే ప్రణిపాతపూర్వం నమస్కారపూర్వకం వ్యకీర్యత విక్షిప్తః॥

ఉమాపి నీలాలకమధ్యశోభి విస్రంసయన్తీ నవకర్ణికారమ్।
చకార కర్ణచ్యుతపల్లవేన మూర్ధ్నా ప్రణామం వృషభధ్వజాయ॥౬౨॥

ఉమేతి॥ ఉమాపి నీలాలకానాం మధ్యే శోభత ఇతి తథోక్తమ్। అలకన్యస్తమిత్యర్థః। నవకర్ణికారం విస్రంసయన్తీ కర్ణాచ్చ్యుతః పల్లవో యస్య తేన మూర్ధ్నా వృషభధ్వజాయ ప్రణామం చకార। క్రియాగ్రహణాత్సంప్రదానత్వమ్ ॥

అనన్యభాజం పతిమాప్నుహీతి సా తథ్యమేవాభిహితా భవేన।

న హీశ్వరవ్యాహృతయః కదాచిత్పుష్ణన్తి లోకే విపరీతమర్థమ్॥౬౩॥

అనన్యేతి॥ సా కృతప్రణామా దేవీ భవేన హరేణ। అన్యాం న భజతీతి తమనన్యభాజమ్। 'భజో ణ్విః' ఇతి ణ్విప్రత్యయః। సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పూర్వపదస్య పుంవద్భావః। పతిమాప్నుహీతి తథ్యం సత్యమేవాభిహితోక్తా। ఉత్తరత్ర తథైవ సంభవాదితి భావః। అభిదధాతేర్ద్వివర్థస్య దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః। తథాహి। ఈశ్వరవ్యాహృతయో మహాపురుషోక్తయః కదాచిదపి లోకే భువనే। 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః। విపరీతం విసంవాదినమర్థమభిధేయం న పుష్ణన్తి। న బోధయన్తీత్యర్థః॥

కామస్తు బాణావసరం ప్రతీక్ష్య పతఙ్గవద్వహ్నిముఖం వివిక్షుః।

ఉమాసమక్షం హరబద్ధలక్ష్యః శరాసనజ్యాం ముహురామమర్శ॥౬౪॥

కామ ఇతి॥ కామస్తు బాణావసరం ప్రతీక్ష్యోమాసంనిధానాదయమేవ బాణప్రయోగసమయ ఇతి జ్ఞాత్వా పతఙ్గేన తుల్యం పతఙ్గవచ్చలభవత్। 'సమౌ పతఙ్గశలభౌ' ఇత్యమరః। 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' ఇతి వతిప్రత్యయః। వహ్నిముఖం వివిక్షుః ప్రవేష్టు-మిచ్ఛుః। విశతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। ఉమాయాః సమక్షమక్ష్ణః సమీపముమాసమక్షమ్। 'అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః' ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః। హరే బద్ధలక్ష్యః సన్। శరాసనస్య జ్యాం మౌర్వీం ముహురామమర్శ పరామృష్టవాన్॥

అథోపనిన్యే గిరిశాయ గౌరీ తపస్వినే తామ్రరుచా కరేణ।

విశోషితాం భానుమతో మయూఖైర్మన్దాకినీపుష్కరబీజమాలామ్॥౬౫॥

అథేతి ॥ అథ గౌరీ । తపోఽస్యాస్తీతి తపస్వీ । 'అస్మాయామేధాస్రజో వినిః' ఇతి వినిప్రత్యయః । తస్మై తపస్వినే గిరిశాయ తామ్రరుచా రక్తవర్ణేన కరేణ భానుమతోంఽశుమతో మయూఖైర్విశోషితాం మన్దాకిన్యాః పుష్కరాణి పద్మాని తేషాం బీజాని తేషాం మాలాం జపమాలికాముపనిన్యే సమర్పితవతీ ॥

ప్రతిగ్రహీతుం ప్రణయిప్రియత్వాత్త్రిలోచనస్తాముపచక్రమే చ ।

సంమోహనం నామ చ పుష్పధన్వా ధనుష్యమోఘం సమధత్త వాణమ్ ॥౬౬॥

ప్రతిగ్రహీతుమితి ॥ త్రిలోచనశ్చ ప్రణయిప్రియత్వాదర్థిప్రియత్వాత్తామక్షమాలాం ప్రతిగ్రహీతుం స్వీకర్తుముపచక్రమే । పుష్పం ధనుర్యస్య స పుష్పధన్వా కామశ్చ । 'వా సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యనజాదేశః । సంమోహ్యతేనేనేతి సంమోహనం నామ । నామేతి ప్రసిద్ధౌ । అమోఘం బాణం సాయకం ధనుషి సమధత్త సంహితవాన్ ॥

హరస్తు కించిత్పరిలుప్తధైర్యశ్చన్ద్రోదయారమ్భ ఇవామ్బురాశిః ।

ఉమాముఖే బిమ్బఫలాధరోష్ఠే వ్యాపారయామాస విలోచనాని ॥౬౭॥

హర ఇతి ॥ హరస్తు హరోఽపి చన్ద్రోదయారమ్భేఽమ్బురాశిరివ కించిదీషత్పరిలుప్తధైర్యః । న తు ప్రాకృతజనవదత్యన్తలుప్తధైర్య ఇతి భావః । బిమ్బఫలతుల్యోఽధరోష్ఠో యస్య తస్మిన్నుమాముఖే విలోచనాని వ్యాపారయామాస । త్రిభిరపి లోచనైః సాభిలాషమద్రాక్షీదిత్యర్థః । ఏతేన భగవతో రతిభావోదయ ఉక్తః ॥

వివృణ్వతీ శైలసుతాపి భావమఙ్గైః స్ఫురద్బాలకదమ్బకల్పైః ।

సాచీకృతా చారుతరేణ తస్థౌ ముఖేన పర్యస్తవిలోచనేన ॥౬౮॥

వివృణ్వతీతి ॥ శైలసుతాపి స్ఫురద్బాలకదమ్బకల్పైర్వికసత్కోమలనీపసదృశైః । పులకితైరిత్యర్థః । 'ఈషదసమాప్తౌ—' ఇత్యాదినా కల్పప్ప్రత్యయః । అఙ్గైర్భావం రత్యాఖ్యం వివృణ్వతీ ప్రకాశయన్తీ చారుతరేణ పర్యస్తవిలోచనేన బ్రీడావిభ్రాన్తనేత్రేణ ముఖేనాసాచి

సాచి సంపద్యమానా సాచీకృతా తిర్యక్కృతా। 'తిర్యగర్థే సాచి తిరః' ఇత్యమరః। తస్థౌ। ప్రియా ముఖం సాచీకృత్య స్థితేత్యర్థః। న కేవలం హరస్యైవ దేవ్యా అప్యుదితో రతిభావ ఇతి భావః॥

అథేన్ద్రియక్షోభమయుగ్మనేత్రః పునర్వశిత్వాద్బలవన్నిగృహ్య।

హేతుం స్వచేతోవికృతేర్దిదృక్షుర్దిశాముపాన్తేషు ససర్జ దృష్టిమ్॥౬౯॥

అథేతి। అథాయుగ్మాని నేత్రాణి యస్య సోఽయుగ్మనేత్రస్త్రినేత్రో వశిత్వాజ్జితేన్ద్రియత్వాదిన్ద్రియక్షోభం పూర్వోక్తమిన్ద్రియవికారం పునర్బలవద్దృఢం నిగృహ్య నివార్య స్వచేతోవికృతేః స్వచిత్తవికారస్య హేతుం కారణం దిదృక్షుర్ద్రష్టుమిచ్ఛుర్దిశాముపాన్తేషు దృష్టిం ససర్జ ప్రసారయామాస॥

స దక్షిణాపాఙ్గనివిష్టముష్టిం నతాంసమాకుఞ్చితసవ్యపాదమ్।

దదర్శ చక్రీకృతచారుచాపం ప్రహర్తుమభ్యుద్యతమాత్మయోనిమ్॥౭౦॥

స ఇతి॥ స భగవాన్దక్షిణాపాఙ్గే నివిష్టా స్థితా ముష్టిర్యస్య తం నతాంసమాకుఞ్చితః సవ్యపాదో యస్య తమ్। ఆలీఢాఖ్యస్థానకే స్థితమిత్యర్థః। చక్రీకృతచారుచాపం మణ్డలీకృతసౌమ్యకోదణ్డం ప్రహర్తుమభ్యుద్యతమాత్మయోనిం మనోభవం దదర్శ। ఆలీఢలక్షణమాహ యాదవః—'స్థానాని ధన్వినాం పఞ్చ తత్ర వైశాఖమస్త్రియామ్। వితస్త్యన్తరగౌ పాదౌ మణ్డలం తోరణాకృతి॥ సమానౌ స్యాత్సమపదమాలీఢం పదమగ్రతః। దక్షిణం వామమాకుఞ్చ్య ప్రత్యాలీఢం విపర్యయః॥' ఇతి ॥

తపఃపరామర్శవివృద్ధమన్యోర్భ్రూభఙ్గదుష్ప్రేక్ష్యముఖస్య తస్య।

స్ఫురన్నుదర్చిః సహసా తృతీయాదక్ష్ణః కృశానుః కిల నిష్పపాత॥౭౧॥

తప ఇతి॥ తపఃపరామర్శేన తపస ఆస్కన్దనేన వివృద్ధమన్యోః ప్రవృద్ధకోపస్య భ్రూభఙ్గేన దుష్ప్రేక్ష్యం దుర్దర్శం ముఖం యస్య తస్య హరస్య తృతీయాదక్ష్ణః స్ఫురన్నుద్దీప్యమాన ఉదర్చిరుద్భూతజ్వాలః కృశానురగ్నిః సహసాతర్కితమేవ। 'అతర్కితే తు సహసా' ఇత్యమరః। నిష్పపాత కిల నిశ్చక్రామ ఖలు ॥

క్రోధం ప్రభో సంహర సంహరేతి యావద్గిరః ఖే మరుతాం చరన్తి।
తావత్స వహ్నిర్భవనేత్రజన్మా భస్మావశేషం మదనం చకార॥౭౨॥

క్రోధమితి॥ హే ప్రభో స్వామిన్, క్రోధం సంహర సంహర నివర్తయ నివర్తయ । 'చాపలే ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్' ఇతి వార్తికేన ద్విత్వమ్। 'సంభ్రమేణ వృత్తిశ్చాపలమ్' ఇతి కాశికా। ఇత్యేవం మరుతాం దేవానాం గిరో వాచః ఖే వ్యోమ్ని యావచ్చరన్తి ప్రవర్తన్తే తావత్తత్కాలమేవ భవస్య నేత్రాజ్జన్మ యస్య స భవనేత్రజన్మా। 'అవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపదః' ఇతి వామనః। స వహ్నిర్మదనం భస్మైవావశేషో యస్య తం భస్మావశేషం చకార। దదాహేత్యర్థః॥

తీవ్రాభిషఙ్గప్రభవేణ వృత్తిం మోహేన సంస్తమ్భయతేన్ద్రియాణామ్।
అజ్ఞాతభర్తృవ్యసనా ముహూర్తం కృతోపకారేవ రతిర్బభూవ॥౭౩॥

తీవ్రేతి॥ తీవ్రాభిషఙ్గప్రభవేణాతిదుఃసహాభిభవసంభవేన। 'అభిషఙ్గస్త్వభిభవే సఙ్గ ఆక్రోశనేఽపి చ' ఇతి వైజయన్తీ। ఇన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం వృత్తిం వ్యాపారం సంస్తమ్భయతా ప్రతిబధ్నతా మోహేన మూర్చ్ఛయా కర్త్రా। రతిర్మదనభార్యా ముహూర్తమజ్ఞాతం భర్తృవ్యసనం భర్తృనాశో యయా సా తథోక్తా సతీ కృతోపకారేవ బభూవ। సహసా దుఃఖోపనిపాతాన్మమూర్ఛేత్యర్థః। మోహేన దుఃఖసంవేదనాభావాత్తస్యోపకారకత్వోక్తిః॥

తమాశు విఘ్నం తపసస్తపస్వీ వనస్పతిం వజ్ర ఇవావభజ్య।
స్త్రీసంనికర్షం పరిహర్తుమిచ్ఛన్నన్తర్దధే భూతపతిః సభూతః॥౭౪॥

తమితి॥ తపస్వీ తపోనిష్ఠో భూతపతిః శివస్తపసో విఘ్నమన్తరాయభూతం తం కామమాశు వజ్రోఽశనిర్వనస్పతిం వృక్షమివావభజ్య భఙ్క్త్వా స్త్రీసంనికర్షం స్త్రీసంనిధానం పరిహర్తుమిచ్ఛన్। తస్యానర్థహేతుత్వాదితి భావః। సభూతః సగణః సన్నన్తర్దధే॥

శైలాత్మజాపి పితురుచ్ఛిరసోఽభిలాషం

వ్యర్థం సమర్థ్య లలితం వపురాత్మనశ్చ।

సఖ్యోః సమక్షమితి చాధికజాతలజ్జా

శూన్యా జగామ భవనాభిముఖీ కథంచిత్॥౭౫॥

శైలాత్మజేతి॥ శైలాత్మజా పార్వత్యప్యుచ్ఛిరస ఉన్నతశిరసో మహతః పితురభిలాషం హరో వరోఽస్త్వితి మనోరథం లలితం సున్దరమాత్మనో వపుశ్చ వ్యర్థం నిష్ఫలం సమర్థ్య విచార్య సఖ్యోః సమక్షం పుర ఇతి చ హేతునాధికం జాతలజ్జా। సమానజనసమక్షమవమానస్యాతిదుఃసహత్వాదితి భావః। శూన్యా నిరుత్సాహా సతీ కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ భవనస్యాభిముఖీ జగామ॥

సపది ముకులితాక్షీం రుద్రసంరమ్భభీత్యా

దుహితరమనుకమ్ప్యామద్రిరాదాయ దోర్భ్యామ్।

సురగజ ఇవ బిభ్రత్పద్మినీం దన్తలగ్నాం

ప్రతిపథగతిరాసీద్వేగదీర్ఘీకృతాఙ్గః॥౭౬॥

సపదీతి॥ సపద్యద్రిర్హిమవాన్రుద్రస్య సంరమ్భాత్కోపాద్భీత్యా। 'సంరమ్భః సంభ్రమే కోపే' ఇతి విశ్వః। ముకులితాక్షీం నిమీలితనేత్రామ్। 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్షచ్' ఇతి షచ్ప్రత్యయః। 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ' ఇతి ఙీష్। అనుకమ్పితుమర్హామనుకమ్ప్యామ్। 'ఋహలోర్ణ్యత్' ఇతి ణ్యత్ప్రత్యయః। దుహితరం దోర్భ్యామాదాయ దన్తయోర్లగ్నాం పద్మినీం నలినీం బిభ్రత్సురగజ ఇవ వేగేన రయేణ దీర్ఘీకృతాఙ్గ ఆయతీకృతశరీరః సన్। పన్థానం ప్రతిగతా మార్గానుసారిణీ గతిర్యస్య స ప్రతిపథగతిరాసీత్। పన్థానమనుసృత్య జగామేత్యర్థః॥

ఇతి శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితయా సంజీవినీసమా-

ఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే

మదనదహనో నామ తృతీయః సర్గః।

చతుర్థః సర్గః।

మూర్చ్ఛితా రతిరిత్యుక్తమ్। సంప్రతి తద్వృత్తాన్తమేవాహ–

అథ మోహపరాయణా సతీ వివశా కామవధూర్విబోధితా।

విధినా ప్రతిపాదయిష్యతా నవవైధవ్యమసహ్యవేదనమ్॥౧॥

అథేతి॥ అథానన్తరం మోహో మూర్చ్ఛా పరమయనమాశ్రయో యస్యాః సా మోహపరాయణా మోహైకశరణా సతీ। 'పరాయణమభిప్రేతే తత్పరే పరమాశ్రమే' ఇతి యాదవః। వివశా మూఢత్వాన్నిశ్చేష్టా కామవధూ రతిః। అసహ్యం దుఃసహా వేదనా యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। విధవాయా గతభర్తృకాయా భావో వైధవ్యమ్। నవం చ తద్వైధవ్యం చేతి నవవైధవ్యమ్। నవగ్రహణం దుఃసహత్వద్యోతనార్థమ్। ప్రతిపాదయిష్యతానుభావయిష్యతా। క్రియార్థక్రియాయాం ఌట్। విధినా దైవేన। 'విధిర్విధానే దైవే చ' ఇత్యమరః। విబోధితా। వైధవ్యానుఫలోఽయం విధిరితి భావః। అస్మిన్సర్గే వియోగినీవృత్తాని—'విషమే ససజా గురుః సమే సభరా లోఽథ గురుర్వియోగినీ' ఇతి లక్షణాత్॥

అవధానపరే చకార సా ప్రలయాన్తోన్మిషితే విలోచనే।

న వివేద తయోరతృప్తయోః ప్రియమత్యన్తవిలుప్తదర్శనమ్॥౨॥

అవేతి॥ సా రతిః ప్రలయాన్తే మూర్చ్ఛావసానే। 'ప్రలయో నష్టచేష్టతా' ఇత్యమరః। ఉన్మిషితే ఉన్మీలితే విలోచనే। అవధానం పరం ప్రధానం యయోస్తేఽవధానపరే దిదృక్షయావహితే చకార। ద్రష్టవ్యాభావాత్తు న వివేదేత్యాహ—నేతి। ప్రియం కామమతృప్తయోస్తృప్తిం న గతయోః। నిత్యదిదృక్షమాణయోరిత్యర్థః। తయోర్లోచనయోః। దర్శనక్రియాపేక్షయా సంబన్ధే షష్ఠీ। అత్యన్తవిలుప్తం దర్శనం స్వలోచనయోః కరణయోర్యస్య కర్మభూతస్య తమత్యన్తవిలుప్తదర్శనం సన్తం న వివేద న జ్ఞాతవతీ। ప్రియనాశాపరిజ్ఞానాద్దిదృక్షాంచక్ర ఇతి తాత్పర్యార్థః॥

అయి జీవితనాథ జీవసీత్యభిధాయోత్థితయా తయా పురః।

దదృశే పురుషాకృతి క్షితౌ హరకోపానలభస్మ కేవలమ్॥౩॥

అయీతి॥ అయీతి ప్రశ్నే। 'అయి ప్రశ్నానునయయోః' ఇతి విశ్వః। అయి జీవితనాథ, జీవసి ప్రాణిషి కచ్చిదిత్యభిధాయోత్థితయా తయా రత్యా పురోఽగ్రే క్షితౌ పురుషస్యాకృతిరివాకృతిర్యస్య తత్పురుషాకృతి కేవలమేకం హరకోపానలభస్మ దదృశే దృష్టమ్। న తు పురుష ఇతి భావః॥

అథ సా పునరేవ విహ్వలా వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ।

విలలాప వికీర్ణమూర్ధజా సమదుఃఖామివ కుర్వతీ స్థలీమ్॥౪॥

అథేతి॥ అథ భస్మదర్శనానన్తరం పునరేవ విహ్వలా విక్లవా వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ వసుధాలిఙ్గనేన క్షితిలుణ్ఠనేన ధూసరౌ ధూసరవర్ణౌ స్తనౌ కుచౌ యస్యాః సా తథోక్తా। 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి జీష్। వికీర్ణమూర్ధజా వికీర్ణా విక్షిప్తా మూర్ధజాః కేశా యస్యాః సా తథోక్తా సా రతిః స్థలీం వనభూమిమ్। తత్రత్యాన్ప్రాణిన ఇత్యర్థః। 'జానపదకుణ్డగోణస్థల–' ఇత్యాదినా జీష్। సమదుఃఖాం స్వతుల్యశోకాం కుర్వతీవ విలలాప పరిదేవితవతీ। 'విలాపః పరిదేవనమ్' ఇత్యమరః॥

ఉపమానమభూద్విలాసినాం కరణం యత్తవ కాన్తిమత్తయా।

తదిదం గతమీదృశీం దశాం న విదీర్యే కఠినాః ఖలు స్త్రియః॥౫॥

ఉపేతి॥ తవ యత్కరణం గాత్రమ్। 'కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేష్వపి' ఇత్యమరః। కాన్తిమత్తయా సౌన్దర్యేణ హేతునా విలాసినాం విలసనశీలానామ్। 'వౌ కపలస-' ఇత్యాదినా ఘినుణ్ప్రత్యయః। ఉపమీయతే యేన తదుపమానమభూత్। తత్కరణమిదమీదృశీం దశామవస్థాం గతమ్। భస్మీభూతమిత్యర్థః। తథాపి న విదీర్యే న విదీర్ణా భవామి। కర్తరి లట్। తథాహి। స్త్రియః కఠినాః ఖలు। కఠినత్వాదవిదీర్యమాణత్వమిత్యర్థః। కారణాత్కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః। 'ధీరసంచారిణీ దృష్టిర్గతిర్గోవృషభాఞ్చితా। స్మితపూర్వం తథాలాపో విలాస ఇతి కీర్తితః'॥ ఇతి॥

క్వ ను మాం త్వదధీనజీవితాం వినికీర్య క్షణభిన్నసౌహృదః।

నలినీం క్షతసేతుబన్ధనో జలసంఘాత ఇవాసి విద్రుతః॥౬॥

క్వేతి॥ హే ప్రియ, క్షతసేతుబన్ధనో భగ్నసేతుబన్ధో జలసంఘాతో జలౌఘో నలినీమివ। జలైకాయత్తజీవితామితి శేషః। త్వదధీనజీవితాం త్వదాయత్తప్రాణాం మాం క్వ ను వినికీర్య కుత్ర వా నిక్షిప్య క్షణభిన్నసౌహృదః క్షణత్యక్తసౌహార్దః సన్ విద్రుతః పలాయితోఽసి। సేతుసౌహృదయోః స్థితిహేతుత్వేన సామ్యమ్। సుహృదో భావః సౌహృదమ్। యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః। 'హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్లాసేషు' ఇతి హృదాదేశః। అణి హృద్భావాన్న 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః। హృద్భూతస్యాణ్విధానే తూభయపదవృద్ధిః స్యాత్। యథా సుహృదో భావః సౌహార్దమితి। తదేవాహ వామనః— 'సౌహృదదౌర్హృదశబ్దావణి హృద్భావాత్' ఇతి॥

కృతవానసి విప్రియం న మే ప్రతికూలం న చ తే మయా కృతమ్।

కిమకారణమేవ దర్శనం విలపన్త్యై రతయే న దీయతే॥౭॥

కృతేతి॥ హే ప్రియ, త్వం మే మమ విప్రియమప్రియం కృతవాన్నాసి। మయా చ తే తవ ప్రతికూలమప్రియం న కృతమ్। అకారణం నిష్కారణమేవ। పరస్పరాపకారరూపకారణాభావేఽపీత్యర్థః। క్రియావిశేషణమేతత్। విలపన్త్యై। త్వద్దర్శనార్థిన్యా అపీతి భావః। రతయే కిం కథం దర్శనం న దీయతే। క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ॥

విప్రియమాశఙ్కతే–

స్మరసి స్మర మేఖలాగుణైరుత గోత్రస్ఖలితేషు బన్ధనమ్।
చ్యుతకేశరదూషితేక్షణాన్యవతంసోత్పలతాడనాని వా॥౮॥

స్మరసీతి॥ హే స్మర, గోత్రస్ఖలితేషు నామవ్యత్యాసేషు। 'గోత్రం నామ్నిచలే కులే' ఇతి విశ్వః। మేఖలాగుణైర్బన్ధం స్మరస్యుత స్మరసి వా। 'వికల్పే కిం కిమూత చ' ఇత్యమరః। చ్యుతకేశరైర్భ్రష్టకిఞ్జల్కైర్దూషితే ఈక్షణే యేషు తాన్యవతంసోత్పలతాడనాని। సధూలిక్షేపతాడనానీత్యర్థః। స్మరసి వా। అపకారస్మరణాదిదమదర్శనమితి భావః॥

హృదయే వససీతి మత్ప్రియం యదవోచస్తదవైమి కైతవమ్।
ఉపచారపదం న చేదిదం త్వమనఙ్గః కథమక్షతా రతిః॥౯॥

హృదయ ఇతి॥ హృదయే వససీతి స్మరవాక్యానువాదః। ఇత్యేవంరూపం మత్ప్రియం యదవోచ ఉక్తవానసి। బ్రూఞో లుఙి 'వచ ఉమ్' ఇత్యుమాగమః। తత్కైతవమవైమి మిథ్యేతి మన్యే। ఇదం వచనముపచారపదం పరస్య రఞ్జనార్థం యదసత్యభాషణం స ఉపచారస్తస్య పదం స్థానమ్। కైతవస్థానమితి యావత్। న చేత్త్వమనఙ్గోఽశరీరః। కథం రతిరక్షతాఽవినష్టా। ఆశ్రయనాశేఽప్యాశ్రితమవినష్టమితి విరోధాదితి భావః॥

న చ మే కశ్చిద్విచారః కింతు లోకః శోచ్యత ఇత్యాహ–

పరలోకనవప్రవాసినః ప్రతిపత్స్యే పదవీమహం తవ।
విధినా జన ఏష వఞ్చితస్త్వదధీనం ఖలు దేహినాం సుఖమ్॥౧౦॥

పరలోకేతి॥ పరలోకం ప్రతి నవప్రవాసినోఽచిరప్రోషితస్య। అనేనానుగమనకాలానతిపాతః సూచ్యతే। తవ పదవీం మార్గం ప్రతిపత్స్యే। త్వామనుగమిష్యామీత్యర్థః। అతో మే నాస్తి విచార ఇతి భావః। కింతు విధినా దైవేనైష జనో లోకో వఞ్చితః ప్రతారితః। దేహినాం సుఖం

త్వదధీనం త్వయ్యధీనం ఖలు। అధిశబ్దస్య శౌణ్డాదిత్వాత్ ‘సప్తమీ శౌణ్డైః’ ఇతి సమాసః। ‘అధ్యుత్తరపదాత్’ ఇతి ఖప్రత్యయః। ఏవమన్యత్రాపి సుఖప్రదాభావే కుతః సుఖమితి భావః॥

తదేవాహ—

రజనీతిమిరావగుణ్ఠితే పురమార్గే ఘనశబ్దవిక్లవాః।
వసతిం ప్రియ కామినాం ప్రియాస్త్వదృతే ప్రాపయితుం క ఈశ్వరః॥౧౧॥

రజనీతి॥ హే ప్రియ, రజనీతిమిరేణావగుణ్ఠిత ఆవృతే పురమార్గే ఘనశబ్దవిక్లవా గర్జితభీతాః ప్రియాః కామినాం వసతిం ప్రాపయితుం త్వదృతే త్వాం వినా। ‘అన్యారాదితరర్తే–’ ఇత్యాదినా పఞ్చమీ। క ఈశ్వరః శక్తః। న కశ్చిదిత్యర్థః। న హి కామాన్ధానాం భీతిరస్తీతి భావః॥

నయనాన్యరుణాని ఘూర్ణయన్వచనాని స్ఖలయన్పదే పదే।
అసతి త్వయి వారుణీమదః ప్రమదానామధునా విడమ్బనా॥ ౧౨॥

నయనానీతి॥ అరుణాని నయనాని ఘూర్ణయన్భ్రమయన్। తథా పదే పదే ప్రతిపదమ్। వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। వచనాని స్ఖలయన్విపర్యాసయన్ప్రమదానాం వారుణీమదో మద్యమదోఽధునా త్వయ్యసతి విడమ్బనానుకృతిమాత్రమ్। మదనాభావే మదస్య నిష్ఫలత్వాదితి భావః। తథా చ శిశుపాలవధే—‘తాం మదో దయితసంగమభూషః’ (౧౦। 33) ఇతి॥

అవగమ్య కథీకృతం వపుః ప్రియబన్ధోస్తవ నిష్ఫలోదయః।
బహులేఽపి గతే నిశాకరస్తనుతాం దుఃఖమనఙ్గ మోక్ష్యతి॥౧3॥

అవగమ్యేతి॥ హే అనఙ్గ అశరీర, ప్రియబన్ధోః ప్రియసఖస్య తవ వపుః శరీరం కథీకృతమకథా కథా సంపద్యమానం కృతం శబ్దమాత్రావశిష్టమవగమ్య జ్ఞాత్వా నిష్ఫలోదయః।

ఉద్దీప్యాభావాదుద్దీపనవైఫల్యమితి భావః। నిశాకరశ్చన్ద్రో బహులే కృష్ణపక్షే గతేఽపి తనుతాం కార్శ్యం దుఃఖం యథా తథా కృచ్ఛ్రాన్మోక్ష్యతి। వృథా వృద్ధిరితి దుఃఖయిష్యత ఇత్యర్థః॥

హరితారుణచారుబన్ధనః కలపుంస్కోకిలశబ్దసూచితః।

వద సంప్రతి కస్య బాణతాం నవచూతప్రసవో గమిష్యతి॥౧౪॥

హరితేతి॥ హరితం చారుణం చ। 'వర్ణో వర్ణేన' ఇతి తత్పురుషః। హరితారుణం చారు బన్ధనం వృన్తం పుఙ్ఖశ్చ యస్య స తథోక్తః। కలేన మధురేణ పుంస్కోకిలశబ్దేన పురుషకోకిలనాదేన సూచితోఽనుమాపితశ్చ। చూతచర్వణకార్యత్వాత్కలశబ్దస్యేతి భావః। నవచూతప్రసవో నవచూతకుసుమం సంప్రతి కస్య బాణతాం శరత్వం గమిష్యతి వద।అన్యస్య పుష్పబాణస్యాభావాదితి భావః॥

అలిపఙ్క్తిరనేకశస్త్వయా గుణకృత్యే ధనుషో నియోజితా।

విరుతైః కరుణస్వనైరియం గురుశోకామనురోదితీవ మామ్॥౧౫॥

అలీతి॥ త్వయానేకశో బహుశో ధనుషః కార్ముకస్య గుణకృత్యే మౌర్వీకార్యే గుణవత్కర్మణి చ నియోజితాధికృతేయమలిపఙ్క్తిః కరుణస్వనైర్దీనస్వనైర్విరుతైః కూజితైర్గురుశోకాం దుర్భరదుఃఖామ్। 'గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠే గురౌ పితరి దుర్భరే' ఇతి శబ్దార్ణవః। మామనురోదితీవ। ఉపసర్గాత్సకర్మకత్వమ్। 'రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే' ఇతీడాగమః॥

ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః పునరప్యాదిశ తావదుత్థితః।

రతిదూతిపదేషు కోకిలాం మధురాలాపనిసర్గపణ్డితామ్॥౧౬॥

ప్రతిపద్యేతి॥ తావత్పునరపి మనోహరం వపుః శరీరం ప్రతిపద్య ప్రాప్యోత్థితః సన్। మధురాలాపేషు ప్రియోక్తిషు నిసర్గపణ్డితాం స్వభావప్రగల్భాం కోకిలాం రతిదూతిపదేషు సురతదూతీస్థానేష్వాదిశాజ్ఞాపయ। ప్రగల్భానామేవ దౌత్యాధికార ఇతి భావః। జీబన్తస్యాపి దూతీశబ్దస్య ఛన్దోభఙ్గభయాద్ధ్రస్వః। 'అపి మాషం మషం కుర్యాచ్ఛన్దోభఙ్గే త్యజేద్గిరమ్' ఇతి కేచిత్। 'ఉణాదయో బహులమ్' ఇతి బహులగ్రహణాద్ధ్రస్వ ఇతి వల్లభః॥

శిరసా ప్రణిపత్య యాచితాన్యుపగూఢాని సవేపథూని చ।

సురతాని చ తాని తే రహః స్మర సంస్మృత్య న శాన్తిరస్తి మే॥ ౧౭॥

శిరసేతి॥ హే స్మర, శిరసా ప్రణిపత్య యాచితాని సవేపథూని సకమ్పాని 'ట్వితోఽథుచ్' ఇత్యథుచ్ప్రత్యయః। సాత్త్వికాన్తరోపలక్షణమేతత్। 'స్తమ్భప్రలయరోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ। అశ్రువైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః॥' ఇతి। ఉపగూఢాన్యాలిఙ్గనాని చ। నపుంసకే భావే క్తః। తాన్యనుభూతప్రకారాణి రహ ఏకాన్తే సురతాని చ సంస్మృత్య మే శాన్తిర్నాస్తి। అత్ర సమానకర్తృకత్వం దుర్ఘటం సమానక్రియాపేక్షాస్తీతి కేచిత్॥

రచితం రతిపణ్డిత త్వయా స్వయమఙ్గేషు మమేదమార్తవమ్।

ధ్రియతే కుసుమప్రసాధనం తవ తచ్చారు వపుర్న దృశ్యతే॥౧౮॥

రచితమితి॥ హే రతిపణ్డిత రతికుశల, త్వయా మమాఙ్గేష్వవయవేషు స్వయం రచితమ్ ఋతురస్య ప్రాప్త ఆర్తవం వాసన్తమ్। 'ఋతోరణ్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః। కుసుమప్రసాధనం పుష్పాభరణమిదం ధ్రియతేఽవతిష్ఠతే। 'ధృఙ్ అవస్థానే' ఇతి ధాతోస్తౌదాదికాత్కర్తరి లట్। తవ తత్ప్రసాధకం చారు సున్దరం వపుస్తు న దృశ్యతే॥

విబుధైరసి యస్య దారుణైరసమాప్తే పరికర్మణి స్మృతః।

తమిమం కురు దక్షిణేతరం చరణం నిర్మితరాగమేహి మే॥ ౧౯॥

విబుధైరితి॥ దారుణైః క్రూరైః। ప్రాణాన్తికే కర్మణి నియోగాదితి భావః। విబుధైర్దేవైః। అనభిజ్ఞత్వం చ ధ్వన్యతే। యస్య మచ్చరణస్య పరికర్మణి ప్రసాధనే। 'పరికర్మ ప్రసాధనమ్' ఇత్యమరః। అసమాప్తే సతి స్మృతోఽసి తమిమం దక్షిణేతరం వామం మే చరణం నిర్మితరాగం రచితలాక్షారాగం కుర్వేహ్యాగచ్ఛ॥

అహమేత్య పతఙ్గవర్త్మనా పునరఙ్కాశ్రయణీ భవామి తే।

చతురైః సురకామినీజనైః ప్రియ యావన్న విలోభ్యసే దివి॥౨౦॥

అహమితి॥ అహం పతఙ్గవర్త్మనా శలభమార్గేణ। అగ్నిప్రవేశేనేత్యర్థః। 'పతఙ్గః శలభే చాగ్నౌ మార్జారేఽర్కే శరే ఖగే' ఇతి వైజయన్తీ। ఏత్యాగత్య పునస్తేఽఙ్కాశ్రయణ్యుత్సఙ్గవర్తినీ భవామి సంప్రత్యేవ భవిష్యామి। 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్। హే ప్రియ, దివి స్వర్గే చతురైః సురకామినీజనైరప్సరోగణైర్యావన్న విలోభ్యసే విలోభయిష్యసే। 'యావత్పురానిపాతయోర్లట్' ఇతి లట్॥

మదనేన వినాకృతా రతిః క్షణమాత్రం కిల జీవితేతి మే।

వచనీయమిదం వ్యవస్థితం రమణ త్వామనుయామి యద్యపి॥ ౨౧॥

మదనేనేతి॥ హే రమణ, త్వామనుయామి యద్యప్యనుగమిష్యామ్యేవ। 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్। 'యద్యపీత్యవధారణే' ఇతి కేశవః। కింతు రతిర్మదనేన వినాకృతా। వియోజితా సతీత్యర్థః। సుప్సుపేతి సమాసః। క్షణమాత్రం జీవితా కిలేతీదం వచనీయం నిన్దా మే మమ వ్యవస్థితం స్థిరమభూత్॥

క్రియతాం కథమన్త్యమణ్డనం పరలోకాన్తరితస్య తే మయా।

సమమేవ గతోఽస్యతర్కితాం గతిమఙ్గేన చ జీవితేన చ॥౨౨॥

క్రియతామితి॥ పరలోకేఽన్తరితస్య వ్యవహితస్య। మృతస్యేత్యర్థః। తే తవ మయాన్త్యమణ్డనం కథం కేన ప్రకారేణ క్రియతామ్। క్రియతామిత్యత్ర కామచారే లోట్ బోధ్యః। ద్రుతదగ్ధస్య తే యథేచ్ఛమణ్డనమపి న సంభవతీత్యర్థః। కుతః। అఙ్గేన చ జీవితేన చ సమం సహైవాతర్కితామవిచారితాం గతిం గతోఽసి। ఇహ మృతశరీరమపి నాస్తి కస్య మణ్డనమితి భావః॥

ఋజుతాం నయతః స్మరామి తే శరముత్సఙ్గనిషణ్ణధన్వనః।

మధునా సహ సస్మితాం కథాం నయనోపాన్తవిలోకితం చ యత్॥౨౩॥

ఋజుతామితి॥ శరమృజుతామార్జవం నయత ఉత్సఙ్గే నిషణ్ణమఙ్కగతం ధనుర్యస్య తస్య। 'ధనుషశ్చ' ఇత్యనజాదేశః। తే తవ మధునా వసన్తేన సహ। 'మధుర్దైత్యే వసన్తే చ చైత్రే చ' ఇతి విశ్వః। సస్మితాం కథామాలాపం తథా యన్నయనోపాన్తవిలోకితమపాఙ్గవీక్షణమ్। త ఇత్యనుషఙ్గః। తచ్చ స్మరామి॥

క్వ ను తే హృదయంగమః సఖా కుసుమాయోజితకార్ముకో మధుః।

న ఖలూగ్రరుషా పినాకినా గమితః సోఽపి సుహృద్గతాం గతిమ్॥౨౪॥

క్వేతి॥ హృదయం గచ్ఛతీతి హృదయంగమో హృద్యః। ఖచ్ప్రకరణే 'గమేః సుప్యుపసంఖ్యానమ్' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి ముమాగమః। తే తవ సఖా కుసుమైరాయోజితమారచితం కార్ముకం యేన స కార్ముకనిర్మాతా మధుర్వసన్తః క్వ ను క్వ వా। గత ఇతి శేషః। అథవా సోఽప్యుగ్రరుషా తీవ్రకోపేన పినాకినేశ్వరేణ సుహృదా మదనేన గతాం ప్రాప్తాం గతిమ్। భస్మతామిత్యర్థః। న గమితః ఖలు న ప్రాపితః కిమ్। 'జిజ్ఞాసానునయే ఖలు' ఇత్యమరః॥

అథ తైః పరిదేవితాక్షరైర్హృదయే దిగ్ధశరైరివాహతః।

రతిమభ్యుపపత్తుమాతురాం మధురాత్మానమదర్శయత్పురః॥౨౫॥

అథేతి॥ అథ తైః పరిదేవితాక్షరైర్విలాపవచనైర్హృదయే దిగ్ధశరైర్విషలిప్తముఖైః శరైరివాహతః సన్। 'విషాక్తే దిగ్ధలిప్తకౌ' ఇత్యమరః। మధుర్వసన్త ఆతురామాపన్నాం రతిమభ్యుపపత్తుమనుగ్రహీతుమ్। ఆశ్వాసయితుమిత్యర్థః। 'అభ్యుపపత్తిరనుగ్రహః' ఇత్యమరః। ఆత్మానం పురోఽదర్శయత్। ఆవిరభూదిత్యర్థః॥

తమవేక్ష్య రురోద సా భృశం స్తనసంబాధమురో జఘాన చ।

స్వజనస్య హి దుఃఖమగ్రతో వివృతద్వారమివోపజాయతే॥౨౬॥

తమితి॥ సా రతిస్తం మధుమవేక్ష్య దృష్ట్వా భృశం రురోద। స్తనౌ సంబాధ్య స్తనసంబాధమ్। 'పరిక్లిశ్యమానే చ' ఇతి ణముల్। ఉరో జఘాన తాడితవతీ చ। తథాహి। స్వజనస్యాగ్రతో దుఃఖం

వివృతమపసారితం ద్వారం కపాటం యస్య తదివోపజాయత ఆవిర్భవతి। ఉచ్ఛృఙ్ఖలం ప్రవర్తత ఇత్యుత్ప్రేక్షాభిప్రాయః॥

ఇతి చైనమువాచ దుఃఖితా సుహృదః పశ్య వసన్త కిం స్థితమ్।

తదిదం కణశో వికీర్యతే పవనైర్భస్మ కపోతకర్బురమ్॥౨౭॥

ఇతీతి॥ దుఃఖమస్యాః సంజాతం దుఃఖితా। సంజాతదుఃఖేత్యర్థః। తారకాదిత్వాదితచ్। సా రతిరేనం వసన్తమిత్యువాచ చ। చకారః పూర్వోక్తసముచ్చయార్థః। హే వసన్త, పశ్య సుహృదస్త్వత్సఖస్య కిం స్థితం కిముపస్థితం తదిదం కపోతకర్బురం పారావతశబలం కణశచూర్ణీభూతమ్। అల్పార్థాచ్ఛస్ప్రత్యయః। భస్మ పవనైర్వికీర్యతే విక్షిప్యతే। పశ్య భస్మీభూత స్తే సుహృదిత్యర్థః॥

అయి సంప్రతి దేహి దర్శనం స్మర పర్యుత్సుక ఏష మాధవః।

దయితాస్వనవస్థితం నృణాం న ఖలు ప్రేమ చలం సుహృజ్జనే॥౨౮॥

అయీతి॥ అయి స్మర, సంప్రతి దర్శనం దేహి। ఏష మాధవో వసన్తః పర్యుత్సుకస్త్వద్దర్శనోత్కణ్ఠితః। త్వామప్యనాదృతవతోఽస్య కో మాధవ ఇత్యాశఙ్క్యాహ— నృణాం పురుషాణాం దయితాసు ప్రేమానవస్థితమస్థిరమ్। చలమిత్యర్థః। సుహృజ్జనే ప్రేమ తు న చలం ఖలు॥

ఈదృశాః సుహృదః కతి న సన్తీత్యాశఙ్క్య న కోఽపీత్యాహ—

అమునా నను పార్శ్వవర్తినా జగదాజ్ఞాం ససురాసురం తవ।

బిసతన్తుగుణస్య కారితం ధనుషః పేలవపుష్పపత్త్రిణః॥౨౯॥

అమునేతి॥ నను మదన, పార్శ్వవర్తినా సహచరేణామునా వసన్తేన ససురాసురం సురాసురసహితం జగద్బిసతన్తుగుణస్య మృణాలసూత్రమౌర్వీకస్య పేలవాని కోమలాని

పుష్పాణ్యేవ పత్రిణో బాణా యస్య తస్య తవ ధనుష ఆజ్ఞాం కారితమ్। జగదాజ్ఞా కారితేత్యర్థః। 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇతి జగతః కర్మత్వమ్॥

గత ఏవ న తే నివర్తతే స సఖా దీప ఇవానిలాహతః।

అహమస్య దశేవ పశ్య మామవిషహ్యవ్యసనేన ధూమితామ్॥౩౦॥

గత ఇతి॥ స తే సఖాఽనిలాహతో వాయుతాడితో దీప ఇవ గత ఏవ న నివర్తతే। అహమస్య దీపాయమానస్య దశా వర్తిరివ। తిష్ఠామీతి శేషః। 'దశా వర్తావవస్థాయాం వస్త్రాన్తే స్యుర్దశా అపి' ఇతి విశ్వః। కుతః। అవిషహ్యవ్యసనేన సోఢుమశక్యదుఃఖప్రకర్షేణ ధూమితాం సంజాతధూమాం మాం పశ్య। ధూమవత్త్వాన్నష్టదీపదశాసామ్యం ధూమశ్చ వ్యసనమేవేత్యర్థః॥

విధినా కృతమర్ధవైశసం నను మాం కామవధే విముఞ్చతా।

అనపాయిని సంశ్రయద్రుమే గజభగ్నే పతనాయ వల్లరీ॥౩౧॥

విధినేతి॥ నను వసన్త, కామవధే మదనవధే మాం విముఞ్చతా వర్జయతా। అమారయతేత్యర్థః। విధినా దైవేన। విశసతి హినస్తీతి విశసో ధాతుకః। పచాద్యచ్। విశసస్య కర్మ వైశసమ్। యుగాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః। అర్ధవైశసమర్ధవధః కృతమ్। 'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీ' ఇతి శ్రుతేః। పత్యుః స్వస్య చాశ్రయాశ్రయిభూతయోరేకపదార్థత్వాభిప్రాయేణార్ధోక్తిః। తథా చైకదేశవధే దేశాన్తరస్యాపి వధనియమనాన్మామపి విధిరఘ్నన్నేవ హతవానితి తాత్పర్యమ్। ఏతదేవోపపాదయతి– అనపాయిన్యనపాయిత్వేన విశ్వస్తే సంశ్రయద్రుమ ఆశ్రయవృక్షే గజభగ్నే సతి వల్లరీ లతా పతనాయ। భవతీతి శేషః। పతితుమేవ సాఽలమిత్యర్థః। 'తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్' ఇతి చతుర్థీ॥

సంప్రత్యనన్తరకర్తవ్యం ప్రార్థయతే–

తదిదం క్రియతామనన్తరం భవతా బన్ధుజనప్రయోజనమ్।

విధురాం జ్వలనాతిసర్జనాన్ననను మాం ప్రాపయ పత్యురన్తికమ్ ॥౩౨॥

తదితి ॥ తత్తస్మాత్కారణాదుక్తప్రకారేణ। అన్యథాపి మరణస్యావశ్యంభావాదిత్యర్థః। అనన్తరం భవతేదం వక్ష్యమాణం బన్ధుజనప్రయోజనం బన్ధుకృత్యం క్రియతామ్। ప్రార్థనాయాం లోట్। తదేవోపదిశతి—నను వసన్త, విధురాం వివశాం మాం జ్వలనాతిసర్జనాదగ్నిదానాత్పత్యురన్తికం ప్రాపయ। అగ్నిప్రవేశనం కారయేత్యర్థః॥

కర్తవ్యశ్చాయమర్థః స్త్రీణామిత్యాహ–

శశినా సహ యాతి కౌముదీ సహ మేఘేన తడిత్ప్రలీయతే।
ప్రమదాః పతివర్త్మగా ఇతి ప్రతిపన్నం హి విచేతనైరపి ॥౩౩॥

శశినేతి ॥ కౌముదీ చన్ద్రికా శశినా సహ యాతి। శశిన్యస్తమితే స్వయం నశ్యతీత్యర్థః। తడిత్సౌదామినీ మేఘేన సహ ప్రలీయతే ప్రణశ్యతి। కర్తరి లట్। ప్రమదాః స్త్రియః పతివర్త్మ గచ్ఛన్తీతి పతివర్త్మగాః పతిమార్గానుగామిన్య ఇత్యేతద్విచేతనైః। అవివేకిభిరపీత్యర్థః। నాథస్తు 'పృథగ్జనైః' ఇతి పపాఠ। ప్రతిపన్నం జ్ఞాతమ్। 'అలవణా యవాగూః' 'అనుదరా కన్యా' ఇతివదల్పత్వాభిప్రాయేణ విచేతనైరపీతి నిర్దేశః। పతివర్త్మగా ఇత్యత్ర స్మృతిః–'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా। మృతే మ్రియేత యా పత్యౌ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతా॥' ఇతి॥

అమునైవ కషాయితస్తనీ సుభగేన ప్రియగాత్రభస్మనా।
నవపల్లవసంస్తరే యథా రచయిష్యామి తనుం విభావసౌ ॥౩౪॥

అమునేతి ॥ అమునా పురోవర్తినా సుభగేన శోభనేన ప్రియగాత్రభస్మనైవ। ఏవకారో మణ్డనాన్తరవివృత్యర్థః। కషాయితస్తనీ రఞ్జితస్తనీ। 'రాగే క్వాథే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రసే' ఇతి వైజయన్తీ। నవపల్లవసంస్తరే యథా నవపలవతల్ప ఇవ విభావసౌ వహ్నౌ తనుం శరీరం రచయిష్యామి। నిధాస్యామీత్యర్థః॥

కుసుమాస్తరణే సహాయతాం బహుశః సౌమ్య గతస్త్వమావయోః।

కురు సంప్రతి తావదాశు మే ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితశ్చితామ్॥౩౫॥

కుసుమేతి॥ హే సౌమ్య సాధో, త్వమావయో రతిపఞ్చబాణయోర్బహుశో బహువారం కుసుమాస్తరణే పుష్పశయనే సహాయతాం గతః। సంప్రతి ప్రణిపాతాఞ్జలినా యాచితః। అఞ్జలిపూర్వకం ప్రార్థితః సన్నిత్యర్థః। ఆశు మే చితాం కాష్ఠచయం కురు కురుష్వ। యథేహ తథాముత్రోపకర్తవ్యం మిత్రేణేత్యర్థః॥

తదను జ్వలనం మదర్పితం త్వరయేర్దక్షిణవాతవీజనైః।

విదితం ఖలు తే యథా స్మరః క్షణమప్యుత్సహతే న మాం వినా॥౩౬॥

తదన్వితి॥ తచ్చితాకరణమన్వనన్తరం మయ్యర్పితం మదర్పితం జ్వలనమగ్నిం దక్షిణవాతవీజనైర్మలయమారుతసంచారణైస్త్వరయేః। త్వరితం జ్వలయేత్యర్థః। త్వరాహేతుమాహ–తే తవ విదితం ఖలు। 'మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ' ఇతి వర్తమానే క్తః। తద్యోగాత్కర్తరి షష్ఠీ। యథా యేన ప్రకారేణ స్మరో మాం వినా క్షణమపి నోత్సహతే న హృష్యతి తథా త్వయా జ్ఞాతమేవేత్యర్థః॥

ఇతి చాపి విధాయ దీయతాం సలిలస్యాఞ్జలిరేక ఏవ నౌ।

అవిభజ్య పరత్ర తం మయా సహితః పాస్యతి తే స బాన్ధవః॥౩౭॥

ఇతీతి॥ అపి చేత్యేవం విధాయ కృత్వా నావావాభ్యామేక ఏవ సలిలస్యాఞ్జలిర్దీయతామ్। తమఞ్జలిం స తే బాన్ధవః సఖా స్మరః పరత్ర పరలోకే మయా సహితోఽవిభజ్య పాస్యతి॥

పరలోకవిధౌ చ మాధవ స్మరముద్దిశ్య విలోలపల్లవాః।

నివపేః సహకారమఞ్జరీః ప్రియచూతప్రసవో హి తే సఖా॥౩౮॥

పరలోకేతి॥ కిం చ హే మాధవ వసన్త, పరలోకవిధౌ పిణ్డోదకాదికర్మణి స్మరముద్దిశ్య విలోలాః పల్లవా యాసు తాః సహకారమఞ్జరీశ్చూతవల్లరీర్నివపేర్దేహి। హి యస్మాత్కారణాత్తే సఖా స్మరః ప్రియాశ్చూతప్రసవా యస్య స తథోక్తః॥

ఇతి దేహవిముక్తయే స్థితాం రతిమాకాశభవా సరస్వతీ।

శఫరీం హ్రదశోషవిక్లవాం ప్రథమా వృష్టిరివాన్వకమ్పయత్॥౩౯॥

ఇతీతి॥ ఇతి దేహస్య విముక్తయే శరీరస్య విసర్గాయ స్థితామ్ కృతనిశ్చయామితి యావత్। రతిమాకాశభవా సరస్వత్యశరీరా వాగ్హ్రదశోషవిక్లవాం హ్రదస్య జలాధారస్య శోషేణ విక్లవాం శఫరీం ప్రోష్ఠీమ్। 'ప్రోష్ఠీ తు శఫరీ ద్వయోః' ఇత్యమరః। ప్రథమా వృష్టిర్వర్షమివాన్వకమ్పయదనుకమ్పితవతీ। సదయమువాచేత్యర్థః। 'కృపా దయానుకమ్పా స్యాత్' ఇత్యమరః॥

కుసుమాయుధపత్ని దుర్లభస్తవ భర్తా న చిరాద్భవిష్యతి।

శృణు యేన స కర్మణా గతః శలభత్వం హరలోచనార్చిషి॥౪౦॥

కుసుమేతి॥ హే కుసుమాయుధపత్ని రతే, తవ భర్తా చిరాచ్చిరం దుర్లభో న భవిష్యతి। కిన్త్వచిరమేవ సులభో భవిష్యతీత్యర్థః। కిం చ శృణు। తత్కర్మేతి శేషః। యేన కర్మణా స తే భర్తా హరలోచనస్యార్చిర్జ్వాలా। 'జ్వాలా భాసో నపుంస్యర్చిః' ఇత్యమరః। తస్మిఞ్శలభత్వం పతఙ్గత్వం గతః। 'సమౌ పతఙ్గశలభౌ' ఇత్యమరః॥

తదేవ కర్మోపాచష్టే—

అభిలాషముదీరితేన్ద్రియః స్వసుతాయామకరోత్ప్రజాపతిః।

అథ తేన నిగృహ్య విక్రియామభిశప్తః ఫలమేతదన్వభూత్॥౪౧॥

అభిలాషేతి॥ ఉదీరితేన్ద్రియః ప్రేరితేన్ద్రియః స్మరేణేతి శేషః। ప్రజాపతిర్బ్రహ్మా స్వసుతాయాం సరస్వత్యామభిలాషమనురాగమకరోత్। అథ తేన ప్రజాపతినా విక్రియామిన్ద్రియవికారం నిగృహ్య నిరుధ్యాభిశప్తః సన్। ఏతత్ఫలం దాహాత్మకం స్వకర్మఫలమన్వభూత్॥

శాపావధిరపి తేనైవోక్త ఇత్యాహ శ్లోకద్వయేన–

పరిణేష్యతి పార్వతీం యదా తపసా తత్ప్రవణీకృతో హరః।

ఉపలబ్ధసుఖస్తదా స్మరం వపుషా స్వేన నియోజయిష్యతి॥४२॥

ఇతి చాహ స ధర్మయాచితః స్మరశాపావధిదాం సరస్వతీమ్।

అశనేరమృతస్య చోభయోర్వశితశ్చామ్బుధరాశ్చ యోనయః॥४३॥

పరిణేష్యతీతి। ఇతీతి చ॥ ధర్మేణ ధర్మాఖ్యప్రజాపతినా యాచితః ప్రార్థితః స భగవాన్బ్రహ్మా। తపసా కారణేన తస్యాం పార్వత్యాం ప్రవణీకృతోఽభిముఖీకృతో హరః శివో యదా పార్వతీం పరిణేష్యత్యుద్వక్ష్యతి తదోపలబ్ధసుఖః ప్రాప్తానన్దః సన్। స్మరం కామం స్వేన వపుషా నియోజయిష్యతి సంగమయిష్యతి। ఇత్యేవం స్మరశాపస్యావధిదామవసానదాయినీం సరస్వతీం వాచం చాహ। ఏవం శాపావధిమప్యుక్తవానిత్యర్థః। నను తథా క్రుద్ధస్య కథమీదృశీ శాన్తిరత ఆహ–వశినో జితేన్ద్రియాశ్చామ్బుధరాశ్చాశనేరమృతస్య చేత్యుభయోర్యోనయః ప్రభవాః। వశిపక్షేఽశన్యమృతశబ్దౌ కోపప్రసాదపరౌ। అన్యత్ర వైద్యుతాగ్న్యుదకపరౌ। యుగ్మకమ్॥

తదిదం పరిరక్ష శోభనే భవితవ్యప్రియసంగమం వపుః।

రవిపీతజలా తపాత్యయే పునరోఘేన హి యుజ్యతే నదీ॥४४॥

తదితి॥ హే శోభనే, తత్తస్మాత్కారణాద్భవితవ్యో భవిష్యన్ప్రియసంగమో యస్య తత్తథోక్తమిదం వపుః పరిరక్ష। తథాహి। రవిపీతజలా నదీ తపాత్యయే ప్రావృషి। 'ప్రావృట్ తపాత్యయే' ఇతి హలాయుధః। పునరోఘేన ప్రవాహేణ యుజ్యతే సంగచ్ఛతే హి॥

ఇత్థం రతేః కిమపి భూతమదృశ్యరూపం

మన్దీచకార మరణవ్యవసాయబుద్ధిమ్।

తత్రప్రత్యయాచ్చ కుసుమాయుధబన్ధురేనా-

మాశ్వాసయత్సుచరితార్థపదైర్వచోభిః॥౪౫॥

ఇత్థమితి॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణాదృశ్యరూపం కిమపి భూతం కశ్చిత్ప్రాణీ। 'యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిషు' ఇత్యమరః। రతేర్మదనదారాణాం మరణవ్యవసాయబుద్ధిం మరణోద్యోగబుద్ధిం మన్దీచకార। నివారయామాసేత్యర్థః। 'మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మన్దాః' ఇత్యమరః। అథ కుసుమాయుధబన్ధుర్వసన్తశ్చ తత్రప్రత్యయాత్తస్మిన్భూతే విశ్వాసాత్। 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు' ఇత్యమరః। ఏనాం రతిం సుష్ఠు చరితార్థాని పదాని యేషాం తైర్వచోభిర్వాక్యైరాశ్వాసయత్। సర్వథా తే దేవతాప్రసాదాత్ప్రియసంగమో భవిష్యతీత్యాదివచనైరస్యా దుఃఖమపాచకారేత్యర్థః॥

అథ మదనవధూరుపప్లవాన్తం వ్యసనకృశా పరిపాలయాంబభూవ।

శశిన ఇవ దివాతనస్య లేఖా కిరణపరిక్షయధూసరా ప్రదోషమ్॥౪౬॥

అథేతి॥ అథానన్తరం వ్యసనేన దుఃఖేన కృశా మదనవధూ రతిరుపప్లవాన్తం విపదవధిం కిరణపరిక్షయేణ ధూసరా మలినా దివాతనస్య దినభవస్య। 'సాయంచిరమ్—'ఇత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః। శశినశ్చన్ద్రస్య లేఖా ప్రదోషం రాత్రిమివ పరిపాలయాంబభూవ ప్రతీక్షాంచక్రే। పుష్పితాగ్రావృత్తమ్—'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి లక్షణాత్॥

ఇతి శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితయా సంజీవినీసమా-

ఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే

మహాకావ్యే రతివిలాపో నామ చతుర్థః సర్గః।

పఞ్చమః సర్గః।

తథా సమక్షం దహతా మనోభవం పినాకినా భగ్నమనోరథా సతీ।

నినిన్ద రూపం హృదయేన పార్వతీ ప్రియేషు సౌభాగ్యఫలా హి చారుతా॥౧॥

తథేతి॥ పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ తథా తేన ప్రకారేణాక్ష్ణోః సమీపే సమక్షం పురతః। 'అవ్యయం విభక్తిసమీపసమృద్ధి—'ఇత్యాదినావ్యయీభావః। మనోభవం మన్మథం దహతా భస్మీకుర్వతా పినాకినేశ్వరేణ భగ్నః ఖణ్డితో మనోరథోభిలాషో యస్యాః సా తథోక్తా సతీ హృదయేన మనసా రూపం సౌన్దర్యం నినిన్ద। ధిజో రూపం యద్ధరమనోహరణాయ నాలమితి గర్హితవతీత్యర్థః। యుక్తం చైతదిత్యాహ–తథాహి। చారుతా సౌన్దర్యం ప్రియేషు పతిషు విషయే సౌభాగ్యం ప్రియవాల్లభ్యం ఫలం యస్యాః సా తథోక్తా। సౌన్దర్యస్య తదేవ ఫలం యద్భర్తృసౌభాగ్యం లభ్యతే। నో చేద్విఫలం తదితి భావః। అస్మిన్సర్గే వంశస్థం వృత్తమ్— 'జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరౌ' ఇతి లక్షణాత్॥

ఇయేష సా కర్తుమవన్ధ్యరూపతాం సమాధిమాస్థాయ తపోభిరాత్మనః।

అవాప్యతే వా కథమన్యథా ద్వయం తథావిధం ప్రేమ పతిశ్చ తాదృశః॥౨॥

ఇయేషేతి॥ సా పార్వతీ సమాధిమేకాగ్రతామాస్థాయావలమ్బ్య తపోభిర్వక్ష్యమాణనియమైః కరణభూతైరాత్మనః స్వస్యావన్ధ్యరూపతాం సఫలసౌన్దర్యం కర్తుమియేషేచ్ఛతి స్మ। తపసా శివం వశీకర్తుముద్యుక్తేత్యర్థః। అన్యథా తతోఽన్యప్రకారేణ కథం వా తద్ద్వయమవాప్యతే। కిం తద్ద్వయమ్। తథాభూతా విధా ప్రకారో యస్య తత్తథావిధం ప్రేమ స్నేహః యేనార్ధాఙ్గహరా హరస్య భవేదితి భావః। తాదృశః పతిశ్చ। యో మృత్యుంజయ ఇతి భావః। ద్వయమేవ ఖలు

స్త్రీణామపేక్షితం యద్భర్తృవాల్లభ్యం జీవద్భర్తృకత్వం చేతి। తచ్చ తపశ్చర్యైకసాధ్యమితి నిశ్చికాయేత్యర్థః। అత్ర మనుః– 'యద్దుష్కరం యద్దురాపం యద్దుర్గం యచ్చ దుస్తరమ్। తత్సర్వం తపసా ప్రాప్యం తపో హి దురతిక్రమమ్॥' ఇతి॥

నిశమ్య చైనాం తపసే కృతోద్యమాం సుతాం గిరీశప్రతిసక్తమానసామ్।

ఉవాచ మేనా పరిరభ్య వక్షసా నివారయన్తీ మహతో మునివ్రతాత్॥౩॥

నిశమ్యేతి॥ మేనా మేనకా చ గిరీశప్రతిసక్తమానసాం హరాసక్తచిత్తాం తపసే తపశ్చరణాయ కృతోద్యమాం కృతోద్యోగాం సుతాం నిశమ్య శ్రుత్వైనాం పార్వతీం వక్షసా పరిరభ్యాలిఙ్గ్య మహతో మునిబ్రతాత్తపసో నివారయన్త్యువాచ। మునివ్రతాదిత్యత్ర యద్యపి మునివ్రతస్య మేనకాయా అనీప్సితత్వాత్ 'వారణార్థానామీప్సితః' ఇతి నాపాదానత్వం తథాపి కృతోద్యమామితి మానసప్రవేశోక్తత్వాత్ 'ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్' ఇత్యపాదానత్వమేవ స్యాత్। యథాహ భాష్యకారః–'యచ్చ మిథ్యా సంప్రాప్య నివర్తతే తచ్చ ధ్రువమపాయేఽపాదానమితి ప్రసిద్ధమ్' ఇతి॥

సామాన్యనిషేధముక్త్వా విశేషనిషేధమాహ–

మనీషితాః సన్తి గృహేషు దేవతాస్తపః క్వ వత్సే క్వ చ తావకం వపుః।

పదం సహేత భ్రమరస్య పేలవం శిరీషపుష్పం న పునః పతత్రిణః॥౪॥

మనీషితా ఇతి॥ హే వత్సే, మనస ఈషితా ఇష్టా మనీషితాః। శకన్ధ్వాదిత్వాత్సాధుః। దేవతాః శచ్యాదయో గృహేషు సన్తి। త్వం తా ఆరాధయేతి శేషః। తపః క్వ। తవేదం తావకమ్। 'యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్చ' ఇత్యణ్ప్రత్యయః। 'తవకమమకావేకవచనే' ఇతి తవకాదేశః। వపుశ్చ క్వ। తథాహి। పేలవం మృదులం శిరీపపుష్పం భ్రమరస్య భృఙ్గస్య పదం పదస్థితిం సహేత। పతత్రిణః పునః పక్షిణస్తు పదం న సహేత। అతిసౌకుమార్యాద్దివ్యోపభోగ భోగ్యం తే వపుర్న దారుణతపఃక్షమమిత్యర్థః। అత్ర దృష్టాన్తాలంకారః॥

ఇతి ధ్రువేచ్ఛామనుశాసతీ సుతాం శశాక మేనా న నియన్తుముద్యమాత్।

క ఈప్సితార్థస్థిరనిశ్చయం మనః పయశ్చ నిమ్నాభిముఖం ప్రతీపయేత్॥౫॥

ఇతీతి॥ ఇత్యేవమనుశాసత్యుపదిశన్తీ మేనా ధ్రువేచ్ఛాం స్థిరవ్యవసాయాం సుతాం పార్వతీముద్యమాదుద్యోగాత్తపోలక్షణాన్నియన్తుం నివారయితుం న శశాక సమర్థా నాభూత్। తథాహి। ఈప్సితార్థ ఇష్టార్థే స్థిరనిశ్చయం మనో నిమ్నాభిముఖం పయశ్చ కః ప్రతీపయేత్ప్రతికూలయేత్। ప్రతినివర్తయేదిత్యర్థః। నిమ్నప్రవణం పయ ఇవేష్టార్థాభినివిష్టం మనో దుర్వారమితి భావః। అత్ర దీపకానుప్రాణితోఽర్థాన్తరన్యాసాలంకారః॥

కదాచిదాసన్నసఖీముఖేన సా మనోరథజ్ఞం పితరం మనస్వినీ।

అయాచతారణ్యనివాసమాత్మనః ఫలోదయాన్తాయ తపఃసమాధయే॥౬॥

కదాచిదితి॥ అథ కదాచిన్మనస్వినీ స్థిరచిత్తా సా పార్వతీ మనోరథజ్ఞమభిలాషాభిజ్ఞం పితరం హిమవన్తమాసన్నసఖ్యాప్తసఖీ సైవ ముఖముపాయః। 'ముఖం నిఃసరణే వక్త్రే ప్రారమ్భోపాయయోరపి' ఇతి విశ్వః। తేన ఫలోదయః ఫలోత్పత్తిరన్తోఽవధిర్యస్య తస్మై తపః సమాధయే తపోనియమార్థమాత్మనః స్వస్యారణ్యనివాసం వనవాసమయాచత। 'దుహ్యాచ్–' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్॥

అథానురూపాభినివేశతోషిణా కృతాభ్యనుజ్ఞా గురుణా గరీయసా।

ప్రజాసు పశ్చాత్ప్రథితం తదాఖ్యయా జగామ గౌరీశిఖరం శిఖణ్డిమత్॥౭॥

అథేతి॥ అథ గౌర్యనురూపేణ యోగ్యేనాభినివేశేనాగ్రహేణ తుష్యతీతి తథోక్తేన గరీయసా పూజ్యతమేన గురుణా పిత్రా కృతాభ్యనుజ్ఞా తపః కుర్వితి కృతానుమతిః సతీ పశ్చాత్తపఃసిద్ధ్యుత్తరకాలం ప్రజాసు జనేషు తదాఖ్యయా తస్యా గౌర్యాః సంజ్ఞయా ప్రథితమ్। గౌరీశిఖరమితి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః। శిఖణ్డిమత్। న తు హింస్రప్రాణిప్రచురమితి భావః। శిఖరం శృఙ్గం జగామ యయౌ॥

విముచ్య సా హారమహార్యనిశ్చయా విలోలయష్టిప్రవిలుప్తచన్దనమ్।

బబన్ధ బాలారుణబభ్రు వల్కలం పయోధరోత్సేధవిశీర్ణసంహతి॥౮॥

విముచ్యేతి॥ అహార్యనిశ్చయాఽనివార్యనిశ్చయా సా గౌరీ విలోలాభిశ్చలాభిర్యష్టిభిః ప్రతిసరైః ప్రవిలుప్తం ప్రముష్టం చన్దనం స్తనాన్తగతం యేన తం తథోక్తం హారం ముక్తావలీం విముచ్య విహాయ బాలారుణబభ్రు బాలార్కపిఙ్గలం పయోధరయోః స్తనయోరుత్సేధేనోచ్ఛ్రాయేణ విశీర్ణా విఘటితా సంహతిరవయవసంశ్లేషో యస్య తత్తథోక్తం వల్కలం కణ్ఠలమ్బి స్తనోత్తరీయభూతం బబన్ధ। ధారయామాసేత్యర్థః॥

యథా ప్రసిద్ధైర్మధురం శిరోరుహైర్జటాభిరప్యేవమభూత్తదాననమ్।

న షట్పదశ్రేణిభిరేవ పఙ్కజం సశైవలాసఙ్గమపి ప్రకాశతే॥౯॥

యథేతి॥ తస్యా దేవ్యా ఆననం తదాననం ప్రసిద్ధైర్భూషితైః। 'ప్రసిద్ధౌ ఖ్యాతభూషితౌ' ఇత్యమరః। రోహన్తీతి రుహాః। 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి కప్రత్యయః। శిరసి రుహాస్తైః శిరోరుహైర్మూర్ధజైర్యథా మధురం ప్రియమభూత్। 'స్వాదుప్రియౌ తు మధురౌ' ఇత్యమరః। జటాభిరప్యేవం మధురమభూత్। తథాహి పఙ్కజం పద్మం షట్పదశ్రేణిభిర్భ్రమరపఙ్క్తిభిరేవ న కింతు సహ శైవలాసఙ్గేన సశైవలాసఙ్గమపి। 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః। ప్రకాశతే। శైవలేనాపి శోభత ఏవేత్యర్థః॥

ప్రతిక్షణం సా కృతరోమవిక్రియాం వ్రతాయ మౌఞ్జీం త్రిగుణాం బభార యామ్।

అకారి తత్పూర్వనిబద్ధయా తయా సరాగమస్యా రసనాగుణాస్పదమ్॥౧౦॥

ప్రతీతి॥ సా దేవీ ప్రతిక్షణం క్షణే క్షణే కృతరోమవిక్రియాం పారుష్యాత్కృతరోమాఞ్చాం త్రిగుణాం త్రిరావృతాం యాం మౌఞ్జీం ముఞ్జమయీం మేఖలాం వ్రతాయ తపసే బభార। తదేవ పూర్వం ప్రథమం యస్య తత్పూర్వం యథా తథా నిబద్ధయా తయా మౌఞ్జ్యాస్యా దేవ్యా రసనాగుణస్యాస్పదం స్థానం జఘనమ్। సహ రాగేణ సరాగం సలోహితమకారి కృతమ్। సౌకుమార్యాతిశయాదితి భావః॥

విసృష్టరాగాదధరాన్నివర్తితః స్తనాఙ్గరాగారుణితాచ్చ కన్దుకాత్।

కుచాఙ్కురాదానపరిక్షతాఙ్గులిః కృతోఽక్షసూత్రప్రణయీ తయా కరః॥౧౧॥

విసృష్టేతి॥ తయా దేవ్యా విసృష్టరాగాత్త్యక్తలాక్షారసఞ్జనాదధరాదధరోష్ఠాన్నివర్తితః। 'నిసృష్టరాగాత్' ఇతి పాఠే నితరాం త్యక్తలాక్షారాగాత్। రాగత్యాగేన నిష్ప్రయోజనత్వాదితి భావః। తథా స్తనాఙ్గరాగేణారుణితాదరుణీకృతాత్। పతనసమయే తస్య స్తనయోరుపరోధాదితి భావః। కన్దుకాచ్చ నివర్తితః। కుశాఙ్కురాణామాదానేన లవనేన పరిక్షతా వ్రణితా అఙ్గులయో యస్య స తథోక్తః కరః పాణిరక్షసూత్రప్రణయ్యక్షమాలాసహచరః కృతః॥

మహార్హశయ్యాపరివర్తనచ్యుతైః స్వకేశపుష్పైరపి యా స్మ దూయతే।
అశేత సా బాహులతోపధాయినీ నిషేదుషీ స్థణ్డిల ఏవ కేవలే॥౧౨॥

మహార్హేతి॥ మహానర్ఘో మూల్యం యస్యాః సా మహార్హా శ్రేష్ఠా యా శయ్యా తస్యాం పరివర్తనేన లుణ్ఠనేన చ్యుతైర్భ్రష్టైఃస్వకేశపుష్పైరపి యా దేవీ దూయతే స్మ క్లిశ్యతే స్మ। పుష్పాధికసౌకుమార్యాదితి భావః। సా దేవీ బాహులతాముపధత్త ఉపధానీకరోతీతి బాహులతోపధాయినీ సతీ కేవలే సంస్తరణరహితే స్థణ్డిలే భూమావేవాశేత శయితవతీ। యథా నిషేదుష్యుపవిష్టా చ। 'క్వసుశ్చ' ఇతి క్వసుః। 'ఉగితశ్చ' ఇతి జీప్। భూమావేవ శయనాదివ్యవహారో న జాతూపరీత్యర్థః॥

పునర్గ్రహీతుం నియమస్థయా తయా ద్వయేఽపి నిక్షేప ఇవార్పితం ద్వయమ్।
లతాసు తన్వీషు విలాసచేష్టితం విలోలదృష్టం హరిణాఙ్గనాసు చ॥౧౩॥

పునరితి॥ నియమస్థయా వ్రతస్థయా తయా దేవ్యా ద్వయేఽపి ద్వయం పునర్గ్రహీతుం పునరానేతుం నిక్షేపోఽర్పితమివ నిక్షేపత్వేనార్పితం కిము। క్వచిత్। 'ద్వయీషు' ఇతి ప్రామాదికః పాఠః। కుత్ర ద్వయే కిం ద్వయమర్పితమిత్యాహ-తన్వీషు లతాసు విలాస ఏవ చేష్టితం విలాసచేష్టితం హరిణాఙ్గనాసు విలోలదృష్టం చఞ్చలావలోకితం చ। వ్రతస్థాయాం తస్యాం తయోరదర్శనాల్లతాదిషు దర్శనాచ్చార్పితమివేత్యుత్ప్రేక్షా న తు వస్తుతోఽర్పణమస్తీతి భావః॥

అతన్ద్రితా సా స్వయమేవ వృక్షకాన్ఘటస్తనప్రస్రవణైర్వ్యవర్ధయత్।
గుహోఽపి యేషాం ప్రథమాప్తజన్మనాం న పుత్రవాత్సల్యమపాకరిష్యతి॥౧౪॥

అతన్ద్రితేతి॥ సా దేవీ స్వయమేవాతన్ద్రితాసంజాతతన్ద్రా సతీ। తారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్యయః। వృక్షకాన్స్వల్పవృక్షాన్। 'అల్పే' ఇత్యల్పార్థే కప్రత్యయః। ఘటావేవ స్తనౌ తయోః ప్రస్రవణైః ప్రసృతపయోభిర్వ్యవర్ధయత్। గుహః కుమారోఽపి ప్రథమాప్తజన్మనాం ప్రథమలబ్ధజన్మనామ్। అగ్రజాతానామిత్యర్థః। యేషాం వృక్షకాణాం సంబన్ధి పుత్రవాత్సల్యం సుతప్రేమ నాపాకరిష్యతి। ఉత్తరత్ర కుమారోదయేఽపి న తేషు పుత్రవాత్సల్యం నివర్తిష్యత ఇత్యర్థః॥

అరణ్యబీజాఞ్జలిదానలాలితాస్తథా చ తస్యాం హరిణా విశశ్వసుః।

యథా తదీయైర్నయనైః కుతూహలాత్పురః సఖీనామమిమీత లోచనే॥౧౫॥

అరణ్యేతి॥ అరణ్యబీజానాం నీవారాదీనామఞ్జలయస్తేషాం దానేన లాలితా హరిణాశ్చ తస్యాం దేవ్యాం తథా విశశ్వసుర్విస్రమ్భం జగ్ముః। 'సమౌ విస్రమ్భవిశ్వాసౌ' ఇత్యమరః। యథా కుతూహలాదౌత్సుక్యాత్తదీయైర్హరిణసంబన్ధిభిర్నయనైర్నేత్రైః కరణైః। స్వకీయే లోచనే సఖీనాం పురః పురతః। అనేన తేషాం సంబన్ధసహత్వముక్తమ్। అమిమీత। అక్షిపరిమాణతారతమ్యజ్ఞానాయ మానం చకారేత్యర్థః। కేచిత్తు సా పార్వతీ తదీయైర్నేత్రైః కుతూహలాత్పురోఽగ్రే వర్తమానానాం సఖీనాం లోచనే అమిమీత వ్రతస్థత్వాన్నాత్మన ఇత్యాహు:। 'మాఙ్ మానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్లఙ్। ఇయమేవ ఖలు విశ్వాసస్య పరాకాష్ఠా యదక్షిపీడనేఽపి న క్షుభ్యన్తీతి భావః॥

తపఃప్రభావమాహ-

కృతాభిషేకాం హుతజాతవేదసం త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమధీతినీమ్।

దిదృక్షవస్తామృషయోఽభ్యుపాగమన్న ధర్మవృద్ధేషు వయః సమీక్ష్యతే॥౧౬॥

కృతేతి॥ కృతాభిషేకాం కృతస్నానాం హుతజాతవేదసం హుతాగ్నికామ్। కృతహోమామిత్యర్థః। త్వచా వల్కలేనోత్తరాసఙ్గవతీముత్తరీయవతీం త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమ్। అధీతమస్యా అస్తీత్యధీతినీం స్తుతిపాఠాదికుర్వతీమ్। 'ఇష్టాదిభ్యశ్చ' ఇతీనిప్రత్యయః। తాం దేవీం దిదృక్షవో ద్రష్టుమిచ్ఛవ ఋషయో మునయోఽభ్యుపాగమన్సముపాగతాః। న చాత్ర

కనిష్ఠసేవాదోష ఇత్యాహ–ధర్మవృద్ధేషు వయో న సమీక్ష్యతే న ప్రమాణీక్రియతే। సతి ధర్మజ్యైష్ఠ్యే వయోజ్యైష్ఠ్యం న ప్రయోజకమిత్యర్థః। తథా చ మనుః–'న తేన వృద్ధో భవతి యేనాస్య పలితం శిరః। యో వా యువాప్యధీయానస్తం దేవాః స్థవిరం విదుః॥' ఇతి॥

విరోధిసత్త్వోజ్ఝితపూర్వమత్సరం ద్రుమైరభీష్టప్రసవార్చితాతిథి।

నవోటజాభ్యన్తరసంభృతానలం తపోవనం తచ్చ బభూవ పావనమ్॥౧౭॥

విరోధీతి॥ విరోధిభిః సత్త్వైర్గోవ్యాఘ్రాదిభిరుజ్ఝితపూర్వమత్సరం త్యక్తపూర్వవైరమ్। హింసారహితమిత్యర్థః। ద్రుమైరభీష్టప్రసవేనేష్టఫలేనార్చితాః పూజితా అతిథయో యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। నవానాముటజానాం పర్ణశాలానామభ్యన్తరేషు సంభృతాః సంచితా అనలా అగ్నయో యస్మింస్తత్తథోక్తం తచ్చ తపోవనమ్। పావయతీతి పావనం బభూవ। అహింసాతిథిసత్కారాగ్నిపరిచర్యాభిర్జగత్పావనం బభూవేత్యర్థః॥

యదా ఫలం పూర్వతపఃసమాధినా న తావతా లభ్యమమంస్త కాఙ్క్షితమ్।

తదానపేక్ష్య స్వశరీరమార్దవం తపో మహత్సా చరితుం ప్రచక్రమే॥౧౮॥

యదేతి॥ సా దేవీ యదా యస్మిన్కాలే తావతా తావత్ప్రమాణేన పూర్వతపఃసమాధినా పూర్వేణానుష్ఠీయమానప్రకారేణ తపోనియమేన కాఙ్క్షితం ఫలం లభ్యం లబ్ధుం శక్యం నామంస్త। అశక్యమమంస్తేత్యర్థః। తదా తత్కాలే। అవిలమ్బేనేత్యర్థః। స్వశరీరస్య మార్దవం మృదుత్వం సౌకుమార్యమనపేక్ష్యావిగణయ్య మహద్దుశ్చరం తపశ్చరితుం సాధయితుం ప్రచక్రమ ఉపచక్రమే॥

క్లమం యయౌ కన్దుకలీలయాపి యా తయా మునీనాం చరితం వ్యగాహ్యత।

ధ్రువం వపుః కాఞ్చనపద్మనిర్మితం మృదు ప్రకృత్యా చ ససారమేవ చ॥౧౯॥

క్లమమితి॥ యా దేవీ కన్దుకలీలయా కన్దుకక్రీడయాపి క్లమం యయౌ గ్లానిం ప్రాప తయా దేవ్యా మునీనాం చరితం తీవ్రం తపో వ్యగాహ్యత ప్రవిష్టమ్। అత్రోత్ప్రేక్షతే-ధ్రువమస్యా వపుః కాఞ్చనపద్మేన సువర్ణకమలేన నిర్మితం ఘటితమ్। అతఏవ ప్రకృత్యా పద్మస్వభావేన

మృదు చ సుకుమారమపి కాఞ్చనస్వభావేన ససారం చ కఠినమేవ। తథా చ తదుపాదానత్వాద్దేవ్యా వపుషః సుకుమారస్యాపి తీవ్రతపఃక్షమత్వమిత్యుత్ప్రేక్షార్థః॥

శుచౌ చతుర్ణాం జ్వలతాం హవిర్భుజాం శుచిస్మితా మధ్యగతా సుమధ్యమా।

విజిత్య నేత్రప్రతిఘాతినీం ప్రభామనన్యదృష్టిః సవితారమైక్షత॥౨౦॥

శుచావితి॥ శుచౌ గ్రీష్మే శుచిస్మితా విశదమన్దహాసా సుమధ్యమా పార్వతీ జ్వలతాం దీప్తిమతాం చతుర్ణాం హవిర్భుజామగ్నీనాం మధ్యగతా సతీ। నేత్రే ప్రతిహన్తీతి తాం నేత్రప్రతిఘాతినీం ప్రభాం సావిత్రం తేజో విజిత్య న విద్యతేఽన్యత్ర దృష్టిర్యస్యాః సానన్యదృష్టిః సతీ సవితారం సూర్యమైక్షత దదర్శ। 'గ్రీష్మే పఞ్చాగ్నిమధ్యస్థో వర్షాసు స్థణ్డిలేశయః' ఇతి స్మరణాత్। పఞ్చాగ్నిమధ్యే తపశ్చచారేత్యర్థః। తత్ర సవితైవ పఞ్చమోఽగ్నిః– 'అగ్నిః సవితా సవితైవాగ్నిః' ఇతి శ్రౌతలిఙ్గాత్॥

తథాతితప్తం సవితుర్గభస్తిభిర్ముఖం తదీయం కమలశ్రియం దధౌ।

అపాఙ్గయోః కేవలమస్య దీర్ఘయోః శనైః శనైః శ్యామికయా కృతం పదమ్॥౨౧॥

తథేతి॥ సవితుః సూర్యస్య గభస్తిభిః కిరణైస్తథా పూర్వోక్తప్రకారేణాతితప్తం సంతప్తం తస్యా ఇదం తదీయం ముఖం కమలశ్రియం కమలస్య శోభాం దధౌ ప్రాప। యథా రవితాపాత్కమలం న మ్లాయతి ప్రత్యుత వికసతి తథా తదీయం ముఖమాసీదితి భావః। కింత్వస్య ముఖస్య దీర్ఘయోరపాఙ్గయోః కేవలం నేత్రాన్తయోరేవ శనైఃశనైర్మన్దంమన్దం శ్యామికయా కాలిమ్నా పదం స్థానం కృతమ్। తయోః సౌకుమార్యాదిత్యర్థః॥

అయాచితోపస్థితమమ్బు కేవలం రసాత్మకస్యోడుపతేశ్చ రశ్మయః।

బభూవ తస్యాః కిల పారణావిధిర్న వృక్షవృత్తివ్యతిరిక్తసాధనః॥౨౨॥

అయాచితేతి॥ అయాచితోపస్థితమప్రార్థితోపనతం కేవలమమ్బూదకం రసాత్మకస్యామృతమయస్యోడూనాం నక్షత్రాణాం పతిశ్చన్ద్రస్తస్య రశ్మయశ్చ తస్యాః పార్వత్యాః పారణావిధిరభ్యవహారకర్మ బభూవ। తావన్మాత్రసాధనకోఽభూదిత్యర్థః।

సాధ్యసాధనయోరభేదేన వ్యపదేశ: సాధనాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః। కిలేతి ప్రసిద్ధౌ। వృక్షాణాం యా వృత్తిర్జీవనోపాయస్తద్వ్యతిరిక్తం సాధనముపాయో యస్య స తథోక్తః పారణావిధిర్న బభూవ। వృక్షోఽప్యయాచితోపస్థితేన మేఘోదకేనేన్దుకిరణైశ్చ జీవతీతి ప్రసిద్ధమ్। అమ్బికాపి తావన్మాత్రమవాలమ్బతేత్యర్థః॥

నికామతప్తా వివిధేన వహ్నినా నభశ్చరేణేన్ధనసంభృతేన సా।

తపాత్యయే వారిభిరుక్షితా నవైర్భువా సహోష్మాణమముఞ్చదూర్ధ్వగమ్॥౨౩॥

నికామేతి॥ వివిధేన పఞ్చవిధేనేత్యర్థః। నభశ్చరేణ ఖేచరేణ। ఆదిత్యరూపేణేత్యర్థః। ఇన్ధనసంభృతేన కాష్ఠసమిద్ధేన వహ్నినా నికామమత్యన్తం తప్తా సామ్బికా తపాత్యయే గ్రీష్మాన్తే। ప్రావృషీత్యర్థః। నవైర్వారిభిరుక్షితా సిక్తా సతీ భువా పఞ్చాగ్నితప్తయా సహోర్ధ్వగమూర్ధ్వప్రసృతమూష్మాణం బాష్పమముఞ్చత్। 'గ్రీష్మోష్మవాష్పమూష్మాణమ్' ఇతి యాదవః॥

స్థితాః క్షణం పక్ష్మసు తాడితాధరాః పయోధరోత్సేధనిపాతచూర్ణితాః।

వలీషు తస్యాః స్ఖలితాః ప్రపేదిరే చిరేణ నాభిం ప్రథమోదవిన్దవః॥౨౪॥

స్థితా ఇతి॥ ఉదకస్య బిన్దవ ఉదబిన్దవః। 'మన్థౌదన–'ఇత్యాదినోదకశబ్దస్యోదాదేశః। ప్రథమ ఉదబిన్దవః। ప్రథమవిశేషణాద్బిన్దూనాం విరలత్వం బహువచనాన్నాతివిరలత్వం చ గమ్యతే। తథా చ చిరత్వనాభ్యన్తరగమనయోర్నిర్వాహః। తస్యాః పార్వత్యాః పక్ష్మసు నేత్రలోమసు క్షణం స్థితాః స్థితిం గతాః। స్థితా ఇత్యనేన పక్ష్మణాం సాన్ద్రత్వం క్షణమితి స్నైగ్ధ్యం చ గమ్యతే। అనన్తరం తాడితో వ్యథితోఽధర ఓష్ఠో యైస్తే తథోక్తాః। ఏతేనాధరస్య మార్దవం గమ్యతే। తతః పయోధరయోః స్తనయోరుత్సేధ ఉపరిభాగే నిపాతేన పతనేన చూర్ణితా జర్జరితాః। కుచకాఠిన్యాదితి భావః। తదను వలీషూదరరేఖాసు స్ఖలితాః। నిమ్నోన్నతత్వాదితి భావః। ఇత్థం చిరేణ న తు శీఘ్రమ్। ప్రతిబన్ధబాహుల్యాదితి భావః। నాభిం ప్రపేదిరే ప్రవిష్టా న తు నిర్జగ్ముః। ఏతేన నాభేర్గామ్భీర్యం గమ్యతే। అత్ర ప్రతిపదమర్థవత్త్వాత్పరికరాలంకారః॥

శిలాశయాం తామనికేతవాసినీం నిరన్తరాస్వన్తరవాతవృష్టిషు।

వ్యలోకయన్నున్మిషితైస్తడిన్మయైర్మహాతపః సాక్ష్య ఇవ స్థితాః క్షపాః ॥౨౫॥

శిలాశయామితి॥ నిరన్తరాసు నీరన్ధ్రాస్వన్తరే మధ్యే వాతో యాసాం తాదృశ్యో యా వృష్టయస్తాస్వన్తరవాతవృష్టిషు। న నికేతే గృహే వసతీత్యనికేతవాసినీమ్। అనావృతదేశవాసినీమిత్యర్థః। శిలాయాం శేత ఇతి శిలాశయాం శిలాతలశాయినీమ్। 'అధికరణే శేతేః' ఇత్యచ్ప్రత్యయః। తాం పార్వతీం సాక్షాద్ద్రష్టా సాక్షీ। 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామ్' ఇతీనిప్రత్యయః। తస్య కర్మ సాక్ష్యం మహాతపసః సాక్ష్యే స్థితాః క్షపాస్తడిన్మయైర్విద్యుద్రూపైరున్మిషితైరవలోకనైర్వ్యలోకయన్నివ। ఇవేతి చక్షుషా విలోకనమేవోత్ప్రేక్ష్యతే। సాక్ష్యం తు 'ఆదిత్యచన్ద్రావనిలోఽనలశ్చ ద్యౌర్భూమిరాపో హృదయం యమశ్చ। అహశ్చ రాత్రిశ్చ ఉభే చ సంధ్యే ధర్మశ్చ జానాతి నరస్య వృత్తమ్॥' ఇతి ప్రమాణసిద్ధత్వాన్నోత్ప్రేక్ష్యమిత్యనుసంధేయమ్॥

ఏవం వర్షాసు విహితం తపఃప్రకారముక్త్వా సంప్రతి హేమన్తే తపశ్చరణప్రకారమాహ–

నినాయ సాత్యన్తహిమోత్కిరానిలాః సహస్యరాత్రీరుదవాసతత్పరా।

పరస్పరాక్రన్దిని చక్రవాకయోః పురో వియుక్తే మిథునే కృపావతి॥౨౬॥

నినాయేతి॥ సా పార్వతీ। ఉత్కిరన్తి క్షిపన్తీత్యుత్కిరాః। 'ఇగుపధజ్ఞా–'ఇత్యాదినా కః। అత్యన్తం హిమానాముత్కిరా అనిలా యాసు తాః సహస్యరాత్రీః పౌషరాత్రీః। 'పౌషే తైషసహస్యౌ ద్వౌ' ఇత్యమరః। ఉదకే వాస ఉదవాసః। 'పేషంవాసవాహనధిషు చ' ఇత్యుదాదేశః। ఉదవాసే తత్పరా ఆసక్తా తథా పరస్పరమాక్రన్దిన్యన్యోన్యమాక్రోశిని పురోఽగ్రే వియుక్తే విరహిణి। వియోగం ప్రాప్త ఇతి యావత్। చక్రవాకీ చ చక్రవాకశ్చ చక్రవాకౌ తయోశ్చక్రవాకయోర్మిథునే ద్వన్ద్వే కృపావతీ సతీ నినాయ। దుఃఖిషు కృపాలుత్వం మహతాం స్వభావ ఇతి చక్రవాకమిథునే కృపా న తు కామితయేతి వాచ్యానవకాశః। 'అప్సు వాసస్తు హేమన్తే క్రమశో వర్ధయేత్తపః' ఇతి మనుః॥

ముఖేన సా పద్మసుగన్ధినా నిశి ప్రవేపమానాధరపత్రశోభినా।

తుషారవృష్టిక్షతపద్మసంపదాం సరోజసంధానమివాకరోదపామ్॥౨౭॥

ముఖేనేతి॥ సా పార్వతీ నిశి రాత్రౌ పద్మవత్సుగన్ధినా సురభిణా। 'గన్ధస్యేత్—' ఇత్యాదినేకారః। ప్రవేపమానః కమ్పమానోఽధర ఓష్ఠ ఏవ పత్రం దలం తేన శోభత ఇతి తథోక్తేన ముఖేన తుషారవృష్ట్యా తుహినవర్షేణ క్షతా నాశితాః పద్మసంపదో యాసాం తాసామపాం సరోజసంధానం పద్మసంఘట్టనమకరోదివ। ఇత్యుత్ప్రేక్షాలంకారః। పద్మాన్తరం తుహినేనోపహన్యతే తన్ముఖపద్మం తు న తథేతి వ్యతిరేకాలంకారో వ్యజ్యత ఇత్యుభయోః సంకరః॥

స్వయం విశీర్ణద్రుమపర్ణవృత్తితా పరా హి కాష్ఠా తపసస్తయా పునః।

తదప్యపాకీర్ణమతః ప్రియంవదాం వదన్త్యపర్ణేతి చ తాం పురావిదః॥౨౮॥

స్వయమితి॥ స్వయం విశీర్ణాని స్వతశ్చ్యుతాని ద్రుమపర్ణాన్యేవ వృత్తిర్జీవనం యస్య తస్య భావస్తత్తా తపసః పరా కాష్ఠా పరముత్కర్షో హి। 'కాష్ఠోత్కర్షే స్థితౌ దిశి' ఇత్యమరః। తయా దేవ్యా పునస్తత్పర్ణవర్తనమప్యపాకీర్ణమపాకృతమ్। అతః పర్ణాపాకరణాద్ధేతోః। ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదా। 'ప్రియవశే వదః ఖచ్' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి ముమాగమః। తాం పార్వతీం పురావిదః పురాణజ్ఞాస్తపఃకరణసమయేఽవిద్యమానం పర్ణభక్షణం యస్యాః సాపర్ణేతి వదన్తి। నామాన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః। అత్ర 'అపర్ణామ్' ఇత్యపపాఠః। ఇతిశబ్దాభిహితే ద్వితీయానుపపత్తేః। యథాహ వామనః—'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాత్' ఇతి। స్వయం ప్రియంవదాః పరేషామపి ప్రియవాదభాజనాని భవన్తీతి భావః॥

మృణాలికాపేలవమేవమాదిభిర్వ్రతైః స్వమఙ్గం గ్లపయన్త్యహర్నిశమ్।

తపః శరీరైః కఠినైరుపార్జితం తపస్వినాం దూరమధశ్చకార సా॥౨౯॥

మృణాలికేతి॥ మృణాలికాపేలవం పద్మినీకన్దకోమలం స్వం స్వకీయమఙ్గం శరీరమేవముక్తప్రకారతోయాగ్నిమధ్యవాసవ్రతమాదిర్యేషాం తైర్వ్రతైరహశ్చ నిశా చాహర్నిశమ్। సమాహారే ద్వన్ద్వైకవద్భావః। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। గ్లపయన్తీ కర్శయన్తీ సా పార్వతీ కఠినైః క్లేశసహైరిత్యర్థః। శరీరైరుపార్జితం సంపాదితం తపస్వినామృషీణాం తపో దూరమత్యన్తమధశ్చకార తిరశ్చకార। అతిశిశ్య ఇత్యర్థః। తపస్విభిరప్యేవం తపః కర్తుం న శక్యత ఇతి తాత్పర్యార్థః॥

అథాజినాషాఢధరః ప్రగల్భవాగ్జ్వలన్నివ బ్రహ్మమయేన తేజసా।

వివేశ కశ్చిజ్జటిలస్తపోవనం శరీరబద్ధః ప్రథమాశ్రమో యథా॥౩౦॥

అథేతి॥ అథానన్తరమజినం కృష్ణమృగత్వక్। ఆషాఢః ప్రయోజనమస్యేత్యాషాఢః పాలాశదణ్డః। 'పాలాశో దణ్డ ఆషాఢ:' ఇత్యమరః। 'విశాఖాషాఢాదణ్మన్థదణ్డయోః' ఇత్యణ్ప్రత్యయః। తయోర్ధరస్తథోక్తః ప్రగల్భవాక్ప్రౌఢవచనో బ్రహ్మమయేన వైదికేన తేజసా। బ్రహ్మవర్చసేనేత్యర్థః। జ్వలన్నివ స్థితః। ఇవశబ్దో నిర్ధారణార్థః। కశ్చిదనిర్దిష్టో జటిలో జటావాన్। బ్రహ్మచారీతి శేషః। పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్ప్రత్యయః। శరీరబద్ధో బద్ధశరీరః। శరీరవానిత్యర్థః। వాహితాగ్న్యాదిషు పాఠాత్సాధుః। ప్రథమాశ్రమో యథా బ్రహ్మచర్యాశ్రమ ఇవ। యథాశబ్ద ఇవార్థే। తపోవనమ్। దేవ్యా ఇతి శేషః। వివేశ ప్రవిష్టవాన్॥

తమాతిథేయీ బహుమానపూర్వయా సపర్యయా ప్రత్యుదియాయ పార్వతీ।

భవన్తి సామ్యేఽపి నివిష్టచేతసాం వపుర్విశేషేష్వతిగౌరవాః క్రియాః॥౩౧॥

తమితి॥ అతిథిషు సాధ్వ్యాతిథేయీ। 'పథ్యతిథి–'ఇత్యాదినా ఢఞ్ప్రత్యయః। 'టిడ్ఢాణఞ్—' ఇత్యాదినా జీప్। పార్వతీ తం బ్రహ్మచారిణం బహుమానపూర్వయా। బహుమానః, పూర్వో యస్యాస్తయా। గౌరవపూర్వయేత్యర్థః। సపర్యయార్చయా। 'సపర్యార్చార్హణాః సమాః' ఇత్యమరః। ప్రత్యుదియాయ ప్రత్యుజ్జగామ। కథం సమానేఽపి తస్యాస్తాదృశీ ప్రతిపత్తిరత ఆహ–సామ్యే సత్యపి నివిష్టచేతసాం స్థిరచిత్తానాం వపుర్విశేషేషు వ్యక్తివిశేషేష్వతిశయితం గౌరవం యాసు తా అతిగౌరవా అతిగౌరవసహితాః క్రియాశ్చేష్టా భవన్తి। ప్రవర్తన్త ఇత్యర్థః। సాధవో న సామ్యాభినివేశిన ఇతి భావః॥

విధిప్రయుక్తాం పరిగృహ్య సత్క్రియాం పరిశ్రమం నామ వినీయ చ క్షణమ్।

ఉమాం స పశ్యన్నృజునైవ చక్షుషా ప్రచక్రమే వక్తుమనుజ్ఝితక్రమః॥౩౨॥

విధీతి॥ స బ్రహ్మచారీ విధినా ప్రయుక్తామనుష్ఠితాం సత్క్రియాం పూజాం పరిగృహ్య స్వీకృత్య క్షణం పరిశ్రమం విశ్రామం చ వినీయ నామ। నామేత్యపరమార్థే। అథోమామృజునైవ విలాసరహితేనైవ చక్షుషా పశ్యన్ననుజ్ఝితక్రమోఽత్యక్తోచితపరిపాటీకః సన్। వక్తుం ప్రచక్రమే ప్రారేభే॥

అపి క్రియార్థం సులభం సమిత్కుశం జలాన్యపి స్నానవిధిక్షమాణి తే।
అపి స్వశక్త్యా తపసి ప్రవర్తసే శరీరమాద్యం ఖలు ధర్మసాధనమ్॥33॥

అపీతి॥ అత్రాపిశబ్దః ప్రశ్నే। క్రియార్థం హెూమాదికర్మానుష్ఠానార్థమ్। సమిధశ్చ కుశాశ్చ సమిత్కుశమ్। 'జాతిరప్రాణినామ్' ఇతి ద్వన్ద్వైకవద్భావః। సులభమపి సులభం కచ్చిత్। జలాని తే తవ స్నానవిధిక్షమాణి స్నానక్రియాయోగ్యాన్యపి కచ్చిత్। కించ స్వశక్త్యా నిజసామర్థ్యానుసారేణ తపసి ప్రవర్తసేఽపి। దేహమపీడయిత్వా తపశ్చరసి కచ్చిదిత్యర్థః। యుక్తం చ నామైతత్ ఖలు యస్మాచ్ఛరీరమాద్యం ధర్మసాధనమ్। ధర్మస్తు కాయేన వాచా బుద్ధ్యా ధనాదినా చ బహుభిః సాధ్యతే తేషు చ వపురేవ ముఖ్యం సాధనమ్। సతి దేహే ధర్మార్థకామమోక్షలక్షణాశ్చతుర్వర్గాః సాధ్యన్తే। అతఏవ 'సతతమాత్మానమేవ గోపయీత' ఇతి శ్రుతిః॥

అపి త్వదావర్జితవారిసంభృతం ప్రవాలమాసామనుబన్ధి వీరుధామ్।
చిరోజ్ఝితాలక్తకపాటలేన తే తులాం యదారోహతి దన్తవాససా॥3४॥

అపీతి॥ త్వయావర్జితేన సిక్తేన వారిణా సంభృతం జనితమాసాం వీరుధాం లతానాం ప్రవాలం పల్లవమనుబన్ధ్యప్యనుస్యూతం కిమ్। యత్ప్రవాలం చిరోజ్ఝితశ్చిరకాలత్యక్తో లాక్షారాగో యేన తత్తథాపి పాటలమ్। స్వభావరక్తమిత్యర్థః। తేన చిరోజ్ఝితాలక్తకపాటలేన తే తవ దన్తవాససాధరేణ। 'ఓష్ఠాధరౌ తు రదనచ్ఛదౌ దశనవాససీ' ఇత్యమరః। తులాం సామ్యమారోహతి। గచ్ఛతీత్యర్థః। అత్ర తులాశబ్దస్య సాదృశ్యవాచిత్వాత్తద్యోగేఽపి 'తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యామ్—'ఇతి న తృతీయాప్రతిషేధస్తత్ర సూత్రే సదృశవాచిన ఏవం గ్రహణాదితి॥

అపి ప్రసన్నం హరిణేషు తే మనః కరస్థదర్భప్రణయాపహారిషు।
య ఉత్పలాక్షి ప్రచలైర్విలోచనైస్తవాక్షిసాదృశ్యమివ ప్రయుఞ్జతే॥3౫॥

అపీతి॥ కరస్థాన్దర్భాన్ప్రణయేన స్నేహేనాపహరన్తీతి తే తథోక్తేషు। సాపరాధేష్వితి భావః। 'కరస్థదర్భప్రణయాపరాధిషు' ఇతి పాఠే దర్భాణాం ప్రణయేన ప్రార్థనయాపరాధిషు హరిణేషు

విషయే తే మనః ప్రసన్నమపి న క్షుభితం కిమ్। సాపరాధేష్వపి న కోపితవ్యం తపస్విభిరితి భావః। హే ఉత్పలాక్షి, యే హరిణాః ప్రచలైశ్చఞ్చలైర్విలోచనైర్నేత్రైస్తవాక్షిసాదృశ్యం ప్రయుఞ్జత ఇవాభినయన్తీవ। ప్రసన్నత్వాన్మృగనేత్రాణి త్వన్నయనైః సామ్యముపయాన్తీతి భావః 'ఉత్పలక్షేపచలైః' ఇతి పాఠాన్తర ఉత్పలకమ్పచలైః భావానయనేన ద్రవ్యానయనమితి న్యాయేన క్షిప్యమాణోత్పలచలైరిత్యర్థః॥

యదుచ్యతే పార్వతి పాపవృత్తయే న రూపమిత్యవ్యభిచారి తద్వచః।

తథాహి తే శీలముదారదర్శనే తపస్వినామప్యుపదేశతాం గతమ్॥౩౬॥

యదితి॥ హే పార్వతి, రూపం సౌమ్యాకృతిః పాపవృత్తయే పాపాచరణాయ న భవతీతి యదుచ్యతే। లోకైరితి శేషః। తద్వచో న వ్యభిచరతి న స్ఖలతీత్యవ్యభిచారి సత్యమ్। 'యత్రాకృతిస్తత్ర గుణాః' 'న సురూపాః పాపసమాచారా భవన్తి' ఇత్యాదయో లోకవాదా న విసంవాదమాసాదయన్తీత్యర్థః। కిమితి జ్ఞాయతే–తథాహి। హే ఉదారదర్శనే ఆయతాక్షి। సురూపే ఇత్యర్థః। అథవోన్నతజ్ఞానే। వివేకవతీత్యర్థః। తే తవ శీలం సద్వృత్తమ్। 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇత్యమరః। తపస్వినామప్యుపదిశ్యతేఽనేనేత్యుపదేశః ప్రవర్తకం ప్రమాణం తత్తాముపదేశతాం గతం ప్రాప్తమ్। మునయోఽపి త్వాం వీక్ష్య స్వవృత్తే ప్రవర్తన్త ఇతి భావః॥

వికీర్ణసప్తర్షిబలిప్రహాసిభిస్తథా న గాఙ్గైః సలిలైర్దివశ్చ్యుతైః।

యథా త్వదీయైశ్చరితైరనావిలైర్మహీధరః పావిత ఏష సాన్వయః॥౩౭॥

వికీర్ణేతి॥ ఏష మహీధరో హిమవాన్। సప్త చ తే ఋషయశ్చ సప్తర్షయః। 'దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సమాసః। వికీర్ణైః పర్యస్తైః సప్తర్షీణాం సంబన్ధిభిర్బలిభిః పుష్పోపహారైః ప్రహసన్తి యే తథోక్తైర్దివోఽన్తరిక్షాచ్చ్యుతైర్గాఙ్గైః సలిలైస్తథా న పావితః। అనావిలైరకలుషైస్త్వదీయైశ్చరితైర్యథా సాన్వయః సపుత్రపౌత్రః పావితః పవిత్రీకృతః॥

అనేన ధర్మః సవిశేషమద్య మే త్రివర్గసారః ప్రతిభాతి భావిని।

త్వయా మనోనిర్విషయార్థకామయా యదేక ఏవ ప్రతిగృహ్య సేవ్యతే॥౩౮॥

అనేనేతి॥ హే భావిని ప్రశస్తాభిప్రాయే, అనేన కారణేన ధర్మః సవిశేషం సాతిశయమద్య మే। త్రయాణాం ధర్మకామార్థానాం వర్గస్త్రివర్గః। 'త్రివర్గో ధర్మకామార్థైశ్చతుర్వర్గః సమోక్షకైః' ఇత్యమరః। తత్ర సారః శ్రేష్ఠః ప్రతిభాతి। యద్యస్మాత్కారణాన్మనసో నిర్విషయావర్థకామౌ యస్యాస్తయా త్వయైకో ధర్మ ఏవ ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య సేవ్యతే। యత్త్వయార్థకామౌ విహాయ ధర్మ ఏవావలమ్బితః, అతః సర్వేషాం నః స శ్రేయానితి ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః॥

సంప్రతి మనోరథం జిజ్ఞాసుః ప్రస్తౌతి—

ప్రయుక్తసత్కారవిశేషమాత్మనా న మాం పరం సంప్రతిపత్తుమర్హసి।

యతః సతాం సంనతగాత్రి సంగతం మనీషిభిః సాప్తపదీనముచ్యతే॥౩౯॥

ప్రయుక్తేతి॥ ఆత్మనా త్వయా ప్రయుక్తః కృతః సత్కారవిశేషః పూజాతిశయో యస్య తం మాం పరమన్యం సంప్రతిపత్తుమవగన్తుం నార్హసి। హే సంనతగాత్రి సంనతాఙ్గి। 'అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యః' ఇతి వక్తవ్యాన్ఙీప్। యతః కారణాన్మనస ఈషిభిర్మనీషిభిర్విద్వద్భిః। శకన్ధ్వాదిత్వాత్సాధుః। సతాం సంగతం సఖ్యం సప్తభిః పదైరాపద్యత ఇతి సాప్తపదీనం సప్తపదోచ్చారణసాధ్యముచ్యతే। తచ్చావయోస్త్వత్కృతసత్కారప్రయోగాదేవ సిద్ధమిత్యర్థః। 'సాప్తపదీనం సఖ్యమ్' ఇతి నిపాతనాత్సాధు॥

అతోఽత్ర కించిద్భవతీం బహుక్షమాం ద్విజాతిభావాదుపపన్నచాపలః।

అయం జనః ప్రష్టుమనాస్తపోధనే న చేద్రహస్యం ప్రతివక్తుమర్హసి॥౪౦॥

అత ఇతి॥ హే తపోధనే, అతః సఖ్యాద్ధేతోరత్ర ప్రస్తావే బహుక్షమామ్। బహూక్తిసహామ్, యద్వా క్షమావతీమ్। భవతీం త్వాం ద్విజాతిభావాద్బ్రాహ్మణత్వాదుపపన్నచాపలః సులభధార్ష్ట్యోఽయం జనః। స్వయమిత్యర్థః। కించిత్ప్రష్టుం మనో యస్య స కించిత్ప్రష్టుమనాః ప్రష్టుకామః। 'తుం కామమనసోరపి' ఇతి మకారలోపః। రహసి భవం రహస్యం గోప్యం న చేత్ప్రతివక్తుమర్హసి॥

ప్రష్టవ్యమాహ–

కులే ప్రసూతిః ప్రథమస్య వేధసస్త్రిలోకసౌన్దర్యమివోదితం వపుః।

అమృగ్యమైశ్వర్యసుఖం నవం వయస్తపఃఫలం స్యాత్కిమతః పరం వద॥౪౧॥

కుల ఇతి॥ ప్రథమస్య వేధసో హిరణ్యగర్భస్య కులేఽన్వవాయే ప్రసూతిరుత్పత్తిః। 'యజ్ఞార్థం హి మయా సృష్టో హిమవానచలేశ్వరః' ఇతి బ్రహ్మపురాణవచనాత్। వపుః శరీరం త్రయాణాం లోకానాం సౌన్దర్యమివోదితమేకత్ర సమాహృతమ్। ఐశ్వర్యసుఖం సంపత్సుఖమమృగ్యమన్వేషణీయం న భవతి। కింతు సిద్ధమేవేత్యర్థః। వయో నవమ్। యౌవనమిత్యర్థః। అతః పరమతోఽన్యత్కిం తపఃఫలం స్యాద్వద। అస్తి చేదితి శేషః। న కించిదస్తీత్యర్థః॥

భవత్యనిష్టాదపి నామ దుఃసహాన్మనస్వినీనాం ప్రతిపత్తిరీదృశీ।

విచారమార్గప్రహితేన చేతసా న దృశ్యతే తచ్చ కృశోదరి త్వయి॥౪౨॥

భవతీతి॥ దుఃసహాత్సోఢుమశక్యాదనిష్టాద్భర్త్రాదికృతాదపి మనస్వినీనాం ధీరస్త్రీణామీదృశీ తపశ్చరణలక్షణా ప్రతిపత్తిః ప్రవృత్తిః। 'ప్రతిపత్తిస్తు గౌరవే। ప్రాప్తౌ ప్రవృత్తౌ ప్రాగల్భ్యే' ఇతి కేశవః। భవతి నామ। నామేతి సంభావనాయామ్। విచారమార్గే ప్రహితేన చేతసా చిత్తేన తదనిష్టం చ। హే కృశోదరి, త్వయి న దృశ్యతే। విచార్యమాణే తదపి నాస్త్యసంభావితత్వాదిత్యర్థః॥

అనిష్టాభావమేవ ప్రపఞ్చయతి–

అలభ్యశోకాభిభవేయమాకృతిర్విమాననా సుభ్రు కుతః పితుర్గృహే।

పరాభిమర్శో న తవాస్తి కః కరం ప్రసారయేత్పన్నగరత్నసూచయే॥౪౩॥

అలభ్యేతి॥ హే సుభ్రు, ఇయం త్వదీయాకృతిర్మూర్తిరలభ్యో లబ్ధుమనర్హః శోకేన భర్త్రాద్యవమానజేన దుఃఖేనాభిభవస్తిరస్కారో యస్యాః సా తథోక్తా। దృశ్యత ఇతి శేషః। అసంభావితశ్చాయమర్థ ఇత్యాహ–పితుర్గృహే విమాననావమానః కుతః। న సంభావ్యత

ఏవేత్యర్థః। 'సుభ్రూః కుతస్తాతగృహేఽవమాననమ్' ఇతి పాఠాన్తరకరణం తు సాధ్వసమేవోక్తోపపత్తిసంభవాత్। అన్యత్రాపి 'సుభ్రు త్వం కుపితేత్యపాస్తమశనం త్యక్తా కథా యోషితామ్' ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాద్వంశస్థవృత్తే పాదాదౌ జగణభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చేత్యలం గోష్ఠీభిః। న చాన్యస్మాద్బ్రవీత్యాహ–పరాభిమర్శః పరధర్షణం తు తవ నాస్తి। పన్నగరత్నసూచయే ఫణిశిరోమణిశలాకాం గ్రహీతుమిత్యర్థః। 'క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః' ఇతి చతుర్థీ। కరం హస్తం కః ప్రసారయేత్సుభ్రు' ఇత్యత్ర భ్రూశబ్దస్యోవఙ్స్థానీయత్వాత్ 'నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీ' ఇతి నదీసంజ్ఞాప్రతిషేధాత్ 'అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వత్వం నాస్తి। తేన హ్రస్వః ప్రామాదిక ఇతి కేచిత్। అన్యే తు 'అప్రాణిజాతేశ్చారజ్జ్వాదీనామ్' ఇత్యత్ర 'అలాబూః' 'కర్కంధూః' ఇత్యుకారాన్తాదప్యూఙ్ప్రత్యయముదాజహార భాష్యకారః। ఏతస్మాదేవ జ్ఞాపకాత్క్వచిదూకారాన్తస్యాప్యూఙన్తత్వాన్నదీత్వే హ్రస్వత్వమిత్యాహుః। అతఏవాహ వామనః– 'ఊకారాదప్యూఙ్ప్రకృతేః' ఇతి॥

కిమిత్యపాస్యాభరణాని యౌవనే ధృతం త్వయా వార్ధకశోభి వల్కలమ్।

వద ప్రదోషే స్ఫుటచన్ద్రతారకా విభావరీ యద్యరుణాయ కల్పతే॥౪౪॥

కిమితీతి॥ హే గౌరి, కిమితి కేన హేతునా యౌవనే త్వయాభరణాన్యపాస్య విహాయ। వృద్ధస్య భావో వార్ధకమ్। మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఙ్ప్రత్యయః। 'వార్ధకం వృద్ధసంఘాతే వృద్ధత్వే వృద్ధకర్మణి' ఇతి విశ్వః। తత్ర శోభత ఇతి వార్ధకశోభి వల్కలం ధృతమ్। ప్రదోషే రజనీముఖే స్ఫుటాః ప్రకటాశ్చన్ద్రస్తారకాశ్చ యస్యాః సా స్ఫుటచన్ద్రతారకా విభావరీ రాత్రిరరుణాయ సూర్యాయ కల్పతే యది అరుణం గన్తుం కల్పతే కిమ్। వద బ్రూహి। 'క్రియార్థోపపదస్య–' ఇత్యాదినా చతుర్థీ। దీప్యమానశశాఙ్కతారకే ప్రదోషే యద్యరుణ ఉదేతి తతో విభూషణాపహారేణ తవ వల్కలధారణం సంఘటత ఇతి భావః॥

తపః ప్రయోజనం నిరాకర్తుమాహ–

దివం యది ప్రార్థయసే వృథా శ్రమః పితుః ప్రదేశాస్తవ దేవభూమయః।

అథోపయన్తారమలం సమాధినా న రత్నమన్విష్యతి మృగ్యతే హి తత్॥౪౫॥

దివమితి॥ దివం స్వర్గం ప్రార్థయసే కామయసే యది తర్హి శ్రమస్తపశ్చరణప్రయాసో వృథా నిష్ఫలః। యది స్వర్గార్థం తప్యసే తతః శ్రమం మా కార్షీః। కుతః। తవ పితుర్హిమవతః ప్రదేశా దేవభూమయః స్వర్గపదార్థాః। తత్రత్యా ఇత్యర్థః। అథోపయన్తారం వరం ప్రార్థయసే తర్హి సమాధినా తపసాలమ్। న కర్తవ్యమిత్యర్థః। నిషేధ్యస్య నిషేధం ప్రతి కరణత్వాత్తృతీయా। తథాహి। రత్నం కర్తృ। నాన్విష్యతి న మృగయతే। గ్రహీతారమితి శేషః। కింతు తద్రత్నం మృగ్యతే గ్రహీతృభిరితి శేషః। న హి వరార్థం త్వయా తపసి వర్తితవ్యం కింతు తేనైవ త్వదర్థమితి భావః॥

వరవాచకాక్షరశ్రవణానన్తరమేవ దేవ్యా ఉష్ణోచ్ఛ్వాసమాలక్ష్య ప్రశ్నేషు చ ప్రత్యుత్తరమనుపలభ్య స్వయమేవాశఙ్క్యాహ–

నివేదితం నిఃశ్వసితేన సోష్మణా మనస్తు మే సంశయమేవ గాహతే।

న దృశ్యతే ప్రార్థయితవ్య ఏవ తే భవిష్యతి ప్రార్థితదుర్లభః కథమ్॥౪౬॥

నివేదితమితి॥ సోష్మణా నిఃశ్వసితేన నిఃశ్వాసవాయునా నివేదితమ్। చిన్తానుభావేనోష్ణోచ్ఛ్వాసేన తే వరార్థిత్వం సూచితమిత్యర్థః। తర్హి కిం ప్రశ్నవ్యసనేనేత్యాహ– మనస్తు తథాపి మే సంశయమేవ గాహతే ప్రాప్నోతి। కుతః। తే తవ। 'కృత్యానాం కర్తరి వా' ఇతి షష్ఠీ। ప్రార్థయితవ్యః ప్రార్థయితుమర్హ ఏవ న దృశ్యతే। ప్రార్థితదుర్లభః ప్రార్థితో యో దుర్లభః స కథం భవిష్యతి। నాస్త్యేవేత్యర్థః॥

అథ పతిప్రార్థనామేవ సిద్ధవత్కృత్యాహ–

అహో స్థిరః కోఽపి తవేప్సితో యువా చిరాయ కర్ణోత్పలశూన్యతాం గతే।

ఉపేక్షతే యః శ్లథలమ్బినీర్జటాః కపోలదేశే కలమాగ్రపిఙ్గలాః॥౪౭॥

అహో ఇతి॥ అహో చిత్రమ్। తవేప్సిత ఆప్తుమిష్టో యువా కోఽపి స్థిరః కఠినః వర్తత ఇతి శేషః। కుతః। యో యువా చిరాయ చిరాత్ప్రభృతి కర్ణోత్పలశూన్యతాం గతే ప్రాప్తే కపోలదేశే గణ్డస్థలే శ్లథాః శిథిలబన్ధనా అతఏవ లమ్బిన్యస్తాః శ్లథలమ్బినీః కలమాః

శాలివిశేషాస్తేషామగ్రాణి తద్వత్పిఙ్గలా జటా ఉపేక్షతే। యస్త్వామీదృశీం దృష్ట్వా న వ్యథతే స నూనం వజ్రహృదయ ఇత్యర్థః॥

మునివ్రతైస్త్వామతిమాత్రకర్శితాం దివాకరాప్లుష్టవిభూషణాస్పదామ్।

శశాఙ్కలేఖామివ పశ్యతో దివా సచేతసః కస్య మనో న దూయతే॥౪౮॥

మునివ్రతైరితి॥ మునివ్రతైశ్చాన్ద్రాయణాదిభిరతిమాత్రమత్యన్తం కర్శితాం కృశీకృతాం దివాకరేణ సూర్యేణాప్లుష్టాని దగ్ధాని వాతాతపసంస్పర్శాన్మృదుత్వాచ్చ శ్యామీకృతాని విభూషణాస్పదాని భూషణస్థానాని యస్యాస్తాం తథోక్తామ్। అతఏవ దివాహని శశాఙ్కరేఖామివ స్థితాం త్వాం పశ్యతః సచేతసో జీవతః కస్య పుంసో మనో న దూయతే న పరితప్యతే। అపి తు సర్వస్యైవేత్యర్థః॥

అవైమి సౌభాగ్యమదేన వఞ్చితం తవ ప్రియం యశ్చతురావలోకినః।

కరోతి లక్ష్యం చిరమస్య చక్షుషో న వక్రమాత్మీయమరాలపక్ష్మణః॥౪౯॥

అవైమీతి॥ తవ ప్రియం వల్లభం సౌభాగ్యమదేన సౌన్దర్యగర్వేణ కర్త్రా। వఞ్చితం విప్రలబ్ధమవైమి వేద్మి। యః ప్రియశ్చతురం మధురమవలోకత ఇతి చతురావలోకినోఽరాలపక్ష్మణః కుటిలరోమ్ణః। 'అరాలం వృజినం జిహ్మమ్' ఇత్యమరః। అస్య త్వదీయస్య చక్షుష ఆత్మీయం వక్త్రం ముఖం చిరం లక్ష్యం విషయం న కరోతి। దృష్టిపథం న గచ్ఛతీత్యర్థః। తదయం గర్వేణ హతో నిష్ఫలాత్మలాభో జాత ఇతి భావః॥

కియచ్చిరం శ్రామ్యసి గౌరి విద్యతే మమాపి పూర్వాశ్రమసంచితం తపః।

తదర్ధభాగేన లభస్వ కాఙ్క్షితం వరం తమిచ్ఛామి చ సాధు వేదితుమ్॥౫౦॥

కియదితి॥ హే గౌరి, కియత్కింప్రమాణకమ్। కిమవధికమిత్యర్థః। చిరం శ్రామ్యసి తపస్యసి। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। మమాపి పూర్వాశ్రమః ప్రథమాశ్రమో బ్రహ్మచర్యాశ్రమస్తత్ర సంచితం సంపాదితం తపో విద్యతే అర్ధశ్చాసౌ భాగశ్చ తేన తస్య తపసోఽర్ధభాగేనైకదేశేన కాఙ్క్షితమిష్టం వరముపయన్తారం లభస్వ। తం వరం సాధు సమ్యగ్వేదితుం జ్ఞాతుమిచ్ఛామి। యద్యసౌ యోగ్యో భవతి తదా మమాపి సంమతిరితి భావః॥

ఇతి ప్రవిశ్యాభిహితా ద్విజన్మనా మనోగతం సా న శశాక శంసితుమ్।

అథో వయస్యాం పరిపార్శ్వవర్తినీం వివర్తితానఞ్జననేత్రమైక్షత॥౫౧॥

ఇతీతి॥ ఇతీత్థం ద్విజన్మనా ద్విజేన ప్రవిశ్యాన్తర్గత్వా। ఆప్తవద్రహస్యముద్భావ్యేత్యర్థః। అభిహితోక్తా సా పార్వతీ మనోగతం హృదిస్థం వరం శంసితుం వక్తుం న శశాక సమర్థా నాభూత్। లజ్జయేతి శేషః। అథోఽనన్తరం పరిపార్శ్వవర్తినీం వయస్యాం సఖీం వివర్తితం విచాలితమనఞ్జనం వ్రతవశాద్వర్జితకజ్జలం నేత్రం యస్మిన్కర్మణి తత్తథైక్షత। నేత్రసంజ్ఞయైవ ప్రత్యుత్తరం వాచయాంచకారేత్యర్థః॥

సఖీ తదీయా తమువాచ వర్ణినం నిబోధ సాధో తవ చేత్కుతూహలమ్।

యదర్థమమ్భోజమివోష్ణవారణం కృతం తపఃసాధనమేతయా వపుః॥౫౨॥

సఖీతి॥ తస్యాః పార్వత్యా ఇయం తదీయా సఖీ వయస్యా తమ్। 'వర్ణః ప్రశస్తః' ఇతి క్షీరస్వామీ। సోఽస్యాస్తీతి వర్ణినం బ్రహ్మచారిణమ్। 'వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణి' ఇతీనిప్రత్యయః। ఉవాచ బ్రూతే స్మ। కిమితి। హే సాధో విద్వన్, తవ కుతూహలం చేత్। శ్రోతుమస్తీతి శేషః। తర్హి నిబోధావగచ్ఛ। ఆకర్ణయేత్యర్థః। 'బుధ అవగమనే' ఇతి ధాతోర్భ్వాదికాల్లోట్। శ్రోతవ్యం కిం తదాహ-యస్మై లాభాయేదం యదర్థమ్। 'అర్థేన సహ నిత్యసమాసః సర్వలిఙ్గతా చ వక్తవ్యా' ఇతి వార్తికం నియమాత్క్రియావిశేషణమ్। ఏతయా పార్వత్యామ్భోజం పద్మముష్ణవారణమాతపత్రమివ వపుః శరీరం తపఃసాధనం కృతమ్। తపః ప్రవృత్తికారణముచ్యతే శ్రూయతామిత్యర్థః॥

'దృఙ్మనఃసఙ్గసంకల్పో జాగరః కృశతారతిః। హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా ఇత్యనఙ్గదశా దశ॥' ఇతి। తత్రాస్యాః కాశ్చిద్దశాః క్రమమనాదృత్యైవ యోజయతి 'ఇయమ్' ఇత్యాదిభిః షడ్భిః శ్లోకైః-

ఇయం మహేన్ద్రప్రభృతీనధిశ్రియశ్చతుర్దిగీశానవమత్య మానినీ।

అరూపహార్యం మదనస్య నిగ్రహాత్పినాకపాణిం పతిమాప్తుమిచ్ఛతి॥౫౩॥

ఇయమితి॥ మానినీ(న్ద్రాణీ)ప్రభృతీరతిశయ్య వర్తితవ్యమిత్యభిమానవతీయం పార్వత్యధి(శ్రియో౽ధికైశ్వర్యాన్మహే(న్ద్రప్రభృతీ-ని(న్ద్రాదీంశ్చతస్పృణాం దిశామీశాని(న్దయమవరుణకుబేరాన్। 'తద్ధితార్థ–' ఇత్యాదినోత్తరపదసమాసః। అవమత్యావధూయ మదనస్య ని(గ్రహాన్నిబర్హణాద్ధేతోః। అకాముకత్వాదిత్యర్థః। రూపేణ సౌన్దర్యేణ హార్యో వశీకరణీయో న భవతీత్యరూపహార్యం పినాకః పాణౌ యస్య తం పినాకపాణిం హరమ్। '(ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః' ఇతి సాధు। పతిం భర్తారమాప్తుమిచ్ఛతి। ఏతేన సంకల్పావస్థా సూచితా॥

అసహ్యహుంకారనివర్తితః పురా పురారిమ(ప్రాప్తముఖః శిలీముఖః।

ఇమాం హృది వ్యాయతపాతమక్షిణోద్విశీర్ణమూర్తేరపి పుష్పధన్వనః॥౫౪॥

అసహ్యేతి॥ పురా పూర్వమసహ్యేన సోఢుమశక్యేన హుంకారేణ రౌ(ద్రేణ నివర్తితః। అతఏవ పురారిం హరమ(ప్రాప్తముఖో౽(ప్రాప్తఫలో విశీర్ణమూర్తేర్నష్టశరీరస్యాపి పుష్పధన్వనః కామస్య శిలీముఖో బాణ ఇమాం పార్వతీం హృది వ్యాయతః। సుదూరావగాఢ ఇతి యావత్। తాదృక్పాతః (ప్రహారో యస్మిన్కర్మణి తత్తథాక్షిణోదకర్మత్। దగ్ధదేహస్యాపి మార్గణో లగ్నః। 'మృదుః సర్వ(త్ర బాధ్యతే' ఇతి భావః। అనేన 'వివృణ్వతీ శైలసుతాపి భావమ్' (3।౬౮) ఇత్య(త్రోక్తం చక్షుః(ప్రీతిమనఃసఙ్గాఖ్యమవస్థాద్వయమనన్తరావస్థోపయోగితయానూద్య కార్శ్యావస్థా సూచితా॥

తదా(ప్రభృత్యున్మదనా పితుర్గృహే లలాటికాచన్దనధూసరాలకా।

న జాతు బాలా లభతే స్మ నిర్వృతిం తుషారసంఘాతశిలాతలేష్వపి॥౫౫॥

తదేతి॥ తదేతి చ్ఛేదః। తదా(ప్రభృతి। తత ఆరభ్యేత్యర్థః। సప్తమ్యర్థస్యాపి దా(ప్రత్యయస్య పఞ్చమ్యర్థే లక్షణా (ప్రభృతియోగే పఞ్చమీనియమాత్। పితుర్గృహ ఉన్మదనోత్కటమన్మథా లలాటస్థాలంకారో లలాటికా తిలకః। 'కర్ణలలాటాత్కనలంకారే' ఇతి క(న్ప్రత్యయః। తస్యాశ్చన్దనేన ధూసరా ధూసరవర్ణా అలకావర్ణకున్తలా యస్యాః సా తథోక్తా బాలా పార్వతీ జాతు కదాచిదపి తుషారసంఘాతాస్తుషారఘనాస్త ఏవ శిలాస్తాసాం తలేషూపరిభాగేష్వపి నిర్వృతిం సుఖం న లభతే స్మ। ఏతేనారత్యపరసంజ్ఞా విషయవిద్వేషావస్థా ద్వాదశావస్థాపక్షే సంజ్వరశ్చ వ్యజ్యతే॥

ఉపాత్తవర్ణే చరితే పినాకినః సబాష్పకణ్ఠస్ఖలితైః పదైరియమ్।
అనేకశః కింనరరాజకన్యకా వనాన్తసంగీతసఖీరరోదయత్॥౫౬॥

ఉపాత్తేతి॥ పినాకినః శంభోశ్చరితే త్రిపురవిజయాదిచేష్టిత ఉపాత్తవర్ణే ప్రారబ్ధగీతక్రమే। 'గీతక్రమే స్తుతౌ వేదే వర్ణశబ్దః ప్రయుజ్యతే' ఇతి హలాయుధః। సబాష్పే గద్గదే కణ్ఠే స్ఖలితైర్విశీర్ణైః పదైః సుప్తిఙన్తరూపైః కరణైః। వనాన్తే సంగీతేన నిమిత్తేన సఖీర్వయస్యాః కింనరరాజకన్యకా అనేకశో బహుశోఽరోదయదశ్రుమోక్షమకారయత్। ఇరచరితగానజనితమదనవేదనామేనాం వీక్ష్య కింనర్యోఽపి రురుదురితి భావః। అత్ర వర్ణస్ఖలనలక్షణకార్యోక్త్యా పునఃపునస్తత్కారణీభూతమూర్చ్ఛావస్థాప్రాదుర్భావో వ్యజ్యతేఽన్యథా సఖీరోదనానుపపత్తేరితి। ద్వాదశావస్థాపక్షే తు ప్రలాపావస్థా చ వ్యజ్యతే। 'ప్రలాపో గుణకీర్తనమ్' ఇత్యాలంకారికాః॥

త్రిభాగశేషాసు నిశాసు చ క్షణం నిమీల్య నేత్రే సహసా వ్యబుధ్యత।
క్వ నీలకణ్ఠ వ్రజసీత్యలక్ష్యవాగసత్యకణ్ఠార్పితబాహుబన్ధనా॥౫౭॥

త్రిభాగేతి॥ కించేతి చార్థః। శిష్యత ఇతి శేషః। కర్మణి ఘఞ్। త్రిభ్యో భాగేభ్యః శేషాస్వవశిష్టాసు యద్వా రాత్రేస్త్రియామత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్తృతీయో భాగస్త్రిభాగః। సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే పూరణార్థత్వమిష్యతే। యథా 'శతాంశః' 'సహస్రాంశ:' ఇతి। త్రిభాగః శేషో యాసాం తాసు నిశాసు క్షణం క్షణమాత్రం నేత్రేనిమీల్య మీలయిత్వా సహసా సద్యః। హే నీలకణ్ఠ, క్వ వ్రజసి కుత్ర గచ్ఛసీత్యలక్ష్యా నిర్విషయా వాగ్వచనం యస్యాః సా తథోక్తా। తథాఽసత్యే మిథ్యాభూతే కణ్ఠేఽర్పితం బాహుబన్ధనం యస్యాః సా తథా సతీ వ్యబుధ్యత విబుద్ధవతీ। ఏతేన జాగరోన్మాదౌ సూచితౌ॥

స్వప్నసాదృశ్యప్రతికృతిదర్శనతదఙ్గస్పృష్టస్పర్శాఖ్యాశ్చత్వారో విరహిణాం వినోదాః। తత్ర స్వప్నసందర్శనముక్త్వా ప్రతికృతిదర్శనమాహ–

యదా బుధైః సర్వగతస్త్వముచ్యసే న వేత్సి భావస్థమిమం కథం జనమ్।
ఇతి స్వహస్తోల్లిఖితశ్చ ముగ్ధయా రహస్యుపాలభ్యత చన్ద్రశేఖరః॥౫౮॥

యదేతి॥ యదా యత ఇత్యర్థః। యదేతి హేతావిత్యుక్త్వా గణవ్యాఖ్యానేఽన్యోదాహృతత్వాత్। త్వం బుద్ధైర్మనీషిభిః సర్వగతః సర్వవ్యాపీత్యుచ్యసే। తత ఇత్యధ్యాహారః। భావే రత్యాఖ్యే తిష్ఠతీతి భావస్థమ్। త్వయ్యనురాగిణమిత్యర్థః। ఇమం జనమ్। ఇమమిత్యాత్మనిర్దేశః। కథం న బేత్సి న జానాసీతి ముగ్ధయా మూఢయా। అకించిత్కరశ్చిత్రగతోపాలమ్భ ఇత్యజానానయేత్యర్థః। తయా స్వహస్తేనోల్లిఖితశ్చిత్రే లిఖితశ్చన్ద్రశేఖరో రహస్యేకాన్తే। సఖీమాత్రసమక్షమిత్యర్థః। ఉపాలభ్యత సాధిక్షేపముక్తశ్చ। ఉక్తసముచ్చయార్థశ్చకారః। యద్యపి రహసీత్యుక్తం తథాపి సఖీసమక్షకరణాల్లజ్జాత్యాగో వ్యజ్యత ఏవ॥

యదా చ తస్యాభిగమే జగత్పతేరపశ్యదన్యం న విధిం విచిన్వతీ।

తదా సహాస్మాభిరనుజ్ఞయా గురోరియం ప్రపన్నా తపసే తపోవనమ్॥౫౯॥

యదేతి॥ జగత్పతేస్తస్యేశ్వరస్యాధిగమే ప్రాప్తావన్యం విధిముపాయం విచిన్వతీ మృగయమాణా యదా నాపశ్యత్తదేయం పార్వతీ గురోః పితురనుజ్ఞయాస్మాభిః సహ తపసే తపశ్చరితుం తపోవనం ప్రపన్నా ప్రాప్తా॥

ద్రుమేషు సఖ్యా కృతజన్మసు స్వయం ఫలం తపఃసాక్షిషు దృష్టమేష్వపి।

న చ ప్రరోహాభిముఖోఽపి దృశ్యతే మనోరథోఽస్యాః శశిమౌలిసంశ్రయః॥౬౦॥

ద్రుమేష్వితి॥ సఖ్యా పార్వత్యా స్వయం కృతం జన్మ యేషాం తేషు। స్వయం రోపితేష్విత్యర్థః। తపసః సాక్షిషు సాక్షాద్ద్రష్టృష్వేషు ద్రుమేష్వపి ఫలం దృష్టం లబ్ధమ్। జనితమిత్యర్థః। అస్యాః పార్వత్యాః శశిమౌలిసంశ్రయశ్చన్ద్రశేఖరవిషయో మనోరథస్తు ప్రరోహాభిముఖోఽఙ్కురోన్ముఖోఽపి న దృశ్యతే। 'ప్రరోహస్త్వఙ్కురః' ఇతి వైజయన్తీ। వయం రోపితవృక్షఫలకాలేఽప్యస్యా మనోరథస్య నాఙ్కురోదయోఽప్యస్తి। ఫలాశా తు దూరాపాస్తేత్యర్థః॥

న వేద్మి స ప్రార్థితదుర్లభః కదా సఖీభిరస్రోత్తరమీక్షితామిమామ్।

తపఃకృశామభ్యుపపత్స్యతే సఖీం వృషేవ సీతాం తదవగ్రహక్షతామ్॥౬౧॥

నేతి ॥ ప్రార్థితః సన్దుర్లభః ప్రార్థితదుర్లభః స దేవస్తపఃకృశాం తపసా కృశాం క్షీణామతఏవ సఖీభిరస్రోత్తరమస్రప్రధానం యథా భవతి తథేక్షితామిమాం నః సఖీం తస్యేన్ద్రస్యావగ్రహేణానావృష్ట్యా క్షతాం పీడితామ్ । 'వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌ సమౌ' ఇత్యమరః । అవగ్రహో వర్షప్రతిబన్ధ ఇత్యర్థః । సీతాం కృష్టభువమ్ । 'సీతా లాఙ్గలపద్ధతిః' ఇత్యమరః । వృషా వాసవ ఇవ । 'వాసవో వృత్రహా వృషా' ఇత్యమరః । కదాభ్యుపపత్స్యతే కదానుగ్రహీష్యతి న వేద్మి । అత్ర వాక్యార్థః కర్మ । తదవగ్రహక్షతామిత్యత్రావగ్రహక్షతామిత్యనేనైవ గతార్థత్వే తత్పదస్య వైయర్థ్యాపత్తేస్తదితి భిన్నం పదం వేద్మీత్యస్య కర్మేతి యుక్తముత్పశ్యామః ॥

అగూఢసద్భావమితీఙ్గితజ్ఞయా నివేదితో నైష్ఠికసున్దరస్తయా ।

అయీదమేవం పరిహాస ఇత్యుమామపృచ్ఛదవ్యఞ్జితహర్షలక్షణః ॥౬౨ ॥

అగూఢేతి ॥ ఇఙ్గితజ్ఞయా పార్వతీహృదయాభిజ్ఞయా । 'ఇఙ్గితం హృద్గతో భావః' ఇతి సజ్జనః । తయా గౌరీసఖ్యేత్యేవమగూఢసద్భావం ప్రకాశితసదభిప్రాయం యథా తథా నివేదితో జ్ఞాపితో నిష్ఠా మరణమవధిర్యస్య స నైష్ఠికో యావజ్జీవబ్రహ్మచారీ సున్దరో విలాసీ । నైష్ఠికశ్చాసౌ సున్దరశ్చేతి తథోక్తః । ద్వయోరన్యతరస్య విశేషణత్వవివక్షాయాం విశేషణసమాసః । కింతు నైష్ఠికత్వవిశేషణేన కామిత్వవిరోధః । అథవా దేవస్యాలౌకికమహిమత్వాదుభయం తాత్త్వికమితి న విరోధః । అవ్యఞ్జితం హర్షలక్షణం ముఖరాగాది హర్షలిఙ్గం యస్య తథాభూతః సన్ । అయి గౌరీ । అయీతి కోమలామన్త్రణే । ఇదం త్వత్సఖీభాషితమేవమ్ । సత్యం కిమిత్యర్థః । పరిహాసః కేలిర్వా । 'ద్రవకేలిపరీహాసాః' ఇత్యమరః । ఇత్యేవముమామపృచ్ఛత్పృష్టవాన్ ॥

అథాగ్రహస్తే ముకులీకృతాఙ్గులౌ సమర్పయన్తీ స్ఫటికాక్షమాలికామ్ ।

కథంచిదద్రేస్తనయా మితాక్షరం చిరవ్యవస్థాపితవాగభాషత ॥౬౩ ॥

అథేతి ॥ అథానన్తరమద్రేస్తనయా పార్వతీ ముకులీకృతాఙ్గులౌ సంపుటీకృతాఙ్గులౌ । అగ్రశ్చాసౌ హస్తశ్చేతి సమానాధికరణసమాసః । హస్తాగ్రాగ్రహస్తయోర్గుణగుణినోర్భేదాభేదాదితి వామనః । తస్మిన్నగ్రహస్తే స్ఫటికానామక్షమాలికాం జపమాలికామర్పయన్త్యాముఞ్చతీ కథంచిన్మహతా కష్టేన చిరవ్యవస్థాపితవాక్ చిరేణ స్వీకృతవాక్ । ఏతేన లజ్జోపరోధో వ్యజ్యతే । మితాక్షరం పరిమితవర్ణం యథాతథాభాషత బభాషే ॥

కిమువాచేత్యాహ–

యథా శ్రుతం వేదవిదాం వర త్వయా జనోఽయముచ్చైఃపదలఙ్ఘనోత్సుకః।

తపః కిలేదం తదవాప్తిసాధనం మనోరథానామగతిర్న విద్యతే॥౬౪॥

యథేతి॥ హే వేదవిదాం వర వైదికశ్రేష్ఠ, త్వయా యథా శ్రుతం సమ్యక్శ్రుతమ్। శ్రుతార్థమేవాహ—అయం జనః। స్వయమిత్యర్థః। ఉచ్చైఃపదస్య శివలాభరూపోన్నతస్థానస్య లఙ్ఘన ఆక్రమణ ఉత్సుకః। కిమత్రాయుక్తమిత్యత్రాహ–ఇదం తపస్తదవాప్తేస్తస్యోచ్చైఃపదస్యాప్తేః ప్రాప్తేః సాధనం కిల। కిలేత్యలీకే। అతితుచ్ఛత్వాదసాధకమేవేత్యర్థః। తర్హి త్యజ్యతామిత్యాశఙ్క్య దురాశా మాం న ముఞ్చతీత్యాశయేనాహ— మనోరథానాం కామానామగతిరవిషయో న విద్యతే। న హి స్వశక్తిపర్యాలోచనయా కామాః ప్రవర్తన్త ఇతి భావః॥

అథాహ వర్ణీ విదితో మహేశ్వరస్తదర్థినీ త్వం పునరేవ వర్తసే।

అమఙ్గలాభ్యాసరతిం విచిన్త్య తం తవానువృత్తిం న చ కర్తుముత్సహే॥ ౬౫॥

అథేతి॥ అథ వర్ణీ బ్రహ్మచారీ। 'వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః' ఇత్యమరః। ఆహ। ఉవాచేత్యర్థః। 'ఆహేతి భూతార్థే లట్ప్రయోగో భ్రాన్తిమూలః' ఇత్యాహ వామనః। కిమిత్యాహ— మహేశ్వరో మహాదేవో విదితః। మయా జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। బుద్ధ్యర్థత్వాద్వర్తమానే క్తప్రత్యయః తద్యోగాత్షష్ఠీ చ। యేన త్వం ప్రాగ్భగ్నమనోరథా కృతేతి భావః। పునరేవ త్వం తమీశ్వరమర్థయసే తదర్థిన్యేవ తత్కామైవ ప్రవర్తసే। తత్ప్రభావమనుభూయాపీతి భావః। అనుసరణే కో దోషస్తత్రాహ— అమఙ్గలాభ్యాసేఽమఙ్గలాచారే రతిర్యస్య తం యథోక్తమీశ్వరం విచిన్త్య విచార్య తవానువృత్తిమనుసరణం కర్తుం నోత్సహే। నానుమన్తుం శక్నోమీత్యర్థః॥

అవస్తునిర్బన్ధపరే కథం ను తే కరోఽయమాముక్తవివాహకౌతుకః।

కరేణ శంభోర్వలయీకృతాహినా సహిష్యతే తత్ప్రథమావలమ్బనమ్॥ ౬౬॥

అవస్త్వితి॥ అవస్తుని తుచ్ఛవస్తుని నిర్బన్ధోఽభినివేశః పరం ప్రధానం యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధిరవస్తునిర్బన్ధపరే పార్వతి, ఆముక్తమాసఞ్జితం వివాహే యత్కౌతుకం హస్తసూత్రం తద్యస్య స తేఽయం కరః। 'కౌతుకం మఙ్గలే హర్షే హస్తసూత్రే కుతూహలే' ఇతి శాశ్వతః। వలయీకృతాహినా భూషణీకృతసర్పేణ శంభోర్మహాదేవస్య కరేణ కరణభూతేన। తదేవ ప్రథమం తత్ప్రథమమ్। అపరిచితత్వాదతిభయంకరమితి భావః। తచ్చ తదవలమ్బనం గ్రహణం చేతి కథం ను సహిష్యతే। న కథంచిదపి సహిష్యత ఇత్యర్థః। అగ్రతో యద్భావి తద్దూరేఽవతిష్ఠతాం ప్రథమం కరగ్రహ ఏవ దుఃసహ ఇతి భావః॥

త్వమేవ తావత్పరిచిన్తయ స్వయం కదాచిదేతే యది యోగమర్హతః।

వధూదుకూలం కలహంసలక్షణం గజాజినం శోణితబిన్దువర్షి చ॥ ౬౭॥

త్వమేవేతి॥ హే గౌరి, త్వమేవ స్వయమాత్మనా। తావదితి మాత్రార్థే। యావన్మాత్రం విచారణీయం తావన్మాత్రమిత్యర్థః। ఇదమేవోదాహృతం చ గణవ్యాఖ్యానే। పరిచిన్తయ పర్యాలోచయ। కిమితి। కలహంసలక్షణం కలహంసచిహ్నమ్। 'చిహ్నం లక్ష్మ చ లక్షణమ్' ఇత్యమరః। వధ్వా నవోఢాయా దుకూలం వధూదుకూలమ్। 'వధూః స్నుషా నవోఢా స్త్రీ' ఇతి విశ్వః। తథా శోణితబిన్దూన్వర్షతీతి యథోక్తమ్। ఆర్ద్రమిత్యర్థః। గజాజినం చ కృత్తివాసశ్చ। తత్పినాకిన ఇత్యాశయః। ఏతే కదాచిజ్జాత్వపి యోగం సంగతిమర్హతో యద్యర్హతః కిమ్। ఏతత్త్వమేవ చిన్తయేతి పూర్వేణాన్వయః। పాణిగ్రహణకాలే వధూవరయోర్వస్త్రాన్తగ్రన్థిః క్రియతే। కృత్తివాససా పాణిపీడనే తు దుకూలధారిణ్యాస్తవ కథం సంఘటిష్యత ఇతి భావః॥

చతుష్కపుష్పప్రకరావకీర్ణయోః పరోఽపి కో నామ తవానుమన్యతే।

అలక్తకాఙ్కాని పదాని పాదయోర్వికీర్ణకేశాసు పరేతభూమిషు॥౬౮॥

చతుష్కేతి॥ చతుష్కే గృహవిశేషే యః పుష్పప్రకరస్తత్రావకీర్ణయోర్న్యస్తయోః। కుసుమాస్తృతదివ్యభవన-భూసంచారోచితయోరిత్యర్థః। తవ పాదయోరలక్తకాఙ్కాని లాక్షారఞ్జితాని పదాని పాదాకారాణి పాదన్యాసచిహ్నాని। 'పదం శబ్దే చ వాక్యే చ వ్యవసాయాపదేశయోః। పాదతచ్చిహ్నయోః' ఇతి విశ్వః। వికీర్ణా విక్షిప్తాః కేశాః శవశిరోరుహా యాసు తాసు వికీర్ణకేశాసు। 'అతత్స్వం తత్ర దృష్టం చ' ఇతి వచనాత్। 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి వికల్పాన్న జీష్। పరేతభూమిషు ప్రేతభూమిషు। శ్మశానేష్విత్యర్థః। పరోఽపి శత్రురపి కో నామానుమన్యతే। న కోఽపీత్యర్థః। నామేతి

కుత్సాయామ్। పినాకపాణిపాణిగ్రహణే తస్య పరేతభూసంచారిత్వేన సాహచర్యాత్త్వాపి తత్ర సంచారోఽవశ్యంభావీతి భావః॥

అయుక్తరూపం కిమతః పరం వద త్రినేత్రవక్షః సులభం తవాపి యత్।

స్తనద్వయేఽస్మిన్హరిచన్దనాస్పదే పదం చితాభస్మరజః కరిష్యతి॥౬౯॥

అయుక్తేతి॥ త్రినేత్రవక్షః। త్ర్యమ్బకాలిఙ్గనమిత్యర్థః। తవ తత్సంబన్ధితయా సులభమపి సుప్రాపం చ। భవతీతి శేషః। తవేతి శేషే షష్ఠీ। 'న లోకావ్యయ-' ఇత్యాదినా కృద్యోగలక్షణషష్ఠ్యా నిషేధాత్। అతఃపరమస్మాత్త్రినేత్రవక్షోలాభాదన్యదయుక్తరూపమత్యన్తాయుక్తం కిం వద। న కించిదిత్యర్థః। 'ప్రశంసాయాం రూపప్' ఇతి రూపప్ప్రత్యయః। కుతః। యద్యస్మాత్కారణాద్ధరిచన్దనాస్పదే హరిచన్దనస్యాస్పదే స్థానభూతేఽస్మిన్స్తనద్వయే చితాభస్మ శ్మశానభస్మ తదేవ రజశ్చూర్ణం కర్తృ। పదం కరిష్యతి పదం నిధాస్యతి। భర్తుర్భవస్య భస్మాఙ్గరాగాదితి భావః॥

ఇయం చ తేఽన్యా పురతో విడమ్బనా యదూఢయా వారణరాజహార్యయా।

విలోక్య వృద్ధోక్షమధిష్ఠితం త్వయా మహాజనః స్మేరముఖో భవిష్యతి ౭౦

ఇయమితి॥ ఇయం చ తే తవ పురత ఆదావేవాన్యా విడమ్బనా। పరిహాస ఇత్యర్థః। కా సేత్యత్రాహ— ఊఢయా పరిణీతయా। వహేః కర్మణి క్తః। వారణరాజహార్యయా స్వయాధిష్ఠితమారూఢం వృద్ధముక్షాణం వృద్ధోక్షమ్। 'అచతుర–' ఇత్యాదినా నిపాతః। విలోక్య మహాజనః సాధుజనః స్మేరముఖః స్మితముఖో భవిష్యత్యుపహసిష్యతి యత్। ఇయమితి పూర్వేణ సంబన్ధః। స్మేరేతి 'నమికమ్పిస్మ్యజస–' ఇత్యాదినా రప్రత్యయః॥

ద్వయం గతం సంప్రతి శోచనీయతాం సమాగమప్రార్థనయా పినాకినః।

కలా చ సా కాన్తిమతీ కలావతస్త్వమస్య లోకస్య చ నేత్రకౌముదీ ౭౧

ద్వయమితి॥ పినాకిన ఈశ్వరస్య సమాగమప్రార్థనయా ప్రాప్తికామనయా। క్రియమాణయేతి శేషః। సంప్రతి ద్వయం శోచనీయతాం శోచ్యత్వం గతమ్। కిం తదాహ— సా ప్రాగేవ

హరశిరోగతా। అత్ర సేతి ప్రసిద్ధార్థత్వాన్న యచ్ఛబ్దాపేక్షా। తదుక్తం కావ్యప్రకాశే— 'ప్రక్రాన్తప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దో యదుపాదానం నాపేక్షతే' ఇతి। కాన్తిమతీ। నిత్యయోగే మతుప్। కలావతశ్చన్ద్రస్య కలా షోడశో భాగశ్చాస్య లోకస్య నేత్రకౌముదీ। నేత్రానన్దినీత్యర్థః। త్వం చ। కాన్తిమతీత్వనేత్రకౌముదీత్వవిశేషణయోరుభయత్రాప్యన్వయః। ప్రాగేకైవ శోచ్యా। సంప్రతి తు త్వమప్యపరేతి ద్వయం శోచ్యమితి పిణ్డితార్థః। శోచ్యత్వం చ నికృష్టాశ్రయణాదితి భావః॥

'కన్యా వరయతే రూపం మాతా విత్తం పితా శ్రుతమ్। బాన్ధవాః కులమిచ్ఛన్తి మిష్టాన్నమితరే జనాః॥' ఇతి లోకానామాభాషణమ్। తత్ర కించిదపి నాస్తీత్యాహ—

వపుర్విరూపాక్షమలక్ష్యజన్మతా దిగమ్బరత్వేన నివేదితం వసు।

వరేషు యద్బాలమృగాక్షి మృగ్యతే తదస్తి కిం వ్యస్తమపి త్రిలోచనే॥౭౨॥

వపురితి॥ వపుస్తావదస్య విరూపాణి వికృతరూపాణ్యక్షీణి నేత్రాణి యస్య తద్విరూపాక్షమ్। 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్షచ్' ఇతి షచ్ప్రత్యయః। వైరూప్యం చ త్రినేత్రత్వాదితి క్షీరస్వామీ। అతో న సౌన్దర్యవార్తాపీత్యర్థః। అలక్ష్యమజ్ఞాతం జన్మ యస్య తస్య భావస్తత్తా। కులమపి న జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। 'అలక్షితా జనిః' ఇతి పాఠే జనిరుత్పత్తిరలక్షితా న జ్ఞాతా। 'జనిరుత్పత్తిరుద్భవః' ఇత్యమరః। వసు విత్తం దిగమ్బరత్వేనైవ నివేదితమ్। నాస్తీతి జ్ఞాపితమిత్యర్థః। యది విత్తం భవతి తదా కథం దిగమ్బరో భవతి। అతో జ్ఞేయం నిర్ధనోఽయమితి। కిం బహునా హే బాలమృగాక్షి పార్వతి, వరేషు వోఢృషు। 'వరౌ జామాతృవోఢారౌ' ఇతి విశ్వః। యద్రూపవిత్తాదికం మృగ్యతే కన్యాతద్బన్ధుభిరన్విష్యతే తత్త్రిలోచనే త్ర్యమ్బకే వ్యస్తమ్। ఏకమపి సమస్తం నాభూదితి భావః। అస్తి కిమ్। నాస్త్యేవేత్యర్థః॥

నివర్తయాస్మాదసదీప్సితాన్మనః క్వ తద్విధస్త్వం క్వ చ పుణ్యలక్షణా।

అపేక్ష్యతే సాధుజనేన వైదికీ శ్మశానశూలస్య న యూపసత్క్రియా॥ ౭౩॥

నివర్తయేతి॥ అస్మాదసదీప్సితాదనిష్టమనోరథాన్మనో నివర్తయ నివారయ। సా పూర్వోక్తా విధా ప్రకారో యస్య స తథోక్తః। అమఙ్గలశీల ఇత్యర్థః। క్వ। మహదన్తరమిత్యర్థః। పుణ్యలక్షణా ప్రశస్తభాగ్యచిహ్నా త్వం చ క్వ। అతో న తవాయమర్హ ఇత్యర్థః। తథాహి। సాధుజనేన।

'సాధుర్వార్ధుషికే చారౌ సజ్జనే చాభిధేయవత్' ఇతి విశ్వః। శ్మశానశూలస్య శ్మశానభూమినిఖాతస్య వధ్యశఙ్కోర్వైదికీ వేదోక్తా। యూపో నామ పశుబన్ధనసాధనభూతః సంస్కృతదారువిశేషస్తస్య సత్క్రియా ప్రోక్షణాభ్యుక్షణాదిసంస్కారో యూపసత్క్రియా నాపేక్ష్యతే నేష్యతే। యథా శ్మశానశూలే యూపసత్క్రియా న క్రియతే తథా త్వమపి తస్మై న ఘటస ఇతి తాత్పర్యార్థః॥

ఇతి ద్విజాతౌ ప్రతికూలవాదిని ప్రవేపమానాధరలక్ష్యకోపయా।

వికుఞ్చితభ్రూలతమాహితే తయా విలోచనే తిర్యగుపాన్తలోహితే॥౭౪॥

ఇతీతి॥ ఇత్యేవంప్రకారేణ ద్విజాతౌ ద్విజే ప్రతికూలవాదిని సతి ప్రవేపమానేన చఞ్చలేనాధరేణాధరోష్ఠేన లక్ష్యోఽనుమేయః కోపః క్రోధో యస్యాస్తథోక్తయా తయా పార్వత్యోపాన్తలోహితే ప్రాన్తరక్తే విలోచనే వికుఞ్చితే కుటిలితే భ్రూలతే యస్మింస్తత్తథా। సభ్రూభఙ్గమిత్యర్థః। తిర్యక్సాచ్యాహితే నిహితే। అనాదరాత్తిర్యగ్వీక్ష్యతేత్యర్థః॥

ఉవాచ చైనం పరమార్థతో హరం న వేత్సి నూనం యత ఏవమాత్థ మామ్।

అలోకసామాన్యమచిన్త్యహేతుకం ద్విషన్తి మన్దాశ్చరితం మహాత్మనామ్ ౭౫

ఉవాచేతి॥ అథైనం బ్రహ్మచారిణమువాచ చ। కిమితి। పరమార్థతస్తత్త్వతో హరం న వేత్సి న జానాసి నూనమ్। కుతః। యతో మామేవముక్తయా రీత్యాత్థ బ్రవీషి। 'బ్రువః పఞ్చానామాదితః–' ఇతి రూపసిద్ధిః। అజ్ఞానాదేవాయం శివద్వేషస్తవేత్యాశయేనాహ— మన్దా మూఢాః। 'మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మన్దాః' ఇత్యమరః। లోకసామాన్యమితరజనసాధారణం న భవతీత్యలోకసామాన్యమచిన్త్యహేతుకం దుర్బోధకారణకం మహాత్మనాం చరితమ్। ద్విషన్తి హేత్వపరిజ్ఞానాద్దూషయన్తి। విద్వాంసస్తు కోఽప్యత్ర హేతురస్తీతి బహు మన్యన్త ఇత్యర్థః॥

సంప్రతి 'అమఙ్గలాభ్యాసరతిమ్' (౫।౬౫) ఇత్యాద్యుక్తం దూషణజాతమ్ 'విపద్' ఇత్యాదిభిః షడ్భిః శ్లోకైః పరిహర్తుమారభతే—

విపత్ప్రతీకారపరేణ మఙ్గలం నిషేవ్యతే భూతిసముత్సుకేన వా।

జగచ్ఛరణ్యస్య నిరాశిషః సతః కిమేభిరాశోపహతాత్మవృత్తిభిః ౭౬

విపదితి॥ విపత్ప్రతీకారపరేణ। అనర్థపరిహారార్థినేత్యర్థః। 'ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహులమ్' ఇతి దీర్ఘః। భూరిసముత్సుకేనైశ్వర్యకామేన వా మఙ్గలం గన్ధమాల్యాదికం నిషేవ్యతే। శరణే రక్షణే సాధుః శరణ్యః। 'తత్ర సాధుః' ఇతి యత్ప్రత్యయః। ‘శరణం గృహరక్షిత్రోః' ఇత్యమరః। జగతః శరణ్యస్తస్య జగచ్ఛరణ్యస్య నిరాశిషో నిరభిలాషస్య సతః శివస్య। 'ఆశీరురగదంష్ట్రాయాం విప్రవాక్యాభిలాషయోః' ఇతి శాశ్వతః। ఆశయా తృష్ణయోపహతా దూషితాత్మవృత్తిరన్తఃకరణవృత్తిర్యేషాం తైరేభిర్మఙ్గలైః కిమ్। వృథేత్యర్థః। పూర్వం మఙ్గలమిత్యేకవచనస్య జాత్యభిప్రాయత్వాదేభిరితి బహువచనేన పరామర్శో న విరుధ్యతే। ఇష్టావాప్త్యనిష్టపరిహారార్థినో హి మఙ్గలాచారనిర్బన్ధః। తదుభయాసంసృష్టస్య తు యథాకథంచిదాస్తామ్। కో దోష ఇత్యర్థః। ఏతేన 'అమఙ్గలాభ్యాసరతిమ్' (౫।౬౫) ఇత్యుక్తం ప్రత్యుక్తమ్॥

అకించనః సన్ప్రభవః స సంపదాం త్రిలోకనాథః పితృసద్మగోచరః।

స భీమరూపః శివ ఇత్యుదీర్యతే న సన్తి యాథార్థ్యవిదః పినాకినః॥

అకించనేతి॥ స హరః। న విద్యతే కించన ద్రవ్యం యస్య సోఽకించనో దరిద్రః సన్ సంపదాం ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణమ్। పితృసద్మగోచరః శ్మశానాశ్రయః సన్ త్రయాణాం లోకానాం నాథః। 'తద్ధితార్థ-' ఇత్యాదినోత్తరపదసమాసః। స దేవో భీమరూపో భయంకరాకారః సన్ శివః సౌమ్యరూప ఇత్యుదీర్యత ఉచ్యతే। అతః పినాకినో హరస్య యథాభూతోఽర్థో యథార్థస్తస్య భావో యాథార్థ్యం తత్త్వం తస్య విదో న సన్తి। లోకోత్తరమహిమ్నో నిర్లేపస్య యథాకథంచిదవస్థానం న దోషాయేతి భావః। ఏతేన 'అవస్తునిర్బన్ధపరే' (౫। ౬౬) ఇతి పరిహృతం వేదితవ్యమ్॥

దేవస్య లౌకికమలౌకికం చ ప్రసాధనం నాస్తీత్యాశయేనాహ—

విభూషణోద్భాసి పినద్ధభోగి వా గజాజినాలమ్బి దుకూలధారి వా।

కపాలి వా స్యాదథవేన్దుశేఖరం న విశ్వమూర్తేరవధార్యతే వపుః॥ ౭౮॥

విభూషణేతి॥ విశ్వం మూర్తిర్యస్యేతి విశ్వమూర్తేరష్టమూర్తేః శివస్య వపుః శరీరం భూషణైరుద్భాసత ఇతి భూషణోద్భాసి స్యాత్। పినద్ధభోగ్యాముక్తభుజంగమం వా స్యాత్। పినద్ధేతి నాహ్యతేరపిపూర్వాత్కర్మణి క్తః। 'వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః' ఇత్యకారలోపః। గజాజినాలమ్బి స్యాత్। అథవా దుకూలధారి స్యాత్। కపాలమస్యాస్తీతి కపాలి బ్రహ్మశిరఃకపాలశేఖరం వా స్యాత్। ఇన్దుశేఖరం వా స్యాత్। నావధార్యతే న నిర్ధార్యతే। సర్వం సంభవతీత్యర్థః। ఏతేన 'త్వమేవ తావత్' (౫। ౬౭) ఇతి శ్లోకోక్తం ప్రత్యుక్తమితి జ్ఞేయమ్॥

'అయుక్తరూపం కిమతఃపరం వద' (౫ | ౬౯) ఇతి శ్లోకోక్తం ప్రత్యాహ—

తదఙ్గసంసర్గమవాప్య కల్పతే ధ్రువం చితాభస్మ రజోవిశుద్ధయే।

తథాహి నృత్యాభినయక్రియాచ్యుతం విలిప్యతే మౌలిభిరమ్బరౌకసాం ౭౯

తదితి॥ తస్య శివస్యాఙ్గం తస్య సంసర్గమవాప్యాసాద్య చితాభస్మైవ రజోవిశుద్ధయే కల్పతే। అలం పర్యాప్నోతీత్యర్థః। అలమర్థయోగాత్ 'నమఃస్వస్తిస్వాహా–' ఇత్యాదినా చతుర్థీ। ధ్రువం శోధకత్వమ్। ప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః। ప్రమాణమేవాహ— తథాహి। ప్రసిద్ధమేవేత్యర్థః। నృత్యే తాణ్డవే యోఽభినయోఽర్థవ్యఞ్జకచేష్టావిశేషః స ఏవ క్రియా తథా నిమిత్తేన చ్యుతం పతితమ్। చితాభస్మరజ ఇతి శేషః। అమ్బరౌకసాం దేవానాం మౌలిభిర్విలిప్యతే ధ్రియతే। అశుద్ధం చేత్కథమిన్ద్రాదిభిర్ధ్రియేతేత్యర్థాపత్తిరనుమానం వా ప్రమాణమిత్యర్థః॥

యదుక్తమ్ 'దిగమ్బరత్వేన నివేదితం వసు' (౫। ౭౨), 'ఇయం చ తేఽన్యా పురతో విడమ్బనా' (౫। ౭౦) ఇత్యాది చ తత్రోత్తరమాహ—

అసంపదస్తస్య వృషేణ గచ్ఛతః ప్రభిన్నదిగ్వారణవాహనో వృషా।

కరోతి పాదావుపగమ్య మౌలినా వినిద్రమన్దారరజోరుణాఙ్గులీ॥౮౦॥

అసంపద ఇతి॥ ప్రభిన్నో మదస్రావీ దిగ్వారణో దిగ్గజో వాహనం యస్య సః। ఐరావతేనోఢ ఇత్యర్థః। వృషా దేవేన్ద్రోఽసంపదో దరిద్రస్య వృషేణ గచ్ఛతో వృషభారూఢస్య తస్యేశ్వరస్య పాదౌ మౌలినా ముకుటేనోపగమ్య। ప్రణమ్యేత్యర్థః। వినిద్రాణాం వికసితానాం మన్దారాణాం కల్పతరుకుసుమానాం రజోభిః పరాగైరరుణా అఙ్గులయో యయోస్తౌ తథోక్తౌ కరోతి।

దిగ్గజారోహిణామిన్ద్రాదీనామపి వన్ద్యస్యేన్దుమౌలేః కిం సంపదా వృషారోహణే వా కో దోష ఇత్యర్థః॥

యదుక్తం 'అలక్ష్యజన్మతా' (౭౨ । ౭౨) ఇతి తత్రోత్తరమాహ—

వివక్షతా దోషమపి చ్యుతాత్మనా త్వయైకమీశం ప్రతి సాధు భాషితమ్।

యమామనన్త్యాత్మభువోఽపి కారణం కథం స లక్ష్యప్రభవో భవిష్యతి ౮౧

వివక్షతేతి॥ చ్యుతాత్మనా నష్టస్వభావేనాత ఏవ దోషం దూషణం వివక్షతా వక్తుమిచ్ఛతాపి త్వయేశం ప్రత్యేకమ్ 'అలక్ష్యజన్మతా' ఇత్యేతదేకమ్। వచ ఇత్యర్థః। సాధు భాషితం సమ్యగుక్తమ్। కుతః। యమీశ్వరమాత్మభువోఽపి బ్రహ్మణోఽపి। 'బ్రహ్మాత్మభూః సురజ్యేష్ఠః' ఇత్యమరః। కారణమామనన్త్యుదాహరన్తి। విద్వాంస ఇతి శేషః। 'పాఘ్రాధ్మాస్థామ్నాదాణ్-' ఇత్యాదినా మనాదేశః। స ఈశ్వరః కథం లక్ష్యప్రభవో లక్ష్యజన్మా భవిష్యతి। అనాదినిధనస్య భగవతః కారణశఙ్కాకలఙ్కశ్చ నాన్విష్యత ఇత్యర్థః॥

అలం వివాదేన యథా శ్రుతస్త్వయా తథావిధస్తావదశేషమస్తు సః।

మమాత్ర భావైకరసం మనః స్థితం న కామవృత్తిర్వచనీయమీక్షతే॥ ౮౨॥

అలమితి॥ అథవా వివాదేన కలహేనాలమ్। త్వయా యథా యేన ప్రకారేణ స ఈశ్వరః శ్రుతోఽశేషం కార్త్స్న్యేన తథావిధస్తావత్తత్ప్రకార ఏవాస్తు। మమ మనస్త్వత్రేశ్వరే భావః శృఙ్గార ఏకోఽద్వితీయో రస ఆస్వాద్యో యస్య తత్తథా స్థితమ్। తథాహి। కామవృత్తిః స్వేచ్ఛావ్యవహారీ వచనీయమస్థానసఙ్గాపవాదం నేక్షతే న విచారయతి। న హి స్వేచ్ఛాసంచారిణో లోకాపవాదాద్బిభ్యన్తీతి భావః॥

నివార్యతామాలి కిమప్యయం వటుః పునర్వివక్షుః స్ఫురితోత్తరాధరః।

న కేవలం యో మహతోఽపభాషతే శృణోతి తస్మాదపి యః స పాపభాక్ ౮౩

నివార్యతామితి॥ హే ఆలి సఖి। 'ఆలిః సఖీ వయస్యా చ' ఇత్యమరః। స్ఫురితోత్తరాధరః స్ఫురణభూయిష్ఠోష్ఠోఽయం బటుర్మాణవకః పునః కిమపి వివక్షుర్వక్తుమిచ్ఛుః। బ్రువః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। నివార్యతామ్। తర్హి వక్తుమేవ కథం న దదాసీత్యాహ— తథాహి। యో మహతః పూజ్యానపభాషతేఽపవదతి న కేవలం స పాపభాగ్భవతి। కింతు తస్మాదపభాషమాణాత్పురుషాద్యః శృణోతి సోఽపి పాపభాక్। భవతీతి శేషః। అత్ర స్మృతిః — 'గురోః ప్రాప్తః పరీవాదో న శ్రోతవ్యః కథంచన। కర్ణౌ తత్ర పిధాతవ్యౌ గన్తవ్యం వా తతోఽన్యతః॥' ఇతి॥

సంప్రతి గన్తవ్యపక్షమాశ్రయతే—

ఇతో గమిష్యామ్యథవేతి వాదినీ చచాల బాలా స్తనభిన్నవల్కలా।

స్వరూపమాస్థాయ చ తాం కృతస్మితః సమాలలమ్బే వృషరాజకేతనః॥ ౮౪॥

ఇత ఇతి॥ అథవేతోఽన్యత్ర గమిష్యామీతి వాదినీ వదన్తీ స్తనాభ్యాం భిన్నవల్కలా రయవశాత్కుచస్రస్తచీరా బాలా పార్వతీ చచాల। వృషరాజకేతనో వృషభధ్వజశ్చ స్వరూపమాస్థాయ నిజరూపమాశ్రిత్య కృతస్మితః సన్ తాం పార్వతీం సమాలలమ్బే జగ్రాహ॥

తం వీక్ష్య వేపథుమతీ సరసాఙ్గయష్టిర్నిక్షేపణాయ పదముద్ధృతముద్వహన్తీ।

మార్గాచలవ్యతికరాకులితేవ సిన్ధుః శైలాధిరాజతనయా న యయౌ న తస్థౌ॥ ౮౫॥

తమితి॥ తం దేవం వీక్ష్య వేపథుమతీ కమ్పవతీ సరసాఙ్గయష్టిః స్విన్నగాత్రీ। మహాదేవదర్శనేన దేవ్యాః సాత్త్వికభావోదయ ఉక్తః। నిక్షేపణాయాన్యత్ర విన్యాసాయోద్ధృతముత్క్షిప్తం పదమఙ్ఘ్రిముద్వహన్తీ శైలాధిరాజతనయా పార్వతీ మార్గేఽచలస్తస్య వ్యతికరేణ సమాహత్యా। అవరోధనేనేతి యావత్। ఆకులితా సంభ్రమితా సిన్ధుర్నదీవ। 'దేశే నదవిశేషేఽబ్ధౌ సిన్ధుర్నా సరితి స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। న యయౌ న తస్థౌ లజ్జయేతి భావః। వసన్తతిలకావృత్తమేతత్॥

అద్యప్రభృత్యవనతాఙ్గి తవాస్మి దాసః క్రీతస్తపోభిరితి వాదిని చన్ద్రమౌలౌ।

అహ్నాయ సా నియమజం క్లమముత్ససర్జ క్లేశః ఫలేన హి పునర్నవతాం విధత్తే॥ ౮౬॥

అద్యేతి॥ చన్ద్రమౌలౌ శివే। హే అవనతాఙ్గి పార్వతి, అద్యప్రభృతి। అస్మాద్దినాదారభ్యేత్యర్థః। ప్రభృతియోగాదద్యేతి సప్తమ్యర్థవాచినా పఞ్చమ్యర్థో లక్ష్యతే। తవ తపోభిః క్రీతః। 'దాసృ దానే'। దాసత ఆత్మానం దదాతీతి దాసోఽస్మీతి వాదిని వదతి సతి। సా దేవ్యహ్నాయ సపది। 'స్రాగ్ఝటిత్యఞ్జసాహ్నాయ ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమ్' ఇత్యమరః। నియమజం తపోజన్యం క్లమం క్లేశముత్ససర్జ। ఫలప్రాప్త్యా క్లేశం విసస్మారేత్యర్థః। తథాహి। క్లేశః ఫలేన ఫలసిద్ధ్యా పునర్నవతాం విధత్తే పూర్వవదేవాక్లిష్టతామాపాదయతీత్యర్థః। సఫలః క్లేశో న క్లేశ ఇతి భావః॥

ఇతి శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే తపఃఫలోదయో నామ పఞ్చమః సర్గః

షష్ఠః సర్గః।

అథ విశ్వాత్మనే గౌరీ సందిదేశ మిథః సఖీమ్।

దాతా మే భూభృతాం నాథః ప్రమాణీక్రియతామితి॥౧॥

అథేతి॥ అథ దేవదేవానుగ్రహానన్తరం గౌరీ పార్వతీ విశ్వాత్మా స్వరూపం యస్యేతి। విశ్వస్యాత్మేతి వా। విశ్వాత్మనే శివాయ మిథో రహసి। 'మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపి' ఇత్యమరః। సఖీం సందిదేశాతిససర్జ। క్రియామాత్రయోగేఽపి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ। కిమితి। భూభృతాం నాథో హిమవాన్మే మమ దాతా సః ప్రమాణీక్రియతామితి। దాతృత్వేన ప్రమాణీక్రియతామిత్యర్థః। ప్రార్థనాయాం లోట్। పిత్రా దీయమానాయాః పరిగ్రహో మమ మహాననుగ్రహ ఇతి భావః॥

తయా వ్యాహృతసందేశా సా బభౌ నిభృతా ప్రియే।
చూతయష్టిరివాభ్యాశే మధౌ పరభృతోన్ముఖీ॥౨॥

తయేతి॥ తయా సఖ్యా। సఖీముఖేనేత్యర్థః। వ్యాహృతసందేశోక్తవాచికా ప్రియే హరవిషయే నిభృతా నిశ్చలా। పరమాసక్తేత్యర్థః। సా గౌరీ। మధౌ వసన్తే నిభృతా స్థిరా పరభృతయా కోకిలయోన్ముఖీ ముఖరా పరభృతోన్ముఖీ। ముఖశబ్దేనాభిభాషణవ్యాపారో లక్ష్యతే। తథా చ పరభృతాముఖేన వ్యాహరన్తీత్యర్థః। పరభృతేతి క్రియాశబ్దవివక్షాయామ్ 'జాతేరస్త్రీ-' ఇతి జీప్రత్యయో న భవతి। తయేత్యుపమేయస్య వ్యస్తత్వాదుపమానవాచి పరభృతాశబ్దస్య సమాసః సోఢవ్యః। అథవా భృఞ్భరణమ్। సంపదాదిత్వాత్క్విప్। పరైర్భృద్యస్యాస్తయా పరభృతేతి వ్యాసేన వ్యాఖ్యేయమ్। పదమఞ్జరీకారస్తు పరైర్భ్రియత ఇతి కర్మణి క్విపమాహ। చూతయష్టిశ్చూతశాఖేవాభ్యాశేఽన్తికే బభౌ। 'సదేశాభ్యాశసవిధసమర్యాదసవేశవత్। ఉపకణ్ఠాన్తికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయమ్॥' ఇత్యమరః॥

స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ విసృజ్య కథమప్యుమామ్।
ఋషీఞ్జ్యోతిర్మయాన్సప్త సస్మార స్మరశాసనః॥౩॥

స ఇతి॥ స ప్రకృతః। శాస్తీతి శాసనః। బహులగ్రహణాత్కర్తరి ల్యుట్। స్మరస్య శాసన ఈశ్వరస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ। తథా కరిష్యామీత్యుక్త్వేత్యర్థః। ఉమాం కథమపి కృచ్ఛ్రేణ విసృజ్య। తత్ర గాఢానురాగత్వాదితి భావః। జ్యోతిర్మయాంస్తేజోరూపాన్సప్తర్షీనఙ్గిరఃప్రభృతీన్సస్మార స్మృతవాన్॥

తే ప్రభామణ్డలైర్వ్యోమ ద్యోతయన్తస్తపోధనాః।
సారున్ధతీకాః సపది ప్రాదురాసన్పురః ప్రభోః॥౪॥

త ఇతి॥ తే తప ఏవ ధనం యేషాం తే తపోధనాః సప్తర్షయః ప్రభామణ్డలైస్తేజఃపుఞ్జైర్వ్యోమాకాశం ద్యోతయన్తః ప్రకాశయన్తః। అరున్ధత్యా సహ వర్తన్త ఇతి సారున్ధతీకాః సన్తః। 'నద్యృతశ్చ' ఇతి కప్। సపది ప్రభోరీశ్వరస్య పురః పురోభాగే ప్రాదురాసన్ప్రత్యక్షా బభూవుః॥

ఇతః పరం షడ్భిః శ్లోకైస్తానేవ మునీన్వర్ణయతి—

ఆప్లుతాస్తీరమన్దారకుసుమోత్కిరవీచిషు।
వ్యోమగఙ్గాప్రవాహేషు దిఙ్నాగమదగన్ధిషు॥ ౫॥

ఆప్లుతా ఇతి॥ ఉత్కిరన్తి విక్షిపన్తీత్యుత్కిరాః। 'ఇగుపధ–' ఇత్యాదినా కప్రత్యయః। తీరే యే మన్దారాః కల్పవృక్షాస్తేషాం కుసుమానాముల్కిరా వీచయస్తరంగా యేషాం తేషు దిఙ్నాగానాం దిగ్గజానాం మదగన్ధో యేష్వితి తథోక్తేషు వ్యోమగఙ్గాప్రవాహేష్వాకాశగఙ్గాస్రోతః స్వాప్లుతాః స్నాతాః॥

ముక్తాయజ్ఞోపవీతాని బిభ్రతో హైమవల్కలాః।
రత్నాక్షసూత్రాః ప్రవ్రజ్యాం కల్పవృక్షా ఇవాశ్రితాః॥ ౬॥

ముక్తేతి॥ ముక్తానాం మౌక్తికానాం యజ్ఞోపవీతాని। ముక్తామయానీత్యర్థః। బిభ్రతో దధానాః। హేమమయాని వల్కలాని యేషాం తే హైమవల్కలాః। రత్నమయాన్యక్షసూత్రాణి యేషాం తే రత్నాక్షసూత్రాః। ప్రవ్రజ్యాం ప్రవ్రజనమ్। 'వ్రజయజోర్భావే క్యప్' ఇతి క్యప్। ఆశ్రితాః కల్పవృక్షా ఇవ స్థితాః। అత్ర చతుర్థాశ్రమవాచినా ప్రవ్రజ్యాశబ్దేన వానప్రస్థాశ్రమో లక్ష్యతే। 'జహుః పరిగ్రహవ్రీడాం ప్రాజాపత్యాస్తపస్వినః' (౬।౩౪) ఇతి సపత్నీకత్వాభిధానాత్। 'సుతవిన్యస్తపత్నీకస్తయా వానుగతోఽపి సన్' ఇతి వానప్రస్థస్యోభయథా స్మరణాత్॥

అధఃప్రస్థాపితాశ్వేన సమావర్జితకేతునా।
సహస్రరశ్మినా సాక్షాత్సప్రణామముదీక్షితాః॥ ౭॥

అధ ఇతి॥ అధఃప్రస్థాపితాశ్వేన। సూర్యమణ్డలోపరివర్తిత్వాత్సప్తర్షిమణ్డలస్యేతి భావః। సమావర్జితకేతునా తన్మణ్డలాఘాతశఙ్కయా నామితధ్వజేన సహస్రరశ్మినా సూర్యేణ సాక్షాత్స్వయమేవ సప్రణామముదీక్షితాః। గమనాభ్యనుజ్ఞాదానపర్యన్తమిత్యర్థః। భగవతః సూర్యస్యాప్యుపాస్యా ఇతి భావః॥

ఆసక్తబాహులతయా సార్ధముద్ధృతయా భువా।

మహావరాహదంష్ట్రాయాం విశ్రాన్తాః ప్రలయాపది॥ ౮॥

ఆసక్తేతి॥ పునః కింవిధాః। ప్రలయాపది కల్పాన్తసంకట ఆసక్తబాహులతయా। దంష్ట్రాయామితి శేషః। ఉద్ధృతయా। దంష్ట్రయేతి శేషః। భువా సార్ధం ధరణ్యా సహ మహావరాహదంష్ట్రాయాం విశ్రాన్తాః। మహాప్రలయేఽప్యవినాశిన ఇత్యర్థః॥

సర్గశేషప్రణయనాద్విశ్వయోనేరనన్తరమ్।

పురాతనాః పురావిద్భిర్ధాతార ఇతి కీర్తితాః॥ ౯॥

సర్గేతి॥ విశ్వయోనేర్బ్రహ్మణోఽనన్తరం సర్గశేషస్య ప్రణయనాత్। బ్రహ్మసృష్టావశిష్టసృష్టేః కరణాద్ధేతోరిత్యర్థః। పురావిద్భిః పురాణవేదిభిర్వ్యాసాదిభిః పురాతనా ధాతార ఇతి కీర్తితాః। విశ్వయోనేరితి సంబన్ధమాత్రే షష్ఠీ। తస్యానన్తరమితి భాష్యే దర్శనాత్। అపాదానత్వవివక్షాయాం తు పఞ్చమీ। అయమదఃశబ్దో యథాశబ్దావృత్తాదనన్తరస్యేతి శాబరభాష్యే దర్శనాత్। తథా 'అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసా వేదాధ్యాయాదనన్తరమ్' ఇత్యాచార్యాః। కవిశ్వ 'పురాణపత్రాపగమాదనన్తరమ్' ఇతి। ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్॥

ప్రాక్తనానాం విశుద్ధానాం పరిపాకముపేయుషామ్।

తపసాముపభుఞ్జానాః ఫలాన్యపి తపస్వినః॥ ౧౦॥

ప్రాక్తనానామితి॥ ప్రాక్తనానాం జన్మాన్తరభవానాం విశుద్ధానాం నిర్మలానాం పరిపాకం ఫలదానోన్ముఖత్వముపేయుషాం గతానాం తపసాం ఫలాన్యుపభుఞ్జానా అపి తపస్వినస్తపోనిష్ఠాః। ప్రారబ్ధభోగినో నిస్పృహాశ్చేతి భావః। కులకమ్॥

తేషాం మధ్యగతా సాధ్వీ పత్యుః పాదార్పితేక్షణా।

సాక్షాదివ తపఃసిద్ధిర్బభాసే బహ్వరున్ధతీ॥ ౧౧॥

తేషామితి॥ తేషామృషీణాం మధ్యగతా సాధ్వీ పతివ్రతా। అతఏవ పత్యుర్వసిష్ఠస్య పాదయోరర్పితేక్షణా నివిష్టదృష్టిరరున్ధతీ సాక్షాత్ప్రత్యక్షా తపఃసిద్ధిరివ తేషామేవేతి శేషః। తేషాం మధ్యగతేతి లిఙ్గవచనాదిసామ్యాదియముపమా। బహు భూయిష్ఠం బభాసే భాతి స్మ॥

తామగౌరవభేదేన మునీంశ్చాపశ్యదీశ్వరః।

స్త్రీపుమానిత్యనాస్థైషా వృత్తం హి మహితం సతామ్॥ ౧౨॥

తామితి॥ ఈశ్వరో భగవాంస్తామరున్ధతీం మునీంశ్చాగౌరవభేదేన సమానప్రతిపత్త్యాపశ్యద్దృష్టవాన్। న చాయమవివేక ఇత్యాహ— హి యస్మాత్స్త్రీ పుమాంశ్చేత్యేషానాస్థా స్త్రీపుంసభేదో న వివక్షితః। కింతు సతాం సాధూనాం వృత్తం చరిత్రమేవ మహితం పూజ్యమ్। 'గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లిఙ్గం న చ వయః' ఇతి భావః॥

తద్దర్శనాదభూచ్ఛంభోర్భూయాన్దారార్థమాదరః।

క్రియాణాం ఖలు ధర్మ్యాణాం సత్పత్న్యో మూలకారణమ్॥ ౧౩॥

తదితి॥ తద్దర్శనాదరున్ధతీదర్శనాచ్ఛంభోర్దారార్థం పరిగ్రహార్థమాదరో భూయాన్బహుతరోఽభూత్। నను దారాః కుత్రోపయుజ్యన్త ఇత్యత్రాహ— ధర్మ్యాణాం ధర్మాదనపేతానామ్। 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే' ఇతి యత్ప్రత్యయః। క్రియమాణానామిజ్యాదీనాం సత్యః పతివ్రతాః పత్న్యః సత్పత్న్యః। 'పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగే' ఇతి ఙీప్ నకారశ్చ। మూలకారణం ఖలు॥

ధర్మేణాపి పదం శర్వే కారితే పార్వతీం ప్రతి।

పూర్వాపరాధభీతస్య కామస్యోచ్ఛ్వసితం మనః॥ ౧౪॥

ధర్మేణేతి॥ ధర్మేణ ద్వారసంజిఘృక్షాలక్షణేనాపి కర్త్రా। శర్వ ఈశ్వరే పార్వతీం ప్రతి పదం కారితే సతి। 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇతి శర్వస్యాణికర్తుః కర్మత్వమ్। పూర్వాపరాధభీతస్య కామస్య మన ఉచ్ఛ్వసితమ్। పునరుజ్జీవనావకాశో భవతీతి సప్రత్యాశమభూదిత్యర్థః॥

అథ తే మునయః సర్వే మానయిత్వా జగద్గురుమ్।

ఇదమూచురనూచానాః ప్రీతికణ్టకితత్వచః॥ ౧౫॥

అథేతి॥ అథానూచానాః సాఙ్గవేదప్రవక్తారః। 'అనూచానః ప్రవచనే సాఙ్గేఽధీతీ గురోస్తు యః' ఇత్యమరః। 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ' ఇతి నిపాతః। ప్రీత్యా కణ్టకితాః పులకితాస్త్వచో యేషాం తే తథోక్తాః। తే సర్వే మునయో జగద్గురుం హరం మానయిత్వా పూజయిత్వేదం వక్ష్యమాణమూచుః॥

యద్బ్రహ్మ సమ్యగామ్నాతం యదగ్నౌ విధినా హుతమ్।

యచ్చ తప్తం తపస్తస్య విపక్వం ఫలమద్య నః॥ ౧౬॥

యదితి॥ బ్రహ్మ వేదః। 'వేదస్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ' ఇత్యమరః। సమ్యఙ్నియమపూర్వకమామ్నాతమధీతమితి యత్। అగ్నౌ విధినా హుతమితి యత్। తపశ్చాన్ద్రాయణాదికం తప్తమితి చ యత్తస్యాధ్యయనేజ్యాతపోరూపస్య ఆశ్రమత్రయసాధ్యస్య కృత్స్నస్యాపి కర్మణ ఇత్యర్థః। సముదాయాభిప్రాయకమేకవచనమన్యథావృత్త్యాన్వయప్రసఙ్గాత్। న చ నపుంసకైకవద్భావః, అనపుంసకేతి నియమాత్। ఫలం కార్యమద్య నోఽస్మాకం విపక్వమ్। సునిష్పన్నమిత్యర్థః। కర్మణి క్తః। 'పచో వః' ఇతి నిష్ఠాతస్య వత్వమ్॥

తదేవ ఫలమాహ—

యదధ్యక్షేణ జగతాం వయమారోపితాస్త్వయా।

మనోరథస్యావిషయం మనోవిషయమాత్మనః॥ ౧౭॥

యదితి॥ యద్యస్మాత్కారణాజ్జగతామధ్యక్షేణాధిపేన త్వయా వయం మనోరథస్యాభిలాషస్యావిషయమగోచరమాత్మనః స్వస్య మనోవిషయం మనోదేశమారోపితాః ప్రాపితాః। తస్మాద్విపక్వం ఫలమితి పూర్వేణ సంబన్ధః। సకలజగదన్వేష్టవ్యస్య భగవతోఽపి వయమన్వేష్యా భవామ ఇతి పరమోత్కృష్టా వయమితి భావః॥

తదేవోపపాదయతి—

యస్య చేతసి వర్తేథాః స తావత్కృతినాం వరః।

కిం పునర్బ్రహ్మయోనేర్యస్తవ చేతసి వర్తతే॥ ౧౮॥

యస్యేతి॥ యస్య జనస్య చేతసి వర్తేథాః। యేన స్మర్యస ఇత్యర్థః। స తావత్స ఏవ కృతినాం కృతకృత్యానాం వరః శ్రేష్ఠః। బ్రహ్మణో వేదస్య వేధసో వా యోనేః కారణస్య। యద్వా వేదప్రమాణకస్య తవ చేతసి యో వర్తతే। త్వయా స్మర్యత ఇత్యర్థః। కిం పునః। స కృతినాం వర ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః॥

సత్యమర్కాచ్చ సోమాచ్చ పరమధ్యాస్మహే పదమ్।

అద్య తూచ్చైస్తరం తాభ్యాం స్మరణానుగ్రహాత్తవ॥ ౧౯॥

సత్యమితి॥ అర్కాత్సూర్యాచ్చ సోమాచ్చన్ద్రాచ్చ పరముచ్చైః పదం స్థానమధ్యాస్మహే తిష్ఠామః। వయమితి శేషః। సత్యమ్। 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ' ఇతి కర్మత్వమ్। అద్య తు తవ కర్తుః। స్మరణమేవానుగ్రహః ప్రసాదస్తస్మాద్ధేతోః। తాభ్యామర్కేన్దుభ్యాముచ్చైస్తరమత్యుచ్చం పదమ్। అధ్యాస్మహే ఇతి సంబన్ధః। ఉచ్చైస్తరమితి ద్రవ్యప్రకర్షత్వాన్నాముప్రత్యయః॥

త్వత్సంభావితమాత్మానం బహు మన్యామహే వయమ్।

ప్రాయః ప్రత్యయమాధత్తే స్వగుణేషూత్తమాదరః॥ ౨౦॥

త్వదితి॥ వయం త్వయా సంభావితం సత్కృతం త్వత్సంభావితమాత్మానమాత్మస్వరూపం బహ్వధికం యథా తథా మన్యామహే। తథాహి। ఉత్తమాదరః సత్పురుషకర్తృకః సత్కారః స్వగుణేషు విషయే ప్రాయేణ భూమ్నా ప్రత్యయం విశ్వాసమాధత్తే జనయతి। సర్వస్యాపి మహాజనపరిగ్రహ ఏవ పూజ్యతాహేతురిత్యర్థః॥

యా నః ప్రీతిర్విరూపాక్ష త్వదనుధ్యానసంభవా।

సా కిమావేద్యతే తుభ్యమన్తరాత్మాసి దేహినామ్॥ ౨౧॥

యేతి॥ హే విరూపాక్ష, త్వదనుధ్యానసంభవా త్వత్కర్తృకస్మరణజన్యా నోఽస్మాకం యా ప్రీతిః సా ప్రీతిస్తుభ్యం కిమావేద్యతే కిమర్థం నివేద్యతే। తథాహి। దేహినాం ప్రాణినామన్తరాత్మాన్తర్యామ్యసి। సర్వసాక్షిణా త్వయాస్మత్ప్రీతిరనావేదితాపి జ్ఞాయత ఏవ యతస్తతో న బుద్ధబోధనం సంభవతీతి భావః॥

సాక్షాదృష్టోఽసి న పునర్విద్మస్త్వాం వయమఞ్జసా।

ప్రసీద కథయాత్మానం న ధియాం పథి వర్తసే॥ ౨౨॥

సాక్షాదితి॥ హే దేవ, సాక్షాత్ప్రత్యక్షేణ దృష్టోఽసి। అఞ్జసా పునస్తత్త్వతస్తు త్వాం వయం న విద్మః। దృశ్యమానస్య రూపస్యాతాత్త్వికత్వాదితి భావః। అతః ప్రసీదానుగృహాణ। ఆత్మానం నిజస్వరూపం కథయ। న చాకథితం తత్సుబోధమిత్యాహ— ధియాం బుద్ధీనాం పథి న వర్తసే। అతస్త్వయైవ త్వద్రూపం కథనీయమిత్యర్థః॥

తాత్త్వికం రూపం తావదాస్తాం న దృశ్యమానమపి రూపం తత్త్వతో రూపయితుం శక్యమిత్యాహ—

కిం యేన సృజసి వ్యక్తముత యేన విభర్షి తత్।

అథ విశ్వస్య సంహర్తా భాగః కతమ ఏష తే॥ ౨౩॥

కిమితి॥ హే దేవ, ఏష దృశ్యమానస్తే భాగో మూర్తిః కిం యేన భాగేన వ్యక్తం ప్రపఞ్చం సృజసి సః। యత్తదోర్నిత్యసంబన్ధాత్సర్వత్ర తచ్ఛబ్దోఽధ్యాహార్యః। ఉత యేన భాగేన తద్వ్యక్తం విభర్షి పాలయసి స వా। అథ యో భాగస్తస్య విశ్వస్య సంహర్తా స వా। కిమాదయః సందేహే। కతమః। బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరేష్వయం కతమో భాగస్తదుచ్యతామిత్యర్థః॥

నను హర ఇత్యేవం నిశ్చయాత్కథమయం సంశయస్తత్రాహ—

అథవా సుమహత్యేషా ప్రార్థనా దేవ తిష్ఠతు।
చిన్తితోపస్థితాంస్తావచ్చాధి నః కరవామ కిమ్॥ ౨౪॥

అథవేతి॥ అథవా హే దేవ, సుమహతీ। గుహ్యతమత్వాదతిదుర్లభేత్యర్థః। ఏషా ప్రార్థనా నిజరూపనిరూపణప్రార్థనా తిష్ఠతు। కింతు చిన్తితేన చిన్తితా ఏవోపస్థితాశ్చిన్తితోపస్థితాస్తాన్నోఽస్మాంస్తావచ్చాధ్యాజ్ఞాపయ కిం కరవామ। ప్రార్థనాయాం లోట్। అలమప్రస్తుతేన, ప్రస్తుతే తావన్నియుఙ్క్ష్వేత్యర్థః॥

అథ మౌలిగతస్యేన్దోర్విశదైర్దశనాంశుభిః।
ఉపచిన్వన్ప్రభాం తన్వీం ప్రత్యాహ పరమేశ్వరః॥ ౨౫॥

అథేతి॥ అథ పరమేశ్వరో మౌలిగతస్యేన్దోస్తన్వీమల్పామ్। కలామాత్రత్వాదితి భావః। ప్రభాం కాన్తిం విశదైః శుభ్రైర్దశనాంశుభిరుపచిన్వన్వర్ధయన్ప్రత్యాహ। ప్రత్యువాచేత్యర్థః॥

విదితం వో యథా స్వార్థా న మే కాశ్చిత్ప్రవృత్తయః।
నను మూర్తిభిరష్టాభిరిత్థంభూతోఽస్మి సూచితః॥ ౨౬ ॥

విదితమితి॥ హే మునయః, కాశ్చిదపి మే ప్రవృత్తయో వ్యాపారాః స్వార్థా న భవన్తి యథా తథా వో యుష్మాకం విదితమ్। వాక్యార్థః కర్మ। బుద్ధ్యర్థత్వాద్వర్తమానే క్తః తద్యోగాత్షష్ఠీ। ప్రవృత్తిపారార్థ్యే ప్రమాణమాహ— అష్టాభిర్మూర్తిభిరిత్థంభూతం ఇమం ప్రకారం పరార్థప్రవృత్తిరూపం ప్రాప్తః। 'భూ ప్రాప్తౌ' ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః। సూచితో జ్ఞాపితోఽస్మి। మత్స్వమూర్తిచేష్టయా స్వపారార్థ్యమనుమేయమిత్యర్థః॥

సోఽహం తృష్ణాతురైర్వృష్టిం విద్యుత్వానివ చాతకైః।
అరివిప్రకృతైర్దేవైః ప్రసూతిం ప్రతి యాచితః॥ ౨౭॥

సోఽహమితి॥ స పరార్థవృత్తిరహం తృష్ణాతురైశ్చాతకైర్వృష్టిం విద్యుత్వాన్మేఘ ఇవారివిప్రకృతైః శత్రుపీడితైర్దేవైః ప్రసూతిం పుత్రోత్పాదనం ప్రతి యాచితః। యాచతేర్దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః॥

అత ఆహర్తుమిచ్ఛామి పార్వతీమాత్మజన్మనే।

ఉత్పత్తయే హవిర్భోక్తుర్యజమాన ఇవారణిమ్॥ ౨౮॥

అత ఇతి॥ అతః సురప్రార్థితత్వాద్ధేతోరాత్మనే పుత్రాయ। పుత్రముత్పాదయితుమిత్యర్థః। 'క్రియార్థోపపదస్య–' ఇత్యాదినా చతుర్థీ। పార్వతీం యజమానో యష్టా। 'పూజ్యజోః శానన్' ఇతి శానన్ప్రత్యయః। హవిర్భోక్తురగ్నేరుత్పత్తయేఽరణిమగ్నిమన్థనదారువిశేషమివ। 'నిర్మన్థ్యదారుణి త్వరణిర్ద్వయోః' ఇత్యమరః। ఆహర్తుం సంగ్రహీతుమిచ్ఛామి॥

తామస్మదర్థే యుష్మాభిర్యాచితవ్యో హిమాలయః।

విక్రియాయై న కల్పన్తే సంబన్ధాః సదనుష్ఠితాః॥ ౨౯॥

తామితి॥ అస్మదర్థేఽస్మత్ప్రయోజనే నిమిత్తే సతి యుష్మాభిస్తాం పార్వతీం హిమాలయో హిమవాన్యాచితవ్యః। యాచేర్దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి తవ్యప్రత్యయః। ఆవశ్యకం చైతదిత్యాహ— సద్భిః సత్పురుషైరనుష్ఠితాః సంఘటితాః సంబన్ధా యౌనాదయో విక్రియాయై వైకల్యోత్పాదనాయ న కల్పన్తే న పర్యాప్నువన్తి। న సమర్థా ఇత్యర్థః। అలమర్థయోగాచ్చతుర్థీ॥

న చాహం లౌల్యాత్స్త్రియమిచ్ఛామి కింతు దేవోపకారాయ। యద్యేవం నిఖిలదేవేషు విద్యమానేషు హిమగిరేః శిలాభూతస్య కన్యాపరిణయేచ్ఛా కథమిత్యుక్తే స ఏవ మే శ్లాఘ్యసంబన్ధోఽత్రభవాన్హిమవానిత్యాహ—

ఉన్నతేన స్థితిమతా ధురముద్వహతా భువః।

తేన యోజితసంబన్ధం విత్త మామప్యవఞ్చితమ్॥ ౩౦॥

ఉన్నతేనేతి॥ ఉన్నతేన ప్రాంశునా ప్రసిద్ధేన చ స్థితిమతా ప్రతిష్ఠావతా భువో ధురం భారముద్వహతా। నిర్వాహకేణేత్యర్థః। తేన హిమవతా యోజితః సంఘటితః సంబన్ధో యౌనసంబన్ధో యస్య తం మామప్యవఞ్చితమవ్యామోహితం విత్త జానీత | 'విద జ్ఞానే' ఇతి ధాతోర్లోట్॥

తర్హి స కిం వాచ్య ఇత్యాశఙ్కయాహ—

ఏవం వాచ్యః స కన్యార్థమితి వో నోపదిశ్యతే।

భవత్ప్రణీతమాచారమామనన్తి హి సాధవః॥ ౩౧॥

ఏవమితి॥ కన్యార్థే కన్యాప్రదానాయ స హిమవానేవం వాచ్య ఇతి వో యుష్మభ్యం నోపదిశ్యతే। కుతః। హి యస్మాత్సాధవో విద్వాంసో భవద్భిః ప్రణీతం స్మృతిరూపేణ నిబద్ధమాచారమామనన్త్యుపదిశన్తి। న హి స్వయముపదేష్టారః పరోపదేశమపేక్షన్త ఇత్యర్థః॥

ఆర్యాప్యరున్ధతీ తత్ర వ్యాపారం కర్తుమర్హతి।

ప్రాయేణైవంవిధే కార్యే పురంధ్రీణాం ప్రగల్భతా॥ ౩౨॥

ఆర్యేతి॥ ఆర్యా పూజ్యారున్ధత్యపి తత్ర వివాహకృత్యే వ్యాపారం సాహాయ్యం కర్తుమర్హతి। తథాహి। ప్రాయేణ ప్రాచుర్యేణైవంవిధే కార్యే వివాహాదికార్యే। దుర్ఘట ఇత్యర్థః। పురంధ్రీణాం కుటుమ్బినీనామ్। 'స్యాత్తు కుటుమ్బినీ। పురంధ్రీ' ఇత్యమరః। ప్రగల్భతా చాతుర్యమ్। స్త్రీప్రధానేషు కృత్యేషు స్త్రీణామేవ ఘటనాపాటవమితి భావః॥

తత్ప్రయాతౌషధిప్రస్థం సిద్ధయే హిమవత్పురమ్।

మహాకోశీప్రపాతేఽస్మిన్సంగమః పునరేవ నః॥ ౩౩॥

తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాదోషధిప్రస్థం నామ హిమవత్పురం హిమవన్నగరం సిద్ధయే కార్యసిద్ధ్యర్థం ప్రయాత గచ్ఛత। అస్మిన్పురోవర్తిని। మహాకోశీ నామ తత్రత్యా కాచిన్నదీ తస్యాః ప్రపాతే భృగావేవ। సా నదీ యత్ర పతతి తస్మిన్నిత్యర్థః। 'ప్రపాతస్త్వతటో భృగుః' ఇత్యమరః।

నోఽస్మాకం పునః సంగమః। అస్త్వితి శేషః। భవత్సమాగమం ప్రతిపాలయన్నహమిహైవ నివత్స్యామీత్యర్థః॥

తస్మిన్సంయమినామాద్యే జాతే పరిణయోన్ముఖే।
జహుః పరిగ్రహవ్రీడాం ప్రాజాపత్యాస్తపస్వినః॥ ౩౪॥

తస్మిన్నితి॥ సంయమినాం యోగినామాద్యే తస్మిన్నీశ్వరే పరిణయోన్ముఖే వివాహోత్సుకే జాతే సతి ప్రజాపతేరిమే ప్రాజాపత్యాః। బ్రహ్మపుత్రా ఇత్యర్థః। తపస్వినో మునయః పరిగ్రహైః పత్నీభిర్వ్రీడామ్। గార్హస్థ్యనిమిత్తామిత్యర్థః। 'పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహాః' ఇత్యమరః। జహుస్తత్యజుః। జహాతేర్లిటి రూపమ్। న హి సమానగుణదోషేషు వ్రీడాగమోఽస్తీతి భావః॥

తతః పరమమిత్యుక్త్వా ప్రతస్థే మునిమణ్డలమ్।
భగవానపి సంప్రాప్తః ప్రథమోద్దిష్టమాస్పదమ్॥ ౩౫॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరం మునిమణ్డలం మునిసమూహః పరమమిత్యుక్త్వా ఓమిత్యుక్త్వా। అనుమన్యేత్యర్థః। అవ్యయమేతత్। 'ఓమేవం పరమం మతమ్' ఇత్యమరః। ప్రతస్థే। భగవానీశ్వరోఽపి ప్రథమోద్దిష్టం పూర్వసంకేతితమాస్పదం స్థానం మహాకోశీప్రపాతం సంప్రాప్తః॥

తే చాకాశమసిశ్యామముత్పత్య పరమర్షయః।
ఆసేదురోషధిప్రస్థం మనసా సమరంహసః॥ ౩౬॥

త ఇతి॥ మనసా సమరంహసో మనస్తుల్యవేగాస్తే పరమర్షయశ్చ। పూర్వశ్లోకోక్తేశ్వరసముచ్చయార్థశ్చకారః। అసివచ్ఛ్యామం నీలమాకాశం ఖం ప్రత్యుత్పత్యౌషధిప్రస్థం హిమవత్పురమాసేదుః। సద్యః ప్రాపురిత్యర్థః॥

ఇతః పరం దశభిః శ్లోకైరోషధిప్రస్థమేవ వర్ణయతి—

అలకామతివాహ్యైవ వసతిం వసుసంపదామ్।

స్వర్గాభిష్యన్దవమనం కృత్వేవోపనివేశితమ్॥ ౩౭॥

అలకామితి॥ వసుసంపదాం ధనసమృద్ధీనాం వసతిం స్థానమలకాం కుబేరనగరీమతివాహ్య। పరిచ్ఛిద్యేతి యావత్। ఉపనివేశితమివ స్థితమ్। తథా స్వర్గస్యాభిష్యన్దోఽతిరేకః। అతిరిక్తజన ఇతి యావత్। తస్య వమనం నిఃసారణం కృత్వోపనివేశితమివ స్థితమ్। ఉభయత్రాపి కౌటిల్యః— 'భూతపూర్వమభూతపూర్వం వా జనపదం పరదేశాపవాదేన స్వదేశాభిష్యన్దవమనేన వా నివేశయేత్' ఇతి। అలకామరావత్యతిశయితసమృద్ధికమిత్యర్థః॥

గఙ్గాస్రోతఃపరిక్షిప్తం వప్రాన్తర్జ్వలితౌషధి।

బృహన్మణిశిలాసాలం గుప్తావపి మనోహరమ్॥ ౩౮॥

గఙ్గేతి॥ గఙ్గాయాః స్రోతోభిః ప్రవాహైః పరిక్షిప్తం పరివేష్టితమ్। తైరేవ సపరిఖమిత్యర్థః। వప్రశ్చయః। ప్రాకారచైత్యమితి యావత్। 'స్యాచ్చయో వప్రమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। తస్యాన్తర్మధ్యే జ్వలితాః ప్రకాశమానా ఓషధయో యస్య తత్తథోక్తమ్। జ్వలితౌషధిత్వాద్రాత్రిషు సంచారిణాం దీపనిరపేక్షమిత్యర్థః। బృహద్విపులో మణిశిలానాం మాణిక్యానాం సాలః ప్రాకారో యస్య తత్తథోక్తమ్। 'ప్రాకారో వరణః సాల:' ఇత్యమరః। అతఏవ గుప్తావపి సంవరణేఽపి మనోహరమ్। అకృత్రిమదుర్గసంవరణమితి భావః॥

జితసింహభయా నాగా యత్రాశ్వా విలయోనయః।

యక్షాః కింపురుషాః పౌరా యోషితో వనదేవతాః॥ ౩౯॥

జితేతి॥ యత్ర పురే నాగా గజా జితం సింహేభ్యో భయం యైస్తే తథోక్తాః। సింహాధికబలా ఇత్యర్థః। నాథస్తు 'పదం తుషారస్రుతిధౌతరక్తమ్' (౧।౬) ఇత్యేతద్విరోధభయాత్ 'వీతవీతభయాః' ఇతి పపాఠ। తథా న భేతవ్యం తత్ర వనగజానాం సింహహతత్వాభిధానాత్। అత్ర త్వోషధిప్రస్థగజానాం హిమవన్మహిమ్నా సింహాతిరేకసంభవేనావిరోధాదితి। 'వీతవీతభయాః' ఇతి పాఠే వీతం విగతం వీతాత్పాదాఙ్కుశకర్మభ్యాం భయం యేషాం తే

తథోక్తాః। స్వభావవినీతా ఇత్యర్థః। 'పాదకర్మయుతం ప్రోక్తం యాతమఙ్కుశవారణమ్। ఉభయం వీతమాఖ్యాతమ్' ఇతి యాదవః। అశ్వా బిలయోనయో బిలసంభవాః। అన్యత్ర తు న తథేతి వైచిత్ర్యమ్। ఉక్తం చ— 'అమృతాద్బాష్పతో వహ్నేర్వేదేభ్యోఽణ్డాచ్చ గర్భతః। సామ్నో హయానాముత్పత్తిః సప్తధా పరికీర్తితా॥' ఇతి। యక్షాః ప్రసిద్ధాః। కింపురుషాః కింనరాశ్చ పౌరాః పురజనాః। వనదేవతా ఏవ యోషితః। న తు మానుష్య ఇత్యర్థః॥

శిఖరాసక్తమేఘానాం వ్యజ్యన్తే యత్ర వేశ్మనామ్।

అనుగర్జితసందిగ్ధాః కరణైర్మురజస్వనాః॥ ౪౦॥

శిఖరేతి॥ యత్ర పురే శిఖరేష్వాసక్తా మేఘా యేషాం తేషాం వేశ్మనాం సంబన్ధినః। అనుగర్జితాని ప్రతిగర్జితాని తైః సందిగ్ధా మురజస్వనాః కరణైస్తాలవ్యవస్థాపకైస్తాడనవిశేషైః। తదుక్తం రాజకందర్పేణ— 'నృత్యవాదిత్రగీతానాం ప్రయోగవశభేదినామ్। సంస్థానం తాడనం రోధః కరణాని ప్రచక్షతే॥' ఇతి। వ్యజ్యన్తే స్ఫుటీక్రియన్తే॥

యత్ర కల్పద్రుమైరేవ విలోలవిటపాంశుకైః।

గృహయన్త్రపతాకాశ్రీరపౌరాదరనిర్మితా॥ ౪౧॥

యత్రేతి॥ యత్ర నగరే విలోలాని చఞ్చలాని విటపేష్వంశుకాని యేషాం తైః కల్పద్రుమైరేవాపౌరాదరేణ పౌరాదరం వినైవ నిర్మితా। అయత్నసిద్ధేత్యర్థః। గృహేషు యాని యన్త్రాణ్యాధారదారూని తేషు పతాకాస్తాసాం శ్రీః సంభవతీతి శేషః। తత్ర లమ్బామ్బరాః కల్పతరవ ఏవ వైజయన్తీతి సంభావ్యన్త ఇత్యర్థః॥

యత్ర స్ఫటికహర్మ్యేషు నక్తమాపానభూమిషు।

జ్యోతిషాం ప్రతిబిమ్బాని ప్రాప్నువన్త్యుపహారతామ్॥ ౪౨॥

యత్రేతి॥ యత్ర పురే నక్తం రాత్రౌ స్ఫటికహర్మ్యేష్వాపానభూమిషు పానగోష్ఠీప్రదేశేషు జ్యోతిషాం నక్షత్రాణాం ప్రతిబిమ్బాన్యుపహారతాం పుష్పోపహారత్వం మౌక్తికోపహారత్వం వా ప్రాప్నువన్తి॥

యత్రౌషధిప్రకాశేన నక్తం దర్శితసంచరాః।
అనభిజ్ఞాస్తమిస్రాణాం దుర్దినేష్వభిసారికాః॥ ౪౩॥

యత్రేతి॥ యత్ర పురే దుర్దినేషు మేఘాచ్ఛన్నదివసేషు నక్తమోషధీనాం తృణజ్యోతిషాం ప్రకాశేన సంచరన్త ఏభిరితి సంచరాః పన్థానః। 'గోచరసంచర–' ఇత్యాదినా ఘప్రత్యయాన్తో నిపాతః। దర్శితసంచరాః ప్రకాశితమార్గా అభిసారికాః కాన్తార్థిన్యః। 'కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా' ఇత్యమరః। తమిస్రాణాం తమసామ్। కృద్యోగాత్కర్మణి షష్ఠీ। అనభిజ్ఞాః। తమాంసి నాభిజానన్తీత్యర్థః॥

యౌవనాన్తం వయో యస్మిన్నాన్తకః కుసుమాయుధాత్।
రతిఖేదసముత్పన్నా నిద్రా సంజ్ఞావిపర్యయః॥ ౪౪॥

యౌవనాన్తమితి॥ యస్మిన్పురే వయో యౌవనాన్తం యౌవనావధికమ్। సర్వేఽప్యజరా ఇత్యర్థః। తథా కుసుమాయుధారకామాత్। అన్య ఇతి శేషః। అన్తకో మృత్యుర్న। అస్తీతి శేషః। విరహిణాం తాదృగ్దుఃఖోత్పాదకత్వాదన్తకత్వోపచారః। కామం వినా మృత్యుర్నాస్తీత్యర్థః। అతఏవ తత్కార్యభూతమరణాభావ ఇత్యాశయేనాహ— రతీతి। రతిఖేదసముత్పన్నా నిద్రా సుప్తిరేవ సంజ్ఞావిపర్యయశ్చేతనాపగమః। న తు దీర్ఘనిద్రారూప ఇత్యర్థః। అత్రత్యాః సర్వేఽజరామరా ఇతి శ్లోకతాత్పర్యార్థః। అన్తయత్యన్తం కరోతీత్యన్తకః। అన్తయతేస్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాద్యత్రత్ప్రత్యయః॥

భ్రూభేదిభిః సకమ్పోష్ఠైర్లలితాఙ్గులితర్జనైః।
యత్ర కోపైః కృతాః స్త్రీణామాప్రసాదార్థినః ప్రియాః॥ ౪౫ ॥

భ్రూభేదిభిరితి॥ యత్ర పురే ప్రియా యువానో భ్రూభేదిభిర్భ్రూభఙ్గవద్భిః సకమ్పా ఓష్ఠా యేషు తైర్లలితాన్యఙ్గులితర్జనాని యేషు తైః స్త్రీణాం కోపైర్మానాఖ్యైరాప్రసాదార్థిన ఆ ప్రసాదం ప్రసాదపర్యన్తమర్థినో యాచకాః కృతాః। న తు శత్రుకోపైరితి భావః॥

సంతానకతరుచ్ఛాయాసుప్తవిద్యాధరాధ్వగమ్।

యస్య చోపవనం బాహ్యం గంన్ధవద్గన్ధమాదనమ్॥ ౪౬॥

సంతానకేతి॥ కించేతి చార్థః। సంతానకతరోశ్ఛాయాసు సుప్తా విద్యాధరా దేవతావిశేషాస్త ఏవాధ్వగా యస్మింస్తత్తథోక్తం గన్ధవద్గన్ధాఢ్యం గన్ధమాదనో నామ గిరిర్యస్య పురస్య బహిర్భవం బాహ్యముపవనమారామః। సంతానకతరుచ్ఛాయేత్యత్ర పూర్వపదార్థబాహుల్యసంభవేఽపి 'శలభచ్ఛాయమ్' 'ఇక్షుచ్ఛాయమ్' ఇతివత్సమర్థచ్ఛాయానిష్పత్తేస్తదపేక్షాభావాత్ 'ఛాయా బాహుల్యే' ఇతి నపుంసకత్వం నాస్తీత్యనుసంధేయమ్। అత్ర 'గన్ధవద్గన్ధమాదనమ్' ఇత్యాగన్తుకః పాఠః। ప్రాచీనపాఠస్తు 'సుగన్ధిర్గన్ధమాదనః' ఇతి పుంలిఙ్గాన్తః। అతఏవ క్షీరస్వామినా 'గన్ధమాదనమన్యే చ' ఇత్యత్ర గన్ధేన మాదయతీతి గన్ధమాదన ఇతి వ్యాఖ్యాయ ప్రయోగే చ పుంలిఙ్గతా దృశ్యత ఇత్యాశయేనోక్తం 'సుగన్ధిర్గన్ధమాదనః' ఇతి కాలిదాస ఇతి॥

అథ తే మునయో దివ్యాః ప్రేక్ష్య హైమవతం పురమ్

స్వర్గాభిసంధిసుకృతం వఞ్చనామివ మేనిరే॥ ౪౭॥

అథేతి॥ అథ తే దివి భవా దివ్యా మునయో హిమవత ఇదం హైమవతం పురం ప్రేక్ష్య స్వర్గాభిసంధినా స్వర్గోద్దేశేన యత్సుకృతం జ్యోతిష్టోమాద్యనుష్ఠానం తత్స్వర్గాభిసంధిసుకృతం వఞ్చనాం ప్రతారణామివ మేనిరే। హిమవన్నగరమవేక్ష్య స్వర్గస్య పుణ్యఫలత్వం వదతా వేదేన వయం విప్రలబ్ధా ఇత్యర్థః। స్వర్గాదతిరమణీయమితి భావః॥

తే సద్మని గిరేర్వేగాదున్ముఖద్వాఃస్థవీక్షితాః।

అవతేరుర్జటాభారైర్లిఖితానలనిశ్చలైః॥ ౪౮॥

త ఇతి॥ లిఖితానలనిశ్చలైః। చిత్రగతజ్వలననిష్పన్దైరితి వేగప్రకర్షోక్తిః। జటాభారైరుపలక్షితాస్తే మునయః। ద్వారి తిష్ఠన్తీతి ద్వాఃస్థా ద్వారపాలకాః 'ప్రతిహారే ద్వారపాలద్వాఃస్థద్వాఃస్థితదర్శకాః' ఇత్యమరః। ఉన్ముఖైరూర్ధ్వముఖైర్ద్వాఃస్థైర్వీక్షితాః సన్తః। న తు వినివారితా ఇత్యర్థః। గిరేర్హిమవతః సద్మని వేగాదవతేరురవతీర్ణవన్తః॥

గగనాదవతీర్ణా సా యథావృద్ధపురస్సరా।

తోయాన్తర్భాస్కరాలీవ రేజే మునిపరమ్పరా ॥ ౪౯ ॥

గగనాదితి ॥ గగనాదవతీర్ణావరూఢా యథావృద్ధం వృద్ధానుక్రమేణ స్థితాః పురఃసరా అగ్రేసరా యస్యాం సా తథోక్తా। అనుపసర్జనాధికారాన్న జీప్। సా మునిపరమ్పరా మునిపజ్క్తిస్తోయాన్తస్తోయాభ్యన్తరే భాస్కరాలీ ప్రతిబిమ్బితార్కపజ్క్తిరివ రేజే। ఏతేన మునీనాం తేజస్విత్వేఽపి సుఖసందర్శనం సూచయతి। భాస్కరాణాం భూయిష్ఠత్వసంభావనార్థం తోయాన్తరిత్యుక్తమ్। అతఏవ బహుత్వసిద్ధిశ్చ॥

తానర్ఘ్యానర్ఘ్యమాదాయ దూరాత్ప్రత్యుద్యయౌ గిరిః।

నమయన్సారగురుభిః పాదన్యాసైర్వసుంధరామ్ ॥ ౫౦ ॥

తానితి ॥ గిరిర్హిమవానర్ఘ్యమర్ఘార్థం జలమాదాయ సారగురుభిరన్తః సారదుర్భరైః పాదన్యాసైర్వసుంధరాం నమయన్నధః ప్రాపయన్। అర్ఘమర్హన్తీత్యర్ఘ్యాన్పూజ్యాన్। దణ్డాదిత్వాద్యప్రత్యయః। తాన్మునీన్దూరాత్ప్రత్యుద్యయౌ॥

సంప్రతి హిమవన్తమేవ జంగమస్థావరరూపద్వయసాధారణైర్విశినష్టి—

ధాతుతామ్రాధరః ప్రాంశుర్దేవదారుబృహద్భుజః।

ప్రకృత్యైవ శిలోరస్కః సువ్యక్తో హిమవానితి ॥ ౫౧ ॥

ధాత్వితి ॥ ధాతువత్తామ్రోఽధరో యస్య స తథోక్తః। అన్యత్ర ధాతురేవ తామ్రోఽధరో యస్య। ప్రాంశురున్నతః। ఉభయత్రాపి సమానమ్। దేవదారువద్బృహన్తౌ భుజౌ యస్య స తథోక్తః। దేవదారవ ఏవ బృహన్తౌ భుజౌ యస్యేత్యన్యత్ర। ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ శిలావదురో యస్య స శిలోరస్కః। శిలైవేత్యన్యత్ర। 'ఉరఃప్రభృతిభ్యః కప్' ఇతి కప్। అతో హిమవానితి సువ్యక్తః। వర్తమానే క్తః। సత్యం స ఏవాయం హిమవానితి తద్ధర్మప్రత్యభిజ్ఞానాదవధారిత ఇత్యర్థః॥

విధిప్రయుక్తసత్కారైః స్వయం మార్గస్య దర్శకః।

స తైరాక్రమయామాస శుద్ధాన్తం శుద్ధకర్మభిః ॥ ౫౨ ॥

విధీతి॥ స హిమవాన్విధినా శాస్త్రేణ ప్రయుక్తసత్కారైః కృతార్చనైః శుద్ధకర్మభిరదుష్టచరిత్రైః। శుద్ధాన్తప్రవేశార్హైరిత్యర్థః। తైర్మునిభిః స్వయం మార్గస్య దర్శయతీతి దర్శకో దర్శయితా సన్। పశ్యతేర్ణ్యన్తాదణ్ప్రత్యయః। శుద్ధాన్తమన్తఃపురమాక్రమయామాస। ప్రవేశయామాసేత్యర్థః। అత్ర క్రమేరగత్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి-' ఇత్యాదినా తైరిత్యస్య న కర్మత్వమ్॥

తత్ర వేత్రాసనాసీనాన్కృతాసనపరిగ్రహః।

ఇత్యువాచేశ్వరాన్వాచం ప్రాఞ్జలిర్భూధరేశ్వరః॥ ౫౩॥

తత్రేతి॥ వేత్రం లతావిశేషః। తత్ర శుద్ధాన్తే వేత్రాసనాసీనాన్వేత్రమయవిష్టరోపవిష్టానీశ్వరాన్ప్రభూన్మునీన్భూధరేశ్వరో హిమవాన్కృతాసనపరిగ్రహః। ఉపవిష్టః సన్నిత్యర్థః। ప్రాఞ్జలిః కృతాఞ్జలిః సన్। ఇత్యేవం వాచమువాచ॥

అపమేఘోదయం వర్షమదృష్టకుసుమం ఫలమ్।

అతర్కితోపపన్నం వో దర్శనం ప్రతిభాతి మే॥ ౫౪॥

అపేతి॥ అతర్కితోపపన్నమవిచారితమేవోపగతమ్। అత్యన్తాసంభావితమిత్యర్థః। వో యుష్మాకం దర్శనమపమేఘోదయం వర్షమనభ్రా వృష్టిస్తథాఽదృష్టం కుసుమం యస్య తత్తథోక్తం ఫలం చ తన్మే ప్రతిభాతి। అతిదుర్లభలాభః సంవృత్త ఇత్యర్థః। అత్ర మేఘోదయకుసుమరూపకారణయోరభావేఽపి వర్షఫలరూపకార్యయోరుదయాభిధానాద్విభావనా। మునిదర్శనస్య విశిష్టవృత్తిత్వేన చ రూపణాద్రూపకాలంకారశ్చేత్యుభయోః సంసృష్టిః॥

మూఢం బుద్ధమివాత్మానం హైమీభూతమివాయసమ్।

భూమేర్దివమివారూఢం మన్యే భవదనుగ్రహాత్॥ ౫౫॥

మూఢమితి॥ భవదనుగ్రహాదాత్మానం మాం మూఢం బుద్ధిం వినా కృతం బుద్ధమివ మూఢో భూత్వా యో బుద్ధవాంస్తమివ। కర్తరి క్తః। ఆయసమయోవికారం హైమీభూతమ్। ఆయసత్వం విహాయ సౌవర్ణత్వం ప్రాప్తమివేత్యర్థః। భూమేర్భూలోకాద్దివం స్వర్గమారూఢమివ మన్యే। జ్ఞానరూపస్థానాన్యద్య మే పరముత్కృష్యన్త ఇతి భావః॥

అద్యప్రభృతి భూతానామధిగమ్యోఽస్మి శుద్ధయే।

యదధ్యాసితమర్హద్భిస్తద్ధి తీర్థం ప్రచక్షతే॥ ౫౬॥

అద్యేతి॥ అద్యప్రభృతీత ఆరభ్య భూతానాం ప్రాణినాం శుద్ధయేఽధిగమ్యోఽస్మి। శుద్ధార్థినాం తీర్థభూతోఽస్మీత్యర్థః। భవదాగమనాదితి శేషః। హి యస్మాత్। యదర్హద్భిః సద్భిరధ్యాసితమధిష్ఠితమ్। జుష్టమితి యావత్। తత్తీర్థం ప్రచక్షతే। 'నిపానాగమయోస్తీర్థమృషిజుష్టజలే గురౌ' ఇత్యమరః॥

అవైమి పూతమాత్మానం ద్వయేనైవ ద్విజోత్తమాః।

మూర్ధ్ని గఙ్గాప్రపాతేన ధౌతపాదామ్భసా చ వః॥ ౫౭॥

అవైమీతి॥ హే ద్విజోత్తమాః, ఆత్మానం మాం ద్వయేనైవ పూతం శుద్ధమవైమ్యవగచ్ఛామి। కేన। ద్వయేన। మూర్ధ్ని గఙ్గాప్రపాతేన మన్దాకినీపాతేన, వో యుష్మాకం ధౌతయోః క్షాలితయోః పాదయోరమ్భసా చ। గఙ్గాజలవత్పాదామ్భసః పావనత్వమిత్యౌపమ్యం గమ్యతే। తచ్చ 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోః' ఇతి దీపకాలంకారః। 'ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానమ్' ఇతి లక్షణాత్ప్రేయోలంకార ఇతి కేచిత్॥

జఙ్గమం ప్రైష్యభావే వః స్థావరం చరణాఙ్కితమ్।

విభక్తానుగ్రహం మన్యే ద్విరూపమపి మే వపుః॥ ౫౮॥

జఙ్గమమితి॥ హే మునయః, ద్విరూపం జంగమస్థావరాత్మకత్వాద్ద్విప్రకారకమపి మే వపుర్విభక్తానుగ్రహం విభజ్య కృతప్రసాదం మన్యే। కుతః। జంగమం వపుర్వో యుష్మాకం ప్రైష్యభావే కైంకర్యే। స్థితమితి శేషః। 'ప్రాదూహోఢోఢ్యేషైష్యేషు వృద్ధిర్వక్తవ్యా' ఇతి వృద్ధిః। 'నియోజ్యకింకరప్రైష్యభుజిష్యపరిచారకాః' ఇత్యమరః। స్థావరం వపుశ్చరణాఙ్కితమ్।

అయమేవ హి మహాననుగ్రహో దాసజనస్య యత్కర్మసు నియోజనం మూర్ధని పాదన్యాసశ్చేతి తాత్పర్యార్థః॥

భవత్సంభావనోత్థాయ పరితోషాయ మూర్చ్ఛతే।

అపి వ్యాప్తదిగన్తాని నాఙ్గాని ప్రభవన్తి మే॥ ౫౯॥

భవదితి॥ వ్యాప్తా దిగన్తా యైస్తాని వ్యాప్తదిగన్తాని। మహాన్త్యపీత్యర్థః। మే మమాఙ్గాని భవత్సంభావనోత్థాయ యుష్మదనుగ్రహజన్యాయ మూర్చ్ఛతే వ్యాప్నువతే పరితోషాయ న ప్రభవన్తి న పర్యాప్నువన్తి। అలమర్థయోగాచ్చతుర్థీ। యథా మహత్స్వపి మద్గాత్రేషు న మాతి తథా మే హర్షో వర్ధత ఇత్యర్థః॥

న కేవలం దరీసంస్థం భాస్వతాం దర్శనేన వః।

అన్తర్గతమపాస్తం మే రజసోఽపి పరం తమః॥ ౬౦॥

నేతి॥ భాస్వతాం తేజస్వినాం వివస్వతాం చ వో యుష్మాకం దర్శనేన కేవలం దరీసంస్థం గుహాగతం తమో ధ్వాన్తరూపమేవ నాపాస్తమ్। కింతు మేఽన్తర్గతమన్తరాత్మగతం రజసో రజోగుణాత్పరమనన్తరం తమోఽజ్ఞానరూపమప్యపాస్తమ్। రజస్తు పాదన్యాసైరేవాపాస్తమితి భావః। ప్రసిద్ధైర్భాస్వద్భిర్బాహ్యం తమోఽపాస్యతే, ఏభిస్త్వాన్తరమపీతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే॥

కర్తవ్యం వో న పశ్యామి స్యాచ్చేత్కిం నోపపద్యతే।

మన్యే మత్పావనాయైవ ప్రస్థానం భవతామిహ॥ ౬౧॥

కర్తవ్యమితి॥ కర్తవ్యం కార్యం వో యుష్మాకం న పశ్యామి। నిఃస్పృహత్వాదితి భావః। అథ స్యాచ్చేద్విద్యేత యది కిం నోపపద్యతే కిం నామ న సంభవతి। సర్వం సులభమేవేత్యర్థః। అథవా కిమత్ర ప్రయోజనచిన్తయేత్యాహ— మత్పావనాయ మచ్ఛోధనాయైవ భవతామిహ విషయే ప్రస్థానమ్। ఇమం దేశముద్దిశ్యేదం ప్రయాణమిత్యర్థః। మన్యే తర్కయామి॥

తథాపి తావత్కస్మింశ్చిదాజ్ఞాం మే దాతుమర్హథ।

వినియోగప్రసాదా హి కింకరాః ప్రభవిష్ణుషు ॥ ౬౨ ॥

తథాపీతి ॥ తథాపి భవతాం నిఃస్పృహత్వేఽపి కస్మింశ్చిత్। కర్మణీతి శేషః। ఆజ్ఞామిదం కుర్విత్యాదేశం తావదిదానీం మే మహ్యం దాతుమర్హథ। మదనుగ్రహబుద్ధ్యేతి భావః। హి యస్మాత్కింకరా భృత్యాః। ప్రభవన్తీతి ప్రభవిష్ణుషు ప్రభుషు విషయే। 'భువశ్చ' ఇతీష్ణుచ్ప్రత్యయః। విశేషేణ నియోగో వినియోగః ప్రేషణమేవ ప్రసాదోఽనుగ్రహో యేషాం తే తథోక్తాః। అన్యథా స్వస్వామిభావో నిష్ఫల ఇతి భావః॥

ఏతే వయమమీ దారాః కన్యేయం కులజీవితమ్।

బ్రూత యేనాత్ర వః కార్యమనాస్థా బాహ్యవస్తుషు ॥ ౬౩ ॥

ఏత ఇతి ॥ కిం బహునా, ఏతే వయమమీ దారా ఇయం కులస్య జీవితం ప్రాణభృతాం పరమప్రేమాస్పదమిత్యర్థః। కన్యా। అత్రైషాం మధ్యే యేన జనేన వః కార్యం ప్రయోజనం బ్రూత। తమితి శేషః। యేన సోఽపి దీయత ఇతి భావః। రత్నహిరణ్యాదికం తు న మే గణ్యమిత్యాహ— బాహ్యవస్తుషు కనకరత్నాదిష్వనాస్థానాదరః। ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి నఞ్సమాస ఇష్యతే। అదేయం న కించిదస్తీతి భావః॥

ఇత్యూచివాంస్తమేవార్థం గుహాముఖవిసర్పిణా।

ద్విరివ ప్రతిశబ్దేన వ్యాజహార హిమాలయః॥ ౬౪ ॥

ఇతీతి ॥ ఇత్యూచివానుక్తవాన్। వచేః క్వసుప్రత్యయః। హిమాలయో హిమవాన్గుహానాం ముఖేషు వివరేషు విసర్పతీతి తథోక్తేన ప్రతిశబ్దేన తమేవ పూర్వోక్తమేవార్థం ద్విర్ద్వివారమ్। 'ద్విత్రిచతుర్భ్యః సుచ్' ఇతి సుచ్ప్రత్యయః। వ్యాజహార బభాషే॥

అథాఙ్గిరసమగ్రణ్యముదాహరణవస్తుషు।

ఋషయో నోదయామాసుః ప్రత్యువాచ స భూధరమ్ ॥ ౬౫ ॥

అథేతి ॥ అథానన్తరమృషయ ఉదాహరణాని కథాప్రసఙ్గాస్త ఏవ వస్తూన్యర్థాస్తేష్వయం నయతీత్యగ్రణీస్తమగ్రణ్యం ప్రగల్భమ్। 'సత్సూద్విష-' ఇత్యాదినా కిప్ 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతేరితి వక్తవ్యమ్' ఇతి ణత్వమ్। అఙ్గిరసం నామర్షిం నోదయామాసుః ప్రతివక్తుం ప్రేరయామాసుః। సోఽఙ్గిరా భూధరం హిమవన్తం ప్రత్యువాచ ॥

ఉపపన్నమిదం సర్వమతః పరమపి త్వయి।

మనసః శిఖరాణాం చ సదృశీ తే సమున్నతిః ॥ ౬౬ ॥

ఉపపన్నమితి ॥ ఇదమ్ 'ఏతే వయమమీ దారాః' (౬ | ౬౩) ఇత్యాద్యుక్తం సర్వమతః పరమతోఽధికమపి త్వయ్యుపపన్నం యజ్యతే। తథాహి। తే మనసః శిఖరాణాం చ సమున్నతిః సదృశీ। శిఖరాణీవ మనో మహోన్నతమిత్యర్థః। కిం నామ దుష్కరమున్న-తచిత్తానామితి భావః। ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్మనఃశిఖరయోరౌపమ్యస్య గమ్యత్వాద్దీపకాలంకారః ॥

స్థానే త్వాం స్థావరాత్మానం విష్ణుమాహుస్తథాహి తే।

చరాచరాణాం భూతానాం కుక్షిరాధారతాం గతః ॥ ౬౭ ॥

స్థాన ఇతి ॥ త్వాం స్థావరాత్మానం స్థావరరూపిణం విష్ణుమాహుః। 'స్థావరాణాం హిమాలయః' ఇతి గీతావచనాత్। స్థానే యుక్తమ్। యుక్తార్థేఽవ్యయమేతమ్। 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే' ఇత్యమరః। తథాహి। తే తవ కుక్షిశ్చరాచరాణాం జంగమస్థావరరూపిణాం భూతానాం పృథివ్యాదీనామాధారతాం గతః। తవేవ విష్ణోః కుక్షిరేవంభూత ఇతి భావః ॥

గామధాస్యత్కథం నాగో మృణాలమృదుభిః ఫణైః।

ఆ రసాతలమూలాత్త్వమవాలమ్బిష్యథా న చేత్ ॥ ౬౮ ॥

గామితి ॥ నాగః శేషాహిర్మృణాలమృదుభిర్బిసకోమలైః ఫణైర్గాం భువం కథమధాస్యద్ధారయేత్। త్వమా రసాతలమూలాత్పాతాలపర్యన్తమ్। వికల్పాదసమాసః। నావాలమ్బిష్యథాశ్చేత్పాదైర్నావలమ్బథా యది। త్వదవలమ్బనాదేవ భుజగరాజోఽపి భువం బిభర్తీత్యర్థః। అత్ర క్రియాతిపత్త్యభావాల్లృఙ్ప్రయోగశ్చిన్త్యః ॥

అచ్ఛిన్నామలసంతానాః సముద్రోర్మ్యనివారితాః।
పునన్తి లోకాన్పుణ్యత్వాత్కీర్తయః సరితశ్చ తే॥ ౯౯॥

అచ్ఛిన్నేతి॥ అచ్ఛిన్నా అవిచ్ఛిన్నా అమలాశ్చ సంతానాః ప్రబన్ధాః ప్రవాహాశ్వ యాసాం తాస్తథోక్తాః సముద్రోర్మిభిరనివారితాః। పారగమనాదన్తఃప్రవేశాచ్చేతి భావః। తే తవ కీర్తయః సరితశ్చ గఙ్గాదయః పుణ్యత్వాత్పవిత్రత్వాల్లోకాన్పునన్తి పావయన్తి। లోకపావనాః ఖలు పుణ్యశ్లోకా ఇతి భావః। కేవలప్రకృతవిషయస్తుల్యయోగితాలంకారః॥

యథైవ శ్లాఘ్యతే గఙ్గా పాదేన పరమేష్ఠినః।
ప్రభవేణ ద్వితీయేన తథైవోచ్చిరసా త్వయా॥ ౭౦॥

యథైవేతి॥ గఙ్గా భాగీరథీ। ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవస్తేన కారణేన పరమే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠినో విష్ణోః। పరమే కిత్ప్రత్యయః। 'తత్పురుషే కృతి బహులమ్' ఇత్యలుక్। '— పరమేబర్హిర్దివ్యగ్నిభ్యః స్థః' ఇతి షత్వమ్। పాదేన చరణేన యథైవ శ్లాఘ్యతే ప్రశస్యతే తథైవ ద్వితీయేన ప్రభవేణోచ్చిరసా త్వయా శ్లాఘ్యతే। హరిచరణవత్తీర్థస్యాపి తీర్థభూతస్త్వమితి భావః॥

తిర్యగూర్ధ్వమధస్తాచ్చ వ్యాపకో మహిమా హరేః।
త్రివిక్రమోద్యతస్యాసీత్స తు స్వాభావికస్తవ॥ ౭౧॥

తిర్యగితి॥ తిర్యగూర్ధ్వమధస్తాచ్చ వ్యాపకః। సర్వవ్యాపీత్యర్థః। మహిమా మహత్త్వం హరేర్విష్ణోస్త్రిషు విక్రమేషూద్యతస్య సత ఆసీత్। త్రివిక్రమోద్యతస్యాస్తి కదాచిదేవ న తు సర్వదేత్యర్థః। తవ తు వ్యాపకో మహిమా స్వాభావికః। నిత్యసిద్ధ ఇత్యర్థః॥

యజ్ఞభాగభుజాం మధ్యే పదమాతస్థుషా త్వయా।
ఉచ్చైర్హిరణ్మయం శృఙ్గం సుమేరోర్వితథీకృతమ్॥ ౭౨॥

యజ్ఞేతి॥ యజ్ఞభాగభుజామిన్ద్రాదీనాం మధ్యే పదమాతస్థుషా నిహితవతా త్వయోచ్చైరున్నతం హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయమ్'। 'దాణ్డినాయనహాస్తినాయన-' ఇత్యాదినిపాతనాత్సాధుః। సుమేరోః శృఙ్గం శిఖరమ్। ప్రాధాన్యం చ ధ్వన్యతే। 'శృఙ్గం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ' ఇత్యమరః। వితర్దీకృతం వ్యర్థీకృతమ్। తస్య యజ్ఞభాగాభావాదితి భావః। అస్య తు తత్సద్భావే ప్రమాణమ్— 'హిమవతో హస్తీ' ఇతి శ్రుతిః॥

కాఠిన్యం స్థావరే కాయే భవతా సర్వమర్పితమ్।

ఇదం తు తే భక్తినమ్రం సతామారాధనం వపుః॥ ౨౩॥

కాఠిన్యమితి॥ భవతా సర్వం కాఠిన్యమ్। అనమ్రత్వమిత్యర్థః। స్థావరే స్థిరే కాయే। శిలామయ ఇత్యర్థః। అర్పితం న్యస్తమ్। సతామర్హతామారాధనం పూజాసాధనం త ఇదం వపుస్తు జంగమమిత్యర్థః। భక్తినమ్రమ్। కాఠిన్యలేశోఽప్యత్ర నాస్త్యన్యథా నమ్రత్వాసంభవాదిత్యర్థః। తథా చాసాధారణ్యం ధ్వన్యతే॥

తదాగమనకార్యం నః శృణు కార్యం తవైవ తత్।

శ్రేయసాముపదేశాత్తు వయమత్రాంశభాగినః॥ ౨౪॥

తదితి॥ తత్తస్మాన్నోఽస్మాకమాగమనస్య కార్యే ప్రయోజనం శృణు। తత్కార్యం చ తవైవ న త్వస్మాకమిత్యవధారణార్థ ఏవకారః। వయం తు శ్రేయసాముపదేశాదత్ర కార్యేఽశభాగినః। త్వమేవాత్ర ఫలభాగ్వయముపదేష్టార ఇతి భావః॥

కార్యమేవాహ-

అణిమాదిగుణోపేతమస్పృష్టపురుషాన్తరమ్।

శబ్దమీశ్వర ఇత్యుచ్చైః సార్ధచన్ద్రం బిభర్తి యః॥ ౨౫॥

అణిమేతి॥ యః శంభురణిమాదిగుణోపేతమణిమాదిభిరష్టభిర్గుణైర్వాచ్యభూతైరుపేతమ్। అష్టైశ్వర్యవాచకమిత్యర్థః। అతఏవాస్పృష్టం పురుషాన్తరం యేన తం తథోక్తం

పురుషాన్తరస్యానభిధాయకమ్। తస్యైవైవంగుణత్వాదిత్యర్థః। ఉచ్చైః పరమమీశ్వర ఇతి శబ్దమ్। నిరుపపదేశ్వరశబ్దమిత్యర్థః। సార్ధచన్ద్రమర్ధచన్ద్రయుక్తమ్। అర్ధచన్ద్రం చేత్యర్థః। బిభర్తి॥

కలితాన్యోన్యసామర్థ్యైః పృథివ్యాదిభిరాత్మభిః।

యేనేదం ధ్రియతే విశ్వం ధుర్యైర్యానమివాధ్వని॥ ౭౬॥

కలితేతి॥ యేన శంభునా కలితం ధృతిసంగ్రహాదిస్వస్వగుణసంపాదితమన్యోన్యసామర్థ్యం పరస్పరసహకారరూపం యైస్తథోక్తైః। స్వస్వరూపసామర్థ్యమన్యోన్యాధేయమేవేతి భావః। పృథివ్యాదిభిరాత్మభిః। అష్టాభిర్మూర్తిభిరిత్యర్థః। ఇదం వ్యక్తం విశ్వం ధురం వహన్తీతి ధుర్యైరశ్వైః। 'ధురో యడ్ఢకౌ' ఇతి యత్ప్రత్యయః। అధ్వని యానం రథ ఇవ ధ్రియతే॥

యోగినో యం విచిన్వన్తి క్షేత్రాభ్యన్తరవర్తినమ్।

అనావృత్తిభయం యస్య పదమాహుర్మనీషిణః॥ ౭౭॥

యోగిన ఇతి॥ యోగినోఽధ్యాత్మవేదినః క్షేత్రాభ్యన్తరవర్తినం శరీరాన్తశ్చరం సర్వభూతాన్తర్యామిణమ్। పరమాత్మస్వరూపిణమిత్యర్థః। 'క్షేత్రం పత్నీశరీరయోః' ఇత్యమరః। యం శంభుం విచిన్వన్తి మృగయన్తే। మనీషిణో విద్వాంసో యస్య శంభోః పదం స్థానమవిద్యమానమావృత్తేః పునః సంసారాపత్తేర్భయం యత్ర తత్తథాభూతమాహుః॥

స తే దుహితరం సాక్షాత్సాక్షీ విశ్వస్య కర్మణామ్।

వృణుతే వరదః శంభురస్మత్సంక్రమితైః పదైః॥ ౭౮॥

స ఇతి॥ విశ్వస్య జగతః కర్మణాం సాక్షీ ద్రష్టా। 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామ్' ఇతీనిప్రత్యయః। వరానిష్టాన్దదాతీతి వరదః। 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' ఇతి కప్రత్యయః। స పూర్వోక్తః శంభురస్మత్సంక్రామితైః పదైరస్మాసు నివేశితైర్వాక్యైస్తే దుహితరం సాక్షాద్వృణుతే। అస్మన్ముఖేన స్వయమేవ యాచత ఇత్యర్థః॥

తమర్థమివ భారత్యా సుతయా యోక్తుమర్హసి।

అశోచ్యా హి పితుః కన్యా సద్భర్తృప్రతిపాదితా॥ ౭౯॥

తమితి॥ తం శంభుం భారత్యా వాచార్థమభిధేయమివ సుతయా దుహిత్రా యోక్తుం సంఘటయితుమర్హసి। అత్ర వాగర్థయోరుపమానత్వసామర్థ్యాచ్ఛివయోర్నిత్యయోగో వివక్షిత ఇత్యుక్తమ్। 'వాగర్థావివ సంపృక్తౌ' (రఘువంశే ౧।౧) ఇత్యత్రాపి। తథాహి సద్భర్త్రే ప్రతిపాదితా దత్తా కన్యా పితురశోచ్యా॥

గుణాన్తరమప్యాహ—

యావన్త్యేతాని భూతాని స్థావరాణి చరాణి చ।

మాతరం కల్పయన్త్వేనామీశో హి జగతః పితా॥ ౮౦॥

యావన్తీతి॥ స్థావరాణి చరాణి చ యావన్త్యేతాని భూతాని। సన్తీతి శేషః। సర్వాణి భూతానీత్యర్థః। ఏనాం తే దుహితరం మాతరం కల్పయన్తు। హి యస్మాదీశో జగతః పితా। పితృదారేషు మాతృభావో న్యాయ్య ఇతి భావః॥

ప్రణమ్య శితికణ్ఠాయ విబుధాస్తదనన్తరమ్।

చరణౌ రఞ్జయన్త్వస్యాశ్చూడామణిమరీచిభిః॥ ౮౧॥

ప్రణమ్యేతి॥ విబుధా దేవాః శితికణ్ఠాయ శివాయ ప్రణమ్య తదనన్తరం నీలకణ్ఠప్రణామానన్తరమస్యాశ్చరణౌ చూడామణిమరీచిభీ రఞ్జయన్తు। ఈశ్వరపరిగ్రహాదఖిలదేవతావన్ద్యా భవత్విత్యర్థః॥

ఉమా వధూర్భవాన్దాతా యాచితార ఇమే వయమ్।

వరః శంభురలం హ్యేష త్వత్కులోద్భూతయే విధిః॥ ౮౨॥

ఉమేతి॥ ఉమా వధూః। భవాన్దాతా। ఇమే వయం యాచితారః ప్రార్థకాః। శంభుర్వరో వోఢా। ఏష విధిరేషా సామగ్రీ త్వత్కులస్యోద్భూతయ ఉచ్ఛ్రయాయాలం పర్యాప్తం హి। 'నమః స్వస్తిస్వాహాస్వధా-' ఇత్యాదినా చతుర్థీ॥

అస్తోతుః స్తూయమానస్య వన్ద్యస్యానన్యవన్దినః।

సుతాసంబన్ధవిధినా భవ విశ్వగురోర్గురుః॥ ౮౩॥

అస్తోతురితి॥ స్వయమన్యస్తోతా న భవతీత్యస్తోతుః కింతు స్తూయమానస్య సర్వస్తుత్యస్య వన్ద్యస్య జగద్వన్ద్యస్య స్వయమన్యం న వన్దత ఇత్యనన్యవన్దినో విశ్వగురోర్దేవస్య సుతాసంబన్ధవిధినా యౌనసంబన్ధాచరణేన గురుర్భవ। యో నాన్యం స్తౌతి న వన్దతే తస్యాపి త్వం స్తుత్యో వన్ద్యశ్చేత్యహో తవ భాగ్యవత్త్వేత్యర్థః॥

ఏవంవాదిని దేవర్షౌ పార్శ్వే పితురధోముఖీ।

లీలాకమలపత్రాణి గణయామాస పార్వతీ॥ ౮౪॥

ఏవమితి॥ దేవర్షావఙ్గిరస్యేవంవాదిని సతి పార్వతీ పితుః పార్శ్వేఽధోముఖీ సతీ। లజ్జయేతి శేషః। లీలాకమలపత్రాణి గణయామాస సంచఖ్యౌ। లజ్జావశాత్కమలదలగణనావ్యాజేన హర్షే జుగోపేత్యర్థః। అనేనావహిత్థాఖ్యః సంచారీ భావ ఉక్తః। తదుక్తమ్ — 'అవహిత్థా తు లజ్జాదేర్హర్షాదాకారగోపనమ్' ఇతి॥

శైలః సంపూర్ణకామోఽపి మేనాముఖముదైక్షత।

ప్రాయేణ గృహిణీనేత్రాః కన్యార్థేషు కుటుమ్బినః॥ ౮౫॥

శైల ఇతి॥ శైలో హిమవాన్సంపూర్ణకామోఽపి। దాతుం కృతనిశ్చయోఽపీత్యర్థః। మేనాముఖముదైక్షత। ఉచితోత్తరజిజ్ఞాసయేతి భావః। తథాహి। ప్రాయేణ కుటుమ్బినో గృహస్థాః కన్యార్థేషు కన్యాప్రయోజనేషు గృహిణ్యేవ నేత్రం కార్యజ్ఞానకారణం యేషాం తే తథోక్తాః। కలత్రప్రధానవృత్తయ ఇత్యర్థః॥

మేనే మేనాపి తత్సర్వం పత్యుః కార్యమభీప్సితమ్।

భవన్త్యవ్యభిచారిణ్యో భర్తురిష్టే పతివ్రతాః॥ ౮౬॥

మేన ఇతి॥ మేనాపి పత్యుర్హిమాలయస్య తత్సర్వమభీప్సితం కార్యం మేనేఽఙ్గీచకార। తథాహి। పతిరేవ వ్రతం యాసాం తా భర్తురిష్టేఽభీప్సితే న విద్యతే వ్యభిచారో యాసాం తా అవ్యభిచారిణ్యో భవన్తి। భర్తృచిత్తాభిప్రాయజ్ఞా భవన్తీతి భావః॥

ఇదమత్రోత్తరం న్యాయ్యమితి బుద్ధ్వా విమృశ్య సః।

ఆదదే వచసామన్తే మఙ్గలాలంకృతాం సుతామ్॥ ౮౭॥

ఇదమితి॥ స హిమవాన్వచసామన్తే మునివాక్యావసానేఽత్ర మునివాక్య ఇదముత్తరశ్లోకే వక్ష్యమాణం దానమేవ న్యాయ్యం న్యాయాదనపేతముత్తరమితి బుద్ధ్వా చిత్తేన విమృశ్య విచిన్త్య మఙ్గలం యథా తథాలంకృతాం మఙ్గలాలంకృతాం సుతామాదదే హస్తాభ్యాం జగ్రాహ॥

ఏహి విశ్వాత్మనే వత్సే భిక్షాసి పరికల్పితా।

అర్థినో మునయః ప్రాప్తం గృహమేధిఫలం మయా॥ ౮౮॥

ఏహీతి॥ హే వత్సే పుత్రి, ఏహ్యాగచ్ఛ। త్వం విశ్వాత్మనే శివాయ భిక్షా పరికల్పితాసి నిశ్చితాసి। 'రత్నాదిస్తమ్బపర్యన్తం సర్వే భిక్షా తపస్వినః' ఇతి వచనాదితి భావః। అర్థినో యాచితారో మునయః। మయా గృహమేధినో గృహస్థస్య ఫలం ప్రాప్తమ్। ఇహ పరత్ర చ తారకత్వాత్పాత్రే కన్యాదానం గార్హస్థ్యస్య ఫలమిత్యర్థః॥

ఏతావదుక్త్వా తనయామృషీనాహ మహీధరః।

ఇయం నమతి వః సర్వాంస్త్రిలోచనవధూరితి॥ ౮౯॥

ఏతావదితి ॥ మహీధరో హిమవాంస్తనయామేతావత్పూర్వోక్తముక్త్వర్షీనాహ— కిమితి। ఇయం త్రిలోచనవధూస్త్ర్యమ్బకపత్నీ వః సర్వాన్నమతీతి। త్రిలోచనవధూరితి సిద్ధవదభిధానేనావిప్రతిపన్నం దానమితి సూచయతి ॥

ఈప్సితార్థక్రియోదారం తేఽభినన్ద్య గిరేర్వచః।

ఆశీర్భిరేధయామాసుః పురఃపాకాభిరమ్బికామ్ ॥ ౯౦ ॥

ఈప్సితార్థేతి ॥ తే మునయః। ఈప్సితార్థక్రియయేష్టార్థకరణేనోదారం మహత్। 'ఉదారో దాతృమహతోః' ఇత్యమరః। గిరేర్హిమవతో వచో వచనమభినన్ద్య సాధ్వితి సంస్తుత్యామ్బికామమ్బామ్। పచ్యత ఇతి పాకః ఫలమ్। పురఃపాకాభిః పురస్కృతఫలాభిరాశీర్భిరాశీర్వాదైరేధయామాసుః సంవర్ధయామాసుః ॥

తాం ప్రణామాదరస్రస్తజామ్బూనదవతంసకామ్।

అఙ్కమారోపయామాస లజ్జమానామరున్ధతీ ॥ ౯౧ ॥

తామితి ॥ ప్రణామాదరేణ నమస్కారాసక్త్యా స్రస్తే జామ్బూనదే సువర్ణవికారౌ వతంసకే కనకకుణ్డలే యస్యాస్తాం లజ్జమానాం తామమ్బికామరున్ధత్యఙ్కమారోపయామాస। 'రుహః పోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి పకారః ॥

తన్మాతరం చాశ్రుముఖీం దుహితృస్నేహవిక్లవామ్।

వరస్యానన్యపూర్వస్య విశోకామకరోద్గుణైః ॥ ౯౨ ॥

తదితి ॥ దుహితృస్నేహేన పుత్రికాప్రేమ్ణా విక్లవాం వియోక్ష్యత ఇతి భీతామ్। అత ఏవాశ్రూణి ముఖే యస్యాస్తామశ్రుముఖీం తస్యా అమ్బికాయా మాతరం తన్మాతరం మేనాం చ। అన్యా పూర్వం యస్యాస్తి సోఽన్యపూర్వః। 'సర్వనామ్నో వృత్తివిషయే పుంవద్భావః' ఇతి పూర్వపదస్య పుంవద్భావః। స న భవతీత్యనన్యపూర్వస్తస్యానన్యపూర్వస్య। సాపత్న్యదుఃఖమకుర్వత ఇత్యర్థః। వరస్య వోఢుర్గుణైర్మృత్యుంజయత్వాదిభిర్విశోకాం నిర్దుఃఖామకరోత్ ॥

వైవాహికీం తిథిం పృష్టాస్తత్క్షణం హరబన్ధునా।
తే త్ర్యహాదూర్ధ్వమాఖ్యాయ చేరుశ్చీరపరిగ్రహాః॥ ౯౩॥

వైవాహికీమితి॥ చీరపరిగ్రహా వల్కలమాత్రవసనాస్తే తపస్వినస్తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే హరబన్ధునా హిమవతా వైవాహికీం వివాహయోగ్యాం తిథిం పృష్టాః కేత్యనుయుక్తాః సన్తః। త్రయాణామహ్నాం సమాహారస్త్ర్యహః। 'తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ' ఇతి సమాసః। 'రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్' ఇతి టచ్ప్రత్యయః। ద్విగుత్వాదేకవచనమ్। 'రాత్రాహ్నాహా: పుంసి' ఇతి పుంలిఙ్గతా। తస్మాత్త్ర్యహాదూర్ధ్వముపర్యాఖ్యాయ చతుర్థేఽహని వివాహ ఇత్యుక్త్వా చేరుశ్చలితాః॥

తే హిమాలయమామన్త్ర్య పునః ప్రాప్య చ శూలినమ్।
సిద్ధం చాస్మై నివేద్యార్థం తద్విసృష్టాః ఖముద్యయుః॥ ౯౪॥

త ఇతి॥ తే మునయో హిమాలయమామన్త్ర్య సాధు యామేత్యాపృచ్ఛ్య పునః శూలినం హరం సంకేతస్థానస్థం ప్రాప్య సిద్ధం నిష్పన్నమర్థం ప్రయోజనమస్మై నివేద్య చ జ్ఞాపయిత్వా చ తద్విసృష్టాస్తేన శూలినా విసృష్టాః ఖమాకాశం ప్రత్యుద్యయురుత్పేతుః। అత్ర సంక్షిప్తార్థాభిధానాత్సంక్షేపో నామ గుణ ఉక్తః। తదుక్తమ్— 'సంక్షిప్తార్థాభిధానం యత్సంక్షేపః పరికీర్తితః' ఇతి॥

భగవాన్పశుపతిస్త్ర్యహమాత్రవిలమ్బమపి సోఢుం న శశాక తదౌత్సుక్యాదిత్యాహ —

పశుపతిరపి తాన్యహాని కృచ్ఛ్రాదగమయదద్రిసుతాసమాగమోత్కః।
కమపరమవశం న విప్రకుర్యుర్విభుమపి తం యదమీ స్పృశన్తి భావాః॥ ౯౫॥

పశుపతిరితి॥ ఉత్కం మనో యస్య స ఉత్కః। 'ఉత్క ఉన్మనాః' ఇతి నిపాతః। అద్రిసుతాసమాగమోత్కః పార్వతీపరిణయోత్సుకః పశుపతిరపి తాని। త్రీణీతి శేషః। అహాని కృచ్ఛ్రాదగమయదయాపయత్। కవిరాహ— అమీ భావా ఔత్సుక్యాదయః

సంచారిణోఽవశమిన్ద్రియపరతన్త్రమపరం పృథగ్జనం కం న విప్రకుర్యుర్న వికారం నయేయుః। యద్యస్మాద్విభుం సమర్థమ్। జితేన్ద్రియమితి యావత్। తం స్మరహరమపి స్పృశన్తి। వికుర్వన్తీత్యర్థః। అత్ర విభువికారసమర్థనాదర్థాదితరజనవికారః కైముతికన్యాయాదాపతతీత్యర్థాపత్తిరలంకారః। తథా చ సూత్రమ్— 'దణ్డాపూపికయార్థాన్తరపతనమర్థాపత్తిః' ఇతి। 'అర్థాన్తరన్యాస ఇతి కేచిత్' తదుపేక్షిణీయమ్। యుక్తిస్తు విస్తరభయాన్నోచ్యతే। పుష్పితాగ్రావృత్తమ్— 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి లక్షణాత్॥

ఇతి శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితయా

సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే

ఉమాప్రదానో నామ షష్ఠః సర్గః।

సప్తమః సర్గః।

అథౌషధీనామధిపస్య వృద్ధౌ తిథౌ చ జామిత్రగుణాన్వితాయామ్।

సమేతబన్ధుర్హిమవాన్సుతాయా వివాహదీక్షావిధిమన్వతిష్ఠత్॥ ౧॥

అథేతి॥ అథ త్ర్యహానన్తరం హిమవానోషధీనామధిపస్య చన్ద్రస్య వృద్ధౌ। శుక్లపక్ష ఇత్యర్థః। శుభకర్మస్వాపూర్యమాణపక్షస్య ప్రాశస్త్యాత్। తిథౌ చ జామిత్రం లగ్నాత్సప్తమం స్థానం తస్య గుణః శుద్ధిః సా చ గ్రహరాహిత్యం తేనాన్వితాయాం సత్యామ్। యద్యపి జామిత్రశుద్ధిర్లగ్నధర్మస్తథాపి తద్ద్వారా తిథేరపి తథా వ్యపదేశే న దోషః। సమేతబన్ధుర్యుక్తబన్ధుః సన్। సుతాయా దుహితుర్వివాహదీక్షా వివాహసంస్కారః సైవ విధిః కర్మ తమన్వతిష్ఠత్కృతవాన్॥

వైవాహికైః కౌతుకసంవిధానైర్గృహే గృహే వ్యగ్రపురంధివర్గమ్।

ఆసీత్పురం సానుమతోऽనురాగాదన్తఃపురం చైకకులోపమేయమ్॥ ౨॥

వైవాహికైరితి॥ అనురాగాత్ప్రీతివశాత్। గృహే గృహే ప్రతిగృహమ్। వీప్సాయాం ద్విర్భావః। వివాహః ప్రయోజనమేషామితి వైవాహికాని తైః। 'ప్రయోజనమ్' ఇతి ఠక్। కౌతుకసంవిధానైర్మఙ్గలార్థసంపాదనైర్వ్యగ్రో వ్యాకులః పురంధ్రివర్గః కుటుమ్బినీసంఘో యస్మింస్తత్తథోక్తం సానుమతోऽద్రేః పురం బాహ్యమోషధిప్రస్థమన్తః పురమవరోధనం చైకకులేనైకగృహేణ వోపమేయమాసీత్। 'సజాతీయగణే గోత్రే గృహేऽపి కథితం కులమ్' ఇతి విశ్వః। సర్వేషామపి స్వగృహ ఏవేదం శోభనం వర్తత ఇత్యభిమానోऽభూదిత్యర్థః। ఏతేన హిమాద్రేః ప్రజారాగ ఉక్తః। అత్ర సర్వం సంపన్న మేవేత్యర్థః॥

సంతానకాకీర్ణమహాపథం తచ్చీనాంశుకైః కల్పితకేతుమాలమ్।

భాసోజ్జ్వలత్కాఞ్చనతోరణానాం స్థానాన్తరం స్వర్గ ఇవాబభాసే॥3॥

సంతానకైరితి॥ సంతానకైర్మన్దారకుసుమైరాకీర్ణా ఆస్తృతా మహాపథా రాజకీయపథా యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। చీనాంశుకైః పట్టవస్త్రైః కల్పితా విరచితాః కేతుమాలా ధ్వజపఙ్క్తయో యస్య తత్తథోక్తమ్। కాఞ్చనతోరణానాం భాసా ప్రభయోజ్వలద్దీప్యమానం తత్పురం స్థానాన్తరం మేరోరన్యత్ర స్థితః స్వర్గ ఇవాబభాసే। ఉత్ప్రేక్షాలంకారః॥

ఏకైవ సత్యామపి పుత్రపఙ్క్తౌ చిరస్య దృష్టేవ మృతోత్థితేవ।

ఆసన్నపాణిగ్రహణేతి పిత్రోరుమా విశేషోచ్ఛ్వసితం బభూవ॥ ४॥

ఏకైవేతి॥ పుత్రాశ్చ దుహితరశ్చ పుత్రాః। 'భ్రాతృపుత్రౌ స్వసృదుహితృభ్యామ్' ఇత్యేకశేషః। 'పుత్రౌ పుత్రశ్చ దుహితా చ' ఇత్యమరః। తేషాం పఙ్క్తౌ సఙ్ఘే సత్యామప్యుమైకైవ చిరస్య దృష్టేవ చిరాన్నష్టలబ్ధేవ మృతోత్థితేవ మృత్వా పునరుత్పన్నేవాసన్నపాణిగ్రహణాసన్నవివాహేతి। భర్తృగృహం గమిష్యతీతి హేతోరిత్యర్థః। పిత్రోర్మాతాపిత్రోః। 'పితా మాత్రా' ఇత్యేకశేషః। విశేషేణోచ్ఛ్వసితం ప్రాణభూతా బభూవ। పుమపత్యాదప్యధికప్రేమాస్పదమభూదిత్యర్థః॥

అఙ్కాద్యయావఙ్కముదీరితాశీః సా మణ్డనాన్మణ్డనమన్వభుఙ్క్త।

సంబన్ధిభిన్నోఽపి గిరేః కులస్య స్నేహస్తదేకాయతనం జగామ ॥౫॥

అఙ్కాదితి ॥ సా పార్వత్యుదీరితాశీః ప్రయుక్తాశీర్వాదా సత్యఙ్కాదఙ్కముత్సఙ్గం యయౌ। మణ్డనాన్మణ్డనాన్తరమన్యన్మణ్డనమన్వభుఙ్క్త। తదా సర్వే బన్ధవః ప్రత్యేకమేవ తామఙ్కమారోప్య మణ్డనం ప్రాయచ్ఛన్నిత్యర్థః। తచ్చ స్నేహనిబన్ధనమేవేత్యాహ— సంబన్ధిభిన్నః స్వపుత్రాదిభిర్భిన్నో విభక్తోఽపి గిరేః కులస్య వంశస్య స్నేహస్తదేకాయతనం సైవైకమాయతనం స్థానం తజ్జగామ। తదితి ఛేదేఽప్యయమేవార్థః। విధేయప్రాధాన్యాన్నపుంసకత్వమితి। సర్వే బన్ధవః స్వాపత్యేభ్యోఽపి తస్యామధికం స్నిహ్యన్తీతి తాత్పర్యార్థః॥

మైత్రే ముహూర్తే శశలాఞ్ఛనేన యోగం గతాసూత్తరఫల్గునీషు।

తస్యాః శరీరే ప్రతికర్మ చక్రుర్బన్ధుస్త్రియో యాః పతిపుత్రవత్యః॥ ౬॥

మైత్ర ఇతి ॥ అథ మైత్రే మిత్రదైవత్యే ముహూర్తే। ఉదయముహూర్తాత్తృతీయముహూర్త ఇత్యర్థః। 'ఆర్ద్రః సార్పస్తథా మైత్రః శుభో వాసవ ఏవ చ' ఇతి బృహస్పతిస్మరణాత్। ఉత్తరఫల్గునీషు ఫల్గునీనక్షత్రే। 'ఫల్గునీప్రోష్ఠపదానాం చ నక్షత్రే' ఇత్యేకస్మిన్నపి బహువచనమ్। శశలాఞ్ఛనేన చన్ద్రేణ యోగం గతాసు సతీషు తస్యాః పార్వత్యాః శరీరే బన్ధుస్త్రియః ప్రతికర్మ ప్రసాధనమ్। 'ప్రతికర్మ ప్రసాధనమ్' ఇత్యమరః। చక్రుః। కీదృశ్యః। యాః పతిపుత్రవత్యః। జీవద్భర్తృకా జీవదపత్యాశ్చేత్యర్థః॥

ప్రతికర్మప్రకారమేవ ప్రపఞ్చయతి—

సా గౌరసిద్ధార్థనివేశవద్భిర్దూర్వాప్రవాలైః ప్రతిభిన్నశోభమ్।

నిర్నాభి కౌశేయముపాత్తబాణమభ్యఙ్గనేపథ్యమలంచకార॥ ౭॥

సేతి ॥ సా గౌరీ గౌరసిద్ధార్థనివేశవద్భిః శ్వేతసర్షపప్రక్షేపవద్భిర్దూర్వాప్రవాలైర్దూర్వాఙ్కురైః ప్రతిభిన్నశోభం విశేషితశోభం నిర్నాభ్యతిక్రాన్తనాభి కౌశేయం వస్త్రవిశేషో యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। 'కౌశేయం కృమికోశోత్థమ్' ఇత్యమరః। ఉపాత్తబాణం గృహీతశరమ్। 'శరః క్షత్రియయా గ్రాహ్యః'

ఇతి మనుస్మరణాత్। అభ్యఙ్గనేపథ్యమభ్యఙ్గవేశమలంచకార।
అలంకారమప్యమలంచకారేత్యర్థః॥

బభౌ చ సంపర్కముపేత్య బాలా నవేవ దీక్షావిధిసాయకేన।

కరేణ భానోర్బహులావసానే సంధుక్ష్యమాణేవ శశాఙ్కరేఖా॥ ౮॥

బభావితి॥ కించేతి చార్థః। బాలా నవేవ దీక్షావిధౌ వివాహకృత్యే యః సాయకస్తేన సంపర్కముపేత్య బహులావసానే కృష్ణపక్షాత్యయే। శుక్లపక్షాదావిత్యర్థః। భానోః కరేణ కిరణేన సంధుక్ష్యమాణోపచీయమానా। 'సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయో మూర్చ్ఛితాస్తమో నైశమ్। క్షపయన్తి' ఇత్యాదివచనాత్। శశాఙ్కరేఖేవ బభౌ॥

తాం లోధ్రకల్కేన హృతాఙ్గతైలామాశ్యానకాలేయకృతాఙ్గరాగామ్।

వాసో వసానామభిషేకయోగ్యం నార్యశ్చతుష్కాభిముఖం వ్యనైషుః॥ ౯॥

తామితి॥ లోధ్రకల్కేన లోధ్రచూర్ణేన హృతమఙ్గతైలం యస్యాస్తామ్। కృతోద్వర్తనామిత్యర్థః। ఆశ్యానమీషచ్ఛుష్కం తేన కాలేయేన గన్ధద్రవ్యేణ కృతాఙ్గరాగామ్। కృతస్నిగ్ధ్యామిత్యర్థః। 'అథ జాయకమ్। కాలేయకం చ కాలానుసార్యం చ' ఇత్యమరః। అభిషేకయోగ్యం వాసో వస్త్రం వసానాం స్నానశాటీమాచ్ఛాదయన్తీం తాం పార్వతీం నార్యశ్చతుష్కం చతుఃస్తమ్భగృహం తదభిముఖం వ్యనైషుః। స్నానగృహం నిన్యురిత్యర్థః॥

విన్యస్తవైదూర్యశిలాతలేఽస్మిన్నాబద్ధముక్తాఫలభక్తిచిత్రే।

ఆవర్జితాష్టాపదకుమ్భతోయైః సతూర్యమేనాం స్నపయాంబభూవుః॥ ౧౦॥

విన్యస్తేతి॥ విన్యస్తం వైదూర్యశిలాతలం మరకతశిలాప్రదేశో యస్మింస్తస్మిన్నాబద్ధానాం ముక్తాఫలానాం భక్తిభీ రచనాభిశ్చిత్రేఽస్మింశ్చతుష్క ఏనాం పార్వతీమావర్జితానామానమితానామష్టాపదకుమ్భానాం కనకకలశానాం తోయైః సతూర్యం మఙ్గలవాద్యయుక్తం యథా తథా స్నపయాంబభూవుః। అష్టసు లోహేషు పదం ప్రతిష్ఠా యస్యేత్యష్టాపదమ్। 'అష్టనః సంజ్ఞాయామ్' ఇతి దీర్ఘః। 'అష్టాపదం స్యాత్కనకమ్' ఇతి విశ్వః॥

సా మఙ్గలస్నానవిశుద్ధగాత్రీ గృహీతపత్యుద్గమనీయవస్త్రా।

నిర్వృత్తపర్జన్యజలాభిషేకా ప్రఫుల్లకాశా వసుధేవ రేజే॥౧౧॥

సేతి॥ మఙ్గలార్థస్నానేన విశుద్ధగాత్రీ నిర్మలాఙ్గీ పత్యుర్వరస్యోద్గమనీయవస్త్రం ధౌతవస్త్రమ్। 'ధౌతముద్గమనీయం స్యాత్' ఇతి హలాయుధః। 'తత్స్యాదుద్గమనీయం యద్ధౌతయోర్వస్త్రయోర్యుగమ్' ఇత్యమరః। యుగగ్రహణం తు ప్రాయికాభిప్రాయమ్। అత ఏవాత్ర క్షీరస్వామీ— 'యుగం ప్రాయశో యల్లక్ష్యం తదేవ' ఇతి వ్యాఖ్యాయ 'గృహీతపత్యుద్గమనీయవస్త్రా' ఇత్యేతదేవోదాహృతవాన్। గృహీతం పతిం ప్రత్యుద్గమనీయవస్త్రం యయా సా। ధౌతవస్త్రమాచ్ఛాదితవతీత్యర్థః। సా పార్వతీ నిర్వృత్తో నిష్పన్నః పర్జన్యస్య జలేనాభిషేకో యస్యాః సా తథోక్తా। ప్రఫుల్లతీతి ప్రఫుల్లం కాశం కాశపుష్పం యస్యాః సా తథోక్తా వసుధేవ రేజే శుశుభే॥

తస్మాత్ప్రదేశాచ్చ వితానవన్తం యుక్తం మణిస్తమ్భచతుష్టయేన।

పతివ్రతాభిః పరిగృహ్య నిన్యే క్లృప్తాసనం కౌతుకవేదిమధ్యమ్॥౧౨॥

తస్మాదితి॥ కించేతి చార్థః। తస్మాత్ప్రదేశాత్స్నానప్రదేశాద్వితానవన్తముల్లోచయుక్తమ్। 'అస్త్రీ వితానముల్లోచః' ఇత్యమరః। మణిస్తమ్భచతుష్టయేన యుక్తం క్లృప్తం సజమానమాసనం యస్మింస్తం కౌతుకవేదిమధ్యం పతివ్రతాభిః పరిగృహ్య దోర్భ్యామాలిఙ్గ్య నిన్యే నీతా। ప్రసాధనార్థమిత్యర్థః॥

తాం ప్రాఙ్ముఖీం తత్ర నివేశ్య తన్వీం క్షణం వ్యలమ్బన్త పురోనిషణ్ణాః।

భూతార్థశోభాహ్రియమాణనేత్రాః ప్రసాధనే సంనిహితేఽపి నార్యః॥౧౩॥

తామితి॥ నార్యః ప్రసాధికాస్తాం తన్వీం పార్వతీం తత్ర వేదిమధ్యే ప్రాఙ్ముఖీం నివేశ్యోపవేశ్య పురోనిషణ్ణా అగ్రే స్థితాః। ప్రసాధ్యతేఽనేనేతి ప్రసాధనేఽలంకారసాధనవర్గే సంనిహితేఽపి భూతార్థా సత్యరూపా। స్వాభావికీతి యావత్। యా శోభా రామణీయకం తథా హ్రియమాణాన్యాకృష్యమాణాని నేత్రాణి యాసాం తాస్తథోక్తాః క్షణం వ్యలమ్బన్త। స్వభావసున్దర్యాః కిమస్యాః ప్రసాధనేనేతి తుష్ణీం తస్థురిత్యర్థః॥

ధూపోష్మణా త్యాజితమార్ద్రభావం కేశాన్తమన్తఃకుసుమం తదీయమ్।

పర్యాక్షిపత్కాచిదుదారబన్ధం దూర్వావతా పాణ్డుమధూకదామ్నా ॥ ౧౪॥

ధూపేతి॥ కాచిత్ప్రసాధికా ధూపోష్మణా కరణేనార్ద్రభావమార్ద్రత్వం త్యాజితమ్। పచాదిషు పాఠాద్వికర్మకత్వమ్। త్యజతేర్ణ్యన్తాదప్రధానే కర్మణి క్తః। అన్తఃకుసుమమన్తర్నిక్షిప్తకుసుమం తస్యా ఇమం తదీయం కేశాన్తం కేశపాశం దూర్వావతా మధ్యే మధ్యే ప్రథితదూర్వేణ పాణ్డుమధూకదామ్నా హరితమధుద్రుమకుసుమమాల్యేన। 'మధూకే తు గుడపుష్పమధుద్రుమౌ' ఇత్యమరః। ఉదారబన్ధం యథా తథా పర్యాక్షిపద్బబన్ధ॥

విన్యస్తశుక్లాగురు చక్రురఙ్గం గోరోచనాపత్రవిభక్తమస్యాః।

సా చక్రవాకాఙ్కితసైకతయాస్త్రిస్రోతసః కాన్తిమతీత్య తస్థౌ॥ ౧౫॥

విన్యస్తేతి॥ అస్యా గౌర్యా అఙ్గం గాత్రం విన్యస్తం విరచితం శుక్లాగురు యస్మింస్తద్గోరోచనాయాః పత్త్రైః। పత్రరచనాభిర్విభక్తం విశేషితం చ చక్రుః। సా తథాభూతా గౌరీ చక్రవాకైరఙ్కితం సైకతం యస్యాస్తస్యాస్త్రిస్రోతసో గఙ్గాయాః। కాన్తిం శోభామతీత్యాతిక్రమ్య తస్థౌ। అత్ర గోరోచనాచక్రవాకయోః పీతత్వేన సామ్యం, త్రిస్రోతసో ధావల్యం తు ప్రసిద్ధత్వాన్న స్వపదేనోపాత్తమ్॥

లగ్నద్విరేఫం పరిభూయ పద్మం సమేఘలేఖం శశినశ్చ విమ్బమ్।

తదాననశ్రీరలకైః ప్రసిద్ధైశ్చిచ్ఛేద సాదృశ్యకథాప్రసఙ్గమ్॥ ౧౬॥

లగ్నేతి॥ ప్రసిద్ధైర్భూషితైః। 'ప్రసిద్ధౌ ఖ్యాతభూషితౌ' ఇత్యమరః। అలకైరుపలక్షితా తస్యా గౌర్యాః ఆననశ్రీర్లగ్నద్విరేఫం పద్మం సమేఘలేఖం మేఘరేఖాయుక్తం శశినో బిమ్బం చ పరిభూయ తిరస్కృత్య సాదృశ్యముపమా తస్య కథోక్తిస్తస్యాః ప్రసఙ్గం ప్రసక్తిం సాదృశ్యం వాక్యాప్రసక్తమపి చిచ్ఛేదాభినత్। ప్రసక్తయోః పద్మచన్ద్రయోః పరిభూతస్వాదన్యత్ర చాప్రసఙ్గాదిత్యర్థః। అత్ర పూర్వార్ధవాక్యార్థస్య సాదృశ్యకథాచ్ఛేదం ప్రతి హేతుత్వేనోపన్యాసాత్కావ్యలిఙ్గమలంకారః। లక్షణం తూక్తమ్॥

కర్ణార్పితో లోధ్రకషాయరూక్షే గోరోచనాక్షేపనితాన్తగౌరే।

తస్యాః కపోలే పరభాగలాభాద్బబన్ధ చక్షూంషి యవప్రరోహః॥ ౧౭॥

కర్ణేతి॥ తస్యా గౌర్యాః కర్ణేఽర్పితో నిక్షిప్తో యవప్రరోహో యవాఙ్కురో లోధ్రస్య వృక్షవిశేషస్య కషాయేణ విలేపనేన రూక్షే విశదే। ఉద్వర్తితే ఇత్యర్థః। 'కషాయో రసభేదే స్యాదఙ్గరాగే విలేపనే' ఇతి విశ్వః। గోరోచనాయాః క్షేపేణ విన్యాసేన నితాన్తగౌరేఽత్యన్తారుణే। 'గౌరః శ్వేతేఽరుణే పీతే' ఇతి విశ్వః। కపోలే గణ్డస్థలే పరభాగలాభాద్వర్ణోత్కర్షప్రాప్తేశ్చక్షూంషి। ద్రష్టౄణామితి శేషః। బబన్ధ జహార। ఆచకర్షేత్యర్థః। గోరోచనారుణే గణ్డస్థలే పాణ్డురో యవాఙ్కురో విజాతీయవర్ణసంనిధానాల్లబ్ధవర్ణోత్కర్షః సంశ్చక్షురాకర్షకోఽభూదితి భావః॥

రేఖావిభక్తః సువిభక్తగాత్ర్యాః కించిన్మధూచ్ఛిష్టవిమృష్టరాగః।

కామప్యభిఖ్యాం స్ఫురితైరపుష్యదాసన్నలావణ్యఫలోఽధరోష్ఠః॥ ౧౮॥

రేఖేతి॥ సువిభక్తగాత్ర్యాః సుసంశ్లిష్టావయవాయాః పార్వత్యా రేఖయా మధ్యగతయా విభక్తః సుశ్లిష్టః కించిదీషన్మధూచ్ఛిష్టేన సిక్థకేన విమృష్టో విశేషేణ నిర్మలీకృతో రాగో యస్య స తథోక్తః। 'మధూచ్ఛిష్టం తు సిక్థకమ్' ఇతి, 'నిర్ణితం శోధితం మృష్టమ్' ఇతి చామరః। అన్యత్రోక్తమ్— 'అలౌహిత్యాపగమాయాధరేషు సిక్థకలేపః క్రియతే'। ఆసన్నం సంనిహితం లావణ్యఫలం సౌన్దర్యప్రయోజనం ముఖచుమ్బనాదిరూపం యస్య స తథోక్తోఽధరోష్ఠః స్ఫురితైర్భావిశుభశంసిభిః స్పన్దైః కామప్యనిర్వాచ్యామభిఖ్యాం శోభామపుష్యత్పుపోష। 'అభిఖ్యా నామశోభయోః' ఇత్యమరః॥

పత్యుః శిరశ్చన్ద్రకలామనేన స్పృశేతి సఖ్యా పరిహాసపూర్వమ్।

సా రఞ్జయిత్వా చరణౌ కృతాశీర్మాల్యేన తాం నిర్వచనం జఘాన॥౧౯॥

పత్యురితి॥ సఖ్యా కర్త్ర్యా చరణౌ రఞ్జయిత్వా లాక్షారసాక్తౌ కృత్వా। కృతాశీరితి కరోతినా సమానకర్తృకత్వమ్। అనేన చరణేన రఞ్జనే ద్వయోరపి నియమాచ్చరణావిత్యుక్త్వాప్యౌచిత్యాత్తాడనవిధావేకతరపరామర్శ ఇత్యాహుః। పత్యురీశ్వరస్య శిరశ్చన్ద్రకలామ్। సురతవిశేష ఇతి శేషః। స్పృశ తాడయేతి పరిహాసపూర్వం కృతాశీః ప్రయుక్తాశీర్వాదా సా పార్వతీ తాం సఖీం మాల్యేన మాలయా। 'మాల్యం మాలాస్రజౌ'

ఇత్యమరః। నిర్వచనం యథా తథా। తూష్ణీమిత్యర్థః। జఘాన తాడయామాస। నిర్వచనమిత్యనేన విహృతాఖ్యః శృఙ్గారానుభావ ఉక్తః। తదుక్తమ్– 'ప్రాప్తకాలం తు యద్వ్రీడయాతుక్కర్యాద్వా విహృతం హి తత్' ఇతి॥

తస్యాః సుజాతోత్పలపత్రకాన్తే ప్రసాధికాభిర్నయనే నిరీక్ష్య।

న చక్షుషోః కాన్తివిశేషబుద్ధ్యా కాలాఞ్జనం మఙ్గలమిత్యుపాత్తమ్॥౨౦॥

తస్యా ఇతి॥ ప్రసాధికాభిరలంకర్త్రీభిః సుజాతే సమ్యగుత్పన్నే ఉత్పలపత్రే ఇవ కాన్తే రమ్యే తస్యా నయనే నిరీక్ష్య కాలాఞ్జనమఞ్జనవిశేషశ్చక్షుషోః కాన్తివిశేషబుద్ధ్యా। శోభాతిశయో భవిష్యతీతి బుద్ధ్యేత్యర్థః। నోపాత్తం న గృహీతం కింతు మఙ్గలం శుభమితి హేతోరుపాత్తమ్। నిసర్గసుభగస్య కిమాహార్యకాడమ్బరేణేతి భావః॥

సా సంభవద్భిః కుసుమైర్లతేవ జ్యోతిర్భిరుద్యద్భిరివ త్రియామా।

సరిద్విహంగైరివ లీయమానైరాముచ్యమానాభరణా చకాసే॥౨౧॥

సేతి॥ ఆముచ్యమానాభరణా నిబధ్యమానాభరణా సా గౌరీ సంభవద్భిరుత్పద్యమానైః కుసుమైర్లతేవ। అనేన పద్మరాగేన్ద్రనీలాదీన్యాభరణాని సూచితాని లతాకుసుమానాం నానావర్ణత్వాత్। ఉద్యద్భిరుదయం గచ్ఛద్భిర్జ్యోతిర్భిరుడుభిస్త్రియామా రాత్రిరివ। అనేన మౌక్తికాని కథితాని। లీయమానైరాశ్రయద్భిః। నిషీదద్భిరిత్యర్థః। విహంగైశ్చక్రవాకైః సరిదివ। అనేన సువర్ణాభరణాని సూచితాని। విహంగాశ్చ తత్సూచనాయ చక్రవాకా అభిమతాః। చకాసే రేజే। అత్ర లతాకుసుమాదీనాం సహజసంబన్ధినాముపమానత్వేనోపాదానానాహార్యకమపి తస్యాః సహజమివాశోభతేతి భావః॥

ఆత్మానమాలోక్య చ శోభమానమాదర్శబిమ్బే స్తిమితాయతాక్షీ।

హరోపయానే త్వరితా బభూవ స్త్రీణాం ప్రియాలోకఫలో హి వేషః॥౨౨॥

ఆత్మానమితి॥ కించేతి చార్థః। గౌరీ శోభమానమాత్మానం నిజశరీరమాదర్శబిమ్బే దర్పణమణ్డలే। 'దర్పణే ముకురాదర్శౌ' ఇత్యమరః। స్తిమితాయతాక్ష్యాదరానిశ్చలాయతలోచనా సత్యాలోక్య హరోపయానే హరప్రాప్తౌ త్వరితా

వ్యగ్రా బభూవ। స్త్రీణాం వేషో నేపథ్యం ప్రియస్య భర్తురాలోకో దర్శనం ఫలం ప్రయోజనం యస్య స తథోక్తో హి। అన్యథారణ్యచన్ద్రికా స్యాదితి భావః। అనేన కాలాక్షమత్వలక్షణమౌత్సుక్యముక్తమిత్యనుసంధేయమ్॥

అథాఙ్గులిభ్యాం హరితాలమా మాఙ్గల్యమాదాయ మనఃశిలాం చ।

కర్ణావసక్తామలదన్తపత్రం మాతా తదీయం ముఖమున్నమయ్య॥ ౨౩॥

అథేతి॥ అథ ప్రసాధనానన్తరం మాతా మేనకా మాఙ్గల్యం మఙ్గలార్థమార్ద్రే ద్రవహరితాలం వర్ణద్రవ్యవిశేషం మనఃశిలాం ధాతువిశేషం చాఙ్గులిభ్యాం తర్జనీమధ్యమాభ్యామాదాయ కర్ణయోరవసక్తే లగ్నే అమలే దన్తపత్రే యస్య తత్తథోక్తం తస్యాః పార్వత్యాః ఇదం తదీయం ముఖమున్నమయ్య। 'వివాహదీక్షాతిలకం చకార' (౭।౨౪) ఇత్యుత్తరశ్లోకేనాన్వయః॥

ఉమాస్తనోద్భేదమను ప్రవృద్ధో మనోరథో యః ప్రథమం బభూవ।

తమేవ మేనా దుహితుః కథంచిద్వివాహదీక్షాతిలకం చకార॥౨౪॥

ఉమేతి॥ ఉమాయాః స్తనోద్భేదమను। స్తనోదయమారభ్యేత్యర్థః। ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతః। ప్రాగేవోత్పన్న ఇతి భావః। యో మనోరథో వాఞ్ఛా। 'వాఞ్ఛా లిప్సా మనోరథః' ఇత్యమరః। ప్రథమం మనోరథాన్తరాత్ప్రాక్। అయమేవ ప్రథమో మనోరథ ఇత్యర్థః। బభూవ। మేనా దుహితుస్తమేవ మనోరథభూతమేవ। తద్విషయే తత్తోపచారః। వివాహదీక్షాయాం వివాహకృత్యే తిలకం కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ చకార। ఆనన్దబాష్పాన్ధతయేతి శేషః। వివాహానన్తరభావిత్వాదన్యేషామయమేవ ప్రథమో మనోరథ ఇతి భావః। యుగ్మకమ్॥

బబన్ధ చాస్రాకులదృష్టిరస్యాః స్థానాన్తరే కల్పితసంనివేశామ్।

ధాత్ర్యఙ్గులీభిః ప్రతిసార్యమాణమూర్ణామయం కౌతుకహస్తసూత్రమ్॥౨౫॥

బబన్ధేతి॥ అస్యాః పార్వత్యా అస్రైరానన్దబాష్పైరాకులదృష్టిరత ఏవ స్థానాన్తరే కల్పితః సంనివేశో నిక్షేపో యస్య తత్। స్వస్థానాదన్యత్ర స్థాపితమిత్యర్థః। అతఏవ ధాత్ర్యా ఉపమాతురఙ్గులీభిః ప్రతిసార్యమాణం స్వస్థానం ప్రాప్యమాణమూర్ణామయం మేషాదిలోమనిర్మితమ్। 'ఊర్ణా మేషాదిలోమ్ని స్యాత్' ఇత్యమరః। కౌతుకహస్తసూత్రం

మఙ్గలహస్తసూత్రమ్। 'కౌతుకం మఙ్గలే హర్షే హస్తసూత్రే కుతూహలే' ఇతి శాశ్వతః। బబన్ధ చ మేనేతి శేషః। పూర్వోక్తతిలకక్రియాసముచ్చయార్థశ్చకారః॥

క్షీరోదవేలేవ సఫేనపుఞ్జా పర్యాప్తచన్ద్రేవ శరత్త్రియామా।

నవం నవక్షౌమనివాసినీ సా భూయో బభౌ దర్పణమాదధానా॥ ౨౬॥

క్షీరోదేతి॥ నవం నూతనం క్షౌమం దుకూలం నివస్తే ఆచ్ఛాదయతీతి నవక్షౌమనివాసినీ। వస్త్రైరాచ్ఛాదనార్థాణ్ణినిః। తథా నవం దర్పణమాదధానా బిభ్రతీ సా గౌరీ సఫేనపుఞ్జా సడిణ్డీరపఙ్క్తిః। క్షీరముదకం యస్య స క్షీరోదః క్షీరసముద్రః। 'ఉదకస్యోదః సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యుదాదేశః। తస్య వేలా తీరభూమిరివ। 'వేలా కాలే చ జలధేస్తీరనీరవికారయోః' ఇతి విశ్వః। పర్యాప్తచన్ద్రా పూర్ణచన్ద్రా శరత్త్రియామా శరద్రాత్రిరివ భూయో భూయిష్ఠం బభౌ చకాసే॥

తామర్చితాభ్యః కులదేవతాభ్యః కులప్రతిష్ఠాం ప్రణమయ్య మాతా।

అకారయత్కారయితవ్యదక్షా క్రమేణ పాదగ్రహణం సతీనామ్॥ ౨౭॥

తామితి॥ కారయితవ్యేషు దక్షా కారయిత్రీ। కర్మోపదేశకుశలేత్యర్థః। మాతా మేనా ప్రతితిష్ఠత్యస్యామితి ప్రతిష్ఠా। 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కః। స్త్రియాం టాప్। కులస్య ప్రతిష్ఠాం కులాలమ్బనభూతామ్। స్థితికారిణీమిత్యర్థః। తాం గౌరీమ్। అర్చితాభ్యః పూజితాభ్యః కులదేవతాభ్యో గృహదేవతాభ్యః ప్రణమయ్య ప్రణామం కారయిత్వా। 'ల్యపి లఘుపూర్వాత్' ఇతి ణేరయాదేశః। సవీనాం పతివ్రతానాం పాదగ్రహణం పాదాభివన్దనం క్రమేణాకారయత్కారయామాస। 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇత్యణి కర్తుః కర్మత్వమ్। అన్యత్ర చ 'గతిబుద్ధి–' ఇత్యాదినా నమేరకర్మకత్వాత్॥

అఖణ్డితం ప్రేమ లభస్వ పత్యురిత్యుచ్యతే తాభిరుమా స్మ నమ్రా।

తయా తు తస్యార్ధశరీరభాజా పశ్చాత్కృతాః స్నిగ్ధజనాశిషోఽపి॥ ౨౮॥

అఖణ్డితమితి॥ నమ్రా ప్రణతోమా తాభిః సతీభిః పత్యుః శివస్యాఖణ్డితమక్షతం ప్రేమ లభస్వ ప్రాప్నుహీత్యుచ్యతే స్మ అభిహితా। 'లట్ స్మే' ఇతి భూతార్థే లట్। తస్య హరస్య। అర్ధం

శరీరస్యార్ధశరీరమ్। 'అర్ధం నపుంసకమ్' ఇతి సమాసః। తద్భజతీత్యర్ధశరీరభాజా తయా గౌర్యా తు స్నిగ్ధజనాశిషో బన్ధుజనాశీర్వాదా అపి పశ్చాత్కృతా అధరీకృతాః।
తతోఽప్యధికఫలాలాభాదితి భావః॥

ఇచ్ఛావిభూత్యోరనురూపమద్రిస్తస్యాః కృతీ కృత్యమశేషయిత్వా।

సభ్యః సభాయాం సుహృదాస్థితాయాం తస్థౌ వృషాఙ్కాగమనప్రతీక్షః॥ ౨౯॥

ఇచ్ఛేతి॥ కృతీ కుశలః। సభాయాం సాధుః సభ్యః। 'సభాయా యః' ఇతి యప్రత్యయః। అద్రిర్హిమవానిచ్ఛావిభూత్యోరుత్సాహైశ్వర్యయోరనురూపం సదృశం యథా తథా తస్యాః పార్వత్యాః కృత్యం కర్తవ్యమశేషయిత్వాఽశేషం నిఃశేషం కృత్వా। సమాప్యేత్యర్థః। అశేషశబ్దాత్ 'తత్కరోతి' ఇతి ణ్యన్తాత్క్త్వాప్రత్యయః। సుహృదాస్థితాయాం బన్ధుజనాక్రాన్తాయాం సభాయాం సంసది వృషాఙ్కస్య హరస్యాగమనం ప్రతీక్షత ఇతి తథోక్తః సన్। 'కర్మణ్యణ్' ఇత్యణ్। తస్థౌ స్థితః॥

తావద్భవస్యాపి కుబేరశైలే తత్పూర్వపాణిగ్రహణానురూపమ్।

ప్రసాధనం మాతృభిరాదృతాభిర్న్యస్తం పురస్తాత్పురశాసనస్య॥ ౩౦॥

తావదితి॥ తావత్। యావద్గౌరీప్రసాధనం క్రియతే తత్కాల ఏవేత్యర్థః। కుబేరశైలే కైలాసే। తదేవ పూర్వం తత్పూర్వం తచ్చ తత్పాణిగ్రహణం తస్యానురూపం ప్రసాధనమలంకారసామగ్రీ ఆహతాభిః సాదరాభిః। కర్తరి క్తః। మాతృభిర్బ్రాహ్మీప్రభృతిభిః సప్తమాతృకాభిః। పురం శాస్తీతి పురశాసనస్తస్య। కర్తరి ల్యుట్। భవస్యాపి పురస్తాదగ్రే న్యస్తం నిక్షిప్తమ్॥

తద్గౌరవాన్మఙ్గలమణ్డనశ్రీః సా పస్పృశే కేవలమీశ్వరేణ।

స ఏవ వేషః పరిణేతురిష్టం భావాన్తరం తస్య విభోః ప్రపేదే॥ ౩౧॥

తదితి॥ ఈశ్వరేణ శివేన సా మఙ్గలమణ్డనశ్రీః శుభప్రసాధనసంపత్తగౌరవాత్తాసు మాతృష్వాదరాత్కేవలం పస్పృశే స్పృష్టైవ న తు దధ ఇత్యవధారణార్థః కేవలశబ్దః। 'కేవలం చావధారణే' ఇతి శాశ్వతః। కింతు తస్య విభోర్దేవస్య స ఏవ వేషః స్వాభావికో భస్మకపాలాదివేష

ఏవ పరిణేతుర్లోక ఉద్వోఢురిష్టమపేక్షితం భావాన్తరం రూపాన్తరం ప్రపేదే। అఙ్గరాగాదిరూపతాం ప్రాపేత్యర్థః॥

భావాన్తరాపత్తిమేవాహ—

బభూవ భస్మైవ సితాఙ్గరాగః కపాలమేవామలశేఖరశ్రీః।

ఉపాన్తభాగేషు చ రోచనాఙ్కో గజాజినస్యైవ దుకూలభావః॥ ౩౨॥

బభూవేతి॥ భస్మైవ సితాఙ్గరాగః శుభ్రగన్ధానులేపనం బభూవ। కపాలమేవామలం శేఖరం శిరోభూషణం తస్య శ్రీః శోభా బభూవ। గజాజినస్యైవోపాన్తభాగేష్వఞ్చలప్రదేశేషు రోచనైవాఙ్కో హంసాదిచిహ్నం యస్య స తథోక్తో దుకూలభావః పాటాంశుకత్వం చ బభూవ। భస్మాదికమేవాఙ్గరాగాదిభావం ప్రాప్తమిత్యర్థః॥

శఙ్ఖాన్తరద్యోతి విలోచనం యదన్తర్నివిష్టామలపిఙ్గతారమ్।

సాంనిధ్యపక్షే హరితాలమయ్యాస్తదేవ జాతం తిలకక్రియాయాః॥ ౩౩॥

శఙ్ఖేతి॥ శఙ్ఖాన్తరే లలాటాస్థిమధ్యే ద్యోతత ఇతి తథోక్తమ్। 'శఙ్ఖో నిధౌ లలాటాస్థ్ని' ఇత్యమరః। అన్తర్నివిష్టా మధ్యగతామలా పిఙ్గా తారా కనీనికా యస్య తత్తథోక్తమ్। 'తారకాక్ష్ణః కనీనికా' ఇత్యమరః। యద్విలోచనం తద్విలోచనమేవ హరితాలమయ్యా వర్ణద్రవ్యవిశేషవికారస్య తిలకక్రియాయాస్తిలకరచనాయాః సంనిధిరేవ సాంనిధ్యం తదేవ పక్షః సాధ్యమ్। 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిషు' ఇతి యాదవః। తస్మిన్సాంనిధ్యపక్షే జాతమ్। ప్రవిష్టమిత్యర్థః। అనేన లలాటలోచనమేవ తస్య హరితాలతిలకమభూదిత్యుక్తమ్॥

యథాప్రదేశం భుజగేశ్వరాణాం కరిష్యతామాభరణాన్తరత్వమ్।

శరీరమాత్రం వికృతిం ప్రపేదే తథైవ తస్థుః ఫణరత్నశోభాః॥ ౩౪॥

యథేతి॥ యథాప్రదేశం ప్రదేశానోష్ఠాదీననతిక్రమ్యాభరణాన్తరత్వం కఙ్కణాద్యాభరణవిశేషత్వం కరిష్యతాం సంపాదయిష్యతాం భుజగేశ్వరాణాం శరీరమాత్రం

శరీరమేవ వికృతిం రూపాన్తరం ప్రపేదే। ఫణరత్నశోభాస్తథైవ తస్థుః। తాసాం తథైవోపాదేయత్వాదితి భావః॥

దివాపి నిష్ఠ్యూతమరీచిభాసా బాల్యాదనావిష్కృతలాఞ్ఛనేన।

చన్ద్రేణ నిత్యం ప్రతిభిన్నమౌలేశ్చూడామణేః కిం గ్రహణం హరస్య॥ ३७॥

దివాపీతి॥ దివా దినేఽపి నిష్ఠ్యూతా ఉద్గీర్ణా మరీచిభాసః కిరణకాన్తయో యస్య తేన బాల్యాద్యల్పతనుత్వాదనావిష్కృతలాఞ్ఛనేన। అదృశ్యమానకలఙ్కేనేత్యర్థః। చన్ద్రేణ నిత్యం సర్వదా ప్రతిభిన్నమౌలేః సంగతముకుటస్య హరస్య చూడామణేర్గ్రహణం స్వీకారః కిం కిమర్థమ్। చన్ద్రచూడామణేర్దేవస్య కిమన్యైశ్చూడామణిభిరితి భావః॥

ఇత్యద్భుతైకప్రభవః ప్రభావాత్ప్రసిద్ధనేపథ్యవిధేర్విధాతా।

ఆత్మానమాసన్నగణోపనీతే ఖడ్గే నిషక్తప్రతిమం దదర్శ॥ ३८॥

ఇతీతి॥ ఇతీత్థం ప్రభావాత్సామర్థ్యాత్ప్రసిద్ధస్య నేపథ్యవిధేర్వేషసంవిధానస్య విధాతా నిర్మాతా। అతఏవాద్భుతానామాశ్చర్యాణామేకప్రభవో ముఖ్యనిధిః స దేవ ఆసన్నగణేన పార్శ్వస్థవర్గేణ। ప్రమథగణేనేత్యర్థః। ఉపనీత ఆనీతే ఖడ్గే నిషక్తప్రతిమం సంక్రాన్తప్రతిబిమ్బమాత్మానం దదర్శ। వీరపురుషాణామేష ఆచారః॥

స గోపతిం నన్దిభుజావలమ్బీ శార్దూలచర్మాన్తరితోరుపృష్ఠమ్।

తద్భక్తిసంక్షిప్తబృహత్ప్రమాణమారుహ్య కైలాసమివ ప్రతస్థే॥ ३९॥

స ఇతి॥ స దేవో నన్దిభుజావలమ్బీ నన్దికేశ్వరభుజావలమ్బనః సన్। శార్దూలచర్మణా వ్యాఘ్రచర్మణాన్తరితమాచ్ఛాదితమురు విశాలం పృష్ఠం యస్య తం తథోక్తమ్। 'శార్దూలద్వీపినౌ వ్యాఘ్రే' ఇత్యమరః। తస్మిన్దేవే భక్త్యా సంక్షిప్తం సంకోచితం బృహత్ప్రమాణం యస్య తం గోపతిం వృషభం కైలాసమివారుహ్య ప్రతస్థే చచాల॥

తం మాతరో దేవమనువ్రజన్త్యః స్వవాహనక్షోభచలావతంసాః।

ముఖైః ప్రభామణ్డలరేణుగౌరైః పద్మాకరం చక్రురివాన్తరీక్షమ్॥ ౩౮॥

తమితి॥ తం దేవమనువ్రజన్త్యోఽనుగచ్ఛన్త్యః స్వవాహనానాం క్షోభేణ ప్రకమ్పేణ చలావతంసాశ్చలకుణ్డలా మాతరః సప్తమాతృకాః ప్రభామణ్డలాన్యేవ రేణవః పరాగాస్తైగౌరైరరుణైః। 'గౌరోఽరుణే సితే పీతే' ఇతి యాదవః। ముఖైరన్తరీక్షమాకాశం పద్మాకరమివ చక్రుః॥

తాసాం చ పశ్చాత్కనకప్రభాణాం కాలీ కపాలాభరణా చకాసే।

బలాకినీ నీలపయోదరాజీ దూరం పురఃక్షిప్తశతహ్రదేవ॥ ౩౯॥

తాసామితి॥ కనకప్రభాణాం సువర్ణవర్ణానాం తాసాం మాతృణాం పశ్చాత్కపాలాభరణా। సితకపాలాలంకారేత్యర్థః। కాలీ మహాకాలీ దేవీ చ। కృష్ణవర్ణత్వసూచనాయ కాలీసంజ్ఞయాభిధానమ్। బలాకినీ బలాకావతీ। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః। దూరం యథా తథా పురోఽగ్రే క్షిప్తాః ప్రసారితాః శతహ్రదా విద్యుతో యస్యాః సా తథోక్తా నీలపయోదరాజీ కాలమేఘపతిరివ చకాసే॥

తతో గణైః శూలభృతః పురోగైరుదీరితో మఙ్గలతూర్యఘోషః।

విమానశృఙ్గాణ్యవగాహమానః శశంస సేవావసరం సురేభ్యః॥ ౪౦॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరం శూలభృతః శివస్య పురో గచ్ఛన్తీతి పురోగైరగ్రేసరైః। 'అన్యత్రాపి దృశ్యత ఇతి వక్తవ్యమ్' ఇతి గమేర్డప్రత్యయః। గణైః ప్రమథైరుదీరిత ఉత్పాదితో మఙ్గలతూర్యఘోషో మఙ్గలవాద్యధ్వనిర్విమానశృఙ్గాణ్యవగాహమానః సన్। సురేభ్యో విమానస్థేభ్యః సేవావసరం శశంస। సురాః ప్రస్థానతూర్యధ్వనిమాకర్ణ్యాయమేవ నః సేవావసర ఇత్యాజగ్మురిత్యర్థః॥

సురాణాం సేవాప్రకారమేవాహ—

ఉపాదదే తస్య సహస్రరశ్మిస్త్వష్ట్రా నవం నిర్మితమాతపత్రమ్।

స తద్దుకూలాదవిదూరమౌలిర్బభౌ పతద్గఙ్గ ఇవోత్తమాఙ్గే॥ ౪౧॥

ఉపాదద ఇతి॥ తస్య హరస్య సహస్రరశ్మిః సూర్యస్త్వష్టా విశ్వకర్మణా నిర్మితం నవమాతపత్రముపాదదే। ధృతవానిత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షతే— తద్దుకూలాత్తస్యాతపత్రస్య ప్రాన్తలమ్బినో దుకూలాదవిదూరమౌలిః। తద్దుకూలస్యాసన్నమౌలిరిత్యర్థః। స హర ఉత్తమాఙ్గే శిరసి। 'ఉత్తమాఙ్గం శిరః శీర్షమ్' ఇత్యమరః పతన్తీ గఙ్గా యస్య స పతద్గఙ్గ ఇవ బభౌ। తద్దుకూలాదిత్యత్ర 'దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్' ఇతి దూరార్థయోగే వికల్పేన పఞ్చమీ। నాథేనోక్తమ్ 'అన్యారాత్–ఇత్యత్రారాచ్ఛన్దస్యార్థగ్రహణార్థత్వాత్పఞ్చమీతి తదనాకరమ్। కించాస్య శాస్త్రోక్తవికల్పాపవాదత్వాత్ 'దూరం కామస్య' ఇత్యాదిషష్ఠీప్రయోగో దూరాపాస్తః స్యాదిత్యుపేక్షణీయమేవ॥ .

మూర్తే చ గఙ్గాయమునే తదానీం సచామరే దేవమసేవిషాతామ్।

సముద్రగారూపవిపర్యయేఽపి సహంసపాతే ఇవ లక్ష్యమాణే॥ ౪౨॥

మూర్తే ఇతి॥ గఙ్గా చ యమునా చ గఙ్గాయమునే మూర్తే విగ్రహధారిణ్యౌ సచామరే చామరసహితే సత్యౌ। అతఏవ సముద్రగా నదీ తస్యా రూపం స్వరూపం తస్య విపర్యయేఽప్యభావేఽపి సహ హంసపాతేన హంసచారేణ వర్తేతే ఇతి సహంసపాతే ఇవ। 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః। 'వోపసర్జనస్య' ఇతి సభావః। లక్ష్యమాణే దృశ్యమానే సత్యౌ తదానీం వివాహసమయే దేవమసేవిషాతామభజతామ్। సేవతేర్లుఙ్ । గఙ్గాయమునే చామరగ్రాహిణ్యౌ దేవముపతస్థతురిత్యర్థః॥

తమభ్యగచ్ఛత్ప్రథమో విధాతా శ్రీవత్సలక్ష్మా పురుషశ్చ సాక్షాత్।

జయేతి వాచా మహిమానమస్య సంవర్ధయన్తౌ హవిషేవ వహ్నిమ్॥ ౪౩॥

తమితి॥ ప్రథమ ఆద్యో విధాతా చతుర్ముఖస్తథా శ్రీవత్సలక్ష్మా శ్రీవత్సాఙ్కః పురుషో విష్ణుశ్చ సాక్షాత్తం దేవమభ్యగచ్ఛత్సంముఖమాయయౌ। కిం కుర్వన్తౌ। జయేతి వాచా జయశబ్దేనాస్యేశ్వరస్య మహిమానం మహత్త్వం హవిషా వహ్నిమివ సంవర్ధయన్తౌ వృద్ధిం గమయన్తౌ॥

న చానుచితమేతదుక్తమిత్యాహ—

ఏకైవ మూర్తిర్విభిదే త్రిధా సా సామాన్యమేషాం ప్రథమావరత్వమ్।
విష్ణోర్హరస్తస్య హరిః కదాచిద్వేధాస్తయోస్తావపి ధాతురరాద్యౌ॥ ౪౪॥

ఏకైవేతి॥ సైకైవ మూర్తిస్త్రిధా బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకత్వేన బిభిదే। ఔపాధికోఽయం భేదో న వాస్తవిక ఇత్యర్థః। అతఏవైషాం త్రయాణాం ప్రథమావరయోర్భావః ప్రథమావరత్వం జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావః। సామాన్యం సాధారణమ్। ఇచ్ఛయా సర్వే జ్యేష్ఠా భవన్తి కనిష్ఠాశ్చేత్యర్థః। ఏతదేవ వివృణోతి — కదాచిద్ధరో విష్ణోరాద్యః। కదాచిద్ధరిస్తస్యాద్యః। కదాచిద్వేధాస్తయోహరిహరయోరాద్యః। కదాచిత్తౌ హరిహరావపి ధాతుః స్రష్టురాద్యౌ। ఏవమేతేషాం పౌర్వాపర్యమనియతమితి దర్శితమ్॥

తం లోకపాలాః పురుహూతముఖ్యాః శ్రీలక్షణోత్సర్గవినీతవేషాః।
దృష్టిప్రదానే కృతనన్దిసంజ్ఞాస్తద్దర్శితాః ప్రాఞ్జలయః ప్రణేముః॥ ౪౫॥

తమితి॥ పురుహూతముఖ్యా ఇన్ద్రాదయో లోకపాలాః శ్రీలక్షణానామైశ్వర్యచిహ్నానాం ఛత్రచామరవాహనానాముత్సర్గేణ త్యాగేన వినీతవేషా అనునీతవేషాః సన్తః। తథా దృష్టిప్రదానే దర్శననిమిత్తే। దర్శనప్రదానార్థమిత్యర్థః। కృతా నన్దినః ప్రతిహారస్య సంజ్ఞా సంకేతో యైస్తాదృశాః। మమ దర్శనం దాపయేతి నన్దినం ప్రతి కృతహస్తాదిసూచనా ఇత్యర్థః। 'సంజ్ఞా స్యాచ్చేతనా నామ హస్తాద్యైశ్చార్థసూచనా' ఇత్యమరః। తద్దర్శితాస్తేన నన్దినా దర్శితా అయమిన్ద్రః ప్రణమత్యయం చన్ద్ర ఇత్యాద్యుక్తిపూర్వకం నివేదితాః ప్రాఞ్జలయః కృతాఞ్జలయః సన్తః తం భవం ప్రణేముః ప్రణతాః॥

కమ్పేన మూర్ధ్నః శతపత్రయోనిం వాచా హరిం వృత్రహణం స్మితేన।
ఆలోకమాత్రేణ సురానశేషాన్సంభావయామాస యథాప్రధానమ్॥ ౪౬॥

కమ్పేనేతి॥ స దేవః శతపత్రయోనిం చతుర్ముఖం మూర్ధ్నః కమ్పేన తథా హరిం వాచా సంభాషణేన వృత్రం హతవన్తం వృత్రహణమిన్ద్రమ్। 'బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విప్' ఇతి క్విప్।

స్మితేన మన్దహాసేనాశేషానుస్మరానాలోకమాత్రేణ దృష్టిమాత్రేణేత్థం యథాప్రధానం యథార్హం సంభావయామాస ॥

తస్మై జయాశీః ససృజే పురస్తాత్సప్తర్షిభిస్తాన్స్మితపూర్వమాహ।

వివాహయజ్ఞే వితతేఽత్ర యూయమధ్వర్యవః పూర్వవృతా మయేతి ॥ ౪౭ ॥

తస్మా ఇతి ॥ తస్మై శివాయ సప్తర్షిభిః। 'దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సమాసః। పురస్తాదగ్రే జయేత్యాశీః ససృజే ప్రయుక్తా। తాన్సప్తర్షీన్స్మితపూర్వమాహ—కిమితి। వితతే విస్తృతేఽత్ర ప్రవర్తితే వివాహ ఏవ యజ్ఞస్తస్మిన్యూయం మయా పూర్వమేవ వృతాః ప్రార్థితా అధ్వర్యవో ఋత్విజ ఇతి। విశేషవాచినా సామాన్యముక్తమ్ ॥

విశ్వావసుప్రాగ్రహరైః ప్రవీణైః సంగీయమానత్రిపురావదానః।

అధ్వానమధ్వాన్తవికారలఙ్ఘ్యస్తతార తారాధిపఖణ్డధారీ ॥ ౪౮ ॥

విశ్వావస్వితి ॥ విశ్వావసుర్నామ కశ్చిద్గన్ధర్వో దేవగాయకస్తత్ప్రాగ్రహరైస్తత్ప్రముఖైః ప్రవీణైః ప్రకృష్టవీణైర్నిపుణైర్వా। 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితాః' ఇత్యమరః। త్రయాణాం పురాణాం సమాహారస్త్రిపురమ్। 'తద్ధితార్థోత్తరపద–' ఇత్యాదినా సమాహారసమాసః। 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః' ఇతి స్త్రీలిఙ్గతానిషేధః। త్రిపురస్య సంబన్ధ్యవదానం పూర్వవృత్తం కర్మ విజయరూపం త్రిపురావదానం తత్సంగీయమానం స్తూయమానం యస్య స తథోక్తః। 'అవదానం కర్మ వృత్తమ్' ఇత్యమరః। ధ్వాన్తం తమః। మోహ ఇతి యావత్। తద్వికారేణ రాగాదినా లఙ్ఘ్యోఽభిభవనీయో న భవతీత్యధ్వాన్తవికారలఙ్ఘ్యః। వివాహాదికం తు తస్య లీలేత్యర్థః। తారాధిపఖణ్డధారీ చన్ద్రశేఖరః శంభురధ్వానం మార్గం తతారాత్యగచ్ఛత్ ॥

ఖే ఖేలగామీ తమువాహ వాహః సశబ్దచామీకరకింకిణీకః।

తటాభిఘాతాదివ లగ్నపఙ్కే ధున్వన్ముహుః ప్రోతఘనే విషాణే ॥ ౪౯ ॥

ఖ ఇతి ॥ ఖ ఆకాశే ఖేలం సున్దరం గచ్ఛతీతి ఖేలగామీ। సశబ్దాః శబ్దాయమానాశ్చామీకరకింకిణ్యః కాఞ్చనక్షుద్రఘణ్టికా యస్య స తథోక్తః। 'కింకిణీ క్షుద్రఘణ్టికా'

ఇత్యమరః। 'నద్యృతశ్చ' ఇతి కప్। వాహ్యతేఽనేనేతి వాహో వృషభః। కరణే ఘఞ్। ప్రోతఘనే స్యూతమేఘే అతఏవ తటాభిఘాతాద్రోధోభేదాల్లగ్నపఙ్కే శ్లిష్టకర్దమే ఇవ స్థితే విషాణే శృఙ్గే ముహుర్ధున్వంస్తం హరమువాహ వహతి స॥

స ప్రాపదప్రాప్తపరాభియోగం నగేన్ద్రగుప్తం నగరం ముహూర్తాత్।

పురోవిలగ్నైర్హరదృష్టిపాతైః సువర్ణసూత్రైరివ కృష్యమాణః॥ ౫౦॥

స ఇతి॥ స వాహోఽప్రాప్తః పరాభియోగః శత్రుసమాక్రాన్తిర్యస్య తత్తథోక్తం నగేన్ద్రేణ హిమవతా గుప్తం రక్షితం నగరమోషధిప్రస్థం పురోఽగ్రే విలగ్నైః సంక్రాన్తైర్హరదృష్టిపాతైః సువర్ణసూత్రైః కృష్యమాణ ఇవ ముహూర్తాత్ప్రాపత్। అన్యథా కథం దూరస్యాశుప్రాప్తిః స్యాదితి భావః। పురః ప్రసృతా హరదృష్టయః పిఙ్గలవర్ణత్వాత్సౌవర్ణాని వృషాకర్షణదామానీవాలక్ష్యన్తేత్యర్థః॥

తస్యోపకణ్ఠే ఘననీలకణ్ఠః కుతూహలాదున్ముఖపౌరదృష్టః।

స్వవాణచిహ్నాదవతీర్య మార్గాదాసన్నభూపృష్ఠమియాయ దేవః॥ ౫౧॥

తస్యేతి॥ తస్య పురస్యోపకణ్ఠేఽన్తికే ఘనో మేఘ ఇవ నీలః కణ్ఠో యస్య స ఘననీలకణ్ఠో దేవః కుతూహలాదర్శనౌత్సుక్యాదున్ముఖైః పౌరైర్దృష్టః సన్। స్వబాణచిహ్నాత్త్రిపురవిజయసమయే స్వబాణాఙ్కాన్మార్గాత్కుతశ్చిదాకాశదేశాదవతీర్యావరుహ్యాసన్నభూపృష్ఠం నికటభూతలమియాయ ప్రాప॥

తమృద్ధిమద్బన్ధుజనాధిరూఢైర్వృన్దైర్గజానాం గిరిచక్రవర్తీ।

ప్రత్యుజ్జగామాగమనప్రతీతః ప్రఫుల్లవృక్షైః కటకైరివ ఖైః॥ ౫౨॥

తమితి॥ ఆగమనేన శివాగమనేన ప్రతీతో హృష్టో గిరిచక్రవర్తీ పర్వతాధిరాజో హిమవానృద్ధిమతా వస్త్రాలంకారాదిసమృద్ధేన బన్ధుజనేనాధిరూఢైః। అనేన బన్ధూనాం సమసామ్యం సూచితమ్। గజానాం వృన్దైః ప్రఫుల్లా వికసితకుసుమా వృక్షా యేషు తైః స్వైః స్వకీయైః కటకైర్నితమ్బైరివ తం హరం ప్రత్యుజ్జగామాభియయౌ। 'కటకోఽస్త్రీ నితమ్బోఽద్రేః' ఇత్యమరః॥

వర్గావుభౌ దేవమహీధరాణాం ద్వారే పురస్యోద్ఘటితాపిధానే।
సమీయతుర్దూరవిసర్పి ఘోషౌ భిన్నైకసేతూ పయసామివౌఘౌ॥ ౫౩॥

వర్గావితి॥ దూరవిసర్పి దూరగామీ ఘోషో యయోస్తౌ దేవాశ్చ మహీధరాశ్చ తేషాం దేవమహీధరాణాముభౌ వర్గావుద్ఘటితాపిధానేఽపనీతకవాటే పురస్య ద్వారే భిన్నో దీర్ణ ఏకసేతుః యాభ్యాం తౌ భిన్నైకసేతూ పయసామోఘౌ ప్రవాహావివ సమీయతుః సంగతౌ॥

హ్రీమానభూద్భూమిధరో హరేణ త్రైలోక్యవన్ద్యేన కృతప్రణామః।
పూర్వం మహిమ్నా స హి తస్య దూరమావర్జితం నాత్మశిరో వివేద॥ ౫౪॥

హ్రీమానితి॥ భూమిధరో హిమవాన్। త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యమ్। చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ష్యఞ్ప్రత్యయః। తస్య వన్ద్యేన నమస్కార్యేణ కృతప్రణామః సన్। 'ఋత్విక్పితృవ్యశ్వశురమాతులానాం యవీయసామ్। ప్రవయాః ప్రథమం కుర్యాత్ప్రత్యుత్థాయాభివాదనమ్॥' ఇతి స్మరణాత్। హ్రీమానభూత్। మహాదేవం ప్రతి స్వయమల్పత్వాత్సంకోచం ప్రాపేత్యర్థః। నను విదితేశ్వర మహిమ్నః స్వయం ప్రాగేవ ప్రణతస్య జామాతురాచారమాత్రస్వీకారే కః సంకోచ ఇతి శఙ్కాం నిరస్యతి— పూర్వమితి॥ హి యస్మాత్స హిమవాన్పూర్వం ప్రాగేవ తస్యేశ్వరస్య మహిమ్నా సామర్థ్యేన దూరమత్యన్తమావర్జితం నమితమాత్మశిరో న వివేద। సత్యం స్వయం ప్రణతత్వానుసంధానేన సంకోచః। తదనుసంధానం త్వౌత్సుక్యాన్నాస్తీతి భావః॥

స ప్రీతియోగాద్వికసన్ముఖశ్రీర్జామాతురగ్రేసరతాముపేత్య।
ప్రావేశయన్మన్దిరమృద్ధమేనమాగుల్ఫకీర్ణాపణమార్గపుష్పమ్॥ ౫౫॥

స ఇతి॥ ప్రీతియోగాత్సంతోషసంబన్ధాద్వికసన్ముఖశ్రీర్వికసన్తీ ముఖశ్రీర్యస్య స తథోక్తః స హిమవాన్। జాయాం మిమీతే జానాతీతి జామాతుర్వరస్య। పృషోదరాదిత్వాత్సాధు। 'జామాతా దుహితుః పతిః' ఇత్యమరః। అగ్రేసరతాం పురోగామిత్వముపేత్యైనం దేవమాగుల్ఫం పాదగ్రన్థిపర్యన్తం కీర్ణాని పర్యస్తాన్యాపణమార్గేషు పణ్యవీథికాసు పుష్పాణి యస్మింస్తదాగుల్ఫకీర్ణాపణమార్గపుష్పమ్। 'తద్గ్రన్థీ ఘుటికే గుల్ఫౌ' ఇత్యమరః। ఋద్ధం

సమృద్ధం మన్దిరం నగరమ్। 'మన్దిరం నగరేఽగారే మన్దిరో మకరాలయే' ఇతి విశ్వః। ప్రావేశయత్॥

తస్మిన్ముహూర్తే పురసున్దరీణామీశానసందర్శనలాలసానామ్।

ప్రాసాదమాలాసు బభూవురిత్థం త్యక్తాన్యకార్యాణి విచేష్టితాని॥ ౫౬॥

తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్ముహూర్తే హరపురప్రవేశసమయ ఈశానస్య సందర్శనే లాలసానాం లోలుపానామ్। 'లోలుపో లోలుభో లోలో లాలసో లమ్పటశ్చ సః' ఇతి యాదవః। పురసున్దరీణాం ప్రాసాదమాలాస్విత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ త్యక్తాన్యకార్యాణి విసృష్టకార్యాన్తరాణి విచేష్టితాని వ్యాపారాః। 'నపుంసకే భావే క్తః' ఇతి క్తః। బభూవురాసన్॥

తాన్యేవాహ పఞ్చభిః శ్లోకైః—

ఆలోకమార్గే సహసా వ్రజన్త్యా కయాచిదుద్వేష్టనవాన్తమాల్యః।

బద్ధం న సంభావిత ఏవ తావత్కరేణ రుద్ధోఽపి చ కేశపాశః॥ ౫౭॥

ఆలోకమార్గమితి॥ ఆలోకమార్గం దర్శనపథమ్। గవాక్షమిత్యర్థః। సహసా వ్రజన్త్యా గచ్ఛన్త్యా కయాచిదుద్వేష్టనో ద్రుతగతివశాదున్ముక్తబన్ధనోఽతఏవ వాన్తమాల్య ఉద్గీర్ణమాల్యశ్చ యః స ఉద్వేష్టనవాన్తమాల్యః కరేణ రుద్ధో గృహీతః। అపి చ కేశపాశః కేశకలాపః। 'పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్పరే' ఇత్యమరః। తావదాలోకనమార్గప్రాప్తిపర్యన్తం బద్ధుమ్। బన్ధనాయేత్యర్థః। న సంభావితో న స్మృత ఏవ॥

ప్రసాధికాలమ్బితమగ్రపాదమాక్షిప్య కాచిద్రవరాగమేవ।

ఉత్సృష్టలీలాగతిరాగవాక్షాదలక్తకాఙ్కాం పదవీం తతాన॥ ౫౮॥

ప్రసాధికేతి॥ కాచిత్స్త్రీ ప్రసాధికయాలంకర్త్ర్యాలమ్బితం రఞ్జనార్థం ధృతం ద్రవరాగమేవార్ద్రాలక్తకమేవ। అగ్రశ్చాసౌ పాదశ్చాగ్రపదః। ఇతి సమానాధికరణసమాసః। 'హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినోర్భేదాభేదాభ్యామ్' ఇతి వామనః।

తమాక్షిప్యాకృష్యోత్సృష్టలీలాగతిస్త్యక్తమన్దగమనా సత్యా గవాక్షాద్గవాక్షపర్యన్తమ్।
పదద్వయమేతత్। పదవీమలక్తకాఙ్కాం లాక్షారసచిహ్నాం చకార॥

విలోచనం దక్షిణమఞ్జనేన సంభావ్య తద్వఞ్చితవామనేత్రా।
తథైవ వాతాయనసంనికర్షం యయౌ శలాకామపరా వహన్తీ॥ ౫౯॥

విలోచనమితి ॥ అపరా స్త్రీ దక్షిణం విలోచనమఞ్జనేన సంభావ్యాలఙ్కృత్య తద్వఞ్చితం తేనాఞ్జనేన వర్జితం వామనేత్రం యస్యాః సా తథోక్తా సతీ। తథైవ తేనైవ రూపేణ శలాకామఞ్జనకూర్చికాం వహన్తీ బిభ్రతీ వాతాయనసంనికర్షం గవాక్షసమీపం యయౌ। దక్షిణగ్రహణం సంభ్రమాద్వ్యుత్క్రమద్యోతనార్థమ్। 'సవ్యం హి పూర్వ మనుష్యా అఞ్జత' ఇతి శ్రుతేః॥

జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిరన్యా ప్రస్థానభిన్నాం న బబన్ధ నీవీమ్।
నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ హస్తేన తస్థావవలమ్బ్య వాసః॥ ౬౦॥

జాలాన్తరేతి॥ అన్యా స్త్రీ జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిర్గవాక్షమధ్యప్రసారితదృష్టిః సతీ ప్రస్థానేన గమనేన భిన్నాం త్రుటితాం నీవీం వస్త్రగ్రన్థిమ్। 'నీవీ పరిపణే గ్రన్థౌ స్త్రీణాం జఘనవాససి' ఇతి విశ్వః। న బబన్ధ నాబధ్నాత్, కింతు నాభిం ప్రవిష్టాభరణానాం కఙ్కణానాం ప్రభా యస్య తేన। ప్రభైవ నాభేరావరణమభూదితి భావః। హస్తేన వాసోఽవలమ్బ్య ధృత్వా తస్థౌ॥

అర్ధాచితా సత్వరముత్థితాయాః పదే పదే దుర్నిమితే గలన్తీ।
కస్యాశ్చిదాసీద్రశనా తదానీమఙ్గుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా॥ ౬౧॥

అర్ధాచితేతి॥ సత్వరం సవేగముత్థితాయాః కస్యాశ్చిదర్ధమాచితా మణిభిర్గుమ్ఫితార్ధాచితా దుర్నిమితే సంభ్రమాద్దుఃఖేన నిక్షిప్తే। 'డుమిఞ్ ప్రక్షేపణే' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః। పదే పదే ప్రతిపదమ్। వీప్సాయాం ద్విర్భావః। గలన్తీ గలద్రత్నా సతీ రశనా మేఖలా తదానీం తస్మిన్నవసరేఽఙ్గుష్ఠమూలేఽర్పితం లగితం సూత్రమేవ శేషో యస్యాః సాసీత్॥

తాసాం ముఖైరాసవగన్ధగర్భైర్వ్యాప్తాన్తరాః సాన్ద్రకుతూహలానామ్।
విలోలనేత్రభ్రమరైర్గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్॥ ౬౨॥

తాసామితి॥ తదానీం సాన్ద్రకుతూహలానాం తాసాం స్త్రీణామాసవగన్ధో గర్భే యేషాం తైః। విలోలాని నేత్రాణ్యేవ భ్రమరా యేషు తైర్ముఖైర్వ్యాప్తాన్తరాశ్ఛన్నావకాశా గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్। కమలాలంకృతా ఇవ స్థితా ఇత్యర్థః॥

తావత్పతాకాకులమిన్దుమౌలిరుత్తోరణం రాజపథం ప్రపేదే।
ప్రాసాదశృఙ్గాణి దివాపి కుర్వఞ్జ్యోత్స్నాభిషేకద్విగుణద్యుతీని ॥ ౬౩॥

తావదితి॥ తావత్తస్మిన్నవసర ఇన్దుమౌలిరీశ్వరో దివాపి ప్రాసాదశృఙ్గాణి జ్యోత్స్నయా అభిషేకేణ స్నపనేన ద్విగుణద్యుతీని ద్విరావృత్తకాన్తీని। 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్యతన్తుషు' ఇతి వైజయన్తీ। కుర్వన్పతాకాభిరాకులం వ్యాకీర్ణముత్తోరణముచ్ఛ్రితతోరణం రాజపథం ప్రపేదే॥

తమేకదృశ్యం నయనైః పిబన్త్యో నార్యో న జగ్ముర్విషయాన్తరాణి।
తథాహి శేషేన్ద్రియవృత్తిరాసాం సర్వాత్మనా చక్షురివ ప్రవిష్టా॥ ౬౪॥

తమితి॥ ఏక ఏవ దృశ్యో దర్శనీయస్తమేకదృశ్యం తమీశ్వరం నయనైః పిబన్త్యః। అతితృష్ణయా పశ్యన్త్య ఇత్యర్థః। 'తాః శంకరం దృష్టిభిరాపిబన్త్యః' ఇతి వా పాఠః। నార్యో విషయాన్తరాణి తతోఽన్యాన్విషయాన్। శబ్దాదీనిత్యర్థః। న జగ్ముః। న విదురిత్యర్థః। తథాహి। ఆసాం నారీణాం శేషేన్ద్రియవృత్తిః శ్రోత్రాదిప్రవృత్తిః సర్వాత్మనా స్వరూపకార్త్స్న్యేన చక్షుః ప్రవిష్టేవ। శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి స్వాతన్త్ర్యేణ గ్రహణాశక్తేశ్చక్షురేవ ప్రవిశ్య కౌతుకాత్స్వయమప్యేనముపలభన్తే కిము। అన్యథా స్వస్వవిషయాధిగమః కిం న స్యాదితి భావః॥

అథ పౌరాఙ్గనావచనాన్యాహ —

స్థానే తపో దుశ్చరమేతదర్థమపర్ణయా పేలవయాపి తప్తమ్।

యా దాస్యమప్యస్య లభేత నారీ సా స్యాత్కృతార్థా కిముతాఙ్కశయ్యామ్॥ ౬౫॥

స్థాన ఇతి॥ పేలవయా కోమలయాప్యపర్ణయా పార్వత్యైతస్మై శివాయైతదర్థమ్। 'అర్థేన సహ నిత్యసమాసః సర్వలిఙ్గతా చ' ఇతి విశేష్యనిఘ్నత్వమ్। దుశ్చరం తపస్తప్తం స్థానే యుక్తమ్। కుతః। యా నార్యస్యేశ్వరస్య దాస్యం దాసీత్వమపి లభేత సా కృతార్థా స్యాత్। యా అఙ్క ఏవ శయ్యా తామఙ్కశయ్యాం లభేత సా కిముత। కృతార్థేతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః॥

పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభం న చేదిదం ద్వన్ద్వమయోజయిష్యత్।

అస్మిన్ద్వయే రూపవిధానయత్నః పత్యుః ప్రజానాం విఫలోఽభవిష్యత్॥ ౬౬॥

పరస్పరేణేతి॥ స్పృహణీయశోభం సర్వైరాశాస్యమాన సౌన్దర్యమిదం ద్వన్ద్వం మిథునమ్। 'ద్వన్ద్వం రహస్య -' ఇతి నిపాతః। పరస్పరేణ నాయోజయిష్యచ్చేన్న యోజయేద్యది ప్రజానాం పత్యుర్విధాతురస్మిన్ద్వయే ద్వన్ద్వే రూపవిధానే సౌన్దర్యనిర్మాణే యతః ప్రయాసో విఫలోఽభవిష్యద్భవేత్। ఏతదనురూపస్త్రీపుంసాన్తరాభావాదితి భావః। 'లిఙ్గనిమిత్తే లృఙ్ క్రియాతిపత్తౌ' ఇతి లృఙ్॥

న నూనమారూఢరుషా శరీరమనేన దగ్ధం కుసుమాయుధస్య।

వ్రీడాదముం దేవముదీక్ష్య మన్యే సంన్యస్తదేహః స్వయమేవ కామః॥ ౬౭॥

నేతి॥ ఆరూఢరుషా ప్రరూఢకోపేనానేన హరేణ కుసుమాయుధస్య కామస్య శరీరం న దగ్ధం నూనం కింతు కామోఽముం దేవముదీక్ష్య దృష్ట్వా వ్రీడాత్సౌన్దర్యేణ జితోఽస్మీతి లజ్జయా స్వయమేవ సంన్యస్తదేహస్త్యక్తదేహ ఇతి మన్య ఇత్యుత్ప్రేక్షా। న స్వయం న్యస్తాకృతేః కోపః సంభవతీతి భావః॥

కాచిత్కాంచిదాహ—

అనేన సంబన్ధముపేత్య దిష్ట్యా మనోరథప్రార్థితమీశ్వరేణ।

మూర్ధానమాలి క్షితిధారణోచ్చముచ్చైస్తరం వక్ష్యతి శైలరాజః ॥ ౬౮ ॥

అనేనేతి ॥ హే ఆలి సఖి । 'ఆలిః సఖీ వయస్యా చ' ఇత్యమరః । శైలరాజో హిమవాన్ । దిష్ట్యేత్యానన్దేఽవ్యయమ్ । మనోరథైః ప్రార్థితమవరుద్ధమ్ । అభిలాషవిషయీకృతమిత్యర్థః । 'ప్రార్థనా యాచ్ఞావరోధయోః' ఇత్యభిధానాత్ । అనేనేశ్వరేణ సంబన్ధముపేత్యావాప్య క్షితిధారణేనోచ్చమున్నతం మూర్ధానముచ్చైస్తరమున్నతతరమ్ । ఉచ్చైరిత్యవ్యయాత్తరప్ప్రత్యయః । 'మూర్ధ్నో ద్రవ్యత్వాన్నాముప్రత్యయాన్తో నిపాతః । 'కిమేత్తిఙవ్యయఘాదామ్వద్రవ్యప్రకర్షే' ఇత్యాదినాఽద్రవ్యప్రకర్షే తస్య విధానాదితి । వక్ష్యతి ధారయిష్యతి । వహతేర్లృట్ ॥

ఇత్యోషధిప్రస్థవిలాసినీనాం శృణ్వన్కథాః శ్రోత్రసుఖాస్త్రినేత్రః ।

కేయూరచూర్ణీకృతలాజముష్టిం హిమాలయస్యాలయమాససాద ॥ ౬౯ ॥

ఇతీతి ॥ త్రినేత్రస్త్ర్యమ్బకః । త్రినేత్రత్రినయనశబ్దయోః 'క్షుభ్నాదిషు చ' ఇతి ణత్వాభావః । ఇతీత్థమోషధిప్రస్థవిలాసినీనాం సంబన్ధినీః శ్రోత్రసుఖాః శ్రవణమధురాః కథా ఆలాపాఞ్శృణ్వన్కేయూరైరఙ్గదైశ్చూర్ణీకృతా లాజానాం ముష్టయో యస్మింస్తం తథోక్తమ్ । తత్రావకీర్ణా ఆచారలాజా అన్తరాల ఏవాఙ్గదైశ్చూర్ణపేషం పిష్యన్త ఇతి పురంధ్రిజనసంబన్ధాతిశయోక్తిః । హిమాలయస్య హిమవత ఆలయం భవనమాససాద ॥

తత్రావతీర్యాచ్యుతదత్తహస్తః శరద్ఘనాద్దీధితిమానివోక్ష్ణః ।

క్రాన్తాని పూర్వం కమలాసనేన కక్ష్యాన్తరాణ్యద్రిపతేర్వివేశ ॥ ౭౦ ॥

తత్రేతి ॥ తత్ర హిమవదాలయేఽచ్యుతేన విష్ణునా దత్తహస్తో వితీర్ణహస్తావలమ్బః సన్ । శరద్ఘనాచ్ఛరన్మేఘాత్ । శరద్విశేషణాన్మేఘస్య శుభ్రత్వం గమ్యతే । దీధితిమాన్సూర్య ఇవోక్ష్ణో వృషాదవతీర్య కమలాసనేన పూర్వమగ్రే క్రాన్తాని ప్రవిష్టాన్యద్రిపతేః కక్ష్యాన్తరాణి గేహప్రకోష్ఠాన్తరాణి వివేశ । 'కక్ష్యా కచ్ఛే వరత్రాయాం కాయాం గేహే ప్రకోష్ఠకే' ఇతి యాదవః ॥

తమన్వగిన్ద్రప్రముఖాశ్చ దేవాః సప్తర్షిపూర్వాః పరమర్షయశ్చ ।

గణాశ్చ గిర్యాలయమభ్యగచ్ఛన్ప్రశస్తమారమ్భమివోత్తమార్థాః ॥ ౭౧ ॥

తమితి॥ తమీశ్వరమన్వగనుపదమ్। అవ్యయమేతత్। 'అన్వగన్వక్షమనుగేఽనుపదం క్లీబమవ్యయమ్' ఇత్యమరః। ఇన్ద్రప్రముఖా దేవాశ్చ సప్తర్షయః పూర్వే యేషాం తే సప్తర్షిపూర్వాః। 'న బహువ్రీహౌ' ఇతి సర్వనామసంజ్ఞాప్రతిషేధః। పరమర్షయః సనకాదిమహర్షయశ్చ। 'సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః' ఇతి తత్పురుషః। గణాః ప్రమథాశ్చోత్తమార్థా మహాప్రయోజనాః ప్రశస్తం ప్రకృష్టమ్। అమోఘమిత్యర్థః। ఆరభ్యత ఇత్యారమ్భ ఉపాయస్తమివ గిర్యాలయం హిమవన్మన్దిరమభ్యగచ్ఛన్। ప్రావిశన్నిత్యర్థః॥

తత్రేశ్వరో విష్టరభాగ్యథావత్సరత్నమర్ఘ్యం మధుమచ్చ గవ్యమ్।

నవే దుకూలే చ నగోపనీతం ప్రత్యగ్రహీత్సర్వమమన్త్రవర్జమ్॥ ౭౨॥

తత్రేతి॥ తత్ర హిమవదాలయ ఈశ్వరో విష్టరభాగాసనగతః। ఉపదిష్ట ఇత్యర్థః। యథావద్యథార్హమ్। విధివదిత్యర్థః। సరత్నం రత్నసహితమర్ఘ్యమర్ఘార్థే జలమ్। మధు క్షౌద్రమస్మిన్నస్తీతి మధుమత్। గవి భవం గవ్యం దధి చ। మధుపర్కమిత్యర్థః। 'దధిమధునీ సర్పిర్వా మధ్వలాభే' ఇత్యాశ్వలాయనగృహ్యసూత్రాత్। నవే దుకూలే చేతి సర్వే నగోపనీతం హిమవదానీతమర్ఘ్యాదికం మన్త్రాన్వర్జయిత్వా మన్త్రవర్జమ్। తతో నఞ్సమాసః। అమన్త్రవర్జ్యమ్। మన్త్రాన్న వర్జయిత్వేత్యర్థః। 'ద్వితీయాయాం చ' ఇతి ణముల్ప్రత్యయ ఇత్యాహ న్యాసకార: 'అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్' ఇత్యత్ర। ప్రత్యగ్రహీత్స్వీకృతవాన్॥

దుకూలవాసాః స వధూసమీపం నిన్యే వినీతైరవరోధదక్షైః।

వేలాసమీపం స్ఫుటఫేనరాజిర్నవైరుదన్వానివ చన్ద్రపాదైః॥ ౭౩॥

దుకూలేతి॥ అథ దుకూలవాసాః। దుకూలం వసాన ఇత్యర్థః। స హరో వినీతైరనుద్ధతైరవరోధేషు యే దక్షాస్తైరవరోధదక్షైర్వధూసమీపం నిన్యే నీతః। కథమివ। స్ఫుటా ఫేనానాం రాజిర్యస్య స ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వాన్సముద్రః। 'ఉదన్వానుదధౌ చ' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః। నవైరచిరోదితైశ్చన్ద్రపాదైశ్చన్ద్రకిరణైర్వేలాసమీపమివ॥

తయా ప్రవృద్ధాననచన్ద్రకాన్త్యా ప్రఫుల్లచక్షుః కుముదః కుమార్యా।

ప్రసన్నచేతః సలిలః శివోఽభూత్సంసృజ్యమానః శరదేవ లోకః॥ ౭౪॥

తయేతి॥ ఆననం చన్ద్ర ఇవేత్యుపమితసమాసః। ప్రవృద్ధాననచన్ద్రస్య కాన్తిర్యస్యాస్తయా తథోక్తయా తయా కుమార్యా, శరదా లోక ఇవ సంసృజ్యమానః సంగచ్ఛమానః శివశ్చక్షూంషి కుముదానీవ తాని ప్రఫుల్లాని యస్య స తథోక్తః। చేతః సలిలమివ తత్ప్రసన్నం యస్య స తథోక్తః ప్రసన్నచేతః సలిలోఽభూత్। శరల్లోకయోరపి యథోచితం విశేషణాని యోజ్యాని॥

తయోః సమాపత్తిషు కాతరాణి కించిద్వ్యవస్థాపితసంహృతాని।

హ్రీయన్త్రణాం తత్క్షణమన్వభూవన్నన్యోన్యలోలాని విలోచనాని॥ ౭౫॥

తయోరితి॥ తయోర్వధూవరయోః సమాపత్తిషు యదృచ్ఛయా సంగతిషు కాతరాణి చకితాని। 'అధీరే కాతరః' ఇత్యమరః। ద్రష్టుమసమర్థానీతి భావః। కించిదీషద్వ్యవస్థాపితాని స్థిరీకృతాని పశ్చాత్సంహృతాని నివర్తితాని చేతి వ్యవస్థాపితసంహృతాని। 'పూర్వకాల–' ఇత్యాదినా తత్పురుషః। అన్యోన్యస్మిల్లోలాని సతృష్ణాని। 'లోలశ్చలసతృష్ణయోః' ఇత్యమరః। విలోచనాని దృష్టయస్తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే హ్రీయన్త్రణాం హ్రియా నిమిత్తేన సంకోచమన్వభూవన్॥

తస్యాః కరం శైలగురూపనీతం జగ్రాహ తామ్రాఙ్గులిమష్టమూర్తిః।

ఉమాతనౌ గూఢతనోః స్మరస్య తచ్ఛఙ్కినః పూర్వమివ ప్రరోహమ్॥ ౭౬॥

తస్యా ఇతి॥ అష్టమూర్తిః శివః। తస్మాదీశ్వరాచ్ఛఙ్కత ఇతి తచ్ఛఙ్కినః। తద్భీతస్యేత్యర్థః। అతఏవోమాతనావుమాశరీరే గూఢతనోర్గుప్తశరీరస్య స్మరస్య పూర్వం ప్రరోహమివ ప్రథమాఙ్కురమివ స్థితం శైలగురూపనీతం శైలగురుణా హిమవతోపనీతం ప్రాపితమ్। అథవా శైలగురుణా హిమవత్పురోధసోపనీతం తామ్రాఙ్గులిం రక్తాఙ్గులిం తస్యాః పార్వత్యాః కరం జగ్రాహ॥

రోమోద్గమః ప్రాదురభూదుమాయాః స్విన్నాఙ్గులిః పుంగవకేతురాసీత్।

వృత్తిస్తయోః పాణిసమాగమేన సమం విభక్తేవ మనోభవస్య॥ ౭౭॥

రోమోద్గమ ఇతి॥ ఉమాయా రోమోద్గమో రోమాఞ్చః ప్రాదురభూత్। పుమాన్గౌః పుంగవో వృషభః। 'గోరతద్ధితలుకి' ఇతి టచ్। స కేతుశ్చిహ్నం యస్య స పుంగవకేతుః శివః స్విన్నాఙ్గులిరాసీత్। అత్రోత్ప్రేక్షతే– పాణిసమాగమేన పాణ్యోః సంస్పర్శేన కర్త్రా। తయోర్వధూవరయోర్మనోభవస్య వృత్తిరవస్థితిః సమం విభక్తేవ। సమీకృతేవేత్యర్థః। ప్రాక్సిద్ధస్యాప్యనురాగసామ్యస్య సంప్రతి తత్కార్యదర్శనాత్పాణిసంస్పర్శకృతత్వముత్ప్రేక్షతే। నను 'కన్యా ప్రథమసంగమే స్విన్నకరణా భవతి పుమాంస్తు రోమాఞ్చితో భవతీ'తి వాత్స్యాయనేన విపరీతముక్తమితి చేన్నైష దోషః। ఏభిరనయోర్భావం పరీక్షేతేతి వాక్యశేష ఏభిరితి బహువచనేన స్వేదరోమాఞ్చగ్రహణస్య సకలసాత్త్వికోపలక్షణత్వావగమేనానియమావధారణాత్। అతఏవ రఘువంశేఽన్యథాభిధానాత్స్వోక్తివిరోధ ఇత్యపాస్తమ్। తదేతద్రఘువంశసంజీవిన్యాం (౭।౨౨) సువ్యక్తమవోచమ్। సాత్త్వికాస్తు 'స్తమ్భప్రలయరోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ। అశ్రువైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః॥' ఇతి॥

ప్రయుక్తపాణిగ్రహణం యదన్యద్వధూవరం పుష్యతి కాన్తిమగ్ర్యామ్।

సాంనిధ్యయోగాదనయోస్తదానీం కిం కథ్యతే శ్రీరుభయస్య తస్య॥ ౭౮॥

ప్రయుక్తేతి॥ యద్యస్మాత్కారణాత్ప్రయుక్తం పాణిగ్రహణం యస్య తత్తథోక్తమన్యల్లౌకికమ్ వధూశ్చ వరశ్చ వధూవరమ్। సమాహారే ద్వన్ద్వైకవద్భావః। తదానీం పాణిగ్రహణకాలేఽనయోరుమాశివయోః సాంనిధ్యయోగాత్సంనిధిభావాదగ్ర్యాముత్తమాం కాన్తి శోభాం పుష్యతి పుష్ణాతి తస్యోభయస్యోమామహేశ్వరరూపస్య మిథునస్య శ్రీః కిం కథ్యతే। యత్ప్రసాదాదన్యస్య శోభాలాభస్తస్య శోభా కిము వక్తవ్యేత్యర్థః। 'వివాహసమయే గౌరీశివౌ వధూవరావనుప్రవిశేతామ్' ఇత్యాగమః॥

ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్కృశానోరుదర్చిషస్తన్మిథునం చకాసే।

మేరోరుపాన్తేష్వివ వర్తమానమన్యోన్యసంసక్తమహస్త్రియామమ్॥ ౭౯॥

ప్రదక్షిణేతి॥ తన్మిథునముదర్చిష ఉన్నతజ్వాలస్య కృశానోః కర్మణః ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ప్రదక్షిణీకరణాచ్చకాసే। కిమివ। మేరోరుపాన్తేషు పరిసరేషు వర్తమానమావర్తమానమ్। మేరుం ప్రదక్షిణీకుర్వదిత్యర్థః। అన్యోన్యేన సంసక్తం సంగతమ్।

మిథునస్యాప్యేతద్విశేషణమ్। అహశ్చ త్రియామా చాహస్త్రియామం రాత్రిందివమివ।
సమాహారే ద్వన్ద్వైకవద్భావః॥

తౌ దంపతీ త్రిః పరిణీయ వహ్నిమన్యోన్యసంస్పర్శనిమీలితాక్షౌ।

స కారయామాస వధూం పురోధాత్తస్మిన్సమిద్ధార్చిషి లాజమోక్షమ్ ॥ ౮౦॥

తావితి॥ స పురస్తాదేవ హితం విధత్త ఇతి పురోధాః పురోహితోఽన్యోన్యస్య సంస్పర్శేన స్పర్శసుఖేన నిమీలితాక్షౌ తౌ జాయా చ పతిశ్చ దంపతీ కర్మభూతౌ। జాయాశబ్దస్య దభావో నిపాతితః। వహ్నిం త్రిస్త్రివారమ్। 'ద్విత్రిచతుర్భ్యః సుచ్' ఇతి సుచ్। పరిణీయ పరితో నీత్వా। ప్రదక్షిణీ కార్యేత్యర్థః। నయతేర్ద్వికర్మకాల్ల్యప్। సమిద్ధార్చిషి దీప్తజ్వాలే తస్మిన్వహ్నౌ వధూం లాజమోక్షం లాజవిసర్గం కారయామాస। 'హక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇతి వికల్పాదణికర్తుః కర్మత్వమ్॥

సా లాజధూమాఞ్జలిమిష్టగన్ధం గురూపదేశాద్వదనం నినాయ।

కపోలసంసర్పిశిఖః స తస్యా ముహూర్తకర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే॥ ౮౧॥

సేతి॥ సా వధూర్గురోః పురోధస ఉపదేశాదిష్టః। ఘ్రాణతర్పణ ఇత్యర్థః। గన్ధో యస్య తం లాజధూమాఞ్జలిం వదనం నినాయ। కపోలసంసర్పిణీ శిఖా యస్య స తథోక్తః స ధూమస్తస్యా గౌర్యా ముహూర్తకర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే। ధూమస్య విసృమరత్వాన్ముహూర్తగ్రహణమ్॥

తదీషదార్ద్రారుణగణ్డలేఖముచ్ఛ్వాసికాలాఞ్జనరాగమక్ష్ణోః।

వధూముఖం క్లాన్తయవావతంసమాచారధూమగ్రహణాద్బభూవ ॥ ౮౨॥

తదితి॥ తద్వధూముఖమాచారధూమగ్రహణాదాచారప్రాప్తధూమత్వాదీషదార్ద్రే స్విన్నే అరుణే చ గణ్డలేఖే గణ్డస్థలే యస్య తత్తథోక్తమ్। అక్ష్ణోరుచ్ఛ్వాస్యుద్గచ్ఛన్కాలాఞ్జనస్య రాగోఽఞ్జనం యస్య తత్తథోక్తమ్। క్లాన్తో యవావతంసో యవాఙ్కురకర్ణపూరో యస్య తత్తథాభూతం బభూవ। 'లాజాఞ్జలిం విసృజ్య ధూమాగ్రం జిఘ్రేత్' ఇతి ప్రయోగవృత్తికారః॥

వధూం ద్విజః ప్రాహ తవైష వత్సే వహ్నిర్వివాహం ప్రతి కర్మసాక్షీ।
శివేన భర్త్రా సహ ధర్మచర్యా కార్యా త్వయా ముక్తవిచారయేతి॥ ౮౩॥

వధూమితి॥ అథ వధూం ద్విజః పురోధాః ప్రాహ। కిమితి। హే వత్సే, ఏష వహ్నిస్తవ వివాహం ప్రతి। వివాహకర్మణీత్యర్థః। కర్మసాక్షీ కర్మద్రష్టా। భర్త్రా శివేన సహ ముక్తవిచారయా నిర్విచారయా త్వయా ధర్మచర్యా ధర్మాచరణం కార్యా కర్తవ్యేతి। అయం చ ప్రాజాపత్య వివాహో ద్రష్టవ్యః। యథాహాశ్వలాయనః – 'సహ ధర్మం చరేదితి ప్రాజాపత్యః' ఇతి॥

ఆలోచనాన్తం శ్రవణే వితత్య పీతం గురోస్తద్వచనం భవాన్యా।
నిదాఘకాలోల్బణతాపయేవ మాహేన్ద్రమమ్భః ప్రథమం పృథివ్యా॥ ౮౪॥

ఆలోచనాన్తమితి॥ భవస్య పత్న్యా భవాన్యా। 'ఇన్ద్రవరుణభవశర్వరుద్ర– 'ఇత్యాదినా జీప్ ఆనుగాగమశ్చ। ఆలోచనాన్తం నేత్రాన్తపర్యన్తమ్। 'ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' ఇత్యవ్యయీభావః। శ్రవణే శ్రోత్రే వితత్య విస్తార్య యత్పూర్వోక్తం గురోర్యాజ్ఞికస్య వచనం 'సహ ధర్మం చర' ఇతి వాక్యం నిదాఘకాలే గ్రీష్మకాల ఉల్బణతాపయోత్కటసంతాపయా పృథివ్యా ప్రథమమాద్యం మాహేన్ద్రం పార్జన్యమమ్భ ఇవ పీతమ్। అత్యాదరేణ శుశ్రావేత్యర్థః॥

ధ్రువేణ భర్త్రా ధ్రువదర్శనాయ ప్రయుజ్యమానా ప్రియదర్శనేన।
సా దృష్ట ఇత్యాననమున్నమయ్య హ్రీసన్నకణ్ఠీ కథమప్యువాచ ॥ ౮౫ ॥

ధ్రువేణేతి॥ ప్రియం దర్శనం యస్య కర్మభూతస్య తేన ప్రియదర్శనేన ధ్రువేణ శాశ్వతేన భర్త్రా ధ్రువస్య నక్షత్రవిశేషస్య దర్శనాయ। 'ధ్రువో భభేదే క్లీబం తు నిశ్చితే శాశ్వతే త్రిషు' ఇత్యమరః। ప్రయుజ్యమానా దృశ్యతామితి ప్రేర్యమాణా హ్రీసన్నకణ్ఠీ హ్రియా హ్రీనస్వరా సా వధూః కథమప్యాననమున్నమయ్య దృష్ట ఇత్యువాచ॥

ఇత్థం విధిజ్ఞేన పురోహితేన ప్రయుక్తపాణిగ్రహణోపచారౌ।
ప్రణేమతుస్తౌ పితరౌ ప్రజానాం పద్మాసనస్థాయ పితామహాయ॥ ౮౬॥

ఇత్థమితి॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ। 'ఇదమస్థముః' ఇతి థముప్రత్యయః। విధిజ్ఞేన వివాహప్రయోగజ్ఞేన। శాస్త్రజ్ఞేనేత్యర్థః। పురోహితేన హైమవతేన ప్రయుక్తపాణిగ్రహణోపచారౌ కృతవివాహకర్మాణౌ ప్రజానాం పితరౌ తావుమామహేశ్వరౌ పద్మాసనస్థాయ పద్మాసనోపవిష్టాయ పితౄణాం పిత్రే పితామహాయ బ్రహ్మణే। 'పితామహో విరిఞ్చౌ స్యాత్తాతస్య జనకేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। 'పితృవ్యమాతులమాతామహపితామహాః' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః। ప్రణేమతుర్నమశ్చక్రతుః। పితామహస్య పిత్రోరపి పూజ్యత్వాదితి భావః॥

వధూర్విధాత్రా ప్రతినన్ద్యతే స్మ కల్యాణి వీరప్రసవా భవేతి।

వాచస్పతిః సన్నపి సోఽష్టమూర్తౌ త్వాశాస్యచిన్తాస్తిమితో బభూవ॥ ౮౭॥

వధూరితి॥ వధూః కన్యా విధాత్రా బ్రహ్మణా। హే కల్యాణి శోభనే, వీరః ప్రసవోఽపత్యం యస్యాః సా వీరప్రసవా వీరసూర్భవేతి ప్రతినన్ద్యతే స్మ। ఆశిషముక్త్వేత్యర్థః। స విధాతా వాచస్పతిర్వాగీశ్వరోఽపి సన్। కస్కాదిషు పాఠాత్సాధుః। అష్టమూర్తౌ శివే త్వాశాస్యమాకాఙ్క్ష్యం తత్ర చిన్తా విచారస్తస్యాం స్తిమితో మన్దో బభూవ। తస్య నిరీహస్యాశాస్యాభావాదాశిషి స్తిమితత్వమిత్యర్థః॥

క్లృప్తోపచారాం చతురస్రవేదీం తావేత్య పశ్చాత్కనకాసనస్థౌ।

జాయాపతీ లౌకికమేషణీయమార్ద్రాక్షతారోపణమన్వభూతామ్॥ ౮౮॥

క్లృప్తేతి॥ తౌ జాయాపతీ వధూవరౌ పశ్చాన్నమస్కారానన్తరం క్లృప్తా రచితా ఉపచారాః పుష్పరచనాదయో యస్యాం తాం చతురస్రవేదీమేత్య ప్రాప్య కనకాసనస్థౌ సన్తౌ లౌకికం లోకే విదితమ్। ఆచారప్రాప్తమిత్యర్థః। అతఏవైషణీయమాశాస్యమ్। 'తథాహి లౌకికాచారం మనసాపి న లఙ్ఘయేత్' ఇతి శాస్త్రాదవశ్యకర్తవ్యమిత్యర్థః। ఇషేరిచ్ఛార్థాదనీయర్ప్రత్యయః। ఆర్ద్రాక్షతారోపణమన్వభూతామ్॥

పత్రాన్తలగ్నైర్జలబిన్దుజాలైరాకృష్టముక్తాఫలజాలశోభమ్।

తయోరుపర్యాయతనాలదణ్డమాధత్త లక్ష్మీః కమలాతపత్రమ్॥ ౮౯॥

పత్రాన్తేతి॥ లక్ష్మీః శ్రీదేవీ పత్రాన్తేషు దలప్రాన్తేషు లగ్నైర్జలబిన్దుజాలైరాకృష్టాహృతా ముక్తాఫలజాలేన ప్రాన్తలమ్బినా ముక్తాకలాపేన యా శోభా సా యేన తత్తథోక్తమాయతం దీర్ఘం నాలమేవ దణ్డో యస్య తత్కమలమేవాతపత్రం తత్తయోరుపర్యాధత్త దధౌ॥

ద్విధాప్రయుక్తేన చ వాఙ్మయేన సరస్వతీ తన్మిథునం నునావ।

సంస్కారపూతేన వరం వరేణ్యం వధూం సుఖగ్రాహ్యనిబన్ధనేన॥ ౯౦॥

ద్విధేతి॥ అథ సరస్వతీ వాగ్దేవీ ద్విధా సంస్కృతప్రాకృతరూపేణ ద్వైవిధ్యేన ప్రయుక్తేనోచ్చారితేన వాఙ్మయేన శబ్దజాలేన తన్మిథునం నునావ తుష్టావ। 'ను స్తుతౌ' ఇతి ధాతోర్లిట్। కేన కమివేత్యాహ—సంస్కారేతి॥ సంస్కారేణ శాస్త్రవ్యుత్పత్త్యా పూతేన ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగశుద్ధేన। సంస్కృతేనేత్యర్థః। వరేణ్యం వరణీయమ్। శ్లాఘ్యమిత్యర్థః। వృణోతేరౌణాదిక ఏణ్యప్రత్యయః। వరం వోఢారం శివమ్। సుఖేన గ్రాహ్యం సుబోధం నిబన్ధనం రచనా యస్య తేన వాఙ్మయేన। ప్రాకృతభాషయేత్యర్థః। వధూమ్ నునావేత్యనేన సంబన్ధః॥

తౌ సంధిషు వ్యఞ్జితవృత్తిభేదం రసాన్తరేషు ప్రతిబద్ధరాగమ్।

అపశ్యతామప్సరసాం ముహూర్తం ప్రయోగమాద్యం లలితాఙ్గహారమ్॥ ౯౧॥

తావితి॥ తౌ దంపతీ సంధిషు ముఖాదినిర్వహణాన్తేషు పఞ్చసంధిషు। తదుక్తం దశరూపకే'— ముఖం ప్రతిముఖం గర్భః సావమర్శోపసంహృతిః' ఇతి। వ్యఞ్జితవృత్తిభేదం స్ఫుటీకృతకౌశిక్యాదివృత్తివిశేషమ్। రసానుగుణ్యేనేతి శేషః। తదుక్తం భూపాలేన– 'కౌశికీ స్యాత్తు శృఙ్గారే రసే వీరే తు సాత్వతీ। రౌద్రబీభత్సయోర్వృత్తిర్నియతారభటీ పునః॥ శృఙ్గారాదిషు భావజ్ఞై రసేష్విష్టా తు భారతీ॥' తథా। 'కౌశిక్యారభటీ చైవ సాత్వతీ భారతీ తథా। చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయాస్తాసు నాట్యం ప్రతిష్ఠితమ్॥' ఇతి। రసాన్తరేషు శృఙ్గారాదిరసభేదేషు। 'శృఙ్గారాదౌ విషే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః' ఇత్యమరః। 'శృఙ్గారహాస్యకరుణరౌద్రవీరభయానకాః। వీభత్సాద్భుతశాన్తాఖ్యా రసాః పూర్వైరుదాహృతాః' ఇతి। ప్రతిబద్ధరాగం ప్రతినియమేన ప్రవర్తితో వసన్తలలితాదిరాగో యస్మింస్తమ్। యస్మిన్రసే యో రాగో విహితస్తదనుసారేణ ప్రయుక్తరాగమిత్యర్థః। యథాహ కాహలః— 'రౌద్రేఽద్భుతే తథా వీరే పుంరాగేణ ప్రగీయతే। శృఙ్గారహాస్యకరుణాః స్త్రీరాగేణ ప్రకీర్తితాః॥ భయానకే చ బీభత్సే శాన్తే గేయో నపుంసకే॥' ఇతి। లలితాఙ్గహారం మధురాఙ్గవిక్షేపమ్। 'అఙ్గహారోఽఙ్గవిక్షేపః' ఇత్యమరః। ఆదౌ భవమాద్యమ్। రూపకాన్తరప్రకృతిభూతమిత్యర్థః। తదుక్తమ్— 'ఆహుః

ప్రకరణాదీనాం నాటకం ప్రకృతిం బుధా:' ఇతి। అప్సరసాముర్వశ్యాదీనామ్। ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రయోగో రూపకమ్। నాటకమిత్యర్థః। ఆద్యమితి విశేషణాత్। తం ముహూర్తమపశ్యతాం దృష్టవన్తౌ। 'పాఘ్రాధ్మాస్థా–' ఇత్యాదినా దృశేః పశ్యాదేశః॥

దేవాస్తదన్తే హరమూఢభార్యం కిరీటబద్ధాఞ్జలయో నిపత్య।

శాపావసానే ప్రతిపన్నమూర్తేర్యయాచిరే పఞ్చశరస్య సేవామ్॥ ౯౨॥

దేవా ఇతి॥ దేవా ఇన్ద్రాదయస్తదన్తే తస్య ప్రయోగదర్శనస్యాన్తేఽవసాన ఊఢభార్యం పరిణీతదారం హరం కిరీటేషు బద్ధా అఞ్జలయో యేషాం తే తథోక్తాః సన్తః। నిపత్య ప్రణమ్య శాపావసానే ప్రతిపన్నమూర్తేర్లబ్ధశరీరస్య। 'పరిణేష్యతి పార్వతీం యదా' (४।४౨) ఇత్యాదినా శాపస్య పార్వతీపరిణయాన్తత్వాదిత్యర్థః। పఞ్చశరస్య కామస్య కర్తుః। సేవాం యయాచిరే। పునః సమాసాదితశరీరస్య తస్య సేవా స్వీక్రియతామితి ప్రార్థయామాసురిత్యర్థః। 'దుహ్యాచ్పచ్–' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్॥

తస్యానుమేనే భగవాన్విమన్యుర్వ్యాపారమాత్మన్యపి సాయకానామ్।

కాలప్రయుక్తా ఖలు కార్యవిద్భిర్విజ్ఞాపనా భర్తృషు సిద్ధిమేతి॥ ౯౩॥

తస్యేతి॥ విమన్యుర్విగతక్రోధో భగవానీశ్వర ఆత్మన్యపి తస్య కామస్య సాయకానాం వ్యాపారమనుమేనే। తథాహి। కార్యవిద్భిః కార్యజ్ఞైః। అథవా కాలవిద్భిః అవసరజ్ఞైః। కాలే యోగ్యావసరే ప్రయుక్తానుష్ఠితా భర్తృషు స్వామిషు విషయే విజ్ఞాపనా సిద్ధిమేతి ఖలు। సఫలా భవతీత్యర్థః। అయమేవాస్య స్మరసేవాస్వీకారో యదాత్మన్యపి తత్సాయకవ్యాపారమఙ్గీకృతవానితి॥

అథ విబుధగణాంస్తానిన్దుమౌలిర్విసృజ్య

క్షితిధరపతికన్యామాదదానః కరేణ।

కనకకలశయుక్తం భక్తిశోభాసనాథం

క్షితివిరచితశయ్యం కౌతుకాగారమాగాత్॥ ౯४॥

అథేతి॥ అథేన్దుమౌలిరీశ్వరస్తాన్విబుధగణాన్విసృజ్య క్షితిధరపతికన్యాం పార్వతీం కరేణాదదానః కనకకలశయుక్తం మఙ్గలార్థమన్తర్నిహిత హేమమయపూర్ణకుమ్భం భక్తయః పుష్పాదిరచనాస్తాసాం శోభయా సనాథమ్। సహితమిత్యర్థః। క్షితివిరచితశయ్యం క్షితౌ విరచితా స్థణ్డిలే కల్పితా శయ్యా తల్పం యస్మింస్తత్తథోక్తం కౌతుకాగారమాగాచ్ఛయ్యాగృహం జగామ। అత్రాశ్వలాయనః— 'అత ఊర్ధ్వమక్షారాలవణాశినావధఃశాయినౌ బ్రహ్మచారిణౌ స్యాతామ్' ఇతి। అత ఊర్ధ్వం వివాహాదూర్ధ్వమ్। ఆ త్రిరాత్రాదితి శేషః। 'త్రిరాత్రం ద్వాదశరాత్రం వా' ఇతి వచనాత్। తథా కామశాస్త్రేఽపి 'అథ పరిణయరాత్రౌ ప్రక్రమేణైవ కించిత్త్రిసృషు చ రజనీషు స్తబ్ధభావా దునోతి। త్రిదినమిహ న భిన్ద్యాద్బ్రహ్మచర్యం న చాస్యా హృదయమననురుధ్య స్వేచ్ఛయా నర్మ కుర్యాత్॥' ఇతి॥

నవపరిణయలజ్జాభూషణాం తత్ర గౌరీం

వదనమపహరన్తీం తత్కృతాక్షేపమీశః।

అపి శయనసఖీభ్యో దత్తవాచం కథంచి-

త్ప్రమథముఖవికారైర్హాసయామాస గూఢమ్॥ ౯౫॥

నవేతి॥ తత్ర కౌతుకాగార ఈశ ఈశ్వరో నవపరిణయేన నవేద్వాహేన యా లజ్జా సా భూషణం యస్యాస్తామత ఏవ తేనేశ్వరేణ కృతాక్షేపం కృతాకర్షణమ్। ఉన్నమితమితి యావత్। వదనమపహరన్తీం సాచీకుర్వన్తీమ్। అయం లజ్జానుభావః। అనుభావాన్తరమాహ— శయనసఖీభ్యోఽపి శయనే సహశాయినీభ్యోఽపి నర్మసహచరీభ్యోఽపీత్యర్థః। కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ దత్తవాచం దత్తోత్తరాం గౌరీం ప్రమథా భృఙ్గిరిటిప్రభృతయో హాస్యరసాధిదేవతాః పశుపతేః పారిషదాః। యథాహ భరతః— 'శృఙ్గారో విష్ణుదైవత్యో హాస్యః ప్రమథదైవతః' ఇతి। 'ప్రమథాః స్యుః పారిషదాః' ఇత్యమరః। తేషాం ముఖవికారైర్ముఖవికృతచేష్టితైర్గూఢమప్రకాశం హాసయామాస। హాసాద్యుపాయైర్లజ్జామపాకర్తుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః। యథాహ గోనర్దః– 'హాసేన మధునా నమ్రవచసా లజ్జితాం ప్రియామ్। విలుప్తలజ్జాం కుర్వీత నిపుణైశ్చ సఖీజనైః॥' ఇతి॥

ఇతి శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః

శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే ఉమాపరిణయో నామ సప్తమః సర్గః।

శ్రీః।

కుమారసమ్భవమ్।

సంజీవిన్యా సమేతమ్।

అష్టమః సర్గః।

శిరసా శకలం శశాఙ్కమూర్తేర్బిసితం విభ్రతమఙ్కేన భూరి।
గరలం చ గలేన చిన్తయామో హరమర్ధాఙ్గహరాద్విరాజకన్యమ్॥

టీకా సప్తసు మల్లినాథకృతినా సంజీవినీసంజ్ఞికా
యా సర్గేషు కుమారసంభవమహాకావ్యస్య చక్రే పురా।
సైవైతర్హ్యవశిష్టదిక్ప్రమితతత్సర్గేషు విద్వన్ముదే
సీతారామకవీశ్వరేణ హి యథాప్రజ్ఞం సమాపూర్యతే॥

నవపరిణీతగిరిజారహఃకేలిమపి వివర్ణయిషుస్తత్రభవాన్కాలిదాసోఽష్టమం సర్గమారభతే—

పాణిపీడనవిధేరనన్తరం శైలరాజదుహితుర్హరం ప్రతి।

భావసాధ్వసపరిగ్రహాదభూత్కామదోహదమనోహరం వపుః॥ ౧॥

పాణిపీడనవిధేరితి॥ పాణిపీడనం నామ షోడశవిధేషు సంస్కారేషు కశ్చిత్సంస్కారవిశేషః। పీడయతి యస్మిన్నితి పీడనమ్। 'కరణాధికరణయోశ్చ' ఇతి ల్యుట్। పాణేః కరతలస్య పీడనం గ్రహణమ్। వివాహ ఇత్యర్థః। పాణేరితి కృద్యోగలక్షణా కర్మణి షష్ఠీ। తస్య విధేర్విధానాత్। 'విధిర్విధానే దైవే చ' ఇత్యమరః। అనన్తరం పశ్చాత్। భావసాధ్వసయోః కామేచ్ఛాతిభయయోః పరిగ్రహాత్। పరిగ్రహం గ్రహణం కృత్వేత్యర్థః। ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। ముగ్ధాత్వాదుభే అప్యవలమ్బ్యేతి భావః। 'భావః స్వభావేఽభిప్రాయే చేష్టాసత్తాత్మజన్మసు' ఇతి విశ్వః। స్థితాయా ఇతి శేషః। ఇయం చ ముగ్ధాభేదో నవోఢా। తదుక్తం భానుమిశ్రైః— 'లజ్జాభయపరాధీనరతిర్నవోఢా' ఇతి। శైలరాజస్య హిమాలయస్య దుహితుః కన్యాయాః పార్వత్యాః వపురఙ్గమ్। హరం శివం ప్రతి। లక్షయిత్వేత్యర్థః। 'లక్షణేత్థం–' ఇతి ప్రతేః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా। తద్యోగే 'కర్మప్రవచనీయయుక్తే' ఇతి ద్వితీయా। కామే యద్దోహదమభిలాషః। ఇచ్ఛేతి యావత్। 'అథ దోహదమ్। ఇచ్ఛా కాఙ్క్షా' ఇత్యమరః। కామవిషయకోఽభిలాష ఇత్యర్థః। తేన నిమిత్తేన మనోహరం రుచికరమభూత్। అతిమనోహరాణ్యపి కామినీవపూంషి స్వకామేచ్ఛయైవ రోచకాని భవన్తీతి భావః। సర్గేఽస్మిన్రథోద్ధతావృత్తమ్।

'రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగౌ' ఇతి లక్షణాత్। రసశ్చ ప్రాయః సంభోగశృఙ్గార ఏవ॥ ఇదానీం లక్షణరీత్యా నవోఢాత్వమేవ దశభిః ప్రపఞ్చయతి—

వ్యాహృతా ప్రతివచో న సందధే గన్తుమైచ్ఛదవలమ్బితాంశుకా।

సేవతే స్మ శయనం పరాఙ్ముఖీ సా తథాపి రతయే పినాకినః॥ ౨॥

వ్యాహృతేత్యాది॥ సా పార్వతీ వ్యాహృతా ప్రియేణ పృష్టా సతీ ప్రతివచః ప్రత్యుత్తరం న సందధే। న దత్తవతీత్యర్థః। తథావలమ్బితం కరేణ ధృతమంశుకం వస్త్రం యస్యాస్తథోక్తా సతీ గన్తుమైచ్ఛత్। తథా పరాఙ్ముఖీ పరివర్తితవదనా సతీ శయనం పర్యఙ్కం సేవతే స్మ సిషేవే। తథాపి తస్యాం ప్రతికూలవర్తిన్యామపి సత్యాం పినాకినో హరస్య రతయే ప్రమోదాయ బభూవ।

ప్రియాయాః ప్రతికూలవ్యాపారైరపి ప్రియః ప్రసన్న ఏవాభూదిత్యర్థః। తస్య ముగ్ధాస్వభావబోధకుశలత్వాదితి భావః॥

కైతవేన శయితే కుతూహలాత్పార్వతీ ప్రతి ముఖం నిపాతితమ్।

చక్షురున్మిషతి సస్మితం ప్రియే విద్యుతాహతమివ న్యమీలయత్॥ ౩॥

కైతవేనేతి॥ పార్వతీ కర్త్రీ। ప్రియే హరే కుతూహలాత్కైతవేన మిథ్యైవ శయితే సుప్తే సతి। కిమియం కుర్యాదిత్యభిప్రాయేణేతి భావః। ముఖం ప్రేయోముఖం ప్రతి లక్ష్యీకృత్య నిపాతితం నిక్షిప్తమ్। కిమయం స్వపితి జాగర్తి వేత్యభిప్రాయాదితి భావః। చక్షుః స్వనేత్రం కర్మ। అథ చ ప్రియ ఇత్యాకాఙ్క్షావశాత్పునరపి సంబధ్యతే। సస్మితం సమన్దహాసం యథా స్యాత్తథోన్మిషత్యుజ్జాగ్రతి సతి విద్యుతాహతమివ ప్రతిహతమివేత్యుత్ప్రేక్షా। న్యమీలయత్। ముద్రయతి స్మేత్యర్థః॥

నాభిదేశనిహితః సకమ్పయా శంకరస్య రురుధే తయా కరః।

తద్దుకూలమథ చాభవత్స్వయం దూరముచ్ఛ్వసితనీవిబన్ధనమ్॥ ౪॥

నాభిదేశ ఇతి॥ నాభిదేశే నిహితః స్థాపితః। నీవీమోచనార్థమితి భావః। శంకరస్య కరస్తయా పార్వత్యా సకమ్పయా సత్యా రురుధే ప్రతిరుద్ధః। కర్మణి లిట్। అథ చ తద్దుకూలం తస్యా దుకూలం వస్త్రం కర్తృ। స్వయమాత్మనా। నతు ప్రేరకనియోగాత్ దూరమతిశయితముచ్ఛ్వసితముద్ఘాటితం నీవ్యా బన్ధనం యస్య తథోక్తమభవత్। సాత్త్వికభావాదితి భావః॥

ఏవమాలి నిగృహీతసాధ్వసం శంకరో రహసి సేవ్యతామితి।

సా సఖీభిరుపదిష్టమాకులా నాస్మరత్ప్రముఖవర్తిని ప్రియే॥ ౫॥

ఏవమితి॥ సా పార్వతీ కర్త్రీ। హే ఆలి హే సఖి పార్వతి త్వయా రహసి నిగృహీతం త్యక్తం సాధ్వసం భయం యస్మిన్కర్మణి యథా తథా శంకరః సేవ్యతామిత్యేవంభూతం సఖీభిః కర్త్రీభిః 'న లోక–' ఇతి షష్ఠీనిషేధః। ఉపదిష్టముపదేశమ్। భావే నిష్ఠా। ప్రియే ప్రముఖవర్తిని సత్యాకులా సంభ్రాన్తా సతీ నాస్మరత్॥

అప్యవస్తుని కథాప్రవృత్తయే ప్రశ్నతత్పరమనఙ్గశాసనమ్।
వీక్షితేన పరివీక్ష్య పార్వతీ మూకమ్పమయముత్తరం దదౌ॥ ౬॥

అపీతి॥ పార్వత్యనఙ్గశాసనం ప్రియం కథాయాం సంభాషణే ప్రవృత్తయే। లజ్జావశాన్మాం ప్రతి మౌనమాశ్రితాయా అస్యాః సంభాషణే కథమపి ప్రవృత్త్యర్థమిత్యర్థః। అవస్తున్యప్యలభ్యపదార్థేఽపి ప్రశ్నతత్పరం పరివీక్ష్య జ్ఞాత్వా। హృచ్చక్షుషావేక్షణమిహాపేక్షితమ్। వీక్షితేన ప్రియసంముఖమవలోకనేన మూర్ధ్నః కమ్పస్తన్మయం తద్రూపమ్। నహి కించిన్మయాపేక్షితమిత్యభిలాషవ్యఞ్జకమితి భావః। ఉత్తరం దదౌ॥

శూలినః కరతలద్వయేన సా సంనిరుధ్య నయనే హృతాంశుకా।
తస్య పశ్యతి లలాటలోచనే మోఘయత్నవిధురా రహస్యభూత్॥ ౭॥

శూలిన ఇతి॥ రహసి హృతాంశుకా। రతార్థమితి భావః। అతఏవ కరతలయోర్ద్వయేన శూలినః ప్రియస్య నయనే। ద్వే ఇతి శేషః। సంనిరుధ్యావృత్య స్థితా సా పార్వతీ। తస్య లలాటలోచనే తృతీయే నేత్రే పశ్యతి సతి। మోఘో నిష్ఫలో యత్నో యస్యా అతఏవ విధురా దుఃఖితా। తతో విశేషణసమాసః। అభూత్॥

చుమ్బనేష్వధరదానవర్జితం ఖిన్నహస్తసదయోపగూహనమ్।
క్లిష్టమన్మథమపి ప్రియం ప్రభోదుర్లభప్రతికృతం వధూరతమ్॥ ౮॥

చుమ్బనేష్వితి॥ చుమ్బనేష్వధరదానేనాధరోష్ఠఖణ్డనేన। 'దో అవఖణ్డనే భావే ల్యుట్। వర్జితం రహితమపి యథా ఖిన్నహస్తం మన్దప్రచారితకరమ్। స్తనయోరితి శేషః। గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః। 'పాణిః' ఇతి పాఠే భిన్నం పదమ్। తదా ఖిన్నపాణ్యపీతి యోజనీయమ్। సదయమగాఢం యదుపగూహనమాలిఙ్గనం తద్యస్మింస్తాదృశమపి। అతఏవ క్లిష్టః పరితోషాభావాత్ఖిన్నో మన్మథః కామో యస్మింస్తథోక్తమపి। తథా దుర్లభం ప్రతికృతం ప్రతీకారో యస్య। రసాభాసభియేతి భావః। ప్రతికృతమితి భావే నిష్ఠా। తథోక్తమపి

వధూరతం ప్రియాసురతం ప్రభోః ప్రియస్య ప్రియం ప్రీతిజనకమ్। 'ఇగుపధ–' ఇతి కః। అభూదితి శేషః॥

యన్ముఖగ్రహణమక్షతాధరం దానవ్రణపదం నఖస్య యత్।

యద్రతం చ సదయం ప్రియస్య తత్పార్వతీ విషహతే స్మ నేతరత్॥ ౯॥

యదితి॥ పార్వతీ ప్రియస్య ప్రియకర్తృకమ్। 'కర్తృకర్మణోః–' ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। అక్షతాధరమదష్టాధరోష్ఠం యన్ముఖస్య గ్రహణం చుమ్బనార్థం కరేణాదానమ్। తథాఽవణపదమదత్తచిహ్నం యన్నఖస్య దానమ్। ఇహ కర్మణః శేషత్వవివక్షాయాం షష్ఠీ। అన్యథా 'నలోక –ఇతి తన్నిషేధః ప్రసజ్యేత। తథా సదయం స్పర్శమాత్రవిరామం యచ్చ రతమ్ । మధ్యాన్తయోస్తృతీయాన్తేన సంబన్ధః । 'నలోక—' ఇతి కృద్యోగలక్షణాయాః షష్ఠ్యా బాధాత్। తద్విషహతే స్మ సోఢవతీ। 'లట్ స్మే' ఇతి భూతార్థే లట్। 'పరినివిభ్యః' ఇతి షత్వమ్। ఇతరత్కఠోరముఖగ్రహణాది న విషహతే స్మేత్యర్థః॥

రాత్రివృత్తమనుయోక్తుముద్యతం సా ప్రభాతసమయే సఖీజనమ్।

నాకరోదపకుతూహలం హ్రియా శంసితుం తు హృదయేన తత్వరే॥ ౧౦॥

రాత్రివృత్తమితి॥ ప్రభాతసమయే రాత్రివృత్తం నైశం వృత్తాన్తమ్। 'వాచ్యవద్వర్తనే వృత్తం చరిత్రచ్ఛన్దసోరపి' ఇతి విశ్వః। అనుయోక్తుం ప్రష్టుమ్। 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ' ఇత్యమరః। ఉద్యతం సఖీజనం సా పార్వతీ హ్రియా హేతుభూతయాఽపకుతూహలం శమితజిజ్ఞాసాకౌతుకం నాకరోత్। నోత్తరయాంచక్ర ఇత్యర్థః। అథ చ హృదయేన మనసా తు కర్తృణా శంసితుముత్తరం కర్తుం తత్వరే త్వరితమ్। భావే లిట్॥

దర్పణే చ పరిభోగదర్శినీ పృష్ఠతః ప్రణయినో నిషేదుషః।

ప్రేక్ష్య విమ్బముపవిమ్బమాత్మనః కాని కాని న చకార లజ్జయా॥ ౧౧॥

దర్పణ ఇతి॥ కించేతి చార్థః। దర్పణే పరిభోగదర్శినీ సంభోగచిహ్నావలోకినీ సా పార్వతీ। పృష్ఠతో నిషేదుషః స్థితవతః ప్రణయినో హరస్య బిమ్బం ముఖమణ్డలమ్। 'బిమ్బోఽస్త్రీ

మణ్డలం త్రిషు' ఇత్యమరః। ఆత్మన ఉపబిమ్బం బిమ్బసమీపే। 'అవ్యయం విభక్తి-' ఇతి సమీపార్థేఽవ్యయీభావః। పతితం ప్రేక్ష్య లజ్జయా కాని కాని చేష్టావిశేషచమత్కృతాని న చకార। అపి తు చకారైవేత్యర్థః॥

నీలకణ్ఠపరిభుక్తయౌవనాం తాం విలోక్య జననీ సమాశ్వసత్।

భర్తృవల్లభతయా హి మానసీం మాతురస్యతి శుచం వధూజనః॥ ౧౨॥

నీలకణ్ఠేతి॥ జననీ మేనా। తాం పార్వతీం నీలకణ్ఠేన శివేన పరిభుక్తం యౌవనం యస్యాస్తథోక్తాం విలోక్య సమాశ్వసదాశ్వాసం ప్రాప। హృష్టవతీతి యావత్। తథాహి। వధూజనో మాతుర్మానసీం మనసిజాం శుచం శోకం భర్తృవల్లభతయా భర్తృప్రీతిపాత్రతయాస్యతి క్షిపతి। 'అసు క్షేపణే' లట్। ఆత్మజాసు పతిప్రసాద ఏవ మాతృణాం ముదో హేతురితి భావః॥

వాసరాణి కతిచిత్కథంచన స్థాణునా రతమకారి చానయా।

జ్ఞాతమన్మథరసా శనైః శనైః సా ముమోచ రతిదుఃఖశీలతామ్॥ ౧౩॥

వాసరాణీతి॥ కతిచిద్వాసరాణి దివసాన్। 'వా తు క్లీబే దివసవాసరౌ' ఇత్యమరః। 'కాలాధ్వనోః—' ఇతి ద్వితీయా। స్థాణునా శివేన। 'స్థాణూ రుద్ర ఉమాపతిః' ఇత్యమరః। అనయా పార్వత్యా సహ కథంచన బలేన రతం సురతమకారి కృతమ్। తదనుకూలరసోత్పత్త్యభావాదితి భావః। అథ చ సా శనైఃశనైర్జ్ఞాతో మన్మథరసో యయా తథా సతీ రతౌ యా దుఃఖశీలతా దురవగాహ్యస్వభావతా తాం సుమోచ। స్వయమప్యనురజ్యతి స్మేత్యర్థః॥

తదేవాహ—

సస్వజే ప్రియమురోనిపీడనం ప్రార్థితం ముఖమనేన నాహరత్।

మేఖలాప్రణయలోలతాం గతం హస్తమస్య శిథిలం రురోధ సా॥ ౧౪॥

సస్వజ ఇతి॥ సా పార్వతీ। ఉరసో నిపీడనం యస్మిన్కర్మణి యథా స్యాత్తథా ప్రియం సస్వజ ఆలిఙ్గితవతీ। తథానేన ప్రియేణ ప్రార్థితమ్। చుమ్బనార్థమిత్యర్థః। ముఖం నాహరన్నావక్రయత్। పరంతు మేఖలయా కాఞ్చ్యా సహ యః ప్రణయః స్నేహస్తత్ర యా లోలతా। జిఘృక్షయా మన్దప్రసరణమిత్యర్థః। తాం గతం ప్రాప్తమస్య ప్రియస్య హస్తం పాణి శిథిలం మన్దం యథా తథా రురోధ। న తు ప్రాగివేతి భావః॥

భావసూచితమదృష్టవిప్రియం దార్ఢ్యభాక్క్షణవియోగకాతరమ్।

కైశ్చిదేవ దివసైస్తథా తయోః ప్రేమ గూఢమితరేతరాశ్రయమ్॥ ౧౫॥

భావేతి॥ భావేన స్వగతత్వాభివ్యఞ్జకచేష్టావిశేషేణ సూచితం జ్ఞాపితమ్। 'భావః సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మసు' ఇతి మేదినీ। తథా న దృష్టం విప్రియమౌదాసీన్యం యత్ర। తథా దార్ఢ్యం దృఢత్వం భజతి తథోక్తమ్। తథా క్షణవియోగేఽపి కాతరమ్। తదసహిష్ణ్వివిత్యర్థః। గూఢం సఖీజనానభిజ్ఞేయం తయోః శివపార్వత్యోః ప్రేమ స్నేహః। 'ప్రేమ స్నేహోఽథ దోహదమ్' ఇత్యమరః। కైశ్చిదేవ దివసైరితరేతరాశ్రయం పరస్పరనిష్ఠమ్। అభూదితి శేషః॥

ప్రేమ్ణః పరస్పరాశ్రయత్వమేవ ప్రపఞ్చయతి—

తం యథాత్మసదృశం వరం వధూరన్వరజ్యత వరస్తథైవ తామ్।

సాగరాదనపగా హి జాహ్నవీ సోఽపి తన్ముఖరసైకవృత్తిభాక్॥ ౧౬॥

తమితి॥ వధూః పార్వతీ। ఆత్మసదృశం తం వరం శివమను లక్షయిత్వా యథా యేన ప్రకారేణారజ్యత। 'రఞ్జ రాగే' దైవాదికాల్లఙ్। వరః శివస్తాం వధూమను తథైవారజ్యత। హి యథా జాహ్నవీ సాగరాత్సముద్రాదనపగానివర్తమానా। అస్తీతి శేషః। సోఽపి సముద్రోఽపి తస్యా జాహ్నవ్యా ముఖసంబన్ధిని రస ఏకాం కేవలాం వృత్తిం భజతీతి తథోక్తః। అస్తీతి శేషః। ఉపమాలంకారః॥

శిష్యతాం నిధువనోపదేశినః శంకరస్య రహసి ప్రపన్నయా।

శిక్షితం యువతినైపుణం తయా యత్తదేవ గురుదక్షిణీకృతమ్॥ ౧౭॥

శిష్యతామితి॥ నిధువనోపదేశినః సురతోపదేష్టుః శంకరస్య శిష్యతాముపదేశ్యతాం ప్రపన్నయా ప్రాప్తయా తయా పార్వత్యా రహసి యద్యువతిషు త్రిజగద్విలాసినీషు మధ్యే నైపుణం కౌశలం శిక్షితమధీతమ్। తదేవ నైపుణశిక్షణమేవ గురుదక్షిణీకృతం గురోరదక్షిణా దక్షిణా సంపద్యతే తథా కృతమ్। అభూతతద్భావే చ్విః। 'అస్య చ్వౌ' ఇతీకారః। శివోపయోగిత్వేన తత్కృతసురతారమ్భానుగుణసురతకౌశలమేవ దక్షిణాత్వేన పరిణతమితి భావః। ఇహ వాక్యార్థవృత్తినిదర్శనాలంకారః— 'వాక్యార్థయోః సదృశయోరైక్యారోపో నిదర్శనా' ఇత్యుక్తత్వాత్॥

దష్టముక్తమధరోష్ఠమమ్బికా వేదనావిధుత హస్తపల్లవా।
శీతలేన నిరవాపయత్క్షణం మౌలిచన్ద్రశకలేన శూలినః॥ ౧౮॥

దష్టముక్తమితి॥ అమ్బికా పార్వతీ పూర్వం దుష్టం పశ్చాన్ముక్తమధరోష్ఠం వేదనయా పీడయా విధుతౌ కమ్పితౌ హస్తౌ పాణీ ఏవ పల్లవౌ యథా తథోక్తా సతీ శీతలేన శూలినః శివస్య మౌలౌ యచ్చన్ద్రస్య శకలం కలారూపం తేన కృత్వా క్షణం నిరవాపయత్। సుఖయతి స్మేత్యర్థః॥

ప్రియానురాగవ్యఞ్జకచేష్టామాహ—

చుమ్బనాదలకచూర్ణదూషితం శంకరోఽపి నయనం లలాటజమ్।
ఉచ్ఛ్వసత్కమలగన్ధయే దదౌ పార్వతీవదనగన్ధవాహినే॥ ౧౯॥

చుమ్బనాదితి॥ చుమ్బనాద్ధేతోరలకచూర్ణేన కేశప్రసాధనచూర్ణవిశేషేణ దూషితమవరుద్ధం లలాటజం లలాటే జాతమ్। 'సప్తమ్యాం జనేర్డః' ఇతి డప్రత్యయః। అలుకో వైభాషికత్వాన్నాలుక్। నయనం నేత్రమ్। ఉచ్ఛ్వసత్కమలగన్ధయే వికసత్కమలసుగన్ధయే। పద్మినీత్యాదితి భావః। 'ఉపమానాచ్చ' ఇతీకారః। 'గన్ధో గన్ధక ఆమోదే' ఇతి విశ్వః। పార్వత్యా వదనమేవ గన్ధవాహీ పవనస్తస్మై। 'గన్ధవాహానిలాశుగాః' ఇతి కోశనిర్దిష్టగన్ధవాహశబ్దస్య గన్ధం వహతీతి యోగాలమ్బనేన గన్ధవాహిశబ్దేనాపి వాయుత్వప్రతీతిః। రూఢ్యాలమ్బనే

త్వప్రత్యయాన్తస్యైవ పవనత్వప్రతీతౌ శక్తిమత్త్వాదవాచకపదదోషప్రసఙ్గ ఇతి బోధ్యమ్। దదౌ। తత్రాధో రజో నివర్తయితుం స్థాపితవానిత్యర్థః॥

ఏవమిన్ద్రియసుఖస్య వర్త్మనః సేవనాదనుగృహీతమన్మథః।

శైలరాజభవనే సహోమయా మాసమాత్రమవసద్వృషధ్వజః॥ ౨౦॥

ఏవమితి॥ ఏవమిన్ద్రియాణి సుఖయతీతి సుఖః। సుఖశబ్దాత్కరోత్యర్థకణిజన్తాత్పచాద్యచ్। ణిజ్లోపశ్చ। తస్య వర్త్మనః సేవనాదాచరణాద్ధేతోరనుగృహీతః ప్రసాదితో మన్మథో యేన। స్వవపుర్యోజనాదితి భావః। 'పరిణేష్యతి పార్వతీం యదా వపుషా స్వేన నియోజయిష్యతి' (౪।౪౨) ఇతి చతుర్థసర్గోక్తమనుసంధేయమ్। తథోక్తో వృషధ్వజో హరః శైలరాజభవనే హిమాలయగృహ ఉమయా పార్వత్యా సహ మాసమాత్రం త్రింశద్దినాత్మకః కాలో మాసస్తమేవావసత్। 'కాలాధ్వనోః-' ఇతి ద్వితీయా। 'మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః॥

సోఽనుమాన్య హిమవన్తమాత్మభూరాత్మజావిరహదుఃఖఖేదితమ్।

తత్ర తత్ర విజహార సంపతన్నప్రమేయగతినా కకుద్మతా॥ ౨౧॥

స ఇతి॥ స ఆత్మభూః శివః। ఆత్మజాయాః పార్వత్యా విరహదుఃఖేన ఖేదితం హిమవన్తమనుమాన్య తత ఆజ్ఞాం గృహీత్వా। అప్రమేయవత్స్వేవ స్థానేషు వర్తత ఇత్యపరిచ్ఛేద్యా గతిర్గమనవ్యాపారో యస్య తథాభూతేన కకుద్మతా నన్దినా తత్ర తత్ర పర్వతే సంపతన్సంచరమాణో విజహార విహారం కృతవాన్। ఇహ 'సంచరన్' ఇతి పాఠోఽసాధుః। 'సమస్తృతీయాయుక్తాత్' ఇతి నిత్యమాత్మనేపదనియమాచ్చతుర్థౌర్లభ్యాత్। అమన్తమార్గపదం శేషయిత్వా సకర్మకత్వాదప్రసఙ్గ ఇతి కేచిత్సమర్థయన్తే॥

మేరుమేత్య మరుదాశుగోక్షకః పార్వతీస్తనపురస్కృతః కృతీ।

హేమపల్లవవిభఙ్గసంస్తరానన్వభూత్సురతమర్దనక్షమాన్॥ ౨౨॥

మేరుమితి॥ మరుదివాశు గచ్ఛతీతి మరుదాశుగ ఉక్షా వృషభో యస్య సః 'శేషాద్విభాషా' ఇతి కప్। కృతీ కుశలో హరః। మేరుం సుమేరుమ్। 'మేరుః సుమేరుర్హేమాద్రిః' ఇత్యమరః। ఏత్యాగత్య పార్వత్యాః స్తనాభ్యాం పురస్కృతాన్పూజితానాశ్రయత్వేన స్వీకారాత్। అల్పీయసాం

మహతీస్వీకార ఏవ పూజాత్వేన పరిణమతీతి భావః। మహతామల్పీయః స్వీకారే కో హేతురిత్యాశఙ్క్య విశేషయతి— సురతేషు యాని మర్దనాని తేషు క్షమాన్సహిష్ణూన్। హేమ్నః పల్లవానాం విభఙ్గాః ఖణ్డాస్తైషాం సంస్తరానాస్తరణాన్యన్వభూత్। తత్ర సుప్త్వా విజహారేత్యర్థః। అల్పీయసామపి సహిష్ణుత్వం హేమ్నో వికారత్వాత్। అల్పీయస్త్వం తు పదో లవః పల్లవ ఇతి శ్లిష్టార్థమహిమ్నా సమర్థ్యతే॥

పద్మనాభచరణాఙ్కితాశ్మసు ప్రాప్తవత్స్వమృతవిప్రుషో నవాః।

మన్దరస్య కటకేషు చావసత్పార్వతీవదనపద్మషట్పదః॥ ౨౩॥

పద్మనాభేతి॥ హరః। పద్మనాభో హరిః। 'పద్మనాభో మధురిపుః' ఇత్యమరః। తస్య చరణాభ్యామఙ్కితాశ్చిహ్నితా అశ్మానో యేషామ్। ఏతేన హరేరపి విహారయోగ్యత్వం ధ్వన్యతే। తథా నవా అమృతవిప్రుషోఽమృతబిన్దూన్। 'పృషన్తి బిన్దుపృషతాః పుమాంసో విప్రుషః స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। ప్రాప్తవత్సు। సముద్రమన్థనసాధనత్వాదస్యేతి భావః। మన్దరస్య చ కటకేషు నితమ్బేషు। 'కటకోఽస్త్రీ నితమ్బోఽద్రేః' ఇత్యమరః। పార్వత్యా వదనరూపే పద్మ షట్పదో భ్రమరః సన్। అవసద్వాసమకరోత్॥

రావణధ్వనితభీతయా తయా కణ్ఠసక్తదృఢబాహుబన్ధనః।

ఏకపిఙ్గలగిరౌ జగద్గురుర్నిర్వివేశ విశదాః శశిప్రభాః॥ ౨౪॥

రావణేతి॥ జగతాం గురుర్నియన్తా। ఉత్పత్త్యాదిత్రివిధకర్మణాం గుణభేదేన కారకత్వాదితి భావః। శివః ఏకపిఙ్గలస్య కుబేరస్య। 'యక్షైకపిఙ్గలవిలశ్రీదపుణ్యజనేశ్వరాః' ఇత్యమరః। గిరౌ కైలాసే రావణస్య ప్రసిద్ధరాక్షసస్య ధ్వనితాత్సింహనాదాద్భీతయా తయా పార్వత్యా కణ్ఠే సక్తం సఞ్జితం దృఢం బాహుబన్ధనం యస్య స తథోక్తః సన్ విశదాః స్వచ్ఛాః। శారదికా ఇతి భావః। శశినః ప్రభాః కౌముదీర్నిర్వివేశోపభుక్తవాన్॥

తస్య జాతు మలయస్థలీరతేర్ధూతచన్దనలతః ప్రియాక్లమమ్।

ఆచచామ సలవఙ్గకేసరశ్చాటుకార ఇవ దక్షిణానిలః॥ ౨౫॥

తస్యేతి॥ జాతు కదాచిత్। తస్య తత్కర్తృకే। మలయస్థలీషు రతం సురతం తత్ర సతి। ధూతాః కమ్పితాశ్చన్దనానాం చన్దనవృక్షాణాం లతాః శాఖా యేన స తథోక్తః। లవఙ్గానాం కేసరైః కిఞ్జల్కైః సహ వర్తతే తథోక్తః। దక్షిణానిలో మలయపవనః। చాటుకార ఇవ మధురభాషీవ। ప్రియాయాః క్లమం ఖేదమాచచామ। హృతవానిత్యర్థః॥

హేమతామరసతాడితప్రియా తత్కరామ్బువినిమీలితేక్షణా।

సా వ్యగాహత తరఙ్గిణీముమా మీనపఙ్క్తిపునరుక్తమేఖలా॥ ౨౬॥

హేమేతి॥ సోమా పార్వతీ హేమ్నస్తామరసేన రక్తోత్పలేన తటోత్పన్నేన తాడితః ప్రియో యయా సా। పరిహాసవిధిత్సయేతి భావః। తథా తస్య ప్రియస్య కరామ్బునా హస్తాక్షిప్తజలేన వినిమీలితే ఈక్షణే నేత్రే యయా తథా మీనపఙ్క్త్యా పునరుక్తా మేఖలా రశనా యస్యాస్తథోక్తాసతీ। తరఙ్గిణీం నదీం వ్యగాహత విజగాహే। జలక్రీడాం చకారేత్యర్థః। 'తరఙ్గిణీ శైవలినీ' ఇత్యమరః॥

తాం పులోమతనయాలకోచితైః పారిజాతకుసుమైః ప్రసాధయన్।

నన్దనే చిరమయుగ్మలోచనః సస్పృహం సురవధూభిరీక్షితః॥ ౨౭॥

తామితి॥ అయుగ్మాని విషమాణి। త్రీణీతి యావత్। లోచనాని యస్య స తథోక్తః శివో నన్దన ఇన్ద్రోద్యానే పులోమతనయా శచీ। 'పులోమజా శచీన్ద్రాణీ' ఇత్యమరః। తస్యా అలకేషు కేశేషూచితైః పారిజాతకుసుమైః కల్పవృక్షపుష్పైస్తాం పార్వతీం ప్రసాధయన్భూషయన్। తథా సురవధూభిర్దేవాఙ్గనాభిః సస్పృహమీక్షితః సన్ చిరమవసదితి శేషః॥

ఇత్యభౌమమనుభూయ శంకరః పార్థివం చ దయితాసఖః సుఖమ్।

లోహితాయతి కదాచిదాతపే గన్ధమాదనవనం వ్యగాహత॥ ౨౮॥

ఇతీతి॥ శంకరః ఇత్యేవమభౌమం స్వర్గీయం తథా పార్థివం భౌమం చ సుఖమ్। దయితాసస్వః సన్ననుభూయ। కదాచిత్సమయ ఆతపే సూర్యే లోహితాయతి రక్తవర్ణే జాయమానే సతి। 'లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్' ఇతి క్యష్। గన్ధమాదనస్య గిరేర్వనం వ్యగాహత। తత్ర క్రీడితుం జగామేత్యర్థః॥

తత్ర కాఞ్చనశిలాతలాశ్రయో నేత్రగమ్యమవలోక్య భాస్కరమ్।

దక్షిణేతరభుజవ్యపాశ్రయాం వ్యాజహార సహధర్మచారిణీమ్॥ ౨౯॥

తత్రేతి॥ తత్ర గన్ధమాదనవనే స హరో భాస్కరం సూర్యం నేత్రగమ్యం నేత్రప్రాప్యమ్। నేత్రావలోక్యమితి యావత్। అవలోక్య విచార్య। కాఞ్చనం సౌవర్ణే శిలాతలమాశ్రయో యస్య తథోక్తః సన్। దక్షిణేతరో భుజో వామభుజస్తత్ర వ్యపాశ్రయః సంబన్ధో యస్యాస్తామ్। తత్ర స్థితామిత్యర్థః। సహధర్మచారిణీం పత్నీం పార్వతీం వ్యాజహారోక్తవాన్। 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమ్' ఇత్యమరః॥

పద్మకాన్తిమరుణత్రిభాగయోః సంక్రమయ్య తవ నేత్రయోరివ।

సంక్షయే జగదివ ప్రజేశ్వరః సంహరత్యహరసావహర్పతిః॥ ౩౦॥

పద్మేతి॥ హే ప్రియే, అసౌ పురోవర్త్యహర్పతిః సూర్యః। అరుణే త్రిభాగౌ తృతీయాంశౌ యయోస్తయోస్తవ నేత్రయోరివ పద్మకాన్తిం కమలశోభాం సంక్రమయ్య తులయిత్వా। కమలప్రతినిధిత్వేన రాత్రౌ తవ నేత్రకమల ఏవ స్థాస్యత ఇతి విచార్యేతి భావః। సంక్షయే ప్రలయే ప్రజేశ్వరో బ్రహ్మ జగదివ। అహో దినం సంహరతి। స్వస్యాస్తంగతత్వాదితి భావః। అత్ర గమ్యోత్ప్రేక్షా॥

సీకరవ్యతికరం మరీచిభిర్దూరయత్యవనతే వివస్వతి।

ఇన్ద్రచాపపరివేషశూన్యతాం నిర్ఝరాస్తవ పితుర్వ్రజన్త్యమీ॥ ౩౧॥

సీకరేతి॥ హే ప్రియే, అవనతే నమ్రీభూతే। అస్తంగత ఇతి యావత్। వివస్వతి సూర్యే మరీచిభిః స్వకిరణైః సహ సీకరాణాం జలకణానామ్। 'సీకరోఽమ్బుకణాః స్మృతాః' ఇత్యమరః। వ్యతికరం సంబన్ధం దూరయతి దూరం కుర్వతి సతి। అమీ పురోవర్తినస్తవ పితుర్హిమాలయస్య నిర్ఝరాః ప్రవాహాఇన్ద్రచాపేన యః పరివేషః పరిధిః। 'పరివేషస్తు పరిధిరుపసూర్యకమణ్డలే' ఇత్యమరః। తేన శూన్యాస్తేషాం భావస్తత్తా తాం వ్రజన్తి। గచ్ఛన్తీత్యర్థః। నిర్ఝరకణపతితసాయంతనకిరణైరుద్భాసమానేన్ద్రచాపపరిధితసూర్యస్యాస్తంగతత్వాద్విలీనేతి భావః॥

దష్టతామరసకేసరస్రజోః క్రన్దతోర్విపరివృత్తకణ్ఠయోః।

నిఘ్నయోః సరసి చక్రవాకయోరల్పమన్తరమనల్పతాం గతమ్॥ ౩౨॥

దష్టేతి॥ హే ప్రియే, తామరససంబన్ధినాం కేసరాణాం స్రగ్భ్యాం తయోః। తథా విపరివృత్తౌ పరస్పరపరాఙ్ముఖీభూతౌ కణ్ఠౌ యయోః। యథా నిఘ్నయోః పరస్పరాధీనయోః। 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్తః' ఇత్యమరః। అతఏవ క్రన్దతో రుదతోః। తథా సరసి స్థితయోశ్చక్రవాకయోరల్పమన్తరం వియోగోऽనల్పతామతిశయితతాం గతమ్। ప్రాప్తమిత్యర్థః॥

స్థానమాహ్నికమపాస్య దన్తినః సల్లకీవిటపభఙ్గవాసితమ్।

ఆవిభాతచరణాయ గృహ్ణతే వారి వారిరుహబద్ధషట్పదమ్॥ ౩౩॥

స్థానమితి॥ హే ప్రియే, దన్తినో గజాః సల్లకీవిటపా వృక్షవిశేషాస్తేషాం భఙ్గైః ఖణ్డైర్వాసితం సుగన్ధితమాహ్నికం దైనం స్థానమపాస్య త్యక్త్వా। విభాతమారభ్యేత్యావిభాతం యచ్చరణమాచరణమ్। సాంధ్యం కృత్యమితి యావత్। తస్మై తత్కర్తుమ్। వారిరుహేషు కమలేషు బద్ధాః షట్పదా భ్రమరా యత్ర తాదృశం వారి జలం గృహ్ణతే। కరేణాదదత ఇత్యర్థః। గమ్యోత్ప్రేక్షా॥

పశ్య పశ్చిమదిగన్తలమ్బినా నిర్మితం మితకథే వివస్వతా।

లబ్ధయా ప్రతిమయా సరోమ్భసాం తాపనీయమివ సేతుబన్ధనమ్॥ ౩౪॥

పశ్యేతి॥ హే మితకథే మితాః పరిమితాః కథా యస్యాస్తత్సంబోధనం హే మితభాషిణి ప్రియే, పశ్చిమం దిగన్తం లమ్బతే తథోక్తేన వివస్వతా సూర్యేణ లబ్ధయా ప్రతిమయా ప్రతిబిమ్బేన కృత్వా సరఃసంబన్ధినామమ్భసాం తాపనీయం సౌవర్ణం సేతోర్బన్ధనమివ నిర్మితమ్। కృతమిత్యర్థః। ఇతి త్వం పశ్య। తరఙ్గితసరోజలేషు పతితమతఏవావిరలతయా సహస్రధా విభక్తం స్వప్రతిబిమ్బమేవ సూర్యనిర్మితః సేతురివేత్యుత్ప్రేక్షా। 'తపనీయం శాతకుమ్భమ్' ఇత్యమరః। తతః 'తస్య వికారః' ఇత్యణ్॥

ఉత్తరన్తి వినికీర్య పల్వలం గాఢపఙ్కమతివాహితాతపాః।

దంష్ట్రిణో వనవరాహయూథపా దష్టభఙ్గరబిసాఙ్కురా ఇవ॥ ౩౫॥

ఉత్తరన్తీతి॥ హే ప్రియే, గాఢః పఙ్కో యత్ర తాదృశం పల్వలమల్పసరః। 'వేశన్తః పల్వలం చాల్పసరః' ఇత్యమరః । వినికీర్య। స్వాధివాసేన విక్షిప్తం కృత్వేత్యర్థః। అతివాహితోఽతిక్రాన్త ఆతపో ఘర్మో యైః। తథా దంష్ట్రిణః ప్రశస్తదంష్ట్రాయుక్తాః। వనవరాహాణామారణ్యకశూకరాణాం యూథం పాన్తి రక్షన్తి తే వనవరాహయూథపాః। మహాన్తో వరాహా ఇత్యర్థః। దష్టా భఙ్గురా భఙ్గశీలా బిసాఙ్కురా మృణాలతన్తవో యైస్తే తథోక్తా ఇవ। ఉత్తరన్తి నిఃసరన్తి। అర్థాత్సరస ఇత్యర్థః। అత్ర బహిర్దృశ్యేషు దంష్ట్రాఙ్కురేషు బిసాఙ్కురత్వోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలంకారః॥

ఏష వృక్షశిఖరే కృతాస్పదో జాతరూపరసగౌరమణ్డలః।

హీయమానమహరత్యయాతపం పీవరోరు పిబతీవ బర్హిణః॥ ౩౬॥

ఏష ఇతి॥ హే పీవరోరు, వృక్షశిఖరే కృతమాస్పదం స్థితిర్యేన। తత్ర స్థిత ఇత్యర్థః। ఏష పురోవర్తీ బర్హిణో మయూరః। 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ' ఇత్యమరః। కర్తా। జాతరూపస్య సువర్ణస్య। 'చామీకరం జాతరూపమ్' ఇత్యమరః। యో రసో జలం తద్వద్గౌరం పీతం మణ్డలం బర్హసమూహో యస్య తాదృశమ్। అహ్నో దివసస్యాత్యయః సంధ్యా తస్యా ఆతపం పిబతీవేత్యుత్ప్రేక్షా। యతో హీయమానమ్। అన్యథా కథమస్య హానిః స్యాదితి భావః॥

పూర్వభాగతిమిరప్రవృత్తిభిర్వ్యక్తపఙ్కమివ జాతమేకతః।

ఖం హృతాతపజలం వివస్వతా భాతి కించిదివ శేషవత్సరః॥ ౩౭॥

పూర్వేతి॥ వివస్వతా హృతం శోషితమాతపో జలమివ యస్య తాదృశం ఖం వ్యోమ। పూర్వభాగే యాస్తిమిరప్రవృత్తయస్తమఃప్రసారాస్తాభిః కృత్వా। ఏకత ఏకత్ర భాగే వ్యక్తః పఙ్కో యత్ర తదివ జాతం సత్।కించిచ్ఛేషవదీషజ్జలశేషి సర ఇవ భాతి। అస్తంగచ్ఛదర్కాల్పాతయే కించిజ్జలశేషోత్ప్రేక్షణపూర్వక ఉపమాలంకారః॥

ఆవిశద్భిరుటజాఙ్గణం మృగైర్మూలసేకసరసైశ్చ వృక్షకైః।

ఆశ్రమాః ప్రవిశేదగ్ర్యధేనవో బిభ్రతి శ్రియముదీరితాగ్నయః॥ ౩౮॥

ఆవిశద్భిరితి॥ ఉటజస్య పర్ణశాలాయా అఙ్గణమ్। 'పర్ణశాలోటజో ౭స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। ఆవిశద్భిః ప్రవిశద్భిర్మృగైః।తథా మూలేషు యః సేకః సేచనం తేన సరసా ఆర్ద్రాస్తథోక్తైర్వృక్షకైరల్పవృక్షైశ్చోపలక్షితాః। తథా ప్రవిశన్త్యోఽగ్రయాః శ్రేష్ఠా ధేనవో యేషు తథోదీరితా ఉద్దీపితాః। సాయంహోమార్థమితి భావః। అగ్నయో గార్హపత్యాదయో యేషు తథోక్తా ఆశ్రమా ఋషీణాం వాసస్థానాని। శ్రియం బిభ్రతి। శోభన్త ఇత్యర్థః॥

బద్ధకోశమపి తిష్ఠతి క్షణం సావశేషవివరం కుశేశయమ్।

షట్పదాయ వసతిం గ్రహీష్యతే ప్రీతిపూర్వమివ దాతుమన్తరమ్॥ ౩౯॥

బద్ధేతి॥ బద్ధకోశం ముకులితమపి కుశేశయం కమలం కర్తృ। వసతిం గ్రహీష్యతే షట్పదాయ భ్రమరాయ ప్రీతిపూర్వమన్తరమవకాశమ్। 'అన్తరమవకాశావధి' ఇత్యమరః। దాతుమివేత్యుత్ప్రేక్షా। క్షణం సావశేషం వివరం ఛిద్రం యస్య తథా తిష్ఠతి॥

దూరమగ్రపరిమేయరశ్మినా వారుణీ దిగరుణేన భానునా।

భాతి కేసరవతేవ మణ్డితా బన్ధుజీవతిలకేన కన్యకా॥ ౪౦॥

దూరమితి॥ హే ప్రియే, వారుణీ దిక్పశ్చిమదిక్। దూరమగ్రే పరిమేయా అల్పత్వాత్పరిమాతుం శక్యా రశ్మయః కిరణా యస్య తాదృశేనారుణేన భానునా। కేసరవతా కిఞ్జల్కవతా బన్ధుజీవం బన్ధుజీవాఖ్యవృక్షపుష్పం తదేవ తిలకం తేన మణ్డితా కన్యకేవ భాతి॥

సామభిః సహచరాః సహస్రశః స్యన్దనాశ్వహృదయంగమస్వనైః।

భానుమగ్నిపరికీర్ణతేజసం సంస్తువన్తి కిరణోష్మపాయినః॥ ౪౧॥

సామభిరితి॥ కిరణోష్మపాయినః కిరణానామూష్మాణమేవ పిబన్తీతి తథోక్తాః। సహస్రశః సహచరా బాలఖిల్యాదయ ఋషయః। అగ్నౌ పరికీర్ణే నిక్షిప్తం తేజో యేన తం భానుం

సూర్యమ్। స్యన్దనస్య రథస్య సంబన్ధినో యేఽశ్వాస్తేషాం హృదయంగమా మనోహరాః స్వనా యేషాం తైః సామభిః సామవేదైః సంస్తువన్తి। స్తుతిం కుర్వన్తీత్యర్థః॥

సోఽయమానతశిరోధరైర్హయైః కర్ణచామరవిఘట్టితేక్షణైః।

అస్తమేతి యుగభుగ్నకేసరైః సంనిధాయ దివసం మహోదధౌ॥ ౪౨॥

సోఽయమితి॥ సోఽయం సూర్యో దివసం మహోదధౌ సంవిధాయ సంస్థాప్య। ఆనతా నమ్రీభూతా శిరోధరా గ్రీవా యేషాం తైః। అతఏవ కర్ణయోశ్చామరైర్విఘట్టితే ముకులితే ఈక్షణే యేషాం తైః। యుగేన స్కన్ధధార్యకాష్ఠేన భుగ్నా మృదితాః కేసరాః స్కన్ధరోమాణి యేషాం తథోక్తైర్హయైరశ్వైః కృత్వా। అస్తమస్తాచలమేతి గచ్ఛతి। 'అస్తస్తు చరమః క్ష్మాభృత్' ఇత్యమరః॥

ఖం ప్రసుప్తమివ సంస్థితే రవౌ తేజసో మహత ఈదృశీ గతిః।

తత్రప్రకాశయతి యావదుద్గతం మీలనాయ ఖలు తావతశ్చ్యుతమ్॥ ౪౩॥

ఖమితి॥ ప్రియే, ఖం వ్యోమ రవౌ సంస్థితేఽస్తంగతే సతి ప్రసుప్తమివ భవతి। యుక్తమేవేత్యాహ— మహత స్తేజస ఈదృశీ వక్ష్యమాణా గతిరస్తి। సా కేత్యాహ—తత్తేజః కర్తృ। ఉద్గతముదితం సత్। యావత్। స్థానమిత్యర్థః। ప్రకాశయతి। చ్యుతం భ్రష్టమస్తమితం తదితి యావత్। తావతః స్థానస్య మీలనాయ సంకోచనాయ భవతి ఖలు। యత్ర తేజస్తిష్ఠతి తత్రప్రకాశతే। యతో గచ్ఛతి తన్న ప్రకాశత ఇతి భావః। ఉత్ప్రేక్షాలంకారః॥

సంధ్యయాప్యనుగతం రవేర్వపుర్వన్ద్యమస్తశిఖరే సమర్పితమ్।

యేన పూర్వముదయే పురస్కృతా నానుయాస్యతి కథం తమాపది॥ ౪౪॥

సంధ్యయేతి॥ సంధ్యయాపి కర్త్ర్యా అస్తశిఖరే సమర్పితం నిహితం వన్ద్యం పూజ్యం రవేర్వపుర్మణ్డలం కర్మ। అనుగతమన్వగామి। యోగ్యమేవైతదిత్యాహ—పూర్వముదయే ప్రాతఃసమయే యేన పురస్కృతాగ్రే కృతా సంమానితా చ। ఉదయే ప్రాగేవ సంధ్యాగమ ఇతి ప్రసిద్ధమ్। ఆపది విపత్సమయే। అస్తమయ ఇతి యావత్। తం సూర్యం కథం నానుయాస్యతి। అపి తు యాస్యత్యేవేత్యర్థః। సతీధర్మ ఏష ఏవేతి భావః॥

రక్తపీతకపిశాః పయోముచాం కోటయః కుటిలకేశి భాన్త్యమూః।

ద్రక్ష్యసి త్వమితి సంధ్యయానయా వర్తికాభిరివ సాధుమణ్డితా: ౪౫

రక్తేతి॥ హే కుటిలకేశి ప్రియే, అమూః పురోగతాః। రక్తాశ్చ పీతాశ్చ కపిశాశ్చ తథోక్తాః। నానావర్ణా ఇత్యర్థః। పయోముచాం కోటయోఽగ్రయః। 'స్యాత్కోటిరగ్రౌ చాపాగ్రే సంఖ్యాభేదప్రకర్షయోః' ఇతి విశ్వః। భాన్తి। తాస్త్వం ద్రక్ష్యసీతి హేతోరనయా సంధ్యయా కర్త్ర్యా। వర్తికాభిశ్చిత్రశలాకాభిః సాధు యథా తథా మణ్డితా ఇవ భూషితాః కిమ్విత్యుత్ప్రేక్షా॥

సింహకేసరసటాసు భూభృతాం పల్లవప్రసవిషు ద్రుమేషు చ ।

పశ్య ధాతుశిఖరేషు భానునా సంవిభక్తమివ సాంధ్యమాతపమ్ ౪౬

సింహేతి ॥ హే ప్రియే, భూభృతాం పర్వతానాం సంబన్ధినాం సింహానాం కేసరాః కిఞ్జల్కా ఇవ యాః సటాః స్కన్ధకేశాస్తాసు । పల్లవానాం ప్రసవో యేషు తేషు దుమేషు చ । తథా ధాతుయుక్తేషు శిఖరేషు చ భానునా సంవిభక్తం సమ్యగ్విభజ్య దత్తమివ సాంధ్యమాతపం పశ్య । కేసరాదీనామాత్మసదృశత్వాత్సుహృద్భూతతయా సూర్యోఽస్తగమనసమయ ఆసన్నమృత్యుః పురుష ఆత్మధనమివ ఘనీభూతం తాత్కాలికమాతపం తేభ్యో దత్త్వాస్తం గచ్ఛతీతి భావః ॥

అద్రిరాజతనయే తపస్వినః పావనామ్బువిహితాఞ్జలిక్రియాః।

బ్రహ్మ గూఢమభిసంధ్యమాదృతాః శుద్ధయే విధివిదో గృణన్త్యమీ ॥౪౭॥

అద్రీతి ॥ హే అద్రిరాజతనయే, విధివిదస్తపస్వినోఽమీ బ్రాహ్మణాః । అభిసంధ్యం సంధ్యామభివ్యాప్య । పావనం పవిత్రం యదమ్బు తేన విహితాఞ్జలిక్రియార్ఘ్యదానం యైస్తథోక్తాః । భూత్వేతి శేషః । శుద్ధయ ఆత్మశుద్ధిం కర్తుమాదృతా ఆదరయుక్తాశ్చ సన్తః । గూఢం రహస్యభూతం బ్రహ్మ గాయత్రీం గృణన్తి। జపన్తీత్యర్థః॥

తన్ముహూర్తమనుమన్తుమర్హసి ప్రస్తుతాయ నియమాయ మామపి ।

త్వాం వినోదనిపుణః సఖీజనో వల్గువాదిని వినోదయిష్యతి ౪౮

తదితి ॥ హే వల్గువాదిని మిష్టభాషిణి, తత్తస్మాత్కారణాత్ప్రస్తుతాయ సాంధ్యాయ నియమాయ విధయే నియమం కర్తుం మామపి ముహూర్తం క్షణమాత్రమనుమన్తుం త్వాం గచ్ఛేత్యనుమననం కర్తుమర్హసి । తథా త్వాం వినోదే వినోదకరణే నిపుణః కుశలః సఖీజనో వినోదయిష్యతి ॥

నిర్విభుజ్య దశనచ్ఛదం తతో వాచి భర్తురవధీరణాపరా ।

శైలరాజతనయా సమీపగామాలలాప విజయామహేతుకమ్ ॥ ౪౯॥

నిర్విభుజ్యేతి ॥ తతోఽనన్తరం శైలరాజతనయా పార్వతీ దశనచ్ఛదమోష్ఠం నిర్విభుజ్య వక్రీకృత్య భర్తుర్వాచ్యవధీరణాపరా తిరస్కృతిసక్తా । శ్రుతమప్యశృణ్వతీత్యర్థః । సమీపగాం విజయానామ్నీం సఖీమ్। అహేతుకం నిష్కారణమాలలాప। ఆలాపం కృతవతీత్యర్థః॥

ఈశ్వరోఽపి దివసాత్యయోచితం మన్త్రపూర్వమనుతస్థివాన్విధిమ్।

పార్వతీమవచనామసూయయా ప్రత్యుపేత్య పునరాహ సస్మితమ్ ॥ ౫౦॥

ఈశ్వర ఇతి॥ దివసాత్యయే సాయంకాల ఉచితం విధిం మన్త్రపూర్వం యథా తథానుతస్థివాన్కృతవానీశ్వరోఽప్యసూయయా మాం త్యక్త్వా గత ఇత్యభిప్రాయగర్భితయేర్ష్యయావచనామభాషమాణామ్। 'వచ పరిభాషణే' కర్తరి ల్యుః। పార్వతీం ప్రత్యుపేత్య సమీపమాగత్య పునః సస్మితం యథా తథాహోక్తవాన్॥

ముఞ్చ కోపమనిమిత్తకోపనే సంధ్యయా ప్రణమితోఽస్మి నాన్యయా।

కిం న వేత్సి సహధర్మచారిణం చక్రవాకసమవృత్తిమాత్మనః॥ ౫౧॥

ముఞ్చేతి॥ హే అనిమిత్తకోపనేఽకారణకోపనే, కోపం క్రోధం ముఞ్చ। యతోఽస్మ్యహం సంధ్యయా కర్త్ర్యా । ప్రణమితో నాన్యయా। అహం సంధ్యావశం గతో నాన్యవశం గతః। అతః కోపం మా కుర్విత్యర్థః। అథ చ। ఆత్మనః సహధర్మచారిణం మామ్। సంధ్యాం కర్తుం

గచ్ఛన్తమితి శేషః। చక్రవాకేన సమా వృత్తిర్యస్య తం కిం న వేత్సి। ఇదానీముభయోః ప్రియావిరహఖిన్నత్వాదితి భావః॥

నిర్మితేషు పితృషు స్వయంభువా యా తనుః సుతను పూర్వముజ్ఝితా।
సేయమస్తముదయం చ సేవతే తేన మానిని మమాత్ర గౌరవమ్॥ ౫౨॥

నిర్మితేష్వితి॥ హే సుతను, స్వయంభువా బ్రహ్మణా నిర్మితేషు కల్పితేషు పితృషు తనుః సూక్ష్మా యా సంధ్యా పూర్వముజ్ఝితా సేయం సంధ్యాస్తముదయం చ సేవతే। తేన కారణేన। హే మానిని, మమాత్ర గౌరవమాదరః। అస్తీత్యర్థః॥

తామిమాం తిమిరవృద్ధిపీడితాం శైలరాజతనయేఽధునా స్థితామ్।
ఏకతస్తటతమాలమాలినీం పశ్య ధాతురసనిమ్నగామివ॥ ౫3॥

తామితి॥ హే శైలరాజతనయే ప్రియే, తామిమాం సంధ్యామధునైకతః పూర్వత్ర తిమిరవృద్ధిపీడితామతఏవ తటే తమాలానాం మాలా యస్యాస్తథోక్తాం ధాతూనాం గైరికాదీనాం రసస్య నిమ్నగాం నదీమివ స్థితాం పశ్య। ఉపమాలంకారః। మాలినీత్యత్ర 'వ్రీహ్యాదిభ్యశ్చ' ఇతీనిః॥

సాంధ్యమస్తమితశేషమాతపం రక్తలేఖమపరా బిభర్తి దిక్।
సాంపరాయవసుధాసశోణితం మణ్డలాగ్రమివ తిర్యగుజ్ఝితమ్ ॥ ౫౪॥

సాంధ్యమితి॥ అపరా ప్రతీచీ దికూ। అస్తమితం శేషం చ సాంధ్యమ్। తథా రక్తలేఖా పఙ్క్తిర్యస్య। తథా సాంపరాయా సాంగ్రామికీ యా వసుధా తత్ర సశోణితం సరక్తమతఏవ తిర్యగుజ్ఝితం త్యక్తం మణ్డలస్యాగ్రమివ స్థితమాతపం బిభర్తి।

యామినీదివససంధిసంభవే తేజసి వ్యవహితే సుమేరుణా।
ఏతదన్ధతమసం నిరఙ్కుశం దిక్షు దీర్ఘనయనే విజృమ్భతే॥ ౫౫॥

యామినీతి॥ హే దీర్ఘనయనే ప్రియే, యామినీదివసయోః సంధౌ సంధయాయాం సంభవతి తథోక్తే సాంధ్యే తేజసి సుమేరుణా వ్యవహితేఽన్తర్హితే సతి నిరఙ్కుశం నిరర్గలమేతత్పురోవర్త్యన్ధతమసం గాఢం తమో దిక్షు విజృమ్భతే ప్రసరతి సంధ్యాపి విలీనేత్యర్థః॥

నోర్ధ్వమీక్షణగతిర్న చాప్యధో నాభితో న పురతో న పృష్ఠతః।

లోక ఏష తిమిరౌఘవేష్టితో గర్భవాస ఇవ వర్తతే నిశి॥ ౩౬॥

నోర్ధ్వమితి॥ నిశి తిమిరౌఘేణ వేష్టిత ఏష లోకో గర్భవాస ఇవ వర్తతే। గర్భస్థిత ఇవ ప్రతిభాసమానత్వాదితి భావః। యత ఈక్షణానాం లోకనేత్రాణాం గతిః ప్రసర ఊర్ధ్వం న। తథాధోఽపి న। తథాభితో వామదక్షిణోఽపి న। తథా పురతో న। పృష్ఠతశ్చ న। గర్భస్థితవజ్జనైః కుత్రాపి నావలోక్యత ఇత్యర్థః। తతో నిశావృత్తౌ గర్భవృత్తిత్వోత్ప్రేక్షా॥

శుద్ధమావిలమవస్థితం చలం వక్రమార్జవగుణాన్వితం చ యత్।

సర్వమేవ తమసా సమీకృతం ధిఙ్మహత్త్వమసతాం హృతాన్తరమ్॥ ౩౭॥

శుద్ధమితి॥ శుద్ధం నిర్మలమావిలం మలినమవస్థితం స్థిరం చలం చరిష్ణు వక్రం కుటిలమార్జస్వగుణేనర్జుత్వగుణేనాన్వితం సరలం చ యత్ తత్సర్వమేవ తమసా సమీకృతమ్। తమోవ్యాప్త్యా పృథగభాసమానత్వాదితి భావః। తథాహి। అసతాం కాదాచిత్కమపి మహత్త్వం ధిక్। యతో హృతాన్తరం సమీకృతసదసద్గుణమ్। అత్ర సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥

నూనమున్నమతి యజ్వనాం పతిః శార్వరస్య తమసో నిషిద్ధయే।

పుణ్డరీకముఖి పూర్వదిఙ్ముఖం కైతకైరివ రజోభిరాహతమ్॥ ౩౮॥

నూనమితి॥ హే పుణ్డరీకముఖి కమలముఖి ప్రియే, నూనం యజ్వానాం ద్విజానాం పతిశ్చన్ద్రః శార్వరస్య శర్వరీసంబన్ధినస్తమసో నిషిద్ధయే నివృత్తయ ఉన్నమత్యుదేతి। అతఏవ కైతకైః కేతకసంబన్ధిభీ రజోభిరివాహతం వ్యాప్తం పూర్వదిశో ముఖమ్। పశ్యేతి శేషః॥

మన్దరాన్తరితమూర్తినా నిశా లక్ష్యతే శశభృతా సతారకా।

త్వం మయా ప్రియసఖీసమాగతా శ్రోష్యతేవ వచనాని పృష్ఠతః॥ ౫౯॥

మన్దరేతి॥ సతారకా సనక్షత్రా నిశా రాత్రిర్మన్దరేణ గిరిణాన్తరితా మూర్తిర్యస్య తేన శశభృతా చన్ద్రేణ ప్రియసఖీభిః సమాగతా మిలితా త్వం పృష్ఠతః స్థిత్వా వచనాని శ్రోష్యతా మయేవ లక్ష్యతే। ఉపమాలంకారః॥

రుద్ధనిర్గమనమా దినక్షయాత్పూర్వదృష్టతను చన్ద్రికాస్మితమ్।

ఏతదుద్గిరతి చన్ద్రమణ్డలం దిగ్రహస్యమివ రాత్రినోదితమ్॥ ౬౦॥

రుద్ధమితి॥ ఆ దినక్షయాదినక్షయం మర్యాదీకృత్య రుద్ధనిర్గమనం రుద్ధోదయమ్। అథ చ। పూర్వస్యాం దృష్టా తనుర్యస్య। 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః' ఇతి పూర్వశబ్దస్య పూంవద్భావః। ఏతచ్చన్ద్రమణ్డలం కర్తృ। రాజ్యా నోదితం కథయితుం ప్రేరితం సత్। చన్ద్రికైవ స్మితం యస్మిన్కర్మణి యథా తథా దిశః పూర్వస్యా రహస్యముద్గిరతీవ వమతీవ। యథా సేర్ష్యా కాచిత్కేనచిద్వారా సపత్నీరహస్యం కథయతి తథా రాత్రిరూపా స్త్రీ దిగ్రూపాయాః స్త్రియో రహస్యం తదవయవప్రదర్శనం ప్రకటయతి స్వం పశ్యేత్యభిప్రాయః। ఉత్ప్రేక్షాలంకారః॥

పశ్య పక్కఫలినీఫలత్విషా విమ్బలాఞ్ఛితవియత్సరోమ్బుసా।

విప్రకృష్టవివరం హిమాంశునా చక్రవాకమిథునం విడమ్బ్యతే॥ ౬౧॥

పశ్యేతి॥ పక్కా యా ఫలినీ తస్యాః ఫలం తస్య త్విడివ త్విడ్ యస్య। తథా విమ్బేన లాఞ్ఛితం యోజితం వియత్సరోమ్బుశ్చ యేన। ఉభయత్రాపి దృశ్యమానేనేత్యర్థః। హిమాంశునా చన్ద్రేణ కర్త్రా। చక్రవాకయోర్మిథునం తీరస్థం విడమ్బ్యతే ప్రతార్యతే। యతో విప్రకృష్టం న జాతం వివరమన్తరముభయోస్తారతమ్యం యస్య। త్వం పశ్య।

సరఃప్రతివిమ్బితచన్ద్రమణ్డలం ఫలినీఫలభ్రాన్త్యా జిఘృక్షుతాపూర్వకముద్దిశ్య గచ్ఛన్మిథునం, వస్తుతస్తు తత్ర ఫలినీఫలలాభాభావాన్న్యస్తశ్రస్తేణ భూయత ఇతి భావః। 'ఫలిన్యగ్నిశిఖాయాం చ ఫలిన్యామ్' ఇతి మేదినీ॥

శక్యమోషధిపతేర్నవోదయాః కర్ణపూరరచనాకృతే తవ।

అప్రగల్భయవసూచికోమలాశ్ఛేత్తుమగ్రనఖసంపుటైః కరాః॥ ౬౨॥

శక్యమితి॥ హే ప్రియే, నవ ఉదయో యేషామ్। తథాఽప్రగల్భా నూతనా యే యవాస్తేషాం సూచయోఽఙ్కురాస్తద్వత్కోమలాః। ఓషధీనాం పత్యుశ్చన్ద్రస్య కరాః కిరణాః కర్ణపూరస్య రచనాకృతే రచనాయై తవాగ్రాణి యే నంఖసంపుటాస్తైః। తేషామతితైక్ష్ణ్యాదితి భావః। ఛేత్తుం ద్విధాకర్తుం శక్యమ్। శక్తైర్భాయత ఇత్యర్థః। శక్నోతేః 'ఋహలోః–' ఇతి భావే ణ్యత్। యవాఙ్కురవత్కోమలాంశ్చన్ద్రకరానుత్తార్య త్వయా కర్ణపూరం కర్తుముత్సాహః క్రియతామితి భావః॥

అఙ్గులీభిరివ కేశసంచయం సంనిగృహ్య తిమిరం మరీచిభిః।

కుడ్మలీకృతసరోజలోచనం చుమ్బతీవ రజనీముఖం శశీ॥ ౬౩॥

అఙ్గులీభిరితి॥ శశీ చన్ద్రః। కుడ్మలీకృతే మీలితే సరోజే ఏవ లోచనే యస్య తథోక్తం రజన్యా ముఖం వదనమ్ అఙ్గులీభిరివ మరీచిభిః కిరణైః కేశసంచయమివ తిమిరం తమః సంనిగృహ్య హఠాద్గృహీత్వా చుమ్బతీవ। అన్యోఽపి కశ్చిచ్చుమ్బన్కేసంచయం సంనిగృహ్ణాతి। చుమ్బనసమయే కేశసంనిగ్రహే యః కోఽపి రసోద్బోధః తద్వేద్యైకవేద్య ఇత్యర్థః। సమాసోక్తిరలంకారః॥

పశ్య పార్వతి నవేన్దురశ్మిభిర్భిన్నసాన్ద్రతిమిరం నభస్తలమ్।

లక్ష్యతే ద్విరదభోగదూషితం సప్రసాదమివ మానసం సరః॥ ౬౪॥

పశ్యేతి॥ హే పార్వతి, నవస్యేన్దో రశ్మిభిర్భిన్నం సాన్ద్రం సఘనం తిమిరం యస్య తన్నభస్తలం ద్విరదభోగేన దూషితం మలినం ప్రాక్పునశ్చ కాలాన్తరేణ సప్రసాదం నిర్మలమానసం సర ఇవ లక్ష్యతే। త్వం పశ్య। జలస్య నీలత్వాదితి భావః॥

రక్తభావమపహాయ చన్ద్రమా జాత ఏష పరిశుద్ధమణ్డలః।

విక్రియా న ఖలు కాలదోషజా నిర్మలప్రకృతిషు స్థిరోదయా॥ ౬౫॥

 రక్తభావమితి॥ హే ప్రియే, ఏష చన్ద్రమా రక్తభావం రక్తిమానమపహాయ ముక్త్వా పరిశుద్ధం విశదం మణ్డలం యస్య తథోక్తో జాతః। తథాహి। నిర్మలప్రకృతిషు వస్తుషు కాలదోషేణ జాతా విక్రియా వికారః స్థిర ఉదయ ఉత్పత్తిర్యస్యాస్తాదృశీ న భవతి ఖలు। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥

ఉన్నతేషు శశినః ప్రభా స్థితా నిమ్నసంశ్రయపరం నిశాతమః।

నూనమాత్మసదృశీ ప్రకల్పితా వేధసా హి గుణదోషయోర్గతిః॥ ౬౬॥

 ఉన్నతేష్వితి॥ హే ప్రియే, శశినః ప్రభా చన్ద్రికోన్నతేషు స్థలేషు స్థితా వర్తతే। తథా నిశాతమః కర్తృ। నిమ్నేషు నీచేషు సంశ్రయో యస్య తథోక్తం వర్తతే। తథాహి। గుణదోషయోర్గతిర్వేధసా విధినా। ఆత్మనా నీచేనోచ్చేన చ సదృశీ ప్రకల్పితా రచితా హి నూనమ్। నీచాత్మా నీచస్థ ఏవ భవతి। ఉచ్చాత్మా ఉచ్చస్థ ఏవేత్యర్థః॥

చన్ద్రపాదజనితప్రవృత్తిభిశ్చన్ద్రకాన్తజలబిన్దుభిర్గిరిః।

మేఖలాతరుషు నిద్రితానమునోబ్ధయత్యసమయే శిఖణ్డినః॥ ౬౭॥

 చన్ద్రేతి॥ గిరిర్మేఖలాసు నితమ్బేషు యే తరవస్తేషు నిద్రితాన్సుప్తానమూఞ్శిఖణ్డినో మయూరాన్ చన్ద్రస్య పాదైర్జనితా ప్రవృత్తిర్నిర్గమనం యేషాం తైశ్చన్ద్రకాన్తస్య యే జలబిన్దవస్తైః కృత్వాఽసమయే బోధయతి జాగరయతి। 'మేఖలా స్వడ్గబన్ధే స్యాత్కాఞ్చీశైలనితమ్బయోః' ఇతి మేదినీ॥

కల్పవృక్షశిఖరేషు ప్రతి సంప్రస్ఫురద్భిరివ పశ్య సున్దరి।

హారయష్టిరచనామివాంశుభిః కర్తుమాగతకుతూహలః శశీ॥ ౬౮॥

కల్పేతి॥ హే సున్దరి, సంప్రతి శశీ చన్ద్రః ప్రస్ఫురద్భిరంశుభిః కృత్వా హారయష్టిరచనాం కర్తుమివాగతం కుతూహలం యస్య తథోక్తః సన్। కల్పవృక్షయుక్తేషు శిఖరేషు వర్తత ఇతి శేషః। ఇవ కిమ్। త్వం పశ్య। యథా కశ్చిన్నీలపట్టసూత్రేణ ముక్తాహారం విరలతయా యోజయతి తథాయం చన్ద్రోఽపి వృక్షపత్రాన్తరాలగతస్వీయకిరణముక్తాఫలైర్వృక్షపత్రచ్ఛాయరూపిణా నీలేన పట్టసూత్రేణ చ హారయష్టిం కర్తుమివేహాగత ఇతి భావః॥

ఉన్నతావనతభావవత్తయా చన్ద్రికా సతిమిరా గిరేరియమ్।

భక్తిభిర్బహువిధాభిరర్పితా భాతి భూతిరివ మత్తహస్తినః॥ ౬౯॥

ఉన్నతేతి॥ హే ప్రియే, గిరేరున్నతావనతభావవత్తయా సతిమిరేయం చన్ద్రికా బహువిధాభిర్భక్తిభీ రచనాభిరర్పితా మత్తహస్తినో భూతిః సంపదివ భాతి। ఉపమాలంకారః॥

ఏతదుచ్ఛ్వసితపీతమైన్దవం వోఢుమక్షమమివ ప్రభారసమ్।

ముక్తషట్పదవిరావమఞ్జసా భిద్యతే కుముదమా నిబన్ధనాత్॥ ౭౦॥

ఏతదితి॥ ఉచ్ఛ్వసితం యథా తథా పీతమైన్దవం చాన్ద్రం ప్రభారసం వోఢుమక్షమమివైతత్కుముదమ్। ముక్తః షట్పదానాం భ్రమరాణాం విరావః శబ్దో యేన తథోక్తం సత్ అఞ్జసా ఝటితి। 'ద్రాగ్ఝటిత్యఞ్జసాహ్నాయ' ఇత్యమరః। ఆ నిబన్ధనాన్నిరవశేషబన్ధనాద్భిద్యతే। సకర్మకాణామపి కర్మావివక్షయాకర్మకత్వాత్కర్మకర్తరి లట్ అన్యోఽపి బహులమాత్రమాదిరసం పిబన్భిన్నోదరో భవతి తద్వత్॥

పశ్య కల్పతరులమ్బి శుద్ధయా జ్యోత్స్నయా జనితరూపసంశయమ్।

మారుతే చలతి చణ్డికే బలాద్వ్యజ్యతే విపరివృత్తమంశుకమ్॥ ౭౧॥

పశ్యేతి॥ హే చణ్డికే, కల్పతరౌ లమ్బి లమ్బాయమానత్వేన వర్తమానం శుద్ధయా జ్యోత్స్నయా చన్ద్రకాన్త్యా జనితో రూపస్య సంశయః సందేహో యత్ర। ఉభయోరపి శుక్లత్వాదితి భావః।

ఏతాదృశమంశుకం వస్త్రం మారుతే చలతి సతి విపరివృత్తం సద్బలాద్వ్యజ్యతే।వ్యక్తత్వేన జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। త్వం పశ్య॥

శక్యమఙ్గులిభిరుత్థితైరధః శాఖినాం పతితపుష్పపేశలైః।

పత్రజర్జరశశిప్రభాలవైరేభిరుత్కచయితుం తవాలకాన్॥ ౭౨॥

శక్యమితి॥ హే ప్రియే, అధః పతితపుష్పవత్పేశలైః సున్దరైః। తథాఙ్గులిభిరుత్థితైరుత్థాపితైరేభిః పురోవర్తిభిః శాఖినాం సంబన్ధిభిః పత్రైర్జర్జరితా యే శశినః ప్రభాయా లవా అంశాస్తైస్తవాలకానుత్కచయితుముద్రథితుం శక్యమ్। శక్యేన భూయతామిత్యర్థః। కాచిత్తవ సఖీ పుష్పప్రతినిధిత్వేన వృక్షాధఃపతితజర్జరీభూతచన్ద్రకాన్తిశకలైః కేశానుద్గ్రథయత్వితి భావః॥

ఏష చారుముఖి యోగ్యతారయా యుజ్యతే తరలవిమ్బయా శశీ।

సాధ్వసాదుపగతప్రకమ్పయా కన్యయేవ నవదీక్షయా వరః॥ ౭౩॥

ఏష ఇతి॥ హే చారుముఖి, ఏష శశీ। వరః పరిణేతా నవదీక్షయా నవపరిణీతయాత ఏవ సాధ్వసాద్భయాదుపగతః ప్రకమ్పో యస్యాస్తయా కన్యయేవ। తరలవిమ్బయా చపలమణ్డలయా యోగ్యతారయా సదృశతారకయా యుజ్యతే యునక్తి। త్వం పశ్య॥

పాకభిన్నశరకాణ్డగౌరయోరుల్లసత్ప్రకృతిజప్రసాదయోః।

రోహతీవ తవ గణ్డలేఖయోశ్చన్ద్రవిమ్బనిహితాక్షి చన్ద్రికా॥ ౭౪॥

పాకేతి॥ హే ప్రియే, చన్ద్రవిమ్బేన నిహితా స్థాపితా తవాక్షి నేత్రే యా చన్ద్రికా సా। పాకే భిన్నో యః శరకాణ్డస్తృణవిశేషస్తద్వద్గౌరయోః। తథోల్లసన్ప్రకృతిజః స్వభావజః ప్రసాదః ప్రసన్నతా యయోస్తయోస్తవ గణ్డలేఖయోరుపరి రోహతీవ। ఆరోహణం కరోతీవేత్యుత్ప్రేక్షా॥

లోహితార్కమణిభాజనార్పితం కల్పవృక్షమధు బిభ్రతి స్వయమ్।

త్వామియం స్థితిమతీముపాగతా గన్ధమాదనవనాధిదేవతా ॥ ౭౫ ॥

లోహితేతి ॥ లోహితా రక్తా యేఽర్కమణయస్తేషాం భాజనం పాత్రం తత్రార్పితం స్థాపితం కల్పవృక్షాణాం మధు మకరన్దస్తద్బిభ్రతీయం గన్ధమాదనవనస్యాధిదేవతా స్థితిమతీం స్థిరాం త్వాముద్దిశ్య స్వయముపాగతా। త్వం పశ్య। తుభ్యం మదిరాం దాతుమాగచ్ఛతీత్యర్థః॥

ఆర్ద్రకేసరసుగన్ధి తే ముఖం మత్తరక్తనయనం స్వభావతః।

అత్ర లబ్ధవసతిర్గుణాన్తరం కిం విలాసిని మదః కరిష్యతి ॥ ౭౬ ॥

ఆర్ద్రేతి ॥ హే విలాసిని, అత్ర లబ్ధా వసతిర్నివాసో యేన తథోక్తో మదః కిం కీదృశం గుణాన్తరమన్యం గుణం కరిష్యతి। అపి తు నేత్యర్థః। యత స్తే తవ ముఖం స్వభావతః స్వభావేనైవార్ద్రకేసరవత్సుగన్ధి। తథా మత్తే రక్తే నయనే యస్య తథోక్తం చాస్తి। యే యే మదగుణాస్తే తే మదాత్ప్రాగేవ వర్తన్తే। అతః కిమనేన మదేన కర్తవ్యమితి భావః॥

మాన్యభక్తిరథవా సఖీజనః సేవ్యతామిదమనఙ్గదీపనమ్।

ఇత్యుదారమభిధాయ శంకరస్తామపాయయత పానమమ్బికామ్ ॥ ౭౭ ॥

మాన్యభక్తిరితి ॥ హే ప్రియే, అథవా మాన్యా భక్తిర్భావో యస్య తాదృశః సఖీజనోఽనఙ్గస్య కామస్య దీపనమిదం మధు సేవ్యతామిత్యుదారమభిధాయ శంకరస్తామమ్బికాం పార్వతీం పానం మదిరామపాయయత ॥

పార్వతీ తదుపయోగసంభవాం విక్రియామపి సతాం మనోహరామ్।

అప్రతర్క్యవిధియోగనిర్మితామామ్రతేవ సహకారతాం యయౌ ॥ ౭౮ ॥

పార్వతీతి। పార్వతీ కర్త్రీ। తదుపయోగసంభవాం మద్యపానజన్యాం విక్రియామపి సతాం మనోహరామ్। ఆమ్రతామ్రత్వమప్రతర్క్యో దుర్జ్ఞేయో యో విధియోగోఽనుష్ఠానయోగస్తేన నిర్మితాం సహకారతామతిసౌరభత్వమివ యయౌ। ప్రాపేత్యర్థః। 'ఆమ్రభూతో రసాలోఽసౌ

సహకారోఽతిసౌరభః' ఇత్యమరః। ఆమ్రమేవానుష్ఠానవిశేషేణ యథా సహకారం భవతి తద్వద్విక్రియాపి మనోహరాభూదితి భావః।

తత్క్షణం విపరివర్తితహ్రియోర్నేష్యతోః శయనమిద్ధరాగయోః।

సా బభూవ వశవర్తినీ ద్వయోః శూలినః సువదనా మదస్య చ॥ ౭౯॥

తత్క్షణమితి। తత్క్షణం మదిరాపానానన్తరసమయ ఏవ సా సువదనా పార్వతీ విపరివర్తితా నష్టా హ్రీర్యయోరత ఏవేద్ధః ప్రవృద్ధో రాగో యయోరత ఏవ శయనం నేష్యతోః। సురతార్థమితి భావః। శూలినః శివస్య మదస్య చేత్యనయోర్ద్వయోర్వశవర్తినీ వశంగతా బభూవ॥

ఘూర్ణమాననయనం స్ఖలత్కథం ఖేదబిన్దు మదకారణస్మితమ్।

ఆననేన న తు తావదీశ్వరశ్చక్షుషా చిరముమాముఖం పపౌ॥ ౮౦॥

ఘూర్ణేతి। ఘూర్ణమానే నయనే యత్ర। తథా స్ఖలన్తీ కథా వాగ్యత్ర। తథా స్వేదస్య బిన్దవో యత్ర। మదరూపిణా కారణేన స్మితం మన్దహాసశ్చ యత్ర। తదుమాయాః పార్వత్యా ముఖమీశ్వరః శివస్తావత్ప్రథమం చిరం చక్షుషా పపౌ సాదరం దదర్శ। ఆననేన తు న పపావిత్యర్థః।

తాం విలమ్బితపనీయమేఖలాముద్వహఞ్జఘనభారదుర్వహామ్।

ధ్యానసంభృతవిభూతిరీశ్వరః ప్రావిశన్మణిశిలాగృహం రహః॥ ౮౧॥

తామితి। ధ్యానేన సంభృతా సంపాదితా విభూతిరుపభోగసాధనసంపత్తిర్యేన స ఈశ్వరో విలమ్బినీ తపనీయస్య సువర్ణస్య మేఖలా కాఞ్చీ యస్యాస్తామ్। తథా జఘనభారేణ దుర్వహాం దుఃఖేన వోఢుం శక్యామ్। వహతేః 'ఈషదుఃసుషు కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థేషు' ఇతి ఖల్। తాం పార్వతీముద్వహన్సన్। రహ ఏకాన్తే మణిశిలానాం గృహం ప్రావిశత్।

తత్ర హంసధవలోత్తరచ్ఛదం జాహ్నవీపులినచారుదర్శనమ్।

అధ్యశేత శయనం ప్రియాసఖః శారదాభ్రమివ రోహిణీపతిః॥ ౮౨॥

తత్రేతి॥ తత్ర మాణిశిలాగృహం స హరో హంస ఇవ ధవల ఉత్తరచ్ఛదః శయనోపరితనం వస్త్రం యస్య। తథా జాహ్నవీపులినవచ్చారు దర్శనం యస్య తచ్ఛయనం పల్యఙ్కమ్। రోహిణీపతిశ్చన్ద్రః శారదం శరత్కాలికమభ్రం మేఘమివ। ప్రియాసఖః సన్। పార్వతీసహిత ఇత్యర్థః। అధ్యశేతాశిశ్రియత్–'అధిశీఙ్।' ఇతి కర్మత్వమ్॥

క్లిష్టకేశమవలుప్తచన్దనం వ్యత్యయార్పితనఖం సమత్సరమ్।

తస్య తచ్ఛిదురమేఖలాగుణం పార్వతీరతమభూన్నం తృప్తయే॥౮౩॥

క్లిష్టేతి॥ క్లిష్టా విక్లృప్తాః కేశా యత్ర। అవలుప్తం చన్దనం యత్ర। వ్యత్యయేనాస్థానప్రయోజ్యత్వేనార్పితా నఖా యత్ర। తథా సమత్సరం సప్రణయకలహమ్। తథా ఛిదురో భఙ్గశీలో మేఖలాగుణః కాఞ్చీసూత్రం యత్ర। ఏతాదృశం తత్పార్వతీరతం తస్య శివస్య తృప్తయే నాభూత్। కామోత్సవస్యోద్వేలత్వాదితి భావః॥

కేవలం ప్రియతమాదయాలునా జ్యోతిషామవనతాసు పఙ్క్తిషు।

తేన తత్ప్రతిగృహీతవక్షసా నేత్రమీలనకుతూహలం కృతమ్॥ ౮౪॥

కేవలమితి॥ జ్యోతిషాం నక్షత్రాణాం పఙ్క్తిష్వవనతాసు సతీషు। రజన్యాం ప్రభాతకల్పాయాం సత్యామిత్యర్థః। కేవలం ప్రియతమాయాం దయాలునా। న తు క్షీణశక్తినేత్యర్థః। తేన శివేన తథా పార్వత్యా ప్రతిగృహీతమాలిఙ్గితం వక్షో యస్య తథోక్తేన సతా నేత్రమీలనస్య। నిద్రాయా ఇత్యభిప్రేతోఽర్థః। కుతూహలం కృతమ్। సుప్తమిత్యర్థః॥

స వ్యబుధ్యత బుధస్తవోచితః శాతకుమ్భకమలాకరైః సమమ్।

మూర్చ్ఛనాపరిగృహీతకైశికైః కింనరైరుషసి గీతమఙ్గలః॥ ౮౫॥

స ఇతి॥ బుధానాం బుధకర్తృకే స్తవ ఉచితః స శివ ఉషసి ప్రభాతే మూర్చ్ఛనయోచ్చారణస్వరారోహావరోహేణ। తదనుసారేణేత్యర్థః। పరిగృహీతాః కైశికా

వీణాతన్త్రవో యేస్తైః కింనరైః కింపురుషైర్గీతం మఙ్గలం యస్య తథోక్తః సన్। శాతకుమ్భస్య సువర్ణస్య యాని కమలాని తేషామాకరాః సమూహాస్తైః సమం సహ వ్యబుధ్యత। జజాగారేత్యర్థః। 'ఖనిః స్త్రియామాకరః స్యాత్' ఇతి కోశప్రామాణ్యాదాకరశబ్దస్య ఖనివాచకత్వే సత్యపి పరిణతార్థపక్షపాతేన సమూహవాచకత్వమపి సోఢవ్యమ్। దృశ్యమానార్థే బాధస్య వక్తుమశక్యత్వాత్॥

తౌ క్షణం శిథిలితోపగూహనౌ దంపతీ చలితమానసోర్మయః।

పద్మభేదపిశునాః సిషేవిరే గన్ధమాదనవనాన్తమారుతాః॥ ౮౬॥

తావితి॥ క్షణం శిథిలితం విరామగోచరీకృతముపగూహనమాశ్లేషో యాభ్యాం తౌ దంపతీ స్త్రీపుంసౌ గౌరీహరౌ కర్మభూతౌ। చలితాశ్చాలితా మానసస్య సరస ఊర్మయస్తరంగా యైః। ఏతేన శైత్యోక్తిః। తథా పద్మానాం భేదస్య ప్రఫుల్లతాయాః పిశునాః సూచకాః। అనేన సౌగన్ధ్యోక్తిః। గన్ధమాదనవనాన్తస్య మారుతాః పవనాః సిషేవిరే। సేవితవన్త ఇత్యర్థః॥

ఊరుమూలనఖమార్గరాజిభిస్తత్క్షణం హృతవిలోచనో హరః।

వాససః ప్రశిథిలస్య సంయమం కుర్వతీం ప్రియతమామవారయత్॥ ౮౭॥

ఊర్వితి॥ ఊరుమూలే యా నఖమార్గాణాం నఖక్షతానాం రాజయః పఙ్క్తయస్తాభిః కర్త్రీభిః హృతే స్వవిలోకనవశీకృతే విలోచనే యస్య తథోక్తో హరస్తత్క్షణం ప్రభాతసమయే ప్రకర్షేణ శిథిలస్య వాససః సంయమం బన్ధనం కుర్వతీం ప్రియతమాం పార్వతీమవారయద్బన్ధనం మా కుర్వితి నివారయాంచక్రే। నఖక్షతవిలోకనవశంవదత్వాదితి భావః॥

స ప్రజాగరకషాయలోచనం గాఢదన్తపరితాడితాధరమ్।

ఆకులాలకమరంస్త రాగవాన్ప్రేక్ష్య భిన్నతిలకం ప్రియాముఖమ్॥ ౮౮॥

స ఇతి॥ రాగవాన్స హరః ప్రజాగరేణ రాత్రిజాగరేణ కషాయే మ్లానే లోచనే యత్ర। తథా గాఢం యథా తథా దన్తైః పరితాడితోఽధరో యత్ర। తథాకులా విరలా అలకాః కేశా యత్ర। తథా భిన్నం తిలకం యత్ర। ఏతాదృశం ప్రియాయా ముఖం ప్రేక్ష్యారంస్త ప్రససాద। ఆత్మనః కర్తృత్వాదితి భావః॥

తేన భిన్నవిషమోత్తరచ్ఛదం మధ్యపిణ్డితవిసూత్రమేఖలమ్।

నిర్మలేఽపి శయనం నిశాత్యయే నోజ్ఝితం చరణరాగలాఞ్ఛితమ్॥ ౮౯॥

తేనేతి॥ నిశాత్యయే ప్రభాతే నిర్మలేఽపి ప్రకటేఽపి సతి తేన హరేణ భిన్నోఽత ఏవ విషమ ఉత్తరచ్ఛద ఉపరితనం వస్త్రం యత్ర। తథా మధ్యే పిణ్డితా ఏకత్రీభూతా విసూత్రా సూత్రరహితా మేఖలా కాఞ్చీ యత్ర। తథా చరణరాగేణ యావకేన లాఞ్ఛితం రక్తీకృతం చ శయనం నోజ్ఝితం న త్యక్తమ్। సుఖార్ణవమగ్నత్వాదితి భావః॥

స ప్రియాముఖరసం దివానిశం హర్షవృద్ధిజననం సిషేవిషుః।

దర్శనప్రణయినామదృశ్యతామాజగామ విజయానివేదనాత్॥ ౯౦॥

స ఇతి॥ హర్షవృద్ధేర్జననముత్పాదకం ప్రియాముఖరసం దివానిశం సిషేవిషుః సేవితుమిచ్ఛతి తథోక్తః స శివో విజయయా పార్వతీసఖ్యా యన్నివేదనం స్వాగమజ్ఞాపనం తస్మాత్। తద్వారేత్యర్థః। దర్శనే ప్రణయినామభిలాషవతామప్యదృశ్యతామదర్శనదాతృత్వమాజగామ ప్రాప। సర్వే త్యక్త్వా తల్లయ ఏవ జాత ఇతి భావః॥

సమదివసనిశీథం సఙ్గినస్తత్ర శంభోః

శతమగమదృతూనాం సాగ్రమేకా నిశేవ।

న తు సురతసుఖేభ్యశ్ఛిన్నతృష్ణో బభూవ

జ్వలన ఇవ సముద్రాన్తర్గతస్తజ్జలౌఘైః॥ ౯౧॥

సమదివసేతి॥ తత్ర గన్ధమాదనగిరౌ సమాః ప్రత్యేకం సమసంఖ్యాకా యే దివసా దినాని తేషాం నిశీథమర్ధరాత్రమ్। తమభివ్యాప్యేత్యర్థః। సఙ్గినః సఙ్గవతః। న తు విషమదిన ఇత్యర్థః। శంభోః శివసంబన్ధి సాగ్రం కించిత్సాధికసంఖ్యమృతూనాం శతమేకా నిశేవ తత్తుల్యత్వేనాగమద్వ్యతీతమ్। తథాపి సురతసుఖేభ్యస్తు ఛిన్నతృష్ణస్తృప్తో న బభూవ। తతో న విరరామేత్యర్థః। జ్వలన ఇవ యథా సముద్రాన్తర్గతో జ్వలనో వాడవానలస్తజ్జలౌఘైస్తృప్తో న

భవతి ప్రత్యహం జ్వాలయత్యేవ తద్వత్। మాలినీవృత్తమ్—'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః' ఇతి లక్షణాత్॥

ఇతి శ్రీపర్వణీకరోపనామకశ్రీలక్ష్మణభట్టాత్మజసతీగర్భసంభవశ్రీసీతారామ-

కవివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః

శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే ఉమా-

సురతవర్ణనం నామాష్టమః సర్గః॥

నవమః సర్గః।

తథావిధేఽనఙ్గరసప్రసఙ్గే ముఖారవిన్దే మధుపః ప్రియాయాః।

సంభోగవేశ్మ ప్రవిశన్తమన్తర్దదర్శ పారావతమేకమీశః॥ ౧॥

తథావిధ ఇతి॥ ప్రియాయాః పార్వత్యాః సంబన్ధిని ముఖారవిన్దే వదనకమలే మధుపో భ్రమరభూత ఈశః శివస్తథావిధే పూర్వోక్తప్రకారేఽనఙ్గరసప్రసఙ్గే కామరసావసరే సంభోగస్య వేశ్మ గృహమన్తః ప్రవిశన్తమేకం పారావతం కపోతం దదర్శ దృష్టవాన్। సర్గేఽస్మిన్వృత్తముపజాతిః॥

సుకాన్తకాన్తామణితానుకారం కూజన్తమాఘూర్ణితరక్తనేత్రమ్।

ప్రస్ఫారితోన్నమ్రవినమ్రకణ్ఠం ముహుర్ముహుర్న్యఞ్చితచారుపుచ్ఛమ్॥ ౨॥

సుకాన్తేతి॥ కథంభూతం పారావతమ్। సుకాన్తమతిమనోహరం యత్కాన్తామణితం రమణీరతికూజితమ్। 'మణితం రతికూజితమ్' ఇత్యమరః। తస్యానుకారోఽనుకరణం యత్ర యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా కూజన్తం శబ్దాయమానమ్। తథా ఆఘూర్ణితే రక్తనేత్రే యేన తథోక్తమ్। తథా ప్రస్ఫారితో విస్తారిత ఉన్నమ్ర ఉచ్చైస్తథా వినమ్రః కణ్ఠో యస్య తమ్। తథా ముహుర్ముహుర్వారంవారం న్యఞ్చితః సంకుచితశ్చారుః పుచ్ఛః పశ్చాద్భాగో యేన తథోక్తమిత్యర్థః। 'పుచ్ఛః పశ్చాత్ప్రదేశే స్యాత్' ఇతి విశ్వః॥

విశృఙ్ఖలం పక్షతియుగ్మమీషద్దధానమానన్దగతిం మదేన।

శుభ్రాంశువర్ణం జటిలాగ్రపాదమితస్తతో మణ్డలకైశ్చరన్తమ్॥ ౩॥

విశృఙ్ఖలమితి॥ పునః కథంభూతమ్। విశృఙ్ఖలం విగతశృఙ్ఖలాకమ్। అనేన విశేషణేన కదాచిత్కస్యాపి బన్ధనాభావస్య ద్యోతనాత్స్వేచ్ఛావిహారిత్వం ధ్వన్యతే। 'శృఙ్ఖలా పుంస్కటీవస్త్రబన్ధేఽపి నిగడేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। పక్షత్యోః పక్షమూలయోర్యుగ్మం ద్వయమ్। 'పక్షాత్తిః' ఇతి తిప్రత్యయః। తథేషన్మదేన హేతునానన్దగతిం చ దధానమ్। తథా శుభ్రాంశోశ్చన్ద్రస్య వర్ణ ఇవ వర్ణో యస్య తమ్। 'విధుః సుధాంశుః శుభ్రాంశుః' ఇత్యమరః। తథా జటిలౌ జటాయుక్తావగ్రపాదౌ యస్య తమ్। 'జటిలస్తు జటాయుక్తః' ఇతి విశ్వః। తథా మణ్డలకైర్మణ్డలాకారగతివిశేషైరితస్తతశ్చరన్తం భ్రమమాణమ్। తం కపోతం దదర్శేతి సంబన్ధః। 'మణ్డలకే' ఇతి పాఠే సురతమణ్డప ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। త్రిభిరేతద్విశేషకమ్॥

రతిద్వితీయేన మనోభవేన హ్రదాత్సుధాయాః ప్రవిగాహ్యమానాత్।

తం వీక్ష్య ఫేనస్య చయం నవోత్థమివాభ్యనన్దత్క్షణమిన్దుమౌలిః॥ ౪॥

రతీతి॥ రత్యా సపత్న్యా ద్వితీయేన। రతిసహాయేనేత్యర్థః। మనోభవేన కర్త్రా। ప్రవిగాహ్యమానాదవలోఢ్యమానాత్సుధాయా హ్రదాన్నవముత్థముత్పన్నం ఫేనస్య చయమివ స్థితం తం కపోతం వీక్ష్యేన్దుమౌలిః శివః క్షణమభ్యనన్దదస్తౌషీత్। కపోతరూపే వస్తుని ధవలిమరూపధర్మేణ గమ్యమానేన ఫేనచయరూపవస్తూత్ప్రేక్షాలంకారః॥

తస్యాకృతిం కామపి వీక్ష్య దివ్యామన్తర్భవశ్ఛద్మవిహంగమగ్నిమ్।

విచిన్తయన్సంవివిదే స దేవో భ్రూభఙ్గభీమశ్చ రుషా బభూవ॥ ౫॥

తస్యేతి॥ అన్తర్భవతీత్యన్తర్భవః। సర్వాన్తర్వ్యాపీత్యర్థః। స దేవో హరః దివ్యాం భవ్యాం కామపి లోకోత్తరాం తస్య పారావతస్యాకృతిం వీక్ష్య ఛద్మనా కైతవేన విహంగం కపోతస్వరూపధారిణమగ్నిం విచిన్తయన్వితర్కయన్సంవివిదే విజజ్ఞే। నిశ్చయాత్మకబుద్ధ్యాగ్నిరేవాయమితి బుబుధ ఇత్యర్థః। 'సంమో గమ్యృచ్ఛి—' ఇత్యాదినాత్మనేపదమ్। రుషా భ్రువోర్భఙ్గేన భీమో భయంకరశ్చ బభూవ। అసామయికాగమనకారిత్వాదితి భావః॥

స్వరూపమాస్థాయ తతో హుతాశస్త్రసన్వలత్కమ్పకృతాఞ్జలిః సన్।

ప్రవేపమానో నితరాం స్మరారిమిదం వచో వ్యక్తమథాధ్యువాచ॥౬॥

స్వరూపమితి॥ తతోఽనన్తరం హుతాశోఽగ్నిస్త్రసన్బిభ్యత్సన్। 'వా భ్రాశ–'ఇత్యాదినా వైకల్పికత్వాన్న ఇయన్। స్వరూపమాగ్నేయం రూపమాస్థాయాశ్రిత్య। అథ స్వరూపాశ్రయణానన్తరమ్। వలన్నుద్భవమ్కమ్పో యథా తథా కృతో బద్ధోఽఞ్జలిర్యేన। తథా నితరాం ప్రవేపమానః కమ్పమానశ్చ సన్। స్మరారిం శివం వ్యక్తం స్ఫుటమిదం వక్ష్యమాణం వచోఽధ్యువాచోక్తవాన్। 'దుహ్యాచ్–' ఇత్యాదినా బ్రువో ద్వికర్మకత్వమ్॥

అసి త్వమేకో జగతామధీశః స్వర్గౌకసాం త్వం విపదో నిహంసి।

తతః సురేన్ద్రప్రముఖాః ప్రభో త్వాముపాసతే దైత్యవరైర్విధూతాః॥౭॥

అసీతి॥ హే ప్రభో, త్వమేకో జగతామధీశోఽసి। త్వత్సదృశో జగతాం పాలయితా న కోఽప్యన్యోఽస్తీత్యర్థః। అత ఏవ స్వర్గౌకసామిన్ద్రాదీనాం విపదస్త్వం నిహంసి దూరీకరోషి। తతః కారణాత్సురేన్ద్రప్రముఖా దేవాస్త్వాముపాసతే। యతో దైత్యవరైర్విధూతాస్తిరస్కృతాః॥

త్వయా ప్రియాప్రేమవశంవదేన శతం వ్యతీయే సురతాదృతూనామ్।

రహఃస్థితేన త్వదవీక్షణార్తో దైన్యం పరం ప్రాప సురైః సురేన్ద్రః॥౮॥

త్వయేతి॥ హే ప్రభో, ప్రియాయాః పార్వత్యాః ప్రేమ్ణా హేతునా వశంవదేన వశీభూతేన। 'ప్రియవశే వదః ఖచ్' ఇతి ఖచ్। 'అరుర్ద్విషత్–' ఇత్యాదినా ముమ్। తేన త్వయా రహఃస్థితేన సతా సురతాద్ధేతోర్ఋతూనాం శతం వ్యతీతమ్। ఇణః కర్మణి లిట్। అథ చ సురేన్ద్రస్త్వదవీక్షణేన తవానవలోకనేనార్తః పీడితః సన్సురైః సహ పరమత్యన్తం దైన్యం ప్రాప। త్వద్విరహాసహత్వాదితి భావః॥

త్వదీయసేవావసరప్రతీక్షైరభ్యర్థితః శక్రముఖైః సురైస్త్వామ్।

ఉపాగతోఽన్వేష్టుమహం విహంగరూపేణ విద్వన్సమయోచితేన॥ ౯॥

త్వదీయేతి॥ హే విద్వన్, త్వదీయా త్వత్కర్మికా యా సేవా తస్యా అవసరస్య ప్రతీక్షా యేషాం తైః శక్రముఖైరిన్ద్రాదిభిః సురైరభ్యర్థితోఽహం త్వామన్వేష్టుం మృగయితుం సమయోచితేన విహంగరూపేణ పారావతరూపేణ। 'జిహ్వేతి యన్నైవ కుతోఽపి తిర్యక్కశ్చిత్తిరశ్చస్త్రపతే న తేన' ఇతి (నైషధీయచరితే ౩|౪౩) శ్రీహర్షోక్తేరితి భావః। ఉపాగతోఽస్మి॥

ఇతి ప్రభో చేతసి సంప్రధార్య తన్నోఽపరాధం భగవన్క్షమస్వ।

పరాభిభూతా వద కిం క్షమన్తే కాలాతిపాతం శరణార్థినోఽమీ॥ ౧౦॥

ఇతీతి॥ హే ప్రభో హే భగవన్, తత్తస్మాత్కరణాత్। ఇతి చేతసి సంప్రధార్య సంవిచార్య నోఽస్మాకమపరాధం క్షమస్వ। అసమయ ఇన్ద్రప్రేరితస్య తవాపరాధః కథం సోఢవ్య ఇతి చేత్తత్రాహ—పరేతి। పరైరభిభూతా పరాభిభూతా అత ఏవ శరణార్థినో రక్షితారం యాచమానాః। 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' ఇత్యమరః। అమీ ఇన్ద్రాదయః కాలాతిపాతం కాలవిలమ్బం కిం కథం క్షమన్తే। ఆర్తైః కాలవిలమ్బో న సహ్యత ఇతి భావః। 'ప్రతీక్షతే జాతు న కాలమార్తః' ఇతి న్యాయాత్। వద। కథయేత్యర్థః॥

ప్రభో ప్రసీదాశు సృజాత్మపుత్రం యం ప్రాప్య సేనాన్యమసౌ సురేన్ద్రః।

స్వర్లోకలక్ష్మీప్రభుతామవాప్య జగత్త్రయం పాతి తవ ప్రసాదాత్॥ ౧౧॥

ప్రభో ఇతి॥ హే ప్రభో, ప్రసీద ప్రసన్నో భవ। ఆత్మపుత్రమాశు సృజ। యమాత్మపుత్రం సేనాన్యం ప్రాప్యాసౌ సురేన్ద్రస్తవ ప్రసాదాత్స్వర్లోకలక్ష్మ్యాః ప్రభుతామవాప్య జగత్త్రయం పాతి రక్షిష్యతి। 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్॥

స శంకరస్తామితి జాతవేదోవిజ్ఞాపనామర్థవతీం నిశమ్య।

అభూత్ప్రసన్నః పరితోషయన్తి గీర్భిర్గిరీశా రుచిరాభిరీశమ్॥ ౧౨॥

స ఇతి॥ స శంకర ఇతీత్యేవంభూతామర్థవతీం సార్థకామ్। యోగ్యామితి యావత్। తాం జాతవేదసోఽగ్నేర్విజ్ఞాపనాం ప్రార్థనాం నిశమ్య శ్రుత్వా ప్రసన్నోఽభూత్। తథాహి। గిరీశా వాగ్మినః పురుషా రుచిరాభిర్గీర్భిరీశం స్వామినం పరితోషయన్తి। ప్రసాదయన్తీత్యర్థః॥

ప్రసన్నచేతా మదనాన్తకారః స తారకారేర్జయినో భవాయ।

శక్రస్య సేనాధిపతేర్జయాయ వ్యచిన్తయచ్చేతసి భావి కించిత్॥ ౧౩॥

ప్రసన్నేతి॥ ప్రసన్నచేతాః స మదనాన్తకారో హరో జయినో జయశీలస్య తథా జయాయ శత్రుపరాజయార్థే శక్రస్య సేనాధిపతేస్తారకారేస్తారకశత్రోః అపత్యస్యేత్యర్థః। భవాయ జన్మనే। తత్కర్తుమిత్యర్థః। భావి భవిష్యత్కించిచ్చేతసి వ్యచిన్తయత్। విచచారేత్యర్థః॥

యుగాన్తకాలాగ్నిమివావిషహ్యం పరిచ్యుతం మన్మథరఙ్గభఙ్గాత్।

రతాన్తరేతః స హిరణ్యరేతస్యథోర్ధ్వరేతాస్తదమోఘమాధాత్॥ ౧౪॥

యుగాన్తేతి॥ అథ స శివః। యుగాన్తకాలస్యాగ్నిమివావిషహ్యం సోఢుమశక్యం మన్మథరఙ్గస్య కామక్రీడాయా భఙ్గాద్ధేతోః పరిచ్యుతం భ్రష్టం తథాఽమోఘం సఫలం తత్ప్రసిద్ధం రతాన్తస్య సురతాన్తస్య రేతో వీర్యం హిరణ్యరేతసి వహ్నావాధాన్నిదధే। యత ఊర్ధ్వరేతాః। ఊర్ధ్వగామివీర్య ఇత్యర్థః॥

అథోష్ణబాష్పానిలదూషితాన్తం ధిశుద్ధమాదర్శమివాత్మదేహమ్।

బభార భూమ్నా సహసా పురారిరేతఃపరిక్షేపకువర్ణమగ్నిః॥ ౧౫॥

అథేతి॥ అథానన్తరమగ్నిర్విశుద్ధమాత్మదేహముష్ణబాష్పానిలేన ముఖనిఃశ్వాసేన దూషితం మ్లానీకృతమన్తర్మధ్యం యస్య తమాదర్శమివ సహసా భూమ్నా బాహుల్యేన పురారేః శివసంబన్ధినో రేతసః పరిక్షేపస్తేన కువర్ణం కుత్సితవర్ణం బభార ధృతవాన్॥

త్వం సర్వభక్షో భవ భీమకర్మా కుష్ఠాభిభూతోఽనల ధూమగర్భః।

ఇత్థం శశాపాద్రిసుతా హుతాశం రుష్టా రతానన్దసుఖస్య భఙ్గాత్॥ ౧౬॥

త్వమితి॥ రతానన్దః సురతానన్దస్తత్ర యత్సుఖం తస్య భఙ్గాదన్తరాయాద్ధేతో రుష్టాద్రిసుతా పార్వతీ। హే అనల, త్వం సర్వే మేధ్యమమేధ్యం వా భక్షతి తథోక్తః। తథా భీమం భయానకం కర్మ యస్య। తథా కుష్ఠేనాభిభూతః పరాభూతః। తథా ధూమో గర్భే మధ్యే యస్య తథోక్తశ్చ భవ। ఇత్థం హుతాశమగ్నిం శశాప। శపతి స్మేత్యర్థః। అత్ర జ్ఞీప్స్యమానత్వాభావాత్ 'శ్లాఘహుఙ్స్థా–' ఇతి న సంప్రదానత్వమ్॥

దక్షస్య శాపేన శశీ క్షయీవ ప్లుష్టో హిమేనేవ సరోజకోశః।

వహన్విరూపం వపురుగ్రరేతశ్చయేన వహ్నిః కిల నిర్జగామ॥ ౧౭॥

దక్షస్యేతి॥ వహ్నిరగ్నిర్దక్షస్య శాపేన హేతునా క్షయీ క్షయరోగవానిఞ్శీ చన్ద్ర ఇవ। తథా హిమేన శీతేన పుష్టో దగ్ధః। 'ప్లుష దాహే' కర్మణి నిష్ఠా। సరోజకోశ ఇవ। వపుః స్వశరీరముగ్రస్య శివస్య। 'ఉగ్రః కపర్దీ శ్రీకణ్ఠః' ఇత్యమరః। రేతశ్చయేన వీర్యసంఘాతేన। 'శుక్రం తేజోరేతసీ చ' ఇత్యమరః। హేతుభూతేన విరూపం భ్రష్టశోభమేతాదృశం వహన్నిర్జగామ సంభోగవేశ్మతో నిఃసృతవాన్। కిలేతి ప్రసిద్ధే॥

స పావకాలోకరుషా విలక్షాం స్మరత్రపాస్మేరవినమ్రవక్త్రామ్।

వినోదయామాస గిరీన్ద్రపుత్రీం శృఙ్గారగర్భైర్మధురైర్వచోభిః॥ ౧౮॥

స ఇతి ॥ పావకస్య వహ్నేరాలోకేన యా రుట్ క్రోధస్తయా హేతునా విలక్షాం విరూపో వికృతిమాపన్నో లక్ష్మో లక్షణం చిహ్నం శరీరశోభా యస్యాస్తామ్ । తథా స్మరత్రపాభ్యాం కామలజ్జాభ్యాం స్మేరం సస్మితం వినమ్రం నతం చ వక్రం యస్యాస్తథోక్తాం గిరీన్ద్రపుత్రీం పార్వతీం స హరః శృఙ్గారగర్భైరత ఏవ మధురైర్వచోభిర్వినోదయామాస । ప్రసాదితవానిత్యర్థః ॥

హరో వికీర్ణం ఘనఘర్మతోయైర్నేత్రాఞ్చనాఙ్కం హృదయప్రియాయాః ।

ద్వితీయకౌపీనచలాఞ్చలేనాహరన్ముఖేన్దోరకలఙ్కినోఽస్యాః ॥ ౧౯ ॥

హర ఇతి ॥ హరో హృదయస్య ప్రియాయా అస్యాః పార్వత్యా అకలఙ్కినో ముఖేన్దోః సంబన్ధినం తథా ఘనాని యాని ఘర్మతోయాని ప్రస్వేదజలాని తైర్వికీర్ణం వ్యాప్తం నేత్రయోరఞ్జనమేవాఙ్కః కలఙ్కస్తం ద్వితీయం యత్కౌపీనం యోగినః స్కన్ధలమ్బి వస్త్రమ్ । 'కౌపీనం స్యాదధోవస్త్రం యోగినః స్కన్ధలమ్బి చ' ఇతి మేదినీ । తస్య చలం యదఞ్చలం ప్రాన్తస్తేనాహరద్ధృతవాన్ । అకలఙ్కస్య కలఙ్కానౌచిత్యాదితి భావః ॥

మన్దేన ఖిన్నాఙ్గులినా కరేణ కమ్ప్రేణ తస్యా వదనారవిన్దాత్

పరామృశన్ఘర్మజలం జహార హరః సహేలం వ్యజనానిలేన ॥ ౨౦ ॥

మన్దేనేతి ॥ హరః శివః । మన్దేన లఘుప్రచారేణ । తథా ఖిన్నా అలసప్రయోగేణోదాసీనా అఙ్గులయో యస్య తేన । తథా కమ్ప్రేణ కమ్పశీలేన । 'నమికమ్పిస్మ్యజసకమ్—' ఇతి రః । కరేణ కృత్వా తస్యాః పార్వత్యా వదనారవిన్దాద్ధర్మస్య, ధర్మరూపం వా జలం పరామృశన్విశ్లేషయన్సహేలం సక్రీడం యథా తథా వ్యజనస్యానిలేన కృత్వా జహార ॥

రతిశ్లథం తత్కవరీకలాపమంసావసక్తం విగలత్ప్రసూనమ్ ।

స పారిజాతోద్భవపుష్పమయ్యా స్రజా వబన్ధామృతమూర్తిమౌలిః ॥ ౨౧ ॥

రతిశ్లథమితి ॥ అమృతమూర్తిశ్చన్ద్రో మౌలౌ యస్య స హరో దేవః । రతౌ శ్లథం శిథిలబన్ధనమత ఏవాంసయోః స్కన్ధయోరవసక్తం లగ్నమత ఏవ విగలన్త్యధఃపాతుకాని ప్రసూనాని యస్య తం తస్యాః కబరీకలాపం కచభారం పారిజాతోద్భవపుష్పమయ్యా

పారిజాతోద్భవాని కల్పవృక్షజాని యాని పుష్పాణి తత్ప్రచురయా స్రజా మాలయా బబన్ధ।
'తత్ప్రకృతవచనే —' ఇతి ప్రాచుర్యే మయట్। తతః 'టిడ్ఢా–'ఇతి జీప్॥

కపోలపాల్యాం మృగనాభిచిత్రపత్రావలీమిన్దుముఖః సుముఖ్యాః।

స్మరస్య సిద్ధస్య జగద్విమోహమన్త్రాక్షరశ్రేణిమివోల్లిలేఖ॥ ౨౨॥

కపోలపాల్యామితి॥ ఇన్దుముఖో హరః సుముఖ్యాః పార్వత్యాః సంబన్ధిన్యాం కపోలపాల్యాం మృగనాభ్యాః కస్తూర్యా యా చిత్రా పత్రావలీ పత్రరచనా తాం సిద్ధస్య స్మరస్య కామస్య జగన్తి విముహ్యన్తి యైస్తేషాం మన్త్రాణాం యాన్యక్షరాణి వర్ణాస్తేషాం శ్రేణిం పఙ్క్తిమివోల్లిలేఖ లిఖితవాన్। అత్ర పత్రరచనారూపే వస్తున్యక్షరశ్రేణిరూపణాద్వస్తుప్రేక్షాలంకారః॥

రథస్య కర్ణావభి తన్ముఖస్య తాటఙ్కచక్రద్వితయం న్యధాత్సః।

జగజ్జిగీషుర్విషమేషురేష ధ్రువం యమారోహతి పుష్పచాపః॥ ౨౩॥

రథస్యేతి॥ స హరః। కర్ణావభి కర్ణసంముఖే తన్ముఖస్య పార్వతీముఖరూపస్య రథస్య సంబన్ధి తాటఙ్కరూపం చక్రద్వితయం చక్రద్వయం న్యధాత్। యతో విషమేషురేష పుష్పచాపః కామో జగజ్జిగీషుస్త్రిభువనవిజయేచ్ఛుః సన్ యమారోహతి। ధ్రువం నిశ్చితమ్। ముఖరూపిణం రథమారుహ్య జగన్తి విజేతుమిచ్ఛతి కామ ఇతి భావః॥

తస్యాః స కణ్ఠే పిహితస్తనాగ్రాం న్యధత్త ముక్తాఫలహారవల్లీమ్।

యా ప్రాప మేరుద్వితయస్య మూర్ధ్ని స్థితస్య గాఙ్గౌఘయుగస్య లక్ష్మీమ్॥ ౨౪॥

తస్యా ఇతి॥ స హరస్తస్యాః కణ్ఠే। పిహితే స్వప్రసారేణావృతే స్తనాగ్రే చూచుకే యయా తథోక్తాం ముక్తాఫలహార ఏవ బల్లీ తాం న్యధత్త నిదధే। యా ముక్తాఫలహారవల్లీ మేరుద్వితయస్య మూర్ధ్ని స్థితస్య గఙ్గాయా ఓఘయోః ప్రవాహయోర్యుగస్య లక్ష్మీం శోభాం ప్రాప। తద్వచ్ఛుశుభ ఇత్యర్థః। అభూతోపమా॥

నఖవ్రణశ్రేణివరే బబన్ధ నితమ్బవిమ్బే రశనాకలాపమ్।

చలస్వచేతోమృగబన్ధనాయ మనోభువః పాశమివ స్మరారిః॥ ౨౫॥

నఖేతి॥ స్మరారిర్హరః నఖత్రణశ్రేణిభిరాత్మప్రయుక్తాభిర్వరే మనోహరే తస్యా నితమ్బబిమ్బే రశనాకలాపమ్। చలం స్వం చేత ఏవ మృగస్తస్య బన్ధనాయ మనోభువః సంబన్ధినం పాశమివ బబన్ధ। మనోభూరస్యాత్మనశ్చేతోమృగస్య రశనాకలాపరూపజాలేన బన్ధనం కరిష్యత్యతో హరః స్వయమేవ తత్ర తం నిదధావిత్యర్థః। నహి కామలుబ్ధ ఆత్మనీనం గణయతీతి భావః॥

భాలేక్షణాగ్నౌ స్వయమఞ్జనం స భఙ్క్త్వా దృశోః సాధు నివేశ్య తస్యాః।

నవోత్పలాక్ష్యాః పులకోపగూఢే కణ్ఠే వినీలేఽఙ్గులిముఞ్ఝఘర్ష॥ ౨౬॥

భాలేక్షణేతి॥ స హరః భాలే యదీక్షణం నేత్రం తదేవాగ్నిః। దీపకరూప ఇత్యర్థః। తత్రాఞ్జనం స్వయం భఙ్క్త్వా పాతయిత్వా। అథ చ నవోత్పలాక్ష్యాస్తస్యాః పార్వత్యా దృశోః సాధు నివేశ్య సమ్యగఞ్జయిత్వా। అథ చ పులకై రోమాఞ్చైరుపగూఢే వ్యాప్తే వినీలే శ్యామలే కణ్ఠే। స్వీయ ఇతి శేషః। అఙ్గులిముఙ్ఘఘర్ష ఘృష్టవాన్। యథాన్యోఽపి దీపకోపర్యఙ్గుల్యైవ కజ్జలం పాతయిత్వా స్వస్త్రీనేత్రయోర్నివేశ్య కుత్రచిదఙ్గులిముద్ధర్షతి తద్వత్। అఙ్గులిలగ్నకజ్జలనివారణార్థమితి భావః। స్వభావోక్తిరలంకారః॥

అలక్తకం పాదసరోరుహాగ్రే సరోరుహాక్ష్యాః కిల సంనివేశ్య।

స్వమౌలిగఙ్గాసలిలేన హస్తారుణత్వమక్షాలయదిన్దుచూడః॥ ౨౭॥

అలక్తకమితి॥ ఇన్దుచూడో హరః సరోరుహాక్ష్యాః పార్వత్యాః పాదసరోరుహాగ్రేఽలక్తకం సంనివేశ్యానులిప్య। కరేణేతి శేషః। స్వస్య మౌలౌ యద్గఙ్గాసలిలం తేన కృత్వా హస్తస్యారుణత్వమక్షాలయన్మమార్జ॥

భస్మానులిప్తే వపుషి స్వకీయే సహేలమాదర్శతలం విమృజ్య।

నేపథ్యలక్ష్మ్యాః పరిభావనార్థమదర్శయజ్జీవితవల్లభాం సః॥ ౨౮॥

భస్మేతి॥ స హరః। ఆదర్శతలం భస్మనానులిప్తే స్వకీయే వపుషి విమృజ్య శుద్ధం కృత్వా నేపథ్యానామాకల్పవేషాణాం లక్ష్మ్యాః శోభాయాః పరిభావనార్థమవలోకనార్థం సహేలం యథా తథా జీవితవల్లభాం ప్రియామదర్శయత్॥

ప్రియేణ దత్తే మణిదర్పణే సా సంభోగచిహ్నం స్వవపుర్విభావ్య।

త్రపావతీ తత్ర ఘనానురాగం రోమాఞ్చదమ్భేన బహిర్బభార॥ ౨౯॥

ప్రియేణేతి॥ ప్రియేణ హరేణ దత్తే మణీనాం దర్పణ ఆదర్శే సంభోగస్య చిహ్నాని నఖక్షతాదీని యత్ర తథోక్తం స్వం వపుర్విభావ్యావలోక్య। భావనాత్ర విలోకనపరిణతా జ్ఞేయా। త్రపావతీ సలజ్జా। ఏతాని చిహ్నాని విలోక్యాన్యః కిం వదిష్యతీతి విచారజనితయా లజ్జయాన్వేత్యర్థః। సా పార్వతీ తత్ర హరే ఘనమనురాగం ప్రేమ రోమాఞ్చానాం దమ్భేన కైతవేన బహిర్బహిఃస్థితస్వవైశిష్ట్యపూర్వకం బభార ధృతవతీ। అన్తరస్యా యోఽనురాగోఽభూత్స ఏవ బహీ రోమాఞ్చత్వేన పరిణత ఇతి భావః॥

నేపథ్యలక్ష్మీం దయితోపక్లృప్తాం సస్మేరమాదర్శతలే విలోక్య।

అమంస్త సౌభాగ్యవతీషు ధుర్యామాత్మానముద్ధూతవిలక్షభావా॥ ౩౦॥

నేపథ్యేతి॥ సా పార్వతీ। ఆదర్శతలే దయితేన హరేణోపక్లృప్తాం రచితాం నేపథ్యలక్ష్మీమాభూషణమణ్డనం సస్మేరం సస్మితమ్। అత్ర స్మితస్యానురాగవ్యఞ్జకత్వమ్। యథా తథా విలోక్యోద్ధూతస్త్యక్తో విలక్షభావః పూర్వసంజాతవైలక్ష్యం యయా। ప్రసన్నేత్యర్థః। తథోక్తా సతీ। ఆత్మానం సౌభాగ్యవతీషు సతీషు మధ్యే ధుర్యామగ్రగణ్యమమంస్త మేనే। ప్రియకృతనేపథ్యలక్ష్మ్యా అన్యదుర్లభత్వాదితి భావః॥

అన్తః ప్రవిశ్యావసరేఽథ తత్ర స్నిగ్ధే వయస్యే విజయా జయా చ।

సుసంపదోపాచరతాం కలానామఙ్కే స్థితాం తాం శశిఖణ్డమౌలేః॥ ౩౧॥

అన్తరితి॥ అథానన్తరం తత్రావసరే సమయే విజయా జయా చేత్యుభే స్నిగ్ధే సార్ద్రచిత్తే వయస్యే సఖ్యౌ। 'ఆలిః సఖీ వయస్యా చ' ఇత్యమరః। అన్తః ప్రవిశ్య తత్ర శశినః ఖణ్డం మౌలౌ యస్య తథోక్తస్య హరస్య సంబన్ధిన్యఙ్కే స్థితాం తాం పార్వతీం కలానాం

భూషణకరణచాతురీవిశేషాణాం సుసంపదా శోభనయా సంపదా। శోభయేత్యర్థః ఉపాచరతామ్। అలంచక్రతురిత్యర్థః। ఉపాచరతామితి లజః ప్రథమపురుషస్య ద్వివచనమ్॥

వ్యధుర్వహిర్మఙ్గలగానముచ్చైర్వైతాలికాశ్చిత్రచరిత్రచారు।

జగుశ్చ గన్ధర్వగణాః సశఙ్ఖస్వనం ప్రమోదాయ పినాకపాణేః॥ ౩౨॥

వ్యధురితి॥ బహిఃప్రదేశే వైతాలికా బన్దినశ్చిత్రేణ చరిత్రేణ చారు మనోహరం మఙ్గలరూపం గానమ్। గీతమిత్యర్థః। ఉచ్చైరుచ్చస్వరేణ వ్యధుశ్చక్రుః। తథా గన్ధర్వగణాశ్చ పినాకపాణేరస్య ప్రమోదాయానన్దాయ। 'ప్రమోదామోదసంమదాః' ఇత్యమరః। సశఙ్ఖస్వనం పాఞ్చజన్యశబ్దసహితం యథా తథా జగుః। గాయన్తి స్మేత్యర్థః॥

తతః స్వసేవావసరే సురాణాం గణాంస్తదాలోకనతత్పరాణామ్।

ద్వారి ప్రవిశ్య ప్రణతోఽథ నన్దీ నివేదయామాస కృతాఞ్జలిః సన్॥ ౩౩॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరం స్వస్య స్వకర్తృకాయాః సేవాయా అవసరే సమయే తస్య హరస్య యదాలోకనం తత్ర తత్పరాణామాసక్తానాం సురాణాం గణాన్కర్మభూతాన్। నన్దీ కర్తా। ప్రణతో నమ్రీభూతః సన్ ద్వారి ప్రవిశ్య। న త్వన్తరేవేత్యర్థః। కృతాఞ్జలిః సన్। నివేదయామాస। దేవా భవదవలోకనసముత్సుకాః సన్తీతి హరం బోధయామాసేత్యర్థః॥

మహేశ్వరో మానసరాజహంసీం కరే దధానస్తనయాం హిమాద్రేః।

సంభోగలీలాలయతః సహేలం హరో బహిస్తానభి నిర్జగామ॥ ౩౪॥

మహేశ్వర ఇతి॥ మహానీశ్వరః సమర్థో హరో మానసస్య మనోరూపస్య సరసో రాజహంసీం హిమాద్రేస్తనయాం పార్వతీం కరే దధానః సన్। సంభోగలీలాయా ఆలయతో మన్దిరాత్। 'నికాయ్యనిలయాలయాః' ఇత్యమరః। బహిస్తాన్సురానభి సహేలం సలీలం యథా తథా నిర్జగామ। నిశ్చక్రామేత్యర్థః॥

క్రమాన్మహేన్ద్రప్రముఖాః ప్రణేముః శిరోనిబద్ధాఞ్జలయో మహేశమ్।
ప్రాలేయశైలాధిపతేస్తనూజాం దేవీం చ లోకత్రయమాతరం తే॥ ౩౫॥

క్రమాదితి॥ మహేన్ద్రప్రముఖాస్తే దేవాః శిరస్సు నిబద్ధా అఞ్జలయో యైస్తథోక్తాః సన్తో మహేశం హరమ్। తథా ప్రాలేయో హిమానీరూపో యః శైలాధిపతిః పర్వతరాజో హిమాలయస్తస్య తనూజాం కన్యాం లోకత్రయస్య మాతరం జననీం దేవీం పార్వతీం చ క్రమాత్ప్రణేముః। నమశ్చక్రురిత్యర్థః। 'ఉపసర్గాదసమాసేఽపి' ఇతి ణత్వమ్।

యథాగతం తాన్విబుధాన్విసృజ్య ప్రసాద్య మానక్రియయా ప్రతస్థే।
స నన్దినా దత్తభుజోఽధిరుహ్య వృషం వృషాఙ్కః సహ శైలపుత్ర్యా॥ ౩౬॥

యథాగతమితి॥ స వృషాఙ్కో హరస్తాన్విబుధానిన్ద్రాదీన్మానక్రియయా। సంమానవిధానేనేత్యర్థః। ప్రసాద్య ప్రసన్నాన్కృత్వా। తథా యథాగతం విసృజ్య చ। నన్దినా దత్తో భుజో యస్మై తథోక్తః సన్। శైలపుత్ర్యా పార్వత్యా సహ వృషమధిరుహ్యాస్థాయ ప్రతస్థే। 'సమవప్రవిభ్యః స్థః' ఇత్యాత్మనేపదమ్। 'సాకం సార్ధం సమం సహ' ఇత్యమరః॥

మనోతివేగేన కకుద్మతా స ప్రతిష్ఠమానో గగనాధ్వనోఽన్తః।
వైమానికైః సాఞ్జలిభిర్వవన్దే విహారహేలాగతిభిర్గిరీశః॥ ౩౭॥

మన ఇతి॥ మనసోఽప్యత్యన్తం వేగో గతిర్జవో యస్య తేన కకుద్మతా వృషేణ గగనరూపిణోఽధ్వనో మార్గస్యాన్తర్మధ్యే ప్రతిష్ఠతే చలతీతి ప్రతిష్ఠమానః స గిరీశో 'హరో విహారార్థం హేలయా క్రీడయా గతిర్యేషాం తైః। యదృచ్ఛయా సంచరమాణైరిత్యర్థః। వైమానికైర్విమానైశ్చరన్తీతి వైమానికాః। 'చరతి' ఇతి ఠక్। 'ఠస్యేకః' ఇతీకాదేశః। 'కితి చ' ఇత్యాదివృద్ధిః। తథోక్తైః। దేవైరిత్యర్థః। సాఞ్జలిభిః సద్భిర్వవన్దే నమస్కృతః। కర్మణి లిట్॥

స్వర్వాహినీవారివిహారచారీ రతాన్తనారీశ్రమశాన్తికారీ।
తౌ పారిజాతప్రసవప్రసఙ్గో మరుత్సిషేవే గిరిజాగిరీశౌ॥ ౩౮॥

స్వర్వాహినీతి॥ తౌ గిరిజాగిరీశౌ గౌరీహరౌ। కర్మభూతావిత్యర్థః। స్వర్వాహిన్యా మన్దాకిన్యాః సంబన్ధిని వారిణి విహారం సంచారం చరత్యాచరతి। కరోతీతి యావత్। మన్దాకినీసీకరవాహీత్యర్థః। అనేన శైత్యోక్తిః। తథా రతాన్తే యో నారీణాం సంబన్ధీ శ్రమః ఖేదస్తస్య శాన్తిం కరోతి। అనేన మాన్ద్యోక్తిః। తథా పారిజాతస్య కల్పవృక్షస్య సంబన్ధినాం ప్రసవానాం పుష్పాణాం ప్రసఙ్గః సంబన్ధో యస్య। భనేన సౌగన్ధ్యోక్తిః। శైత్యమాన్ద్యసౌగన్ధ్యరూపగుణత్రయవిశిష్టో మరుత్సమీరణః। కర్తృభూత ఇత్యర్థః। సిషేవే। ఆరాధయామాసేత్యర్థః॥

పినాకినాపి స్ఫటికాచలేన్ద్రః కైలాసనామా కలితామ్బరాంశః।

ధృతార్ధసోమోఽద్భుతభోగిభోగో విభూతిధారీ స్వ ఇవ ప్రపేదే॥ ౩౯॥

పినాకినేతి॥ పినాకినాపి హరేణాపి కలితః స్వమహత్త్వేనావృతోఽమ్బరాంశ ఆకాశప్రాన్తదేశో యేన తథోక్తః। ద్వితీయపక్షే కలితా వేష్టితా అమ్బరస్యాంశా దిగ్రూపా యేన। దిగమ్బర ఇత్యర్థః। తథా అర్ధో యః సోమశ్చన్ద్రః సోఽస్యాస్తీత్యర్ధసోమో హరః స ధృతో యేన। కైలాసవాసీ హి భగవాన్గిరీశ ఇతి భావః। ద్వితీయపక్షే ధృతోఽర్ధః కలారూపశ్చన్ద్రో యేన। చన్ద్రశేఖరో హి భగవాన్గిరీశ ఇతి భావః। భోగిన్యశ్చ భోగినశ్చ భోగినః। 'పుమాన్స్త్రియా' ఇత్యేకశేషః। భోగినః కాముకా ఇత్యర్థః। తేషాం తత్కర్తృకో యో భోగః సంభోగః సోఽద్భుత ఆశ్చర్యకారీ యత్ర। ద్వితీయపక్షేఽద్భుతా భోగినాం సర్పాణాం భోగా దేహా యత్ర। సర్పభూషణో హి భగవానితి భావః। తథా విభూతిం ధరతీతి విభూతిధారీ। సంపద్వానిత్యర్థః। ద్వితీయపక్షే విభూతిం భస్మ ధరతీతి తథా। భస్మోద్ధలనకారీ హి భగవాన్గిరీశ ఇతి భావః। తథా కైలాసనామా స్ఫటికానామచలేన్ద్రో గిరీన్ద్రః। కర్మభూత ఇత్యర్థః। స్వ ఇవాత్మేవ ప్రపేదే ప్రాప్తః। కర్మణి లిట్। పూర్ణోపమాలంకారః॥

విలోక్య యత్ర స్ఫటికస్య భిత్తౌ సిద్ధాఙ్గనాః స్వం ప్రతివిమ్బమారాత్

భ్రాన్త్యా పరస్యా విముఖీభవన్తి ప్రియేషు మానగ్రహిలా నమత్సు॥ ౪౦॥

విలోక్యేతి॥ యత్ర కైలాసే స్ఫటికస్య భిత్తావారాత్సమీపమ్। 'ఆరాద్దూరసమీపయోః' ఇత్యమరః। పతితం స్వం స్వకీయం ప్రతిబిమ్బం విలోక్య పరస్యాః సపత్న్యా భ్రాన్త్యా భ్రమేణ మానగ్రహిలా మానే ప్రణయకలహే గ్రహిలా ఆగ్రహవత్యః। తున్దాదేరాకృతిగణత్వాశ్రయణాదిలచ్। సిద్ధాఙ్గనాః ప్రియేషు నమత్స్వపి సత్సు విముఖీభవన్తి। పరాఙ్ముఖ్యో భవన్తీత్యర్థః॥

సువిమ్బితస్య స్ఫటికాంశుగుప్తేశ్చన్ద్రస్య చిహ్నప్రకరః కరోతి।

గౌర్యార్పితస్యేవ రసేన యత్ర కస్తూరికాయాః శకలస్య లీలామ్॥ ౪౧॥

సుబిమ్బితస్యేతి॥ యత్ర స్ఫాటికాచలేన్ద్రే సుబిమ్బితస్య ప్రతిబిమ్బస్యాత ఏవ స్ఫటికాంశుభిః। శుభ్రైరిత్యర్థః। గుప్తిః ప్రతిబిమ్బగోపనం యస్య। ఉభయోః శుక్లత్వాత్పృథగభాసమానస్యేత్యర్థః। తథోక్తస్య చన్ద్రస్య సంబన్ధీ చిహ్నప్రకరః కలఙ్కసంచయః। 'చిహ్నం లక్ష్మ చ లక్షణమ్' ఇత్యమరః। గౌర్యా పార్వత్యార్పితస్య నిహితస్య కస్తూరికాయాః శకలస్య ఖణ్డస్య। సంచయ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। లీలాం కీడామ్। శోభామితి యావత్। కరోతి। నిదర్శనాభేదః। స చోపమయోత్ప్రేక్షయా వా సంకీర్యత ఇతి సందేహసంకరోఽత్రాలంకారః! యది గౌర్యార్పితం తర్హ్యపమా యది నార్పితం తర్హ్యుత్ప్రేక్షేత్యవధేయమ్॥

యదీయభిత్తౌ ప్రతిబిమ్బితాఙ్గమాత్మానమాలోక్య రుషా కరీన్ద్రాః।

మత్తాన్యకుమ్భిభ్రమతోఽతిభీమదన్తాభిఘాతవ్యసనం వహన్తి॥ ౪౨॥

యదీయేతి॥ కరీన్ద్రా ఆత్మానం శరీరమ్। స్వీయమితి శేషః। యదీయభిత్తౌ ప్రతిబిమ్బితాఙ్గం ప్రతిబిమ్బితావయవమాలోక్య విలోక్య మత్తా యేఽన్యే కుమ్భినో దన్తినస్తేషాం భ్రమతో భ్రమాజ్జనితయా రుషా క్రోధేన। 'ప్రతిఘా రుట్క్రుధౌ స్త్రియౌ' ఇత్యమరః। అతిభీమా యే దన్తాస్తేషాం యోఽభిఘాత ఆఘాతస్తేన యద్వ్యసనం దుఃఖం దన్తజర్జరితత్వలక్షణం వహన్తి ప్రాప్నువన్తి। భ్రమాత్మకం జ్ఞానం దుఃఖావహం భవతీతి భావః॥

నిశాసు యత్ర ప్రతిబిమ్బితాని తారాకులాని స్ఫటికాలయేషు।

దృష్ట్వా రతాన్తచ్యుతతారహారముక్తాభ్రమం బిభ్రతి సిద్ధవధ్వః॥ ౪౩॥

నిశాస్వితి॥ యత్ర స్ఫటికాచలే స్ఫటికాలయేషు ప్రతిబిమ్బితాని తారాకులాని నక్షత్రకులాని నిశాసు దృష్ట్వా సిద్ధవధ్వః కింనరనార్యో రతాన్తే చ్యుతో భ్రష్టస్తారోఽత్యుచ్చైర్యో హారో ముక్తాహారః। 'తారోఽత్యుచ్చైస్త్రయస్త్రిషు' ఇత్యమరః। తస్య యా ముక్తా మౌక్తికాని తాసాం

భ్రమం బిభ్రతి। స్ఫటికాలయప్రతిబిమ్బితముక్తాసదృశనక్షత్రకులమభివీక్ష్య సురతాన్తకాలీనహారభ్రంశోన్ముక్తాఫలభ్రాన్తిమత్యః సిద్ధవధ్వో భవన్తీతి భావః॥

నభశ్చరీమణ్డనదర్పణశ్రీః సుధానిధిర్మూర్ధని యస్య తిష్ఠన్ ।

అనర్ఘ్యచూడామణితాముపైతి శైలాధినాథస్య శివాలయస్య॥ ౪౪॥

నభశ్వరీతి॥ నభసి చరతీతి నభశ్వరీ। ఆకాశచారిణీత్యర్థః। 'చరేష్టః ' ఇతి టప్రత్యయే టిత్త్వాత్ 'టిడ్ఢాణఞ్–' ఇతి ఙీప్। తథోక్తా మణ్డనస్య విలాసస్య యో దర్పణ ఆదర్శస్తస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్య తథోక్తః। అత్ర శ్రీశబ్దస్య రూఢత్వేన శోభేతి సంజ్ఞావాచకత్వాత్ 'సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ' ఇతి పుంవద్భావో న సుధానిధిశ్చన్ద్రో యస్య కైలాసస్య మూర్ధని శృఙ్గే తిష్ఠన్। శివాలయస్య శివాః కల్యాణకారిణ ఆలయా గృహా యత్ర తస్య। శైలానామధినాథస్య పత్యుర్హిమాలయస్యానర్ఘ్యో యశ్చూడామణిస్తత్తాముపైతి। హిమాలయశిఖరస్య కైలాసశిఖరాత్కించిదధికత్వమ్। యదా కైలాసమూర్ధని చన్ద్రస్తదా హిమాలయస్య మూర్ధ్నోఽధః కించిద్వర్తత ఇతి భావః॥

సమీయివాంసో రహసి స్మరార్తా రిరంసవో యత్ర సురాః ప్రియాభిః।

ఏకాకినోఽపి ప్రతిబిమ్బభాజో విభాన్తి భూయోభిరివాన్వితాః స్వైః॥ ౪౫॥

సమీయివాంస ఇతి॥ యత్ర సురాః స్మరార్తా అత ఏవ రిరంసవో రన్తుమిచ్ఛన్తః। రమతేః సన్నన్తాత్ 'సనాశంసభిక్ష ఉః' ఇత్యుప్రత్యయః। తథోక్తాః। అత ఏవ ప్రియాభిః సహైకాకినోఽపి ప్రత్యేకమేకసంఖ్యాకా అపి రహసి సమీయివాంసః ప్రాప్నువన్తో భూయోభిః స్వైర్దేహైరన్వితా ఇవ విభాన్తి। యతః ప్రతిబిమ్బభాజః। ప్రతిబిమ్బితవశాదేక ఏవానేకధా దృశ్యత ఇతి యుక్తమేవేతి భావః॥

దేవోఽపి గౌర్యా సహ చన్ద్రమౌలిర్యదృచ్ఛయా స్ఫాటికశైలశృఙ్గే।

శృఙ్గారచేష్టాభిరనారతాభిర్మనోహరాభిర్వ్యహరచ్చిరాయ॥ ౪౬॥

దేవోఽపీతి॥ చన్ద్రమౌలిర్దేవోఽపి హరోఽపి స్ఫాటికశైలః కైలాసస్తస్య శృఙ్గే। శిఖరే। 'శృఙ్గం ప్రభుత్వే శిఖరే' ఇతి మేదినీ। గౌర్యా పార్వత్యా సహ యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా। యథాకామమిత్యర్థః। మనోహరాభిరత ఏవానారతాభిర్నిరన్తరం భవన్తీభిః శృఙ్గారచేష్టాభిశ్చిరాయ వ్యహరద్విజహార॥

దేవస్య తస్య స్మరసూదనస్య హస్తం సమాలిఙ్గ్య సువిభ్రమశ్రీః।

సా నన్దినా వేత్రభృతోపదిష్టమార్గా పురోగేణ కలం చచాల॥ ౪౭॥

దేవస్యేతి॥ సువిభ్రమశ్రీః శోభనా విభ్రమస్య విలాసస్య శ్రీర్యస్యాః సా పార్వతీ। స్మరసూదనస్య స్మరవినాశకస్య తస్య దేవస్య హరస్య హస్తం సమాలిఙ్గ్య। అవలమ్బ్యేత్యర్థః। వేత్రభృతా యష్టిధారకేణ తథా పురోగేణాగ్రగామినా నన్దినా గణేనోపదిష్టమార్గతో గమనం విధేయమితి ప్రదర్శితమార్గా సతీ కలం మధురం యథా తథా చచాల। మన్థరాం గతిమకార్షీదిత్యర్థః॥

చలచ్ఛిఖాగ్రో వికటాఙ్గభఙ్గః సుదన్తురః శుక్లసుతీక్ష్ణతుణ్డః।

భ్రువోపదిష్టః స తు శంకరేణ తస్యా వినోదాయ ననర్త భృఙ్గీ॥ ౪౮॥

చలదితి। చలన్తి శిఖాగ్రాణి చూడాగ్రాణి యస్య। 'శిఖా శాఖా బర్హిచూడాలాఙ్గలిక్యప్రమాత్రకే। చూడామాత్రే శిఖాయాం చ జ్వాలాయాం ప్రపదేఽపి చ॥' ఇతి మేదినీ। తథా వికటాః కరాలా అఙ్గభఙ్గా నృత్యచేష్టావిశేషా యస్య। 'వికటో వజ్రవారాహ్యం త్రిషు రుచిరకాలయోః' ఇతి మేదినీ। తథా సుదన్తర ఉన్నతః। 'దన్తురస్తున్నతే త్రిషు' ఇతి మేదినీ। 'దన్త ఉన్నత ఉరచ్' ఇత్యురచ్ప్రత్యయః। శుక్లం శుభ్రం సుతీక్ష్ణం సుతరాం తిగ్మం తుణ్డం ముఖం యస్య। ఏతాదృశః స ప్రసిద్ధో భృఙ్గీ గణవిశేషస్తు। తస్యా భవాన్యా వినోదాయానన్దాయ శంకరేణ భ్రువోపదిష్టః ప్రేరితః సన్ననర్త॥

కణ్ఠస్థలీలోలకపాలమాలా దంష్ట్రాకరాలాననమభ్యనృత్యత్।

ప్రీతేన తేన ప్రభుణా నియుక్తా కాలీ కలత్రస్య ముదే ప్రియస్య॥ ౪౯॥

కణ్ఠస్థలీతి॥ కణ్ఠస్య స్థల్యాం లోలా కపాలానాం నృకపాలానాం మాలా యస్యాః। తథా దంష్ట్రాభిః కరాలం భయానకమాననం బిభ్రతీ కాలీ కాలికా। 'కాలీ తు కాలికా క్షీరకీటేషు

పరికీర్తితా' ఇతి మేదినీ। ప్రియస్య కలత్రస్య పార్వత్యా ముదే ప్రీత్యై తేన ప్రభుణా హరేణ ప్రీతేన సతా నియుక్తా ప్రేరితా సతీ। అభ్యనృత్యన్ననర్త। నృత్యతేర్ద్వైవాదికాత్కర్తరి లఙ్॥

భయంకరౌ తౌ వికటం నదన్తౌ విలోక్య బాలా భయవిహ్వలాఙ్గీ।

సరాగముత్సఙ్గమనఙ్గశత్రోర్గాఢం ప్రసహ్య స్వయమాలిలిఙ్గ॥ ౫౦॥

భయంకరావితి॥ వికటం కరాలం యథా తథా నదన్తౌ శబ్దాయమానౌ అత ఏవ భయంకరౌ తౌ కాలీభృఙ్గిణౌ విలోక్య భయేన విహ్వలమఙ్గం యస్యాః సా బాలా పార్వతీ ప్రసహ్య బలాత్కారేణ స్వయమాత్మనైవానఙ్గశత్రోర్హరస్యోత్సఙ్గ సరాగం సానురాగం యథా తథా। 'సరఙ్గమ్' ఇతి పాఠే భావే నలోపశ్చిన్త్యః। గాఢమాలిలిఙ్గ। అన్యోఽపి భీతః సన్కంచిదాలిఙ్గతి తద్వదితి భావః॥

ఉత్తుఙ్గపీనస్తనపిణ్డపీడం ససంభ్రమం తత్పరిరమ్భమీశః।

ప్రపద్య సద్యః పులకోపగూఢః స్మరేణ రూఢప్రమదో మమాద॥ ౫౧॥

ఉత్తుఙ్గేతి॥ ఈశో హరో రూఢోపర్యారూఢా ప్రమదా పార్వతీ యస్యాత ఏవోత్తుఙ్గముచ్చైః పీనం పుష్టం యత్స్తనపిణ్డమ్। ఉభయోరతిస్థూలతయా పరస్పరసంయుక్తత్వాత్పిణ్డీభూతమితి భావః। తేన కృత్వా పీడా యత్ర। తథా ససంభ్రమం సభయం తస్యాస్తత్కర్తృకం పరిరమ్భమాశ్లేషం ప్రపద్య ప్రాప్య స్మరేణ కామేన హేతునా సద్యః సహసా పులకైరుపగూఢః సన్మమాద మత్తో బభూవ॥

ఇతి గిరితనుజావిలాసలీలావివిధవిభఙ్గిభిరేష తోషితః సన్।

అమృతకరశిరోమణిర్గిరీన్ద్రే కృతవసతిర్వశిభిర్గణైర్ననన్ద॥ ౫౨॥

ఇతీతి॥ గిరీన్ద్రే కైలాసే కృతా వసతిర్యేన తథామృతకరశ్చన్ద్రః శిరసి మణిరివ యస్య స ఏష హర ఇత్యేవంభూతైర్గిరితనుజాయాః పార్వత్యాః సంబన్ధినీ యా విలాసలీలా సకామచేష్టాక్రీడా తస్యా వివిధా నానావిధా యా విభఙ్గ్యో రచనాస్తాభిస్తోషితః ప్రీతః సన్। వశిభిః స్వవశంగతైర్గణైర్నన్దిప్రభృతిభిః సహ ననన్ద జహర్ష। తేషాం హర్షోఽనయోరలౌకికక్రీడాదర్శనాదితి భావోఽనుసంధేయః। పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ —'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి తల్లక్షణాత్॥

ఇతి శ్రీపర్వణీకరోపనామకశ్రీలక్ష్మణభట్టాత్మజసతీగర్భసంభవశ్రీసీతారామ-
కవివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః
శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే
కైలాసగమనో నామ నవమః సర్గః॥

దశమః సర్గః।

ఆససాద సునాసీరం సదసి త్రిదశైః సహ।
ఏష త్రైయమ్బకం తీవ్రం వహన్వహ్నిర్మహన్మహః॥ ౧॥

ఆససాదేతి॥ ఏష వహ్నిః। తీవ్రం దుఃసహం మహత్త్రైయమ్బకం శైవమ్। త్ర్యమ్బకశబ్దాత్ ఇదమర్థకేణి 'న య్వాభ్యామ్' ఇత్యైజాదేశః।మహో వీర్యం వహన్। త్రిదశైర్దేవైః సహ సదసి సభాయాం స్థితం సునాసీరం మహేన్ద్రమాససాద ప్రాప। 'వృద్ధశ్రవాః సునాసీరః' ఇత్యమరః॥

సహస్రేణ దృశామీశః కుత్సితాఙ్గం చ సాదరమ్।
దుర్దర్శనం దదర్శాగ్నిం ధూమ్రధూమితమణ్డలమ్॥ ౨॥

సహేతి॥ కుత్సితాఙ్గమత ఏవ దుర్దర్శనం ధూమ్రం ధూమ్రవర్ణం ధూమితం సంజాతధూమమ్। తారకాదిత్వాదితచ్। మణ్డలం యస్య తమగ్నిమీశో మహేన్ద్రో దృశాం సహస్రేణ సాదరం యథా తథా దదర్శ దృష్టవాన్॥

దృష్ట్వా తథావిధం వహ్నిమిన్ద్రః క్షుబ్ధేన చేతసా।
వ్యచిన్తయచ్చిరం కించిత్కన్దర్పద్వేషిరోషజమ్॥ ౩॥

దృష్ట్వేతి॥ ఇన్ద్రో వహ్నిం తథావిధం దృష్ట్వా క్షుబ్ధేన సంచలితేన చేతసా కన్దర్పద్వేషిణో హరస్య రోషాజ్జాతం కించిదపరాధలక్షణం చిరం వ్యచిన్తయత్॥

స విలక్ష్యముఖైర్దేవైర్వీక్ష్యమాణః క్షణం క్షణమ్।
ఉపావిశత్సురేన్ద్రేణాదిష్టం సాదరమాసనమ్॥ ౪॥

స ఇతి॥ సోఽగ్నిర్విలక్ష్యముఖైర్మ్లానముఖైర్దేవైః క్షణం క్షణం ప్రతిక్షణం వీక్ష్యమాణో దృశ్యమానః సన్। సురేన్ద్రేణ సాదరమాదిష్టమాసనముపావిశత్॥

హవ్యవాహ త్వయాసాది దుర్దశేయం దశా కుతః।
ఇతి పృష్టః సురేన్ద్రేణ స నిఃశ్వస్య వచోఽవదత్॥ ౫॥

హవ్యవాహేతి॥ సోఽగ్నిః। హే హవ్యవాహ, త్వయా దుర్దశేయం దశావస్థా కుతో హేతోరాసాది ప్రాపీతి సురేన్ద్రేణ పృష్టః సన్నిఃశ్వస్య నిఃశ్వాసం కృత్వా వచో వక్ష్యమాణమవదత్॥

అథ యుగ్మేనాహ—

అనతిక్రమణీయాత్తే శాసనాత్సురనాయక।
పారావతం వపుః ప్రాప్య వేపమానోఽతిసాధ్వసాత్॥ ౬॥

అభిగౌరి రతాసక్తం జగామాహం మహేశ్వరమ్।

కాలస్యేవ స్మరారాతేః స్వం రూపమహమాసదమ్॥ ౭॥

అనతీతి॥ అభిగౌరీతి॥ హే సురనాయక, అహం పారావతం కపోతం వపుః ప్రాప్యానతిక్రమణీయాదనుల్లఙ్ఘనీయాత్తే తవ శాసనాద్ధేతోరభిగౌరి గౌర్యామిత్యభిగౌరి। 'అవ్యయం విభక్తి-'ఇత్యాదినా విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। రతాసక్తం మహేశ్వరం జగామ ప్రాప। జగామేతి లిట ఉత్తమపురుషైకవచనమ్। అథ చాతిసాధ్వసాద్వేపమానః కమ్పమానోఽహం కాలస్యేవ। తద్వద్భయానకస్యేత్యర్థః। స్మరారాతేర్హరస్య। పుర ఇతి శేషః। స్వం రూపమాగ్నేయంస్వరూపమాసదం ప్రాపమ్। లఙ ఉత్తమపురుషైకవచనమ్॥

దృష్ట్వా ఛద్మవిహఙ్గం మాం సుజ్ఞో విజ్ఞాయ జమ్భభిత్।

జ్వలద్భాలానలే హోతుం కోపనో మామమన్యత॥ ౮॥

దృష్టేతి॥ హే జమ్భభిదిన్ద్ర, సుజ్ఞో హరో మాం దృష్ట్వా। అథ చ ఛద్మనా విహఙ్గం విజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా। దర్శనమాత్రాదేవ తు కాపట్యానవగమ ఏవ కింతు విలమ్బోపస్థితతయా। అతో జ్ఞానదర్శనయోర్భిన్నకాలీనత్వాత్పృథగ్వ్యపదేశః। అతో ల్యబ్వ్యయస్య మననక్రియాపేక్షయా పూర్వత్వేనాన్వయః। కోపనః క్రోధనః సన్। 'కుధమణ్డార్థేభ్యశ్చ' ఇతి యుచ్। మాం జ్వలతి భాలస్థేఽనలేఽగ్నౌ హోతుం దగ్ధుమమన్యత మేనే। మననమత్ర విచారణం తద్భవనఫలకమితి। అహమేనమగ్నౌ ధక్ష్యామీతి విచచారేత్యర్థః॥

వచోభిర్మధురైః సార్థైర్వినమ్రేణ మయా స్తుతః।

ప్రీతిమానభవద్దేవః స్తోత్రం కస్య న తుష్టయే॥ ౯॥

వచోభిరితి॥ మయా వినమ్రేణ సతా సార్థైః సాభిప్రాయార్థైరత ఏవ మధురైర్మనోహరైర్వచోభిః కరణైః। స్తుత ఈడితో దేవో హరః ప్రీతిమానభవత్। మదుపరి ప్రససాదేత్యర్థః। తథాహి। స్తోత్రం స్తుతిః। 'స్తవః స్తోత్రం స్తుతిర్నుతిః' ఇత్యమరః। కస్య తుష్టయే సంతోషాయ న భవతి। అపి తు సర్వస్యాపీత్యర్థః। అత్ర సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః॥

శరణ్యః సకలత్రాతా మామత్రాయత శంకరః।

క్రోధాగ్నేర్జ్వలితో గ్రాసాత్రాసతో దుర్నివారతః॥౧౦॥

శరణ్య ఇతి॥ శరణ్యః శరణే సాధుః। 'తత్ర సాధుః' ఇతి యత్ప్రత్యయః। అత ఏవ సకలత్రాతా సర్వేషాం రక్షితా। ఏవంభూతః శంకరో హరో జ్వలతో దీప్యమానస్య దుర్నివారతో దుఃఖేన నివారయితుం శక్యస్య క్రోధాగ్నేః క్రోధాగ్నికర్తృకాద్గ్రాసాద్యస్త్రాసో భయం తస్మాన్మామత్రాయత రరక్ష। 'త్రైజ్ పాలనే' లజ్॥

పరిహృత్య పరీరమ్భరభసం దుహితుర్గిరేః।
కామకేలిరసోత్సేకాద్వ్రీడయా విరరామ సః॥ ౧౧॥

పరిహృత్యేతి॥ స హరో గిరేర్దుహితుః పార్వత్యాః సంబన్ధినం పరీరమ్భరభసం పరిహృత్యోత్సృజ్య వ్రీడయా హేతుభూతయా కామస్య కేలే రసస్యోత్సేకాన్మానసస్యాసక్తేర్విరరామ విరతోఽభూత్। 'వ్యాజపరిభ్యో రమః' ఇతి పరస్మైపదమ్॥

రఙ్గభఙ్గచ్యుతం రేతస్తదామోఘం సుదుర్వహమ్।
త్రిజగద్దాహకం సద్యో మద్విగ్రహమధి న్యధాత్॥౧౨॥

రఙ్గేతి॥ తదా స హరో రఙ్గస్య కామకేలేర్భఙ్గాదన్తరాయాత్। అస్య హేతోః క్రోధాభివ్యఞ్జకత్వే న దోషః। చ్యుతం పతితమమోఘం సఫలం త్రిజగద్దాహకమత ఏవ సుదుర్వహం సుతరాం దుఃఖేన వోఢుం శక్యం రేతః శుక్రం మద్విగ్రహమధి। మమ శరీర ఇత్యర్థః। సద్యో న్యధాత్। 'అధిమద్విగ్రహమ్' ఇతి వక్తవ్యే మద్విగ్రహమధీత్యుక్తం మహాకవిప్రయోగాన్న దోషాయ॥

దుర్విషహ్యేణ తేనాహం తేజసా దహనాత్మనా।
నిర్దగ్ధమాత్మనో దేహం దుర్వహం వోఢుమక్షమః॥ ౧౩॥

దుర్విషహ్యేణేతి॥ దహనాత్మనాగ్నిరూపేణాత ఏవ దుర్విషహ్యేణ దుఃఖేన వోఢుం శక్యేన। 'శకిసహోశ్చ' ఇతి యత్। తేన తేజసా వీర్యేణ నిర్దగ్ధమత ఏవ దుర్వహమాత్మనో దేహం వోఢుమహమక్షమోఽస్మి । యథాహం క్షమః స్యాం తథైవ స్వయాశు విధేయమితి వ్యజ్యతే॥

రౌద్రేణ దహ్యమానస్య మహసాతిమహీయసా।
మమ ప్రాణపరిత్రాణప్రగుణో భవ వాసవ॥ ౧౪॥

రౌద్రేణేతి॥ హే వాసవ ఇన్ద్ర, అతిమహీయసాం రౌద్రేణ శాంభవేన మహసా తేజసా దహ్యమానస్య మమ ప్రాణానాం పరిత్రాణేన ప్రగుణో విఖ్యాతో భవ। మమ ప్రాణత్రాణే భవతో మహద్యశో భవిష్యతీతి భావః ॥

ఇతి శ్రుత్వా వచో వహ్నేః పరితాపోపశాన్తయే।
హేతుం విచిన్తయామాస మనసా విబుధేశ్వరః॥ ౧౫॥

ఇతీతి॥ విబుధానామీశ్వరో మహేన్ద్రో వహ్నేరిత్యేవంభూతం వచః శ్రుత్వా పరితాపస్యోపశాన్తయే। అర్థాత్తస్యైవేత్యర్థః। మనసా హేతుం నిదానం విచిన్తయామాస। కేనోపాయేనాస్య తాపోపశాన్తిర్భవేదితి విచారయామాసేత్యర్థః॥

తేజోదగ్ధాని గాత్రాణి పాణినాస్య పరామృశన్।
కించిత్కృపీటయోనిం తం దివస్పతిరభాషత ॥ ౧౬ ॥

తేజ ఇతి॥ దివస్పతిరిన్ద్రస్తం కృపీటయోనిమగ్నిం కర్మభూతం తేజసా శాంభవేన ధామ్నా దగ్ధాని ప్లుష్టాన్యస్యాగ్నేర్గాత్రాణి పాణినా పరామృశన్స్పృశన్సన్। కించిద్వక్ష్య-మాణమభాషతోవాచ। భాషతేర్ద్వికర్మకత్వం హి బ్రూఞర్థనిబద్ధత్వాత్। 'అర్థ నిబన్ధనేయం సంజ్ఞా' ఇతి వార్తికాత్। 'కృపీటయోనిర్జ్వలనః' ఇత్యమరః। 'శతమన్యుర్ది- వస్పతిః' ఇతి చ॥

అథేన్ద్రోఽగ్నిం సప్తభిః స్తౌతి—

ప్రీతః స్వాహాస్వధాహన్తకారైః ప్రీణయసే స్వయమ్।

దేవాన్పితౄన్మనుష్యాంస్త్వమేకస్తేషాం ముఖం యతః॥౧౭॥

ప్రీత ఇతి॥ భో అగ్నే, త్వం ప్రీతః సన్। స్వాహాకారః స్వధాకారో హన్తకార ఏతైః శబ్దైః కృత్వా హోతృభిః ప్రక్షిప్తేన। హవిషేతి శేషః। దేవానిన్ద్రాదీన్పితౄన్మనుష్యాంశ్చ స్వయం ప్రీణయసే ప్రసాదయసి। కథమేతాన్ప్రసాదయామీత్యాహ—యత ఏక ఏవ త్వం తేషాం దేవాదీనాం ముఖమసి॥

త్వయి జుహ్వతి హోతారో హవీంషి ధ్వస్తకల్మషాః।

భుఞ్జన్తి స్వర్గమేకస్త్వం స్వర్గప్రాప్తౌ హి కారణమ్॥౧౮॥

త్వయీతి॥ హోతారో హవీంషి త్వయి జుహ్వతి। అత ఏవ ధ్వస్తకల్మషాః ప్రస్తపాపాః సన్తః స్వర్గం భుఞ్జన్తి। హి యతస్త్వమేక ఏవ స్వర్గప్రాప్తౌ కారణమ్। 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత' ఇత్యాదిశ్రుత్యుక్తయాగఫలస్వర్గప్రాప్తౌ యాగస్య త్వదాయత్తతయా కారణత్వోక్తేరితి భావః॥

హవీంషి మన్త్రపూతాని హుతాశ త్వయి జుహ్వతః।

తపస్వినస్తపఃసిద్ధిం యాన్తి త్వం తపసాం ప్రభుః॥౧౯॥

హవీంషీతి॥ భో హుతాశ, తపస్వినో మన్త్రపూతాని హవీంషి త్వయి జుహ్వతః సన్తః। 'నాభ్యస్తాచ్ఛతుః' ఇతి నుమ్నిషేధః। తపఃసిద్ధిం యాన్తి ప్రాప్నువన్తి। యతస్త్వం తపసాం ప్రభుః॥

నిధత్సే హుతమర్కాయ స పర్జన్యోఽభివర్షతి।

తతోఽన్నాని ప్రజాస్తేభ్యస్తేనాసి జగతః పితా॥౨౦॥

నిధత్స ఇతి॥ భో అగ్నే, త్వమర్కాయ దేవాన్తఃపాతినే సూర్యాయ హుతం హవిర్నిధత్సే నిధానరూపతయా దదాసి। అతః సోఽర్కః పర్జన్యః సన్నభివర్షతి। తతో వర్షణాదన్నాన్యుత్పద్యన్తే। తేభ్యోఽన్నేభ్యః ప్రజా జాయన్తే। తేన కారణేన జగతః పితాసి। పాతీతి పితేతి వ్యుత్పత్త్యా సాధారణరక్షకస్యాపి పితృత్వమ్, న కేవలం జనకస్యైవేతి భావః। అత ఏవోక్తం నీతౌ—'అన్నదాతా భయత్రాతా యశ్చ కన్యాం ప్రయచ్ఛతి। జనితా చోపనేతా చ పఞ్చైతే పితరః స్మృతాః॥' ఇతి॥

అన్తశ్చరోఽసి భూతానాం తాని త్వత్తో భవన్తి చ।

తతో జీవితభూతస్త్వం జగతః ప్రాణదోఽసి చ॥౨౧॥

అన్తరితి॥ భో అగ్నే, త్వం భూతానాం ప్రాణినామన్తశ్చరోఽన్తర్వ్యాప్యసి। తాని భూతాని చ త్వత్తో భవన్త్యుత్పద్యన్తే। తత ఉభయకారణతస్త్వం జీవితాని ప్రాణితాని భూతాని యేన తథోక్తో జగతః ప్రాణదశ్చాసి। అగ్నేరన్తరాధేయతయైవ ప్రాణినాం జీవనమతో జీవితభూతత్వమ్। అగ్నేరేవ జగదుత్పాదకతయా ప్రాణదత్వం చార్థాత్సిద్ధమ్। ఉత్తరవాక్యద్వయస్య పూర్వవాక్యద్వయాన్తర్గతత్వాత్పృథక్త్వేన గ్రహణం వ్యర్థమితి చేన్న। అన్తర్వ్యాపిత్వజీవితభూతత్వయోః సాహచర్యప్రయుక్తం న సామానాధికరణ్యమ్। యస్య యత్ర యత్రాన్తర్వ్యాపిత్వం తస్య తత్ర తత్ర జీవితభూతత్వమితి నియమాభావాత్। న చ వహ్నిసంబన్ధావచ్ఛిన్నత్వేన తయోః సామానాధికరణ్యమితి వాచ్యమ్। వహ్నిసంబన్ధా-వచ్ఛిన్నత్వమన్తర్వ్యాప్తే తప్తాయఃపిణ్డే, న తత్ర జీవితభూతత్వమ్। అతో వహ్నిసంబన్ధావచ్ఛిన్నత్వేనాపి సమానాధికరణతానియమః కర్తుం న శక్యతే। ఉత్పాదకత్వప్రాణ- దత్వయోః సాహచర్యనియమాభావాత్। కులాలస్య సత్యప్యుత్పాదకత్వే ప్రాణదత్వం నాస్తి। ఘటముత్పాదయతోఽపి కులాలస్య న జీవనదాతృత్వశక్తిరిత్యలం వివాదేన। అతిగహనోఽయం వివాదః। 'జగతః' ఇతి షష్ఠీ ప్రాణాన్వయాన్నతు దానాన్వయాత్। అన్యథా 'కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమ్' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ప్రసజ్యేతేతి। నను జగత ఇత్యస్య ప్రాణాన్వయే కేవలసంబన్ధవాచకత్వేన తస్య నిత్యసంప్రదాతవివక్షా కేన నిరాస్యతే। ఏవం చ సంప్రాదానాన్తరం మృగ్యం స్యాత్। అథవా జగత్సంబన్ధినాం ప్రాణానాం దానం జగత్సంప్రదానకమేవేత్యర్థాత్సంప్రదానసిద్ధిః॥

జగతః సకలస్యాస్య త్వమేకోఽస్యుపకారకృత్।

కార్యోపపాదనే తత్ర త్వత్తోఽన్యః కః ప్రగల్భతే॥౨౨॥

జగత ఇతి॥ భో అగ్నే, త్వమేక ఏవాస్య సకలస్య జగత ఉపకారకృద్ధితకృదసి। అత ఏవాస్మాకం తత్ర కార్యోపపాదనే త్వత్తోఽన్యః।'అన్యారాత్–' ఇతి పఞ్చమీ। కః ప్రగల్భతే సమర్థో భవేత్। న కోఽపీత్యర్థః॥

అమీషాం సురసంఘానాం త్వమేకోఽర్థసమర్థనే।

విపత్తిరపి సంశ్లాఘ్యోపకారవ్రతినోఽనల॥౨౩॥

అమీషామితి॥ భో అనల, అభీషాం సురసంఘానాం దేవసమూహానామస్మదాదీనామర్థసమర్థనే కార్యసాధనే విషయే త్వమేక ఏవ సమర్థోఽసి। ఏవంవిధోఽప్యహం విపన్నః కిం కరోమీత్యాహ—విపత్తిరితి। ఉపకారేషు పరహితేషు వ్రతినో నియమవతః పురుషస్య విపత్తిరపి సమ్యక్శ్లాఘ్యా భవతి। అతో విపన్నోఽపి స్తూయస ఇతి భావః॥

సంప్రత్యుపాయముపదిశతి—

దేవీ భాగీరథీ పూర్వం భక్త్యాస్మాభిః ప్రతోషితా।

నిమజ్జతస్తవోదీర్ణం తాపం నిర్వాపయిష్యతి॥౨౪॥

దేవీతి॥ పూర్వమస్మాభిర్భక్త్యా ప్రతోషితా భాగీరథీ దేవీ నిమజ్జతః స్నానం కుర్వతస్తవోదీర్ణమత్యుల్బణం తాపం నిర్వాపయిష్యతి। ప్రశామయిష్యతీత్యర్థః॥

గఙ్గాం తద్గచ్ఛ మా కార్షీర్విలమ్బం హవ్యవాహన।

కార్యేష్వవశ్యకార్యేషు సిద్ధయే క్షిప్రకారితా॥౨౫॥

గఙ్గామితి॥ భో హవ్యవాహన, తత్తస్మాద్గఙ్గాం దేవీం గచ్ఛ యాహి। విలమ్బం మా కార్షీర్మా కురు। 'న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమనిషేధః। తథాహి। అవశ్యకార్యేష్వవశ్య- కర్తవ్యేషు కార్యేషు సిద్ధయే క్షిప్రకారితానలసత్వమ్। ఉచితేతి శేషః। తస్మాత్త్వయా శీఘ్రమేవ గన్తవ్యమితి భావః॥

నను శక్తేనాపి మయా దుర్వాహ్యం శైవం తేజో గఙ్గా కథం ధరిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ—

శంభోరమ్బోమయీ మూర్తిః సైవ దేవీ సురాపగా।

త్వత్తః స్మరద్విషో వీజం దుర్ధరం ధారయిష్యతి॥ ౨౬॥

శంభోరితి॥ భో అగ్నే, శంభోరమ్బోమయీ జలమయీ మూర్తిర్దేవీ సా సురాపగైవ గఙ్గైవ దుర్ధరం స్మరద్విషో హరస్య బీజం తేజస్త్వత్త ఆదాయ ధారయిష్యతి। ధరిష్యతీత్య- ర్థః। 'శుకం తేజోరేతసీ చ బీజవీర్యేన్ద్రియాణి చ' ఇత్యమరః॥

ఇత్యుదీర్య సునాసీరో విరరామ స చానలః।

తద్విసృష్టస్తమాపృచ్ఛ్య ప్రతస్థే స్వర్ధునీమభి॥౨౭॥

ఇతీతి॥ ఇత్యేవంభూతముదీర్యోక్త్వా సునాసీర ఇన్ద్రో విరరామ। తూష్ణీం తస్థావిత్యర్థః। విరరామేతి 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః' ఇతి పరస్మైపదమ్। 'వృద్ధశ్రవాః సునాసీర' ఇత్యమరః। సోఽనలశ్చాగ్నిస్తు తద్విసృష్టస్తేన సునాసీరేణ విసృష్టస్త్యక్తః। గన్తుమనుమత ఇత్యర్థః। తాదృశః సన్। తమిన్ద్రమాపృచ్ఛయాహం గచ్ఛామీత్యాజ్ఞామాదాయ స్వర్ధునీం గఙ్గామభి ప్రతస్థే ప్రస్థితవాన్॥

హిరణ్యరేతసా తేన దేవీ స్వర్గతరఙ్గిణీ।

తీర్థాధ్వనా ప్రపేదే సా నిఃశేషక్లేశనాశినీ ॥౨౮॥

హిరణ్యేతి॥ తేన ప్రస్థితేన తీర్థాధ్వనావగాహితమార్గేణ హిరణ్యరేతసా వహ్నినా నిఃశేషక్లేశనాశినీ నిఃశేషా యే క్లేశాః పఞ్చ క్లేశాస్తేషాం నాశినీ। ముక్తి- దాయినీత్యర్థః। సా ప్రసిద్ధా స్వర్గతరఙ్గిణీ స్వర్ణదీ దేవీ ప్రపేదే ప్రాప్తా। కర్మణి లిట్॥

అథ త్రిభిస్తామేవ విశినష్టి—

స్వర్గారోహణనిఃశ్రేణిర్మోక్షమార్గాధిదేవతా।

ఉదారదురితోద్ధారహారిణీ దుర్గతారిణీ॥౨౯॥

స్వర్గేతి॥ స్వర్గే యదారోహణం తస్య నిఃశ్రేణిః సోపానపఙ్క్తిః। అస్యాం స్నానమాత్రేణైవ స్వర్గమారోహన్తీత్యర్థః। పునశ్చ మోక్షమార్గస్య ముక్తిపథస్యాధిదేవతా। యాం ప్రసాద్య ముక్తిమాప్నువన్తీత్యర్థః। పునశ్చోదారాణాముచ్చైస్తరాణాం దురితానాం పాపానాముద్ధారస్య సమూహస్య హారిణీ। వినాశినీత్యర్థః। పునశ్చ తరన్త్యనయా సా తారిణీ। దుర్గస్య సంసారరూపస్య తారిణీ। సంసారార్ణవమనయా తరన్తీత్యర్థః। తారిణీతి ణిజన్తాత్తరతేః 'కరణాధికరణయోశ్చ' ఇతి కరణే ల్యుట్। తతః 'టిడ్ఢా–'ఇతి జీప్। 'తారిణీ' ఇతి పాఠే తారయతి లోకాన్సా తారిణీ। దుర్గాత్తారిణీ। అత్ర ణినౌ కృతే 'ఋన్నేభ్యః–'ఇతి జీప్।

మహేశ్వరజటాజూటవాసినీ పాపనాశినీ।

సరాగాన్వయనిర్వాణకారిణీ ధర్మధారిణీ॥౩౦॥

మహేశ్వరేతి॥ పునశ్చ మహేశ్వరస్య జటాజూటే వాసినీ వాసవతీ పునశ్చ పాపనాశినీ। అత్రాపి తారిణీవత్ప్రత్యయవ్యవస్థా। పునశ్చ సరాగస్య విషయలీప్సోరన్వయస్య వంశస్యాపి నిర్వాణకారిణీ మోక్షకారిణీ। కిం పునర్విముక్తానామిత్యర్థః। ధర్మం ధారయతీతి ధర్మధారిణీ। ఆత్మసంబన్ధేన జన్తూన్ధర్మవతః కుర్వన్తీత్యర్థః॥

విష్ణుపాదోదకోద్భూతా బ్రహ్మలోకాదుపాగతా।

త్రిభిః స్రోతోభిరశ్రాన్తం పునానా భువనత్రయమ్॥౩౧॥

విష్ణ్వితి॥ పునశ్చ విష్ణుపాదోదకాదుద్భూతోత్పన్నా। విష్ణుపాదోదకమేవాస్యా జన్మహేతురిత్యర్థః। విష్ణుపాదోదకమేవోద్భూతం ప్రాదుర్భూతం రూపం యస్యాః సేతి వా। పునశ్చ బ్రహ్మలోకాదుపాగతేహాగతా। పునశ్చ త్రిభిః స్రోతోభిః ప్రవాహైర్భువనత్రయం స్వర్గమృత్యుపాతాలలక్షణమశ్రాన్తం నిష్పరిశ్రమం యథా భవతి తథా పునానా। పవిత్రీకుర్వా- ణేత్యర్థః। అత ఏవ త్రిస్రోతా ఇతి నామ దధతీత్యర్థః। 'పూఙ్ పవనే'। శానచ్ ఆప్రత్యయశ్చ॥

జాతవేదసమాయాన్తమూర్మిహస్తైః సముత్థితైః।
ఆజుహావార్థసిద్ధ్యై తం సుప్రసాదధరేవ సా॥32॥

జాతవేదసమితి॥ సుతరామతిశయితో యః ప్రసాదస్తస్య ధరా ధారిణీ సా గఙ్గా ఆయాన్తమాగచ్ఛన్తం తం జాతవేదసమగ్నిమర్థసిద్ధ్యా అర్థసిద్ధిం కర్తుం సముత్థితై-రుచ్ఛలితైరూర్మయ ఏవ హస్తాస్తైః కృత్వా, ఆజుహావేవ। అన్యోఽపి హస్తసంకేతేన కంచిదాహ్వాయతి। పునః పునరూర్మిసముత్థానం తత్కర్తృకమాహ్వానమివేత్యుత్ప్రేక్షా। ఆఙ్-పూర్వాద్ధ్వయతేః కర్తరి లిట్॥

సంమిలద్భిర్మరాలైః సా కలం కూజద్భిరున్మదైః।
దదే శ్రేయాంసి దుఃఖాని నిహన్మీతి తమభ్యధాత్॥33॥

సంమిలద్భిరితి॥ సంమిలద్భిః సమ్యఙ్మిలన్త్యేకీభవన్తీతి తథోక్తైః। తథోన్మదైరున్మత్తైరత ఏవ కలం మధురం యథా భవతి తథా కూజద్భిః శబ్దాయమానైర్మ- రాలైర్హంసైర్యుక్తా సా దేవీ గఙ్గా తమగ్నిమిత్యభ్యధాదువాచ। కిమితి తత్। భో అగ్నే, తుభ్యం శ్రేయాంసి దదే। దుఃఖాని నిహన్మి। ఆత్మశక్త్యాభిధానే జలరూపతయాఽ- శక్తాపి స్వకీయతీరగతహంసనినాదేన వదతి స్మేతి భావః॥

కల్లోలైరుద్గతైరర్వాచీనం తటమభిద్రుతైః।
ప్రీతేవ తమభీయాయ స్వర్ధునీ జాతవేదసమ్॥34॥

కల్లోలైరితి॥ స్వర్ధునీ గఙ్గా ప్రీతా సతీ। ఉద్గతైరానన్దాదుద్వేలైరత ఏవార్వాచీనమర్వాగ్భవం తటమభిద్రుతైః పలాయితైః కల్లోలైః కృత్వా తం జాతవేదసమభీయాయేవ సంముఖీబభూవేవ॥

అథాభ్యుపేతస్తాపార్తో నిమమజ్జానలః కిల।
విపదా పరిభూతాః కిం వ్యవస్యన్తి విలమ్బితుమ్॥35॥

అథేతి॥ అథానన్తరం తాపేన హరతేజోజన్మనార్తః పీడితోఽత ఏవాభ్యుపేతః సంముఖముపగతోఽనలోఽగ్నిః। కిలేతి ప్రసిద్ధౌ। నిమమజ్జ నిమగ్నోఽభూత్। నను ఝటిత్యేవ కిం మగ్న ఇత్యర్థాన్తరం న్యస్యతి—విపదాపదా పరిభూతా జితాః పురుషా విలమ్బితుమాపత్ప్రతీకారవిలమ్బభవిష్ణుతాం సోఢుం కిం వ్యవస్యన్త్యుద్యుఞ్జతే। అపి తు నేత్యర్థః। 'ప్రతీక్షతే జాతు న కాలమార్తిః' ఇతి న్యాయాదితి భావః॥

గఙ్గావారిణి కల్యాణకారిణి శ్రమహారిణి।

స మగ్నో నిర్వృతిం ప్రాప పుణ్యభారిణి వారిణి॥౩౬॥

గఙ్గేతి॥ సోఽగ్నిః కల్యాణకారిణ్యనేకమఙ్గలవిధాయిని శ్రమహారిణి పరిశ్రమహారకే। పుణ్యం భారయతి జనైః సంగ్రాహయతి తస్మిన్పుణ్యభారిణి। యేన జనాః పుణ్యభారవన్తో భవన్తీతి భావః। తారిణి భవార్ణవతారిణి గఙ్గావారిణి గాఙ్గేయజలే మగ్నః స్నాతః సన్ నిర్వృతిం సుఖం ప్రాప। తాపార్తానాం వారిణి మజ్జనమేవ సుఖైకహేతురితి భావః॥

తత్ర మాహేశ్వరం ధామ సంచక్రామ హవిర్భుజః।

గఙ్గాయాముత్తరంగాయామన్తస్తాపవిపద్ధృతి॥౩౭॥

తత్రేతి॥ మాహేశ్వరం శైవం ధామ తేజో హవిర్భుజోఽగ్నేః సకాశాత్తత్ర గఙ్గాయాం సంచక్రామ సంక్రాన్తమ్। లగ్నమితి యావత్। అత ఏవ కింభూతాయాం గఙ్గాయామ్। అన్తర్మధ్యే తాప ఏవ విపత్తాం ధరతి తథోక్తాయామత ఏవోల్లలితా అతివేలాస్తరంగాః కల్లోలా యస్యాస్తథోక్తాయామ్। విశేషణద్వయార్థస్య పూర్వవాక్యానన్తరభావితయా పృథగ్వాక్యత్వేన వ్యపదేశే కర్తవ్యే విశేషణతయా వాక్యాత్పూర్వోపమాదానం యత్తత్పూజ్యతయా వ్యవస్థితమ్। న తు చిత్తపరితోషాయ। ధామసంక్రమణాత్ప్రాగ్విపద్ధరణాసం- భవాత్। 'ధృతా' ఇతి పఞ్చమ్యన్తపాఠే హవిర్భుజో విశేషణమ్। ఉత్తరంగత్వం చ జలప్రకృతివిలసితం చ స్వీకర్తవ్యమ్॥

కృశానురేతసో రేతస్యాదృతే సరితా తయా।

నిశ్చక్రామ తతః సౌఖ్యం హవ్యవాహో వహన్వహు॥౩౮॥

కృశాన్వితి॥ తయా సరితా గఙ్గయా కృశానురేతసో హరస్య రేతసి ధామని। 'కృశానురేతాః సర్వజ్ఞః' ఇత్యమరః। ఆదృతే। ఆదరపూర్వకం గృహీతే సతీత్యర్థః। హవ్య- వాహోఽగ్నిః। ణిజన్తాత్పచాద్యచ్। బహు సౌఖ్యం వహన్సన్। తతో గఙ్గాతో నిశ్చక్రామ బహిర్నిఃసృతః॥

సుధాసారైరివామ్భోభిరరభిషిక్తో హుతాశనః।

యథాగతం జగామాథ పరాం నిర్వృతిమాదధత్॥౩౯॥

సుధాసారైరితి॥ అథానన్తరమ్। సుధాసారైరివామృతమయైరివామ్భోభిర్జలైరభిషిక్తః స్నాతోఽత ఏవ పరామత్యుత్కటాం నిర్వృతిం సుఖమాదధద్విభ్రద్ధుతాశనోఽగ్నిర్యథా- గతమాగతమనతిక్రమ్య జగామ గతవాన్॥

సా సుదుర్విషహం గఙ్గా ధామ కామజితో మహత్।

ఆదధానా పరీతాపమవాప వ్యోమవాహినీ॥౪౦॥

సేతి॥ వ్యోమ్ని వాహః ప్రవాహోఽస్తి యస్యాస్తథోక్తా సా గఙ్గా కామజితో మహేశ్వరస్య మహత్సుదుర్విషహమ్। 'ఈషదుఃసుషు–' ఇతి కృచ్ఛ్రార్థే ఖల్। ధామ తేజ ఆదధానా సతీ పరీతాపం సంతాపమ్। 'ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహులమ్' ఇతి దీర్ఘః। అవాప। ప్రాప్తవతీత్యర్థః॥

బహిరార్తా యుగాన్తాగ్నేస్తప్తానీవ శిఖాశతైః।

హిత్వోష్ణాని జలాన్యస్యా నిర్జగ్ముర్జలజన్తవః॥౪౧॥

బహిరితి॥ జలజన్తవో యాదాంస్యార్తాః సన్తో యుగాన్తాగ్నేః ప్రలయకాలీనానలస్య శిఖాశతైః ప్రకరణాచ్ఛివధామ్న ఏవ తప్తాన్యత ఏవోష్ణాన్యస్యా గఙ్గాయా జలాని హిత్వా పరిత్యజ్య వహిర్నిర్జగ్ముః। నిర్గతవన్త ఇత్యర్థః। యాని మహేశ్వరధామశిఖాశతాని తాన్యత్యుగ్రసంతాపరూపసాధారణధర్మేణ గమ్యమానేన ప్రలయ-

కాలానలసంబన్ధీనీవేత్యుత్ప్రేక్షా। 'అర్చిర్హేతిః శిఖా స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। హిత్వేతి 'ఓహాక్ త్యాగే' ఇత్యస్య॥

తేజసా తేన రౌద్రేణ తప్తాని సలిలాన్యపి।

సముదఞ్చన్తి చణ్డాని దుర్ధరాణి బభార సా॥౪౨॥

తేజసేతి॥ సా గఙ్గా। రౌద్రేణ తేన తేజసా తప్తాన్యత ఏవ సముదఞ్చన్తి। అతితాపవశాదుప్లుత్య బహిర్నిఃసరన్తీత్యర్థః। అత ఏవ చణ్డాని ప్రచణ్డస్వరూపా- ణ్యత ఏవ దుర్ధరాణ్యపి సలిలాని బభార ధృతవతీ। తేజసో రుద్రసంబన్ధిత్వాదితి భావః॥

జగచ్చక్షుషి చణ్డాంశౌ కించిదభ్యుదయోన్ముఖే।

జగ్మః పట్ కృత్తికా మాఘే మాసి స్నాతుం సురాపగామ్॥౪౩॥

జగదితి॥ మాఘే మాఘసంజ్ఞకే మాసి। 'పద్దన్–' ఇతి మాసశబ్దస్య హలన్తమాసాదేశః। జగచ్చక్షుషి జగన్నేత్రభూతే చణ్డాంశౌ సూర్యే కించిదభ్యుదయోన్ముఖే। శైలాన్తర్హితేన తేజసా దిశః కించిత్ప్రకాశయతీత్యర్థః। పట్ కృత్తికాః స్నాతుం సురాపగాం మన్దాకినీం జగ్మః ప్రాపుః ॥

అథ చతుర్భిః సురాపగాం విశినష్టి—

శుభ్రైరభ్రంకషైరూర్మిశతైః స్వర్గనివాసినామ్।

కథయన్తీమివాలోకావగాహాచమనాదికమ్॥౪౪॥

శుభ్రైరితి॥ ఆలోకో దర్శనమవగాహః స్నానమాచమనం చేత్యాదీని యస్య తాదృశం కర్మ కుర్వతాం స్వర్గనివాసినామభ్రంకషైరుత్ప్లుత్యాకాశస్పృగ్భిః శుభ్రైరూర్మిశతైస్త- రఙ్గశతైరాత్మదుఃఖం కథయన్తీమివేత్యుత్ప్రేక్షా। అస్మిన్శ్లోకే పదద్వయాధ్యాహారదోషః స్ఫుట ఏవ। క్రియాకారకయోః పరస్పరనిత్యసంబన్ధాదాక్షేపలక్షణన్యాయేన కేచిత్సమాదధతే। ఉత్ప్లుతాని యాని తరఙ్గశతాని తాని కథనసంజ్ఞానానీవేతి భావః। యథాన్యోఽప్యాత్మవ్యాధిహేతుకం కంచిదదనీయం పదార్థం కంచిదపి పురుషం

దర్శయిత్వాస్వాద్య చ తత్పదార్థదోషం కథయతి తథేయమపీతి బోద్ధవ్యమ్। అభ్రంకషైరితి 'సర్వకూలాభ్రకరీషేషు–' ఇత్యభ్రోపపదకాత్కషేః ఖశ్॥

సుస్నాతానాం మునీన్ద్రాణాం బలికర్మోచితైరలమ్।
వహిః పుష్పోత్కరైః కీర్ణతీరాం దూర్వాక్షతాన్వితైః॥౪౫॥

సుస్నాతానామితి॥ సుస్నాతానాం మునీన్ద్రాణాం సప్తర్షీణాం బలికర్మణి పూజావిధావుచితాని యోగ్యాని తైః। యథా దూర్వాభిరక్షతైశ్చాన్వితైర్యుక్తైః పుష్పోత్కరైః కుసుమ- సమూహైర్బహిః కీర్ణతీరాం వ్యాప్తసైకతామ్। 'లాజాః పుం భూమ్ని చాక్షతాః' ఇత్యమరః అలంశబ్దోఽత్రాత్యర్థవాచకః। స చ కీర్ణతీరామిత్యతః ప్రాగన్వయితవ్యః॥

బ్రహ్మధ్యానపరైర్యోగపరైర్బ్రహ్మాసనస్థితైః।
యోగనిద్రాగతైర్యోగపట్టబన్ధైరుపాశ్రితామ్॥౪౬॥

బ్రహ్మేతి॥ బ్రహ్మాసనే స్థితైః। తథా బ్రహ్మణో ధ్యానే పరైః సక్తైః। తథా యోగ ఏవ నిద్రా తాం గతైః తథా యోగపట్టస్య బన్ధో బన్ధనం యేషాం తైః। యోగపట్టం బధ్నద్భిరిత్యర్థః। ఏవంవిధైర్యోగపరైర్యోగిభిరుపాశ్రితాం సేవితామ్। ఉభౌ జానూ ఊర్ధ్వతమో సకట్యుపసువాససా। బద్ధౌ చ కృత్వా సతతం ధ్యాయేత్పరమనన్యధీః॥' ఇతి యోగలక్షణమ్॥

పాదాఙ్గుష్ఠాగ్రభూమిస్థైః సూర్యసంబద్ధదృష్టిభిః।
బ్రహ్మర్షిభిః పరం బ్రహ్మ గృణద్భిరుపసేవితామ్॥౪౭॥

పాదేతి॥ పాదసంబన్ధినోఽఙ్గుష్ఠస్యాగ్రేణైవ। న సమగ్రపాదేనేత్యర్థః। భూమిస్థైః। పృథివ్యాం స్థితైరిత్యర్థః। తథా సూర్యే సంబద్ధదృష్టిభిరన్వితవిలోచనైః। తథా పరం బ్రహ్మ గృణద్భిర్జపద్భిర్బ్రహ్మర్షిభిః సప్తర్షిభిరుపసేవితాముపాశ్రితామ్॥

అథ దివ్యాం నదీం దేవీమభ్యనన్దన్విలోక్య తాః।

కం నాభినన్దయత్యేషా దృష్టా పీయూషవాహినీ ॥౪౮॥

అథేతి ॥ అథానన్తరం తాః కృత్తికాః దివ్యాం స్వర్గీయాం నదీం దేవీం గఙ్గాం విలోక్యాభ్యనన్దన్। ఆనన్దితా బభూవురిత్యర్థః। ఏతద్యుక్తమేవేత్యాహ—ఏషా పీయూష- వాహినీ గఙ్గా దృష్టా దర్శనగోచరీభూతా సతీ కం పురుషం నాభినన్దయతి। అపి తు సర్వమేవేత్యర్థః। 'కిమ్' ఇతి పాఠే కిం కుతః కారణాన్నాభినన్దయతి మోదయతి। అపి తు మోదయత్యేవేత్యర్థః। అత ఏతదాలోకన ఆనన్దో యుక్త ఇతి భావః ॥

చన్ద్రచూడామణిర్దేవో యాముద్వహతి ె మూర్ధని।

యస్యా విలోకనం పుణ్యం శ్రద్దధుస్తా ముదా హృది ॥౪౯॥

చన్ద్రేతి ॥ చన్ద్రశ్చూడామణిభూతో యస్య స దేవో హరో మూర్ధని యాముద్వహతి। యస్యా విలోకనం పుణ్యం పుణ్యకారి తాం గఙ్గాం హృది మనసి ముదా ప్రీత్యా శ్రద్దధుః। శ్రద్ధితాం చకురిత్యర్థః। గుణవత్సు శ్రద్ధాయా ఔచిత్యాదితి భావః ॥

దివ్యాం విష్ణుపదీం దేవీం నిర్వాణపదదేశినీమ్।

నిర్ధూర్తకల్మషాం మూర్ధ్నా సుప్రహ్వాస్తా వవన్దిరే ॥౫౦॥

దివ్యామితి ॥ నిర్వాణపదస్య మోక్షపదస్య దేశినీం దాత్రీమ్। తథా నిర్ధూతకల్మషాం దూరీకృతజనకిల్బిషాం దివ్యాం స్వర్గీయామ్। 'ద్యుప్రాగపాగుదక్ప్రతీచో యత్' ఇతి దివో యత్। విష్ణోః పదీం చరణసంబన్ధినీమ్। 'గఙ్గా విష్ణుపదీ' ఇత్యమరః। దేవీం గఙ్గాం తాః కృత్తికాః సుతరాం ప్రహ్వా నతాః సత్యో మూర్ధ్నా వవన్దిరే ప్రణేముః ॥

సౌభాగ్యైః ఖలు సుప్రాపాం మోక్షప్రతిభువం సతీమ్।

భక్త్యాత్ర తుష్టువుస్తాం తాః శ్రద్ధధానా దివోధునీమ్ ॥౫౧॥

సౌభాగ్యైరితి॥ అత్ర తాః కృత్తికాః శ్రద్దధానాః సత్యః సౌభాగ్యైః శోభనభాగ్యైః సుఖేన ప్రాప్తుం శక్యాం మోక్షస్య ప్రతిభువం లగ్నకాం సతీం పతివ్రతాం తాం దివోధునీం గఙ్గాం భక్త్యా నిమిత్తేన తుష్టువుః। భక్తినిమిత్తం స్తవనమిత్యర్థః॥

ముక్తిస్త్రీసఙ్గదూత్యజ్ఞైస్తత్ర తా విమలైర్జలైః।

ప్రక్షాలితమలాః సస్నుః సుస్నాతాస్తపసాన్వితాః॥౫౨॥

ముక్తిరితి॥ తాః కృత్తికాః విమలైర్విగతమలైః తథా ముక్తిర్మోక్షః సైవ స్త్రీ తస్యాః సఙ్గః సంబన్ధః। ప్రాప్తిరితి యావత్ । తత్ర యద్దుత్యం దూతీభావః। కర్మ వా। తస్య జ్ఞైః। జ్ఞాతృభిరిత్యర్థః। యేషాం స్పర్శమాత్రేణ ముక్తిర్భవతీతి భావః। తథాభూతైర్జలైః కృత్వా ప్రక్షాలితమలా నివర్తితకల్మషాః సత్యస్తత్ర గఙ్గాయాం సస్నుః। స్నానం చక్రురిత్యర్థః। మలాపకర్షస్నానానన్తరం శుద్ధస్నానం క్రియత ఇతి భావః। కింభూతాః। సుస్నాతాః శోభనం విధ్యుక్తప్రకారకం స్నాతం స్నానం యాసాం తాః। భావే నిష్ఠా। విధ్యుక్తప్రకారేణ స్నానకర్త్ర్య ఇత్యర్థః। పునః కింభూతాః। తపసాన్వితాః। తపస్విన్య ఇత్యర్థః। 'ష్ణా శౌచే' కర్తరి లిట్॥

స్నాత్వా తత్ర సులభ్యాయాం భాగ్యైః పరిపచేలిమైః।

చరితార్థం స్వమాత్మానం బహు తా మేనిరే ముదా॥౫౩॥

స్నాత్వేతి॥ పరిపచేలిమైః పరిపక్వైః। 'తవ్యత్తవ్యానీయరః' ఇత్యత్ర కేలిమర ఉపసంఖ్యానాత్పచతేః కేలిమర్। భాగ్యైర్దిష్టైర్నిమిత్తభూతైః సులభ్యాయాం సుఖేన లబ్ధుం శక్యాయామ్। 'పోరదుపధాత్' ఇతి యత్। తథాభూతాయాం తత్ర గఙ్గాయాం స్నాత్వా తాః కృత్తికాః స్వం స్వకీయమాత్మానం ముదా ప్రీత్యా బహు యథా తథా చరితార్థం పురుషార్థకారిణం మేనిరేఽమన్యన్త। 'మను అవబోధనే' కర్తరి లిట్॥

కృశానురేతసో రేతస్తాసామభికలేవరమ్ ।

అమోఘం సంచచారాథ సద్యో గఙ్గావగాహనాత్॥ ౫౪ ॥

కృశానురేతస ఇతి॥ అథానన్తరం గఙ్గావగాహనాద్ధేతోరమోఘం సఫలం కృశానురేతసో హరస్య రేతో వీర్యే సద్యస్తత్కాలం తాసాం కృతికానామభికలేవరం కలేవరే శరీర ఇత్యభికలేవరమ్।

శరీరమధ్య ఇత్యర్థః। సంచచార సంచక్రామ। లగ్నమితి యావత్। అత్ర తృతీయాయోగాభావాత్సమః పరతోఽపి చరతేర్నాత్మనేపదమ్। 'సమస్తృతీయాయుక్తాత్' ఇతి సౌత్రనియమాత్॥

రౌద్రం సుదుర్ధరం ధామ దధానా దహనాత్మకమ్।

పరితాపమవాపుస్తా మగ్నా ఇవ విషామ్బుధౌ॥ ౫౫ ॥

రౌద్రమితి॥ దహనాత్మకమగ్నిరూపమత ఏవ సుతరాం దుర్ధరం దుఃఖేన ధర్తుం శక్యం రౌద్రం శైవం ధామ తేజో దధానాస్తాః కృత్తికా విషామ్బుధౌ మనా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। పరితాపమవాపుః। విపామ్బుధిమగ్నత్వే యాదృశః పరితాపో భవతి తాదృశో రౌద్రతేజోధారణే జాత ఇతి భావః॥

అక్షమా దుర్వహం వోఢుమమ్బునో బహిరాతురాః।

అగ్నిం జ్వలన్తమన్తస్తా దధానా ఇవ నిర్యయుః॥ ౫౬ ॥

అక్షమా ఇతి॥ దుర్వహం దుర్ధరం తద్ధామ వోఢుమక్షమా అత ఏవాతురా వ్యాకులాస్తాః కృత్తికాః। అన్తర్మధ్యే జ్వలన్తమగ్నిమివ దధానాః సత్యోఽమ్బునో జలాద్వహి- ర్నిర్యయుః। నిర్జగ్మురిత్యర్థః। అత్ర ధామన్యగ్నిత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా॥

అమోఘం శాంభవం బీజం సద్యో నద్యోజ్ఝితం మహత్।

తాసామభ్యుదరం దీప్తం స్థితం గర్భత్వమాగమత్॥ ౫౭ ॥

అమోఘమితి॥ నద్యా గఙ్గయా సద్య ఉజ్ఝితమత ఏవ తాసాం కృత్తికానామభ్యుదరం దీప్తం సత్స్థితమమోఘం సఫలం మహచ్చాంభవం బీజం గర్భత్వమాగమత్। గర్భీభూత- మిత్యర్థః॥

సుజ్ఞా విజ్ఞాయ తా గర్భభూతం తద్వోఢుమక్షమాః।

విషాదమదధుః సద్యో గాఢం భర్తృభియా హ్రియా ॥౫౮॥

సుజ్జా ఇతి॥ సుజ్జాశ్చతురా అత ఏవ గర్భభూతం తద్వీర్యే విజ్ఞాయాపి వోఢుమక్షమా అసమర్థాః। తస్యాతిశయప్రజ్వలితత్వాదితి భావః। తాః కృత్తికా భర్తుర్భియా భయేన। యది న ధారిష్యామస్తదానుచితం నో చేచ్ఛరీరదాహ ఇతి భయేనేత్యర్థః। హియా లజ్జయా। ఏవంవిధా ఇమాః। యాభిర్భర్తృవీర్యమపి న ధృతమితి లోకప్రవాదజన్మనేత్యర్థః। సద్యో గాఢం విషాదం ఖేదమదధుర్ధృతవత్యః॥

తతః శరవణే సార్ధం భయేన వ్రీడయా చ తాః।

తద్గర్భజాతముత్సృజ్య స్వాన్గృహానభినిర్యయుః॥౫౯॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరం తాః కృత్తికాస్తద్గర్భజాతం గర్భసామాన్యమ్। 'జాతిర్జాతం చ సామాన్యమ్' ఇత్యమరః। భయేన వ్రీడయా చ సార్ధం సహ శరవణే। 'ప్రనిరన్తఃశ- రేక్షు–' ఇత్యాదినా శరశబ్దాత్పరవననకారస్య ణత్వమ్। 'శరః స్తుతే జనే బాణే' ఇతి మేదినీ। ఉత్సృజ్య పరిత్యజ్య స్వాన్గృహానభినిర్యయుర్గతవత్యః। 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యమరః॥

తాభిస్తత్రామృతకరకలాకోమలం భాసమానం

తద్విక్షిప్తం క్షణమభినభోగర్భమభ్యుజ్జిహానైః।

స్వైస్తేజోభిర్దినపతిశతస్పర్ధమానైరమానై-

ర్వక్త్రైః షడ్భిః స్మరహరగురుస్పర్ధయేవాజనీవ॥౬౦॥

తాభిరితి॥ తాభిః కృత్తికాభిస్తత్ర శరవణే విక్షిప్తం త్యక్తమ్। తథామృతకరకలావఇచ్చన్ద్రకలేవ కోమలం మృదు యథా తథా క్షణం భాసమానం తద్గర్భజాతం కర్తృ। అభినభోగర్భం నభోగర్భ ఆకాశమధ్య ఇత్యభినభోగర్భమ్। 'గర్భో భ్రూణేఽర్భకే కుక్షౌ' ఇతి మేదినీ। అభ్యుజ్జిహానైరభ్యుజ్జిహతే సంముఖముదయన్తే తాని తైః। 'ఓహాఙ్ గతౌ' ఇత్యతః శానచ్। తథా దినపతిశతం సూర్యశతం స్పర్ధన్తే తాని తైః। తతోఽప్యధికైరిత్యర్థః। తథాఽమానైరసంఖ్యైః స్వైస్తేజోభిః తథా యడ్భిర్వక్త్రైశ్చ యుక్తం స్మరహరగురోర్బ్రహ్మణః స్పర్ధయేర్ష్యయేవ। తవ చత్వారి మమ షడిత్యతస్త్వత్తోఽహమధికోఽస్మీత్యేవంభూతవాగ్వాదావసరఫలకయేత్యర్థః। అజని। పరిప్రాప్తమభూదిత్యర్థః। 'దీపజన—'ఇత్యాదినా చ్లేశ్చిణ్। 'జనివధ్యోశ్చ' ఇతి

వృద్ధినిషేధః। అత్ర తేజసాం షణ్ణాం వక్త్రాణాం చోత్పాదనే బ్రహ్మస్పర్ధాయా అహేతుత్వేఽపి తద్ధేతుత్వేన కల్పనాద్ధే- తూత్ప్రేక్షాలంకారః। మన్దాక్రాన్తా వృత్తమ్—'మన్దాక్రాన్తా జలధిషడగైర్మ్భౌ నతౌ తాద్గురూచేత్' ఇతి లక్షణాత్॥

ఇతి శ్రీపర్వణీకరోపనామకశ్రీలక్ష్మణభట్టాత్మజసతీగర్భసంభవశ్రీసీతారామ-

కవివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః

శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే కుమా-

రోత్పత్తిర్నామ దశమః సర్గః॥

ఏకాదశః సర్గః।

అభ్యర్థ్యమానా విబుధైః సమగ్రైః ప్రహ్వైః సురేన్ద్రప్రముఖైరుపేత్య।

తం పాయయామాస సుధాతిపూర్ణం సురాపగా స్వం స్తనమాశు మూర్తా॥౧॥

అభ్యర్థ్యేతి॥ సురేన్ద్రప్రముఖైరిన్ద్రాదిభిః సమగ్రైః సమస్తైర్విబుధైర్దేవైరుపేత్య సమీపమాగత్య ప్రహ్వైర్నమ్రైః సద్భిరభ్యర్థ్యమానా యాచ్యమానా సురాపగా మన్దాకినీ। ఆశుశీఘ్రం మూర్తా మూర్తిమతీ సతీ। తం కుమారం సుధయా దుగ్ధామృతేనాతిపూర్ణం బహుభృతం స్వమాత్మీయం స్తనం పాయయామాస పానం కారితవతీ। సర్గేఽస్మిన్వృత్తముపజాతిః॥

పివన్స తస్యాః స్తనయోః సుధౌఘం క్షణంక్షణం సాధు సమేధమానః।

ప్రాపాకృతిం కామపి షడ్భిరేత్య నిషేవ్యమాణః ఖలు కృత్తికాభిః॥౨॥

పివన్నితి ॥ స కుమారస్తస్యా మన్దాకిన్యాః స్తనయోః సంబన్ధినం సుధౌఘం దుగ్ధామృతసమూహం పిబన్ అత ఏవ క్షణంక్షణం ప్రతిక్షణం సాధు యథా స్యాత్తథా సమేధమానః సమ్యగ్వర్ధమానః షడ్భిః కృత్తికాభిరేత్య నిషేవ్యమాణః శ్రియమాణశ్చ సన్। కామపి లోకోత్తరామాకృతిం ప్రాప్తవాన్। ఖలు వాక్యాలంకారే। 'ఖలు స్యాద్వాక్య- భూషాయామ్" ఇతి విశ్వః॥

భాగీరథీపావకకృత్తికానామానన్దబాష్పాకులలోచనానామ్।

తం నన్దనం దివ్యముపాత్తుమాసీత్పరస్పరం ప్రౌఢతరో వివాదః॥3॥

భాగీరథీతి॥ ఆనన్దబాష్పైరాకులలోచనానాం వ్యాప్తనేత్రాణామ్। పావకశ్చ కృత్తికాశ్చ పావకకృత్తికాః। భాగీరథ్యా గఙ్గయా సహితా యాః పావకకృత్తికా- స్తాసాం సంబన్ధి దివ్యం లోకోత్తరస్వరూపం తం నన్దనం పుత్రముపాత్తుం గృహీతుం పరస్పరమన్యోన్యం ప్రౌఢతరోఽతిశయితో వివాదః కలహ ఆసీత్। మమాయం మమాయమితి ప్రవాద- పూర్వకః కలిర్బభూవేత్యర్థః॥

అత్రాన్తరే పర్వతరాజపుత్ర్యా సమం శివః స్వైరవిహారహేతోః।

నభో విమానేన విగాహమానో మనోతివేగేన జగామ తత్ర॥౪॥

అత్రాన్తర ఇతి॥ అత్రాన్తరే కలహావసరే శివః పర్వతరాజపుత్ర్యా పార్వత్యా సమం సహ స్వైరవిహారో యథేచ్ఛవిహారస్తస్మాద్ధేతోః కారణాన్మనోతివేగేన చేతసోఽప్య- తిశయజవేన విమానేన నభోఽన్తరిక్షం విగాహమానోఽవలోడయంస్తత్ర కలహస్థానే జగామ ప్రాప॥

నిసర్గవాత్సల్యవశాద్వివృద్ధచేతఃప్రమోదౌ గలదశ్రునేత్రౌ।

అపశ్యతాం తం గిరిజాగిరీశౌ షడాననం షడ్దినజాతమాత్రమ్॥౫॥

నిసర్గేతి॥ గిరిజా గిరీశౌ నిసర్గేణ స్వభావేన యద్వాత్సల్యం దయావత్త్వం తస్య వశాద్ధేతోర్వివృద్ధః ప్రవృద్ధశ్చేతసః ప్రమోదో హర్షో యయోస్తథాభూతౌ। అత ఏవ గలదశ్రుణీ

ప్రవద్బాష్పే నేత్రే యయోస్తథాభూతౌ సన్తౌ। షడ్దినాని। జన్మదినాదారభ్యేత్యర్థః। జాతాని వ్యతీతాని యస్య స షడ్దినజాతః స ఏవ షడ్దినజాతమాత్రస్తం షడాననం షణ్ముఖం తం కుమారమపశ్యతాం దృష్టవన్తౌ॥

అథాహ దేవీ శశిఖణ్డమౌలిం కోఽయం శిశుర్దివ్యవపుః పురస్తాత్।

కస్యాథవా ధన్యతమస్య పుంసో మాతాస్య కా భాగ్యవతీషు ధుర్యా॥౬॥

అథేతి॥ అథ దర్శనానన్తరం దేవీ భవానీ। పురస్తాదయం కః। అథవా కస్య ధన్యతమస్య పుంసో దివ్యవపురాదితేయసదృశవిగ్రహః శిశుర్బాలః। పుత్ర ఇతి యావత్। అస్య శిశోర్మాతా జననీ కా యా భాగ్యవతీషు ధుర్యాగ్రగణ్యా। 'ధురో యడ్ఢకౌ' ఇతి యత్। ఏతన్మాతృత్వాదితి భావః। ఇత్యేవం ప్రశ్నభూతం వచః శశిఖణ్డమౌలిం హరమాహోక్తవతీ। ఆహేతి విభక్తప్రతిరూపకమవ్యయమ్। తథా చోక్తమ్—'అవ్యయానామనన్తత్వాద్గణనాయ న శక్యతే। మహాకవిప్రయోగేషు యది సిద్ధాత్పరం చ తత్॥' ఇతి॥

స్వర్గాపగాసావనలోఽయమేతాః షట్ కృత్తికాః కిం కలహాయమానాః।

పుత్రో మమాయం న తవాయమిత్థం మిథ్యేతి వైలక్ష్యముదాహరన్తి॥౭॥

స్వర్గాపగేతి॥ కిం చ। అసౌ స్వర్గాపగా గఙ్గా। అయమనలోఽగ్నిః। ఏతాః షట్ కృత్తికాః కలహాయమానాః కలహం కుర్వాణాః సత్యః। 'శబ్దవైరకలహ–'ఇత్యాదినా కరోత్యర్థే క్యఙ్। అయం పుత్రో మమ మత్సంబన్ధీ ఇతి గఙ్గావాక్యమ్। అయం తవ న కింతు మమ ఇత్యగ్నివాక్యమ్। ఇత్థం మిథ్యోభయోర్యువయోర్మధ్యే న కస్యాపి కిం త్వస్మాక- మితి సత్యమ్। ఇతి కృత్తికావాక్యమ్। ఇతి పరస్పరం వైలక్ష్యం విలక్షణం యథా తథా కిం కిమర్థముదాహరన్తి వివదన్తే॥

ఏతేషు కస్యేదమపత్యమీశాఖిలత్రిలోకీతిలకాయమానమ్।

అన్యస్య కస్యాప్యథ దేవదైత్యగన్ధర్వసిద్ధోరగరాక్షసేషు॥౮॥

ఏతేష్వితి॥ హే ఈశ, ఏతేషు స్వర్గాపగాదిషు మధ్యే కస్యేదమపత్యం పుత్రః। కింభూతమ్। అఖిలా యా త్రిలోకీ తత్ర తిలకాయమానం తిలక ఇవాచరత్। 'కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ' ఇత్యాచారార్థే క్యఙ్। తత ఆత్మనేపదిత్వాచ్చానచ్। అథాథవా। సిద్ధాదేవవిశేషాః। ఉరగాః సర్పాః। రాక్షసా నిశాచరాః। దేవదైత్యగన్ధర్వసహితా యే సిద్ధోరగరాక్షసాస్తేషు మధ్యేఽన్యతమస్య కస్యాపీతి వదేత్యర్థః॥

శ్రుత్వేతి వాక్యం హృదయప్రియాయాః కౌతూహలిన్యా విమలస్మితశ్రీః।

సాన్ద్రప్రమోదోదయసౌఖ్యహేతుభూతం వచోఽవోచత చన్ద్రచూడః॥౯॥

శ్రుత్వేతీతి॥ చన్ద్రచూడో హరః కౌతూహలిన్యాఃల శ్రవణే కౌతుకవత్యా హృదయప్రియాయాః పార్వత్యా ఇతి పూర్వోక్తం వాక్యం వచః। 'వచ పరిభాషణే' 'ఋహలోర్ణ్యత్' ఇతి ణ్యత్। శ్రుత్వా విమలా స్మితశ్రీర్యస్య। కించిద్విహస్యేత్యర్థః। సాన్ద్రః సఘనః బహురితి యావత్। యః ప్రమోదో హర్షః। 'ప్రమోదామోదసంమదాః' ఇత్యమరః। తస్యోదయ ఉత్పత్తిస్తేన యత్సౌఖ్యం తస్య హేతుభూతమ్। తజ్జనకమిత్యర్థః। వచో వచనమవోచతోక్తవాన్॥

జగత్త్రయీనన్దన ఏష వీరః ప్రవీరమాతుస్తవ నన్దనోఽస్తి।

కల్యాణి కల్యాణకరః సురాణాం త్వత్తోఽపరస్యాః కథమేష సర్గః॥౧౦॥

జగత్త్రయీతి॥ హే ప్రియే, జగత్రయ్యా నన్దన ఆనన్దకారకః। నన్ద్యాదిత్వాత్ 'నన్దిగ్రహి–' ఇతి ల్యుః। వీరః పరాక్రమ్యేష పురోవర్తీ శిశుః ప్రవీరమాతుః ప్రకృష్టవీరజనన్యాస్తవ నన్దనః పుత్రోఽస్తి। మమైవాయం నన్దన ఇత్యత్ర కిం మానమిత్యాశఙ్క్యాహ–హే కల్యాణి, సురాణామిన్ద్రాదీనాం కల్యాణకరః శర్మకార్యేషు పురోవర్తీ సర్గః సృష్టిః। పుత్ర ఇతి యావత్। త్వత్తోఽపరస్యాస్త్వదన్యస్యాః స్త్రియాః కథం కేన ప్రకారేణ స్యాత్। తారకవినాశజనితకల్యాణకరత్వే త్వజనితస్యైవ శక్తిః। అతస్తవైవాయం పుత్ర ఇతి భావః॥

దేవీ త్వమేవాస్య నిదానమాస్సే సర్గే జగన్మఙ్గలగానహేతోః।

సత్యం త్వమేవేతి విచారయస్వ రత్నాకరే యుజ్యత ఏవ రత్నమ్॥ ౧౧॥

దేవీతి॥ హే దేవి ప్రియే, జగతాం మఙ్గలాని మఙ్గలకర్మాణి గానాని గీతాని।మఙ్గలప్రబన్ధరూపాణీతి యావత్। తేషాం హేతోః కారణస్యాస్య శిశోః సర్గే సృష్టౌ। ఉత్పత్తావితి యావత్। త్వమేవ నిదానమాదికారణమాస్స ఉపవిశసి। అసీత్యర్థః। 'నిదానం త్వాదికారణమ్' ఇత్యమరః। 'ఆస ఉపవేశనే'। లటో మధ్యమపురుషైక- వచనమ్। నన్వహమేబ కారణమిత్యత్ర కిం మానమితి దృష్టాన్తేన దర్శయతి—త్వమేవేతి సత్యమ్। విచారయస్వ। కిమితి తత్। రత్నం రత్నాకరే సముద్ర ఏవ। అథ చ రత్నఖనావేవ యుజ్యతే యుక్తం భవతి। 'ఖనిః స్త్రియామాకరః స్యాత్' ఇతి, 'రత్నాకరో జలనిధిః' ఇతి చామరః॥

అథ యుగ్మేనాహ—

అతః శృణుష్వావహితేన వృత్తం బీజం యదగ్నౌ నిహితం మయా తత్।

సంక్రాన్తమన్తస్త్రిదశాపగాయాం తతోఽవగాహే సతి కృత్తికాసు॥౧౨॥

గర్భత్వమాప్తం తదమోఘమేతత్తాభిః శరస్తమ్భమధి న్యధాయి।

బభూవ తత్రాయమభూతపూర్వో మహోత్సవోఽశేషచరాచరస్య॥ ౧౩॥

అత ఇతి। గర్భత్వమితి॥ హే ప్రియే, అతః కారణాత్। అవహితేనావధానేన। సావధానతయేతి యావత్। భావే నిష్ఠా। వృత్తం వృత్తాన్తం శృణుష్వ శృణు। తథాహి। మయా యద్బీజం వీర్యమగ్నౌ నిహితం స్థాపితం తద్బీజం త్రిదశాపగాయాం గఙ్గాయామన్తర్మధ్యే సంక్రాన్తం లగ్నమ్। అవగాహే స్నానే సతి తతో గఙ్గాతః కృత్తికాసు చ సంక్రాన్తం సద్గర్భత్వమాప్తం గర్భీభూతమ్। అథ చ తాభిః కృత్తికాభిరమోఘం తదేతచ్ఛరస్తమ్భమధ్య- ధిశరస్తమ్భమ్। అధేర్వ్యత్యయః ప్రామాదిక ఏవ। న్యధాయి నిహితమ్। ధాఞః కర్మణి లుఙ్। తత్ర శరస్తమ్భేఽశేషచరాచరస్య సమస్తస్థావరజఙ్గమస్య జగతోఽభూత- పూర్వః పూర్వం భూతో భూతపూర్వస్తాదృఙ్ఘ భవతీత్యభూతపూర్వో మహోత్సవో మహానుత్సవోఽయం శిశుర్బభూవ। జన్యజనకయోరభేదవివక్షయాయుర్ధృతమితివన్మహోత్సవోయమితి ప్రయోగః॥

అశేషవిశ్వప్రియదర్శనేన ధుర్యా త్వమేతేన సుపుత్రిణీనామ్।

అలం విలమ్బ్యాచలరాజపుత్రి స్వపుత్రముత్సఙ్గతలే నిధేహి॥౧౪॥

అశేషేతి ॥ హే ప్రియే, అశేషవిశ్వస్య సమస్తజగతః ప్రియం ప్రీతికారకమ్ । 'ఇగుపధ–' ఇత్యాదినా కః । తథాభూతం దర్శనం యస్య తథోక్తేనైతేన । అత్రాన్వాదేశ ఏతచ్ఛన్దస్య నిత్యమేనాదేశనియమాత్కథమేనాభావః సాధుః । సత్యమ్ । అత్రాన్వాదేశ ఏవ నాస్తి । తత్ర కించిద్విధానోద్యుక్త్యాశ్రయీభూతస్య పునరుపాదానాశ్రయీభూతస్య చ భేదాభావవత్త్వేన వివక్షితత్వాత్ । ప్రకృతే తు తదన్యథాత్వాదన్వాదేశాభావేనైనాదేశాభావసిద్ధిరిత్యలమ్ । త్వం సుపుత్రిణీనాం శోభనపుత్రవతీనాం ధుర్యాగ్రగణ్యా । శ్రేష్ఠత- మేతి యావత్ । అసీతి శేషః । హే అచలరాజపుత్రి, విలమ్బ్య విలమ్బం కృత్వాలమ్ । విలమ్బో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః । కింతు స్వపుత్రమాత్మతనూజముత్సఙ్గతలేఽఙ్కతలే నిధేహి స్థాపయ ॥

అథ యుగ్మేనాహ—

అథేతి వాదిన్యమృతాంశుమౌలౌ శైలేన్ద్రపుత్రీ రభసేన సద్యః ।

సాన్ద్రప్రమోదేన సుపీనగాత్రీ ధాత్రీ సమస్తస్య చరాచరస్య ॥౧౫॥

కిరీటబద్ధాఞ్జలిభిర్నభఃస్థైర్నమస్కృతా సత్వరనాకిలోకైః ।

విమానతోఽవాతరదాత్మజం తం గ్రహీతుముత్కణ్ఠితమానసాభూత్ ॥౧౬॥

అథేతి ॥ కిరీటేతి ॥ అథామృతాంశుశ్చన్ద్రో మౌలౌ యస్య తథాభూతే హరే ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ వాదిని భాషమాణే సతి । సమస్తస్య సకలస్య చరాచరస్య జగతో ధాత్రీ పరిపోషికా । 'ఋన్నేభ్యః–' ఇతి జీప్ । తథా సాన్ద్రః సఘనో యః ప్రమోద ఆనన్దస్తేన సుతరాం పీనం ప్రఫుల్లత్వాత్పుష్టం గాత్రం యస్యాస్తథాభూతా శైలేన్ద్రస్య హిమాలయస్య పుత్రీ కన్యా పార్వతీ నభఃస్థైః । తత్కాల ఆకాశమాశ్రయద్భిరిత్యర్థః । తథా సత్వరైశ్చ నాకిలోకైరిన్ద్రాదిలోకైః కిరీటేషు బద్ధా అఞ్జలయో యైస్తథాభూతైః సద్భిర్నమస్కృతా వన్దితా సతీ సద్యో రభసేన వేగేన విమానతో విమానాత్ । పఞ్చమ్యాస్తసిల్ । అవాతరదుత్తతార । అథ చ తమాత్మజం కుమారం గ్రహీతుముత్కణ్ఠితమానసా చాభూత్ । అహమేనం గృహ్ణామీతి మనస్యైచ్ఛదిత్యర్థః ॥

స్వర్గాపగాపావకకృత్తికాదీన్కృతాఞ్జలీనానమతోఽపి భూయః ।

హిత్వోత్సుకా తం సుతమాససాద పుత్రోత్సవే మాద్యతి కా న హర్షాత్ ॥౧౭॥

స్వర్గేతి॥ పుత్రోత్సవ ఉత్సుకోత్కణ్ఠితా పార్వతీ। స్వర్గాపగా గఙ్గా తథా సహితా యాః పావకకృత్తికాస్తా ఆదయో యేషాం తాన్। అత్రాదిశబ్దేనేన్ద్రాదయో గ్రాహ్యాః। స్వర్గాపగా చ పావకశ్చ కృత్తికాశ్చేతి ద్వన్ద్వసమాసేఽల్పాచ్తరత్వాత్పావకశబ్దస్య పూర్వనిపాతః ప్రసజ్యేతేతి పూర్వరీతిరాదృతా। తాన్ కృతాఞ్జలీనత ఏవ భూయోఽతిశయ- మానమతో నమస్కుర్వతోఽపి హిత్వా పరిత్యజ్య తం సుతమాససాద ప్రాప। తథాహి। హర్షాదానన్దవశాత్కా న మాద్యత్యున్మత్తా న భవతి। పుత్రోత్సవేన సర్వాసామున్మత్తత్వం భవతీతి భావః॥

ప్రమోదవాష్పాకులలోచనా సా న తం దదర్శ క్షణమగ్రతోఽపి।

పరిస్పృశన్తీ కరకుడ్మలేన సుఖాన్తరం ప్రాప కిమప్యపూర్వమ్॥౧౮॥

ప్రమోదేతి॥ సా పార్వతీ। అగ్రతః స్థితమపి తం పుత్రం క్షణం న దదర్శ। యతః ప్రమోదబాష్పైరానన్దాశ్రుభిరాకులే వ్యాప్తత్వాదదర్శనాశక్తే లోచనే యస్యాః। ఆనన్దాశ్రుభి- రన్ధీభూతేత్యర్థః। అథ చ కర ఏవ కుడ్మలం కలికా తేన పరిస్పృశన్తీ సతీ కిమపి లోకోత్తరమపూర్వం। అభూతపూర్వమిత్యర్థః। శాకపార్థివాదీనాముత్తరపదలోపః। సుఖాన్తరమ్। అన్యత్సుఖమిత్యర్థః। అన్తరశబ్దోఽత్రోపమానాభావద్యోతకః। ప్రాప ప్రాప్తవతీ॥

సువిస్మయానన్దవికస్వరాయాః శిశుర్గలద్వాష్పతరంగితాయాః।

వివృద్ధవాత్సల్యరసోత్తరాయా దేవ్యా దృశోర్గోచరతాం జగామ॥౧౯॥

సువిస్మయేతి॥ శిశుః కర్తా। సుతరాం యౌ విస్మయానన్దావాశ్చర్యహర్షౌ తాభ్యాం వికస్వరయాః ప్రఫుల్లీభూతాయాః తథా గలద్వాష్పైస్తరంగితాయాః సంజాతతరంగాయాః। తారకాదిత్వాదితచ్। వపుషి గలద్భిర్వాష్పజలైరుద్భూతప్రవాహకల్లోలకలితాయా ఇత్యర్థః। తథా వివృద్ధం యద్వాత్సల్యం దయావత్త్వమ్। పుత్రత్వాదితి భావః। తత్ర యో రసః ప్రీతిః స ఉత్తరః ప్రధానం యస్యాస్తథాభూతాయా దేవ్యాః పార్వత్యాః సంబన్ధినోర్దృశోర్విలోచనయోర్గోచరతాం విషయతాం జగామ ప్రాప। బాష్పనిర్ముక్తాభ్యాం లోచనాభ్యాం దేవీ తమపశ్యదిత్యర్థః॥

తమీక్షమాణా క్షణమీక్షణానాం సహస్రమాప్తుం వినిమేషమైచ్ఛత్।

సా నన్దనాలోకనమఙ్గలేషు క్షణంక్షణం తృప్యతి కస్య చేతః॥౨౦॥

తమితి॥ తం బాలం క్షణమీక్షమాణావలోకమానా సా దేవీ వినిమేషం నిర్గత నిమేషమీక్షణానాం నేత్రాణాం సహస్రమాప్తుం మమ సహస్రం నేత్రాణి భవన్త్విత్యైచ్ఛదియేష। ద్వాభ్యాం విలోచనాభ్యామాకణ్ఠదర్శనజననాభావాదితి భావః। తథాహి। నన్దనస్యాలోకనాన్యేవ మఙ్గలాని తేషు విషయే క్షణంక్షణమ్। ప్రతిక్షణమిత్యర్థః। 'నిత్యవీప్సయోః' ఇతి వీప్సాయాం ద్విర్భావః। కస్య చేతస్తృప్యతి తృప్తిం ప్రాప్నోతి। అపి తు న కస్యాపీత్యర్థః॥

వినమ్రదేవాసురపృష్ఠాభ్యామాదాయ తం పాణిసరోరుహాభ్యామ్।

నవోదయం పార్వణచన్ద్రచారుం గౌరీ స్వముత్సఙ్గతలం నినాయ॥౨౧॥

వినమ్రేతి॥ గౌరీ పార్వతీ। 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ' ఇతి ఙీప్। నవోదయం నూతనోద్భవమ్। తత్కాలజాతమిత్యర్థః। అత ఏవ పార్వణః పర్వణి భవః। 'తత్ర భవః' ఇత్యణ్। స చాసౌ చన్ద్రశ్చ తద్వచ్చారు మనోహరమ్। చన్ద్రోఽపి నవోదయ ఇతి జ్ఞేయమ్। తథాభూతం తం తనూజం పుత్రమ్। కర్మభూతమిత్యర్థః। ఆదాననయనే ఉభే అపి ప్రత్యస్య కర్మత్వం వివేచనీయమ్। వినమ్రాః పాదప్రణతా యే దేవాసురాస్తేషాం పృష్ఠేషు గచ్ఛతః సంచరతస్తాభ్యామ్। అనేన తేభ్యోఽభయదానముద్రా కృతేతి వ్యజ్యతే। పాణిసరోరుహాభ్యాం కరకమలాభ్యామాదాయ గృహిత్వా స్వమాత్మీయముత్సఙ్గతలం నినాయ ప్రాపయామాస। హస్తాభ్యాముత్థాప్య స్వాఙ్క ఆరోపితవతీత్యర్థః॥

స్వమఙ్కమారోప్య సుధానిధానమివాత్మనో నన్దనమిన్దువక్త్రా।

తమేకమేషా జగదేకవీరం బభూవ పూజ్యా ధురి పుత్రిణీనామ్॥౨౨॥

స్వమితి॥ ఇన్దువక్త్రా చన్ద్రముఖ్యేషా పార్వతీ। ఏకమద్వితీయం జగదేకవీరం జగత్స్వేకవీరం తమాత్మనో నన్దనం పుత్రం సుధానిధానమమృతపాత్రమివ స్వమాత్మీయమఙ్క- మారోప్య సంస్థాప్య పుత్రిణీనాం పుత్రవతీనాం ధుర్యగ్రభాగే పూజ్యా పూజయితుం యోగ్యా బభూవ। ఏతత్పుత్రస్య సర్వాసామపి పుత్రేభ్యోఽధికత్వాదగ్రపూజ్యత్వముచితమేవేతి భావః॥

నిసర్గవాత్సల్యరసౌఘసిక్తా సాన్ద్రప్రమోదామృతపూరపూర్ణా।

తమేకపుత్రం జగదేకమాతాభ్యుత్సఙ్గినం ప్రస్రవిణీ బభూవ॥౨౩॥

నిసర్గేతి॥ నిసర్గేణ స్వభావేన। న తూపాధినేత్యర్థః। యో వాత్సల్యరసో దయావత్త్వరసస్తస్యౌఘేన సిక్తా ప్లావితా। తత్రాతివాత్సల్యవతీత్యర్థః। తథా సాన్ద్రప్రమోదోఽతిశయహర్షః। స ఏవామృతం పీయూషం తస్య పూరేణ ప్రవాహేణ పూర్ణా భృతా జగతామేకాఽద్వితీయా మాతా పరిపోషికా దేవ్యుత్సఙ్గేనమధిశ్రితోత్సఙ్గం తమేక-పుత్రమభి సంముఖం ప్రస్రవిణీ దుగ్ధస్రావవతీ బభూవ। పుత్రం దృష్ట్వా మాతుః స్తనాభ్యాం పయః పతతీతి యుక్తమితి భావః॥

అశేషలోకత్రయమాతురస్యాః షాణ్మాతురః స్తన్యసుధామధాసీత్।

సురస్రవన్త్యాః కిల కృత్తికాభిర్ముహుర్ముహుః సస్పృహమీక్ష్యమాణః॥౨౪॥

అశేషేతి॥ షాణ్మాతురః షణ్ణాం మాతౄణామపత్యం షాణ్మాతురః కార్తికేయః। అత్ర షణ్మాతృశబ్దాత్ 'మాతురుత్సంఖ్యా–'ఇత్యాదినాణ్ మాతృశబ్దస్యోదాదేశశ్చ। 'షాణ్మాతురః శక్తిధరః కుమారః క్రౌఞ్చదారణః' ఇత్యమరః। సురస్రవన్త్యా దేవనద్యాః। గఙ్గాయా ఇత్యర్థః। 'స్రవన్తీ నిమ్నగాపగా' ఇత్యమరః। తథా కృత్తికాభిశ్చ సస్పృహం సేచ్ఛం యథా తథా। 'ఇచ్ఛా కాఙ్క్షా స్పృహేహా తృట్' ఇత్యమరః। అస్మదీయపయోధరస్రవదమృతపాతాయమిదానీమేతదీయస్తనపయః పిబన్పునరప్యస్మదీయపయోధరపయోఽపి స్మరేదేవంభూతేచ్ఛాసహితమిత్యర్థః। ముహుర్ముహరనువేలమీక్ష్యమాణోఽవలోక్యమానః సన్నశేషం సకలం యల్లోకత్రయం తస్య మాతుః పోషిణ్యా అస్యా దేవ్యాః స్తన్యా స్తనే భవా। 'శరీరావయవాద్యత్' ఇతి యత్। సా చాసౌ సుధా చ తామధాసీత్పపౌ। 'ధేట్ పానే' కర్తరి లుఙ్। 'విభాషా ఘ్రాధేట్–' ఇతి సిజ్లుగ్న॥

సుఖాశ్రుపూర్ణేన మృగాఙ్కమౌలేః కలత్రమేకేన ముఖామ్బుజేన।

తస్యైకనాలోద్గతపఞ్చపద్మలక్ష్మీం క్రమాత్షడ్వదనీం చుచుమ్బ॥౨౫॥

సుఖేతి॥ మృగాఙ్కమౌలేర్హరస్య కలత్రం భార్యా। 'కలత్రం శ్రోణిభార్యయోః' ఇత్యమరః। ఏకనాల ఏకకాణ్డ ఉద్గతాన్యుదితాని యాని పఞ్చపద్మాని తేషాం లక్ష్మీరివ శోభేవ లక్ష్మీః శోభా యస్యాస్తథాభూతాం తస్య కుమారస్య షణ్ణాం వదనానాం సమాహారం షడ్వదనీమ్। 'ద్విగోః' ఇతి జీప్। ఇహ సంఖ్యాసాదృశ్యమన్తరా న విరోధః।

సుఖాశ్రుపూర్ణేనానన్దాశ్రుజలపరిపూరితేనైకేన సుఖామ్బుజేన వదనకమలేన క్రమాద్యథాక్రమం చుచుమ్బ స్పృష్టవతీ। అతిశయప్రేమవశాదితి భావః॥

హైమీ ఫలం హేమగిరేర్లతేవ వికస్వరం నాకనదీవ పద్మమ్।

పూర్వేవ దిఙ్నూతనమిన్దుమాభాత్తం పార్వతీ నన్దనమాదధానా॥౨౬॥

హైమీతి॥ తం నన్దనం తనయమాదధానా సా పార్వతీ। ఫలం దధానా హేమగిరేః సుమేరోః సంబన్ధినీ। తదుత్పన్నేత్యర్థః। హైమీ హేమవికారా। వికారార్థకేఽణి 'టిడ్ఢా–' ఇతి జీప్। లతేవ। వికస్వరం ప్రఫుల్లం పద్మం కమలం దధానా నాకనదీవ గఙ్గేవ। నూతనం నవోదయమిన్దుం దధానా పూర్వా పూర్వసంజ్ఞికా దిగివ। ఆభాచ్ఛుశుభే। అత్ర మాలోపమాలంకారః॥

ప్రీతాత్మనా సా ప్రయతేన దత్తహస్తావలమ్బా శశిశేఖరేణ।

కుమారముత్సఙ్గతలే దధానా విమానమభ్రంలిహమారురోహ॥౨౭॥

ప్రీతేతి॥ కుమారం పుత్రముత్సఙ్గతలే దధానా విభ్రతీ సా దేవీ ప్రీతాత్మనా ప్రసన్నీభూతమనసా ప్రయతేన సావధానేన। న తు సంభ్రమితేన। 'నయవర్త్మగాః ప్రభవతాం హి ధియః' ఇతి న్యాయాదితి భావః। తథాభూతేన శశిశేఖరేణ శివేన దత్తహస్తావలమ్బా సతీ। అత్యతిప్రేమభరాదితి భావః। అభ్రంలిహమాకాశస్పృక్। 'వహాభ్రే లిహః'- ఇతి ఖశ్। విమానమారురోహారూఢా॥

మహేశ్వరోఽపి ప్రమదప్రరూఢరోమోద్గమో భూధరనన్దనాయాః।

అఙ్కాదుపాదత్త తదఙ్కతః సా తస్యాస్తు సోఽప్యాత్మజవత్సలత్వాత్॥౨౮॥

మహేశ్వర ఇతి॥ ప్రమదేనానన్దేన ప్రరూఢా రోమోద్గమా యస్య తథాభూతో మహేశ్వరోఽప్యాత్మజే పుత్రే వత్సలత్వాద్దయావత్త్వాద్ధేతోర్భూధరనన్దనాయాః పార్వత్యా అఙ్కాదుత్సఙ్గ- తస్తం పుత్రముపాదత్తాగ్రహీత్। అథ చ తదఙ్కతో హరోత్సఙ్గాత్సా దేవ్యుపాదత్త। అథ చ సోఽపి హరోఽపి తయా దేవ్యా అఙ్కాదుపాదత్త। ఇత్యనువేలమన్యోన్యగ్రహణం చక్రతు- రిత్యర్థః॥

దధానయా నేత్రసుధైకసత్రం పుత్రం పవిత్రం సుతయా తయాద్రేః।

సంశ్లిష్యమాణః శశిఖణ్డధారీ విమానవేగేన గృహాఞ్జగామ ॥౨౯॥

దధానేతి॥ శశిఖణ్డధారీ మహేశ్వరః। సుధాయా అమృతస్యైకం కేవలం సత్రం సదాదానన్। 'సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞే సదాదానే ధనేఽపి చ' ఇత్యమరః। నేత్రయోః సంబన్ధి సుధైకసత్రం యేన। నేత్రయోరమృతవత్సుఖదాతారమిత్యర్థః। తథా పవిత్రం పూతమ్। 'పువః సంజ్ఞాయామ్' ఇతి త్రచ్ప్రత్యయః। తథాభూతం పుత్రం సుతం దధానయా బిభ్రత్యా తయాద్రేహిమా- లయస్య సుతయా కన్యయా పార్వత్యా కర్త్ర్యా। సంశ్లిష్యమాణః స్నేహవశాదాలిఙ్గ్యమానః సన్విమానస్య వేగేన గృహాఞ్జగామ ప్రయయౌ। 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యమరః॥

అధిష్ఠితః స్ఫాటికశైలశృఙ్గే తుఙ్గే నిజం ధామ నికామరమ్యమ్।

మహోత్సవాయ ప్రమథప్రముఖ్యాన్పృథూన్గణాఞ్శంభురథాదిదేశ॥౩౦॥

అధిష్ఠిత ఇతి॥ అథానన్తరం శంభుర్మహేశ్వరస్తుఙ్గే ఉన్నతే స్ఫటికమయః స్ఫటికో యః శైలః కైలాసస్తస్య శృఙ్గం శిఖరే।'శృఙ్గం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ' ఇత్యమరః। నికామరమ్యమతిమనోహరం నిజం స్వీయమ్। 'స్వకే నిత్యే నిజం త్రిషు' ఇత్యమరః। అధిష్ఠితః సన్। 'అధిశీఙ్–' ఇత్యాదినాధారత్య కర్మసంజ్ఞా। మహోత్సవాయ మహోత్సవం కర్తుమ్। 'తుమర్థాచ్చ' ఇతి చతుర్థీ। పృథూన్మహతః ప్రమథప్రముఖ్యాన్ప్రమథాదీన్గణానాదిదేశాజ్ఞాపయామాస॥

పృథుప్రమోదః ప్రగుణో గణానాం గణః సమగ్రో వృషవాహనస్య।

గిరీన్ద్రపుత్ర్యాస్తనయస్య జన్మన్యథోత్సవం సంవవృతే విధాతుమ్॥౩౧॥

పృథ్వీతి॥ అథానన్తరం పృథుర్మహాన్ప్రమోదో హర్షో యస్య। తథా ప్రకృష్టా గుణా యస్యైవంవిధః సమగ్రః సంపూర్ణో గణానాం గణః ప్రమథాదీనాం సమూహో వృషవాహనస్య మహేశ్వరస్య గిరీన్ద్రపుత్ర్యాః పార్వత్యాశ్చ తనయస్య జన్మన్యుత్సవం విధాతుం కర్తుం సంవవృతే సంవృత్తః। ఉద్యుక్త ఇతి యావత్॥

ఇతః పరం సప్తభిరుత్సవానేవాహ—

స్ఫురన్మరీచిచ్ఛురితామ్బరాణి సంతానశాఖిప్రసవాఞ్చితాని।
ఉచ్చిక్షిపు కాఞ్చనతోరణాని గణా వరాణి స్ఫటికాలయేషు॥౩౨॥

స్ఫురదితి॥ గణాః ప్రమథాః స్ఫటికాలయేషు స్ఫటికగృహేషు స్ఫురన్త్యో భాసమానా యా మరీచయః కిరణాస్తాభిశ్ఛురితం మిశ్రీకృతమమ్బరం యైస్తాని। సంతాన- శాఖినాం దేవవృక్షాణాం ప్రసవాని పత్రాణి తైరఞ్చితాని నిర్మితాని వరాణి శ్రేష్ఠాని కాఞ్చనం కాఞ్చనస్య వికారః కాఞ్చనం స్వర్ణసూత్రం తదాధేయీభూతాని తోరణాని మాలా- విశేషానుచ్చిక్షిపురుఞ్చైశ్చిక్షిపుః। బబన్ధురిత్యర్థః॥

దిక్షు ప్రసర్పస్తదధీశ్వరాణామథామరాణామివ మధ్యలోకే।
మహోత్సవం శంసితుమాహతోఽన్యైర్దధ్వాన ధీరః పటహః పటీయాన్॥౩౩॥

దిక్ష్వితి॥ అథ తోరణోత్క్షేపానన్తరమ్। దిక్షు దశసు దిశాసు ప్రసర్పన్ప్రసిద్ధో భవన్। ఆత్మనినాదేనేతి శేషః। గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః। తాసాం దిశామధీశ్వ- రాణాం దిక్పాలానామమరాణాం దేవానామిన్ద్రాదీనాం సంబన్ధి పటీయాన్సమర్థః। ఘోరనినాద ఇతి శేషః। ధీరో గమ్భీరః పటహోఽన్యైర్భృత్యభూతైరమరైరాహతస్తాడితః సన్ మధ్యశ్చాసౌ లోకశ్చ మధ్యలోకః। భూలోక ఇత్యర్థః। తస్మిన్। మహోత్సవమ్। అత్రాపి భవత్పుత్రజన్మనాస్మాకం మహానుత్సవో జాత ఇతి శంసితుమివ కథయితుమివ। దధ్వాన ధ్వనిం చకార। ధ్వనికరణే మహోత్సవజ్ఞాపనస్య ఫలత్వాభావేఽపి ఫలత్వకల్పనాత్ఫలోత్ప్రేక్షా॥

మహోత్సవే తత్ర సమాగతానాం గన్ధర్వవిద్యాధరసున్దరీణామ్।
సంభావితానాం గిరిరాజపుత్ర్యా గృహేఽభవన్మఙ్గలగీతకాని॥౩౪॥

మహేతి॥ తత్ర మహోత్సవే సమాగతానాం ప్రాప్తానామత ఏవ గృహే గిరిరాజపుత్ర్యా భవాన్యా సంభావితానాం పూజితానామ్। సత్కృతానామిత్యర్థః। గన్ధర్వా విద్యాధరాశ్చ

దేవవిశేషాస్తేషాం సున్దరీణాం స్త్రీణాం స్త్రీకర్తృకాణి మఙ్గలగీతకాని మఙ్గలప్రయోజనగీతాన్యభవన్। జాతానీత్యర్థః॥

సుమఙ్గలోపాయనపాత్రహస్తాస్తం మాతరో మాతృవదభ్యుపేతాః।

విధాయ దూర్వాక్షతకాని మూర్ధ్ని నిన్యుః స్వమఙ్కం గిరిజాతనూజమ్॥౩౫॥

సుమఙ్గలేతి॥ సుమఙ్గలాని యాన్యుపాయనాన్యుపదాసామగ్ర్యస్తేషాం పాత్రం తత్సహితా హస్తా యాసామేవంభూతాః సత్యోఽభ్యుపేతాః। ప్రాప్తా మాతరో బ్రాహ్మ్యాద్యాః। సప్తేతి శేషః। 'బ్రాహ్మీ మాహేశ్వరీ చైవ కౌమారీ వైష్ణవీ తథా। వారాహీ చ తథేన్ద్రాణీ చాముణ్డా సప్త మాతరః॥' ఇత్యమరః। మూర్ధ్ని శిరసి దుర్వాక్షతకాని నిధాయ సంస్థాప్య తం గిరిజాతనూజం కుమారం మాతృవత్పార్వతీవత్తత్తుల్యం తథా యథా స్వం స్వీయమఙ్కం నిన్యుః। స్వాఙ్కే స్థాపయామాసురిత్యర్థః। మాతృవదిత్యనేన తాసామప్యత్ర మహత్త్వమాస్తీతి దర్శితమ్॥

ధ్వనత్సు తూర్యేషు సుమన్ద్రమఙ్క్యాలిఙ్గ్యోర్ధ్వకేష్వప్సరసో రసేన।

సుసంధివన్ధం ననృతుః సువృత్తగీతానుగం భావరసానువిద్ధమ్॥౩౬॥

ధ్వనత్స్వితి॥ అఙ్క్యాలిఙ్గయోర్ధ్వకేష్వేతత్సంజ్ఞకేషు తూర్యేషు వాద్యేషు సుతరాం మన్ద్రం గమ్భీరం యథా తథా। 'కలో మన్ద్రస్తు గమ్భీరే' ఇత్యమరః। ధ్వనత్సు శబ్దాయమానేషు సత్సు। అప్సరసో రమ్భాదికా రసేన స్నేహేన శోభనా మధురాః సంధయః స్వరసంధ్యాదయో యేషు తథాభూతా బన్ధాః గీతప్రబన్ధా యత్ర యస్మిన్కర్మణి। సువృత్తాని శోభన- చ్ఛన్దాంసి గీతానుగాని యత్ర యస్మిన్కర్మణి। భావా రత్యాదయో రసాః శృఙ్గారాదయస్తైరనువిద్ధం వ్యాప్తం యత్ర యస్మిన్కర్మణి యథా తథా ననృతుర్గాత్రాణి విచిక్షిపుః॥

వాతా వవుః సౌఖ్యకరాః ప్రసేదురాశా విధూమో హుతభుగ్దిదీపే।

జలాన్యభూవన్విమలాని తత్రోత్సవేఽన్తరిక్షం ప్రససాద సద్యః॥౩౭॥

వాతా ఇతి॥ తత్రోత్సవే। వాతాః పవనాః సౌఖ్యకరా వవుశ్చేలుః। ఆశాదిశః ప్రసేదుర్నిర్మలా బభూవుః। హుతభుగగ్నిర్విధూమో నిర్ధూమః సన్దిదీపే జ్వలతి స్మ। 'దీపీ దీప్తౌ' ఇతి లిట్।

జలాని విమలాన్యభూవన్। అన్తరిక్షం వ్యోమ సద్యః ప్రససాద స్వచ్ఛమభూత్। 'భవో హి లోకాభ్యుదయాయ తాదృశామ్' ఇతి న్యాయాదితి భావః॥

గమ్భీరశఙ్ఖధ్వనిమిశ్రముచ్చైర్గృహోద్భవా దున్దుభయః ప్రణేదుః।

దివౌకసాం వ్యోమ్ని విమానసంఘా విముచ్య పుష్పప్రచయాన్ప్రసస్రుః॥౩౮॥

గమ్భీరేతి॥ గృహోద్భవా మహేశ్వరనికేతనీయా దున్దుభయో గమ్భీరో మన్ద్రో యః శఙ్ఖధ్వనిః పాఞ్చజన్యశబ్దస్తేన మిశ్రం యథా స్యాత్తథోచ్చైః ప్రణేదుః 'ఉపసర్గాదసమా- సేఽపి' ఇతి ణత్వమ్। అథ చ దివౌకసాం దేవానాం విమానసంఘా వ్యోమ్ని పుష్పప్రచయాన్విముచ్య వికీర్య ప్రసస్రుః। ప్రతస్థిర ఇత్యర్థః॥

ఇత్థం మహేశాద్రిసుతాసుతస్య జన్మోత్సవే సంమదయాంచకార।

చరాచరం విశ్వమశేషమేతత్పరం చకమ్పే కిల తారకశ్రీః॥౩౯॥

ఇత్థమితి॥ మహేశో హరః। అద్రిసుతా పార్వతీ తస్యాః సుతస్య పుత్రస్యేత్థమేవంభూతే జన్మోత్సవేఽశేషం సమస్తం చరాచరం స్థావరజంగమమేతద్విశ్వం జగత్సంమదయాంచకారోన్మత్తీచకార। ఉన్మాదసాధనైరితి శేషః। పరం కేవలం తారకస్య తారకాసురస్య శ్రీర్లక్ష్మీశ్చకమ్పే। బిభాయేత్యర్థః॥

తతః కుమారః సముదాం నిదానైః స బాలలీలాచరితైర్విచిత్రైః।

గిరీశగౌర్యోర్హృదయం జహార ముదే న హృద్యా కిము బాలకేలిః॥౪౦॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరం స కుమారో విచిత్రైరనేకరూపైరత ఏవ సముదాం సుతరాం ప్రీతీనాం నిదానైరాదికారణైః। 'నిదానం త్వాదికారణమ్' ఇత్యమరః। బాలలీలాచ- రితైః శిశుక్రీడాచరితైర్గిరీశగౌర్యోః శివపార్వత్యోః। అభ్యర్హితత్వాద్వ్యహ్వాచోఽపి పూర్వనిపాతః। హృదయం మనో జహార। ప్రసాదయామాసేత్యర్థః। హృద్యా మనోహరా బాలకేలి- ర్ముదే న కిము భవతి। కిం తు భవత్యేవేత్యర్థః॥

మహేశ్వరః శైలసుతా చ హర్షాత్సతర్షమేకేన ముఖేన గాఢమ్।

అజాతదన్తాని ముఖాని సూనోర్మనోహరాణి క్రమతశ్చుచుమ్బ॥౪౧॥

మహేశ్వర ఇతి॥ మహేశ్వరో హరః శైలసుతా పార్వతీ చ హర్షాద్ధేతోః సతర్షం సతృష్ణం యథా తథాఽజాతదన్తాన్యనుద్భూతదశనాని మనోహరాణి సూనోః కుమారస్య ముఖాన్యే- కేన ముఖేన గాఢం దృఢం యథా తథా క్రమతో యథాక్రమం చుచుమ్బ పస్పర్శ। అత్ర కర్తృద్వయస్య పార్థక్యేన క్రియాన్వయో విధేయః। అన్యథా ద్వివచనాపత్తిరితి వివేచనీయమ్॥

క్వచిత్స్ఖలద్భిః క్వచిదస్ఖలద్భిః కచిత్ప్రకమ్పైః క్వచిదప్రకమ్పైః।

బాలః స లీలాచలనప్రయోగైస్తయోర్ముదం వర్ధయతి స్మ పిత్రోః॥౪౨॥

క్వచిదితి॥ స బాలః కుమారః క్వచిత్ప్రదేశే స్ఖలద్భిః పతద్భిః క్వచిత్ప్రదేశేఽస్ఖలద్భిః క్వచిత్ప్రదేశే ప్రకమ్పైః ప్రకృష్టకమ్పైః క్వచిత్ప్రదేశేఽప్రకమ్పైర్లీలయా యే చలనప్రయోగాస్తైర్నిమిత్తభూతైస్తయోః పిత్రోర్జననీజనకయోః మాతా చ పితా చ పితరౌ తయోః పిత్రోః। 'పితా మాత్రా' ఇత్యేకశేషః। ముదం ప్రీతిం వర్ధయతి స్మ। 'కన్దల్యాంచకార' ఇత్యపి పాఠః। అర్థః స ఏవ॥

అహేతుహాసచ్ఛురితాననేన్దుర్గృహాఙ్గణక్రీడనధూలిధూమ్రః।

ముహుర్వదన్కిచిదలక్షితార్థం ముదం తయోరఙ్కగతస్తతాన॥౪౩॥

అహేత్వితి॥ గృహాఙ్గణే యత్క్రీడనం తేన నిమిత్తేన ధూలిభీ రజోభిర్ధూమ్రో ధూసరః సన్నఙ్కగత ఉత్సఙ్గం ప్రాప్తః కుమారః। అహేతురకారణో యో హాసో హసితం తేన చ్ఛురితో మిశ్రిత ఆననేన్దుర్ముఖచన్ద్రో యస్య। అలక్షితార్థమవ్యక్తార్థం ముహుః కించిద్వదంస్తయోర్ముదం ప్రీతిం తతాన చకార॥

గృహ్ణన్విషాణే హరవాహనస్య స్పృశన్నుమాకేసరిణం సలీలమ్।

స భృఙ్గిణః సూక్ష్మతరం శిఖాగ్రం కర్షన్బభూవ ప్రమదాయ పిత్రోః॥౪౪॥

గృహ్ణన్నితి॥ స కుమారః। హరవాహనస్య బృషస్య విషాణే శృఙ్గే గృహ్ణన్। కరాభ్యామితి శేషః। తథోమాకేసరిణం పార్వతీసింహం సలీలమప్రయాసం యథా తథా స్పృశన్। తథా భృఙ్గిణో గణస్య సూక్ష్మతరం శిఖాయం కర్షన్। పిత్రోర్జననీజనకయోః ప్రమదాయ హర్షాయ వభూవ। క్రియాగ్రహణాత్సంప్రదానత్వమ్॥

ఏకో నవ ద్వౌ దశ పఞ్చ సప్తేత్యజీగణన్నాత్మముఖం ప్రసార్య।

మహేశకణ్ఠోరగదన్తపఙ్క్తిం తదఙ్కగః శైశవమౌగ్ధ్యమైశిః॥౪౫॥

ఏక ఇతి॥ తస్య పితురఙ్కగ ఉత్సఙ్గగత ఐశిః। ఈశస్యాపత్యమిత్యర్థః।'అత ఇఞ్' ఇత్యపత్యార్థ ఇఞ్। ఆత్మముఖం ప్రసార్య మహేశస్య యే కణ్ఠోరగాః సర్పాస్తేషాం దన్తపఙ్క్తిమ్। ఏకో నవ ద్వౌ దశ పఞ్చ సప్తేత్యజీగణత్సంఖ్యాతవాన్। యతః శైశవమౌగ్ధ్యం బాలత్వనిమిత్తమూఢతాం దధానః। అజీగణదితి గణయతేర్లుఙ్। 'ఈ చ గణః' ఇత్యభ్యాసాకారస్యేకారః॥

కపర్దికణ్ఠాన్తకపాలదామ్నోఽఙ్గులిం ప్రవేశ్యాననకోటరేషు।

దన్తానుపాత్తుం రభసీ బభూవ ముక్తాఫలభ్రాన్తికరః కుమారః॥౪౬॥

కపర్దీతి॥ కుమారః కార్తికేయః కపర్దికణ్ఠాన్తే శివకణ్ఠమధ్యే స్థితస్య కపాలదామ్నో నృకరోటీస్రజ ఆననకోటరేషు వదనకూపేషు। 'కోటరో నాగరే కూపే పుష్కరిణ్యుచ్ఛ్రఘాటకే' ఇతి మేదినీ। అఙ్గులిం ప్రవేశ్య దన్తానుపాత్తుం గ్రహీతుం రభసీ రభసో వేగోఽస్యాస్తీతి తథోక్తః। 'రభసో బేగహర్షయోః' ఇతి మేదినీ। బభూవ। ఏతాన్వేగేన గృహ్ణామీత్ర్యేచ్ఛదిత్యర్థః। యతో ముక్తాఫలభ్రాన్తికరో మౌక్తికభ్రమకారీ॥

శంభో: శిరోఽన్తః సరితస్తరంగాన్విగాద్య గాఢం శిశిరాత్రసేన।

స జాతజాడ్యం నిజపాణిపద్మమతాపయద్భాలవిలోచనాగ్నౌ॥౪౭॥

శంభోరితి॥ స కుమారః। శిశిరాఞ్చితలాఞ్ఛంభోః సంబన్ధినః శిరసోఽన్తర్మధ్యే స్థితాయాః సరితో గఙ్గాయాస్తరంగాగ్రసేన స్వాదేన। స్వాదోఽత్ర త్వగిన్ద్రియ- గ్రాహ్యత్వేన వివక్షితః। 'రసో గన్ధరసే జలే। శృఙ్గారాదౌ విషే వీర్యే తక్రాదౌ ద్రవ్యరాగయోః। దేహధాతుప్రభేదే చ

పారదస్వాదయోః పుమాన్' ఇతి మేదినీ। గాఢం దృఢమ్। 'గాఢబాఢదృఢాని చ' ఇత్యమరః। విగాహ్యావగాహ్య। అత ఏవ జాతజాడ్యం జాతశీతకృతజడత్వం నిజపాణిపద్మం స్వీయకరకమలం భాలే యద్విలోచనం తత్ర యోఽగ్నిస్త- త్రాతాపయత్। అన్యోఽపి శీతజడం హస్తమగ్నౌ తాపయతి తద్వదితి భావః॥

కించిత్కలం భఙ్గురకంధరస్య నమజ్జటాజూటధరస్య శంభోః।

గ్రలమ్బమానం కిల కౌతుకేన చిరం చుచుమ్బే ముకుటేన్దుఖణ్డమ్॥౪౮॥

కించిదితి॥ కించిద్భఙ్గురా పతనశీలా। 'భఞ్జభాసమిదో ఘురచ్' ఇతి ఘురచ్ 'చజోః' ఇతి కుత్వమ్। కంధరా గ్రీవా యస్య। బాలత్వాత్। స కుమారో నమజ్జటా- జూటస్య ధరస్తస్య శంభోర్హరస్య ప్రలమ్బమానమాశ్రయమాణం కలం మధురం ముకుటేన్దుఖణ్డం ముకుటచన్ద్రశకలమ్। 'భిత్తం శకలఖణ్డే వా' ఇత్యమరః। కౌతుకేనానన్దేన చిరం బహుకాలం చుచుమ్బే। పస్పర్శేత్యర్థః॥

ఇత్థం శిశోః శైశవకేలివృత్తైర్మనోభిరామైర్గిరిజాగిరీశౌ।

మనోవినోదైకరసప్రసక్తౌ దివానిశం నావిదతాం కదాచిత్॥౪౯॥

ఇత్థమితి॥ గిరిజాగిరీశౌ మనోభిరామైర్మనోరమైరిత్థమేవంభూతైః శిశోః కుమారస్య శైశవస్య బాలస్య యాః కేలయస్తాసాం వృత్తైశ్చరిత్రైః। 'వృత్తం పద్యే చరిత్రే త్రిష్వతీతే దృఢనిస్తలే' ఇత్యమరః। మనసో వినోదస్తత్ర య ఏకో రసః ప్రీతిస్తత్ర ప్రసక్తావాసక్తౌ సన్తౌ కదాచిదపి దివానిశమహర్నిశం నావిదతాం నావబుధ్యే- తామ్। అగాధపుత్రోత్సవార్ణవమగ్నత్వాదితి భావః॥

ఇతి బహువిధం బాలక్రీడావిచిత్రవిచేష్టితం

లలితలలితం సాన్ద్రానన్దం మనోహరమాచరన్।

అలభత పరాం బుద్ధిం షష్ఠే దినే నవయౌవనం

స కిల సకలం శాస్త్రం శస్త్రం వివేద విభుర్యయా॥౫౦॥

ఇతీతి॥ ఇత్యేవంభూతం బహువిధం నానాప్రకారకం లలితలలితం లలితప్రకారమతిసున్దరం సాన్ద్ర ఆనన్దో యేన। మనోహరం బాలక్రీడాయా విచిత్రం విచేష్టితం చేష్టామ్। చరిత్రమితి యావత్। ఆచరన్విదధద్విభుః స కుమారః షష్ఠే దినే పరాముత్కృష్టాం బుద్ధిం ధిషణాం నవయౌవనం తారుణ్యం చాలభత ప్రాప। యయా బుద్ధ్యా సకలం సమస్తం శస్త్రమ్। సకలాని శస్త్రాణీత్యర్థః। శాస్త్రమ్। శాస్త్రాణీత్యర్థః। ఉభయత్రాపి జాతావేకవచనమ్। వివేద జ్ఞాతవాన్। కిలేతి ప్రసిద్ధౌ। ప్రాచీనసత్సంస్కారాణాం కిమివాశక్యమితి భావః। హరిణీచ్ఛన్దః–'రసయుగహయైర్న్సౌ మ్రౌ లో గో యదా హరిణీ తదా' ఇతి లక్షణాత్॥

ఇతి శ్రీపర్వణీకరోపనామకశ్రీలక్ష్మణభట్టాత్మజసతీగర్భసంభవశ్రీసీతారామ-

కవివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః

శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే

కుమారోత్పత్తిర్నామైకాదశః సర్గః॥

ద్వాదశః సర్గః।

అథ ప్రపేదే త్రిదశైరశేషైః క్రూరాసురోపప్లవదుఃఖితాత్మా।

పులోమపుత్రీదయితోఽన్ధకారిం పత్రీవ తృష్ణాతురితః పయోదమ్॥౧॥

అథేతి॥ అథానన్తరం క్రూరస్తీవ్రో యోఽసురస్తారకసంజ్ఞకస్తస్య తత్కర్తృకో య ఉపప్లవ ఉపద్రవః స్వస్థానోచ్చాటనాదికస్తేన దుఃఖితః క్లిష్ట ఆత్మా యస్య తథాభూతః పులోమపుత్ర్యాః శచ్యా దయితః ప్రియ ఇన్ద్రోఽశేషైః సమస్తైస్త్రిదశైరాత్మభృత్యభూతవృన్దారకైః సహ తృష్ణాతురితస్తృష్ణయా తృషయా కర్త్ర్యా ఆతురిత ఆతురీకృతః। 'తత్కరోతి–' ఇతి ణిచి కృతే

'ణావిష్టవత్' ఇతి టిలోపః। తతః కర్తరి క్తః। పత్రీ చాతకః పయోదమివ। అన్ధకారం హరం ప్రపేదే ప్రాప। అత్ర పూర్ణోపమాలంకారః। సర్గేఽస్మిన్వృత్తముపజాతిః॥

దృప్తారిసంత్రాసఖిలీకృతాత్స కథంచిదమ్భోదవిహారమార్గాత్।
అవాతతారాభిగిరిం గిరీశగౌరీపదన్యాసవిశుద్ధమిన్ద్రః॥౨॥

దృప్తేతి॥ స ఇన్ద్రః। దృప్తోఽభిమానీ యోఽరిస్తారకస్తస్మాద్యః సంత్రాసో భయం తేన ఖిలీకృతాద్దురవగాహ్యమానీకృతాదమ్భోదానాం మేఘానాం విహారో యత్ర స చాసౌ మార్గశ్చ। ఆకాశమిత్యర్థః। తస్మాత్ గిరీశసహితా యా గౌరీ భవానీ తస్యాః పదే చరణే తయోర్న్యాసో నిధానం తేన విశుద్ధం పవిత్రం గిరిం కైలాసమభి సంముఖం కథంచిత్కేనాపి ప్రకారేణ। కష్టేనేత్యర్థః। అవాతతారోత్తతార। గిరీశగౌరీతి గిరీశస్యాభ్యర్హితత్వాద్వహ్వచోఽపి పూర్వనిపాత ఇతి వా॥

సంక్రన్దనః స్యన్దనతోఽవతీర్య మేఘాత్మనో మాతలిదత్తహస్తః।
పినాకినోఽథాలయముచ్చచాల శుచౌ పిపాసాకులితో యథామ్బుః॥3॥

సంక్రన్దన ఇతి॥ అథానన్తరం సంక్రన్దన ఇన్ద్రః।'సంక్రన్దనో దుశ్చ్యవనః' ఇత్యమరః। మాతలినా సారథినా దత్త ఆశ్రయీకరణార్థమగ్రేకృతో హస్తో యస్మై సః। అవలమ్బితమాతలిహస్తః సన్నిత్యర్థః। మేఘాత్మనో మేఘస్వరూపధారిణః। మేధరూపాదిత్యర్థః। స్యన్దనతో రథాత్। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। అవతీర్యోత్తీర్య। శుచౌ గ్రీష్మే పిపాసయా తృష్ణయా తృపయేతి యావత్। ఆకులిత ఆతురః పురుషోఽమ్భో యథా జలమివ పినాకినో హరస్యాలయం నిలయముచ్చచాల। ఉద్దిశ్య చలతి స్మేత్యర్థః। 'నికాయ్యనిలయాలయాః' ఇత్యమరః। పిపాసేతి 'అ ప్రత్యయాత్' ఇత్యకారప్రత్యయే టాప్। అత్రాపి పూర్ణోపమాలంకారః। సామాన్యధర్మస్త్వాకులితత్వమిత్యాకులితత్వే నిమిత్తభూతౌ పిపాసోపప్లవౌ। అనయోర్బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేన సాదృశ్యమ్॥

ఇతస్తతోఽథ ప్రతివిమ్బభాజం విలోకమానః స్పటికాద్రిభూమౌ।
ఆత్మానమప్యేకమనేకధా స వ్రజన్విభోరాస్పదమాససాద॥౪॥

ఇతస్తత ఇతి॥ అథానన్తరం వ్రజన్గచ్ఛన్స ఇన్ద్రః స్ఫటికాద్రిః కైలాసస్తస్య భూమౌ పృథివ్యామితస్తతో యత్ర తత్ర ప్రతిబిమ్బభాజం ప్రతిబిమ్బితమేకమప్యాత్మానం శరీరమనేకసంఖ్యం విలోకమానః పశ్యన్సన్। విభోర్మహేశ్వరస్యాస్పదం స్థానమాససాద ప్రాప।

విచిత్రచఞ్చన్మణిభఙ్గిసఙ్గం సౌవర్ణదణ్డం దధతాతిచణ్డమ్।

స నన్దినాధిష్ఠితమధ్యతిష్ఠత్సౌధాఙ్గణద్వారమనఙ్గశత్రోః॥౫॥

విచిత్రమితి॥ స ఇన్ద్రః విచిత్రా అనేకవర్ణాశ్చఞ్చన్తో దీవ్యమానా యే మణయో రత్నాని తేషాం తత్కర్మికా యా భఙ్గ్యో రచనావిశేషాస్తేషాం సఙ్గః సంబన్ధో యస్య। అనేకవర్ణమణిఖచితమిత్యర్థః। తథాతిచణ్డమతిభీషణం సౌవర్ణదణ్డం సువర్ణమయవేత్రం దధతా బిభ్రతా నన్దినా గణేనాధిష్ఠితం ద్వారపాలతయాధిశ్రితమనఙ్గశత్రోః శివస్య సౌధస్య రాజసదనసంబన్ధినోఽఙ్గణస్యాజిరస్య। 'అఙ్గణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః। ద్వారం ప్రతీహారమ్। 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారః' ఇత్యమరః। అధ్యతిష్ఠదధి- తస్థౌ। 'అధిశీఙ్స్థాసామ్– 'ఇతి కర్మత్వమ్। అన్తః ప్రవేశే భగవదాజ్ఞానుపాలనం కుర్వన్ద్వార ఏవ తస్థావిత్యర్థః॥

తతః స కక్షాహితహేమదణ్డో నన్దీ సురేన్ద్రం ప్రతిపద్య సద్యః।

ప్రతోషయామాస సుగౌరవేణ గత్వా శశంస స్వయమీశ్వరస్య॥౬॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరం స నన్దీ గణః సురేన్ద్రమిన్ద్రం సద్య ఆశు ప్రతిపద్య సమీపం ప్రాప్య సుతరాం గౌరవేణాదరేణ స్వాగతాదినా ప్రతోషయామాస సంతోషితవాన్। అథ చ స్వయం గత్వా కక్షాయాం హర్మ్యప్రకోష్ఠే। 'కక్షా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాఞ్చ్యాం మధ్యేభబన్ధనే ఇత్యమరః। ఆహితః స్థాపితో హేమదణ్డః సువర్ణవేత్రం యేన తథోక్తః సన్। ఈశ్వరస్య। ఈశ్వరమిత్యర్థః। సంబన్ధవివక్షాయాం షష్ఠీ। శశంస కథయామాస। ససురో మహేన్ద్ర ఆగత ఇతి నివేదితవానిత్యర్థః॥

భ్రూసంజ్ఞయానేన కృతాభ్యనుజ్ఞః సురేశ్వరం తం జగదీశ్వరేణ।

ప్రవేశయామాస సురైః పురోగః సమం స నన్దీ సదనం సదస్య॥౭॥

భ్రూసంజ్ఞయేతి॥ అనేన జగతామీశ్వరేణ మహేశ్వరేణ భ్రూసంజ్ఞయా। భ్రుకుటీచమత్కృతిసంకేతేనేత్యర్థః। కృతాభ్యనుజ్ఞః సురేన్ద్రాగమనార్థం కృతానుశాసనః స నన్దీ గణః పురోగోఽగ్రగామీ సన్। తం సురేశ్వరమిన్ద్రం సచ్ఛోభనమస్య మహేశ్వరస్య సదనం గృహం సురైః సమం ప్రవేశయామాస। ప్రవేశితవానిత్యర్థః॥

స చణ్డిభృఙ్గిప్రముఖైర్గరిష్ఠైర్గణైరనేకైర్వివిధస్వరూపైః।

అధిష్ఠితం సంసది రత్నమయ్యాం సహస్రనేత్రః శివమాలులోకే॥౮॥

స ఇతి॥ స సహస్రనేత్ర ఇన్ద్రో గరిష్ఠైరతిశయేన గురుభిః। 'ప్రియస్థిర–' ఇత్యాదినా గురుశబ్దస్య గరాదేశః। అనేకైర్బహుభిర్వివిధస్వరూపైర్నానాకృతిభి- శ్చణ్డిభృఙ్గిప్రముఖైర్గణై రత్నమయ్యాం రత్నప్రచురాయామ్। ప్రాచుర్యే మయట్। 'టిడ్ఢా–' ఇతి ఙీప్।సంసది సభాయామధిష్ఠితముపవిష్టం శివమాలులోకే దదర్శ। ఇహ 'అధిశీఙ్–' ఇత్యాధారస్య కర్మత్వప్రసఙ్గో దుర్నివారః। అతఏవ రత్నమయీం సభాం తామితి ప్రతిష్ఠితమితి వా పఠనీయమ్। యథాస్థితవిన్యాసే దూషణోద్ధారం సుధియో విభావయన్త్వితి॥

అథ త్రయోదశభిర్మహేశ్వరం విశినష్టి—కపర్దేత్యాదిభిః॥

కపర్దముద్వద్ధమహీనమూర్ధరత్నాంశుభిర్భాసురముల్లసద్భిః।

దధానముచ్చైస్తరమిద్ధధాతోః సుమేరుశృఙ్గస్య సమత్వమాప్తమ్॥౯॥

తత్ర కపర్దమితి॥ కింభూతం శివమ్। ఉద్వద్ధం భుజంగరజ్జుభిర్దృఢీకృతముల్లసద్భిః శోభమానైరత ఏవాహీనామినాః స్వామినస్తేషాం వాసుకిప్రభృతిమహాసర్పాణాం మూర్ధసు శిరఃసు యాని రత్నాని మణయస్తేషామంశుభిర్మయూఖైర్భాసురం దీప్యమానమ్। 'భఞ్జభాస–' ఇతి ఘురచ్। ఉచ్చైస్తరం మహాన్తం కపర్దం జటాజూటం దధానం విభ్రతమ్। 'కపర్దోఽస్య జటాజూటః' ఇత్యమరః। అత ఏవ పునః కింభూతమ్। ఇద్ధా ప్రవృద్ధా ధాతవో గైరికాదయో యత్ర తథాభూతం యత్సుమేరోః స్వర్ణాద్రేః శృఙ్గం తస్య సమత్వం సాదృశ్యమాప్తం ప్రాప్తమ్॥

విభ్రాణముత్తుఙ్గతరఙ్గమాలాం గఙ్గాం జటాజూటతటం భజన్తీమ్।

గౌరీం తదుత్సఙ్గజుషం హసన్తీమివ స్వఫేనైః శరదభ్రశుభ్రైః॥౧౦॥

బిభ్రాణమితి॥ పునః కింభూతమ్। ఉత్తుఙ్గోన్నతగామినీ। ఉత్ప్లవనరీతిగామినీత్యర్థః। తథాభూతా తరఙ్గమాలా కల్లోలపఙ్క్తిర్యస్యాస్తాం జటాజూటస్య కపర్దస్య తటం సమీపభాగం భజన్తీమ్। తత్ర స్థితామిత్యర్థః। తథా శరదభ్రవచ్ఛరత్కాలికమేఘవచ్ఛుభ్రైర్విశదైః స్వఫేనైస్తస్య హరస్యోత్సఙ్గం జుషతే సేవతే తామ్। హరాఙ్కస్థితామిత్యర్థః। గౌరీం పార్వతీం హసన్తీమివోపహాస్యం కుర్వతీమివ। సాపత్న్యప్రయుక్తమనఃసంతాపం హాస్యేన స్ఫుటీకుర్వాణామివేత్యుత్ప్రేక్షా। గఙ్గాం విభ్రాణం దధానమ్॥

గఙ్గాతరఙ్గప్రతివిమ్బితైః స్వైర్బహూభవన్తం శిరసా సుధాంశుమ్।

చలన్మరీచిప్రచయైస్తుషారగౌరైర్హిమద్యోతితముద్వహన్తమ్॥౧౧॥

గఙ్గేతి॥ పునః కింభూతమ్। గఙ్గాతరఙ్గేషు జాహ్నవీకల్లోలేషు ప్రతిబిమ్బితైః స్వైరాత్మభిః। శరీరైరితి యావత్। బహూభవన్తమనేకోభవన్తం సుధాంశుం చన్ద్రం శిరసా మూర్ధ్నోద్వహన్తం దధానమ్। అత ఏవ పునః కింభూతమ్। తుషారవత్తుహినవగౌరైః సితైః। 'గౌరోఽరుణే సితే పీతే' ఇతి విశ్వః। చలన్తః ప్రసరన్తో యే మరీచిప్రచయాః కిరణ- సంఘాతాస్తైర్హిమద్యోతితమ్। ద్యోతతే శోభతే ఇతి స ద్యోతీ। శోభావానిత్యర్థః। తస్య భావో ద్యోతితా। ద్యుతిరిత్యర్థః। హిమవద్ధిమసంఘాతవద్ద్యోతితా ద్యుతిర్యస్య తమ్। పూర్వం ధవలాఙ్గమప్యనేకచన్ద్రశోభాభిరధికధవలీభూతమిత్యర్థః॥

భాలస్థలే లోచనమేధమానధామాధరీభూతరవీన్దునేత్రమ్।

యుగాన్తకాలోచితహవ్యవాహం మీనధ్వజప్లోషణమాదధానమ్॥౧౨॥

భాలస్థల ఇతి॥ భాలస్థలే లలాటదేశ ఏధమానం వర్ధమానం యద్ధామ తేజస్తేన నిమిత్తేనాధరీభూతే పరిభావముపాగతే రవీన్దూ ఏవ నేత్రే యస్మాత్। తాభ్యామధిక- తేజస్కమిత్యర్థః। యద్వా। ఏధమానధామ అధరీభూతం చేతి పదద్వయమ్। తత్రైవం వ్యాఖ్యేయమ్। ఏధమానం వర్ధమానం ధామ తేజో యస్య। వర్ధిష్ణుతేజస్కమిత్యర్థః। తథోన్నతా- నతస్థానభేదేనాధరీభూతే భాలస్థనేత్రాపేక్షయా నీచైర్భూతే రవీన్దూ ఏవ నేత్రే యస్య। తథా యుగాన్తకాలే ప్రలయకాల ఉచితం పరిచితం హవ్యవాహమగ్నిరూపమ్। ప్రలయ- కాలికానలరూపమిత్యర్థః। అత ఏవ మీనధ్వజస్య కామస్య ప్లోషణం దాహకమ్। ప్లుష దాహే'

'కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కర్తరి ల్యుట్। ఏవంభూతం లోచనమాదధానమ్। బిభ్రాణమిత్యర్థః॥

మహార్ఘరత్నాఇఞ్చితయోరుదారం స్ఫురత్ప్రభామణ్డలయోః సమన్తాత్।

కర్ణస్థితాభ్యాం శశిభాస్కరాభ్యాముపాసితం కుణ్డలయోశ్ఛలేన॥౧౩॥

మహేతి॥ పునః కింభూతమ్। మహార్ఘాణి బహుమూల్యాని యాని రత్నాని మణయస్తైరఞ్చితయోః ఖచితయోరత ఏవ సమన్తాత్సర్వత ఉదారమధికం యథా స్యాత్తథా స్ఫురత్ప్ర- సరత్ప్రభామణ్డలం కాన్తివితానం యయోస్తథాభూతయోః కుణ్డలయోః కర్ణభూషణయోశ్ఛలేన కైతవేన కర్ణయోః శ్రవణయోః స్థితాభ్యాముపవిష్టాభ్యాం శశిభాస్కరాభ్యాం చన్ద్రసూర్యాభ్యాముపాసితం సేవితమ్। కుణ్డలవిషయే కైతవాత్సూర్యాచన్ద్రమసోరారోప్యమాణత్వాత్తాద్రూప్యరూపకం కైతవాపహ్నుతిశ్చేత్యుభయోః సంసృష్టిః॥

స్వబద్ధయా కణ్ఠికయేవ నీలమాణిక్యమయ్యా కుతుకేన గౌర్యాః।

నీలస్య కణ్ఠస్య పరిస్ఫురన్త్యా కాన్త్యా మహత్యా సువిరాజమానమ్॥౧౪॥

స్వబద్ధయేతి॥ పునః కింభూతమ్। పరిస్ఫురన్త్యా పరితః ప్రసరన్త్యా నీలస్య శ్యామస్య కణ్ఠస్యాత్మగలస్య మహత్యా కాన్త్యా ప్రభయా సుతరాం విరాజమానం శోభమానమ్। కయేవేత్యుత్ప్రేక్షతే—కుతుకేన కౌతుకేన స్వస్మిన్నాత్మీయకణ్ఠే బద్ధయా నిహితయా నీలమాణిక్యమయ్యా నీలరత్నవిశేషప్రచురయా గౌర్యాః కణ్ఠికయేవ కణ్ఠభూషయేవ। 'కణ్ఠికా కణ్ఠభూషణమ్' ఇతి మేదినీ॥

కాలార్దితానాం త్రిదశాసురాణాం చితారజోభిః పరిపాణ్డురాఙ్గమ్।

మహన్మహేభాజినముద్ధతాభ్రప్రాలేయశైలశ్రియముద్వహన్తమ్॥౧౫॥

కాలేతి॥ పునః కింభూతమ్। కాలేనావసానకాలికమృత్యునార్దితానాం పీడితానామ్। మృతానామితి యావత్। త్రిదశాసురాణాం దేవదైత్యానాం చితాయా మృతమణ్డపస్య రజోభిర్భస్మభిః పరితః పాణ్డురం శుభ్రమఙ్గం యస్య।

విహితమృతమణ్డపభస్మోద్ధూలనమిత్యర్థః। ఇహ దేవానామమరత్వాభావో దుర్ఘటః। తత్ర జ్ఞానాభావేన నిహితపదస్య కవేః ప్రమాద ఇత్యాహుః। కేచిత్పునః 'మనుజాసురాణామ్' ఇతి పాఠాన్తరం కల్పయన్తి। అథ యద్యపి కాలార్దితానామితి విశేషణముభయవిశేష్యాన్వయిత్వేన ద్వితీయ- విశేష్యే వివక్షితమప్యకాలార్దితత్వవిశేషణస్య వ్యభిచారనియమనే నియమనాన్నిషిద్ధం భవతి, తథాపి ప్రథమవిశేష్యే లోకోపకారకతాపక్షేఽపి వ్యభిచరితార్థ- సంభవేన విశేషణానుపయోగాత్సంభవప్రయుక్తప్రధానభూతద్వితీయవిశేష్యసంబన్ధేన ప్రథమవిశేష్యాన్వయిత్వనిరాసః। ఏవం చోపకార్యమనుజసహచరితత్వేన లోకోపకార- కతాపక్షావలమ్బేన చ వివక్షితార్థస్యావివక్షితత్వాత్। సంహారకతాపక్షే తు ప్రాయో గతిరన్వేషణీయేత్యలమ్। తథా మహత్పరిణాహి మహేభస్య మహతో గజస్యాజినం చర్మ పరిదధానమితి పూర్వేణ సంబన్ధః। అత ఏవోద్ధతముదితమభ్రం మేఘో యత్ర స చాసౌ ప్రాలేయశైలో హిమవాంస్తస్య శ్రియం శోభాముద్వహన్తం దధానమ్। నిదర్శనాలంకారః॥

పాణిస్థితబ్రహ్మకపాలపాత్రం వైకుణ్ఠభాజాపి నిషేవ్యమాణమ్।

నరాస్థిఖణ్డాభరణం రణాన్తమూలం త్రిశూలం కలయన్తముచ్చైః॥౧౬॥

పాణీతి॥ పునః కింభూతమ్। పాణౌ స్థితం బ్రహ్మకపాలమేవ పాత్రం యస్య। పాణినా బ్రహ్మకరోటీపాత్రం విభ్రాణమిత్యర్థః। పునః కింభూతమ్। వైకుణ్ఠభాజాపి హరేణాపి నిషేవ్యమాణమ్। సేవనమత్ర కాదాచిత్కం నత్విదానీంతనమేవ త్రయాణామభేదస్యైవేష్టార్థకరత్వాత్। ఏకైవ మూర్తిరితి సప్తమసర్గోక్తేరితి భావః। హరాపేక్షయా హరేరపి లఘుత్వసంభావనయా సంభవత్యేవ కదాచిత్సేవనమ్। తథా నరాణామస్థిఖణ్డాన్యేవాభరణాని యస్య। హింసాకాలసంలగ్నస్వశూలత్రితయాస్థికమిత్యర్థః। తథా రణే యోఽన్తో రిపూణామవసానం తస్య। 'మూలం కారణమూల్యయోః' ఇతి మేదినీ। ఉచ్చైర్మహత్త్రిశూలమాయుధవిశేషం కలయన్తం దధానమ్॥

పురాతనీం బ్రహ్మకపాలమాలాం కణ్ఠే వహన్తం పునరాశ్వసన్తీమ్।

ఉద్గీతవేదాం ముకుటేన్దువర్షత్సుధాభరౌఘాప్లవలబ్ధసంజ్ఞామ్॥౧౭॥

పురాతనీమితి॥ పునః కింభూతమ్। ముకుటే య ఇన్దుశ్చన్ద్రస్తస్మాద్వర్షద్గలన్యః సుధాభరౌఘోఽమృతసమూహప్రవాహస్తత్ర య ఆప్లవః స్నానం తేన నిమిత్తేన లబ్ధసంజ్ఞాం ప్రాప్తచేతనామత ఏవాశ్వసన్తీముజ్జీవన్తీమ్। అత ఏవ పునర్భూయోఽప్యుద్గీతవేదాం

పరితత్రశ్రుతికామ్। బ్రహ్మత్వాదితి భావః। పురాతనీం ప్రాక్తనీమ్। 'సాయంచిరమ్–'ఇత్యాదినా పురావ్యాట్ప్యుతుటౌ। టిత్వాన్ఙీప్। బ్రహ్మకపాలానాం మాలాం స్రజం కణ్ఠే గలే వహన్తమ్। దధానమిత్యర్థః॥

సలీలమఙ్కస్థితయా గిరీన్ద్రపుత్ర్యా నవాష్టాపదవల్లిభాసా।

విరాజమానం శరదభ్రఖణ్డం పరిస్ఫురన్త్యాచిరరోచిషేవ॥౧౮॥

సలీలమితి॥ పునః కింభూతమ్। నవం యదష్టాపదం హేమ। 'హేమన్యష్టాపదం వరే' ఇతి మేదినీ। తస్య వల్లీ లతా। 'వల్లీ తు వ్రతతిర్లతా' ఇత్యమరః। ప్రకృత్యా తు వల్లీశబ్దస్య హ్రస్వత్వమేవ। 'కృదికారాదక్తినః' ఇతి దీర్ఘత్వమ్। తస్యా భా ఇవ భా యస్యాః। తద్వచ్ఛోభమానయేత్యర్థః। తథా సలీలం సక్రీడమఙ్కస్థితయాఙ్కమా- రూఢయా గిరీన్ద్రపుత్ర్యా హిమాలయకన్యయా పరితః స్ఫురన్త్యా ప్రసరన్త్యాచిరరోచిషా చలప్రభయా విద్యుతా శరదభ్రస్య శరత్కాలికమేఘస్య ఖణ్డం శకలమివ విరాజమానం శోభమానమ్। మహేశ్వరస్య శుభ్రత్వం భస్మోద్ధూలనాదితి వివేచనీయమ్। ఖణ్డౌపమ్యం చ శుభ్రత్వమాత్రతాత్పర్యేణ న విరుధ్యతే॥

దృప్తాన్ధకప్రాణహరం పినాకం మహాసురస్త్రీవిధవత్వహేతుమ్।

కరేణ గృహ్ణన్తమగృహ్యమన్యైః పురా స్మరప్లోషణకేలికారమ్॥౧౯॥

దృప్తేతి॥ దృప్తోఽభిమానీ యోఽన్ధకోఽన్ధకాసురస్తస్య ప్రాణానాం హరమపహారకమ్। తద్ధననసాధనమిత్యర్థః। తథా మహాసురాస్త్రిపురాదయస్తేషాం యాః స్త్రియస్తాసాం విధవత్వం వైధవ్యమ్। మృతభర్తృకత్వమితి యావత్। తస్య హేతుం కారణమ్। మహాసురవినాశకమిత్యర్థః। తథా పురా పూర్వం స్మరస్య కామస్య ప్లోషణం దాహం కేల్యానాయాసేన కరోతీతి తథా। అన్యైః శివాతిరిక్తైరగృహ్యం గ్రహీతుమశక్యం పినాకం ధనుః కరేణ పాణినా గృహ్ణన్తం దధానమ్॥

భద్రాసనం కాఞ్చనపాదపీఠం మహార్ఘమాణిక్యవిభఙ్గిచిత్రమ్।

అధిష్ఠితం చన్ద్రమరీచిగౌరైరుద్వీజ్యమానం చమరైర్గణాభ్యామ్॥౨౦॥

భద్రాసనమితి॥ మహార్ఘాణాం బహుమూల్యానాం మాణిక్యానాం విభఙ్గీభీ రచనాభిశ్చిత్రం విచిత్రమ్। భద్రం శుభమాసనం పట్టాదినిర్మితం యత్ర తాదృశమ్। బధ్నన్తమితి పదమధ్యాహార్యమ్। భద్రాసనమాసనవిశేషమితి కేచిద్వ్యాచక్షతే, తత్త్వధ్యాహారదోషాద్యోగాభ్యాససమయాభావేన తదసంభవాచ్చోపేక్షణీయమితి। కాఞ్చనపాదపీఠం సౌవర్ణసింహాసనమధిష్ఠితమ్। తత్రోపవిష్టమిత్యర్థః। 'అధిశీఙ్స్థాసామ్–'ఇతి కర్మత్వమ్। పునశ్చ। చన్ద్రమరీచివద్గౌరైర్విశదైశ్చామరైః కృత్వా గణాభ్యాం కర్తృభ్యాము- ద్వీజ్యమానం ప్రేఙ్ఖ్యమానమ్। కర్తృద్విత్వే చమరబహుత్వం ప్రతిక్షణనూతనగ్రహణాత్సంగమనీయమ్॥

శస్త్రాస్త్రవిద్యాభ్యసనైకసక్తే సవిస్మయైరేత్య గణైః సుదృష్టే।

నీరాజ్యమానే స్ఫటికాచలేన సానన్దనిర్దిష్టదృశం కుమారే ॥౨౧॥

శస్త్రాస్త్రేతి॥ శస్త్రాణి ధనురాదీని అస్త్రాణి మోహనాదీని తాన్యేవ విద్యాస్తాసామభ్యసన ఏవైకం కేవలం సక్తేఽనురక్తే। తథా గణైః ప్రమథప్రభృతిభిరేత్య తత్సమీపం ప్రాప్య సవిస్మయైః సాశ్చర్యైః సద్భిః సుతరాం దృష్టే। సాభిలాషమవలోకిత ఇత్యర్థః। తథా స్ఫటికాచలేన కైలాసేన। జఙ్గమాత్మకేన సతేతి శేషః। నీరాజ్య- మానే। ఆర్తిక్యేనేతి శేషః। ఏవంభూతే కుమారే పుత్రే సానన్దం సామోదం నిర్దిష్టా సన్నిహితా దృగ్దృష్టిర్యేన తమ్। సానన్దతయా కుమారమవలోకయన్తమిత్యర్థః॥

తథావిధం శైలసుతాధినాథం పులోమపుత్రీదయితో నిరీక్ష్య।

ఆసీత్క్షణం క్షోభపరో ను కస్య మనో న హి క్షుభ్యతి ధామధామ్ని ॥౨౨॥

తథావిధమితి॥ పులోమపుత్రీ పులోమజా శచీతి యావత్। 'పులోమజా శచీన్ద్రాణీ' ఇత్యమరః। తస్యా దయితః ప్రియః పురందరః తథావిధం పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టం శైలసుతాయాః పార్వత్యా అధినాథం మహేశ్వరం నిరీక్ష్య క్షణం ముహూర్తం క్షోభే చిత్తసంచలనే పర ఆసక్తః సంచలనేన వ్యాకుల ఆసీత్। నను మహేశ్వరదర్శనేన కథం వ్యాకుల ఆసీదిత్యర్థాన్తరం న్యస్యతి—హి యతః ధామధామ్ని తేజోరాశౌ కస్య మనశ్చేతో న క్షుభ్యతి క్షోభం ప్రాప్నోతి। అపి తు సర్వస్యాపీత్యర్థః॥

వికస్వరామ్భోజవనశ్రియా తం దృశాం సహస్రేణ నిరీక్షమాణః।

రోమాలిభిః స్వర్గపతిర్బభాసే పుష్పోత్కరాకీర్ణ ఇవామ్రశాఖీ॥౨౩॥

వికస్వరేతి॥ స్వర్గపతిర్మహేన్ద్రః। వికస్వరాణాం ప్రఫుల్లానామమ్భోజానాం కమలానాం వనస్య శ్రీరివ శ్రీః శోభా యస్య తథాభూతేన దృశాం నేత్రాణాం సహస్రేణ తం మహేశ్వరం నిరీక్షమాణో విలోకమానః సన్। రోమ్ణామాలిభిః సమూహైర్నిమిత్తైః పుష్పాణాముత్కరేణ సమూహేనాకీర్ణ ఆసమన్తాద్వ్యాప్త ఆమ్రశాఖ్యామ్రవృక్ష ఇవ బభాసే శుశుభే। ఉపమాలంకారః॥

దృష్ట్వా సహస్రేణ దృశాం మహేశమభూత్కృతార్థోఽతితరాం మహేన్ద్రః।

సర్వాఙ్గజాతం తదథో విరూపమివ ప్రియాకోపకరం వివేద॥ ౨౪ ॥

దృష్ట్వేతి॥ దృశాం సహస్రేణ మహేశం శివం దృష్ట్వా మహేన్ద్ర ఇన్ద్రోఽతితరామతిశయం కృతార్థః కృతకృత్యోఽభూత్। అథోఽనన్తరం తత్సర్వాఙ్గజాతం సర్వేష్వఙ్గేషు భూతం విరూపం రోమాఞ్చజనితవైరూప్యం ప్రియాయాః శచ్యాః కోపకరం క్రోధవిధాయీవ వివేద జజ్ఞే।సపత్నీసంబన్ధజనితత్వశఙ్కాకులత్వాదితి భావః॥

తతః కుమారం కనకాద్రిసారం పురందరః ప్రేక్ష్య ధృతాస్త్రశస్త్రమ్।

మహేశ్వరోపాన్తికవర్తమానం శత్రోర్జయాశాం మనసా బబన్ధ॥౨౫॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరమ్। పురందర ఇన్ద్రః కనకాద్రేః సుమేరోః సార ఇవ సారో వీర్యం యస్య తమ్। మహాబలీయాంసమిత్యర్థః। అత ఏవ ధృతాన్యస్త్రాణి శస్త్రాణి చ యేన తథా మహేశ్వరస్య పితురుపాన్తికే సమీపే వర్తమానం తిష్ఠన్తం కుమారం ప్రేక్ష్య విలోక్య శత్రోస్తారకస్య జయ ఆశాం మనసా బబన్ధ ధృతవాన్। ఏవంభూతోఽయం కుమారో మచ్ఛత్రూఞ్జేష్యత్యేవేతి పురందరస్య ప్రతీతిరభూదిత్యర్థః

అథ యుగ్మేనాహ—

శ్రీనీలకణ్ఠ ద్యుపతిః పురోఽస్తి త్వయి ప్రణామావసరం ప్రతీచ్ఛన్।

సహస్రనేత్రేఽత్ర భవ త్రినేత్ర దృష్ట్యా ప్రసాదప్రగుణో మహేశ॥౨౬॥

ఇతి ప్రబద్ధాఞ్జలిరేత్య నన్దీ నిధాయ కక్షామభి హేమవేత్రమ్।

ప్రసాదపాత్రం పురతో భవిష్ణురథ స్మరారాతిమువాచ వాచమ్॥౨౭॥

శ్రీతి। ఇతీతి॥ అథ నన్దీ గణః పురతః సర్వేభ్యోఽగ్రగామితయేన్ద్రాధిష్ఠితకక్షామారభ్య మహేశ్వరాధిశ్రితమన్దిరపర్యన్తమహంపూర్వికయా బహువిధగణసురగణావృతే మధ్యగతదేశేఽహంపూర్వికావలమ్బేనేతి తాత్పర్యార్థః। ప్రసాదస్యేన్ద్రాగమనివేదనాముదన్తేనాన్తకారిణా దత్తపారితోషికరూపస్య పాత్రం యోగ్యో భవిష్ణుర్భవితుమిచ్ఛుః సన్నేత్య। అన్తరితి శేషః। తథా కక్షాం ద్వారమభి సంముఖం హేమవేత్రం సౌవర్ణయష్టికాం నిధాయ సంస్థాప్య। ఇయం వేత్రధారిణో రీతిర్వర్ణితా। ప్రబద్ధాఞ్జలిః సన్స్మరారాతిం మహేశ్వరమ్। భో శ్రీయుక్తనీలకణ్ఠ సపార్వతీక మహేశ్వర। ద్యుపతిరిన్ద్రస్త్వయి భవతి ప్రణామావసరం ప్రణతిసమయం ప్రతీచ్ఛన్ప్రతీక్షమాణః పురోఽగ్రేఽస్తి విద్యతే। మహేశ్వరప్రణినంసుః సన్బహిరాస్త ఇత్యర్థః। అతో హే త్రినేత్ర భో మహేశ, అత్ర పురోవర్తిని సహస్రనేత్ర ఇన్ద్రే దృష్ట్యా దర్శనేన ప్రసాదప్రగుణః ప్రసాదవిధానానుకూలో భవ। ఆత్మీయదర్శనరూపం ప్రసాదం తదుపరి కుర్విత్యర్థః। ఇత్యేవంభూతాం వాచమువాచోక్తవాన్॥

పురా సురేన్ద్రం సురసఙ్ఘసేవ్యం త్రిలోకసేవ్యస్త్రిపురాసురారిః।

ప్రీత్యా సుధాసారనిధారిణేవ తతోఽనుజగ్రాహ విలోకనేన॥౨౮॥

పురేతి॥ తతోఽనన్తరం నివేదనానన్తరం త్రిలోకసేవ్యస్త్రైలోక్యపూజనీయస్త్రిపురాసురస్యారిః శత్రుర్మహేశ్వరః సురసఙ్ఘేన దేవసమూహేన సేవ్యం పూజ్యం సురేన్ద్రమిన్ద్రం పురా ప్రథమం ప్రీత్యా నిమిత్తేన సుధాసారమ్। అమృతతతుల్యమిత్యర్థః। నిధారయతి నితరాం ధారాం ధారారూపం కరోతి। 'తత్కరోతి–'ఇతి కరోత్యర్థే ణిచ్। సుధాసారధారాం వర్ష- తేత్యర్థః। ఏవంభూతేనేవ విలోకనేవ దర్శనేనానుజగ్రాహ। తదుపర్యనుగ్రహమకార్షీదిత్యర్థః। స్వామినాం ప్రసాదపూర్వకమవలోకనమేవ భృత్యానాముపరి మహాననుగ్రహ ఇతి భావః ॥

కిరీటకోటిచ్యుతపారిజాతపుష్పోత్కరేణానమితేన మూర్ధ్నా।

స్వర్గైకవన్ద్యో జగదేకవన్ద్యం తం దేవదేవం ప్రణనామ దేవః॥౨౯॥

కిరీటేతి॥ స్వర్గ ఏవైకం కేవలం వన్ద్యో నమస్కరణీయో దేవ ఇన్ద్ర। ఆనమితేనాత ఏవ కిరీటకోట్యాశ్చ్యుతోఽధఃపతితః పారిజాతపుష్పాణాం మన్దారకుసుమానా- ముత్కరః సమూహో యస్మాత్తథాభూతేన మూర్ధ్నా శిరసా జగతామేకమేవ వన్ద్యం నమస్కరణీయమ్। ఏతత్సదృశో జగతాం వన్ద్యతయాన్యో న విద్యత ఇత్యర్థః। తం దేవదేవం మహేశ్వరం ప్రణనామ నమశ్చక్రే॥

అనేకలోకైకనమస్క్రియార్హం మహేశ్వరం తం త్రిదశేశ్వరః సః।

భక్త్యా నమస్కృత్య కృతార్థతాయాః పాత్రం పవిత్రం పరమం బభూవ॥౩౦॥

అనేకేతి॥ స త్రిదశేశ్వర ఇన్ద్రో భక్త్యా। భక్తిపూర్వకమిత్యర్థః। అనేన త్రయో యే లోకాస్తేషామేక ఏవ నమస్క్రియాయామర్హ ఉచితస్తథోక్తం తం మహేశ్వరం నమస్కృత్య 'ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ' ఇత్యుక్తేర్ద్వితీయా। పరమమత్యన్తం పవిత్రం విశదం కృతార్థతాయాః కృతకృత్యత్వస్య పాత్రం స్థానం బభూవ। మహేన్ద్రో మహేశ్వరం ప్రణమ్య కృతకృత్యోఽభూదిత్యర్థః॥

సుభక్తిభాజామధి పాదపీఠం ప్రాన్తక్షితిం నమ్రతరైః శిరోభిః।

తతః ప్రణేముః పురతో గణానాం గణాః సురాణాం క్రమతః పురారిమ్॥౩౧॥

సుభక్తీతి॥ తతోఽనన్తరమ్। సుభక్తిం భజన్తి తేషామ్। 'భజో ణ్విః' ఇతి ణ్విః। సురాణామిన్ద్రాతిరిక్తానాం సురాణాం గణాః। గణానాం ప్రథమప్రభృతీనాం పురతో- ఽగ్రే। అనేన మర్యాదాతిరిక్తకరణస్య దుర్విధేయత్వముక్తమ్। పాదపీఠస్య చరణాధారపీఠవిశేషస్య ప్రాన్తక్షితిః సమీపభూమిస్తామధ్యధికృత్య। ఆధారభూతాం కృత్వే- త్యర్థః। అత్రాధిశబ్దేనాధికరణమాధారః। స చౌపశ్లేషికః। అవ్యయానామాకృతిగణత్వాదధిశబ్దోఽత్రాధికరణపర్యాయోఽవ్యయమ్। అన్యథామన్తవ్యమన్వేషణీయమ్। నమ్రతరైః శిరోభిః పురారిం మహేశ్వరం క్రమతః క్రమేణ ప్రణేముర్నమశ్చకుః।

గణోపనీతే ప్రభుణోపదిష్ట శుభాసనే హేమమయే పురస్తాత్।

ప్రాపోపవిశ్య ప్రముదం సురేన్ద్రః ప్రభుప్రసాదో హి ముదే న కస్య ॥ ౩౨ ॥

గణేతి॥ సురేన్ద్రః గణేన కేనచిదుపనీతే। ప్రభుశాసనేనేతి శేషః। తథా హేమమయే సువర్ణమయే శుభాసనే ప్రభుణా హరేణోపదిష్ట ఆరోఢుమాజ్ఞప్తః సన్। పురస్తాత్ప్రభో- రగ్రత ఏవోపవిశ్య స్థిత్వా ప్రకృష్టాం ముదం హర్షం ప్రాప। తథా హి। ప్రభుప్రసాదః ప్రభుకర్తృకోఽనుగ్రహః కస్యానుగస్య ముదే ప్రీత్యై న భవతి। అపి తు సర్వస్యాపీతి కాక్వా వ్యాఖ్యేయమ్॥

క్రమేణ చాన్యేఽపి విలోకనేన సంభావితాః సస్మితమీశ్వరేణ।

ఉపావిశంస్తోషవిశేషమాప్తా దృగ్గోచరే తస్య సురాః సమగ్రాః॥ ౩౩ ॥

క్రమేణేతి॥ ఈశ్వరేణ మహేశ్వరేణ క్రమేణానుక్రమతోఽన్యేఽపి చ సమగ్రాః సురాః సస్మితం సప్రసాదవ్యఞ్జకహాసం యథా తథా విలోకనేన సంభావితా ఆదృతా అత ఏవ తోషవిశేషం సంతోషాధిక్యమాప్తాః ప్రాప్తాః సన్తస్తస్య ప్రభోర్దృగ్గోచరే దృష్టివిషయ ఉపావిశంస్తస్థుః। యథా యుగపదేవ భగవాన్సర్వానవలోకయేత్తథైవ సర్వే తస్థురిత్యర్థః॥

అథాహ దేవో బలవైరిముఖ్యాన్గీర్వాణవర్గాన్కరుణార్ద్రచేతాః।

కృతాఞ్జలీకానసురాభిభూతాన్ధ్వస్తశ్రియః శ్రాన్తముఖానవేక్ష్య॥ ౩౪॥

అథేతి॥ అథ దేవో హరో బలవైరీన్ద్రః స ముఖ్యో యేషు తథాభూతాన్గీర్వాణవర్గాన్దేవసమూహాన్। అసురేణ తారకేణాభిభూతాఞ్జితానత ఏవ ధ్వస్తశ్రియో నష్టలక్ష్మీ- కానత ఏవ శ్రాన్తం ఖిన్నం ముఖం యేషామ్। నష్టముఖతేజస ఇత్యర్థః। అత ఏవ కష్టనివృత్యర్థం కృతోఽఞ్జలిర్యైస్తానవేక్ష్య దృష్ట్వా కరుణయార్ద్రం స్నిగ్ధం చేతో యస్య తథాభూతః సన్నాహోవాచ॥

అహో బతానన్తపరాక్రమాణాం దివౌకసో వీరవరాయుధానామ్।

హిమోదవిన్దుగ్లపితస్య కిం యః పద్మస్య దైన్యం దధతే ముఖాని॥౩౫॥

అహో ఇతి॥ అహోశబ్దోఽత్ర హేశబ్దపర్యాయః। హే దివౌకసో దేవాః, అనన్తపరాక్రమాణామపారవిక్రమాణామ్। తథా వీరాన్వృణతేఽభిలషన్తి। వీరహస్తజిగమిషా-శాలీనీత్యర్థః। ఏవంభూతాన్యాయుధాని యేషాం తథాభూతానాం వో యుష్మాకం ముఖాని హిమస్య యదుదముదకం తస్య యో బిన్దుస్తేన గ్లపితస్య క్షీణహార్దీకృతస్య। 'ఉదకస్యోదః సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యుదాదేశః। తథాభూతస్య పద్మస్య దైన్యం దీనతాం కిం కుతో దధతే బిభ్రతి। యూయం కుతః కారణతో భ్రష్టలక్ష్మీకా ఇతి ప్రశ్నాశయః॥

స్వర్గౌకసః స్వర్గపరిచ్యుతాః కిం స్వపుణ్యరాశౌ సుమహత్తమేఽపి।

చిహ్నం చిరోఢం న తు యూయమేతే నిజాధిపత్యస్య పరిత్యజధ్వమ్॥౩౬॥

స్వర్గౌకస ఇతి॥ హే స్వర్గౌకసః, స్వపుణ్యరాశౌ స్వర్గప్రాప్తినిమిత్తపుణ్యవ్రజే సుతరాం మహత్తమేఽపి। అక్షయేఽపీత్యర్థః। కిం కుతః స్వర్గపరిచ్యుతాః స్వస్థానభ్రష్టాః। భ్రంశే కిం కారణమితి ప్రశ్నాశయః। అథ చాశ్వాసయతి—ఏతే యూయం చిరోఢం బహుకాలమూఢం నిజాధిపత్యస్య స్వీయస్వామితాయాశ్చిహ్నం ఛత్రచామరాది తు న పరిత్యజధ్వం మా పరిత్యజత। విధ్యర్థే లోట్। త్యజధ్వమిత్యాత్మనేపదం చిన్త్యమ్॥

దివౌకసో దేవగృహం విహాయ మనుష్యసాధారణతామవాప్తాః।

యూయం కుతః కారణతశ్చరధ్వం మహీతలే మానభృతో మహాన్తః॥౩౭॥

దివౌకస ఇతి॥ హే దివౌకసః, మహాన్తోఽత ఏవ మానభృతో మనస్వినో యూయం కుతః కారణతః కారణాద్దేవగృహం స్వర్గం విహాయ పరిత్యజ్య మనుష్యసాధారణతాం మానవసామ్యమవాప్తాః సన్తో మహీతలే చరధ్వమ్। సంప్రశ్నే లోట్। అత్రాప్యాత్మనేపదం చిన్త్యమ్॥

అనన్యసాధారణసిద్ధముచ్చైస్తద్దైవతం ధామ నికామరమ్యమ్।

కస్మాదకస్మాన్నిరగాద్భవద్భ్యశ్చిరార్జితం పుణ్యమివాపచారాత్॥౩౮॥

అనన్యేతి॥ హే దేవాః, అన్యసాధారణేనాన్యదీయదేశతుల్యత్వేన సిద్ధం సాధితమ్। రచితమిత్యర్థః। తన్న భవతీతి తథోక్తమత ఏవ నికామం బహు రమ్యం మనోహరముచ్చైర్మహత్త్రప్రసిద్ధం దైవతం ధామ స్వర్గమకస్మాత్సహసైవ కస్మాద్ధేతోః భవద్భ్యోఽపచారాత్పాపాద్ధేతోశ్చిరార్జితం బహుకాలేన సంపాదితం పుణ్యమివ నిరగాన్నిర్గ-తమ్। 'తుహ్యాంపాసూన స్థల కసేం జాతేం జహాలేం' ఇతి లోకోక్తిరీతిరనుసంధేయా॥

దివౌకసో వో హృదయస్య కస్మాత్తథావిధం ధైర్యమహార్యమార్యాః।

అగాదగాధస్య జలాశయస్య గ్రీష్మాతితాపాదివశాదివామ్బుః॥౩౯॥

దివౌకస ఇతి॥ హే దివౌకసో హే ఆర్యాః, తథావిధం తాదృశమహార్యమనిర్వచనీయం వో యుష్మాకం హృదయస్య మనసో ధైర్యం కస్మాద్ధేతోర్గ్రీష్మేణ యోఽతితాపాదిః సంతాపాదిస్తస్య వశాద్ధేతోః అగాధస్య జలాశయస్యామ్బు ఇవ। అగాదనశత్। అన్యత్ర శుష్యతీత్యర్థః। ధైర్యం న హేయమితి భావః॥

సంప్రతి స్వయమేవ భయనిమిత్తం దర్శయతి—

సురాః సురాధీశపురఃసరాణాం సంమీయుషాం వః సమమాతురాణామ్।

తద్బ్రూత లోకత్రయజిత్వరాత్కిం మహాసురాత్తారకతో విరుద్ధమ్॥౪౦॥

సురా ఇతి॥ హే సురాః, తత్తస్మాదాతురాణామత ఏవ సమం సహ సమీయుషామాగతానాం తథా సురాధీశపురఃసరాణామిన్ద్రప్రముఖానాం వో యుష్మాకం లోకత్రయజిత్వరాత్త్రై-లోక్యజేతుస్తారకతస్తారకసంజ్ఞకాన్మహాసురాద్విరుద్ధం వైరం కిమ్। స భవతాం వైరీ కిమితి ప్రశ్నః। బ్రూత వదత॥

పరాభవం తస్య మహాసురస్య నిషేద్ధుమేకోఽహమలంభవిష్ణుః।

దావానలప్లోషవిపత్తిమన్యో మహామ్బుదాత్కిం హరతే వనానామ్॥౪౧॥

పరాభవమితి॥ భో దేవాః, తస్య మహాసురస్య తారకస్య తత్కర్తృకమ్। 'కర్తృ కర్మణోః' ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। పరాభవం పరాజయమ్। అర్థాద్యౌష్మాకీణమిత్యర్థః। నిషేద్ధుం నివారయితుమహమేక ఏవాలంభవిష్ణుః। సమర్థోఽస్మీత్యర్థః। తథా హి। వనానాం సంబన్ధినీం దావానలస్య దావానలకర్తృకో యః ప్లోషో దాహః స ఏవ విపత్తిస్తాం మహామ్బుదాన్మహతో మేఘాదన్యోఽపరః। 'అన్యారాత్–' ఇత్యాదినా పఞ్చమీ। హరతే కిమ్। అపి తు నైవేతి కాక్వా వ్యాఖ్యేయమ్॥

ఇతీరితే మన్మథమర్దనేన సురాః సురేన్ద్రప్రముఖా ముఖేషు।

సాన్ద్రప్రమోదాశ్రుతరఙ్గితేషు దధుః శ్రియం సత్వరమాశ్వసన్తః॥౪౨॥

ఇతీతి॥ మన్మథమర్దనేన మహేశ్వరేణ ఇతీత్థమీరిత ఉక్తే సతి సురేన్ద్రప్రముఖాః సురా దేవా ఆశ్వసన్తో విశ్వసన్తః సన్తః। ఉజ్జీవన్తం ఇతి యావత్। సాన్ద్రాణి సఘనాని యాని ప్రమోదాశ్రూణ్యానన్దబాష్పాణి తైస్తరఙ్గితేషు తరఙ్గయుక్తేషు ముఖేషు సత్వరం శీఘ్రమ్। మహేశ్వరవాక్యస్యాత్యానన్దహేతుత్వాచ్చైద్ధ్యమ్। శ్రియం శోభాం దధుర్బభ్రుః॥

తతో గిరీశస్య గిరాం విరామే జగాద లబ్ధేఽవసరే సురేన్ద్రః।

భవన్తి వాచోఽవసరే ప్రయుక్తా ధ్రువం ఫలావిష్టమహోదయాయ॥౪౩॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరం గిరీశస్య హరస్య గిరాం వాచాం విరామే సతి లబ్ధే ప్రాప్తేఽవసరే సమయే సురేన్ద్ర ఇన్ద్రో జగాదోవాచ। తథా హి అవసరే కాలే ప్రయుక్తాః ప్రేరితాః। ఉక్తా ఇతి యావత్। వాచో గిరః ఫలేనావిష్టః పూర్ణో యో మహోదయో మహర్ద్ధిస్తస్మై తదర్థం భవన్తి ధ్రువమ్। క్రియాగ్రహణాత్సంప్రదానత్వమ్। తాదర్థ్యే వా చతుర్థీ॥

జ్ఞానప్రదీపేన తమోపహేనావినశ్వరేణాస్ఖలితప్రభేణ।

భూతం భవద్భావి చ యచ్చ కించిత్సర్వజ్ఞ సర్వం తవ గోచరం తత్॥౪౪॥

జ్ఞానేతి॥ హే సర్వజ్ఞ,
తమోపహేనాజ్ఞానహన్త్రావినశ్వరేణాక్షయేణాస్ఖలితప్రభేణాస్ఖలితకాన్తినా। అనేన విశేషణేనామన్దకాన్తిత్వం హి బోద్ధవ్యమ్। అతో నపౌన- రుక్త్యమ్। తథాభూతేన

జ్ఞానప్రదీపేనాత్మజ్ఞానరూపదీపకేన భూతం వ్యతీతం భవద్వర్తమానం భావి భవిష్యచ్చ యత్కించిత్తత్సర్వమేవ తవ గోచరం జ్ఞానవిషయమ్। అస్తీత్యర్థః। ఆత్మజ్ఞానేన త్రైకాలికస్యాపి కర్మాదికస్య జ్ఞాతాసీతి భావః॥

దుర్వారదోరుద్యమదుఃసహేన యత్తారకేణామరఘస్మరేణ।

తదీశతామాప్తవతా నిరస్తా వయం దివోఽమీ వద కిం న వేత్సి॥౪౫॥

దుర్వారేతి॥ హే భగవన్, దుర్వారో దుర్ధర్షణీయో యో దురుద్యమో భుజదణ్డవలం తేన కారణేన దుఃసహేనాత ఏవామరాణాం దేవానాం ఘస్మరేణ వధకేన। 'ఘస్మరో వధకేఽపి చ' ఇతి మేదినీ। 'సృఘస్యదః కమరచ్' ఇతి కమరచ్ప్రత్యయః। ఈశతాం స్వర్గాధీశ తామాప్తవతా తారకేణామీ వయం దివః స్వర్గసకాశాద్యన్నిరస్తా నిష్కామితాస్తన్న వేత్సి కిమ్। అపితు వేత్స్యేవ। వద। వాక్యార్థః కర్మ॥

విధేరమోఘం స వరప్రసాదమాసాద్య సద్యస్త్రిజగజ్జిగీషుః।

సురానశేషానహకప్రముఖ్యాన్దోర్దణ్డచణ్డో మనుతే తృణాయ॥౪౬॥

విధేరితి॥ హే భగవన్, స తారకో విధేర్బ్రహ్మణః సకాశాదమోఘం సఫలం వర ప్రసాదమభిలాపానుగ్రహమ్। 'వరోఽభిలషితే వరే' ఇతి మేదినీ। ఆసాద్య ప్రాప్య సద్యః సహసైవ దోర్దణ్డాభ్యాం భుజదణ్డాభ్యాం చణ్డః ప్రచణ్డః। దుర్జయ ఇతి యావత్। అత ఏవ త్రిజగతో జిగీషుర్జేతా సన్। అహకప్రముఖ్యానహం ప్రముఖో జ్యేష్ఠో యేషు తథాభూతానశేషాన్సర్వాన్సురాన్। తృణాయ తృణం మనుతే మన్యతే। 'మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాప్రాణిషు' ఇతి చతుర్థీసవికరణగ్రహణాత్తనోతియోగే చిన్త్యా॥

స్తుత్యా పురాస్మాభిరుపాసితేన పితామహేనేతి నిరూపితం నః।

సేనాపతిః సంయతి దైత్యమేతం పురః స్మరారాతిసుతో నిహన్తి॥౪౭॥ .

స్తుత్యేతి॥ హే భగవన్, పురా పూర్వమస్మాభిః స్తుత్యా శ్లాఘయోపాసితేనానుకూలి తేన పితామహేన బ్రహ్మణా నోఽస్మాన్ హే దేవాః, సంయతి సంగరే స్మరారాతిసుతః శాంకరిః

సేనాపతిః సేనానీః సన్నేతం దైత్యం పురోఽగ్రే నిహన్తి। నిహనిష్యతీత్యర్థః।
'యావత్పురానిపాతయోర్లట్'। ఇతి నిరూపితం కథితమ్॥

అహో తతోఽనన్తరమద్యయావత్సుదుఃసహం తస్య పరాభవార్తిమ్।

విషేహిరే హన్త హృదన్తశల్యమాజ్ఞానివేశం త్రిదివౌకసోఽమీ॥౪౮॥

అహో ఇతి॥ అహో భగవన్, తతః
పితామహనిరూపణాదనన్తరమద్యయావదద్యపర్యన్తమమీ త్రిదివౌకసో దేవాః సుదుఃసహమ్।
'ఈషదుఃసుషు–' ఇతి ఖల్। తస్య తత్కర్తృకాం పరాభవేన నిమిత్తేనార్తిం పీడాం హృదన్తే
మనోమధ్యే శల్యం తద్వద్దుఃసహమాజ్ఞాయా అనుశాసనస్య 'భారం వహత' ఇత్యాదికస్య
నివేశం స్థాపనం విషేహిరేఽ- సహన్త। హన్తేతి దుఃఖే॥

నిదాఘధామక్లమవిక్లవానాం నవీనమమ్భోదమివౌషధీనామ్।

సునన్దనం నన్దనమాత్మనో నః సేనాన్యమేతం స్వయమాదిశ త్వమ్॥౪౯॥

నిదాఘేతి॥ హే భగవన్, త్వం స్వయమేవ నిదాఘే గ్రీష్మే యద్ధామ సౌరం తేజస్తేన యః
క్లమః ఖేదో దాహలక్షణస్తేన విక్లవానాం మలినానామౌషధీనాం సుతరాం నన్దన-
మానన్దకారిణం నవీనమాషాఢీయమమ్భోదమివ నోఽస్మాకం నన్దనమానన్దకారిణం తథా
సేనాన్యం సేనాధిపతిమేతం పురోవర్తినమాత్మనో నన్దనం పుత్రమ్। నన్ద్యాది- త్వాల్లయుః।
'యువోః' ఇత్యనాదేశః। ఆదిశానుశాధి। ప్రార్థనాయాం లోట్। అస్మత్కార్యం కర్తుమితి శేష॥

త్రైలోక్యలక్ష్మీహృదయైకశల్యం సమూలముత్థాయ మహాసురం తమ్।

అస్మాకమేషాం పురతోభవన్సన్దుఃఖాపహారం యుధి యో విధత్తే॥౫౦॥

త్రైలోక్యేతి॥ యో భవన్నన్దనస్త్రైలోక్యస్య లక్ష్మ్యా హృదయ ఏకమద్వితీయం శల్యం
తద్వద్దుర్ధర్షం తం మహాసురం తారకం యుధి సంగర ఏషామస్మాకం పురతోఽగ్రే భవన్సన్।
అగ్రే భూత్వేత్యర్థః। సమూలం సకుటుమ్బపరివారముత్థాయ నిహత్య దుఃఖాపహారం

దుఃఖవినాశం విధత్తే కురుతే। త్వన్నన్దనం వినాస్మాకం దుఃఖసమూహః కేన నివార్యత ఇతి భావః॥

మహాహవే నాథ తవాస్య సూనోః శస్త్రైః శితైః కృత్తశిరోధరాణామ్।

మహాసురాణాం రమణీవిలాపైర్దిశో దశైతా ముఖరీభవన్తు॥౫౧॥

మహాహవ ఇతి॥ హే నాథ, మహాహవే మహతి సఙ్గ్రామేఽస్య పురోవర్తినస్తవ సూనోః పుత్రస్య శితైస్తీక్ష్ణైః శస్త్రైః కరవాలాదిభిః కృత్తశిరోధరాణాం కర్తితగ్రీవాణాం మహాసురాణాం దైత్యానాం తారకపక్షాశ్రయిణాం రమణీనాం విలాపైర్వైధవ్యప్రయుక్తప్రలాపైరేతా దశ దిశో ముఖరీభవన్తు వావదూకా భవన్తు। 'ముఖరో వావదూకేఽపి' ఇతి మేదినీ। 'స్వముఖకుఞ్జేభ్యో రః' ఇతి రప్రత్యయః॥

మహారణక్షోణిపశూపహారీకృతేఽసురే తత్ర తవాత్మజేన।

బన్దిస్థితానాం సుదృశాం కరోతు వేణిప్రమోక్షం సురలోక ఏషః॥౫౨॥

మహేతి॥ హే భగవన్, తత్రాసురే తారకే తవాత్మజేన పుత్రేణ మహతీ యా రణక్షోణిః సంగ్రామభూమిస్తత్ర యే పశవః క్రోష్ట్వాదయస్తేషాముపహారీకృత ఉపదీకృతే సతి। 'ఉపహారశ్చోపదాయామ్' ఇతి మేదినీ। ఏష సురలోకో బన్దిర్బన్ధనాగారం తత్ర స్థితానాం సుదృశాం స్వరమణీనాం వేణీప్రమోక్షం వేణీమోచనం కరోతు॥

ఇత్థం సురేన్ద్రే వదతి స్మరారిః సురారిదుశ్చేష్టితజాతరోషః।

కృతానుకమ్పస్త్రిదశేషు తేషు భూయోఽపి భూతాధిపతిర్బభాషే॥౫౩॥

ఇత్థమితి॥ సురేన్ద్రే మహేన్ద్ర ఇత్థం వదతి సతి సురారిస్తారకస్య దుశ్చేష్టితమపరాధజనకశ్చేష్టావిశేషస్తేన హేతునా జాతరోష ఉత్పన్నామర్షః స్మరారిర్భూతానామధి- పతిరీశ్వరః। తేషు త్రిదశేషు కృతానుకమ్పో విహితదయః సన్। 'కృపా దయానుకమ్పా స్యాత్' ఇత్యమరః। భూయోఽపి పునరపి బభాష ఉవాచ॥

అహో అహో దేవగణాః సురేన్ద్రముఖ్యాః శృణుధ్వం వచనం మమైతే।
విచేష్టతే శంకర ఏష దేవః కార్యాయ సజ్జో భవతాం సుతాద్యైః॥౫౪॥

అహో ఇతి॥ అహో అహో ఇతి సంబోధనే। సంభ్రమే ద్విరుక్తిః। హే దేవగణాః సురేన్ద్రముఖ్యాః పురందరప్రధానా ఏతే యూయం మమ వచనం శృణుధ్వం శృణుత। తదేవ సార్ధద్వయ్యాహ—ఏష శంకరో దేవః సుతాద్యైః పుత్రప్రభృతిభిః। పుత్రపౌత్రాదిభిరిత్యర్థః। భవతాం యుష్మాకం కార్యాయ। కార్యం కర్తుమిత్యర్థః।'క్రియార్థ—'ఇత్యాదినా చతుర్థీ। సజః సిద్ధో విచేష్టితే। వర్తత ఇత్యర్థః। మమ పుత్రపౌత్రజనకతాయామపి భవత్కార్యమేవ వీజమితి భావః॥

పురా మయాకారి గిరీన్ద్రపుత్ర్యాః ప్రతిగ్రహోఽయం నియతాత్మనాపి।
తత్రైష హేతుః ఖలు తద్భవేన వీరేణ యద్వధ్యత ఏవ శత్రుః॥౫౫॥

పురేతి॥ హే దేవాః పురా పూర్వం నియతాత్మనాపి యోగినాపి మయా గిరీన్ద్రపుత్ర్యా అయం ప్రతిగ్రహ ఆదానమ్। పరిణయనమిత్యర్థః। యదకారి కృతః। తత్రైష హేతుర్నిమిత్తమ్। ఖలు నిశ్చితమ్। యద్యస్మాదేష శత్రుస్తారకసంజ్ఞకస్తద్భవేన పార్వతీజన్మనావీరేణ వధ్యతే హన్యతే। అతస్తద్భవార్థం పార్వతీపరిగ్రహః కృత ఇతి భావః। అతోఽహం భవతాముపాలమ్భపాత్రం నేతి లోకతాత్పర్యమ్॥

అత్రోపపన్నం తదమీ నియుజ్య కుమారమేనం పృతనాపతిత్వే।
నిఘ్నన్తు శత్రుం సురలోకమేష భునక్తు భూయోఽపి సురైః సహేన్ద్రః॥౫౬॥

అత్రేతి॥ తత్తస్మాదమీ భవన్తోఽత్ర భవత్కార్య ఉపపన్నం యుక్తమ్। యోగ్యమిత్యర్థః। తథాభూతమేనం కుమారం పృతనాపతిత్వే సైనాపత్యే నియుజ్య నియుక్తం కృత్వా శత్రుం తారకం నిఘ్నన్తు। ఏతత్సాహాయ్యేన భవన్తస్తారకం మారయన్త్వితి భావః। అత ఏష ఇన్ద్రః సురేన్ద్రః సురైః సహ భూయోఽపి పునరపి సురలోకం స్వర్గం భునక్తు పాలయతు। ఆశిషి లోట్॥

ఇత్యుదీర్య భగవాంస్తమాత్మజం ఘోరసంగరమహోత్సవోత్సుకమ్।
నన్దనం హి జహి దేవవిద్విషం సంయతీతి నిజగాద శంకరః॥౫౭॥

ఇతీతి॥ శంకరః శంకరసంజ్ఞకో భగవానితి పూర్వోక్తముదీర్యోచ్చార్య ఘోరో భీమః 'ఘోరం భీమం భయానకమ్' ఇత్యమరః। యః సంగరః సఙ్గ్రామః స ఏవ మహోత్సవో మహానానన్దస్తత్రోత్సుకముత్కణ్ఠితమత ఏవ నన్దనమానన్దకరమ్। 'నన్దిగ్రహి–' ఇతి ల్యుః। తమాత్మజం కుమారమ్ 'హే పుత్ర, సంయతి సఙ్గ్రామే దేవానామిన్ద్రాదీనాం విద్విషం విశేషేణ ద్వేష్టారం తారకం జహి'। 'హన్తేర్జః' ఇతి హనో జాదేశః। ఇతి నిజగాదోక్తవాన్ధి। రథోద్ధతావృత్తమ్॥

శాసనం పశుపతేః స కుమారః స్వీచకార శిరసావనతేన।

సర్వథైవ పితృభక్తిరతానామేష ఏవ పరమః ఖలు ధర్మః॥౫౮॥

శాసనమితి॥ స కుమారః కార్తికేయః పశుపతేః పితుర్హరస్య శాసనమాజ్ఞామవనతేన నమ్రీకృతేన శిరసా స్వీచకార। స్వీయం చకారేత్యర్థః। 'కృభ్వస్తియోగే' ఇతి చ్విః। 'అస్య చ్వౌ' ఇతీకారః। 'చ్వౌ చ' ఇతి దీర్ఘః। తథాహి। సర్వథైవ సర్వప్రకారేణైవ పితృభక్తౌ జనకశ్రద్ధాయాం రతానాం సక్తానాం ఖల్వేష ఏవ పరమో ధర్మః। యదాజ్ఞాం ఝటిత్యేవ స్వీకుర్వన్తీతి। స్వాగతావృత్తమ్॥

అసురయుద్ధవిధౌ విబుధేశ్వరే పశుపతౌ వదతీతి తమాత్మజమ్।

గిరిజయా ముముదే సుతవిక్రమే సతి న నన్దతి కా ఖలు వీరసూః ॥౫౯॥

అసురేతి॥ విబుధేశ్వరే సకలదేవస్వామిని పశుపతౌ హరే। అసురస్య తారకస్య యో యుద్ధవిధిః సఙ్గ్రామకరణం తత్ర। ఉక్తమితి శేషః। తమాత్మజం పుత్రమితి వదతి సతి। గిరిజయా పార్వత్యా ముముదే ప్రసేదే। తథా హి ఖలు నిశ్చయే। సుతవిక్రమే పుత్రపరాక్రమే సతి కా వీరసూర్వీరప్రసూతిః స్త్రీ న నన్దతి। అపి తు సర్వాపి నన్దతీత్యర్థః। పుత్రవిషయే పరాక్రమసత్త్వైవ పరమముత్కారణం వీరసూనాం భవతీతి భావః। ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్—'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌ భరౌ' ఇతి లక్షణాత్॥

సురపరివృఢః ప్రౌఢం వీరం కుమారముమాపతే-

ర్బలవదమరారాతిస్త్రీణాం దృగఞ్జనభఞ్జనమ్।

జగదభయదం సద్యః ప్రాప్య ప్రమోదపరోఽభవ-

ద్ధ్రువమభిమతే పూర్ణే కో వా ముదా న హి మాద్యతి ॥౬౦॥

సురేతి ॥ సురాణాం పరివృఢః పరిశాస్తేన్ద్రః। 'బృహూ హింసాయామ్'। కర్తరి క్తః। ప్రౌఢమతిశయం వీరం పరాక్రమశాలినం బలవాన్యోఽమరారాతిస్తారకాసురస్తస్య స్త్రీణాం దృగఞ్జనస్య దృష్టికజ్జలస్య భఞ్జనం భఞ్జకమ్। కర్తరి ల్యుట్। మృతభర్తృకతయా కజ్జలధారణస్యానుచితత్వాదితి భావః। అత ఏవ జగద్భ్యోఽభయదమ-భయదాతారసుమాపతేర్హరస్య కుమారం పుత్రం ప్రాప్య సద్యః సహసా ప్రమోదే ప్రకృష్టోన్మోదే। పర అసక్తోఽభవజ్జాతః। తథా హి। అభిమతే మనోరథే పూర్ణే సతి ముదా ప్రీత్యా నిమిత్తేన కో వా న మాద్యతి। అపి తు సర్వ ఏవోన్మత్తో భవతీత్యర్థః। అత్ర సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః। ఇదం హరిణీ ఛన్దః– 'రసయుగహయైర్నౌ స్మౌ లో గో యదా హరిణీ తదా' ఇతి లక్షణాత్॥

ఇతి శ్రీపర్వణీకరోపనామకశ్రీలక్ష్మణభట్టాత్మజసతీగర్భసంభవశ్రీసీతారామ-

కవివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః

శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే కుమార-

సైనాపత్యవర్ణనం నామ ద్వాదశః సర్గః॥

త్రయోదశః సర్గః।

ప్రస్థానకాలోచితచారువేషః స స్వర్గివర్గైరనుగమ్యమానః।

తతః కుమారః శిరసా నతేన త్రైలోక్యభర్తుః ప్రణనామ పాదౌ ॥౧॥

ప్రస్థానేతి॥ తతోఽనన్తరం స కుమారః కార్తికేయః ప్రస్థానకాల ఉచితో యోగ్యశ్చారుశ్చ వేషో యస్య। తథా స్వర్గివర్గైరిన్ద్రాదిదేవగణైరనుగమ్యమానః సన్। నతేన శిరసా త్రైలోక్యభర్తుః శివస్య పాదౌ ప్రణనామ నమశ్చక్రే। 'ఉపసర్గాదసమాసేఽపి' ఇతి ణత్వమ్॥

జహీన్ద్రశత్రుం సమరేఽమరేశపదం స్థిరత్వం నయ వీర వత్స।

ఇత్యాశిషా తం ప్రణమన్తమీశో మూర్ధన్యుపాఘ్రాయ ముదాభ్యనన్దత్॥౨॥

జహీతి॥ ప్రణమన్తం నమస్కుర్వన్తం తం కుమారమీశో హరో ముదా ప్రీత్యా మూర్ధన్యుపాఘ్రాయ గన్ధముపాదాయ 'హే వీర హే వత్స, సమరే యుధీన్ద్రశత్రుం తారకం జహి మారయ। అథామరేశపదమిన్ద్రపదం స్వర్గం స్థిరత్వం స్థైర్యం నయ ప్రాపయ'। ఉభయత్రాప్యాశిషి లోట్। ఇత్యేవం భూతయాశిషాశీర్వాదేనాభ్యనన్దదస్తౌషీత్॥

ప్రహ్వీభవన్నమ్రతరేణ మూర్ధ్నా నమశ్చకారాఙ్ఘ్రియుగం స్వమాతుః।

తస్యాః ప్రమోదాశ్రుపయః ప్రవృష్టిస్తస్యాభవద్వీరవరాభిషేకః॥3॥

ప్రహ్వీతి॥ స కుమారః ప్రహ్వీభవన్నమ్రీభవన్సన్నమ్రతరేణ మూర్ధ్నా। అత్ర ప్రహ్వీభవన్నిత్యనేనైవ మూర్ధ్నో నమ్రత్వే సిద్ధే పునర్విశేషణోపాదానం సామాన్యతోఽన్యేషామఙ్గానాం నమ్రత్వోక్త్యపేక్షయా మూర్ధ్ని క్రియాతిశయద్యోతనార్థమ్। పునరుపాదానేన తరబ్గ్రహణ- లిఙ్గాచ్చ। స్వమాతురఙ్ఘ్రియుగం చరణద్వన్ద్వం నమశ్చకార। తస్యాః పార్వత్యాః సంబన్ధీని యాని ప్రమోదాశ్రుపయాంసి తేషాం ప్రవృష్టిర్వర్షణం తస్య కుమారస్య వీరేషు వరస్య శ్రేయసః। సేనాపతేరిత్యర్థః। తస్యాభిషేక ఇవ యోఽభిషేకః సోఽభవత్। తస్య యాదృగభిషేకో భవతి స మాత్రశ్రుపయోవృష్టిరాశిరశ్చరణనఖపర్యన్తం ప్లావయన్త్యభూదితి భావః॥

తమఙ్కమారోప్య సుతా హిమాద్రేరాశ్లిష్య గాఢం సుతవత్సలా సా।

శిరస్యుపాఘ్రాయ జగాద శత్రుం జిత్వా కృతార్థీకురు వీరసూం మామ్॥౪॥

తమితి॥ సుతే పుత్రే వత్సలా కృపావతీ సా హిమాద్రేః సుతా పార్వతీ తం పుత్రమ్। అస్య ల్యబన్తత్రయేణ సంబన్ధో విధేయః। అఙ్కముత్సఙ్గమ్। 'అఙ్కో రూపకభేదాఙ్గచిహ్నే రేఖాజిభూషణే। రూపకాణ్డాన్తికోత్సఙ్గస్థానేఽఙ్కం పాపదుఃఖయోః' ఇతి మేదినీ। ఆరోప్య సంస్థాప్య। తథా గాఢం దృఢం యథా తథా। 'ప్రగాఢః కృచ్ఛ్రదృఢయోః' ఇతి మేదినీ। ప్రేతి త్రిత్వసంఘాతనివేశనాయైవ। ఏవం వినా తదలాభాత్। ఆశ్లిష్యాలిఙ్గ్య। తథా శిరస్యుపాఘ్రాయ చ। 'హే వత్స, త్వం శత్రు తారకం జిత్వా వీరం సూతే సా వీరసూస్తథోక్తాం మాం కృతార్థోకురు ఇతి జగాద। ఏవంవిధే మహతి కార్యే భవతా ప్రతిపాదితే సతి త్రైలోక్యప్రసృతిశీలేన యశసా ధవలీకృతం సత్ 'ఏష యదీయః పుత్రః సా కృతార్థైవ' ఇతి వర్ణయిష్యతీత్యతో మత్కృతార్థత్వం సిద్ధమేవేతి భావః॥

ఉద్ధామదైత్యేశవిపత్తిహేతుః శ్రద్ధాలుచేతాః సమరోత్సవస్య।

ఆపృచ్ఛ్య భక్త్యా గిరిజాగిరీశౌ తతః ప్రతస్థేఽభిదివం కుమారః॥౫॥

ఉద్ధామేతి॥ తతోఽనన్తరముద్ధామ ఉద్భటో యో దైత్యేశస్తారకస్తస్య విపత్తిర్మృత్యుస్తస్యా హేతుః కారణమ్। తత్కర్తేత్యర్థః। తథా సమరోత్సవస్య సఙ్గ్రామరూప- స్యోత్సవస్య 'మహ ఉద్ధవ ఉత్సవః' ఇత్యమరః। ఇయం కర్మణి షష్ఠీ। సంబన్ధమాత్రవివక్షితత్వాత్। ఇహ షష్ఠ్యన్తస్య వృత్తిగతేనాపి శ్రద్ధాశబ్దేన నిత్యసంబన్ధవశాత్సంబన్ధం కృత్వా కృద్యోగలక్షణా షష్ఠీ సమర్థనీయా। కేచిత్తు 'సమరోత్సవే సః' ఇతి విషయలక్షణసప్తమ్యన్తత్వమఙ్గీకృత్య పఠన్తి। తత్రాపి సమాసవృత్తిగతస్య శ్రద్ధాలుశబ్దస్య సంబన్ధో దుర్ఘట ఇత్యలమ్। శ్రద్ధాలు భక్తిశీలం చేతో యస్య। సఙ్గ్రామశ్రద్ధాధాయక ఇత్యర్థః। ఏవంభూతః కుమారో భక్త్యా భక్తిపూర్వకం గిరిజాగిరీశౌ పితరావా- పృచ్ఛ్య। మయా గమ్యత ఇత్యుక్త్వేత్యర్థః। దివమభి ప్రతస్థే చచాల। 'సమవప్రవి–' ఇత్యాత్మనేపదమ్॥

దేవం మహేశం గిరిజాం చ దేవీం తతః ప్రణమ్య త్రిదివౌకసోఽపి।

ప్రదక్షిణీకృత్య చ నాకనాథపూర్వాః సమస్తాస్తమథానుజగ్ముః॥౬॥

దేవమితి॥ తతోఽనన్తరమ్। నాకనాథపూర్వా ఇన్ద్రప్రముఖాః సమస్తాస్త్రిదివౌకసో దేవా అపి। పూర్వోక్తకుమారప్రస్థానసముచ్చాయకోఽపిశబ్దః। 'అపి సంభావనా- ప్రశ్నాశఙ్కాగర్హాసముచ్చయే' ఇతి విశ్వః। మహేశం దేవం గిరిజాం దేవీం చ ప్రణమ్య। అథ ప్రదక్షిణీకృత్య। ప్రదక్షిణౌ పరిక్రమణవశాత్సవ్యభాగస్థౌ కృత్వేత్యర్థః। 'ఊర్యాది- చ్విడాచశ్చ'

ఇతి గతిసంజ్ఞకతయా 'కుగతిప్రాదయః' ఇతి సమాసత్వాత్ 'సమాసేఽనఞ్పూర్వే–'ఇతి క్త్వో ల్యాబాదేశః। తం కుమారమను పశ్చాజ్జగ్మురిత్యర్థః॥

అథ వ్రజద్భిస్త్రిదశైరశేషైః స్ఫురత్ప్రభాభాసురమణ్డలైస్తైః।

నభో బభాసే పరితో వికీర్ణం దివాపి నక్షత్రగణైరివోగ్రైః॥౭॥

అథేతి॥ అథానన్తరం బ్రజద్భిర్గచ్ఛద్భిరత ఏవ స్ఫురత్ప్రసరత్ప్రభాయా కాన్త్యాః సంబన్ధి భాసురం దీప్యమానం మణ్డలం చక్రవాలం యేషామ్। 'చక్రవాలం తు మణ్డలమ్' ఇత్యమరః। తైరశేషైః సంపూర్ణైస్త్రిదశైర్దేవైర్వికీర్ణం వ్యాప్తం నభోఽన్తరిక్షం దివాపి దినేఽపి। ఉగ్రైర్భాసురైర్నక్షత్రగణైర్వికీర్ణమివ బభాసే। భాసురత్వరూపసా- ధారణధర్మేణ త్రిదశవికిరణవిశిష్టే నభసి నక్షత్రవికిరణవిశిష్టత్వోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలంకారః। నను 'ఉగ్రః శూద్రాసుతే క్షత్రాద్రుద్రే పుంసి త్రిషూత్కటే' ఇతి కోశో- క్త్యోత్కటవాచినోఽప్యుగ్రశబ్దస్య కథం భాసురవాచకతేతి చేత్, సత్యమ్। అత్రౌత్కట్యం కేనచిద్ధర్మేణ వివక్షితం న తు తేజసైవ। కాన్త్యా తాపేన వా సౌన్దర్యాదినా వోత్కటోఽధిక ఇత్యర్థప్రణయనాత్ప్రకృతే సమాధేయమ్॥

రరాజ తేషాం వ్రజతాం సురాణాం మధ్యే కుమారోఽధికకాన్తికాన్తః।

నక్షత్రతారాగ్రహమణ్డలానామివ త్రియామారమణో నభోన్తే॥౮॥

రరాజేతి॥ నభోన్తేఽన్తరిక్షమధ్యే వ్రజతాం గచ్ఛతాం తేషాం సురాణాం మధ్యే కుమారః కార్తికేయః। అగ్రేఽపి నభోన్త ఇత్యస్య సంబన్ధః కార్యః। నక్షత్రాణ్యశ్విన్యాదీని, తారాః సప్తవింశతివ్యతిరిక్తాః, గ్రహాః సూర్యాదయో నవ, తేషాం మణ్డలానాం గోలానాం మధ్యే త్రియామారమణశ్చన్ద్ర ఇవ రరాజ। యతోఽధికకాన్త్యా కాన్తో మనోహరః। నక్షత్రాణాం మధ్యే యథా చన్ద్ర ఏవం శోభతే తథా దేవానాం మధ్యే కుమార ఏవ శుశుభ ఇత్యర్థః। పూర్ణోపమాలంకారః।

గిరీశగౌరీతనయేన సార్ధం పులోమపుత్రీదయితాదయస్తే।

ఉత్తీర్య నక్షత్రపథం ముహూర్తాత్ప్రపేదిరే లోకమధాత్మనీనమ్॥౯॥

ఇత్యన్ధకారాతిసుతస్య దైత్యవధాయ యుద్ధోత్సుకమానసస్య।

సర్వం శుచిస్మేరముఖారవిన్దం గీర్వాణవృన్దం వచసా ననన్ద॥౧౭॥

ఇతీతి॥ దైత్యవధాయ దైత్యవధం కర్తుం యుద్ధ ఉత్సుకమానసస్యోత్కణ్ఠితచేతసోఽన్ధకారాతిసుతస్య శివపుత్రస్య కుమారస్య సంబన్ధినా ఇతి పూర్వోక్తేన వచసా సర్వం గీర్వాణవృన్దం దేవసమూహః శుచి శుద్ధం స్మేరం సమన్దహాసం ముఖారవిన్దం ముఖకమలం యస్య తథాభూతం సదా ననన్ద జహర్ష॥

సాన్ద్రప్రమోదాత్పులకోపగూఢః సర్వాఙ్గసంఫుల్లసహస్రనేత్రః।

తస్యోత్తరీయేణ నిజామ్బరేణ నిరుఞ్ఛనం చారు చకార శక్రః॥౧౮॥

సాన్ద్రేతి॥ సాన్ద్రప్రమోదాద్ఘనానన్దాద్ధేతోః పులకై రోమాఞ్చైరుపగూఢ ఆశ్లిష్టః। 'పులకః కృమిభేదేఽశ్మభేదే చ మణిదోషకే। రోమాఞ్చే హరితాలే గజాత్తపిణ్డే చ గన్ధకే' ఇతి మేదినీ। తథా సర్వేష్వఙ్గేషు సంఫుల్లాని సహస్రనేత్రాణి యస్య। యతః సహస్రాక్షస్తథాభూతః శక్ర ఇన్ద్రస్తస్య కుమారస్యోత్తరీయేణ సంవ్యానేన। 'సంవ్యానముత్తరీయం స్యాత్' ఇత్యమరః। యథా నిజామ్బరేణ నిరుఞ్ఛనం పరివర్తనం చారు చకార। భ్రాతృభావాయాన్యోన్యవస్త్రగ్రహణం చక్రతురిత్యర్థః। తదుక్తం మేదిన్యామ్—'నిరుఞ్ఛనం బన్ధుతాయై వాససః పరివర్తనమ్' ఇతి। లోకేఽపి భ్రాతృతాయై పరస్పరస్యోష్ణీగ్బన్ధనవ్యవహారస్తద్వదత్రాపీతి అనుశాసనే సామాన్యతో వాసోగ్రహణేన ప్రకృత ఉత్తరీయగ్రహణం సంగచ్ఛతే। లోకవ్యవహారస్తు సంప్రదాయసిద్ధః। ఉష్ణీహి విశేషశ్రైష్ఠ్యోపలమ్భ ఏవ వ్యవహారమూలమితి మన్తవ్యమ్॥

ఘనప్రమోదాశ్రుతరంగితాక్షైర్ముఖైశ్చతుర్భిః ప్రచురప్రసాదైః।

అథో అచుమ్బద్విధిరాదివృద్ధః షడాననం షట్సు శిరఃసు చిత్రమ్॥౧౯॥

ఘనేతి॥ అథో అనన్తరమాద్యయోర్హరిహరయోర్వృద్ధో మహాన్విధిర్బ్రహ్మా। ఘనః సాన్ద్రః। 'ఘనం స్యాత్కాంస్యతాలాదివాద్యమధ్యమనృత్యయోః। నా ముస్తాదౌ ఘనాద్యేషు విస్తారే లోహముద్గరే। త్రిషు సాన్ద్రే చ దృష్టార్థే' ఇతి మేదినీ। యః ప్రమోదో హర్షస్తేన నిమిత్తేన యదశ్రు నేత్రపయస్తేన తరంగితాని సంజాతతరంగాణి। 'తారకాదిభ్య ఇతచ్'। అక్షీణి నేత్రాణి యేషాం తైః। హర్షవశాదుద్గతాశ్రుభిరిత్యర్థః। తథా

ప్రచురప్రసాదైరధికప్రసన్నతాయుక్తైశ్చతుర్భిర్ముఖైః షట్సు శిరఃసు మధ్యే షడాననం కుమారం చుచుమ్బే పస్పర్శ। ఇతి చిత్రం విస్మయః। చతుర్భిర్ముఖైః షణ్ణాం ముఖానాం యౌగపద్యేన స్పర్శాసంభవాత్। పరిహారస్తు ప్రత్యేకం షట్సు చతుర్ఫిశ్చుమ్బనేన సంధేయః॥

తం సాధు సాధ్వీత్యభితః ప్రశస్య ముదా కుమారం త్రిపురాసురారేః।

ఆనన్దయన్వీర జయేతి వాచా గన్ధర్వవిద్యాధరసిద్ధసంఘాః॥౨౦॥

తమితి॥ గన్ధర్వా దేవగాయకాః, విద్యాధరాః సిద్ధాశ్చ దేవవిశేషాః, ఏషాం సంఘాః సముదాయాః కర్తారః తం త్రిపురాసురస్యారేః శివస్య కుమారం పుత్రం ముదా ప్రీత్యా నిమిత్తేన సాధు సాధ్వీత్యభితః సంముఖత్వేన ప్రశస్య స్తుత్వా 'హే వీర, త్వం జయ శత్రోః సకాశాజ్జయం ప్రాప్నుహి' ఇత్యేవంభూతయా వాచానన్దయన్నానన్దితమకుర్వన్॥

దివ్యర్షయః శత్రువిజేష్యమాణం తమభ్యనన్దన్కిల నారదాద్యాః।

నిరుఞ్ఛనం చక్రురథోత్తరీయైశ్చామీకరీయైర్నిజవల్కలైశ్చ॥౨౧॥

దివ్యర్షయ ఇతి॥ నారదాద్యా నారదప్రముఖా దివ్యా దివి భవా ఋషయః। 'ద్యుప్రాగపాగుదక్–' ఇతి యత్। శత్రుం తారకం విజేష్యమాణం జేష్యన్తం తం కుమారమభ్యనన్దం స్తుష్టువుః కిల। అథానన్తరం చామీకరీయైః సౌవర్ణైరుత్తరీయైర్వస్త్రైః। తథా నిజైర్వల్కలైశ్చ నిరుఞ్ఛనం బన్ధుతాయై వాసః పరివర్తనం చక్రుః। నిరుఞ్ఛనం పూర్వమేవ నిర్ణీతమ్॥

తతః సురః శక్తిధరస్య తస్యావష్టమ్భతః సాధ్వసముత్సృజన్తః।

ఉత్సేహిరే స్వర్గమనన్తశక్తేర్గన్తుం వనం యూథపతేరివేభాః॥౨౨॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరం శక్తిరాయుధవిశేషస్తాం ధరతీతి తథోక్తస్య తస్య కుమారస్య। 'శక్తిరస్త్రాన్తరే శౌర్యే ఉత్సాహాదౌ బలే స్త్రియామ్' ఇతి మేదినీ। అవష్టమ్భత ఆశ్రయతః। 'అవష్టమ్భః సువర్ణే చ స్తమ్భప్రారమ్భయోరపి' ఇతి మేదినీ। అత్ర స్తమ్భశబ్దేనాశ్రయో లక్షితః। స్తమ్భస్యాశ్రయమితి తత్త్వాత్। సాధ్వసం భయమ్। 'భీతిర్భీః సాధ్వసం భయమ్' ఇత్యమరః।

ఉత్సృజన్తస్త్యజన్తః సురా దేవాః। అనన్తశక్తేరపారశౌర్యస్య యూథపతేర్గజరాజస్యావష్టమ్భత ఇభా గజా వనమివ। స్వర్గం గన్తుం ప్రవేష్టుముత్సేహిర ఉత్సాహం చక్రుః। అనన్తశక్తేరితి విశేషణం కుమారేఽపి యోజనీయమ్॥

అథాభిపృష్ఠం గిరిజాసుతస్య పురందరారాతివధం చికీర్షోః।

సురా నిరీయుస్త్రిపురం దిధక్షోరివ స్మరారేః ప్రమథః సమన్తాత్॥౨౩॥

అథేతి॥ అథోత్సాహానన్తరం సురాః పురందరస్యేన్ద్రస్యారాతేస్తారకస్య వధం మృత్యుం చికీర్షోః కర్తుమిచ్ఛోర్గిరిజాసుతస్య కుమారస్యాభిపృష్ఠం పృష్ఠసంముఖం త్రిపురం దైత్యం దిధక్షోర్దగ్ధుమిచ్ఛోః। 'దహ భస్మీకరణే' ఇతి ధాతోరిచ్ఛార్థే సని 'సన్యఙోః' ఇతి ద్విత్వే 'సనాశంసమిక్ష ఉ' ఇత్యుప్రత్యయః। స్మరారేః శివస్యాభిపృష్ఠం ప్రమథా ఇవ స్థితాః సమన్తాన్నిరీయుర్నిర్జగ్ముః। అన్తర్వివిశురిత్యర్థః॥

సురాఙ్గణానాం జలకేలిభాజాం ప్రక్షాలితైః సంతతమఙ్గరాగైః।

ప్రపేదిరే పిఞ్జరవారిపూరాం స్వర్గౌకసః స్వర్గధునీం పురస్తాత్॥౨౪॥

సురాఙ్గణానామితి॥ స్వర్గౌకసో దేవాః పురస్తాదగ్రే జలకేలిభాజాం జలక్రీడాసక్తానాం సురాఙ్గణానామప్సరసాం సంతతం నిరన్తరం ప్రక్షాలితైరఙ్గరాగైః కుఙ్కుమాదిరచితైః పిఞ్జరవారిపూరాం పీతజలప్రవాహాం స్వర్గధునీం మన్దాకినీం ప్రపేదిరే ప్రాపుః। సురాఙ్గణానామితి 'కుమతి చ' ఇతి ణత్వమ్॥

అథ చతుర్భిస్తామేవ విశినష్టి—దిగ్దన్తినామిత్యాదిభిః॥

దిగ్దన్తినాం వారివిహారభాజాం కరాహతైర్భ్రమతరైస్తరంగైః।

ఆప్లావయన్తీం ముహురాలవాలశ్రేణిం తరూణాం నిజతీరజానామ్॥౨౫॥

తత్ర దిగ్దన్తీతి॥ కింభూతాం స్వర్గధునీమ్। వారిణి విహారభాజాం క్రీడతాం దిగ్దన్తినామైరావతాదీనాం కరైః శుణ్డాదణ్డైః। 'కరో వర్షోపలే పాణౌ రశ్మౌ ప్రత్యయ- శుణ్డయోః' ఇతి

మేదినీ। ఆహతైస్తాడితైరత ఏవ భీమతరైరతిశయభయానకైస్తరఙ్గైః కల్లోలైః కృత్వా నిజతీరజానామాత్మీయతటోత్పన్నానాం తరూణాం వృక్షాణాం సంబన్ధినీమాలవాలానాం మూలస్థలీనాం శ్రేణిమ్। 'శ్రేణిః స్త్రీపుంసయోః పఙ్క్తౌ సమానే శిల్పిసంహతౌ' ఇతి మేదినీ। ముహుర్వారంవారమ్। 'ముహుః పునఃపునః శశ్వత్' ఇత్యమరః। ఆప్లావయన్తీం సేచయన్తీమ్॥

లీలారసాభిః సురకన్యకాభిర్హిరణ్మయీభిః సికతాభిరుచ్చైః।

మాణిక్యగర్భాభిరుపాహితాభిః ప్రకీర్ణతీరాం వరవేదికాభిః ॥౨౬॥

లీలేతి॥ పునః కింభూతామ్। లీలాయాం క్రీడాయాం రసః ప్రీతిర్యాసాం తాభిః సురాణాం కన్యకాభిః పుత్రీభిః। తథా హిరణ్మయీభిః సౌవర్ణీభిః సికతాభిర్వాలుకాభిః తథా మాణిక్యగర్భాభిర్మణిఖచితమధ్యాభిః తథోపాహితాభిర్నిర్మితాభిః న స్వకృత్రిమాభిః। తథోచ్చైర్మహతీభిర్వరాః శ్రేయస్యో యా వేదికాస్తాభిశ్చ ప్రకీర్ణతీరాం వ్యాప్తసైకతామ్॥

సౌరభ్యలుబ్ధభ్రమరోపగీతైర్హిరణ్యహంసావలికేలిలోలైః।

చామీకరీయైః కమలైర్వినిద్రైశ్చ్యుతైః పరాగైః పరిపిఙ్గతోయామ్ ॥౨౭॥

సౌరభ్యేతి॥ పునః కింభూతామ్। సౌరభ్యే సౌగన్ధ్యే లుబ్ధా లమ్పటా యే భ్రమరా ద్విరేఫాస్తైరుపగీతైః। ముఖరితైరిత్యర్థః। హిరణ్యస్య సువర్ణస్య యే హంసా మరాలాస్తేషామావల్యః పఙ్క్తయస్తాసాం కేలిః క్రీడా తథా నిమిత్తేన లోలైశ్చఞ్చలైశ్చామీకరీయైః సౌవర్ణైర్వినిద్రైర్వికసితైః కమలైరుపలక్షితామ్। అత ఏవ చ్యుతైః కమలేభ్యో భ్రష్టైః పరాగైః సుమనోరజోభిః। 'పరాగః సుమనోరజః' ఇత్యమరః। పరిపిఙ్గం పరితః పీతం తోయం జలం యస్యాస్తథోక్తామ్॥

కుతూహలాద్ద్రష్టుముపాగతాభిస్తీరస్థితాభిః సురసున్దరీభిః।

అభ్యూర్మిరాజిప్రతివిమ్బితాభిర్ముదం దిశన్తీం వ్రజతాం జనానామ్॥౨౮॥

కుతూహలాదితి॥ ద్రష్టుం కుతూహలాత్కౌతుకాత్। ఆనన్దాదితి యావత్। ఉపాగతాభిరాగతాభిః అత ఏవ తీరస్థితాభిః। అత ఏవాభ్యూర్మిరాజి। ఊర్మిరాజా-విత్యభ్యూర్మిరాజి తరఙ్గమధ్యే ప్రతివిమ్బితాభిః సురసున్దరీభిర్దేవాఙ్గనాభిర్నిమిత్తేన వ్రజతాం

గచ్ఛతామపి జనానాం ముదం దిశన్తీం దదతీమ్। ఏకాసామప్యప్సరసాం ప్రతిబిమ్బవశాదనేకధా దృశ్యమానత్వాద్యుక్తా ప్రీతిజనకతేతి భావః॥

ననన్ద సద్యశ్చిరకాలదృష్టాం విలోక్య శక్రః సురదీర్ఘికాం తామ్।

అదర్శయత్సాదరమద్రిపుత్రీమహేశపుత్రాయ తతః పురోగః॥౨౯॥

ననన్దేతి॥ శక్ర ఇన్ద్రశ్చిరకాలేన బహుకాలేన దృష్టాం తాం సురదీర్ఘికాం మన్దాకినీం విలోక్య సద్యో ఝటితి ననన్ద జహర్ష। అతిరమణీయం వస్తు చిరకాలదృష్టం సద్బహుప్రీతిజనకం భవతీతి భావః। తతోఽనన్తరమద్రిపుత్రీమహేశయోః పుత్రాయ కుమారాయ సాదరం యథా తథా పురోగః సన్నదర్శయత్॥

స కార్త్తికేయః పురతః పరీతః సురైః సమస్తైః సురనిమ్నగాం తామ్।

అపూర్వదృష్టామవలోకమానః సవిస్మయః స్మేరవిలోచనోఽభూత్॥౩౦॥

స ఇతి॥ సమస్తైః సురైః పరీతో వ్యాప్తః స కార్త్తికేయః కుమారః। అపూర్వదృష్టామ్। అధునైవ దృష్టామిత్యర్థః। తాం సురనిమ్నగాం పురతోఽగ్రేఽవలోకమానః సన్సవిస్మయః సాశ్చర్యః స్మేరవిలోచనః సమన్దహాసనేత్రశ్చాభూత్॥

ఉపేత్య తాం తత్ర కిరీటకోటిన్యస్తాఞ్జలిర్భక్తిపరః కుమారః।

గీర్వాణవృన్దైః ప్రణుతాం ప్రణుత్య నమ్రేణ మూర్ధ్నా ముదితో వవన్దే॥౩౧॥

ఉపేత్యేతి॥ భక్తిపరో భక్తిప్రవణః కుమారః కార్త్తికేయో గీర్వాణవృన్దైర్దేవసమూహైః ప్రణుతాం ప్రకర్షేణ స్తుతామ్। 'ణు స్తుతౌ' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః। తాం మన్దాకినీం తత్రోపేత్య। తత్సమీపం గత్వేత్యర్థః। కిరీటకోటౌ ముకుటాగ్రే। 'కోటిః స్త్రీ ధనుషోఽగ్రేఽస్త్రీ' ఇతి మేదినీ। అత్రాగ్రశబ్దస్య ధనుఃశబ్దోపలక్షితతయా సర్వేషామగ్రవాచకత్వం బోధ్యమ్। న్యస్తోఽఞ్జలిర్యేన తథాభూతః సన్। ప్రణుత్యేడయిత్వా ముదితో ముముదే। ఇదం కృదన్తరూపం క్రియాపదమ్। తథా నమ్రేణ మూర్ధ్నా శిరసా వవన్దే నమశ్చక్రే॥

ప్రణర్తిత స్మేరసరోజరాజిః పురః పరీరమ్భమిలన్మహోర్మిః।

కపోలపాలిశ్రమవారిహారి భేజే గుహం తం సరితః సమీరః॥౩౨॥

ప్రణర్తితేతి॥ ప్రణర్తితా కమ్పితా స్మేరసరోజానాం వికసితకమలానాం రాజిర్మాలా యేన। అనేన సౌగన్ధ్యోక్తిః। తథా పరీరమ్భేణాశ్లేషేణ మిలన్తః ఆత్మని మిశ్రీభవన్తో మహోర్మయో యస్య। అనేన శైత్యోక్తిః। కపోలపాల్యాః। కపోలరూపలతాగ్రస్యేత్యర్థః। 'పాలిః కర్ణే లతాగ్రేఽశ్రౌ' ఇతి విశ్వః। శ్రమేణ యద్వారి స్వేదస్తస్య హారి। అనేన మాన్ద్యోక్తిః। అన్యథా శ్రమహృతేరసంభవః। ఏవంభూతః సరితో మన్దాకిన్యాః సమీరః పవనః పురోఽగ్రే స్థితం తం గుహం స్వామికార్తికేయమ్। యద్వా పురోగ్రే భేజే సిషేవే॥

తతో వ్రజన్నన్దననామధేయం లీలావనం జమ్భజితః పురస్తాత్।

విభిన్నభగ్నోద్ధృతశాలసంఘం ప్రేక్షాంచకార స్మరశత్రుసూనుః॥౩౩॥

తత ఇతి॥ తతో గఙ్గావలోకనానన్తరం వ్రజంశ్చలన్స్మరశత్రుసూనుః కుమారః పురస్తాదగ్రే విభిన్నో విదారితః। బాణైః శతరన్ధ్రీకృత ఇతి తాత్పర్యార్థః। తథా భగ్న ఆమర్దితో మూలం వినోపర్యేవ శతశకలీకృత ఉద్ధృత ఉత్పాటితశ్చ శాలసంఘో యస్య తత్। 'శాలో హాలే మత్స్యభేదే శాలౌకస్తత్ప్రభేదయోః। శాలద్రుస్కన్ధశాఖాయాం శాలేతి పరికీర్తితా॥' ఇతి మేదినీ। నన్దననామధేయం నన్దనసంజ్ఞకమ్। 'నన్దనం వనమ్' ఇత్యమరః। జమ్భజిత ఇన్ద్రస్య లీలావనముపవనం ప్రేక్షాంచకార దదర్శ। 'ఇజాదేశ్చ–' ఇత్యామ్॥

సురద్విషోపప్లుతమేవమేతద్వనం బలస్య ద్విషతో గతశ్రి।

ఇత్థం విచిన్త్యారుణలోచనోఽభూద్భ్రూభఙ్గదుష్ప్రేక్ష్యముఖః స కోపాత్॥౩౪॥

సురద్విషేతి॥ స కుమారః। ఏతత్పురోవర్తి బలస్య ద్విషత ఇన్ద్రస్య। అత్ర 'నలోక–' ఇత్యాదినా షష్ఠీనిషేధేఽపి 'ద్విషః శతుర్వా' ఇతి వికల్పాత్షష్ఠీ। వనముపవనం సురద్విషా తారకేణైవ న కేనాపి। యథా తారకేణోపద్రుతం తథా న కేనాపీత్యవధారణార్థకైవకారేణ ధ్వన్యతే। 'ఏవః ప్రకారోపమయోరఙ్గీకారావధారణే' ఇతి విశ్వః। అభితః సర్వతః। ఉపప్లుతముపద్రుతమత ఏవ గతశ్రి నష్టశోభమిత్థం విచిన్త్య కోపాదరుణే లోచనే యస్య తథా

భ్రూభఙ్గేన దుష్ప్రేక్ష్యం దుర్దర్శం ముఖం యస్య తథోక్తశ్చాభూత్, మహతాం సతి స్వస్మిన్పరదుఃఖం మహాదుఃఖావహం భవతీతి భావః॥

నిర్లూనలీలోపవనామపశ్యద్దుఃసంచరీభూతవిమానమార్గామ్।

విధ్వస్తసౌధప్రచయాం కుమారో విశ్వైకసారామమరావతీం సః॥౩౫॥

నిర్లూనేతి॥ స కుమారః కార్త్తికేయః నిర్లూనాని కర్తితాని లీలాయాః క్రీడాయా ఉపవనాని యస్యామ్। తథా దుఃఖేన సంచరః సంచారో యేషు తథాభూతా విమానమార్గా విమానసంచారపథా యస్యామ్। తథా విధ్వస్తాః ఖణ్డితాః। స్ఫోటితా ఇతి యావత్। సౌధప్రచయా రాజసదనసమూహా యస్యామ్। 'సౌధోఽస్త్రీ రాజసదనమ్' ఇత్యమరః। తథా విశ్వస్మిన్నేకైవ సారాం తత్త్వభూతాం తామమరావతీమిన్ద్రపురీమపశ్యత్। 'నగరీ త్వమరావతీ' ఇత్యమరః॥

గతశ్రియం వైరివరాభిభూతాం దశాం సుదీనామభితో దధానామ్।

నారీమవీరామివ తామవేక్ష్య స వాఢమన్తః కరుణాపరోఽభూత్ ॥౩౬॥

గతశ్రియమితి॥ స కుమారః వైరివరేణ తారకేణాభిభూతాం పూర్వోక్తవిధినా పరాభూతామ్। పరాభవోఽత్ర విధ్వంసనక్రియానుకూలో వ్యాపారో గ్రాహ్యః। అత ఏవ గత- శ్రియం భ్రష్టశోభామ్। అత ఏవ సుతరాం దీనాం కృపణామ్। అనుకమ్ప్యామితి యావత్। దశామవస్థామభితో దధానామ్। అత ఏవావీరాం నపుంసకభర్తృకాం నారీమివ స్థితాం తామమరావతీమవేక్ష్యాన్తర్మనసి బాఢం బహు యథాతథా కరుణాయాం పర ఆసక్తోఽభూత్॥

దుశ్చేష్టితే దేవరిపౌ సరోషస్తస్యావిషణ్ణః సమరాయ చోత్కః।

తథావిధాం తాం స వివేశ పశ్యన్పురైః సురాధీశ్వరరాజధానీమ్॥౩౭॥

దుశ్చేష్టిత ఇతి॥ దుశ్చేష్టితే దుష్కర్మణి దేవరిపౌ తారకే విషయే సరోషః సక్రోధః। తథా తస్య తత్కర్తృకాయ సమరాయ సమరం యుద్ధం కర్తుముత్కశ్చ తథావిషణ్ణోఽ- నలసః స కుమారః తథావిధాం పూర్వోక్తప్రకారాం తాం సురాధీశ్వరస్యేన్ద్రస్య రాజధానీం పురీం పశ్యన్పన్ వివేశ। తదన్తరితి శేషః॥

దైతేయదన్త్యావలిదన్తఘాతైః క్షుణ్ణాన్తరాః స్ఫాటికహర్మ్యపఙ్క్తీః।
మహాహినిర్మోకపినద్ధజాలాః స వీక్ష్య తస్యాం విషసాద సద్యః॥౩౮॥

దైతేయేతి॥ దైతేయానాం దైత్యానాం దన్త్యావలిర్గజావలిస్తస్యాస్తత్కర్తృకా యే దన్తఘాతా రదనతాడితాని తైః క్షుణ్ణాన్తరాః క్షోదితమధ్యా అత ఏవ మహాహీనాం మహా- సర్పాణాం నిర్మోకాః కఞ్చుకాః। 'సమౌ కఞ్చుకనిర్మోకౌ' ఇత్యమరః। తైః పినద్ధాని జలాని సౌధజలాని యాసు తాః స్ఫాటికహర్మ్యపఙ్క్తీః స్ఫటికనిర్మిత- సౌధనిచయాన్వీక్ష్య స సద్యస్తస్యాం విషసాద। ఖిద్యతి స్మేత్యర్థః। 'సద్యః సపది తత్క్షణే' ఇత్యమరః॥

అథ యుగ్మేనాహ—

ఉత్కీర్ణచామీకరపఙ్కజానాం దిగ్దన్తిదానద్రవదూషితానామ్।
హిరణ్యహంసవ్రజవర్జితానాం విదీర్ణవైదూర్యమహాశిలానామ్॥౩౯॥
ఆవిర్భవద్బాలతృణాఞ్చితానాం తదీయలీలాగృహదీర్ఘికాణామ్।
స దుర్దశాం వీక్ష్య విరోధిజాతాం విషాదవైలక్ష్యభరం బభార॥౪౦॥

ఉత్కీర్ణేతి॥ ఆవిర్భవదితి చ॥ స కుమారః। ఉత్కీర్ణాన్యుత్ఖనితాని చామీకరస్య సువర్ణస్య పఙ్కజాని కమలాని యాసామ్। ఉత్ఖనితసువర్ణకమలా- నామిత్యర్థః। తథా దిగ్దన్తినామైరావతాదీనాం దానాః ఖణ్డనాః తజ్జేతారస్తారకజాః। కర్తరి ల్యుట్। తేషాం ద్రవో మదజలం తేన దూషితానాం మ్లానీకృతానామ్। తారక- కుమ్భీన్ద్రమదకలుషీకృతజలానామిత్యర్థః। హిరణ్యప్రచురా యే హంసాస్తేషాం వ్రజేన వర్జితానాం రహితానామ్। దైత్యోపద్రవాదితి భావః। తథా విదీర్ణాః స్ఫోటితా వైదూర్యాణాం రత్నవిశేషాణాం మహత్యః శిలా యాసామ్। తథావిర్భవన్త్యుదయమానాని యాని బాలతృణాని శష్పాణిం తైరఞ్చితానాం వ్యాప్తానామ్। తదీయా ఐన్ద్ర్యో యా లీలార్థం గృహదీర్ఘికా గృహవాపికాస్తాసాం సంబన్ధినీమ్। విరోధిభ్యోఽరిభ్యో జాతాం దుర్దశాం దుష్టావస్థాం వీక్ష్య విషాదవైలక్ష్యయోః ఖేదలజ్జయోర్భరమ్। బహ్వాయౌ విషాదలజ్జే ఇత్యర్థః। బభార। దుర్దశాదర్శనజనితకరుణాబీజం దుఃఖం మయి సత్యపి సుదుర్దశేతి లజ్జాహేతురిత్యర్థః॥

తద్దన్తిదన్తక్షతహేమభిత్తి సుతన్తుజాలాకులరత్నజాలామ్।

నిన్యే సురేన్ద్రేణ పురోగతేన స వైజయన్తాభిధమాత్మసౌధమ్॥౪౧॥

తద్దన్తీతి॥ స కుమారః। సురేన్ద్రేణేన్ద్రేణ పురోగతేనాగ్రణ్యా సతా తస్య తారకస్య దన్తినాం గజానాం దన్తైః క్షతాః క్షుణ్ణా హైమ్యో భిత్తయః కుడ్యాని యస్మిన్యస్య వా। సుతన్తవో లూతానాం శోభనాని సూత్రాణి తేషాం జాలేనాకులం వ్యాకులం రత్నజాలం రత్నసమూహో యస్మిన్ తథా వైజయన్తాభిధం వైజయన్తసంజ్ఞకమ్।'స్యాత్ప్రాసాదో వైజయన్తః' ఇత్యమరః। ఆత్మసౌధం స్వరాజసదనం నిన్యే ప్రాపితః। కర్మణి లిట్॥

నిర్దిష్టవర్త్మా విబుధేశ్వరేణ సురైః సమగ్రైరనుగమ్యమానః।

స ప్రావిశత్తం వివిధాశ్మరశ్మిచ్ఛిన్నేన సోపానపథేన సౌధమ్॥౪౨॥

నిర్దిష్టేతి॥ స కుమారః। విబుధేశ్వరేణేన్ద్రేణ కర్త్రా। నిర్దిష్టవర్త్మేతో గమనం విధేయమిత్యుక్తిపూర్వకప్రదర్శితమార్గః। తథా సమగ్రైః సురైర్దేవైరనుగమ్యమానోఽ-నుస్త్రియమాణః సన్। వివిధా అనేకవర్ణా యేఽశ్మానో రత్నాని తేషాం రశ్మిభిః కిరణైరిఛన్నేన భిన్నేన। రహితేనేతి యావత్। తారకకృతసోపానఖచితరత్నోత్పా- టనాదితి భావః। సోపానపథేనారోహణమార్గేణ। 'ఆరోహణం స్యాత్సోపానమ్' ఇత్యమరః। తం సౌధం ప్రావిశత్॥

నిసర్గకల్పద్రుమతోరణం తం స పారిజాతప్రసవస్రగాఢ్యమ్।

దివ్యైః కృతస్వస్త్యయనః మునీన్ద్రైరన్తః ప్రవిష్టప్రమదం ప్రపేదే॥౪౩॥

నిసర్గేతి॥ స కుమారః। నిసర్గేణ స్వభావేన। అనాయాసేనేతి యావత్। 'నిసర్గః శీలసర్గయోః' ఇతి విశ్వః। కల్పద్రుమా ఏవ తోరణాని యత్ర। తథా పారిజాతస్య దేవవృక్షవిశేషస్య ప్రసవానాం పత్రపుష్పాణాం స్రజా మాలయాఢ్యం యుక్తమ్। పూజనార్థమనేకపత్రపుష్పసహితమిత్యర్థః। తథా దివ్యైః స్వర్గీయమునీన్ద్రైః కశ్యపాదిభిః కృతస్వస్త్యయనం విహితస్వస్తివాచనమ్। తథాన్తఃప్రవిష్టా మధ్యం ప్రవిశ్య స్థితాః ప్రమదాః స్త్రియో యత్ర తం సౌధం ప్రపేదే ప్రాప॥

పాదౌ మహర్షేః కిల కశ్యపస్య కులాదిబృద్ధస్య సురాసురాణామ్।

ప్రదక్షిణీకృత్య కృతాఞ్జలిః సన్షడ్భిః శిరోభిః స నతైర్వవన్దే॥ ౪౪॥

పాదావితి॥ స కుమారః। సురాసురాణాం దేవదైత్యానాం కుల ఆదివృద్ధస్య కశ్యపస్య మహర్షేః పాదౌ చరణౌ కర్మభూతౌ। ప్రదక్షిణీకృత్య కృతాఞ్జలిః సన్। నతైః షడ్భిః శిరోభిర్వవన్దే నమశ్చక్రే। కిలేత్యైతిహ్యే॥

స దేవమాతుర్జగదేకవన్ద్యౌ పాదౌ తథైవ ప్రణనామ కామమ్।

మునేః కలత్రస్య చ తస్య భక్త్యా ప్రహ్వీభవఞ్శైలసుతాతనూజః॥౪౫॥

స ఇతి॥ స శైలసుతాతనూజః పార్వతీనన్దనో భక్త్యా నిమిత్తేన ప్రహ్వీభవన్నమ్రీభవన్సన్। మునేశ్చ తస్య కలత్రస్య పత్న్యాశ్చ దేవానాం మాతుర్జనన్యా అదితేః। జగత ఏకవన్ద్యౌ కేవలనమస్కరణీయౌ పాదౌ తథైవ మునినమస్కారప్రకారేణైవ కామం యథాయోగ్యం ప్రణనామ నమశ్చక్రే॥

స కశ్యపః సా జననీ సురాణాం తమేధయామాసతురాశిషా ద్వౌ।

తయా యయా నైకజగజ్జిగీషుం జేతా మృధే తారకముగ్రవీర్యమ్॥౪౬॥

స ఇతి॥ స కశ్యపో మునిః సా సురాణాం జనన్యదితిః, ఏతౌ ద్వౌ తం కుమారం తయాశిషాశీర్వాదేనైధయామాసతుర్వర్ధయతః స్మ। యయాశిషా నిమిత్తేనోగ్రవీర్యమత ఏవ నైకజగన్త్యనేకజగన్తి। త్రీణి జగన్తీత్యర్థః। జిగీషుం జేతుమిచ్ఛుమ్। 'న లోక–' ఇతి షష్ఠీనిషేధః। తారకం దైత్యం మృధే సంగరే జేతా। జేష్యతీత్యర్థః। కర్తరి లుట్॥

స్వదర్శనార్థం సముపేయుషీణాం సుదేవతానామదితిశ్రితానామ్।

పాదౌ వవన్దే పతిదేవతాస్తమాశీర్వచోభిః పునరభ్యనన్దన్॥౪౭॥

స్వేతి॥ స కుమారః। స్వదర్శనార్థం స్వావలోకనార్థం సముపేయుషీణాం ప్రాప్నువతీనామ్। తథాదితిం దేవమాతరం శ్రితానామ్। దేవమాతురాశ్రయేణ జీవన్తీనామిత్యర్థః। శోభనాః సౌభాగ్యవత్యో దేవతాస్తాసాం పాదౌ చరణౌ వవన్దే ప్రణనామ। అథ చ పతిరేవ దేవతా యాసాం

తాః ప్రతివ్రతాస్తా దేవతాస్త్వాశీర్వచోభిః 'త్వం జయ' ఇత్యాదిభిః పునస్తం కుమారమభ్యనన్దన్। అస్తువతేత్యర్థః॥

పులోమపుత్రీం విబుధాధిభర్తుస్తతః శచీం నామ కలత్రమేషః।

నమశ్చకార స్మరశత్రుసూనుస్తమాశిషా సా సముపాచరచ్చ॥౪౮॥

పులోమపుత్రీమితి॥ తతోఽనన్తరమ్। నామేతి యోగ్యతాప్రతిపాదకమవ్యయమ్। అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్। తతశ్చ ప్రణామకర్తృత్వయోగ్య ఇత్యర్థః। న చ పులోమపుత్ర్యా ఏవ ప్రణామార్హత్వవివక్షయా విశేషణతా స్యాదితి వాచ్యమ్। విబుధాధిభర్తృసంబన్ధోద్ఘాటనేనైవ ధ్వనితత్వాత్। ఏష స్మరశత్రుసూనుః కుమారో విబుధానాం దేవానామధి- భర్తురిన్ద్రస్య కలత్రం స్త్రీభూతాం శచీం శచీసంజ్ఞికాం పులోమపుత్రీం నమశ్చకార। అథ చ సేన్ద్రాణ్యాశిషాశీర్వాదేన తం కుమారం సముపాచరత్। అవర్ధయదిత్యర్థః॥

అథాదితీన్ద్రప్రమదాః సమేతాస్తా మాతరః సప్త ఘనప్రమోదాః।

ఉపేత్య భక్త్యా నమతే మహేశపుత్రాయ తస్మై దదురాశిషః ప్రాక్॥౪౯॥

అథేతి। అథానన్తరం ఘనప్రమోదా సాన్ద్రానన్దాః। కుమారావలోకనాదితిభావః। అత ఏవ సమేతా ఏకత్రభూతాస్తా అదితీన్ద్రస్య కశ్యపస్య ప్రమదాః స్త్రియః సప్తమాతరో బ్రాహ్మీప్రభృతయో భక్త్యా నిమిత్తేనోపేత్య సమీపమాగత్య నమతే నమస్కుర్వతే తస్య మహేశపుత్రాయ కుమారాయ తారకవిజయసాధనా ఆశిష ఆశీర్వాదా- న్త్రాజ్నమస్కారాత్పూర్వమేవ దదుః॥

సమేత్య సర్వేఽపి ముదం దధానా మహేన్ద్రముఖ్యాస్త్రిదివౌకసోఽథ।

ఆనన్దకల్లోలితమానసం తం సమభ్యషిఞ్చన్పృతనాధిపత్యే॥౫౦॥

సేతి॥ అథానన్తరం ముదం దధానా మహేన్ద్రముఖ్యా ఇన్ద్రప్రభృతయః సర్వేఽపి త్రిదివౌకసో దేవా ఆనన్దేన భావితారకయుద్ధకర్తృత్వజన్మనా కల్లోలితం తరంగితం మానసం సర ఏవ

మానసం చేతో యస్య తమ్। మహానన్దమిత్యర్థః। తం కుమారం పృతనాధిపత్యే సైనాపత్యే సమభ్యషిఞ్చన్నభిషిక్తమకుర్వన్॥

సకలవిబుధలోకః స్రస్తనిఃశేషశోకః

కృతరిపువిజయాశః ప్రాప్తయుద్ధావకాశః।

అజని హరసుతేనానన్తవీర్యేణ తేనా-

ఖిలవిబుధచమూనాం ప్రాప్య లక్ష్మీమనూనామ్॥౫౧॥

సకలేతి॥ అనన్తవీర్యేణాపారపరాక్రమేణాత ఏవానూనాం మహతీమఖిలా యా విబుధచమ్వో దేవసేనాస్తాసాం లక్ష్మీం వైభవం ప్రాప్య స్థితేన తేన హరసుతేన। హరసుతసాహాయ్యేనేత్యర్థః। సకలవిబుధలోకః సమస్తవృన్దారకనిచయాః। స్రస్తాః ధ్వస్తాః। నష్టా ఇతి యావత్। నిఃశేషాః సమగ్రాః శోకా యస్య తథా కృతా రిపోస్తారకస్య విజయ ఆశా యేన। తథా ప్రాప్తో యుద్ధాయావకాశోఽవసరో యేన। తథాభూతశ్చాజని జాతః। కుణ్ఠితవీర్యాణాం సవీర్యసాహాయ్యకమేవ కార్యసిద్ధిహేతుర్భవతీతి భావః। మాలినీవృత్తమేతత్। లక్షణం తు పూర్వమేవోక్తమ్॥

ఇతి శ్రీపర్వణీకరోపనామకశ్రీలక్ష్మణభాత్మజసతీగర్భసంభవశ్రీసీతారామ-

కవివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీ-

కాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే కుమార-

సైనాపత్యాభిషేకో నామ త్రయోదశః సర్గః॥

చతుర్దశః సర్గః।

రణోత్సుకేనాన్ధకశత్రుసూనునా సమం ప్రయుక్తైస్త్రిదశైర్జిగీషుణా।

మహాసురం తారకసంజ్ఞకం ద్విషం ప్రసహ్య హన్తుం సమనహ్యత ద్రుతమ్॥౧॥

రణేతి॥ జేతుమిచ్ఛతి జిగీషతి జిగీషతీతి జిగీషుస్తేన జిగీషుణా। సన్నన్తాజ్జయతేః 'సనాశంసభిక్ష ఉః' ఇత్యుప్రత్యయః। అత ఏవ రణే సమరే। 'రణః కోణే క్వణే పుంసి సమరే పుంనపుంసకమ్।' ఇతి మేదినీ। ఉత్సుకేనోత్కణ్ఠితేనాన్ధకశత్రోః శివస్య సూనునా కుమారేణ కర్త్రా। ప్రయుక్తైః ప్రేరితైః। సంనహనార్థమితి శేషః। త్రిదశైర్దేవైరిన్ద్రాదిభిః సమం సార్ధం తారకసంజ్ఞకం ద్విషం శత్రుం మహాసురం దైత్యం ప్రసహ్య బలాద్ధన్తుం మారయితుం దుతం శీఘ్రమ్। 'లఘు క్షిప్రమరం ద్రుతమ్' ఇత్యమరః। సమనహ్యత సంనద్ధమ్। నహ్యతేర్భావే లఙ్। సర్గేఽస్మిన్నపి వృత్తముపజాతిరేవ॥

ఇతః పరం 'సః' ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః కుమారసంనహనమాహ—

స దుర్నివారం మనసోఽతివేగినం జయశ్రియః సంనయనం సుదుఃసహమ్।

విజిత్వరం నామ తదా మహారథం ధనుర్ధరః శక్తిధరోఽధ్యరోహయత్ ॥౨॥

స ఇతి॥ స గుహః కార్తికేయో ధనుర్ధరస్తథా శక్తిధరశ్చ సన్దుర్నివారం దుఃఖేన నివారయితుం ప్రతిరోద్ధుం శక్యమ్। అప్రతిరుద్ధగతికమిత్యర్థః। మనసః సకాశాదప్యతివేగినమ్। బహుగతిజవవన్తమిత్యర్థః। ఇహాతి నామ బహుశ్చాసౌ జవశ్చ। స విద్యతే యస్యేతి కృతే 'న కర్మ ధారయాన్మత్వర్థీయః' ఇతి నిషేధప్రసక్త్యా మత్వర్థీయో న స్యాత్। అతోఽతీత్యస్య క్రియావిశేషణతామాశ్రిత్య సమర్థనీయమ్। కేచిత్తునః 'మనసోఽపి' ఇతి పఠిత్వా వ్యాచక్షతే। తథా జయశ్రియో విజయలక్ష్మ్యాః సంనయనం సమ్యక్ప్రాప్తిసాధనమ్। యమారుహ్య గచ్ఛన్తో వీరాః సజయలక్ష్మీకా ఏవ భవన్తీతి భావః। సుతరాం దుఃసహం। దుఃసహతా చైతదర్శనవిషయిణీ బోధ్యా। ఏతదర్శనేనైవ శత్రవః పరాజితా భవన్తి। అతో యుక్తమేవ జయశ్రీసంనయనత్వమ్। అత ఏవ విజిత్వరమ్। విజిత్వరేత్యానుపూర్వీకం నామ। నామత్వం చ వ్యక్తిబోధజనకతావచ్ఛేద- కసంకేతత్వమ్। దధానమితి శేషః। తథాభూతం మహారథం మహాన్తం స్యన్దనమ్। 'రథః పుమానవయవే స్యన్దనే వేతసేఽపి చ' ఇతి మేదినీ। తదాధ్యరోహయదారురోహ॥

సురాలయశ్రీవిపదాం నివారణం సురారిసంపత్పరితాపకారణమ్।
కేనాపి దధ్రేఽస్య విరోధిదారణం సుచారు చామీకరఘర్మవారణమ్ ॥౩॥

సురాలయేతి॥ విరోధినం తారకం దారయతి మారయతి తద్విరోధిదారణమ్। ణిజన్తప్రయోగం కుర్వతా కవినా ఛత్రస్య జడత్వాత్స్వతన్త్రేణ దారణక్రియోపయోగిత్వా- సంభవాత్తదీయధారణప్రభావేణ వీరోఽప్యసౌ కుమారస్తారకం జేష్యతీతి సూచితమ్। 'ఓజసాపి ఖలు నూనమనూనం నాసహాయముపయాతి జయశ్రీః' ఇతి న్యాయాదితి భావః। అత ఏవ సురాలయస్య స్వర్గస్య శ్రియో లక్ష్మ్యా విపదామాపదాం నివారణం నాశకమ్। అత ఏవ సురారేస్తారకస్య సంపదాం పరితాపస్య సంతాపస్య కారణం కర్తృ। సర్వత్ర కర్తరి ల్యుట్। సుచారు సుతరాం మనోహరం చామీకరస్య హేమ్నో ఘర్మవారణం ఛత్రమ్। అస్య కుమారస్యోపరి కేనాపి దేవేన దధ్రే ధృతమ్। కర్మణి ల్యుట్॥

శరచ్చరచ్చన్ద్రమరీచిపాణ్డురైః స వీజ్యమానో వరచారుచామరైః।
పురఃసరైః కింనరసిద్ధచారణై రణేచ్ఛురస్తూయత వాగ్భిరుల్బణైః॥౪॥

శరదితి॥ శరది ఘనాత్యయే చరతో భ్రమతశ్చన్ద్రస్య మరీచయో మయూఖాస్తద్వత్పాణ్డురైః శుభ్రైః। 'శుక్లశుభ్రశుచిశ్వేతవిశదశ్యేతపాణ్డురాః' ఇత్యమరః। చరత ఇతి విశేషణం చామరాణామపి వీజనవశేన చలత్వాదన్వర్థమితి బోధ్యమ్। తథాభూతైర్వరైః శ్రేష్ఠైః। 'వరో జామాతరి వృతౌ దేవతాదేరభీప్సితే। షిఙ్గే పుంసి త్రిషు శ్రేష్ఠే కుఙ్కుమే తు నపుంసకమ్' ఇతి మేదినీ। చారుభిర్మనోహరైశ్చ చామరైర్వీజ్యమానః। తథా రణేచ్ఛుః సంగ్రామాభిలాషుకః స కుమార ఉల్బణైరుద్భటైః కింనరాః కింపురుషాః। 'స్యాకింనరః కింపురుషః' ఇత్యమరః। సిద్ధా దేవవిశేషాశ్చారణాశ్చ తైః కర్తృభిః। పురఃసరైః సద్భిర్వాగ్భిః కృత్వాస్తూయతేడితః। 'ష్టు స్తుతౌ' ఇత్యతః కర్మణి లఙ్॥

ఇదానీమిన్ద్రాదీనామష్టానామనుప్రయాణమాహ—

ప్రయాణకాలోచితచారువేషభృద్వజ్రం వహన్పర్వతపక్షదారణమ్।
ఐరావతం స్ఫాటికశైలసోదరం తతోఽధిరుహ్య ద్యుపతిస్తమన్వగాత్॥౫॥

ప్రయాణేతి॥ తతోఽనన్తరం ద్యుపతిరిన్ద్రః ప్రయాణకాలే ప్రస్థానసమయ ఉచితం యోగ్యం చారు మనోహరం చ వేషం విభర్తి ధరతి తథోక్తః। తథా పర్వతపక్షాణాం దారణం ఛేదనమ్। కరణే ల్యుట్। వజ్రం స్వాయుధం వహన్। కరేణేతి శేషః। తథా స్ఫాటికశైలః కైలాసస్తస్య సోదరం సదృశమైరావతం గజమధిరుహ్యాస్థాయ తం కుమారమన్వగాత్। అనుయయావిత్యర్థః। 'అభ్యగాత్' ఇతి పాఠస్త్వసాధుః। సేనానీత్వేన వృతత్వాదతిశ్రేయః కుమారాపేక్షయాన్యేషామిన్ద్రాదీనామపి గౌణత్వాత్పురతో గమనానౌచిత్యాత్॥

తమన్వగచ్ఛద్గిరిశృఙ్గసోదరం మదోద్ధతం మేషమధిష్ఠితః శిఖీ।

విరోధివిద్వేషరుషాధికం జ్వలన్మహోమహీయస్తరమాయుధం దధత్॥౬॥

తమితి॥ విరోధినస్తారకస్య విద్వేషేణ వైరేణ హేతునా యా రుట్ క్రోధస్తయా నిమిత్తేనాధికం జ్వలన్ప్రదీప్యమానః శిఖ్యగ్నిర్గిరేః శృఙ్గస్య సోదరం సదృశమ్। తద్వద్విశాలమిత్యర్థః। తథా మదేన గర్వేణ। 'మదో రేతసి కస్తూర్యాం గర్వే హర్షేభదానయోః' ఇతి మేదినీ। ఉద్ధతం మేషం పశువిశేషం లోకే 'మేంఢా' ఇతి ఖ్యాతమధిష్ఠితోఽ- ధిరూఢః తథా మహసా తేజసా మహీయస్తరమతిశయం మహదాయుధం శస్త్రం దధత్, అథవా 'మహోమహీయస్తరమ్' ఇతి ఛేదః। మహస్తేజోరూపం మహీయస్తరమాయుధమితి వ్యాఖ్యాతవ్యమ్। దుధత్సన్। తం కుమారమన్వగచ్ఛదనుగతవాన్। అత్రాప్యభ్యగచ్ఛదిత్యసాధు బోధ్యమ్॥

అథేన్ద్రనీలాచలచణ్డవిగ్రహం విషాణవిధ్వస్తమహాపయోధరమ్।

అధిష్ఠితః కాసరముద్ధరం ముదా వైవస్వతో దణ్డధరస్తమన్వగాత్॥౭॥

అథేతి॥ అథానన్తరం వైవస్వతో యమః। 'కాలో దణ్డధరః శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽన్తకః' ఇత్యమరః। ఇన్ద్రనీలానాం నీలమణీనామచలః పర్వతస్తద్వచ్చణ్డవిగ్రహం ప్రచణ్డదేహమ్| కాలత్వాద్భయానకమిత్యర్థః। తథా విషాణాభ్యాం శృఙ్గాభ్యాం విధ్వస్తా అధః పాతితా మహాపయోధరా బృహన్మేఘా యేన తథా। ఉద్ధరముద్భటం కాసరం మహిషమ్। 'లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కాసరసైరిభాః' ఇత్యమరః। అధిష్ఠితోఽధిరూఢః తథా దణ్డం ధరతీతి తథాభూతశ్చ సన్। ముదా ప్రీత్యా తం కుమారమన్వగా- దనుజగామ॥

మదోద్ధతం ప్రేతమథాధిరూఢవాంస్తమన్తకద్వేషితనూజమన్వగాత్।

మహాసురద్వేషవిశేషభీషణః సురోషణశ్చణ్డరణాయ నైర్‌ఋతః॥౮॥

మదోద్ధతమితి॥ అథానన్తరం మహాసురద్వేషేణ తారకాసురవైరేణ విశేషమధికం యథా తథా భీషణో భయానకః। 'భీషణం రసశల్లక్యోర్నా గాఢే దారుణేఽపి చ' ఇతి మేదినీ। తథా సుతరాం రోషణః క్రోధనో నైర్‌ఋతో రాక్షసో నైర్‌ఋతకోణాధీశ్వరో మదేన గర్వేణోద్ధతం ప్రేతం పిశాచమధిరూఢవానాస్థితవాన్సన్। చణ్డరణాయ ప్రచణ్డరణం కర్తుం తమన్తకద్వేషిణో హరస్య తనూజం పుత్రం కుమారమన్వగాదన్వియాయ॥

నవోద్యదమ్భోధరఘోరదర్శనే యుద్ధాయ రూఢో మకరే మహత్తరే।

దుర్వారపాశో వరుణో రణోల్వణస్తమన్వియాయ త్రిపురాన్తకాత్మజమ్॥౯॥

నవేతి॥ రణే యుద్ధ ఉల్బణ ఉద్భటో వరుణః ప్రచేతాః। 'వరుణస్తరుభేదేఽప్సుపశ్చిమాశాపతావపి' ఇతి మేదినీ। నవో నవ్యః। 'నవో నవ్యః స్తుతౌ' ఇతి మేదినీ। ఉద్యన్నుదయమానో యోఽమ్భోధరో మేఘస్తద్వద్ఘోరదర్శనే భయానకదర్శనే। 'ఘోరం భీమం భయానకమ్' ఇత్యమరః। తథా మహత్తరేఽతిశయదీర్ఘే మకరే నక్రే రూఢః। తథా దుర్వారః పాశ ఆయుధవిశేషో యస్య। పాశధరః సన్నిత్యర్థః। యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం తం త్రిపురాన్తకస్య శివస్యాత్మజం పుత్రం కుమారమన్వియాయాన్వగచ్ఛత్॥

దిగమ్బరాధిక్రమణోల్బణం క్షణాన్మృగం మహీయాంసమరుద్ధవిక్రమమ్।

అధిష్ఠితః సంగరకేలిలాలసో మరున్మహేశాత్మజమన్వగాద్ద్రుతమ్॥౧౦॥

దిగితి॥ సంగరకేలౌ సంగ్రామక్రీడాయాం లాలసా కామో యస్య। 'లాలసౌత్సుక్యతృష్ణాతిరేకయాచ్ఞాసు చ ద్వయోః' ఇతి మేదినీ। తథాభూతో మరుత్పవనో వాయుకోణా- ధీశః క్షణాన్ముహూర్తమాత్రేణైవ। 'క్షణః పర్వోత్సవే చ స్యాత్తథా మానేఽప్యనేహసి' ఇతి మేదినీ। దిశామమ్బరస్య చ। 'అమ్బరం వాససి వ్యోమ్ని' ఇతి మేదినీ। అధిక్రమణ ఆక్రమణ ఉల్బణముద్భటం మహీయాంసం మహత్తరమ్। అరుద్ధోఽప్రతిరుద్ధో విక్రమో వివత్స్వక్షివత్క్రమః పాదక్షేపో యస్య తథాభూతం మృగం హరిణమ్। 'మృగః పశౌ కురఙ్గే చ కరినక్షత్రభేదయోః' ఇతి మేదినీ। అధిష్ఠితః సన్। తం మహేశాత్మజం కుమారం ద్రుతం సత్వరమన్వగాదన్వజగామ॥

విరోధినాం శోణితపారణైషిణీం గదామనూనాం నరవాహనో వహన్।
మహాహవామ్భోధివిగాహనోద్ధతం యియాసుమన్వాగమదీశనన్దనమ్॥౧౧॥

విరోధినామితి॥ నరవాహనః కుబేరః। 'పౌలస్త్యో నరవాహనః' ఇత్యమరః। విరోధినాం శత్రూణాం సంబన్ధి శోణితం రుధిరం తేన యా పారణా భోజనం తామిచ్ఛతి తథా-భూతామనూనామన్యూనసారాం గదామాయుధవిశేషం వహన్ధారయన్సన్ మహాహవో మహారణః స ఏవామ్భోధిః సముద్రస్తస్య విగాహన ఉద్ధతముద్భటమ్। సమర్థమితి యావత్। అత ఏవ యియాసుం జిగమిషుమీశనన్దనం శివపుత్రం కుమారమన్వగమత్। అనుగచ్ఛతి స్మేత్యర్థః॥

మహాహినిర్బద్ధజటాకలాపినో జ్వలత్త్రిశూలప్రబలాయుధా యుధే।
రుద్రాస్తుషారాద్రిసఖం మహావృషం తతోఽధిరూఢాస్తమయుః పినాకినః॥౧౨॥

మహాహీతి॥ తతోఽనన్తరం పినాకినః పినాకవన్తో రుద్రా ఈశానకోణాధీశాః మహాహిభిర్మహద్భిః సర్పైః కృత్వా నిర్బద్ధో యో జటాకలాపః సోఽస్తి యేషామ్। అథవా మహాహిభిర్నిర్బద్ధా జటా యేషామ్। 'శేషాద్విభాషా' ఇతి కప్। తథాలాపిన ఇదానీం తారకం జేష్యామ ఇత్యుద్ధతవాదినశ్చ। తతో విశేషణసమాసః। కేచిత్తు 'జటాభరావరాః' ఇతి పాఠం కల్పయన్తి। యథాస్థితవ్యాఖ్యానే తు 'న కర్మధారయాన్మత్వర్థీయః' ఇతి మత్వర్థీయప్రసఙ్గో దుర్వార ఇత్యలమ్। తథా జ్వలద్దీప్యమానం త్రిశూల- మేవ ప్రబలం సబలమాయుధం యేషామ్। తథా తుషారాద్రేర్హిమవతః సఖం సఖాయమ్। తద్వచ్ఛుభ్రమిత్యర్థః। మహావృషమ్। జాతావేకవచనమ్। అధిరూఢాశ్చ సన్తః। యుధే యుద్ధాయ తం కుమారమయుః। అన్వయురిత్యర్థః॥

అన్యేఽపి సంనహ్య మహారణోత్సవశ్రద్ధాలవః స్వర్గిగణాస్తమన్వయుః।
స్వవాహనాని ప్రబలాన్యధిష్ఠితాః ప్రమోదవిస్మేరముఖామ్బుజశ్రియః॥౧౩॥

అన్యేఽపీతి॥ అన్యేఽప్యుక్తాతిరిక్తా అపి స్వర్గిగణాః దేవగణాః ప్రమోదేన రణానన్దేన విస్మేరా విశేషేణ సమన్దహాసా ముఖామ్బుజశ్రీర్యేషామ్। అత ఏవ మహతి రణోత్సవే శ్రద్ధాలవః

శ్రద్ధాశీలా అత ఏవ ప్రబలాని స్వవాహనాన్యధిష్ఠితాః। తథా కవచాదినా సంనహ్య సంనద్ధా భూత్వా తం కుమారమన్వయుః। అనుజగ్మురిత్యర్

అథ యుగ్మేనాహ—

ఉద్దణ్డహేమధ్వజదణ్డసంకులాశ్చఞ్చద్విచిత్రాతపవారణోజ్జ్వలాః।

చలద్ఘనస్యన్దనఘోషభీషణాః
కరీన్ద్రఘణ్టారవచణ్డచీత్కృతాః॥౧౪॥స్ఫురద్విచిత్రాయుధకాన్తిమణ్డలైరుద్ద్యోతితాశావల యామ్బరాన్తరాః।

దివౌకసాం సోఽనువహన్మహాచమూః పినాకపాణేస్తనయస్తతో యయౌ॥౧౫॥

ఉద్దణ్డేతి॥ స్ఫురదితి చ॥ తతః సర్వసంనహనానన్తరం స పినాకపాణేర్హరస్య తనయః కార్తికేయ ఉద్దణ్డా ఉచ్చనాలదణ్డా యే హేమధ్వజాః సువర్ణవికారధ్వజా- స్తేషాం దణ్డైర్నాలదణ్డైః సంకులా వ్యాప్తాః। అనేకధ్వజదణ్డవత్య ఇత్యర్థః। చఞ్చన్తి దీప్యమానాని తథా విచిత్రాణి హరితపీతాదికర్ణయుక్తాని చ యాన్యాతపవా- రణాని చ్ఛత్రాణి తైరుజ్జ్వలాః। కాన్తిమత్య ఇత్యర్థః। చలన్తో యే ఘనా మేఘాస్త ఇవ యే స్యన్దనా రథాస్తేషాం ఘోషేణారవేణ భీషణా భయానకాః। తథా కరీన్ద్రాణాం మత్తద్విపానాం సంబన్ధీని ఘణ్టారవాః, చణ్డాని భీషణాని చీత్కృతాని చ యాసు। చీత్కృతేతి శబ్దానుకృతిః। తథా స్ఫురన్తి సర్వతః ప్రసరన్తి విచిత్రాణ్యనేక- వర్ణాన్యాయుధసంబన్ధినీనాం కాన్తీనాం ద్యుతీనాం మణ్డలాని వలయాని తైః కృతోద్యోతితముచ్చైః శోభితమాశావలయం దిఙ్మణ్డలమమ్బరాన్తరమాకాశమధ్యం చ యాభిః। 'అమ్బరమవకాశావధిపరిధానాన్తర్ధిభేదతాదర్థ్యే। ఛిద్రాత్మీయవినాబహిరవసరమధ్యేఽన్తరాత్మని చ' ఇతి మేదినీ। ఏవంవిధా దివౌకసాం దేవానాం మహాచమూర్మహతీః సేనా అను పశ్చాద్వహన్సన్ యయౌ। జగామేత్యర్థః॥

కోలాహలేనోచ్చలతాం దివౌకసాం మహాచమూనాం గురుభిర్ధ్వజవ్రజైః।

ఘనైర్నిరుచ్ఛ్వాసమభూదనన్తరం దిఙ్మణ్డలం వ్యోమతలం మహీతలమ్॥౧౬॥

కోలాహలేతి॥ ఉత్ప్లుత్యోడ్డీయ చలతామ్। రోషవశాదితి భావః। దివౌకసాం దేవానాం కోలాహలేన ఘోరఘోషేణ। తథా మహాచమూనాం గురుభిర్విశాలైర్ఘనైః సఘనైః। పుష్టైరితి

యావత్। ధ్వజవ్రజైర్ధ్వజసమూహైశ్చ కృత్వా నిరుచ్ఛ్వాసం నిరుద్ధశ్వాసం నిరోధహేతుకవ్యాప్తిమద్దిశాం మణ్డలం వ్యోమతలం మహీతలమనన్తరమనుద్భాసమానభేదమ- భూత్। 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' ఇత్యద్వైతవాదినాం బ్రహ్మణోఽద్వైతత్వప్రతిపాదనే నిదర్శనమభూదితి భావః॥

సురారిలక్ష్మీపరికమ్పహేతవో దిక్చక్రవాలప్రతినాదమేదురాః।

నభోన్తకుక్షింభరయో ఘనాః స్వనా నిహన్యమానైః పటహైర్వితేనిరే ॥౧౭॥

సురారీతి॥ నిహన్యమానైస్తాడ్యమానైః పటహైః కర్తృభిః 'పటహో నా సమారమ్భే ఆనకే పుంనపుంసకమ్' ఇతి మేదినీ। 'ఆనకః పటహోఽస్త్రీ స్యాత్' ఇత్యమరశ్చ। మురారిలక్ష్మ్యాస్తారకసంపదః సంబన్ధిని పరికమ్పే హేతవో నిదానమ్। దిశాం చక్రవాలే మణ్డలే। 'చక్రవాలం తు మణ్డలమ్' ఇత్యమరః। యే ప్రతినాదః ప్రతిధ్వని స్తేన మేదురాః పుష్టాః। తథా నభోన్తేనాకాశప్రాన్తేన। ప్రాన్తపర్యన్తేనేత్యర్థః। కుక్షింభరన్తి పిపురతి నభోన్తకుక్షింభరయః। సర్వం నభో వ్యాప్నువన్త ఇత్యర్థః। 'ఫలేగ్రహిరాత్మ- భరిశ్చ' ఇత్యత్ర చాత్కుక్షేరపి సమావేశాత్కుక్షింభరిరితి సిద్ధమ్। తయా ఘనాః సాన్ద్రాః స్వనాః శబ్దా వితేనిరే। వితస్తరిర ఇత్యర్థః॥

ప్రమథ్యమానామ్బుధిగర్జితర్జనైః సురారినారీగణగర్భపాతనైః।

నభశ్చమూధూలికులైరివాకులం రరాస గాఢం పటహప్రతిస్వనైః॥౧౮॥

ప్రమథ్యమానేతి॥ చమూనాం ధూలికులై రేణుసమూహైః। 'కులం జనపదే గోత్రే సజాతీయగణేఽపి చ' ఇతి మేదినీ। ఆకులం వ్యాప్తం పీడితం నభః ప్రమథ్యమానోఽవలో- డ్యమానో యోఽమ్బుధిస్తస్య గర్జో గర్జనం తస్య తర్జనా జేతారః। తతోఽప్యధికగర్జనైరిత్యర్థః। అత ఏవ సురారేస్తారకస్య యో నారీగణః స్త్రీసమూహస్తస్య యో గర్భస్తస్య పాతనైః పాతనకారిభిః। అతిగర్జనభయాదితి భావః। పటహప్రతిస్వనైరానకప్రతి ఘోషైః కృత్వా గాఢం దృఢం యథా తథా రరాసేవ రురోదేవ। ఉత్ప్రేక్షాలంకారః। ఆర్తానాం రోదనమేవైకం శరణం భవతీతి భావః॥

క్షుణ్ణం రథైర్వాజిమిరాహతం ఖురైః కరీన్ద్రకర్ణైః పరితః ప్రసారితమ్।

ధృతం ధ్వజైః కాఞ్చనశైలజం రజో వాతైర్ధుతం వ్యోమ సంమారుహత్క్రమాత్॥౧౯॥

క్షుణ్ణమితి॥ రథైః స్యన్దనైః క్షుణ్ణముత్ఖనితమ్। తథా కాఞ్చనశైలజం సుమేరుపర్వతజనితమ్। ఇదం విశేషణం పీతత్వద్యోతనార్థమ్। రజో ధూలిః। వాజిభిరశ్వైః కర్తృభిః। ఖురైః కరణైః। కృత్వా హతం చూర్ణీకృతమ్। పిష్టీకృతమితి యావత్। తథా కరీన్ద్రాణాం మత్తగజానాం కర్ణైః శ్రవణైః పరితః సర్వతః ప్రసారితం విస్తృతమ్। తథా ధ్వజైర్ధూతం కమ్పితమ్। ఏతేన సఘనతా ద్యోతితా। తథా వాతైః పవనైర్ధుతం స్పృష్టమ్। ఏతేన పవనస్యోపరి రంహఃప్రాప్తౌ సాధకతోక్తా। క్రమాద్యథాక్రమం వ్యోమ కర్మ। సమారుహత్। ఆకాశమారూఢమిత్యర్థః। అత్ర రుహేరౌ్భవాదికత్వాల్లజి గుణప్రసఙ్గః, లుజి శలన్తత్వాత్క్సప్రసఙ్గః, ణిజన్తత్వే లజి యకారశ్రవణప్రసఙ్గః, ఇత్యతో- ఽయం ప్రయోగశ్చిన్త్య ఇతి బహవః। వయం తు వ్యోమ్న్యాకాశే సమ్యగారోహతీతి సమారోహః, ఇగుపధలక్షణః కః, తత ఆచారార్థే క్విపి అల్లోపే ధాతుత్వాల్లజి శపి అల్లోపస్య స్థానివత్త్వాద్గుణాభావే చ రూపసిద్ధిరితి సమాదధ్మహే॥

న కేవలం వ్యోమన్యారూఢం కింతు దిగన్తేష్వపి తథేత్యాహ—

ఖాతం ఖురై రథ్యతురంగపుంగవైరుపత్యకాహాటకమేదినీరజః।

గతం దిగన్తాన్ముఖరైః సమీరణైః సువిభ్రమం భూరి వభార భూయసా ॥౨౦॥

ఖాతమితి॥ రథం వహన్తి తే రథ్యాః। 'తద్వహతి రథయుగప్రాసఙ్గమ్' ఇతి యత్। తథోక్తా యే తురంగపుంగవా అశ్వశ్రేష్ఠాస్తైః కర్తృభిః। ఖురైః కృత్వా ఖాతం క్షుణ్ణమ్। ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా యా హాటకమేదినీ సువర్ణభూమిః। అద్రేః సౌవర్ణ్యాసన్నభూమిరితి తాత్పర్యార్థః। 'ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః' ఇత్యాసన్నార్థే త్యకన్ప్రత్యయః। తస్యాః సంబన్ధి। రజః కర్తృ। భూరి బహలం ముఖరైః శబ్దాయమానైః సమీరణైః పవనైర్దిగన్తాన్దిక్ప్రాన్తాన్గతమ్। గమితమిత్యర్థః। అన్తర్భావితణిజర్థోఽత్ర బోధ్యః। తథోక్తం సత్। భూయసాతిశయేన శోభమానం విభ్రమం విలాసమ్। శోభామితి యావత్। బభార ధృతవాన్। అత్యన్తం శుశుభ ఇత్యర్థః। 'ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వమధి- త్యకా' ఇత్యమరః॥

అధస్తథోర్ధ్వం పురతోఽథ పృష్ఠతోఽభితోఽపి చామీకరరేణురుచ్చకైః।

చమూషు సర్పన్మరుదాహతోఽహరన్నవీనసూర్యస్య చ కాన్తివైభవమ్॥౨౧॥

అథ ఇతి॥ చమూషు సేనాసు మరుతా పవనేనాహత ఉత్పాదితః। అత ఏవాధో నీచైః। తథోర్ధ్వమూర్ధ్వభాగే। తథా పురతోఽగ్రభాగే। అథ పృష్ఠతః పృష్ఠభాగే। తథాభితోఽ- పతస్తతశ్చ సర్వత్రప్రసరన్। చామీకరరేణుః సువర్ణరజః। సువర్ణపర్వతోద్భూతత్వాదితి భావః। నవీనసూర్యస్యోపస్యసూర్యస్య కాన్తివైభవం ద్యుతిసంపదమహరత్। తతోఽప్య- ధికం శుశుభ ఇత్యర్థః॥

బలోద్ధృతం కాఞ్చనభూమిజం రజో బభౌ దిగన్తేషు నభఃస్థలే స్థితమ్।

అకాలసంధ్యాఘనరాగపిఙ్గలం ఘనం ఘనానామివ వృన్దముద్యతమ్॥౨౨॥

బలోద్ధృతమితి॥ కాఞ్చనస్య భూమౌ జాతం రజో ధూలిర్బలోద్ధృతం సైన్యేనోత్పాతితమత ఏవ దిగన్తేషు దిక్ప్రాన్తేషు తథా నభఃస్థల ఆకాశదేశే స్థితం చ సత్। అకాలే యా సంధ్యా తస్యా యో ఘనః సాన్ద్రో రాగో లౌహిత్యం తేన పిఙ్గలం పిశఙ్గమ్। 'పిశఙ్గౌ కద్రుపిఙ్గలౌ' ఇత్యమరః। తథా ఘనం సాన్ద్రముద్యతముత్పన్నమ్। పర్వతేభ్య ఇతి శేషః। ఘనానాం మేఘానాం వృన్దం సమూహ ఇవ బభౌ। అకాలసంధ్యాలిప్తో మేఘో యథా భాతి తద్వత్సువర్ణభూమిజమపి రజో బభావిత్యర్థః। అత్ర పూర్ణోపమాలంకారః। నను భానాశ్రయీభూతే రజసి ఘనవృన్దత్వేనోత్ప్రేక్షాసంభవాత్సంభావనైవాస్త్వితి చేత్। సత్యమ్। క్రియాప్రాధాన్యమతే రజః కర్తృకశోభాయాం ఘనవృన్దత్వోత్ప్రేక్షాపత్తేః॥

హేమావనీషు ప్రతివిమ్బమాత్మనో ముహుర్విలోక్యాభిముఖం మహాగజాః।

రసాతలోత్తీర్ణగజభ్రమాత్క్రుధా దన్తప్రకాణ్డప్రహృతాని తేనిరే॥౨౩॥

హేమేతి॥ మహాగజా మహాన్తో దన్తినో హేమ్నః సువర్ణస్యావనీషు పృథ్వీషు పతితమాత్మనః ప్రతిబిమ్బమభిముఖం విలోక్య రసాతలాత్పాతాలాత్। 'అధోభువనపాతాలం బలిసద్మ రసాతలమ్' ఇత్యమరః। ఉత్తీర్ణా ఉత్థితా యే గజాస్తేషాం భ్రమాద్భ్రాన్త్యా నిమిత్తేన। జాతయేతి శేషః। క్రుధా క్రోధేన। 'ప్రతిఘా రుడ్క్రుధౌ స్త్రియౌ' ఇత్యమరః। ముహురనువేలం దన్తా ఏవ ప్రకాణ్డాః స్తమ్భాః। 'కాణ్డం స్తమ్బే తరుస్కన్ధే బాణేఽవసరనీరయోః' ఇతి మేదినీ। తైస్తత్కర్మకాని ప్రహృతాని ప్రహారాన్। భావే నిష్ఠా। తేనిరే వితస్తరిరే। కర్తరి లిట్। 'అత ఏకహల్మధ్యేఽనాదే–' ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ। పృథివ్యామాత్మప్రతిబిమ్బదర్శనేనాన్యగజభ్రమవతాం గజానాం యుక్తమేవ ప్రహారకరణమితి భావః। 'నాన్యస్య గన్ధమపి మానభృతః సహన్తే' ఇతి గన్ధస్యాపి

దుఃసహత్వాత్। కిం పునః సాక్షాద్దర్శనస్య। తద్దర్శనం తద్వతి తత్ప్రకారకతద్వతి తత్ప్రకారకం వా తత్ర తేషాం నాతీవ నిగ్రహః। మానాన్ధతాయాః ప్రాధాన్యాత్॥

సుజాతసిన్దూరపరాగపిఞ్జరైః కలం చలద్భిః సురసైన్యసిన్ధురైః।
శుద్ధాసు చామీకరశైలభూమిషు నాదృశ్యత స్వం ప్రతివిమ్బమగ్రతః॥౨౪॥

సుజాతేతి॥ సుజాతః శోభనో యః సిన్దూరస్య పరాగో రజస్తేన పిఞ్జరైః పీతైః తథా కలం మన్ద్రం యథా తథా చలద్భిర్గచ్ఛద్భిః సురాణాం దేవానాం సైన్యస్య సిన్ధురైర్గజైః కర్తృభిః। శుద్ధాసు నిర్మలాస్వపి చామీకరశైలస్య సుమేరుపర్వతస్య భూమిష్వగ్రతః పతితమపి స్వం ప్రతిబిమ్బం నాదృశ్యత నాలోకి। కర్మణి లజ్। ఆధారాధేయయో- రేకవర్ణతయా పృథగభాసమానత్వాదితి భావః। 'సిన్దూరస్తనుభేదే స్యాత్సిన్దూరే రక్తచూర్ణకే' ఇతి మేదినీ॥

ఇతి క్రమేణామరరాజవాహినీ మహాహవామ్భోధివిలాసలాలసా।
అవాతరత్కాఞ్చనశైలతో ద్రుతం కోలాహలాక్రాన్తవిధూతకన్దరా ॥౨౫॥

ఇతీతి॥ మహానాహవః సఙ్గ్రామః స ఏవామ్భోధిః సముద్రస్తత్ర యో విలాసో లీలా। క్రీడేతి యావత్। 'విలాసో హావభేదే స్యాల్లీలాయామపి పుంస్యయమ్' ఇతి మేదినీ। తత్ర లాలసౌత్సుక్యం యస్యాః। తథా కోలాహలేన కలకలేన। 'కోలాహలః కలకలః' ఇత్యమరః। ఆక్రాన్తా వ్యాప్తా అత ఏవ విధూతాః కమ్పితాః కన్దరా గహ్వరాయయా। 'కన్దరస్త్వఙ్కుశే పుంసి గుహాయాం న నపుంసకమ్' ఇతి మేదినీ। ఏవంభూతామరరాజవాహినీన్ద్రసేనా। 'వాహినీ స్యాత్తరఙ్గిణ్యాం సేనాసైన్యప్రభేదయోః' ఇతి మేదినీ। ఇతి క్రమేణ పూర్వోక్తక్రమేణ కాఞ్చనశైలతః సుమేరోః సకాశాద్ద్రుతం శీఘ్రమవాతరత్। ఉత్తతారేత్యర్థః॥

మహాచమూస్యన్దనచణ్డచీత్కృతైర్విలోలఘణ్టేభపతేశ్చ బృంహితైః।
సురేన్ద్రశైలేన్ద్రమహాగుహాశయాః సింహా మహత్స్వప్నసుఖం న తత్యజుః॥౨౬॥

మహేతి॥ సురేన్ద్రస్యేన్ద్రస్య శైలేన్ద్రే మేరౌ యా మహగుహా మహాగహ్వరాణి తాసు శేరతే స్వపన్తి। గుహాసు నిద్రాం కుర్వన్త ఇత్యర్థః। తథాభూతాః సింహా మృగేన్ద్రా మహాచమూషు మహతీషు సేనాసు యే స్యన్దనా రథాస్తేషాం చణ్డైః ప్రచణ్డైః। తీవ్రైరితి యావత్। 'చణ్డో ధనహరీ

శఙ్ఖపుష్ప్యాం స్త్రిష్వతికోపనే। తీవ్రేఽపి చూడావలభౌ శిఖాయాం బాహు- భూషణే॥' ఇతి మేదినీ। చీత్కృత్రైః శబ్దవిశేషైః। ఇయం చ శబ్దానుకృతిః। తథా విలోలఘణ్టోఽతిచపలఘణ్టో య ఇభపతిర్గజరాజస్తస్య। జాతావేకవచనమ్। బృంహి- తైర్గర్జితైశ్చ। 'బృంహితం కరిగర్జితమ్' ఇత్యమరః। మహద్దీర్ఘం స్వప్నే నిద్రాయాం యత్సుఖమ్। 'సుఖం శర్మణి నా నాకే' ఇతి మేదినీ। 'స్వపో నన్' ఇతి నన్ప్రత్యయః। న తత్యజుర్న జహుః। అత్ర నిద్రాప్రతిబన్ధాశ్రయీభూతబహువిధకోలాహలరూపే సత్యపి నిదానే నిద్రాభఙ్గరూపకార్యోత్పత్త్యభావాద్విశేషోక్తిరలంకారః। 'కార్యాజనిర్విశేషోక్తిః సతి పుష్కలకారణే' ఇతి లక్షణాత్। 'శయవాసవాసిష్వకాలాత్' ఇతి సూత్రే హలదన్తాదేవేతి నియమాద్ఘుహాశయ ఇత్యత్ర తదభావాన్నాలుక్॥

గమ్భీరభేరీధ్వనితైర్భయంకరైర్మహాగుహాన్తప్రతినాదమేదురైః।

మహారథానాం గురునేమినిఃస్వనైరనాకులైస్తైర్మృగరాజతాజని॥౨౭॥

గమ్భీరేతి॥ మహాన్తః పరిణాహినో యే గుహాన్తా గహ్వరమధ్యాని తేషు యః ప్రతినాదః ప్రతిధ్వనిస్తేన మేదురైః పుష్టైః। అత ఏవ భయంకరైర్విభీషకైః। 'మేఘర్తిభయేషు కృఞః' ఇతి ఖశ్। గమ్భీరాణి మన్ద్రాణి యాని భేరీధ్వనితాని దున్దుభిశబ్దాః। 'భేరీ: స్త్రీ దున్దుభిః పుమాన్' ఇత్యమరః। తైః। తథా మహారథానాం మహతాం స్యన్దనానాం సంబన్ధిన్యో యా గురునేమయో మహత్యశ్చక్రధారా:। 'చక్రధారా ప్రధిర్నేమిః' ఇత్యమరః। తాసాం నిఃస్వనైః శబ్దైశ్చాపి। నిమిత్తభూతైరిత్యర్థః। అనాకులైరాకులత్వా- భావవద్భిస్తైః సింహైర్నిమిత్తైర్మృగరాజతా మృగాధిపత్యమ్। అన్వర్థేతి శేషః। సార్థాజని జాతా। రాజ్ఞామయమేవ పరమో ధర్మః ప్రతికర్తుమశక్తైరపి యదరిభ్యో న భేతవ్య- మితి తదేభిర్మృగరాట్త్వధారిభిః। కథంచిదపి న భీతమ్। అతో యుక్తమేషాం ఖలు మృగరాజ ఇత్యభిధానమిత్యభిప్రాయః। అత్రాపి విశేషోక్తిరలంకారః॥

సముత్థితేన త్రిదివౌకసాం మహాచమూరవేణాద్రితటాన్తదారిణా।

ప్రపేదిరే కేసరిణోఽధికం మదం స్వవీర్యలక్ష్మీమృగరాజతావశాత్ ||౨౮||

సముత్థితేనేతి॥ సముత్థితేన సముదితేనాత ఏవాద్రేః సుమేరోస్తటాన్తానాం శృఙ్గమధ్యానామ్। 'తటం నపుంసకం క్షేత్రే ప్రతీరే తు తటీ త్రిషు' ఇతి మేదినీ। 'ప్రపాతస్త్వతటో- భృగుః' ఇత్యమరశ్చ। దారిణా విదారకేణ। అతిఘోషేణ మహాన్తః పర్వతభృగవోఽపి విదీర్ణా

బభూవురిత్యర్థః। అత్ర శబ్దకర్తృకపర్వతతటవిదారణస్యాయోగేఽపి తద్యోగ-కల్పనాత్సంబన్ధాదతిశయోక్తిరలంకారః। త్రిదివౌకసాం దేవానాం సంబన్ధిన్యో యా మహాచమ్వో మహత్యః సేనాః। 'చమూః సేనావిశేషేఽపి సేనామాత్రే చ యోషితి' ఇతి మేదినీ। తాసాం రవేణ ధ్వనినా నిమిత్తేన కేసరిణః సింహాః కర్తారః। స్వస్య వీర్య పరాక్రమ ఏవ లక్ష్మీః శోభా యస్యాః | ఆత్మపరాక్రమశాలినీత్యర్థః। తథాభూతా యా మృగరాజతా హరిణాధిపత్యం తస్యా వశాదాయత్తత్వాత్। 'వశో జనస్పృహాయత్తేష్వాయతత్వప్రభుత్వయోః' ఇతి మేదినీ। అధికం బహు మదం గర్వం ప్రపేదిరే। కర్తరి లిట్। భయానకోఽపి చమూరవః ప్రత్యుత సింహానామధికమదకారక ఏవ జాత ఇతి భావః॥

భియా సురానీకవిమర్దజన్మనా విదుద్రువుర్దూరతరం ద్రుతం మృగాః।

గుహాగృహాన్తాద్బహిరేత్య హేలయా తస్థుర్విశఙ్కం నితరాం మృగాధిపాః॥ ౨౯॥

భియేతి॥ మృగా హరిణాః। 'మృగః పశౌ కురఙ్గే చ' ఇతి మేదినీ। సురాణాం దేవానామనీకస్య సైన్యస్య। 'అనీకోఽస్త్రీ రణే సైన్యే' ఇతి మేదినీ। యో విమర్దః ప్రాణాపహారి మర్దనం తజ్జన్మనా। తతో జనితయేత్యర్థః। భియా భయేన నిమిత్తేన ద్రుతం సత్వరం దూరతరం విదుదువుః। పలాయాంచక్రిర ఇత్యర్థః। భయశీలత్వాదితి భావః। అథ చ మృగాధిపాః సింహా హేలయా క్రీడయా। సహసైవేత్యర్థః। గుహాగృహస్య గహ్వరరూపస్య సద్మనోఽన్తాన్మధ్యాద్బహిరేత్య। 'అపపరిబహిః–' ఇతి సమాసవిధానాజ్జ్ఞాప- కాత్పఞ్చమీ। నితరాం విశఙ్కం నిర్భయం యథా తథా తస్థుః॥

విలోకితాః కౌతుకినామరావతీజనేన జుష్టప్రమదేన దూరతః।

సురాచలప్రాన్తభువః ప్రపేదిరే సువిస్తృతాయాః ప్రసరం సుసైనికాః॥౩౦॥

విలోకితా ఇతి॥ కౌతుకినా। సైనికదర్శనే కౌతుకావిష్టచేతసేత్యర్థః। జుష్టప్రమదేన సేవితకలత్రేణ। కలత్రసహితం వర్తమానేనేతి ఫలితోఽర్థః। అమరావతీ- జనేన సురేన్ద్రనగరీలోకేన దూరతో దూరాత్। 'దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ' ఇతి పఞ్చమీ। 'పఞ్చమ్యాః–' ఇతి తసిల్। విలోకితా దృష్టాః సుసైనికాః శోభనాః సేనాస్థ- లోకాః కర్తారః। సుతరాం విస్తృతాయాః సురాచలస్య సుమేరోర్యా ప్రాన్తభూస్తస్యాః ప్రసరం ప్రదేశం ప్రపేదిరే ప్రాపుః। సుమేరోరవరుహ్యాధః ప్రాపురితి భావః॥

పీతాసితారక్తసితైః సురాచలప్రాన్తస్థితైర్ధాతురజోభిరమ్బరమ్।

అయత్నగన్ధర్వపురోదయభ్రమం బభార భూమ్నోత్పతితైరితస్తతః॥౩౧॥

పీతాసితేతి॥ అమ్బరం నభః కర్తృ। ఇతస్తతః సర్వత్రేత్యర్థః। భూమ్నా బాహుల్యేనోత్పతితైరుడ్డయితైరత ఏవ సురాచలస్య సుమేరోః ప్రాన్తేషు స్థితైః। ప్రాన్తత్వం హ్యూర్ధ్వ- దైశికమవగన్తవ్యమ్। తథా పీతాని చాసితాని చారక్తాని చ సితాని చ తైర్ధాతురజోభిర్గైరికాదిధూలిభిర్మిమిత్తేన। అయత్నేన యత్నాభావేన అనాయాసేనేతియావత్। యో గన్ధర్వపురస్య దేవగాయననగరస్యోదయ ఉత్పత్తిస్తస్య భ్రమం బభార ధృతవత్। అన్తర్భావితణిజర్థః। గన్ధర్వపురస్య హ్యనేకవర్ణపరిమణ్డితత్వరూపసామాన్యధర్మేణ నభసో యోపనా తన్మూలికా భ్రాన్తిః। అత ఉపమోత్థాపితోఽయం భ్రాన్తిమానలంకారః। తేనోభయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సంకరః॥

మహాస్వనః సైన్యవిమర్దసంభవః కర్ణాన్తకూలంకషతాముపేయివాన్।

పయోనిధేః క్షుబ్ధతరస్య వర్ధనో బభూవ భూమ్నా భువనోదరంభరిః॥౩౨॥

మహాస్వన ఇతి॥ కర్ణాన్తః శ్రవణమధ్యం స ఏవ కూలం తటమ్। 'అథ కూలం తటే సూర్యే సైన్యపృష్ఠతడాగయోః' ఇతి మేదినీ। తత్కపత్యున్మార్ష్టి తస్య భావస్తత్తా తామ్। 'సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కషః' ఇతి ఖశ్। 'అరుర్ద్విషత్ –ఇతి ముమ్। ఉపేయివాన్ప్రాప్తవాన్। కర్ణాన్తం స్ఫోటయన్నిత్యర్థః। క్షుబ్ధతరస్యాత్యన్తసంచలితస్య। వేలామతిక్రా-న్తస్యేత్యర్థః। పయోనిధేః సముద్రస్య వర్ధనః। కర్తరి ల్యుట్। తథా భువనైః కృత్స్నోదరం భరతీతి తథోక్తః।ఆవృతసకలబ్రహ్మాణ్డత్వాద్భువనానాం మధ్యపాతో యుక్త ఇతి భావః। ఏవంభూతః సైన్యవిమర్దసంభవః సేనా సంఘట్టనోత్పన్నో మహాస్వనో భూమ్నా బాహుల్యేన యుక్తో బభూవ। అతి మహత్త్వవిశిష్టో జాత ఇత్యర్థః॥

మహాగజానాం గురుబృంహితైస్తతైః సుహేషితైర్ఘోరతరైశ్చ వాజినామ్।

ఘనై రథానాం గురుచణ్డచీత్కృతైస్తిరోహితోఽభూత్పటహస్య నిఃస్వనః॥33॥

మహాగజానామితి॥ మహాగజానాం మహతాం దన్తినాం సంబన్ధిభిర్గురుబృంహితైర్గురూణి గమ్భీరాణి యాని బృంహితాని ధ్వనితాని తైః। తథా తతైర్విస్తృతైః। తథా

ఘోరతరైరత్యన్తభయంకరైర్వాజినాం సుహేషితైః శోభనహేషణైః। తథా ఘనైర్గమ్భీరై రథానాం సంబన్ధిభిర్గురుణి మహన్తి చణ్డాని భయానకాని చ యాని చీత్కృతాని తైశ్వ పట హృస్య నిఃస్వనః స్వనస్తిరోహితోఽతాహితః। అప్రకాశిత ఇతి యావత్। అభూత్।

మహాసురాణామవరోధయోషితాం కచాక్షిపక్ష్మస్తనమణ్డలేషు చ।

ధ్వజేషు నాగేషు రథేషు వాజిషు క్షణేన తస్థౌ సురసైన్యజం రజః ॥౩౪॥

మహాసురాణామితి॥ మహాసురాణాం తారకాదీనాం సంబన్ధినీనామవరోధయోషితామన్తఃపురస్త్రీణామ్। 'శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చ' ఇత్యమరః। సంబన్ధీని కచాశ్చ, అక్షి- పక్ష్మాణి చ, స్తనమణ్డలాని చ తస్మిన్। 'ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాఙ్గానామ్' ఇతి ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః। తథా ధ్వజేషు నాగేషు హస్తిషు రథేషు వాజిషు చ ఘనం సాన్ద్రం సురసైన్యజం రజో ధూలిః క్షణేన తస్థౌ। అనేన తేషాం శత్రూణామశుభముక్తమితి ధ్వనిః॥

ఘనైర్విలోక్య స్థగితార్కమణ్డలైశ్చమూరజోభిర్నిచితం నభఃస్థలమ్।

అయాయి హంసైరభి మానసం ఘనభ్రమేణ సానన్దమనర్తి కేకిభిః ॥౩౫॥

ఘనైరితి॥ ఘనైః సాన్ద్రైరత ఏవ స్థగితార్కమణ్డలైరాచ్ఛాదితసూర్యబిమ్బైశ్చమూరజోభిః సేనాధూలిభిర్నిచితం వ్యాప్తం నభఃస్థలం వ్యోమదేశం విలోక్య ఘనభ్రమేణ మేఘభ్రాన్త్యా హంసైర్మరాలైర్మానసం సరోఽభి సంముఖమయాయి గతమ్। భావే లుఙ్। తేషాం వర్షాస్వప్రగల్భత్వాదితి భావః। అథ చ కేకిభిర్మయూరైః సానన్దం సహర్షమనర్తి నృత్యమకారి। అత్రాపి భావే లుఙ్॥

సాన్ద్రైః సురానీకరజోభిరమ్బరే నవామ్బుదానీకనిభైరభిశ్రితే।

చకాశిరే స్వర్ణమయా మహాధ్వజాః పరిస్ఫురన్తస్తడితాం గణా ఇవ॥ ౩౬॥

సాన్ద్రైరితి॥ అమ్బరే నభసి। 'అమ్బరం వాససి వ్యోమ్ని కార్పాసే చ సుగన్ధకే' ఇతి మేదినీ। నవో నూతనః। వార్షిక ఇతి యావత్। యోఽమ్బుదో మేఘస్తస్యానీకం

సమూహస్తన్నిభైస్తత్సదృశైః। 'నిభస్తు కథితో వ్యాజే పుంలిఙ్గః సదృశే త్రిషు' ఇతి మేదినీ। తథా సాన్ద్రై సఘనైః। 'సాన్ద్రం బలే వాపి ఘనే మృదౌ చ' ఇతి మేదినీ। సురాణామనీకస్య సైన్యస్య రజోభిః। 'రజో రేణౌ పరాగే స్యాదార్తవే చ గుణాన్తరే' ఇతి మేదినీ। అభిశ్రిత ఆవృతే సతి స్వర్ణమయా హేమమయా మహాధ్వజా మహాన్తో ధ్వజాః। 'ధ్వజః స్యాచ్చౌణ్డికే పుమాన్। న స్త్రియాం తు పతాకాయాం ఖట్వాఙ్గే మేఢ్రచిహ్నయోః' ఇతి మేదినీ। పరిస్ఫురన్తః పరితః స్ఫురన్తః ప్రకాశమానాస్తడితాం విద్యుతామ్। 'తడిత్సౌదామినీ విద్యుత్' ఇత్యమరః। గణాః సమూహా ఇవ చకాశిరే శుశుభిరే।।

విలోక్య ధూలీపటలైర్భృశం భృతం ద్యావాపృథివ్యోరలమన్తరం మహత్।

కిమూర్ధ్వతోఽధః కిమధస్త ఊర్ధ్వతో రజోఽభ్యుపైతీతి జనైరతర్క్యత ॥౩౭॥

విలోక్యేతి॥ జనైర్లోకైర్ద్యావాపృథివ్యోర్ద్యౌశ్చ పృథివీ చ తయోః। 'దివసశ్చ పృథివ్యామ్' ఇత్యత్ర చకారాద్ద్యావాదేశః। మహద్విశాలమన్తరమవకాశో ధూలీపటలై రజో- నిచయైర్భృశం బహు యథా తథా భృతం పూర్ణం విలోక్య రజ ఊర్ధ్వతః సకాశాదధ ఉపైతి। కింవాధస్తః సకాశాదూర్ధ్వత ఊర్ధ్వభాగే। సార్వవిభక్తికస్తసిః। అభ్యుపైతి కిమిత్యలం పర్యాప్తమతర్క్యత తర్కితమ్। భావే లఙ్। సర్వతో రజోవ్యాప్త్యా కుత ఆగచ్ఛతీతి నిశ్చయాభావాదితి భావః॥

నోర్ధ్వం న చాధో న పురో న పృష్ఠతో న పార్శ్వతోఽభూత్ఖలు చక్షుషోర్గతిః।

సూచ్యగ్రభేద్యైః పృతనారజశ్చయైరాచ్ఛాదితా ప్రాణిగణస్య సర్వతః॥ ౩౮॥

నోర్ధ్వమితి॥ సూచ్యగ్రేణ సీవనద్రవ్యపురోభాగేన। 'సూచీ తు సీవనద్రవ్యేఽప్యాఙ్గికాభినయాన్తరే' ఇతి మేదినీ। భేద్యైర్భేత్తుం యోగ్యైః। 'ఋహలోః-' ఇతి ణ్యత్। అనేనాతిసద్యస్తా ద్యోతితా। తథాభూతైః పృతనాయాః సేనాయాః। 'పృతనా తు స్త్రియాం సేనామాత్రసేనావిశేషయోః' ఇతి మేదినీ। రజసాం చయైః సమూహైః। 'చయః సమూహే ప్రాకారమూలబన్ధే సమాహతౌ' ఇతి మేదినీ। సర్వత ఆచ్ఛాదితావృతా ప్రాణిగణస్య జన్తుసమూహస్య చక్షుషోర్నేత్రయోః। 'లోచనం నయనం నేత్రమీక్షణం చక్షురక్షిణీ' ఇత్యమరః। గతిః ప్రసరణమూర్ధ్వం నాభూత్, అధశ్చ నాభూత్, పురో నాభూత్ ,పృష్టతో నాభూత్, పార్శ్వతోఽప్యుభయతో నాభూత్। ఖలు నిశ్చయేన॥

దిగన్తదన్త్యాబలిదానహారిభిర్విమానరన్ధ్రప్రతినాదమేదురైః।

అనేకవాద్యధ్వనిత్తెరనారత్తెర్జగర్జ గాఢం గురుభిర్నభస్తలమ్॥ ౩౯॥

దిగన్తేతి॥ దిగన్తేషు యా దన్త్యావలిర్గజపఙ్క్తిస్తస్యా దానం మదజలం తస్య హారిభిః శోషకైః। ఘోరధ్వనిశ్రవణజనితభయవశాద్దిగన్తదన్తినోఽపి శుష్కమదజలా జాతా ఇతి భావః। తథా విమానానాం దేవస్యన్దనానాం రన్ధ్రేషు జాలేషు యః ప్రతినాదః ప్రతిధ్వనిస్తేన మేదురైః పుష్టైర్గురుభిర్దీర్ఘైరనారతైరవిద్య- మానక్షణికవిరామైరనేకవాద్యానాం మృదఙ్గాదీనాం ధ్వనిత్తైర్ఘోషైః కృత్వా నభస్తలం కర్తృ గాఢం దృఢం జగర్జ। ప్రతిననాదేత్యర్థః। అన్యోఽపి కస్మింశ్చిత్కర్ణకటురవకారిణి సతి తటస్థోఽపి ప్రతినదతి తద్వత్। సమాసోక్తిరలంకారః— 'సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతేఽప్రస్తుతస్య యత్' ఇతి లక్షణాత్॥

భువం విగాహ్య ప్రయయౌ మహాచమూః క్వచిన్న మాన్తీ మహతీం దివం ఖలు।

సుసంకులాయామపి తత్ర నిర్భరాత్కిం కాందిశీకత్వమవాప నాకులా॥౪౦॥

భువమితి॥ మహాచమూర్మహతీ సేనా భువం విగాహ్య వ్యాప్య క్వచిదపి భూమిస్థలేన మాన్త్యసమావిశన్తీ సతీ మహతీం విశాలాం దివం స్వర్గం ప్రయయౌ ప్రాప ఖలు నిశ్చయేన। అథ చ నిర్భరాదధికాత్మభారాద్ధేతోస్తత్రాపి దివ్యపి సుతరాం సంకులాయాం వ్యాప్తాయాం సత్యామాకులా వ్యాకులా సతీ కాందిశీకత్వం భయద్రుతత్వమ్। 'కాందిశీకో భయద్రుతః' ఇత్యమరః। కిం నావాప। అపి త్వవాప్తైవేత్యర్థః। పరస్పరపేషణభియా వ్యాకులత్వాపహుద్రువురిత్యర్థః। అత్ర ద్రవణం ద్రవణేచ్ఛామాత్రపరమ్। ద్రవణం కర్తుమైచ్ఛదితి తాత్పర్యార్థః। అన్యథా వ్యాప్తేః ప్రతిబన్ధకత్వేన ద్రవణాసంభవాద్ధ్రువణోక్తే- రఫలత్వాపత్తిః॥

ఉద్దామదానద్విపవృన్దబృంహితైర్నితాన్తముత్తుఙ్గతురంగహేషితైః।

చలద్ఘనస్యన్దననేమినిస్వనైరభూన్నిరుచ్ఛ్వాసమివాకులం జగత్॥ ౪౧॥

ఉద్దామేతి॥ ఉద్దామదానా ఉత్కటమదా యే ద్విపా గజాస్తేషాం వృన్దస్య సమూహస్య బృంహితైః శబ్దైః। తథోత్తుఙ్గా ఉన్నతా యే తురంగా అశ్వాస్తేషాం హేషితైర్హేషాభిః। తథా నితాన్తమత్యన్తం చలన్తో ఘనా ఇవ స్యన్దనా రథాస్తేషాం యా నేమయశ్చక్రధారాస్తాసాం నిస్వనైశ్చ నితరామాకులం వ్యాకులం జగన్నిరుచ్ఛ్వాసమివ నిరుద్ధశ్వాసమివాభూత్। ఆకులత్వసాధారణధర్మేణ నిరుద్ధశ్వాసత్వముత్ప్రేక్షత ఇత్యుత్ప్రేక్షాలంకారః॥

మహాగజానాం గురుభిస్తు గర్జితైర్విలోలఘణ్టారణితై రణోల్బణైః।

వీరప్రణాదైః ప్రమదప్రమేదురైర్వాచాలతామాదధిరేతరాం దిశః॥ ౪౨॥

మహాగజానామితి॥ మహాగజానాం సంబన్ధిభిర్గురుభిర్దీర్ఘైర్గజితై రణోల్బణైర్విలోలా యా ఘణ్టాస్తాసాం రణితైశ్చ ప్రమదేనోన్మాదేన నిమిత్తేన ప్రమేదురైః ప్రకర్షేణ పుష్టైర్వీరప్రణాదైర్వీరాణాం శబ్దైశ్చ దిశః కాష్ఠాః కర్త్ర్యః। వాచాలతాం ముఖరతామాదధిరేతరామతిశయేన ధృతవత్యః। తరపి 'కిమేత్తిఙ్-' ఇత్యామ్॥

దన్తీన్ద్రదానద్రవవారివీచిభిః సద్యోఽపి నద్యో బహుధా పుపూరిరే।

ధారాం రజోభిస్తురగైః క్షతైర్భృతా యాః పఙ్కతామేత్య రథైః స్థలీకృతాః ॥౪౩॥

దన్తీన్ద్రేతి॥ దన్తీన్ద్రాణాం గజేన్ద్రాణాం యే దానద్రవా మదస్రుతయస్తేషాం వారీణి జలాని తేషాం వీచిభిస్తరఙ్గైః కర్తృభిః। నద్యో వాహిన్యోఽపి సద్యో బహుధా పుపూరిరే పూరితాః। కర్మణి లిట్। గ్రీష్మసంతాపేన శుష్కా అపి నద్యో జలపూర్ణా ఆసన్నిత్యర్థః। అథ యా నద్యస్తురగైః క్షతైః క్షుణ్ణై రజోభిర్భృతాః పూర్ణా అతఏవ పఙ్కతాం కర్దమతామేత్య స్థితాః। తా రథైః కర్తృభిః। ధారాశ్చక్రధారా భ్రామయిత్వా స్థలీకృతాః॥

నిమ్నాః ప్రదేశాః స్థలతాముపాగమనిమ్నత్వముచ్చైరపి సర్వతశ్చ తే।

తురంగమాణాం వ్రజతాం ఖురైః క్షతా రథైర్గజేన్ద్రైః పరితః సమీకృతాః॥౪౪॥

నిమ్నా ఇతి॥ నిమ్నా నీచాః ప్రదేశా భూమయః స్థలతాం సమానభూమిత్వముపాగమన్ప్రాపుః। సర్వత ఉచ్చైరప్యున్నతా అపి తే ప్రదేశా నిమ్నత్వముపాగమన్। నిమ్నముచ్చైరభవత్, అన్యప్రదేశోత్థాపితధూలిపూరితత్వాత్। ఉచ్చైర్నిమ్నమభవత్, ఆత్మధూలీనామన్యత్ర పతితత్వాదితి భావః। అథ చ తే ప్రదేశా వ్రజతాం గచ్ఛతాం తురంగమాణాం ఖురైః క్షతాశ్చు- క్షుదిరే। అత ఏవ రథైర్గజేన్ద్రైశ్చ పరితో నిమ్నోన్నతేషు సమీకృతాః। సమాశ్చక్రిర ఇత్యర్థః॥

నభోదిగన్తప్రతిఘోషభీషణైర్మహామహీభృత్తటదారణోల్బణైః।

పయోధినిర్ధూననకేలిభిర్జగద్బభూవ భేరీర్ధ్వనితైః సమాకులమ్॥౪౫॥

నభ ఇతి॥ నభసి వ్యోమ్ని దిగన్తేషు చ యః ప్రతిఘోషః ప్రతిధ్వనిస్తేన భీషణైర్భయానకైః। మహాన్తి యాని మహీభృతాం పర్వతానాం తటాని భృగవస్తేషాం దారణే భేదన ఉల్బణైరుద్బటైః। సమర్థైరితి యావత్। తథా పయోధేః సముద్రస్య నిర్ధూననే కమ్పనే కేలిః క్రీడా యేషామ్। పయోధిమపి కమ్పయద్భిరిత్యర్థః। భేరీధ్వనితైర్వదనైకవాద్య-మానవాద్యవిశేషరవైర్నిమిత్తైర్జగత్సమాకులం వ్యాకులం బభూవ॥

ఇతస్తతో వాతవిధూతచఞ్చలైర్నిరన్ధ్రితాశాగమనైర్ధ్వజాంశుకైః।

లక్షైః క్వణత్కాఞ్చనకిఙ్కిణీకులైరమజ్జి ధూలీజలధౌ నభోగతే॥ ౪౬॥

ఇత ఇతి॥ ఇతస్తతో వాతవిధూతాని పవనకమ్పితాన్యత ఏవ చఞ్చలాని చ తైః। తథా నీరన్ధ్రితం నిరవకాశీకృతమాశాసు దిక్షు గమనం యైః। ఆత్మవ్యాప్త్యా రుద్ధ-పథికపథైరిత్యర్థః।క్వణద్రణత్కాఞ్చనకిఙ్కిణీనాం సౌవర్ణనూపురాణాం కులం జాలం యేషాం ప్రాన్తభాగేషు। శోభార్థం ప్రతిబద్ధనూపురజాలైరిత్యర్థః। లక్షైర్లక్షసంఖ్యైః। 'లక్షం శరవ్యే సంఖ్యాయామ్' ఇతి మేదినీ। ధ్వజాంశుకైర్ధ్వజపటైః। 'అంశుకం శుక్లవస్త్రే స్యాద్వస్త్రమాత్రోత్తరీయయోః' ఇతి మేదినీ। నభసి గతే ప్రసృతే ధూలిజలధౌ రజోఽమ్బు-ధావమజ్జి మజ్జితమ్। భావే లుఙ్। సర్వాణి ధ్వజాంశుకాని ధూలిభిరలక్షితాని బభూవురిత్యర్థః॥

ఘణ్టారవై రౌద్రతరైర్నిరన్తరం విసృత్వరైర్గర్జరవైః సుభైరవైః।

మత్తద్విపానాం ప్రథయాంబభూవిరే న వాహినీనాం పటహస్య నిఃస్వనాః॥౪౭॥

ఘణ్టారవైరితి॥ మత్తద్విపానాం సంబన్ధిభిర్నిరన్తరం విసృత్వరైః ప్రసృమరైః। సుతరాం భైరవైర్భీషణైః। 'భైరవః పుంసి శమ్బరే। భీషణేఽపి చ' ఇతి మేదినీ। గర్జరవైర్గర్జ-నారూపఘోషైః। రౌద్రతరైరత్యుగ్రైః। 'రౌద్రం తూగ్రమమీ త్రిషు' ఇత్యమరః। ఘణ్టారవైశ్చ। వాహినీనాం సేనానాం సంబన్ధినః పటహస్యానకాఖ్యవాద్యవిశేషస్య నిఃస్వనాః శబ్దా న ప్రథయాంబభూవిరే న ప్రకటీచక్రిరే॥

కరాలవాచాలముఖాశ్చమూస్వనైర్ధ్వస్తామ్బరా వీక్ష్య దిశో రజస్వలాః।

తిరోబభూవే గహనైర్దినేశ్వరో రజోన్ధకారైః పరితః కుతోఽప్యసౌ॥౪౮॥

కరాలేతి॥ చమూస్వనైః సేనాఘోషైః కరాలాని వాచాలాని చ ముఖాని ప్రారమ్భాః। 'ముఖం నిఃసరణే వక్త్రే ప్రారమ్భోపాయయోరపి' ఇతి మేదినీ। తథా ధ్వస్తం రజోవ్యాప్తమమ్బరం యాసామ్। తథా రజస్వలా రజోయుక్తా దిశో వీక్ష్య పరితో గహనైః సఘనైః రజోన్ధకారైః కర్తృభిః అసౌ దినేశ్వరః సూర్యః కుతోఽపి కుత్రాపి తిరోబ- భూవే తిరోగమితః। అన్తర్హిత ఇత్యర్థః। 'భూఙ్ గతౌ' ఇత్యతో లిట్। 'భూ ప్రాప్తౌ' ఇత్యతో వా। వీక్ష్యేవేతి గమ్యోత్ప్రేక్షా। అథ ద్వితీయపక్షే— రజస్వలా ఆర్తవవతీః। అతఏవ కరాలా భీషణా వాచాం వాణీమలాన్యగృహ్ణన్తి ముఖాని యాసామ్। తతో విశేషణసమాసః। మౌనవ్రతధారిణీత్యర్థః। తథా ధ్వస్తామ్బరాః స్రస్తశాటికాః। నగ్నా ఇత్యర్థః। ఏవంభూతా చమూర్యోషితః। 'చమూః సేనావిశేషే చ సేనామాత్రే చ యోషితి' ఇతి మేదినీ। వీక్ష్య రజస్యార్తవవిషయేఽన్ధకారోఽన్ధవత్కారః కృతిః। క్రియా ఇతి యావత్। భావే ఘఞ్। ఆర్తవమపత్రపద్భిరిత్యర్థః। రజస్వలాదర్శననిషేధాత్। గహనైర్గహనమనోభిః సద్భిరిత్యర్థః। దినేశ్వరః కశ్చిత్పురుషః కుతోఽపి కుత్రాపి తిరోభూయతే। కశ్చిదసత్పురుషో రజస్వలాం పశ్యన్నపి సద్భిః కరుణయా పటాదిభిస్తిరోధీయతే తద్వదిత్యర్థః॥

ఆక్రాన్తపూర్వా రభసేన సైనికైర్దిగఙ్గనా వ్యోమ రజోభిదూషితా।

భేరీరవాణాం ప్రతిశబ్దితైర్ఘనైర్జగర్జ గాఢం ఘనమత్సరాదివ॥౪౯॥

ఆక్రాన్తపూర్వేతి॥ సైనికైః సేనాజనై రభసేన వేగేనాక్రాన్తపూర్వా పూర్వమాక్రాన్తా దిగఙ్గనా దిగ్రూపా నాయికా రజసా ధూల్యా।ఆర్తవేన చ। 'రజో రేణౌ పరాగే స్యాదార్తవే చ గుణాన్తరే' ఇతి మేదినీ। అభిదూషితా కృతా। వీక్ష్యేతి। అతో ఘనమత్సరాదివ గాఢద్వేషాదివ వ్యోమ కర్తృ భేరీరవాణాం ఘనైః ప్రతిశబ్దితైః కృత్వా గాఢం జగర్జ। అన్యోఽప్యాత్మపత్నీమన్యసంగమేన రజోయుక్తాం వీక్ష్య గర్జతి॥

గురుసమీరసమీరితభూధరా ఇవ గజా గగనం విజగాహిరే।

గురుతరా ఇవ వారిధరాం రథా భువమితీహ వివర్త ఇవాభవత్॥ ౫౦॥

గురుసమీరేతి॥ గురుణా మహతా సమీరేణ వాతేన సమీరితా ఉపరి క్షిప్తా భూధరాః పర్వతా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। గజా గగనం విజగాహిరే। అవగాహితవన్త ఇత్యర్థః। గురుతరా అపి మహాన్తో వారిధరా మేఘా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। రథా భువం విజగాహిరే। ఇహ సఞ్చరః ఇత్యేవం వివర్త ఇవ వ్యత్యయ ఇవాభవత్। గగనపృథివ్యవగాహనే స్యన్దననాగయోర్భూధరసంభవాత్। ఉత్ప్రేక్షితం చ తత్సాదృశ్యదర్శనాత్। ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్॥

బలమదసురలోకానల్పకల్పాన్తకాలే

నిరవధయ ఇవామ్భోరాశయో ఘోరఘోషాః।

గురుతరపరిమజ్జద్భూభృతో దేవసేనా

వవృధురపి సుపూర్ణా వ్యోమభూమ్యన్తరాలే॥౫౦॥

బలవదితి॥ గురుతరా అతఏవ పరిమజ్జన్తో భూభృతో రాజానః పర్వతాశ్చ యాసు యేషు చ వ్యోమభూమ్యోర్ద్యావాపృథివ్యోరన్తరాలే మధ్యే సుతరాం పూర్ణా అపి। ఇత్యుభయత్రాపి సమానమ్। ఘోరఘోషా భయానకరవా దేవసేనా వవృధుః। తత్రోత్ప్రేక్షతే—బలవతామసురలోకానామనల్పే మహాన్యః కల్పాన్తకాలః ప్రలయకాలస్తత్ర నిరవధయోఽపారా అమ్భోరాశయ ఇవ సముద్రా ఇవ। అత్రోపమైవాస్త్వితి చేత్, న। తత్రాభిన్నలిఙ్గముభయోరితి నియమాత్। మాలినీ ఛన్దః। లక్షణం పూర్వముక్తమ్॥

ఇతి శ్రీపర్వణీకరోపనామకశ్రీలక్ష్మణభట్టాత్మజసతీగర్భసంభవశ్రీసీతారామ-

కవివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః

శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే

దేవసేనాప్రయాణం నామ చతుర్దశః సర్గః॥

పఞ్చదశః సర్గః।

సేనాపతిం నన్దనమన్ధకద్విషో యుధే పురస్కృత్య వలస్య శాత్రవః।
సైన్యైరుపైతీతి సురద్విషాం పురోఽభూత్కింవదన్తీ హృదయప్రకమ్పినీ॥౧॥

సేనాపతిమితి॥ బలస్య బలనామకరాక్షలస్య శాత్రవః శత్రురేవ శాత్రవః। ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్। ఇన్ద్రః। సేనాపతిం పృతనాధిపమ్। అన్ధకద్విషో హరస్య నన్దనం పుత్రం కార్తికేయం పురస్కృత్యాగ్రే కృత్వా సైన్యైః సహ యుధే యుద్ధాయ। యుద్ధం కర్తుమితి యావత్। 'క్రియార్థ–' ఇత్యాదినా చతుర్థీ। ఉపైత్యాయాతి। ఇత్యేవంభూతా హృదయప్రకమ్పినీ హృదయం వేపయన్తీ కింవదన్తీ జనశ్రుతిః। 'కింవదన్తీ జనశ్రుతిః' ఇత్యమరః। సురద్విషాం దైత్యానాం తారకనగరనివాసినాం పురోఽగ్రేఽభూత్। సర్గేఽస్మిన్నిన్ద్రవంశోపజాతీ వృత్తే॥

చమూప్రభుం మన్మథమర్దనాత్మజం విజిత్వరీభిర్విజయశ్రియాశ్రితమ్।
శ్రుత్వా సురాణాం పృతనాభిరాగతం చిత్తే చిరం చుక్షుభిరే మహాసురాః॥౨॥

చమూప్రభుమితి॥ మహాసురాస్తారకనగరనివాసినో దైత్యా విజయశ్రియా విజయలక్ష్మ్యా శ్రితం సేవితమ్। ఏతేనాస్య కాదాచిత్కోఽపి పరాభవో న భవతీతి ధ్వనితమ్। అతఏవ చమూప్రభుం సేనాధిపం మన్మథమర్దనస్య శివస్యాత్మజమ్। అనేన యది యః పితా సకలభువనజేతుర్మకరధ్వజస్యాపి ప్లోషితా, అతోఽస్య కిం వక్తవ్యమ్। 'కార్యం నిదానాద్ధి గుణానధీతే', 'ప్రవర్తితో దీప ఇవ ప్రదీపాత్' ఇత్యాదిన్యాయేన తారకేణాప్యయం దుర్జేయ ఇతి ధ్వనితమ్। తం కార్తికేయం విజిత్వరీభి- ర్జయశీలాభిః। జయతేః 'ఇణ్నశ్జిసర్తిభ్యః క్వరప్' ఇతి క్వరపి పరే 'హ్రస్వస్య పితి' ఇతి తుకి కృతే 'టిడ్ఢా–' ఇత్యనేన జీప్। సురాణాం దేవానాం పృతనాభిః సేనాభిః సహాగతమాయాతం శ్రుత్వా చిరం బహుకాలపర్యన్తం చిత్తే మనసి చుక్షుభిరే సంచేలుః। బిభ్యురిత్యర్థః। 'క్షుభ సంచలనే' కర్తరి లిట్। అత్ర వాచ్యాపేక్షయా వ్యఙ్గ్యార్థస్యా- ధికచమత్కృతిజనకత్వాద్ధ్వనిః॥

సమేత్య దైత్యాధిపతేః పురే స్థితాః కిరీటబద్ధాఞ్జలయః ప్రణమ్య తే।
న్యవేదయన్మన్మథశత్రుసూనునా యుయుత్సునా జమ్భజితం సహాగతమ్॥౩॥

సమేత్యేతి॥ దైత్యాధిపతేస్తారకస్య పురే నగరే స్థితాస్తే మహాసురాః సమేత్య సముదిత్య। సంఘీభూయేతి యావత్। తథా కిరీటేషు ముకుటేషు బద్ధోఽఞ్జలిర్యైస్తథా సన్తః ప్రణమ్య యుయుత్సునా యోద్ధుమిచ్ఛునా మన్మథశత్రోః శివస్య సూనునా పుత్రేణ కుమారేణ సహాగతం జమ్భజితమిన్ద్రం న్యవేదయన్। సశంభుపుత్రో మహేన్ద్ర ఆగత ఇతి నివేదిత- వన్త ఇత్యర్థః॥

దాసీకృతాశేషజగత్త్రయం న మాం జిగాయ యుద్ధే కతిశః శచీపతిః।

గిరీశపుత్రస్య బలేన సాంప్రతం ధ్రువం విజేతేతి స కాకుతోఽహసత్ ॥౪॥

దాసీకృతేతి॥ దాసీకృతం భృత్యీకృతమ్। 'దాసో భృత్యే చ శూద్రే చ' ఇతి మేదినీ। అశేషజగత్త్రయం సమస్తలోకత్రితయం యేన తథాభూతం మాం శచీపతిరిన్ద్రః కతిశః కతివారం యుద్ధే న జిగాయ జయతి స్మ। అపి త్వనేకవారం జిగాయేతి కాకుః। జయనిషేధస్య కాక్వాశ్రితత్వాజ్జయనిషేధ ఏవ ధ్వన్యతే। సాంప్రతం వర్తమానకాలే గిరీశ పుత్రస్య కుమారస్య బలేన వీర్యేణ। తదాశ్రయేణేత్యర్థః। ధ్రువం నిశ్చయేన విజేతా విజేష్యత ఇతి స తారకః కాకుతః కాక్వాహసజ్జహాస। కదాచిదపి న విజేష్యత ఇతి ధ్వన్యతే॥

తతః క్రుధా విస్ఫురితాధరాధరః స తారకో దర్పితదోర్బలోద్ధతాన్।

యుధే త్రిలోకీజయకేలిలాలసః సేనాపతీన్సంనహనార్థమాదిశత్ ॥౫॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరం క్రుధా క్రోధేన నిమిత్తేన విస్ఫురిత ఉచ్ఛ్వసితోఽధరోఽనూర్ధ్వ ఓష్ఠో యస్య। ప్రసిద్ధం చైతదన్యత్రోక్రోధవశాదధరవిస్ఫురణమ్। తథాధరో హీనః। నీచ ఇతి యావత్। 'అధరస్తు పుమానోష్ఠే హీనేఽనూర్ధ్వే చ వాచ్యవత్' ఇతి మేదినీ। విస్ఫురితాధరశ్చాసావధరశ్చేతి విశేషణసమాసః। తథా త్రిలోక్యా జయ ఏవ కేలిః క్రీడా తస్యాం లాలసేచ్ఛా యస్య। అనాయాసేనైవ త్రిలోకీం జేష్యామీత్యభిమానవానిత్యర్థః। ఏవంభూతః స తారకోఽసురో దర్పితాః సంజాతదర్పాస్తథా దోర్బలేన భుజబలే- నోద్ధతాన్ప్రగల్భాన్సేనాపతీన్సేనాధిపాన్యుధే యుద్ధాయ। యుద్ధం కర్తుమిత్యర్థః। సంనహనార్థం సంనద్ధీభవనార్థం చాదిశదాజ్ఞే। 'యుద్ధే' ఇతి పాఠే యుద్ధే విషయే త్రిలోకీజయ- కవిలాస ఇత్యన్వయితవ్యమ్॥

మహాచమూనామధిపాః సమన్తతః సంనహ్య సద్యః సుతరాముదాయుధాః।

తస్థుర్వినమ్రక్షితిపాలసంకులే తదఙ్గనద్వారవరప్రకోష్ఠకే॥౬॥

మహేతి॥ ఉదాయుధా ఉద్ధృతాన్యాయుధాని శస్త్రాణి యైరేవంభూతా మహాచమూనాం మహతీనాం సేనానామధిపాః స్వామినః సద్యస్త్వరితం సుతరాం సంనహ్య సంనద్ధా భూత్వా వినమ్రా యే క్షితిపాలా రాజానస్తైః సంకులే వ్యాప్తే తస్య తారకస్య యదఙ్గనద్వారం చత్వరప్రవేశద్వారం తస్య వరః శ్రేష్ఠో యః ప్రకోష్ఠకోఽన్తరమ్। మధ్యమితి యావత్। 'ప్రకోష్ఠో మణిబన్ధే స్యాత్కూర్పరస్యాన్తరేఽపి చ। భూపకక్షాన్తరేఽపి స్యాత్' ఇతి మేదినీ। తత్ర సమన్తతః సర్వతస్తస్థుః। నృపం ప్రతీక్షమాణా ఇతి శేషః। 'సమన్తతస్తు పరితః సర్వతో విష్వగిత్యపి' ఇత్యమరః॥

స ద్వారపాలేన పురః ప్రదర్శితాన్కృతానతీన్బాహువరానధిష్ఠితాన్।

మహాహవామ్భోధివిధూననోద్ధతాన్దదర్శ రాజా పృతనాధిపాన్బహూన్॥౭॥

స ఇతి॥ స రాజా తారకః పురోఽగ్రే ద్వారపాలేన ప్రదర్శితాన్కృతానతీమ్బాహువరాన్బాహవో వరాః శ్రేష్ఠా యేషాం తథోక్తానధిష్ఠితాన్। ద్వార ఇతి శేషః। మహాహవరూపి- ణోఽమ్భోధేః సముద్రస్య విధూననే కమ్పన ఉద్ధతాన్ప్రగల్భాన్। మహావీరానిత్యర్థః। 'సఙ్గ్రామాభ్యాగమాహవాః' ఇత్యమరః। బహూన్పృతనాధిపాన్సేనాపతీన్దదర్శ దృష్టవాన్। 'అదభ్రం బహులం బహు' ఇత్యమరః॥

బలీ బలారాతిబలాతిశాతనం దిగ్దన్తినాదద్రవనాశనస్వనమ్।

మహీధరామ్భోధినవారితక్రమం యయౌ రథం ఘోరమథాధిరుహ్య సః॥౮॥

బలీతి॥ అథానన్తరం బలీ వీర్యవాన్స తారకో బలారాతేరిన్ద్రస్య సంబన్ధినో బలస్య సైన్యస్య। 'బలం గన్ధరసే రూపే స్థామని స్థౌల్యసైన్యయోః' ఇతి మేదినీ। అతిశాతనం తనూకర్తారమ్। హన్తారమిత్యర్థః।దిగ్దన్తినామైరావతాదీనాం నాదద్రవయోర్ఘోషమదయోర్నాశనో నాశకః స్వనో ఘోషో యస్య తమ్। యదీయఘోషవశాద్దిగ్ద- న్తినోఽపి తూష్ణీం శుష్కమదాశ్చ భవన్తీతి భావః। మహీధరేషు పర్వతేష్వమ్భోధిషు చ నవారితక్రమమనివారితసంచారమ్। నశబ్దేన సహ

'సుప్ప్సపా' ఇతి సమాసః। ఘోరం భీమం రథమధిరుహ్య యయౌ జగామ। ప్రతస్థ ఇతి యావత్॥

యుగక్షయక్షుబ్ధపయోధినిఃస్వనాశ్చలత్పతాకాకులవారితాతపాః।

ధరారజోగ్రస్తదిగన్తభాస్కరాః పతిం ప్రయాన్తం పృతనాస్తమన్వయుః॥౯॥

యుగేతి॥ యుగక్షయే ప్రలయకాలే క్షుబ్ధః సంచలితో యః పయోధిః సముద్రస్తస్య నిఃస్వన ఇవ నిఃస్వనో యాసామ్। ప్రలయకాలోద్వేలీభూతసాగరసదృశఘోరఘోషా ఇత్యర్థః। చలన్తీనాం పతాకానాం వైజయన్తీనామ్। 'పతాకా వైజయన్త్యాం స్యాత్సౌభాగ్యే నాటకాఙ్కయోః' ఇతి మేదినీ। కులేన సమూహేన వారితాతపా దూరీకృతధర్మా ధరాయా భూమే రజోభిర్గ్రస్తా దిగన్తాని దిక్ప్రాన్తాని భాస్కరస్య యాభిస్తథాభూతాః పృతనాః సేనాః కర్త్ర్యః। ప్రయాన్తం ప్రతిష్ఠమానం తం పతిం తారకాసురమన్వయుః। అనుజగ్మురిత్యర్థః॥

చమూరజః ప్రాప దిగన్తదన్తినాం మహాసురస్యాభిసురం ప్రసర్పిణః।

దన్తప్రకాణ్డేషు సితేషు శుభ్రతాం కుమ్భేషు దానామ్బుఘనేషు పఙ్కతామ్॥౧౦॥

చమూరజ ఇతి॥ అభిసురం సురసంముఖం ప్రసర్పిణః ప్రతిష్ఠమానస్య మహాసురస్య తారకస్య సంబన్ధినీనాం చమూనాం రజో రేణుః। దిగన్తదన్తినామైరావతాదీనాం సితేషు శుభ్రేషు దన్తప్రకాణ్డేషు। దన్తరూపాసు శాఖాస్విత్యర్థః। 'ప్రకాణ్డో న స్త్రీ విటపే మూలశాఖాన్తరే తయోః' ఇతి మేదినీ। శుభ్రతాం పాణ్డుతాం దానామ్బునా మదజలేన ఘనేషు సఘనేషు కుమ్భేషు మూర్ధాన్తరేషు। గణ్డస్థలేష్వితి యావత్। 'కుమ్భో రాశ్యన్తరే హస్తిమూర్ధాన్తే రాక్షసాన్తరేషు' ఇతి మేదినీ। పఙ్కతాం కర్దమతామ్। 'పఙ్కోఽస్త్రీ కర్దమే పాపే' ఇతి మేదినీ। ప్రాప। ధవలిమాశ్రయీభూతసంబన్ధేన యుక్తం హి ధవలత్వమితి భావః। అన్యత్సుస్పటమ్॥

మహీభృతాం కన్దరదారణోల్బణైస్తద్వాహినీనాం పటహస్వనైర్ఘనైః।

ఉద్వేలితాశ్చుక్షుభిరే మహార్ణవా నభఃస్రవన్తీ సహసాభ్యవర్ధత॥౧౧॥

మహీభృతామితి॥ మహీభృతాం పర్వతానాం సంబన్ధినో యే కన్దరా దర్యః। 'దరీ తు కన్దరో వా స్త్రీ' ఇత్యమరః। తేషాం దారణే స్ఫోటన ఉల్బణైరుద్భటైః। ఆత్మవ్యాప్తి- వశాత్స్ఫోటద్భిరివ

భాసమానైరిత్యర్థః। తథా ఘనైర్దృఢైః। కఠోరైరితి యావత్। 'ఘనం స్యాత్కాంస్యతాలాదివాద్యమధ్యమనృత్యయోః। నా ముస్తాదౌ ఘనాద్యేషు విస్తారే లోహము- ద్గరే। త్రిషు సాన్ద్రే దృఢే చ' ఇతి మేదినీ। తద్వాహినీనాం తారకసేనానాం సంబన్ధినో యే పటహా ఆనకాః। 'పటహో నా సమారమ్భ ఆనకే పుంనపుంసకమ్' ఇతి మేదినీ। తేషాం స్వనైః కర్తృభిః ఉద్వేలితా వేలామతిక్రమితా మహార్ణవా మహాన్తః సముద్రాశ్చుక్షుభిరే సంచేలుః। పటహధ్వనిజనితభయాదితి భావః। తథా నభఃస్రవన్త్యాకాశగఙ్గా చ సహసాకస్మాదభ్యవర్ధత। అతివేలా బభూవేత్యర్థః॥

సురారినాథస్య మహాచమూస్వనైర్విగాహ్యమానా తుములైః సురాపగా।

అభ్యుచ్ఛ్రితైరూర్మిశతైశ్చ వారిజైరక్షాలయన్నాకనికేతనావలీమ్॥౧౨॥

సురారినాథస్యేతి॥ తుములైః సంకులైః। 'తుములః కలివృక్షే నా తుములం రణసంకులే' ఇతి మేదినీ। సురారిరేవ నాథో రాజా తస్య। యద్వా సురారీణాం నాథో రాజా తస్య సంబన్ధినాం మహాచమూనాం స్వనైః శబ్దైర్విగాహ్యమానా వ్యాప్యమానా సురాపగా మన్దాకినీ।అభ్యుచ్ఛ్రితైరభ్యుత్పతితైర్వారిజైర్వారిజాని కమలాని విద్యన్తే యేషు తైః। కమల- సహితైరిత్యర్థః। 'అర్శఆదిభ్యః-' ఇత్యచ్। ఊర్మిశతైస్తరఙ్గశతకైశ్చ। 'భఙ్గస్తరఙ్గః ఊర్మిర్వా' ఇత్యమరః। నాకనికేతనావలీం స్వర్గవేశ్మపఙ్క్తిమక్షా- లయన్మమార్జ॥

అథ ప్రయాణాభిముఖస్య నాకినాం ద్విషః పురస్తాదశుభోపదేశినీ।

అగాధదుఃఖామ్బుధిమధ్యమజ్జనం బభూవ చోత్పాతపరమ్పరా తవ॥ ౧౩॥

అథేతి॥ అథానన్తరం ప్రయాణాభిముఖస్య ప్రస్థానసంముఖస్య నాకినాం దేవానాం ద్విషో వైరిణస్తారకస్య పురస్తాదగ్రే 'భో తారక' తవ త్వత్కర్మకమ్। అగాధోఽత- లస్పర్శః। 'అగాధమతలస్పర్శే త్రిషు శ్వభ్రే నపుంసకమ్' ఇతి మేదినీ। యో దుఃఖామ్బుధిర్దుఃఖసముద్రస్తన్మధ్యే మజ్జనం భవిష్యతీత్యేవమశుభోపదేశిన్యశుభవాదిన్యుత్పా- తపరమ్పరా దుఃశకునపతిర్బభూవ॥

ఇతః పరమ్ 'ఆగామి-' ఇత్యాదిభిరేకాదశభిరుత్పాతపరమ్పరామేవ ప్రపఞ్చయతి—

ఆగామిదైత్యాశనకేలికాఙ్క్షిణీ కుపక్షిణాం ఘోరతరా పరమ్పరా।
దధౌ పదం వ్యోమ్ని సురారివాహినీరుపర్యుపర్యేత్యనివారితాతపా॥౧౪॥

తత్ర ఆగామీతి॥ ఘోరతరాతిశయభయానకా కుపక్షిణాం గృధ్రాదీనాం కపోతాదీనాం వా పరమ్పరా। ఆగామి భవిష్యద్యద్దైత్యస్యాశనకేలిర్భోజనక్రీడా తత్కాఙ్క్ష- తీతి తథాభూతా। తథా సురారివాహినీస్తారకసేనా ఉపర్యుపరి। 'ఉపర్యధ్యధసః సామీప్యే' ఇతి ద్విర్భావః। తద్యోగే ద్వితీయా। తదుక్తం వామనేన— 'ఉపర్యాదిషు సామీప్యే ద్విరుక్తేషు ద్వితీయయా' ఇతి। అనివారితాతపా న నివారితఘర్మా చ సతీ వ్యోమ్న్యాకాశే పదం స్థానం దధౌ ధృతవతీ। అనేన పద్యేన ప్రయాణానౌచిత్యద్యోతకముత్పాతద్వయం వర్ణితమ్। తథాహి—ఆకస్మికోపరి వృత్తిః ఆతపానివృత్తిశ్చ। తస్మాత్సర్వథైవాస్య మరణం భవిష్యతీతి సూచ్యతే॥

ముహుర్విభగ్నాతపవారణధ్వజశ్చలద్ధరాధూలికలాకులేక్షణః।
ధూతాశ్వమాతఙ్గమహారథాకరానవేక్షణోఽభూత్ప్రసభం ప్రభఞ్జనః॥౧౫॥

ముహురితి॥ విభగ్నా త్రోటితా ఆతపవారణసహితా ధ్వజా యేన। చలన్త్యోవిసరన్త్యో యా ధరాధూలయః పృథివీరజాంసి తాసాం కులేన సాఘనీభూతేనాకులాని వ్యాకులీకృతానీక్షణాని లోకనేత్రాణి యేన। తథా ధూతస్య కమ్పితస్య। నభసి భ్రమితస్యేతి యావత్। అశ్వానాం మాతఙ్గానాం మహారథానాం చాకరస్య నికరస్య। 'ఆకరో నికరే రత్నస్థానే శ్రేష్ఠే చ కథ్యతే' ఇతి మేదినీ। అనవేక్షణమదర్శనం యేన। ఆచ్ఛాదితసకలసేనాఙ్గః ప్రభఞ్జనో వాయుః। 'పవమానప్రభఞ్జనాః' ఇత్యమరః। అభూదుత్పన్నః। 'ముహుః' 'ప్రసభమ్' ఇత్యస్య విశేషణత్రయేఽపి సంబన్ధః। అయం తృతీయ ఉత్పాతః॥

సద్యో విభిన్నాఞ్జనపుఞ్జతేజసో ముఖైర్విషాగ్నిం వికిరన్త ఉచ్చకైః।
పురః పథోఽతీత్య మహాభుజంగమా భయంకరాకారభృతో భృశం యయుః॥౧౬॥

సద్య ఇతి॥ సద్యో విభిన్నం తత్క్షణపతితం యదఞ్జనం కజ్జలమ్। 'అఞ్జనం కజ్జలే చాక్తౌ సౌవీరే చ రసాన్తరే' ఇతి మేదినీ। తస్య పుఞ్జ ఇవ నికర ఇవ తేజో ధామ యేషామ్। నూతనపాతితకజ్జలసమూహశ్యామభాస ఇత్యర్థః। ఉచ్చకైర్మహాన్తః। విస్తీర్ణా ఇతి యావత్। తథా భృశం భయంకరాకారభృతః। అతిభీషణస్వరూపధా- రిణ ఇత్యర్థః। మహాభుజంగమా మహాన్తః

సర్పాః పురోఽగ్రే విషాగ్నిం గరలరూపమగ్నిమ్ | 'క్ష్వేడస్తు గరలం విషమ్' ఇత్యమరః।వికిరన్తో విక్షిపన్తః సన్తః పథః సైన్య- గన్తవ్యమార్గానతీత్య పూర్వవిహితాత్మసంబన్ధేన వియోజ్య యయుః। చతుర్థోఽయముత్పాతః॥

మిలన్మహాభీమభుజంగభీషణం ప్రభుర్దినానాం పరివేషమాదధౌ।

మహాసురస్య ద్విషతోఽతిమత్సరాదివాన్తమాసూచయితుం భయంకరః॥౧౭॥

మిలదితి॥ దినానాం ప్రభుః సూర్యో ద్విషతః శత్రుభూతస్య। 'ద్విషద్ద్వేషణదుర్హృదః' ఇత్యమరః। మహాసురస్య తారకస్యాన్తం వినాశమ్। మరణమితి యావత్। 'అన్తః స్వరూపే నాశే నా స్త్రీ శేషే చాన్తికే త్రిషు' ఇతి మేదినీ। ఆసూచయితుం జ్ఞాపయితుం మిలన్తః సంయుజన్తః। తథా మహాభీమా అతిభయంకరా యే భుజంగాః సర్పాస్తైర్భీషణం భయదం పరివేషం పరిధిం కుణ్డలాకారమ్। 'పరివేషస్తు పరిధిరుపసూర్యకమణ్డలే' ఇత్యమరః। అతిమత్సరాదివాదధౌ ధృతవాన్। వినాశరూపఫలసూచకపరివేషాధానే మత్సరస్య హేతుత్వాభావేఽపి హేతుత్వకల్పనాద్ధేతూత్ప్రేక్షా। అత ఏవ భయంకరో విభీషకః। 'మేఘర్తి'–ఇతి ఖశ్। పఞ్చమోఽయముత్పాతః॥

త్విషామధీశస్య పురోఽధిమణ్డలం శివాః సమేతాః పరుషం వవాశిరే।

సురారిరాజస్య రణాన్తశోణితం ప్రసహ్య పాతుం ద్రుతముత్సుకా ఇవ॥౧౮॥

త్విషామితి॥ త్విషాం తేజసామధీశస్య రవేరధిమణ్డలమ్। మణ్డల ఇత్యర్థః। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। సమేతాః సముదితాః శివాః క్రోష్ట్ర్యః। 'శివా ఝూటామలౌ- షధౌ। అభయామలకీగౌరీక్రోష్టీశక్రఫలాసు చ' ఇతి విశ్వః। సురారిరాజస్య తారకస్య సంబన్ధిని రణాన్తే సఙ్గ్రామసమీపే యచ్ఛోణితం రక్తం ద్రుతం శీఘ్రం ప్రసహ్య బలాత్పాతుం పానం కర్తుముత్సుకా ఇవ పరుషం కఠోరం యథా తథా వవాశిరే చుక్రుశుః। అత్రోత్పాతద్వయమ్। మార్తణ్డమణ్డలాధికరణకం శివాసముదితత్వం తత్కర్తృకకఠోరరుదితం చేతి। షష్ఠసప్తమావేతావుత్పాతౌ॥

దివాపి తారస్తరలాస్తరస్వినీః పరాపతన్తీః పరితోఽథ వాహినీః।

విలోక్య లోకో మనసా వ్యచిన్తయత్ప్రాణవ్యయాన్తం వ్యసనం సురద్విషః॥

దివాపీతి॥ అథ దివాపి దినేఽపి తరలాశ్చఞ్చలాః తరస్వినీర్వేగవతీః। 'రంహస్తరసీ తు రయః స్యదః' ఇత్యమరః। తారా నక్షత్రాణి, వాహినీః పరితః 'అభితః పరితఃసమయా–' ఇత్యాదినా ద్వితీయా। పరాపతన్తీర్విలోక్య లోకో మనసా సురద్విషః సంబన్ధి ప్రాణవ్యయాన్తం ప్రాణనాశావధి వ్యసనం వ్యచిన్తయత్। ప్రాణనాశావధి రాజ్ఞో దుఃఖం భవిష్యతీతి చిన్తయామాసేత్యర్థః। అష్టమోఽయముత్పాతః॥

జ్వలద్భిరుచ్చైరభితః ప్రభాభరైరుద్భాసితాశేషదిగన్తరామ్బరమ్।

రవేణ రౌద్రేణ హృదన్తదారణం పపాత వజ్రం నభసో నిరమ్బుదాత్॥౨౦॥

జ్వలద్భిరితి॥ నిరమ్బుదాదనుద్భూతమేఘాన్నభసో వ్యోమ్నః సకాశాదభితో జ్వలద్భిః ప్రస్ఫురద్భిః ప్రభాభరైః కాన్తిసమూహైః కృత్వా। ఉచ్చైరతిశయితం యథా తథోద్భాసితాని ప్రకాశితాన్యశేషదిగన్తరామ్బరాణి సమస్తదిశాం ప్రాన్తగతాని యేన। తథా రౌద్రేణ భయానకేన రవేణ ఘోషేణ హృదన్తస్యోరోమధ్యస్య దారణం విదారకం వజ్రం స్ఫూర్జథుః పపాత। 'స్ఫూర్జథుర్వజ్రనిర్ఘోషః' ఇత్యమరః। అత్రాప్యుత్పాతద్వయం అమ్బుదసాంనిధ్యాభావేఽపి వజ్రదర్శనం తత్పాతశ్చేతి। ఏవం నవమదశమావుత్పాతా- వుక్తౌ॥

జ్వలద్భిరఙ్గారచయైర్నభస్తలం వవర్ష గాఢం సహ శోణితాస్థిభిః।

ధూమం జ్వలన్తో వ్యసృజన్ముఖై రజో దధుర్దిశో రాసభకణ్ఠధూసరమ్॥౨౧॥

జ్వలద్భిరితి॥ నభస్తలమ్। నిరమ్బుదం సదితి శేషః। జ్వలద్భిరఙ్గారచయైః కాష్ఠశకలసమూహైః। తథా శోణితాస్థిభిశ్చ సహ గాఢం దృఢమ్। బహ్వితి యావత్। వవర్ష। జ్వలదఙ్గారరుధిరాస్థిగర్భితం జలం వవర్షేత్యర్థః। అమ్బుదసాంనిధ్యాభావేఽపి వృష్టిః ఏకాదశతమోఽయముత్పాతః। సాప్యఙ్గారాదిభిర్మిశ్రితేతి ద్వాదశతమః। అత ఏవ జ్వలన్త్యో దిశో రాసభకణ్ఠధూసరం స్వరగలసదృశధూసరవర్ణమ్। 'రాసభో గర్దభే క్షుద్రజన్తురోగప్రభేదయోః' ఇతి మేదినీ। ధూమం ధూమరూపం రజో రేణుం ముఖైః ప్రారమ్భ- దేశైర్వ్యసృజంస్తత్యజుః। త్రయోదశతమోఽయముత్పాతః॥

నిర్ఘాతఘోషో గిరిశృఙ్గశాతనో ఘనోఽమ్బరాశాకుహరోదరంభరిః।

బభూవ భూమ్నా శ్రుతిమిత్తిభేదనః ప్రకోపికాలార్జితగర్జితర్జనః॥౨౨॥

నిర్ఘాతేతి॥ ప్రకోపినా ప్రకృష్టరోషేణ కాలేన యమేనార్జితోత్పాదితా గర్జినీ గర్జనాం కుర్వతీ తర్జనాపకారగీర్యత్ర। అతఏవామ్బరస్యాశానాం చ కుహరేణాన్తరేణో- దరంభరిరత ఏవ గిరీణాం శృఙ్గస్య శాతనో భేదకః। తథా ఘనః సాన్ద్రో నిర్ఘాతశ్చాసౌ ఘోషశ్చ స భూమ్నా బాహుల్యేన శ్రుతిభిత్తిభేదనః కర్ణకుడ్యతాడనో బభూవ। చతుర్ద- శతమోఽయముత్పాతః॥

స్ఖలన్మహేభం ప్రపతత్తురఙ్గమం పరస్పరాశ్లిష్టజనం సమన్తతః।

ప్రక్షుభ్యదమ్భోధివిభిన్నభూధరాద్బలం ద్విషోఽభూదవనిప్రకమ్పాత్॥౨౩॥

స్ఖలదితి॥ ద్విషస్తారకస్య బలం సైన్యమ్। 'బలం గన్ధరసే రూపే స్థామని స్థౌల్యసైన్యయోః' ఇతి విశ్వః। ప్రక్షుభ్యద్భిరున్మథ్యమానైరమ్భోధిభిర్విభిన్నా విదీర్ణా భూధరాః పర్వతా యత్ర। ప్రోత్పద్యమానవికటతరధరణికమ్పప్రోచ్చలత్సముద్వేలజలధిఘోరతరప్రవాహస్ఫుటన్తో ధరాధరా బభూవురితి భావః। ఏవంభూతాదవనిప్రకమ్పాద్భూ- కమ్పాద్ధేతో: స్ఖలన్మహేభం మూర్చ్ఛద్బృహత్కరీన్ద్రం ప్రపతత్తురంగమం ప్రకృష్టపతద్వాజిరాజం పరస్పరాశ్లిష్టోభయవదనోన్యాన్యాసంసక్తాననో యత్ర తథాభూతం బభూవ। పఞ్చదశతమో- ఽయముత్పాతః॥

ఊర్ధ్వీకృతాస్యా రవిదత్తదృష్టయః సమేత్య సర్వే సురవిద్విషః పురః।

శ్వానః స్వరేణ శ్రవణాన్తశాతినా మిథో రుదన్తః కరుణేన నిర్యయుః॥ ౨౪॥

ఊర్ధ్వీకృతాస్యా ఇతి॥ సర్వే శ్వానః సమేత్య సముదేత్యోర్ధ్వీకృతాస్యా ఊర్ధ్వదిశావిహితవదనాః। తథా రవిదత్తదృష్టయః సూర్యనిబద్ధలోచనాః। తథా కరుణేన కరుణ- రసపూరితేనాత ఏవ శ్రవణాన్తశాతినా కర్ణమధ్యతనూకారిణా స్వరేణ శబ్దేన కృత్వా రుదన్తః క్రోశన్తః సన్తః సురవిద్విషస్తారకస్య పురోఽగ్రే నిర్యయుర్నిరగచ్ఛన్। షోడశతమోఽయముత్పాతః॥

అపీతి పశ్యన్పరిణామదారుణాం మహత్తమాం గాఢమరిష్టసంతతిమ్।

దుర్దైవదష్టో న ఖలు న్యవర్తత క్రుధా ప్రయాణవ్యవసాయతోఽసురః॥౨౫॥

అపీతి॥ గాఢం దృఢం యథా తథా పరిణామ ఉత్తరకాలే దారుణాం భయప్రదాం మహత్తమామతిశయమహతీమరిష్టసంతతిముత్పాతపరమ్పరాం పశ్యన్నప్యసురస్తారకః క్రుధామర్షేణ ప్రయాణవ్యవసాయతః ప్రస్థానోద్యోగాన్న న్యవర్తత న నివృత్తః ఖలు। యతో దుర్దైవేన దురదృష్టేన దష్టో హతః। 'వినాశకాలే విపరీతబుద్ధిః' ఇతి న్యాయాదితి భావః॥

అరిష్టమాశఙ్క్య విపాకదారుణం నివార్యమాణోఽపి బుధైర్మహాసురః।

పురః ప్రతస్థే మహతాం వృథా భవేదసద్గ్రహాన్ధస్య హితోపదేశనమ్॥౨౬॥

అరిష్టేతి॥ మహాసురస్తారకోఽరిష్టం విపాక ఉత్తరకాలే దారుణం భయదమాశఙ్క్య తర్కయిత్వా నివార్యమాణో నిషిధ్యమానోఽపి పుర ఏవ ప్రతస్థే న తు పశ్చాన్నివ- వృతే। తథాహి। మహతాం మహతా కృతమసద్గ్రహేణాన్ధస్యావివేకినః సంబన్ధినో హితస్యోపదేశనం వృథా వ్యర్థం భవేత్। దురాగ్రహశీలస్య సమ్యగుపదేశోఽపి తదమతతయా వ్యర్థః స్యాదితి భావః॥

ఇదానీం పఞ్చభిః పఞ్చ మహోత్పాతానాహ—

క్షితౌ నిరస్తం ప్రతికూలవాయునా తదీయచాభీకరఘర్మవారణమ్।

రరాజ మృత్యోరివ పారణావిధౌ ప్రకల్పితం హాటకభాజనం మహత్ ॥౨౭॥

క్షితావితి॥ ప్రతికూలవాయునా ప్రతీపపవనేన క్షితౌ పృథివ్యాం నిరస్తం నిక్షిప్తమ్। 'అసు క్షేపణే' ఇత్యతః కర్మణి నిష్ఠా। తదీయం తారకసంబన్ధి చాభీకరస్య హేమ్నః। 'చామీకరం జాతరూపం మహారజతకాఞ్చనే' ఇత్యమరః। ఘర్మవారణం ఛత్రం మృత్యోర్యమస్య సంబన్ధిని పారణావిధౌ। భోజనక్రియానిమిత్తమిత్యర్థః। 'నిమిత్తాత్కర్మ- యోగే' ఇతి సప్తమీ। యోగోఽత్ర సంయోగః। ప్రకల్పితం నిర్మితం మహద్విశాలం హాటకభాజనం సువర్ణపాత్రమివేత్యుత్ప్రేక్షా। రరాజ శుశుభే॥

విజానతా భావిశిరోనికృన్తనం ప్రజ్ఞేన శోకాదివ తస్య మౌలినా।

ముహుర్గలద్భిస్తరలైరలంతరామరోది ముక్తాఫలవాష్పవిన్దుభిః॥౨౮॥

విజానతేతి॥ ప్రజ్ఞేన బుద్ధేన। 'ప్రజ్ఞస్తు పణ్డితే వాచ్యలిఙ్గో బుద్ధౌ తు యోషితి' ఇతి మేదినీ। అత ఏవ భావి భవిష్యచ్ఛిరోనికృన్తనం మస్తకచ్ఛేదనం విజానతా బుధ్యమానేన తస్య తారకస్య మౌలినా కిరీటేన। 'మౌలిః కిరీటే శృఙ్గారే ధమ్మిల్లే ద్రుమచూడయోః' ఇతి విశ్వః। శోకాద్ధేతోర్ముహుర్గలద్భిర్నిఃసరద్భిస్తరలైశ్చఞ్చలైః। 'తరలం చఞ్చలే ఖిఙ్గ హారమధ్యమణావపి' ఇతి విశ్వః। ముక్తాఫలాన్యేవ బాష్పచిన్దవో౽శ్రుబిన్దవః। 'బిన్దుస్తు దన్తనాలే స్యాత్తథా వేదితృవిప్లుషోః' ఇతి విశ్వః। తైః కృత్వాలంతరామతిశయపర్యాప్తం యథా। 'అలం భూషణపర్యాప్తివారణేషు నిరర్థకే' ఇతి విశ్వః। అరోదీవ రుదితమివేత్యుత్ప్రేక్షా। ముకుటఖచితమణినిచయసాహసికభూపత- నరూప ఉత్పాతో౽యమితి భావః॥

నివార్యమాణైరభితో౽నుయాయిభిర్గృహీతుకామైరివ తం ముహుర్ముహుః।

అపాతి గృధ్రైరభి మౌనిమాకులైర్భవిష్యదేతన్మరణోపదేశిభిః॥౨౯॥

నివార్యమాణైరితి॥ భవిష్యతి ఏతస్య తారకస్య మరణముపదిశన్తి బోధయన్తి తథాభూతైః తథాకులైర్భక్షణక్రియాసంభ్రమితైర్గృధ్రైః పక్షివిశేషైః। 'గృధ్రః స్వగాన్తరే గృధ్రీ వాచ్యవచ్చాథ లుబ్ధకే' ఇతి విశ్వః। అభితః సర్వతో౽నుయాయిభిరనుగచ్ఛద్భిః।

అత ఏవోత్ప్రేక్షతే—ముహుర్ముహురనేకవేలం నివార్యమాణైరపి తం గ్రహీతుకామైరివ మౌలిం కిరీటమభి సంముఖమపాతి పతితమ్। భావే లుఙ్। పునఃపునర్నివార్యమాణా అపి తద్బుభుక్షయా మౌలిముద్దిశ్యైవ పేతురితి భావః। అయమపి మహోత్పాతః॥

సద్యో నికృత్తాఞ్జనసోదరద్యుతిం ఫణామణిప్రజ్వలదంశుమణ్డలమ్।

నిర్యద్విషోల్కానలగర్భఫూత్కృతం ధ్వజే జనస్తస్య మహాహిమైక్షత॥౩౦॥

సద్య ఇతి॥ జనో లోకస్తస్య తారకస్య ధ్వజే। తదుపరీత్యర్థః। సద్యో నికృత్తస్య తత్కాలపాతితస్యాఞ్జనస్య కజ్జలస్య సోదరా సమానా ద్యుతిః శోభా యస్య। అఞ్జనసదృశశ్యామలమిత్యర్థః। తథా ఫణామణిభిః ఫణరత్నైః ప్రజ్వలదధికీభవదంశుమణ్డలం యస్య। నిర్యద్విషమేవోల్కానలః స గర్భే మధ్యే యేషాం

తాదృశాని ఫూత్కృతాని యస్య తథాభూతం మహాహిం మహాన్తం సర్పమైక్షత దదర్శ।
అయమపి మహోత్పాతః॥

రథాశ్వకేశావలికర్ణచామరం దదాహ బాణాసనబాణబాణధీన్।

అకాణ్డతశ్చణ్డతరో హుతాశనస్తస్యాతనుస్యన్దనధూర్యగోచరః॥౩౧॥

రథేతి॥ అకాణ్డతోఽసమయే। సార్వవిభక్తికస్తసిల్। తస్య తారకస్య సంబన్ధీ యోఽతనుస్యన్దనో మహాన్రథస్తస్య ధూర్యోఽగ్రభాగస్తస్య గోచరః। తల్లగ్న ఇత్యర్థః। చణ్డతరోఽతిశయప్రచణ్డో హుతాశనోఽగ్నిః। రథాశ్వసంబన్ధినీ యా కేశావలిః కర్ణచామరాణి చ తేషాం సమాహారస్తత్। ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః। తథా బాణాసనం బాణక్షేపక్రియాసాధనమ్। కరణే ల్యుట్। ధనుర్బాణాః బాణధిస్తూణీరశ్చేత్యేతానిత్యర్థః। దదాహ।అయమపి మహోత్పాతః॥

ఇత్యాద్యరిష్టైరశుభోపదేశిభిర్విహన్యమానోఽప్యసురః పునః పునః।

యదా మదాన్ధో న గతాన్న్యవర్తతామ్బరాత్తదాభూన్మరుతాం సరస్వతీ ॥౩౨॥

ఇత్యాదీతి॥ మదాన్ధోఽసురస్తారకోఽశుభోపదేశిభిరమఙ్గలసూచకైరిత్యాద్యరిష్టైః పూర్వోక్తమహోత్పాత్రైః పునః పునర్విహన్యమానోఽపి విఘ్నితః క్రియమాణోఽపి యదా గతాద్గమనాత్। భావే నిష్ఠా। న న్యవర్తత న నివృత్తః। తదామ్బరాద్వ్యోమ్నః సకాశాన్మరుతాం దేవానాం సరస్వతీ వాణ్యభూత్॥

మదాన్ధ మా గా భుజదణ్డచణ్డిమావలేపతో మన్మథహన్తృసూనునా।

సురైః సనాథేన పురందరాదిభిః సమం సమన్తాత్సమరం విజిత్వరైః॥33॥

మదాన్ధేతి॥ భో మదాన్ధ, భుజదణ్డయోర్యశ్చణ్డిమా ప్రచణ్డత్వం తేన యోఽవలేపో గర్వః। 'అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చ' ఇతి మేదినీ విశ్వశ్చ। తస్మాత్। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। హేత్వర్థే పఞ్చమీ। విజిత్వరైర్జయనశీలైః పురందరాదిభిః సురైః సః మన్తాత్పరితః సనాథేన సహితేన మన్మథహన్తృసూనునా శివపుత్రేణ సమం సహ సమరం యుద్ధమ్। కర్తుమితి శేషః। మా గా మా యాహి॥

అథ 'గుహః–' ఇత్యాదిభిశ్చతుర్భిః కుమారవిషయే తారకకర్తృకసమరానౌచిత్యమేవ దర్శయతి—

గుహోఽసురైః షడ్దినజాతమాత్రకో నిదాఘధామేవ నిశాతమోభరైః।

విషహ్యతే నాభిముఖో హి సంగరే కుతస్త్వయా తస్య సమం విరోధితా ॥౩౪॥

తత్ర గుహేతి॥ భో మదాన్ధ, సంగరే యుద్ధేఽభిముఖః సంముఖః షడ్దినాని జాతాని వ్యతీతాని యస్య। జన్మదినాదారభ్యాతిక్రాన్తషడ్దినీక ఇత్యర్థః। గుహః సేనానీః। 'గుహః షాణ్మాతురే గుహ్యే' ఇతి మేదినీ। అసురైర్దైత్యైః కర్తృభిః। నిశాతమోభరై రాత్ర్యన్ధతమససమూహైర్నిదాఘధామా ఉష్ణతేజాః సూర్య ఇవ నహి నైవ విషహ్యతే విమృష్యతే। త్వయా సమం సహ తస్య సంబన్ధినీ విరోధితా వైరం కుతః కారణాత్స్యాత్। కుమారవిషయకభవత్కృతవైరనిమిత్తసమరోఽనుచిత ఏవేతి భావః॥

అభ్రంలిహైః శృఙ్గశతైః సమన్తతో దిక్చక్రవాలైః స్థగితస్య భూభృతః।

క్రౌఞ్చస్య రన్ధ్రం విశిఖేన నిర్మమే యేనాహవస్తస్య సహ త్వయా కుతః ॥౩౫॥

అభ్రంలిహైరితి॥ భో మదాన్ధ, యేన సేనాన్యా కర్త్రా। అభ్రంలిహైరాకాశస్పృగ్భిః శృఙ్గశతైః సానుశతైః। తథా దిక్చక్రవాలైః కాష్ఠామణ్డలైః। 'చక్రవాలం తు మణ్డలమ్' ఇత్యమరః। సమన్తతః పరితః స్థగితస్యాచ్ఛాదితస్య క్రౌఞ్చస్య క్రౌఞ్చసంజ్ఞకస్య భూభృతః పర్వతస్య సంబన్ధి రన్ధ్రం ఛిద్రమ్। జాతావేకవచనమ్। విశిఖేన వాణేన నిర్మమే నిర్మితమ్। కర్మణి లిట్। తస్యాహవః సఙ్గ్రామస్త్వయా సహ కుతః కారణాత్స్యాత్। అపి తు నేదముచితమితి భావః॥

అథ యుగ్మేనాహ—

లబ్ధ్వా ధనుర్వేదమనఙ్గవిద్విషస్త్రిఃసప్తకృత్వః సమరే మహీభుజామ్।

కృత్వాభిషేకం రుధిరామ్బుభిర్ఘనైః స్వక్రోధవహ్నిం శమయాంబభూవ యః॥౩౬॥

లబ్ధ్వేతి॥ యో జామదగ్న్యః పరశురామోఽనఙ్గవిద్విషో హరసకాశాద్ధనుర్వేదం లబ్ధ్వా ప్రాప్య। అధీత్యేతి యావత్। అతః సమరే యుధి మహీభుజాం రాజ్ఞాం సంబన్ధిభీ రుధిరామ్బుభిః శోణితజలైస్త్రిఃసప్తకృత్వస్త్రిగుణసప్తవారమ్। ఏకవింశతివారమితి యావత్। అభిషేకం స్నానం కృత్వా స్వక్రోధవహ్నిమాత్మీయకోపాగ్నిం శమయాంబభూవ। ఏకవింశతివారం క్షత్రియాన్హత్వా శాన్తోఽభూదితి భావః॥

న జామదగ్న్యః క్షయకాలరాత్రికృత్స క్షత్రియాణాం సమరాయ వల్గతి।

యేన త్రిలోకీసుభటేన తేన కుతోఽవకాశః సహ విగ్రహాగ్రహే॥౩౭॥

నేతి॥ క్షత్రియాణామ్। 'క్షత్రాద్ఘః' ఇతి ఘప్రత్యయః। 'ఆయనేయ–' ఇతి తస్యేయాదేశః। క్షయసంబన్ధినీం కాలరాత్రిం కరోతి యః స జామదగ్న్యో జమదగ్నేరపత్యం పుమాన్ రామస్త్రిలోక్యాం సుభటేన సుతరాం యోద్ధా యేన సేనాన్యా సహ సమరాయ సమరం కర్తుం న వల్గతి న చలతి। నైవోద్యుఙ్క్తే ఇత్యర్థః। తేన సకలరాజకులజిఘత్సధ్గా- మవిభీషకేణ సేనాన్యా సహ తవ త్వత్కర్తృకే విగ్రహాగ్రహే రణగ్రహే। 'విగ్రహః కాయవిస్తారవిభాగే నా రణే స్త్రియామ్' ఇతి మేదినీ। కుతః కస్మాదవకాశోఽవసరః స్యాత్। అపి తు న స్యాదితి కాక్వా వ్యాఖ్యేయమ్। అతః సర్వథైవామునా సహ త్వయా న యోద్ధవ్యం కిం తు నివర్తనీయమేవేతి భావః॥

నను నివర్తనే పునరపి వధశఙ్కేతి చేత్తత్రాహ—

త్యజాశు గర్వం మదమూఢ మా స్మ గాః స్మరారిసూనోర్వరశక్తిగోచరమ్।

తమేవ నూనం శరణం వ్రజాధునా జగత్సువీరం స చిరాయ జీవ తత్ ॥౩౮॥

త్యజేతి॥ భో మదమూఢ ఉన్మాదమూర్ఖ, ఆశు శీఘ్రం గర్వమభిమానం త్యజ। స్మరారిసూనోః సేనాన్యః సంబన్ధినీ యా వరా శ్రేష్ఠా శక్తిరాయుధం తస్యా గోచరం విషయం మా స్మ గాః మా స్మ యాహి। తర్హి కిం కర్తవ్యమిత్యాహ—అధునేదానీం నూనమేవ నిశ్చయే నైవ। 'నూనమవశ్యం నిశ్చయే ద్వయమ్' ఇత్యమరః। శరణం రక్షితారమ్। 'శరణం గృహరక్షి త్రోర్వధరక్షణయోరపి' ఇతి మేదినీ। తం జగత్సువీరం సేనాన్యం వ్రజ గచ్ఛ। తత్తస్మాద్గమనాద్ధేతోః స త్వం చిరాయ జీవ బహుకాలం ప్రాణాన్ధారయ। కుమారగమనం వినా న తవాన్యజ్జీవాతురితి భావః॥

శ్రుత్వేతి వాచం వియతో గరీయసీం క్రోధాదహంకారపరో మహాసురః।
ప్రకమ్పితాశేషజగత్త్రయోఽపి సన్నకంమ్పతోచ్చైర్దివమభ్యధాచ్చ సః ॥౩౯॥

శ్రుత్వేతి॥ వియత ఆకాశస్యేత్యేవంభూతాం గరీయసీమతిశయగుర్వీం వాచం శ్రుత్వా క్రోధాద్ధేతోరహంకారేఽభిమానే। 'గర్వోఽభిమానోఽహంకారః' ఇత్యమరః। పరః సక్తః। 'పరః శ్రేష్ఠాదిదూరాన్యోత్తరే క్లీబం తు కేవలే' ఇతి మేదినీ। ఆదిశబ్దసంగృహీతత్వేన శక్తివాచకత్వం వివేచనీయమ్। సోఽసురస్తారకః ప్రకర్షేణ కమ్పితం వేపితమ- శేషం సమస్తం జగతాం త్రయం యేన తథాభూతః సన్నప్యకమ్పత చకమ్పే। భారత్యా అత్యాప్తత్వాదితిభావః। అథ చ దివం స్వర్గముచ్చైరుచ్చైః స్వరేణాభ్యధాదచకథత్॥

అథ 'కిమ్' ఇత్యాదిభిస్త్రిభిస్తదుక్తిమాహ—

కిం బ్రూథ రే వ్యోమచరా మహాసురాః స్మరారిసూనుప్రతిపక్షవర్తినః।
మదీయవాణవ్రణవేదనా హి సాధునా కథం విస్మృతిగోచరీకృతా॥౪౦॥

కిమితి॥ రేవ్యోమచరాః। రే ఇతి నీచసంబోధనే। మహాసురా మహాన్తః సురాః యూయం స్మరారిసూనోః కుమారస్య ప్రతిపక్షే కోటౌ వర్తన్తే తథాభూతాః సన్తః కిం బ్రూథ వదథ। నేదం వాచ్యమితి ధ్వనిః। నను వాదే త్వయా కిం కృతమిత్యాహ—సా పూర్వతరా మదీయానాం బాణానాం సంబన్ధినాం వ్రణానాం రన్ధ్రాణాం వేదనా పీడాధునా హీదానీమేవ కథం కేన ప్రకారేణ విస్మృతిగోచరీకృతా విస్మరణవిషయీకృతా। అపి త్విదానీమపి సైవ స్మర్తవ్యా, అగ్రే భోక్ష్యమాణత్వాత్॥

కటుస్వరైః ప్రాలపథామ్బరస్థితాః శిశోర్బలాత్షడ్దినజాతకస్య కిమ్।
శ్వానః ప్రమత్తా ఇవ కార్తికే నిశి స్వైరం వనాన్తే మృగధూర్తకా ఇవ॥౪౧॥

కటుస్వరైరితి॥ భో దేవాః, యూయమమ్బరస్థితా ఆకాశవర్తినః సన్తః షడ్దినజాతకస్య షడ్దినజన్మనః శిశోర్వాలస్య బలాద్వీర్యాద్ధేతోః కార్తికే బాహులే మాసి ప్రమత్తా ఉన్మత్తాః శ్వాన

ఇవ నిశి వనాన్తే వనమధ్యే మృగధూర్తకా మృగా ఏవ ధూర్తకాస్త ఇవ కిం ప్రాలపథ ప్రలాపం కురుథ। అపి తు మదపేక్షయా నిర్వీర్యైర్భవద్భిః ప్రలాపో న విధేయ ఇతి భావః॥

సఙ్గేన వో గర్భతపస్వినః శిశుర్వరాక ఏషోఽన్తమవాప్స్యతి ధ్రువమ్।

అతస్కరస్తస్కరసఙ్గతో యథా తదో్వ నిహన్మి ప్రథమం తతోఽప్యముమ్॥౪౨॥

సఙ్గేనేతి॥ భో దేవాః, వో యుష్మాకం సఙ్గేన సంబన్ధేన నిమిత్తేన వరాకోఽతికృపణత్వాచ్ఛోచనీయః। 'వరాకః శంకరే పుంసి శోచనీయేఽభిధేయవత్' ఇతి మేదినీ। ఏష పురోవర్తీ గర్భతపస్వినః। అత్ర గర్భశబ్దేన గర్భత్వం తదస్యాస్తీతి గర్భః। అర్శఆద్యచ్। తతో గర్భత్వవానితి నిష్పన్నమ్। గర్భత్వం చాత్ర బాలత్వమ్। 'గర్భో భ్రూణేఽర్భకే కుక్షౌ' ఇతి మేదినీ। ఏవం చ బాల ఇతి నిష్కర్షః। స చాసౌ తపస్వీ చ। బాలత్వేఽపి తపస్విత్వకథనాద్వార్ధక్యే త్వర్థాత్సిద్ధమ్। ఏవం చ బాలకత్వ- మారభ్య తపస్విత్వేన నిష్కించనస్యేతి తాత్పర్యార్థః। అథవా గర్భత్వాదితి త్యబ్లోతనికా యా పఞ్చమీ। తదన్తేన తపస్విశబ్దస్య సమాసో విధేయః। గర్భత్వం బాలత్వ- మారభ్య తపస్వీత్యర్థః। తథాభూతస్య శివస్య శిశుర్బాలః కుమారః। తస్కరసఙ్గతశ్చౌరసఙ్గేనాతస్కరో యథా చౌర ఇవ। ధ్రువం నిశ్చయేనాన్తం మరణమవాప్స్యతి ప్రాప్స్యతి। తత్తస్మాద్వో యుష్మాన్ప్రథమం ప్రాజ్ నిహన్మి। 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి భవిష్యకాలేఽపి వర్తమానప్రయోగః। తతో భవద్ధననానన్తరమముం కుమారమపి నిహన్మి నిహనిష్యామి॥

ఇతీరయత్యుగ్రతరం మహాసురే మహాకృపాణం కలగత్యలం క్రుధా।

పరస్పరోత్పీడితజానవో భయాన్నభశ్చరా దూరతరం విదుద్రువుః॥౪౩॥

ఇతీతి॥ ఇతి పూర్వోక్తమీరయతి వదతి మహాసురే తారకే కుధా హేతునోగ్రతరమత్యన్తభయానకం మహాకృపాణం మహాన్తం స్వఙ్గమ్। అలం పర్యాప్తత్వేన। అనేన ప్రథమం స్పర్శమాత్ర ఏవేతి వ్యజ్యతే। 'అలం భూషణపర్యాప్తివారణేషు నిరర్థకే' ఇతి విశ్వః। కలయతి విభ్రతి సతి। నభశ్చరా దేవా భయాద్ధేతోః పరస్పరమన్యోన్యముత్పీడితా అతిసంకీర్ణతయా ధృష్టత్వాద్వ్యథితా జానవ ఊరుపర్వాణి యేషామ్। 'జఙ్ఘా తు ప్రసృతా- జానూరుపర్వాష్ఠీవదస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। తథాభూతాః సన్తో దూరతరమతిదూరమ్। 'దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ' ఇతి ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ద్వితీయా। విదుద్రువుః పలాయాం' చ- క్రిరే। 'ద్రు గతౌ' ఇత్యస్మాత్కర్తరి లిట్॥

తతోఽవలేపాద్వికటం విహస్య స వ్యధత్త కోశాదసిముత్తమం బహిః।

రథం ద్రుతం ప్రాపయ వాసవాన్తికం నన్విత్యవోచన్నిజసారథిం రథీ॥౪౪॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరం స తారకో వికటం కరాలం యథా తథా। వక్ష్యమాణస్యాసేర్విశేషణం వా। 'వికటా వజ్రవారాహ్యాం త్రిషు రుచికరాలయోః' ఇతి మేదినీ। విహ- స్యాట్టహాసం కృత్వా। ఉత్తమమసిం కరవాలం కోశాద్వహిర్వ్యధత్త కృతవాన్। అథ చ రథీ సః 'రథం వాసవాన్తికమిన్ద్రసమీపం ద్రుతమ్। నను నిశ్చయేన ప్రాపయ' ఇతి నిజం స్వీయం సారథిం సూతమవోచత్। 'నను ప్రశ్నేఽప్యనునయేఽనుజ్ఞానేఽప్యవధారణే' ఇతి విశ్వః॥

మనోతివేగేన రథేన సారథిప్రణోదితేన ప్రచలన్మహాసురః।

తతః ప్రపేదే సురసైన్యసాగరం భయంకరాకారమపారమగ్రతః॥౪౫॥

మన ఇతి॥ తతోఽనన్తరం మనోతివేగేనాన్తఃకరణాదపి బహులగతిజవేన సారథినా ప్రణోదితేన ప్రేరితేన రథేన ప్రచలన్గచ్ఛన్మహాసురస్తారకోఽగ్రతః పురతః। స్థితమితి శేషః। అపారమనవధికం భయంకరాకారమ్। విభీషకాకృతిమత్పురుషమిత్యర్థః। సురసైన్యసాగరం దేవసేనాసముద్రం ప్రపేదే ప్రాప॥

పురః సురాణాం పృతనాం ప్రథీయసీం విలోక్య వీరః పులకం ప్రమోదజమ్।

బభార భూమ్నాథ స బాహుదణ్డయోః ప్రచణ్డయోః సంగరకేలికౌతుకీ॥౪౬॥

పుర ఇతి॥ వీరః శూరః। 'వీరో రసవిషే పుంస్యుత్తరే సుభటే త్రిషు' ఇతి మేదినీ। స తారకః ప్రథీయసీమతిపృథులాం సురాణాం దేవనాం సంబన్ధినీం పృతనాం సేనాం పురోఽగ్రే విలోక్య ప్రచణ్డయోర్బాహుదణ్డయోర్భుజదణ్డయోః। 'దణ్డోఽస్త్రీ లగుడే పుమాన్' ఇతి మేదినీ। ప్రమోదజమానన్దజనితం పులకం రోమాఞ్చం భూమ్నా బాహుల్యేన బభార ధృతవాన్। యతః సంగరకేలౌ సఙ్గ్రామక్రీడాయాం కౌతుక్యుత్సాహవాన్। వీరాణాం సేనాదర్శనమేవ మహాన్ముదో హేతురితి భావః॥

తతో మహేన్ద్రస్య చరాశ్చమూచరా రణాన్తలీలారభసేన భూయసా।
పురః ప్రచేలుర్మనసోఽతివేగినో యుయుత్సుభిః కిం సమరే విలమ్బ్యతే॥౪౭॥

తత ఇతి॥తతోఽనన్తరం మనసః సకాశాదప్యతివేగినోఽత్యన్తజవవన్తః। తథా భూయసాతిశయేన రణాన్తే సఙ్గ్రామమధ్యే యా లీలా విలాసః। విలాసోఽత్ర సమ-రాఙ్గణాధికరణకమాత్మీయభుజదణ్డగతపరాక్రమచమత్కృతిదర్శనమ్। తత్ర రభసేన వేగేన। 'లీలాం విదుః కేలివిలాసఖేలాశృఙ్గారభావప్రభవక్రియాసు' ఇతి విశ్వః। చమ్వాం సేనాయాం చరన్తీతి విగ్రహే 'చరేష్టః' ఇతి టప్రత్యయః। తథాభూతా మహేన్ద్రస్యేన్ద్రస్య చరాశ్చారాః। దూతా ఇతి యావత్। 'చరో ద్యూతప్రబన్ధే స్యాచ్చారజఙ్గమయోశ్చలే' ఇతి విశ్వః। సమరే సఙ్గ్రామే యుయుత్సుభిర్యోద్ధుమిచ్ఛుభిః। భవద్భిరిత్యర్థః। కిం విలమ్బ్యతే కిం విలమ్బః క్రియతే। అపి తు సత్వరమేవ యుధ్యతామితి ప్రతిపక్షాన్వక్తు- మిత్యపి శేషః। పురోఽగ్రే ప్రచేలుః॥

పురఃస్థితం దేవరిపోశ్చమూచరా వలద్విషః సైన్యసముద్రమభ్యయుః।
భుజం సముత్క్షిప్య పరేభ్య ఆత్మనోఽభిధానముచ్చైరభితో న్యవేదయన్॥౪౮॥

పుర ఇతి॥ దేవరిపోస్తారకస్య చమూచరాః సేనాచరాః పురఃస్థితమగ్రస్థితం బలద్విష ఇన్ద్రస్య సంబన్ధినం సైన్యసముద్రం సేనాసాగరమభ్యయుః సంముఖత్వేన జగ్ముః। అథ చాభితః సంముఖమ్! 'అభితః శీఘ్రసాకల్యసంముఖోభయతోఽన్తికే' ఇతి విశ్వః। భుజం బాహుం సముత్క్షిపయోత్థాప్య ఆత్మనోఽభిధానం నామ। 'ఆఖ్యాహ్వే అభిధానం చ నామధేయం చ నామ చ' ఇత్యమరః। ఉచ్చైఃస్వరేణ పరేభ్యః శత్రుభ్యో న్యవేదయన్వయమముకనామానో వయమముకనామాన ఇతి నివేదితవన్తః॥

పురోగతం దైత్యచమూమహార్ణవం దృష్ట్వా పరం చుక్షుభిరే మహాసురాః।
పురారిసూనోర్నయనైకకోణకే మమురృటాస్తస్య రణేఽవహేలయా॥౪౯॥

పుర ఇతి॥మహాసురా మహాన్తః సురా ఇన్ద్రాదయః పురోగతమగ్రే ప్రాప్తం దైత్యస్య తారకస్య చమూరేవ మహానర్ణవః సముద్రస్తం దృష్ట్వా పరం కేవలమ్। 'పరమవ్యయమి- చ్ఛన్తి–'ఇతి విశ్వః। చుక్షుభిరే సంచేలుః। వివ్యథురితి యావత్। రణే సంగరేఽవహేలయా మదపేక్షయా

కేయం వరాకికా సేనేత్యనాదరేణోపలక్షితస్య తస్య పురారిసూనోః శివపుత్రస్యం నయనైకకోణకే నేత్రైకదేశ ఏవ। 'కోణో వాద్యప్రభేదే స్యాత్కోణోఽబ్ధౌ లగుడేఽర్కజే వీణాదివాదనోపాయేఽప్యేకదేశే గృహస్య చ॥' ఇతి విశ్వః। అత్ర గృహస్యైవ కోణ ఇత్యవివక్షితమ్। కింత్వన్యసాధారణత్వేన ప్రకృత ఇష్టసిద్ధ్యర్థముపలక్షితత్వే గమనీయ ఇత్యలమ్। భటా యోద్ధారో మముః సమవివిశుః॥

ద్విషద్బలత్రాసవిభీషితాశ్చమూర్దివౌకసామన్ధకశత్రునన్దనః।

అపశ్యదుద్దిశ్య మహారణోత్సవం ప్రసాదపీయూషధరేణ చక్షుషా॥౩౦॥

ద్విషదితి॥ మహారణోత్సవముద్దిశ్య స్థితోఽన్ధకశత్రునన్దనః కార్తికేయో ద్విషః బలత్రాసేన తారకసైన్యశాసనేన విభీషితా భీతా దివౌకసాం దేవానాం చమూః సేనా కర్మ। ప్రసాదోఽనుగ్రహః స ఏవ పీయూషమమృతం తద్ధరతి తథాభూతేన చక్షుషాపశ్యద్దదర్శ। అనేన యూయం మాభైష్ట, ప్రసన్నా భవత, నిఃశఙ్కం యుధ్యధ్వం చేతి వ్యజ్యతే॥

ఉత్సాహితాః శక్తిధరస్య దర్శనాన్మృధే మహేన్ద్రప్రముఖా మఖాశనాః।

అహం మృధే జేతుమరీనరీరమన్న కస్య వీర్యాయ వరస్య సంగతిః॥౩౧॥

ఉత్సాహితా ఇతి॥ శక్తిధరస్యాయుధవిశేషస్య ధారిణః। 'శక్తిర్బలే ప్రభావాదౌ శక్తిః ప్రహరణాన్తరే' ఇతి విశ్వః। అత ఏవ మృధే సఙ్ఖ్యే। 'మృధమాస్కన్దనం సఙ్ఖ్యమ్' ఇత్యమరః। తస్య కుమారస్య దర్శనాద్ధేతోరుత్సాహితా ఉత్సాహం ప్రాప్తా మహేన్ద్రప్రముఖా ఇన్ద్రపూర్వా మఖాశనా యజ్ఞహవిర్భోక్తారో దేవాః మృధే సంగరే 'అహమేవా- రీఞ్శత్రూఞ్జేతుం సమర్థోస్మి నాన్యః' ఇతి వదన్తః సన్తోఽరీరమన్రేమిరే। తథాహి। వరస్య శ్రేష్ఠస్య సంగతిః సంబన్ధః కస్య పురుషస్య వీర్యాయ వీర్యం కర్తుం న భవతి। అపి తు సర్వస్యాపీత్యర్థః। గతవీర్యస్య వీర్యకరణే మహదాశ్రయ ఏవ నిదానం నాన్యదితి కాక్వా ధ్వన్యతే॥

పరస్పరం వజ్రధరస్య సైనికా ద్విషోఽపి యోద్ధుం స్వకరోద్ధృతాయుధాః।

వైతాలికశ్రావితతారవిక్రమాభిధానమీయుర్విజయైషిణో రణే॥ ౩౨॥

పరస్పరమితి ॥ రణే యుద్ధే విజయైషిణో విజయం ప్రాప్తుమిచ్ఛవః। అత ఏవ యోద్ధుం యుద్ధం కర్తుం స్వకరైరాత్మీయపాణిభిరుద్ధృతాని గృహీతాన్యాయుధాని స్వఙ్గాదీని యైస్తథాభూతా వజ్రధరస్యేన్ద్రస్య ద్విషోఽపి తారకస్య చ। అపిరత్ర సముచ్చయార్థః। 'అపిః సంభవనాప్రశ్నశఙ్కాగర్హాసముచ్చయే' ఇతి విశ్వః। సైనికాః సేనాచరాః। 'చరతి' ఇతి ఠక్। వైతాలికైర్బన్దిభిః శ్రావితాన్యాకర్ణితాని తార ఉచ్చైర్విక్రమోఽభిధానాని నామాని చ యస్మిన్కర్మణి యథా తథా పరస్పరమన్యోన్యమీయుః ప్రాపుః। మిమి- లురితి యావత్॥

సఙ్గ్రామం ప్రలయాయ సంనిపతతో వేలామతిక్రామతో

వృన్దారాసురసైన్యసాగరయుగస్యాశేషదిగ్వ్యాపినః।

కాలాతిథ్యభుజో బభూవ బహల: కోలాహలః క్రోషణః

శైలోత్తాలతటీవిఘట్టనపటుర్బ్రహ్మాణ్డకుక్షింభరిః॥౫౩॥

సఙ్గ్రామమితి॥ ప్రలయాయ నష్టచేష్టతాయై। తాం కర్తుమిత్యర్థః। సఙ్గ్రామం సమరం సంనిపతతః సముదితవతః। అన్యత్ర ప్రలయాయ లోకసంహారాయ సంనిపతతో వర్ధమానస్య। అత ఏవ వేలాం మర్యాదామ్। ఏకత్ర న్యాయ్యాచరణమ్, అన్యత్రావధిమ్। సీమానమితి యావత్। 'వేలా కాలే చ జలధౌ తీరే నీరవికారయోః। క్లిష్టరసనే రోగే చ సీమ్ని వాచి యుధి స్త్రియామ్' ఇతి విశ్వః। అతిక్రామత ఉల్లఙ్ఘయతః। నిర్మర్యాదత్వేన యుధ్యమానస్య సీమానముల్లఙ్ఘ్య చలత ఇత్యర్థః। అత ఏవాశేపాసు దిక్షు వ్యాపినో వ్యాప్నువతః। ఉభయత్రాపి సమానమేతత్। తథా కాలస్య యమస్య సంబన్ధ్యాతిథ్యమతిథ్యుచితసత్కారం భునక్తి భోక్ష్యతి తథోక్తస్య। 'వర్తమానసామీప్యే–' ఇతి లట్। అన్యత్ర కాలం కృష్ణమాతిథ్యమతిథిసత్కారం భునక్తి భోజయతి। అన్తర్భావితణిజర్థః। ప్రలయే వర్ధమానసముద్రనీరే కేవలం తస్యైవ వర్తమానత్వాత్। వృన్దారకాణాం దేవానామసురాణాం చ యే సైన్యే తే ఏవ సాగరౌ సముద్రౌ తయోర్యుగస్య యుగ్మస్య। 'యుగ్మం తు యుగులం యుగమ్' ఇత్యమరః। తత్సంబన్ధీ క్రోషణో ముఖరః కోలాహలః కలకలో బహలః। అత ఏవ శైలసంబన్ధినీనాముత్తాలా ఉచ్చతాలవృక్షసహితా యాస్తట్యః సైకతాని। శృఙ్గాణీతి యావత్। తాసాం విఘట్టనే స్ఫోటనే పటుః సమర్థః। అత ఏవ బ్రహ్మాణ్డే న కుక్షిం భరతి తథోక్తశ్చ బభూవ। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। 'సూర్యాశ్వైర్మసజస్తతాః సగురవః శార్దూలవిక్రీడితమ్' ఇతి లక్షణాత్ ॥

ఇతి శ్రీపర్వణీకరోపనామకశ్రీలక్ష్మణభట్టాత్మజసతీగర్భసంభవశ్రీసీతారామ-

కవివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః

శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే సురా-
సురసైన్యసంఘట్టో నామ పశ్చదశః సర్గః ॥

షోడశః సర్గః।

అథాన్యోన్యం విముక్తాస్త్రశస్త్రజాలైర్భయంకరైః।
యుద్ధమాసీత్సునాసీరసురారిబలయోర్మహ్త్ ॥౧॥

అథేతి ॥ అథ సురాసురసంమేలనానన్తరమ్। భయంకరైర్భయముత్పాదయద్భిః। అన్యోన్యం పరస్పరం విముక్తాని ప్రహర్తుం విసృష్టాన్యస్త్రశస్త్రాణాం శరాదిమోహనాదీనాం జాలాని సమూహాస్తైః కృత్వా। సునాసీర ఇన్ద్రః, సురారిస్తారకః, తయోర్బలే సైన్యే తయోః। 'బలం గన్ధరసే రూపే స్థామని స్థౌల్యసైన్యయోః' ఇతి విశ్వః। మహద్ఘోరం యుద్ధం సఙ్గ్రామ ఆసీద్బభూవ। సర్గేఽస్మిన్వృత్తమనుష్టుప్॥

పత్తిః పత్తిమభీయాయ రణాయ రథినం రథీ।
తురంగస్థం తురంగస్థో దన్తిస్థం దన్తిని స్థితః॥౨॥

పత్తిరితి॥పత్తిః పాదచారీ పత్తిం పాదచారిణమ్, రథీ రథారూఢో రథినం రథారూఢమ్, తురంగస్థోఽశ్వవాహస్తురంగస్థమశ్వవాహమ్, దన్తిని గజే స్థితో దన్తిస్థం గజారోహమ్, రణాయ రణం కర్తుమభీయాయ సంముఖమగమత్। అత్ర ప్రత్యేకం క్రియాసంబన్ధో విధేయః అన్యథా బహుత్వప్రసఙ్గః॥

యుద్ధాయ ధావతాం ధీరం వీరాణామితరేతరమ్।

వైతాలికాః కులాధీశా నామాన్యలముదాహరన్॥౩॥

యుద్ధాయేతి॥ఇతరేతరం పరస్పరం యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం ధీరం గమ్భీరం యథా తథా ధావతాం విద్రవతాం వీరాణాం యోద్ధృణాం నామాని కులాధీశాః కులస్వామినః। కులప్రదీపా ఇతి యావత్। అనేన స్వాత్మవిద్యాయామతిప్రావీణ్యం వ్యజ్యతే। వైతాలికా బన్దినః। అలం భూషణమ్। శోభేతి యావత్। యథా స్యాత్తథోదాహరన్నూచుః। అయమముకసంజ్ఞకో వీరో ధావతి, అయమముకసంజ్ఞకో వీరో ధావతీత్యేవంభూతం జగదురిత్యర్థః। ఆత్మపరావబోధార్థమితి భావః॥

పఠతాం బన్దివృన్దానాం ప్రవీరా విక్రమావలీమ్।

క్షణం విలమ్బ్య చిత్తాని దదుర్యుద్ధోత్సుకాః పురః॥౪॥

పఠతామితి॥ప్రవీరాః ప్రకృష్టయోద్ధారో విక్రమావలీం పరాక్రమసమాహారం పఠతాం స్తువతామ్ 'సాధు పరాక్రాన్తమ్, సాధు పరాక్రాన్తమ్' ఇతి వదతాం బన్దివృన్దానాం వైతాలికసమూహానాం పురోఽగ్రే చిత్తాని మనాంసి క్షణం విలమ్బ్య దదుః। యతో యుద్ధోత్సుకాః సమరోత్కణ్ఠితాః। సమరోత్కణ్ఠితమనోజ్ఞతాభావో న శ్రవణేన్ద్రియస్య కేవల-స్యైవార్థబోధాసంభవాత్॥

సఙ్గ్రామానన్దవర్ధిష్ణౌ విగ్రహే పులకాఞ్చితే।

ఆసీత్కవచవిచ్ఛేదో వీరణాం మిలతాం మిథః॥౫॥

సఙ్గ్రామేతి॥సఙ్గ్రామానన్దేన సమరోత్సాహేన వర్ధిష్ణౌ వృద్ధిశీలే అత ఏవ పులకాఞ్చితే రోమాఞ్చవ్యాప్తే మిథో మిలతాం సంగచ్ఛమానానాం వీరాణాం యోద్ధృణాం విగ్రహే శరీరే। జాతావేకవచనమ్। కవచానాం విచ్ఛేదో విభేద ఆసీత్॥

నిర్దయం ఖడ్గభిన్నేభ్యః కవచేభ్యః సముత్థితైః।

ఆసన్వ్యోమదిశస్తూలైః పలితైరివ పాణ్డురాః॥౬॥

నిర్దయమితి॥ నిర్దయం నిష్కృపం ఖడ్గభిన్నేభ్యః కరవాలవిదీర్ణేభ్యః కవచేభ్యః సకాశాత్సముత్థితైరుడ్డుయితైస్తూలైః కార్పాసైః। 'తూలః పిచౌ భవేత్తూలం బ్రహ్మదారువిహాయసోః' ఇతి విశ్వః। పలితైరివ జరాజనితశుక్లత్వైరివ। 'పలితం జరసా శౌక్లయమ్' ఇత్యమరః। వ్యోమసహితా దిశః పాణ్డురాః శ్వేతా ఆసన్। ఉత్ప్రేక్షయా కవచవిచ్ఛేదేఽపి వీరాణాం యుద్ధవిషయక ఉత్సాహో న విచ్ఛిన్న ఇతి ధ్వన్యతే। అతోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః॥

స్వఙ్గా రుధిరసంలిప్తాశ్చణ్డాంశుకరభాసురాః।

ఇతస్తతోఽపి వీరాణాం విద్యుతాం వైభవం దధుః॥౭॥

స్వఙ్గా ఇతి॥ రుధిరేణ సంలిప్తాః। తథేతస్తతశ్చణ్డాంశుకరైః సూర్యకిరణవ్యతికరైర్భాసురాశ్చమత్కుర్వన్తో వీరాణాం స్వఙ్గా విద్యుతాం తడితాం వైభవం సాదృశ్యం దధుః తద్వచ్చుశుభిర ఇత్యర్థః। అత్రోపమయా స్వఙ్గానాం వీరకరసంపర్కజనితపరికమ్పచమత్కారకారిత్వం ధ్వన్యతే। అతోఽత్రాప్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః। తథా వీరకరసం- పర్కజనితపరికమ్పచమత్కారకారిత్వరూపవ్యఙ్గ్యేన ప్రతిద్వన్ద్వివిహననజనితద్విగుణోత్సాహవత్త్వం చ వ్యజ్యతే॥

విసృజన్తో ముఖైర్జ్వలా భీమా ఇవ భుజంగమాః।

విసృష్టాః సుభటై రుష్టైర్వ్యోమ వ్యానశిరే శరాః॥౮॥

విసృజన్త ఇతి॥ రుష్టైః సుభటైః శోభనయోద్ధృభిర్విసృష్టా విముక్తాః శరా బాణాః। ముఖైరగ్రైర్జ్వాలా ఉల్కా విసృజన్తో ముఞ్చన్తః। అత ఏవ భీమా భయానకా భుజంగమా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। వ్యోమ కర్మ। వ్యానశిరే వ్యాపుః। అత్ర సుభటకర్తృకవిసర్జనవ్యాపారపూర్వకవ్యోమవ్యాప్త్యా ప్రాగ్భావితావిశిష్టశత్రువిగ్రహభేదనం ధ్వన్యతే। అన్యథా వ్యోమవ్యాప్తిమాత్రస్యైవ వివక్షితత్వేన వ్యాపృతేర్వ్యర్థత్వముద్భావ్యతే। తేనాత్ర వస్తునా వస్తుధ్వనిః॥

బాఢం వపూంషి నిర్భిద్య ధన్వినాం నిఘ్నతాం మిథః।

అశోణితముఖా భూమిం ప్రావిశన్దూరమాశుగాః॥౯॥

బాఢమితి॥ మిథోఽన్యోన్యం దూరమతిశయేన నిమ్నతాం ప్రహరతాం ధన్వినాం ధనుర్ధారిణాం వపూంషి గాత్రాణి బాఢం గాఢమ్। దృఢమితి యావత్। నిర్భిద్యాప్యశోణితముఖాః శోణితసాహిత్యరాహిత్యవన్తి ముఖాన్యగ్రాణి యేషాం త ఆశుగా బాణా భూమిం ప్రావిశన్ప్రవిష్టాః। అత్ర విభేదకా అధ్యశోణితముఖా ఇతి విరోధాభాసాలంకారేణ బాణానామతిశీఘ్రగామిత్వరూపవస్తుధ్వనిః। న చ శీఘ్రమేవ వ్యఙ్గనీయమితి వాచ్యమ్। ఆశుగా ఇత్యనేనైవ తదభిహితత్వాత్॥

నిర్భిద్య దన్తినః పూర్వం పాతయామాసురాశుగాః।

పేతుః ప్రవరయోధానాం ప్రీతానామాహవోత్సవే॥౧౦॥

నిర్భిద్యేతి॥ ఆహవోత్సవే సఙ్గ్రామరూపోత్సవే ప్రీతానాం ప్రవరయోధానామతిక్లేష్టయోద్ధౄణాం సంబన్ధిన ఆశుగా బాణా దన్తినో గజాన్నిర్భిద్య భేదయిత్వా పూర్వం పాతయామాసుః। పశ్చాత్స్వయమపి పేతుః। అత్ర వాక్యార్థరూపవస్తునా ప్రాణాపహారకం తేషామతితైక్ష్ణ్యం వస్తు ధ్వన్యత ఇతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః॥

జ్వలదగ్నిముఖైర్బాణైర్నీరన్ధ్రైరితరేతరమ్।

ఉచ్చైర్వైమానికా వ్యోమ్ని కీర్ణే దూరమపాసరన్॥ ౧౧॥

జ్వలదితి॥ జ్వలదగ్నిముఖైః ప్రజ్వలద్వహ్నిసహితాగ్రైః। తథేతరేతరం పరస్పరం నీరన్ధ్రైర్నిర్గతావకాశైః। పరస్పరసంఘట్టితైరితి తాత్పర్యార్థః। బాణైః శరైః। ఉచ్చైరతి- శయితం యథా తథా కీర్ణే వ్యాప్తే వ్యోమ్ని వైమానికా విమానచారిణో దేవా విష్ణ్వాదయో దూరమపాసరన్దుద్రువుః। ఆత్మశరీరసంబన్ధశఙ్కాకులత్వాదితి భావః॥

విభిన్నం ధన్వినాం వాణైర్వ్యథార్తమివ విహ్వలమ్।

రరాస విరసం వ్యోమ శ్యేనప్రతిరవచ్ఛలాత్॥౧౨॥

విభిన్నమితి॥ ధన్వినాం బాణైర్విభిన్నం విదీర్ణమ్। అత ఏవ వ్యథార్తం పీడయా దుఃఖితమ్। అత ఏవ విహ్వలమ్। ఇతికర్తవ్యతావిస్మరణాశ్రయమిత్యర్థః। వ్యోమ నభః శ్యేనప్రతిరవస్య పక్షివిశేషప్రతిధ్వనేశ్ఛలాన్మిషేణ విరసం కఠోరం యథా తథా రరాసేవ రురోదేవేత్యుత్ప్రేక్షాలంకారః॥

చాపైరాకర్ణమాకృష్టైర్విముక్తా దూరమాశుగాః।

అధావన్రుధిరాస్వాదలుబ్ధా ఇవ రణైషిణామ్॥౧౩॥

చాపైరితి॥ ఆకర్ణం కర్ణపర్యన్తమాకృష్టై రణైషిణాం యోద్ధౄణాం సంబన్ధిభిశ్చాపైర్ధనుర్భిర్విముక్తా విసృష్టా ఆశుగాః శరా రుధిరాస్వాదే లుబ్ధా లమ్పటా ఇవ దూరమ- ధావన్విద్రుతాః। లమ్పటోఽపి భోజనాస్వాదాయ ద్రుతం పలాయతే తద్వత్॥

గృహీతాః పాణిభిర్వీరైర్వికోశాః ఖడ్గరాజయః।

కాన్తిజాలచ్ఛలాదాజౌ వ్యహసన్సంమదాదివ॥౧౪॥

గృహీతా ఇతి॥ ఆజౌ సఙ్గ్రామే వీరైః కర్తృభిః। పాణిభిర్గృహీతాః। తథా వికోశాః కోశరహితాః। 'కోశోఽస్త్రీ కుడ్మలే పాలే దివ్యఖఙ్గపిధానకే' ఇతి మేదినీ। ఖఙ్గరాజయః కరవాలపఙ్క్తయః కాన్తిజాలచ్ఛలాద్యుతిసమూహకైతవేన సంమదాద్వీరాణామపి శత్రువిఘాతసాధనే వయమేవ యథోచితాస్తథా నాన్య ఇతి ప్రమోదావ్యహసన్నివ జహసురివేత్యుత్ప్రేక్షా॥

ఖడ్గాః శోణితసందిగ్ధా నృత్యన్తో వీరపాణిషు।

రజోఘనే రణేఽనన్తే విద్యుతాం వైభవం దధుః॥౧౫॥

ఖడ్గా ఇతి॥ శోణితసందిగ్ధా రుధిరసంలిప్తాః। తథా వీరపాణిషు నృత్యన్తః ఖడ్గాః। రజసా ఘనే సాన్ద్రే। తథానన్తేఽపారే రణే విద్యుతాం వైభవం దధుః। తద్వ- చ్చుశుభిర ఇత్యర్థః। అత్ర పదార్థవృత్తినిదర్శనాలంకారః॥

కున్తాశ్చకాశిరే చణ్డముల్లసన్తో రణార్థినామ్।

జిహ్వాభోగా యమస్యేవ లేలిహానా రణాఙ్గణే ॥౧౬॥

కున్తా ఇతి ॥ రణాఙ్గణే సఙ్గ్రామచత్వరే చణ్డం ప్రచణ్డం యథా తథోల్లసన్తో దీప్యమానాః కున్తాః ప్రాసాః। భల్లా ఇతి యావత్। 'కున్తః ప్రాసే చణ్డభావే క్షుద్ర- జన్తౌ గవేధుకే' ఇతి విశ్వః। లేలిహానాః పునఃపునరతిశయేన వా లిహన్తి తే లేలిహానాః। ఆస్వాదయన్త ఇత్యర్థః। లిహేర్యఙన్తాచ్చానచ్। యమస్య జిహ్వాభోగా రసనా- రూపయన్త్రాణీవ। 'ఆభోగో వరుణచ్ఛత్రే పూర్ణతాయన్త్రయోరపి' ఇతి విశ్వః। చకాశిరే దిద్యుతిరే ॥

ప్రజ్వలత్కాన్తిచక్రాణి చక్రాణి వరచక్రిణామ్।

చణ్డాంశుమణ్డలశ్రీణి రణవ్యోమని వభ్రముః ॥౧౭॥

ప్రజ్వలదితి ॥ ప్రజ్వలత్ప్రదీప్యమానం కాన్తిచక్రం ద్యుతిమణ్డలం యేషాం తాని। తథా చణ్డాంశుమణ్డలస్య సూర్యమణ్డలస్య శ్రీరివ శ్రీః శోభా యేషాం తాని। వరాః శ్రేష్ఠా యే చక్రిణో యోధాస్తేషాం సంబన్ధీని చక్రాణ్యాయుధవిశేషాః। 'చక్రో గణే చక్రవాకే చక్రం సైన్యరథాఙ్గయోః। గ్రామజాలే కులాలస్య భాణ్డే రాష్ట్రాస్త్రయోరపి' ఇతి విశ్వః। రణవ్యోమని సఙ్గ్రామరూపగగనే బభ్రముః। 'వా జౄభ్రముత్రసామ్' ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపయోర్వికల్పః। అథ వ్యాఖ్యానాన్తరమ్ — వరచక్రిణాం వరాణాం వీరాణాం యే చక్రిణో రథాస్తేషాం చక్రాణ్యఙ్గాని రణవ్యోమని బభ్రముః। విశేషణద్వయముభయత్రాపి సమానమ్ ॥

కేచిద్ధీరైః ప్రణాదైశ్చ వీరాణామభ్యుపేయుషామ్।

నిపేతుః క్షోభతో వాహాదపరే ముముహుర్మదాత్ ॥ ౧౮ ॥

కేచిదితి ॥ అభ్యుపేయుషాం సంముఖమాగతవతాం వీరాణాం ధీరైర్గమ్భీరైః ప్రణాదైగర్జితైః కేచిద్వీరాః క్షోభతశ్చిత్తసంచలనాద్ధేతోర్వాహాదశ్వాన్నిపేతుర్మమూర్చ్ఛుః। అపరే కేచి- న్మదాద్గర్వాన్ముముహుః। చేతనావిరహితా బభూవురిత్యర్థః ॥

కశ్చిదభ్యాగతే వీరే జిఘాంసౌ ముదమాదధౌ।

పరావృత్య గతే క్షుబ్ధే విషసాదాహవప్రియః ॥౧౯॥

కశ్చిదితి॥ కశ్చిద్వీరో జిఘాంసౌ హన్తుమిచ్ఛౌ వీరేఽభ్యాగతే సంముఖమాగతే సతి। ముదమాదధౌ ప్రససాద। అథ చ క్షుబ్ధ ఏతదీయప్రహారక్షుభితేఽత ఏవ పరావృత్య గతే తు విషసాద ఖిన్నోఽభూత్। యత ఆహవప్రియః సఙ్గ్రామప్రియః। వీరాణాం ప్రతిద్వన్ద్విసంముఖాగమనమేవ ప్రీతిజనకం భవతీతి భావః॥

బహుభిః సహ యుద్ధ్వా వా పరిభ్రమ్య రణోల్బణాః।

ఉద్దిశ్య తానుపేయుః కేఽపి యే పూర్వవృతా రణే॥౨౦॥

బహుభిరితి॥ రణ ఉల్బణా ఉద్భటాః కేఽపి యోధా రణే సఙ్గ్రామే బహుభిః సహ యుద్ధ్వా పరిభ్రమ్య వా తానుద్దిశ్యోపేయుర్యుద్ధార్థమభిజగ్ముః। యే పూర్వం వృతా అఙ్గీ- కృతాః। యైః సహ పూర్వమయోధి పునరపి తైరేవ సహ యోద్ధుం జగ్మురిత్యర్థః॥

అభితోఽభ్యాగతాన్యోద్ధుం వీరాన్రణమదోద్ధతాన్।

ప్రత్యనన్దన్భుజాదణ్డరోమోద్గమభృతో భటాః॥౨౧॥

అభిత ఇతి॥ భుజాదణ్డేషు యో రోమ్ణాముద్గమస్తం విభ్రతి తథాభూతా భటా యోధాః కర్తారః। రణస్య సఙ్గ్రామస్య మదేనోద్ధతాన్। అత ఏవ యోద్ధుమభితోఽభ్యా- గతాన్వీరాన్। ఆలోక్యేతి శేషః। ప్రత్యనన్దన్నహృష్యన్॥

శస్త్రభిన్నేభకుమ్భేభ్యో మౌక్తికాని చ్యుతాన్యధః।

అధ్యాహవక్షేత్రముప్తకీర్తిబీజాఙ్కురశ్రియమ్॥౨౨॥

శస్త్రేతి॥ శస్త్రైర్భిన్నా విదీర్ణా య ఇభకుమ్భా గజగణ్డస్థలాని। 'కుమ్భః స్యాత్కుమ్భకర్ణస్య సుతే వేశ్యాపతౌ ఘటే। రాశిభేదే ద్విపాఙ్గే చ' ఇతి విశ్వః తేభ్యో- ఽధశ్చ్యుతాని మౌక్తికాని కర్తృణి। అధ్యాహవక్షేత్రమధిసఙ్గ్రామకేదారమ్। ఉప్తమ్। 'దువప్ బీజసంతానే' ఇత్యతో నిష్ఠా। యత్కీర్తిబీజం యశోరూపమహీరుహబీజం తస్యాఙ్కురస్తస్య శ్రియం శోభామ్। దధురితి శేషః॥

వీరాణాం విషమైర్ఘోషైర్విద్రుతా వారణా రణే।

శాస్యమానా అపి త్రాసాద్భేజుర్ధూతాఙ్కుశా దిశః॥౨౩॥

వీరాణామితి॥ రణే విషమైర్దుఃసహైర్వీరాణాం ఘోషైర్విద్రుతాః పలాయితా వారణా గజాః శాస్యమానాః శిష్యమాణా అపి। యన్తృభిరితి శేషః। ధూతాఙ్కుశా అపమా- నితాఙ్కుశాః సన్త్రాసాద్దిశో భేజుః। 'తృఫలభజ–' ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ। దిశః ప్రతి పలాయాంచక్రిరే॥

రణే వాణగణైర్భిన్నా భ్రమన్తో భిన్నయోధినః।

నిమమజ్జుర్మిలద్రక్తనిమ్నగాసు మహాగజాః॥౨౪॥

రణ ఇతి॥ రణే సఙ్గ్రామే బాణగణైః శత్రుశరనికరైర్భిన్నయోధినో విదీర్ణయన్తారః। అత ఏవ స్వయమపి భిన్నాః అత ఏవ భ్రమన్తో మహాగజా మిలన్త్యః సంయుజ- న్తవో యా రక్తస్య నిమ్నగా నద్యస్తాసు నిమమజ్జుః॥

అపారేఽసృక్సరిత్పూరే రథేషూచ్చైస్తరేష్వపి।

రథినోఽభిరిపుం క్రుద్ధా హుంకృతైర్వ్యసృజఞ్ఛరాన్॥౨౫॥

అపార ఇతి॥ ఉచ్చైస్తరేష్వపి రథేష్వపారేఽగాధేఽసృక్సరిత్పూరే రుధిరనదీప్రవాహే మజ్జత్సు సత్సు రథినో రథారోహాః క్రుద్ధాః। అత ఏవ హుంకృతైః భీషయన్త ఇతి శేషః। అభిరిపుం శత్రుసంముఖం శరాన్వ్యసృజంస్తత్యజుః॥

ఖడ్గనిర్లూనమూర్ధానో వ్యాపతన్తోఽపి వాజినః।

ప్రథమం పాతయామాసురసినా దారితానరీన్॥ ౨౬॥

ఖడ్గేతి॥ ఖడ్గనిర్లూనమూర్ధానః కరవాలకృత్తశిరసః। అత ఏవ వాజినోఽశ్వాద్వ్యాపతన్తోఽప్యసినా ఖడ్గేన దారితాన్విదీర్ణానరీన్ప్రథమం పాతయామాసుః। పునః స్వయం పేతురితి శేషః। అత్ర 'దారయిత్వాసినా రిపూన్' ఇతి పాఠః సాధీయాన్॥

వీరాణాం శస్త్రభిన్నాని శిరాంసి నిపతన్త్యపి।
అధావన్దన్తదష్టోష్ఠభీమాన్యభిరిపుం క్రుధా॥ ౨౭॥

వీరాణామితి॥ శస్త్రభిన్నాన్యత ఏవ నిపతన్త్యపి దన్తైర్దష్టాః పీడితా య ఓష్ఠా అధరాస్తైర్భీమాని ఘోరాణి వీరాణాం శిరాంసి కుధాభిరిపుం వైరిసంముఖమ- ధావన్॥

శిరాంసి వరయోధానామర్ధచన్ద్రహృతాన్యలమ్।
ఆదదానా భృశం పాదైః శ్యేనా వ్యానశిరే నభః॥ ౨౮॥

శిరాంసీతి॥ అర్ధచన్ద్రహృతాన్యర్ధచన్ద్రాకారబాణకర్తితాని వరయోధానాం శిరాంసి। పాదైరాదదానా గృహ్ణన్తః శ్యేనాః పక్షివిశేషా భృశమతిశయేన నభో వ్యానశిరే వ్యాపుః। సర్వస్మిన్నేవ నభసి శ్యేననీతమస్తకాన్యేవ జాతానీతి భావః॥

క్రోధాదభ్యాపతద్దన్తిదన్తారూఢాః పదాతయః।
అశ్వారోహా గజారోహప్రాణాన్ప్రాసైరపాహరన్॥ ౨౯॥

క్రోధాదితి॥ పదాతయః పద్గతయోఽశ్వారోహాశ్చ క్రోధాద్ధేతోరభ్యాపతతాం సంముఖమాగచ్ఛతాం దన్తినాం దన్తేష్వారూఢాః సన్తః ప్రాసైః కున్తైర్గజారోహప్రాణాన్యన్తౄణామ- సూనపాహరన్॥

శస్త్రచ్ఛిన్నగజారోహా విభ్రమన్త ఇతస్తతః।
యుగాన్తవాతచలితాః శైలా ఇవ గజా బభ్రుః॥ ౩౦॥

శస్త్రేతి॥ శస్త్రైశ్ఛిన్నా గజారోహా యేషామత ఏవేతస్తతో విభ్రమన్తో గజాః యుగాన్తవాతైః ప్రలయప్రభఞ్జనైశ్చాలితా ఉత్పాతితాః శైలా ఇవ బభుః శుశుభిరే॥

మిలితేషు మిథో యోద్ధుం దన్తిషు ప్రసభం భటాః।

అగృహ్ణన్యుధ్యమానాశ్చ శస్త్రైః ప్రాణాన్పరస్పరమ్॥ ३०॥

మిలితేష్వితి॥ యోద్ధుం మిలితేషు దన్తిషు। ఆరూఢా ఇతి శేషః। భటా మిథోఽన్యోన్యం యుధ్యమానాః ప్రసభం బలాచ్ఛస్త్రైః కృత్వా పరస్పరం ప్రాణానగృహ్ణన్॥

రుషా మిథో మిలద్దన్తిదన్తసంఘర్షజోఽనలః।

యోధాఞ్శస్త్రహృతప్రాణానదహత్సహసారిభిః॥३२॥

రుషేతి॥ రుషా క్రోధేన మిథోఽన్యోన్యం మిలతాం దన్తినాం యే దన్తాస్తేషాం సంఘర్షాజ్జాతోఽనలోఽగ్నిరరిభిర్వైరిభిః శస్త్రైర్హతాః ప్రాణా యేషాం తాన్యోధాన్సహసాకస్మాదదహత్ప్లోష॥

ఆక్షిప్తా అపి దన్తీన్ద్రైః కోపనైః పత్తయః పరమ్।

తదసూనహరన్ఖడ్గఘాతైః స్వస్య పురః ప్రభోః॥33॥

ఆక్షిప్తా ఇతి॥ పరమతిశయితం కోపనైః క్రుద్ధైర్దన్తీన్ద్రైరాక్షిప్తా అపి। ఆక్షేప్తుం శుణ్డేన గృహీతా అపీత్యర్థః। పత్తయః పాదచారిణః స్వస్య ప్రభోః పురః ఖడ్గ-ఘాతైస్తదసూన్దన్తీన్ద్రప్రాణానహరఞ్జగృహుః॥

ఉత్క్షిప్య కరిభిర్దూరాన్ముక్తానాం యోధినాం దివి।

ప్రాపి జీవాత్మభిర్దివ్యా గతిర్వా విగ్రహైర్మహీ॥3४॥

ఉత్క్షిప్యేతి॥ కరిభిరుత్క్షిప్యోత్థాప్య దివి దూరాన్ముక్తానాం యోధినాం జీవాత్మభిర్జీవైః ప్రాణైరితి యావత్। దివ్యా స్వర్గీయా గతిః ప్రాపి। విగ్రహైర్దేహైర్మహీ వా ప్రాపి ప్రాప్తా। కర్మణి లుఙ్॥

ఖడ్గైర్దవలధారాలైర్నిహత్య కరిణాం కరాన్।

త్తైర్భువాపి సమం విద్వాన్సంతోషం న భటా యయుః॥౩౫॥

ఖడ్గైరితి॥ భటా యోధా ధవలధారాలైర్ధవలాం ధారాం లాన్తి గృహ్ణన్తి త్తైః। శుభ్రధారైరిత్యర్థః। అద్వితీయైః ఖడ్గైః కృత్వా భువా పృథివ్యా సమం విద్ధాన్సహృతాన్కరి- ణాం కరాఇక్షుఖణ్డాదణ్డాన్నిహత్యాపి లవిత్వాపి సంతోషం తృప్తిం న యయుః। అన్యానపి నిహన్మీతి బుద్ధిమన్తో బభూవురిత్యర్థః॥

ఆక్షిప్యాభిదివం నీతాః పత్తయః కరిభిః కరైః।

దివ్యాఙ్గనాభిరాదాతుం రక్తాభిర్ద్రుతమీషిరే॥౩౬॥

ఆక్షిప్యేతి॥ కరిభిః కర్తృభిః। కరైర్దణ్డైః కృత్వాక్షిప్యోత్థాప్యాభిదివమాకాశసంముఖం నీతాః ప్రాపితాః పత్తయః పాదచారిణో రక్తాభిరనురక్తాభిర్దివ్యాఙ్గ- నాభిర్ద్రుతం శీఘ్రమాదాతుం గ్రహీతుమీషిరే ఇష్టా బభూవుః। అహమేతాన్గ్రహీష్యామి, అహమేతాన్గ్రహీష్యామీతి త్వరితా బభూవుః॥

ధన్వినస్తురగారూఢా గజారోహాఞ్శరైః క్షతాన్।

ప్రత్యైచ్ఛన్మూర్చ్ఛితాన్భూయో యోద్ధుమాశ్వసతశ్చిరమ్॥ ౩౭॥

ధన్విన ఇతి॥ తురగారూఢా ధన్వినో ధనుర్ధారిణో యోధాః శరైః క్షతాన్। అత ఏవ మూర్చ్ఛితాన్గజారోహాన్యన్తౄన్భూయోఽపి పునరపి యోద్ధుమాశ్వసతో జీవత ఏతాదృ- శాంశ్చిరం ప్రత్యైచ్ఛన్। ప్రతీక్షన్తే స్మేత్యర్థః॥

క్రుద్ధస్య దన్తినః పత్తిర్జిఘృక్షోరసినా కరమ్।

నిర్భిద్య దన్తముసలావారురోహ జిఘృక్షయా॥ ౩౮॥

క్రుద్ధస్యేతి॥ పత్తిః పాదచారీ కశ్చిద్యోధః క్రుద్ధస్యాత ఏవ జిఘృక్షోర్గృహీతుమిచ్ఛోర్దన్తినః కరం దన్తయోరధోభాగమ్। అసినా నిర్భిద్య ఛిత్త్వా జిఘృక్షయా ప్రత్యుత తస్యైవ గృహీతుమిచ్ఛయా దన్తముసలావారురోహారూఢవాన్॥

ఖడ్గేన మూలతో హత్వా దన్తినో రదనద్వయమ్।

ప్రాతిపక్ష్యే ప్రవిష్టోఽపి పదాతిర్నిరగాద్ద్రుతమ్॥ ౩౯॥

ఖడ్గేనేతి॥ ప్రాతిపక్ష్యే శత్రుసంబన్ధిని సైన్యే ప్రవిష్టోఽపి పదాతిః పాదచారీ దన్తినో గజస్య రదనద్వయం దన్తద్వయం ఖడ్గేన కృత్వా మూలతో మూలాద్ధత్వా భిత్త్వా ద్రుతం నిరగాన్నిశ్చక్రామ। శత్రుసైన్యప్రవిష్టస్య మరణమేవ ధ్రువమ్, తదస్య విపరీతమభూదిత్యపినా ద్యోత్యతే॥

కరేణ కరిణా వీరః సుగృహీతోఽపి కోపినా।

అసినాసూఞ్జహారాశు తస్యైవ స్వయమక్షతః॥౪౦॥

కరేణేతి॥ కోపినా క్రుద్ధేన కరిణా దన్తినా కర్త్రా। కరేణ కృత్వా సుతరాం గృహీతోఽపి వీరోఽసినా ఖడ్గేన తస్యైవ కరిణ ఏవాసూన్ప్రాణాఞ్జహార హృతవాన్। స్వయమక్షతోఽభూత్॥

తురంగీ తురగారూఢం ప్రాసేనాహత్య వక్షసి।

పతతస్తస్య నాజ్ఞాసీత్ప్రాసఘాతం స్వకే హృది॥౪౧॥

తురంగీతి॥ తురంగ్యశ్వారోహః కశ్విద్యోద్ధా తురగారూఢమశ్వవారం ప్రాసేన కున్తేన వక్షస్యాహత్య తాడయిత్వా పతతస్తస్యాశ్వవారస్య కర్తృకం స్వక ఆత్మీయే హృది ప్రాస- ఘాతం కున్తక్షతం నాజ్ఞాసీన్న విజజ్ఞే। తదీయపతనజానన్దస్యోద్వేలత్వాదితి భావః॥

ద్విషా ప్రాసహృతప్రాణో వాజిపృష్ఠదృఢాసనః।

హస్తోద్ధృతమహాప్రాసో భువి జీవన్నివాభ్రమత్॥ ౪౨॥

ద్విషేతి॥ ద్విషా శత్రుణా ప్రాసేన కృత్వా హృతప్రాణో మారితః। తథా వాజిపృష్ఠేఽశ్వపృష్ఠభాగే దృఢాసనః ప్రాగ్దృఢాసనత్వాన్మృతత్వే దృఢత్వం యుక్తమ్। తథా

హస్త ఉద్ధృతో మహాప్రాసో యేన తథాభూతః కశ్చిజ్జీవన్నివ భువ్యభ్రమత్।
అశ్వభ్రమణవశాద్భ్రమఇఝ్ఞవోఽశవ ఇవ లక్షిత ఇతి భావః॥

తురంగసాదినం శస్త్రహృతప్రాణం మతం భువి।
అబద్ధోఽపి మహావాజీ న సాశ్రునయనోఽత్యజత్॥౪౩॥

తురంగేతి॥ అబద్ధోఽప్యనిరుద్ధోఽపి మహావాజీ మహానశ్వః సాశ్రుణీ సబాష్పే నయనే యస్య తథాభూతః సన్। శస్త్రహృతప్రాణమత ఏవ భువి గతం తురంగసాదినమశ్వవారం నాత్యజన్న జహౌ। కింతు తజ్జీవనమపేక్షమాణస్తత్రైవ తస్థావిత్యర్థః॥

భల్లేన శితధారేణ భిన్నోఽపి రిపుణాశ్వగః।
నామూర్ఛ్చత్కోపతో హన్తుమియేష ప్రపతన్నపి॥౪౪॥

భల్లేనేతి॥ రిపుణా కర్త్రా। శితధారేణ తీక్ష్ణధారేణ భల్లేన భిన్నోఽపి
విదారితోఽప్యశ్వగస్తురంగగామీ కోపతః క్రోధవశాన్నామూర్ఛ్చన్న ముహ్యతి స్మ। కింతు
ప్రపతన్నప్యశ్వాదధః స్రంసమానోఽపి రిపుం హన్తుమియేషైచ్ఛత్॥

మిథః ప్రాసాహతౌ వాజిచ్యుతౌ భూమిగతౌ రుషా।
శస్త్ర్యా యుయుధతుః కౌచిత్కేశాకేశి భుజాభుజి॥ ౪౫॥

మిథ ఇతి॥ మిథోఽన్యోన్యం ప్రాసేనాహతౌ। అత ఏవ వాజిభ్యాం సకాశాచ్యుతావధః పతితౌ।
అత ఏవ భూమిం గతౌ కౌచిద్యోధౌ రుషా యుతౌ సన్తౌ శస్త్ర్యా ఖడ్గపుత్ర్యా
యుయుధతుర్యుయుధాతే। అథ చ కేశాకేశి కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా ప్రవృత్తం యద్యుద్ధమ్,
భుజాభ్యాం భుజాభ్యాం ప్రహృత్య ప్రవృత్తం యద్యుద్ధం తదభూత్। 'తత్ర తేనేదమితి
సరూపే' ఇతి సూత్రేణ సమాసః॥

రథినో రథిభిర్బాణైర్హృతప్రాణా దృఢాసనాః।

క్షతకార్ముకసంధానాః సప్రాణా ఇవ మేనిరే ॥౪౬॥

రథిన ఇతి ॥ రథిభీ రథారోహైః కర్తృభిః । బాణైః కృత్వా హృతప్రాణాస్తథా దృఢాసనాః క్షతం నష్టం కార్ముకసంధానం ధనుఃసజ్జీకరణం యేషామేవంభూతా రథినో రథారోహాః సప్రాణా ఇవ జీవన్త ఇవ మేనిరే మతాః । కర్మణి లిట్ । ద్రష్టృభిరితి శేషః ॥

న రథీ రథినం భూయః ప్రాహరచ్ఛస్త్రమూర్చ్ఛితమ్ ।

ప్రత్యాశ్వసన్మతన్విచ్ఛన్నాతిష్ఠద్యుధి లోభతః ॥౪౭॥

నేతి ॥ రథీ రథారోహః శస్త్రేణ మూర్చ్ఛితమచేతితం రథినం భూయో న ప్రాహరత్ । కింతు పునరపి యుధి లోభతో లోభేన । తృతీయార్థే తసిః । ప్రత్యాశ్వసన్తం పునరుజీవన్త- మన్విచ్ఛన్న పేక్షమాణః సన్నతిష్ఠత్ ॥

అన్యోన్యం రథినౌ కౌచిద్గతప్రాణౌ దివం గతౌ ।

ఏకామప్సరసం ప్రాప్య యుయుధాతే వరాయుధౌ ॥౪౮॥

అన్యోన్యమితి ॥ వరాయుధౌ శ్రేష్ఠాయుధౌ కౌచిద్రథినావన్యోన్యం పరస్పరేణ కృత్వా గతప్రాణౌ గమితాసూ అత ఏవ దివం గతావేకామప్సరసం ప్రాప్య యుయుధాతే । అహమేతాం గ్రహీష్యామి, అహమేతాం గ్రహీష్యామీతి వదన్తౌ కలహం చక్రతురిత్యర్థః ॥

మిథోఽర్ధచన్ద్రనిర్లూనమూర్ధానౌ రథినౌ రుచా ।

ఖేచరౌ భువి నృత్యన్తౌ స్వకబన్ధావపశ్యతామ్ ॥౪౯॥

మిథ ఇతి ॥ మిథోఽన్యోన్యమర్ధచన్ద్రేణ తదాకారబాణేన నిర్లూనమూర్ధానౌ ఛిన్నమస్తకావత ఏవ ఖేచరావాకాశచారిణౌ రుచ్యా కాన్త్యా యుతౌ కౌచిద్రథినౌ రథా- రోహౌ కర్తారౌ । భువి నృత్యన్తౌ గాత్రం విక్షిపన్తౌ స్వకబన్ధౌ శిరోరహితస్వదేహౌ కర్మ । అపశ్యతాం దృష్టవన్తౌ ॥

రణాఙ్గణే శోణితపఙ్కపిచ్ఛిలే కథం కథంచిన్న నృతుర్ధృతాయుధాః।

నదత్సు తూర్యేషు పరేతయోషితాం గణేషు గాయత్సు కబన్ధరాజయః॥౫౦॥

రణేతి॥ తూర్యేషు నదత్సు సత్సు, పరేతయోషితాం భూతాఙ్గనానాం గణేషు గాయత్సు సత్సు ధృతాయుధాః కబన్ధరాజయః శిరోరహితదేహపఙ్క్తయః శోణితపఙ్కపిచ్ఛిలే రుధిరకర్దమలిప్తే। అనేన స్నిగ్ధత్వముక్తమ్। రణాఙ్గణే సఙ్గ్రామచత్వరే కథం కథంచిన్మహతా కష్టేన ననృతుర్గాత్రం విచిక్షిపుః। భూమేరతిస్నిగ్ధతయా పాదయోః స్థైర్యేణ స్థాపనా- సంభవాన్నృత్యే ప్రయత్నో యోగ్య ఇతి భావః। ఏషాం లోకానాం స్ఫుటార్థత్వాద్విస్తరేణ వివృతిర్నోక్తా। ప్రసఙ్గాద్వక్తవ్యనిర్ధారణేన లాఘవాద్యకారి। అతః క్షన్తవ్యమిత్యలమ్ | ఉపజాతిర్వృత్తమ్॥

ఇతి సురరిపుర్వృత్తే యుద్ధే సురాసురసైన్యయో

రుధిరసరితాం మజ్జద్దన్తివ్రజేషు తటేష్వలమ్।

అరుణనయనః క్రోధాద్భీమభ్రమద్భృకుటీముఖః

సపది కకుభామీశానభ్యామగత్స యుయుత్సయా॥౫౧॥

ఇతీతి॥ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ సురాసురసైన్యయోర్దేవదైత్యసైన్యయోర్యుద్ధే సఙ్గ్రామే వృత్తే భూతే సతి। తథా రుధిరసరితాం శోణితనదీనాం తటేషు మజ్జన్తో నిమగ్నా భ- వన్తో దన్తివ్రజా గజసమూహా యేషు తథాభూతేషు సత్సు। అలమతిశయేన క్రోధాద్ధేతోరరుణనయనో రక్తలోచనః। తథా భీమే భయానకే భ్రమతీ వివర్తమానే భృకుటీముఖే భృకుట్యోరగ్రే యస్య తథోక్తః స సురరిపుస్తారకో యుయుత్సయా యోద్ధుమిచ్ఛయా సపది తత్క్షణమేవ కకుభాం దిశామీశానిన్ద్రాదీనష్టదిక్పాలానభ్యాగమత్సంముఖమాజగామ। హరిణీ వృత్తమ్— 'రసయుగహయైర్న్సౌ మ్రౌ స్లౌ గో యదా హరిణీ తదా' ఇతి లక్షణాత్॥

ఇతి శ్రీపర్వణీకరోపనామకశ్రీలక్ష్మణభట్టాత్మజసతీగర్భసంభవశ్రీసీతారామ-

కవివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీ-

కాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే సురాసురసైన్య-

సఙ్గ్రామవర్ణనం నామ షోడశః సర్గః॥

సప్తదశః సర్గః।

ఇదానీం తారకవధం చికీర్షుస్తత్రభవాన్కాలిదాసః సప్తదశతమం సర్గమారభతే—

దృష్ట్వాభ్యుపేతమథ దైత్యపతిం పురస్తా-
త్సఙ్గ్రామకేలికుతుకేన ఘనప్రమోదమ్।
యోద్ధుం మదేన మిమిలుః కకుభామధీశా
బాణాన్ధకారితదిగమ్బరగర్భమేత్య॥౧॥

దృష్ట్వేతి॥ అథ తారకసంముఖగమనానన్తరమ్। ఏతే కకుభామధీశా ఇన్ద్రాదయోఽష్టౌ దిక్పాలాః। సఙ్గ్రామః సమరః స ఏవ కేలిః క్రీడా। న తు ప్రయత్నసాధ్యం కర్మేతి భావః। తత్ర యత్కుతుకం కౌతూహలమ్। తదనుభవహేతుక ఉత్సాహ ఇతి యావత్। తేన ఘనః సాన్ద్రః। బహల ఇతి యావత్। యః ప్రమోద ఆనన్దః స యస్య। తథా బాణైరన్ధకారితః సంజాతాన్ధకారః కృతో దిశామమ్బరస్య చ గర్భః కుక్షిః। మధ్య ఇతి యావత్। యేన। తథాభ్యుపేతం సంముఖమాగతం దైత్యపతిం తారకం దృష్ట్వా విలోక్య యోద్ధుం సంప్రహర్తుం మదేన గర్వేణ। వీరరసానుభావేనేతి యావత్। మిమిలుః సంయుయుజుః। సర్గేఽస్మిన్వసన్తతిలకా వృత్తమ్— 'ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగౌ గః' ఇతి లక్షణాత్॥

దేవద్విషాం పరివృఢో వికటం విహస్య
బాణావలీభిరమరాన్వికటాన్వవర్ష।
శైలానివ ప్రవరవారిధరో గరిష్ఠా-
నద్భిః పరాభిరథ గాఢమనారతాభిః॥౨॥

దేవేతి॥ అథానన్తరం దేవద్విషామసురాణాం పరివృఢో నాయకస్తారకో వికటం యథా స్యాత్తథా। 'వికటః సున్దరే ప్రోక్తో విశాలవికరాలయోః' ఇతి విశ్వః। విహస్య హసిత్వా। అట్టాట్టహాసం కృత్వేత్యర్థః। అట్టాట్టహాసోఽత్ర రుడభివ్యఞ్జకః, న తు సురసైన్యవిషయిణోఽవహేలనస్య। తత్ర శాంకరేరధిష్ఠితత్వాత్। విహస్యేత్యత్ర వేర్వ్యర్థత్వం నాశఙ్కనీయమ్। వికటత్వేఽపి విశేషాధానాత్। ప్రవరః ప్రకర్షేణ శ్రేష్ఠః। వర్షాకాలిక ఇతి యావత్। స చాసౌ వారిధరో మేఘో గరిష్ఠానతిశయగురూఞ్శైలాన్। ఉద్దిశ్యేతి శేషః। పరాభిరుత్కృష్టాభిరనారతాభిర్నిరన్తరం పతన్తీభిరద్భిర్జలైరివ వికటాన్కరాలానమరానిన్ద్రాదిదేవాన్। ఉద్దిశ్యేతి శేషః। బాణావలీభిః శరపఙ్క్తిభిః కృత్వా వవర్ష వృష్టిమకార్షీత్॥

జమ్భద్విషత్ప్రభృతిదిక్పతిచాపముక్తా

బాణాః శితా దనుజనాయకబాణసఙ్ఘాన్।

అహ్నాయ తార్క్ష్యనివహా ఇవ నాగపూగా-

న్సద్యో విచిచ్ఛిదురలం కణశో రణాన్తే॥3॥

జమ్భద్విషదితి॥ దనుజానాం దైత్యానాం నాయకస్య స్వామినస్తారకస్య సంబన్ధినో బాణసఙ్ఘాఞ్శరసమూహాన్కర్మభూతాన్। జమ్భద్విషత్ప్రభృతయో మహేన్ద్రాదయో యే దిక్పతయో దిగధిపాస్తైః కర్తృభిః। చాపేభ్యో ముక్తా విసృష్టాః శితాస్తీక్ష్ణా బాణాః శరాః। నాగపూగాన్సర్పవ్రజాన్। 'నాగః పన్నగమాతఙ్గక్రూరచారిషు తోయదే' ఇతి, 'పూగస్తు క్రముకే వృన్దే' ఇతి చ విశ్వః। అహ్నాయ శీఘ్రమ్। 'ద్రాగ్ఝటిత్యఞ్జసాహ్నాయ' ఇత్యమరః। తార్క్ష్యనివహా గరుడసమూహా ఇవ। 'తార్క్ష్యం రసాఞ్జనే తార్క్ష్యో గరుడే గరుడాగ్రజే' ఇతి విశ్వః। రణాన్తే సఙ్గ్రామమధ్యే సద్యః సపద్యలమతిశయేన కణశో విచిచ్ఛిదుర్విభిదుః। కణశ ఇతి 'బహ్వల్ప—' ఇతి శస్॥

తామ్రప్రజ్వలత్ఫలముఖైర్విషమైః సురారి-

నామాఙ్కితైః పిహితదిగ్గగనాన్తరాలైః।

ఆచ్ఛాదితస్తృణచయానివ హవ్యవాహ-

శ్చిచ్ఛేద సోఽపి సురసైన్యశరాఞ్శరౌఘైః॥४॥

తానితి॥ సోఽపి తారకోఽపి ప్రకర్షేణ జ్వలన్తి దీప్యమానాని ఫలానాం ఫలకానామ్। అయోనిర్మితపురోభాగానామితి యావత్। 'ఫలం హేతుకృతే జాతీఫలే ఫలకసస్యయోః' ఇతి మేదినీ। ముఖాన్యగ్రాణి యేషామ్। అత ఏవ విషమైర్దుఃసహైః। తథా మురారినామ్నా తారక ఇతి వ్రణపాట్యాఙ్కితైర్యుక్తైః। తథా పిహితమాచ్ఛాదితం దిశాం గగనస్యామ్బరస్య చాన్తరాలం మధ్యం యైస్తథాభూతైః శరౌఘైర్బాణసఙ్ఘైః కృత్వా తానద్వితీయాన్సురసైన్యస్య దేవసైన్యస్య శరాన్। ఆచ్ఛాదిత ఉపర్యావృతో హవ్యవాహోఽగ్నిస్తృణచయానివ ఘాసరాశీనివ। చిచ్ఛేద జ్వాలయతిస్మే- త్యర్థః। హవ్యవాహస్య తృణచయభస్మీకరణే యావాన్ప్రయత్న ఉద్భవతి తావానేవ సురశరభస్మసాత్కరణే। ఇత్యతోఽసురబాణానాం సామర్థ్యాతిశయో ధ్వన్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః॥

దైత్యేశ్వరో జ్వలితరోషవిశేషభీమః

సద్యో ముమోచ యుధి యాన్విశిఖాన్సహేలః।

తే ప్రాపురుద్భటభుజంగమభీమభావం

గాఢం బబన్ధురపి తాంస్త్రిదశేన్ద్రముఖ్యాన్॥౩॥

దైత్యేశ్వర ఇతి॥ జ్వలితః ప్రదీప్తో యో రోషః క్రోధః। 'కోపక్రోధామర్షరోషప్రతిఘాః' ఇత్యమరః। తస్య విశేష ఆధిక్యం తేన భీమో ఘోరో దైత్యేశ్వరస్తారకః। యుధి యుద్ధవిషయే సహేలః కిమేతద్యుద్ధమిత్యనాదరసహితః సన్। యాన్విశిఖాన్బాణాన్। 'విశిఖో లోమశే శరే' ఇతి విశ్వః। ముమోచ విససర్జ। తే శరాః సద్యః సపద్యుద్భటా వికటా యే భుజంగమాః సర్పాః, భీమా భయానకాస్తదుభయభావం తదుభయత్వం ప్రాపుః। సత్యపి భుజంగమత్వే భీమత్వస్యైచ్ఛికత్వాత్పృథగ్వ్యపదేశః। అథ చ త్రిదశేన్ద్రముఖ్యానిన్ద్రప్రభృతీంస్తాన్దేవాన్గాఢం దృఢం యథా తథా బబన్ధురపి। అపిరత్ర ప్రాప్తిక్రియాపేక్షయా సముచ్చయార్థః। 'అపిః సంభావనాప్రశ్నశఙ్కాగర్హాసముచ్చయే' ఇతి విశ్వః। ఇన్ద్రప్రభృతయో దేవాస్తారకోన్ముక్తనాగపాశబద్ధా బభూవురిత్యర్థః॥

తే నాగపాశవిశిఖైరసురేణ బద్ధాః

శ్వాసానిలాకులముఖా విముఖా రణస్య।

దిఙ్నాయకా బలరిపుప్రముఖాః స్మరారి-

సూనోః సమీపమగమన్త్రిపదన్తహేతోః॥౬॥

త ఇతి॥ అసురేణ తారకేణ నాగపాశవిశిఖైర్నాగపాశరూపబాణైః కృత్వా బద్ధాః। అత ఏవ శ్వాసానిలైర్నిఃశ్వాసపవనైరాకులాని వ్యాప్తాని ముఖాని యేషామ్। అతఏవ రణస్య విముఖాః పరాఙ్ముఖాః। భీతస్య చ రణవైముఖ్యం నానుచితమితి భావః। బలరిపుప్రముఖా ఇన్ద్రప్రభృతయో దిఙ్నాయకా అష్టదిగధిపాః కర్తారః విపదోఽన్తో నాశః స ఏవ హేతుః కారణం తస్మాత్స్మరారిసూనోః కుమారస్య సమీపం సంనిధిమగమన్ప్రాపుః॥

దృష్టిప్రపాతవశతోఽపి పురారిసూనో-

స్తే నాగపాశఘనబన్ధవిపత్తిదుఃఖాత్।

ఇన్ద్రాదయో ముముచిరే స్వయమస్య దేవాః

సేవాం వ్యధుర్నికటమేత్య మహాజిగీషోః॥౭॥

దృష్టీతి॥ త ఇన్ద్రాదయో దేవాః పురారిసూనోస్త్రిపురశత్రుపుత్రస్య దృష్టిర్నేత్రమ్। 'స్త్రియాం దృష్టిః స్త్రియాం బుద్ధౌ లోచనే దర్శనేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। తస్య ప్రపాతః పతనం తస్య వశతో వశేన ప్రభుత్వేన। ప్రభావేణేతి యావత్। 'వశం మిథ్యాప్రభుత్వయోః' ఇతి విశ్వః। నాగపాశేన ఘనో దృఢో బన్ధో బన్ధనమేవ విపత్తిస్తేన యద్దుఃఖం తతస్తస్మాన్ముముచిరే ముక్తాః। అథ చ మహాజిగీషోరస్య కుమారస్య స్వయమాత్మనా న తు పరోక్షేణ నికటం సాంనిధ్యమేత్యాగత్య సేవాం సేవనమ్। స్తుతిమితి ఫలితోఽర్థః। వ్యధుశ్చక్రుః॥

అథ యుగ్మేనాహ—

ఉద్దీప్తకోపదహనోఽథ సురేన్ద్రశత్రు-

రహ్నాయ సారథిమవోచత చణ్డబాహుః।

బద్ధా మయా సురపతిప్రముఖాః ప్రసహ్య

బాలస్య ధూర్జటిసుతస్య నిరీక్షణేన॥౮॥

ముక్తా బభూవురధునా తదిమాన్విహాయ

కర్తాస్మ్యముం సమరభూమిపశూపహారమ్।

తత్స్యన్దనం సపది వాహయ శంభుసూనుం

ద్రష్టాస్మి దర్పితభుజావలమాహవాయ॥ ౯॥

ఉద్దీప్తేతి॥ ముక్తా ఇతి చ॥ అథ నాగపాశవిమోచనానన్తరమ్। ఉద్దీప్తః ప్రదీప్తః కోప ఏవ దహనోఽగ్నిర్యస్య। తథా చణ్డౌ ప్రచణ్డౌ బాహూ యస్య। ఏవంభూతః సురేన్ద్రశత్రుస్తారకోఽహ్నాయ ఝటితి 'భో సారథే, మయా ప్రసహ్య బలాద్బద్ధా నాగపాశవశీకృతాః సురపతిప్రముఖా ఇన్ద్రాదయో దేవా బాలస్య శిశోః; న తు యూనః ధూర్జటిసుతస్య శివపుత్రస్య నిరీక్షణేన దర్శనమాత్రేణ, న తు ప్రత్యస్త్రాదిప్రయత్నేన, ముక్తా బభూవుః। అనేన శిశునాత్మనిరీక్షణేనైవ స్వపక్షవర్తినో దేవా మోచితా అతో మహాధన్యోఽయమితి భావః। తత్తస్మాన్మదీయశత్రూణాం పక్షవృత్తిత్వేన కృతనాగపాశమోచనరూపాపరాధాదిమాన్పురోవర్తిన ఇన్ద్రాదిదేవాన్విహాయ పరిత్యజ్య। ఆహవాయ। మయా సహాహవం కర్తుమిత్యర్థః। దర్పితమభిమానమూలకం భుజాబలం బాహుబలం బాహువీర్యం యస్య న తు తత్త్వతః, తథాభూతమముం పురోవర్తినం శంభుసూనుం ద్రష్టాస్మి ద్రక్ష్యామి। లుట ఉత్తమైకవచనమ్। అథ చ సమరభూమౌ సఙ్గ్రామభువి యే పశవో గృధ్రప్రభృతయస్తేషాముపహారముపదారూపం కర్తాస్మి కరిష్యామి। ప్రాగవలోకితమేనమత్ర హత్వా సఙ్గ్రామభూమిస్థేభ్యో విహంగేభ్యోఽత్తుం విభజ్య దాస్యామీత్యర్థః। తత్తస్మాదేవకార్యత్వాత్సపది సద్య ఏవ స్యన్దనం రథం వాహయ ప్రాపయ। అవశ్యకర్తవ్యే విలమ్బానౌచిత్యాదితి భావః। ఇతి సార్ధైకపద్యోక్తం సారథిమవోచత జగాద। 'నియన్తా ప్రాజితా యన్తా సూతః క్షత్తా చ సారథిః' ఇత్యమరః॥

తత్స్యన్దనః సపది సారథిసంప్రణున్నః

ప్రక్షుబ్ధవారిధరధీరగభీరఘోషః।

చణ్డచాల దలితాఖిలశత్రుసైన్య-

మాంసాస్థిశోణితవిపఙ్కవిలుప్తచక్రః॥ ౧౦॥

తత్స్యన్దన ఇతి॥ ప్రక్షుబ్ధః కోపావిష్టః। అనేన ప్రలయకాలీన ఇతి వ్యజ్యతే, ప్రాయస్తత్రైవ తస్య క్రోధావిష్టత్వదర్శనాత్। యో వారిధరో మేఘస్తస్య ఘోష ఇవ ధీరో గభీరో ఘనశ్చ ఘోషో యస్య తథోక్తః। తథా దలితం చూర్ణీకృతమఖిలం సమస్తం యచ్ఛత్రుసైన్యం వైరిసైన్యం

తస్య మాంసమస్థీని శోణితవిపఙ్కో రుధిరకర్దమశ్చేత్యేతైర్వి- లుప్తాని చక్రాణి చరణాని యస్య। అత ఏవ చణ్డః ప్రచణ్డస్తత్స్యన్దనస్తారకరథః సపది। స్వామినోఽనుశాసనక్షణ ఏవ న తు ముహూర్తమాత్రం స్థిత్వేతి భావః। సారథినా సంప్రణున్నశ్చలితుం నోదితః సన్ చచాల॥

దృష్ట్వా రథం ప్రలయవాతచలద్గిరీన్ద్ర-

కల్పం దలద్బలవిరావవిశేషరౌద్రమ్।

అభ్యాగతం సురరిపోః సురరాజసైన్యం

క్షోభం జగామ పరమం భయవేపమానమ్॥ ౧౧॥

దృష్ట్వేతి॥ ప్రలయవాతేన యుగాన్తకాలప్రభఞ్జనేన చలతోడ్డీయమానేన గిరీన్ద్రకల్పం గిరీన్ద్రేణ హిమాలయేనేషన్న్యూనమ్। హిమాలయౌపమ్యం ధవలవసనవేష్టితత్వాత్। 'ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్' ఇతి కల్పప్ప్రత్యయః। తథా దలతాముపరి వేగపూర్వకవశాచ్చూర్ణీభవతాం బలానాం దేవసైన్యానాం విరావో హాహాహేతి రుదితం తేన కృత్వా విశేషరౌద్రమతిశయభయానకమ్ ఆత్మీయఘోరారవరౌద్రత్వాశ్రయీభూతత్వేఽప్యతిజవప్రపతనచూర్ణీకృతసకలసురసైన్యవిహితమహాఘోరవిరావధారణాజనితరౌద్రత్వధారణా- నుకూలవ్యాపారాశ్రయీభూతమిత్యర్థః। తథాభ్యాగతం సంముఖమాగతం సురరిపోస్తారకస్య రథం దృష్ట్వా భయేన వేపమానం కమ్పమానం సురరాజస్య మహేన్ద్రస్య సైన్యం సేనా జనసమూహః కర్తృ। పరమమతులం క్షోభం వ్యథాం జగామ ప్రాప। తదీయరథావలోకనాదేవ క్షోభప్రాప్తిః కిం పునస్తదీయాకృతివిలోకనాదితి భావః॥

ప్రక్షుభ్యమాణమవలోక్య దిగీశసైన్యం

శంభోః సుతం కలహకేలికుతూహలోత్కమ్।

ఉద్దామదోఃకలితకార్ముకదణ్డచణ్డః

ప్రోవాచ వాచముపగమ్య స కార్తికేయమ్॥ ౧౨॥

ప్రక్షుభ్యమాణమితి॥ స తారకో దిగీశసైన్యం దేవసైన్యం ప్రకర్షేణ క్షుభ్యమాణం క్షోభం ప్రాప్నువత్। బిభ్యదితి యావత్। క్షుభ్యతేర్దైవాదికత్వం తదాకృతిగణత్వాద్బోధ్యమ్। తథాభూతమవలోక్య దృష్ట్వోద్దామయోరుద్భటయోర్దోష్ణోర్బాహ్వోః కలితేన నిహితేన

కార్ముకరూపదణ్డేన చణ్డః సన్। కలహః సఙ్గ్రామరూపో విగ్రహః స ఏవ కేలిః, న తు ప్రయత్నసాధ్యం కర్మ, తత్ర యత్కుతూహలం తత్రోత్కమ్। తదభిలాషుకమిత్యర్థః। తథా శంభోః శివస్య సుతం పుత్రమ్। అనేన తారకవీరరసస్యానుభావ ఉక్తః। కార్తికేయం కుమారముపగమ్య సమీపం గత్వా వాచం ప్రోవాచావోచత్॥

ఇతః పరమ్ 'రే' ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః శ్లోకైర్వాచమేవ ప్రపఞ్చయతి—

రే శంభుతాపసశిశో బత ముఞ్చ ముఞ్చ

దోర్దర్పమత్ర విరమ త్రిదివేన్ద్రకార్యాత్।

శస్త్రైః కిమత్ర భవతోఽనుచితైరతీవ

బాలత్వకోమలభుజాతులభారభూతైః॥ ౧౩॥

తత్ర రే ఇతి॥ రే ఇతి నీచోక్తిసంబోధనే। భోః శంభుతాపసశిశో శంభుః శివః స ఏవ తాపసస్తపస్వీ। అనేన మహాకృపణత్వం వ్యజ్యతే। తస్య శిశో కౌమారావస్థానుభవరసిక, అన మయి విషయే। విధీయమానమితి శేషః। దోర్దర్పం భుజదణ్డగతవీర్యహేతుకమభిమానమ్। 'దర్పోఽహంకారకస్తూర్యోః' ఇతి విశ్వః। ముఞ్చ ముఞ్చ। సర్వథైవ ముఞ్చేత్యర్థః। అథ చ త్రిదివేన్ద్రకార్యాన్మదీయవధరూపమహేన్ద్రవిధేయాద్విరమ। అనుద్యుక్తో భవేత్యర్థః। 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః' ఇతి పరస్మైపదమ్। నన్వనేకసాధనకర్మాశ్రయీభూతత్వేన త్వదీయవధం చికీర్షురహం కథం విరమామీత్యాశఙ్క్య న హి తవ సాధనాని మయి విషయే పరిపక్త్రిమాణి భవిష్యన్తీత్యాహ అతీవ బాలస్య భవతః సంబన్ధినోః కోమలభుజయోర్బాలత్వాదతిశయపేలవబాహ్వోరతులం బహు భారభూతైః। దుర్వహైరిత్యర్థః। అత ఏవాత్ర మయ్యనుచితైరయోగ్యైః శస్త్రైః కృపాణప్రభృ- తిభిః కిమ్। అపి తు న కిమపీతి భావః॥

ఏవం త్వమేవ తనయోఽసి గిరీశగౌర్యోః

కిం యాసి కాలవిషయం విషమైః శరైర్మే।

సంగ్రామతోఽపసర జీవ పితుర్జనన్యా-

స్తూర్ణం ప్రవిశ్య వరమఙ్కతలం విధేహి॥ ౧౪॥

ఏవమితి॥ రే శిశో, ఏవం నామ మద్విషయకో యో దోర్దర్పస్తస్యాఙ్గీకారే రసికః। త్వమితి శేషః। 'ఏవం ప్రకారోపమయోరఙ్గీకారావధారణే' ఇతి విశ్వః। విషమైర్దుః- సహైర్మే మమ శరైర్బాణైః కృత్వా కాలవిషయం దణ్డధరదేశమ్। సంయమినీం పురీమిత్యర్థః। కిం కిమర్థం యాసి ప్రాప్నోషి। 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ తూపవర్తనమ్' ఇత్యమరః। నను కాలవిషయప్రాప్తౌ కైవ నః ఖలు వీరాణాం హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ—యతో గిరీశగౌర్యోః శివపార్వత్యోః। అత్ర గిరీశస్యాభ్యర్హితత్వాద్బహ్వచోఽపి పూర్వనిపాతః। త్వమేవ తనయోఽసి పుత్రోఽసి। అతికృచ్ఛ్రలబ్ధైకపుత్రస్య వృద్ధస్య తనయకర్మకకాలవిషయప్రాప్తిరతిదుఃఖావహా భవతీతి భావః। ఏతేన మయా సహ భవతా న కదాపి యోద్ధవ్యమితి వ్యజ్యతే। తర్హి కిం కర్తవ్యం మయేత్యత్రాహ—సఙ్గ్రామత ఇతి॥ రే శిశో, సఙ్గ్రామతః సమరసకాశాదపసర పలాయస్వ। మదగ్రే మా తిష్ఠేత్యర్థః। అత ఏవ జీవ ప్రాణాన్ధరస్వ। ఇతః పలాయనమేవ తవ పరమం జీవాతురితి భావః। నను పలాయనపూర్వకజీవనేన కః పురుషార్థో భవిష్యతీత్యత ఆహ—పితురితి॥ పితుర్జనకస్య। తథా జనన్యా మాతుశ్చ। అఙ్కతలముత్సఙ్గతలం తూర్ణం శీఘ్రం ప్రవిశ్యోపవిశ్య వరం శ్రేష్ఠమ్। కృతార్థమితి యావత్। విధేహి కురు। పుత్రస్యాయమేవ పరమో ధర్మః, యన్మాతాపిత్రోర్యేన కేనాపి సద్వ్యాపారేణ చిత్తస్య పరితోషకృత్యాశ్రయో భవతి। కథం సఙ్గ్రామతః పలాయనం సద్వ్యాపారపదవాచ్యమిత్యస్యాః శఙ్కయాః పూర్వశ్లోకే తాపసపదేన నివర్తితత్వాత్॥

ఇదానీం హితోపదేశనవ్యాజేన పలాయనవిధిముపదిశతి —

సమ్యక్స్వయం కిల విమృశ్య గిరీశపుత్ర

జమ్బుద్విపోఽస్య జహిహి ప్రతిపక్షమాశు।

ఏష స్వయం పయసి మజ్జతి దుర్విగాహ్యే

పాషాణనౌరివ నిమజ్జయతే పురా త్వామ్॥ ౧౫॥

సమ్యగితి॥ భో గిరీశపుత్ర శివపుత్ర, త్వం సమ్యక్సాధు యథా స్యాత్తథా విమృశ్య విచార్య। సాధువిచారణమత్రోదర్కవిచారణమ్। తస్కృత్వాస్య పురోవర్తినో జమ్బుద్విప ఇన్ద్రస్య ప్రతిపక్షం మాం స్వయం కిలాత్మనైవ, న తు పరోక్షేణ। ప్రయోజ్యకర్త్రేతి యావత్। ఆశు సత్వరం జహిహి నాశయ। సాధు విచార్యైవ మదీయహననకృత్యాశ్రయో భవ। 'సహసా విదధీత న క్రియామవివేకః పరమాపదాం పదమ్। వృణుతే హి విమృశ్యకారిణం గుణలుబ్ధాః

స్వయమేవ సంపదః॥' ఇతి న్యాయాదితి భావః। ప్రస్తుతేఽవిమృశ్య కరణేన కైవ విపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ—ఏష ఇతి॥ రే శిశో, ఏష జమ్బుద్విట్ పురోఽగ్రే దుఃఖేన కృచ్ఛ్రేణ విగాహ్య ఉక్తార్థే పయసి నీరే। మదీయనారాచవర్షణరూప ఇత్యర్థః। పాషాణనౌరివ ప్రస్తరతరిరివ స్వయం మజ్జతి మఙ్క్ష్యతి। త్వాం చ నిమజ్జయతే। నిమజ్జయిష్యత ఇత్యర్థః। 'యావత్పురా–' ఇతి భవిష్యదర్థే లట్। యథా పాషాణఘటితనౌకా పయఃపతితా మజ్జతి, ఆత్మోపర్యారూఢాంశ్చ నిమజ్జయతి, తథాయమిన్ద్రోఽపి మదీయఘోరనారాచనిచయ- రూపజలేనావృతః సన్మరిష్యతి। స్వాత్మాశ్రయీభూతం త్వామపి తత్ర పాతయిత్వా మారయిష్యతీతి వాచ్యార్థః। అత ఆత్మజీవనాభిలాషుకస్త్వపక్ష ఏతదాశ్రయీ భూతత్వం విహాయ వృద్ధయోర్మాతాపిత్రోః సమీపమేవ గన్తవ్యమ్। తేనేహాముత్ర చ మహాన్తి శ్రేయాంసి భవిష్యన్తీతి వ్యఙ్గ్యార్థః। తేనాత్రాలంకారేణ వస్తుధ్వనిః॥

ఇత్థం నిశమ్య వచనం యుధి తారకస్య

కమ్ప్రాధరో వికచకోకనదారుణాస్యః।

క్షోభాత్త్రిలోచనసుతో ధనురీక్షమాణః

ప్రోవాచ వాచముచితాం పరిమృశ్య శక్తిమ్॥౧౬॥

ఇత్థమితి॥ యుధి సఙ్గ్రామే స్థితస్య తారకస్య సంబన్ధీత్థమేవంభూతం వచనం నిశమ్య శ్రుత్వా క్షోభాత్క్రోధాద్ధేతోః కమ్ప్రః కమ్పనశీలోఽధరోఽధరోష్ఠో యత్స। క్రోధ- వశాదధరవిస్ఫురణం లోకప్రసిద్ధమేవ। తథా వికచకోకనదవద్వికసద్రక్తోత్పలవదరుణే శోణితే అక్షిణీ నేత్రే యస్య। క్రోధవశాదరుణనేత్రత్వమపి ప్రసిద్ధమేవ। ఏవంభూతస్త్రిలోచనసుతః కుమారః శక్తిమాత్మీయవీర్యవైభవం పరిమృశ్య తులయిత్వా। మదీయవీర్యాపేక్షయా కిమేతదీయవీర్యమిత్యనాదరపూర్వకమాత్మీయశక్తేరాధిక్యం పరామృశ్యేత్యర్థః। ధనురీక్షమాణః పశ్యన్సన్। అనేన త్వాం క్షణాదేవ నిహన్మి, సావధానో భవ, మదీయైతద్ధనురగ్రే కుతో యాస్యసీతి వ్యజ్యతే। తేన వస్తునా వస్తుధ్వనిః। ఉచితాం యోగ్యాం వాచం వచనం ప్రోవాచ ప్రోచే॥

దైత్యాధిరాజ భవతా యదవాది గర్వా-

త్తత్సర్వమప్యుచితమేవ తవైవ కిం తు।

ద్రష్టాస్మి తే ప్రవరబాహుబలం వరిష్ఠం

శస్త్రం గృహాణ కురు కార్ముకమాంతతజ్యమ్ ॥౧౭॥

దైత్యేతి ॥ భో దైత్యానామధిరాజ తారకసంజ్ఞక మహారాజ, భవతా త్వయా గర్వాద్ధేతోర్యదవాది 'రే శంభుతాపస–' (౧౩) ఇత్యాదినా యదుక్తం తత్సర్వమపి తవోచితమేవ యోగ్యమేవ। అభిమానినో మహారాజస్య తవ బాలత్వాద్వరాకీభూతమదవజ్ఞా యోగ్యైవ। నను మదుక్త్యౌచిత్యాజ్ఞానవతస్తవ కథమయం సఙ్గ్రామకరణసమారమ్భ ఇతి చేత్తత్రాహ— కిం త్వితి। కిం తు వరిష్ఠమతిశయశ్రేష్ఠం తే త్వత్సంబన్ధిప్రవరౌ ప్రకృష్టౌ శ్రేష్ఠౌ యౌ బాహూ భుజౌ తయోర్బలం వీర్యమేవ ద్రష్టాస్మి ద్రక్ష్యామి। త్వదీయపరాజయం కృత్వా మదీయో విజయః స్యాదిత్యభిలాషే న మమ తాత్పర్యమ్, కిం తు లోకారోప్యమాణవీరతాశ్రయీభూతేన మయా త్వదీయవీరతావలోకనమేవ యుద్ధకరణే తాత్పర్యమ్। వస్తుతస్తు మయి వీరత్వాసంభవాత్త్వయా సహ యుద్ధకరణానౌచిత్యేపి తత్ర ప్రవృత్తిః కేవలం బాలత్వజనితబాలిశత్వమేవోద్భావయతి। అతోఽపి భవతా క్షన్తవ్యమ్। 'జనక ఇవ శిశుత్వేఽసుప్రియస్యైకసూనోరవినయమపి సేహే పాణ్డవస్య స్మరారిః' ఇత్యాదిన్యాయాదితి భావః। అతో యుద్ధకరణపక్షే శస్త్రం కృపాణాదికం గృహాణాదత్స్వ। కార్ముకం ధనురాతతజ్యం విస్తృతమౌర్వీకం కురు। యుద్ధార్థం శస్త్రసంధానేన సజ్జో భవేతి వాచ్యార్థః॥

ఇత్యుక్తవన్తమవదత్త్రిపురారిపుత్రం

దైత్యః క్రుధౌష్ఠమధరం కిల నిర్విభిద్య।

యుద్ధార్థముద్భటభుజాబలదర్పితోఽసి

బాణాన్సహస్వ మమ సాదితశత్రుపృష్ఠాన్॥౧౮॥

ఇతీతి॥ ఇత్యుక్తవన్తం నిగదితవన్తం త్రిపురారిపుత్రం కుమారం కర్మ। దైత్యస్తారకః క్రుధా నిమిత్తేనాధరం నీచైరోష్ఠమ్। అధరోష్ఠమిత్యర్థః। నిర్విభిద్య దన్తైశ్చర్వయిత్వా రే బాల, సాదితం విభిన్నం శత్రుపృష్ఠం యైర్న్ను తు ముఖమ్। మదీయబాణానాం తదుద్దేశేనాభిగచ్ఛతాం ప్రహృతిసహనాసమర్థతయా పలాయమానత్వాత్। ఏవంభూతాన్మమ బాణాన్సహస్వ। అపి తు త్వయా న సహిష్యన్త ఇతి ధ్వన్యతే। నను బాలత్వాత్కథమహం సహే ఇత్యాహ—యతస్త్వం యుద్ధార్థం యుద్ధకరణాయోద్భటే విపరీతలక్షణయానుద్భటే యే భుజే

బాహూ తయో- ర్బలం వీర్యం తేన దర్పితోఽసి సంజాతగర్వోఽసి। విపరీతలక్షణాపన్నభుజానుద్భటత్వమేవ న సహిష్యన్త ఇతి వ్యఙ్గ్యే హేతుః। అతో మయా సహ కథంచిదపి త్వయా న యోద్ధవ్యమితి ఫలితోఽర్థః। 'ద్వౌ పరౌ ద్వయోః। భుజబాహూ' ఇత్యమరః॥

దుఃప్రేక్షణీయమరిభిర్ధనురాతతజ్యం

సద్యో విధాయ విషమాన్విశిఖాన్యధత్త।

స క్రోధభీమభుజగేన్ద్రనిభం స్వచాపం

చణ్డం ప్రపఞ్చయతి జైత్రశరైః కుమారే॥౧౯॥

దురితి॥ స తారకః క్రోధేన భీమో యో భుజగేన్ద్రస్తేన నిభం సదృశమ్ అత ఏవ చణ్డం ప్రచణ్డం స్వచాపమాత్మధనుర్జైత్రశరైర్జయసాధనబాణైః ప్రపఞ్చయతి సందధతి సతి। అరిభిర్వైరిభిర్దుఃప్రేక్షణీయం దురవలోకనీయం ధనుః సద్యః సపద్యాతతజ్యం విస్తృతప్రత్యఞ్చం విధాయ కృత్వా విషమానతితీక్ష్ణాన్విశిఖాన్బాణాన్న్యధత్త నిదధే। కుమారం సజ్జమవలోక్య స్వయమపి తథాభూదితి భావః॥

కర్ణాన్తమేత్య దితిజేన వికృష్యమాణం

కోదణ్డమేదతభితః సుషువే శరౌఘాన్।

వ్యోమాఙ్గణే లిపికరాన్కిరణప్రరోహైః

సాన్ద్రైరశేషకకుభాం పలితంకరిష్ణూన్॥ ౨౦॥

కర్ణాన్తమితి॥ దితిజేన తారకేణ కర్ణాన్తం శ్రవణప్రాన్తమేత్య ప్రాపయ్య। అన్తర్భావితణిజర్థః। ఆకర్ణాన్తమిత్యర్థః। వికృష్యమాణం విస్తార్యమాణమేతత్కోదణ్డం ధనుః సాన్ద్రైః సఘనైః కిరణప్రరోహైర్మయూఖాఙ్కురైః కృత్వా వ్యోమాఙ్గణ ఆకాశచత్వరే లిపికరాంల్లేపనకర్తౄన్। తథా అశేషకకుభాం సమస్తదిశాం సంబన్ధి పలితం- కరిష్ణూఞ్జరాజనితశౌక్ల్యం కర్తుం శీలం యేషామ్। 'అలంకృఞ్-' ఇత్యాదినేష్ణుచ్। ఏవంభూతాఞ్శరౌఘాన్బాణసంఘానభితః సర్వతః సుషువే ప్రాసూత। కుమారోద్దేశేన తారకనిః- క్షిప్తవిశిఖసమూహైర్వ్యోమ దిశశ్చ వ్యాప్తా బభూవురిత్యర్థః। అనేన వాచ్యార్థేన మదీయవిశిఖనిచయవ్యాప్యమానోఽయం బాల ఇతికర్తవ్యతాహీనః సన్నన్తరేవ నిరుద్ధశ్వా- సతయా ప్రయత్నమన్తరైవ మరిష్యతి కిం పునరాయోధనప్రయత్నే నేతి వ్యఙ్గ్యార్థస్య ప్రతీయమానత్వాద్ధర్మ్యోత్ప్రేక్షోత్థాపితతద్గుణాలంకారేణ వస్తుధ్వనిః॥

బాణైః సురారిధనుషః ప్రసృతైరనన్యై-

ర్నిర్ఘోషభీషితభటో లసదంశుజాలైః।

అన్ధీకృతాఖిలసురేశ్వరసైన్య ఈశ-

సూనుః కుతోఽపి విషయం న జగామ దృష్టేః॥ ౨౧॥

బాణైరితి॥ సురారేస్తారకస్య ధనుషః కార్ముకసకాశాత్ప్రసృతైః నిఃసృతైరితి ఫలితోఽర్థః। తథానన్తైరపారైః। అసంఖ్యైరితి యావత్। లసద్దీప్యదంశుజాలం కిరణజాలం యేషామ్। అనేన సోల్కా బాణా నిఃక్షిప్తా ఇతి వ్యజ్యతే। తథాభూతైర్బాణైః కర్తృభిః। అన్ధీకృతం సర్వత అచ్ఛాదితత్వాత్ప్రతిరుద్ధవిలోచనీకృత- సకలజనమ్। అఖిలం సర్వం యత్సురేశ్వరసైన్యమిన్ద్రసైన్యం తత్ర మధ్యే। 'యతశ్చ నిర్ధారణమ్' ఇతి సప్తమీ। నిర్ఘోషేణ నిర్హ్రాదేన భీషితా భయం ప్రాపితా భటా యోధా- స్తారక పక్షవర్తినో యేన ఏవంభూత ఈశసూనుః కుమారః కుతోఽపి కుత్రాపి। సప్తమ్యర్థే తసిః। దృష్టేర్విషయం గోచరం న జగామ। తారకపరిక్షిప్తశితశరగణైః సర్వత ఆచ్ఛాదితత్వాత్కుత్రాసౌ కుమారో గత ఇతి చిన్తయతాం సైనికానాం దృగిన్ద్రియగ్రహణవిషయతాసంబన్ధావచ్ఛిన్నకోటిగణనాబహిర్భూతోఽభూదితి భావః। 'విషయో గోచరే దేశే' ఇతి మేదినీ॥

దేవేన మన్మథరిపోస్తనయేన గాఢ-

మాకర్ణకృష్టమభితో ధనురాతతజ్యమ్।

బాణానసూత నిశితాన్యుధి యాన్సుజైత్రా-

స్తైః సాయకా బిభిదిరే సహసా సురారేః॥ ౨౨॥

దేవేనేతి॥ మన్మథరిపోః శివస్య తనయేన పుత్రరూపేణ దేవేన కుమారేణ గాఢం దృఢం యథా తథాకర్ణకృష్టం కర్ణం మర్యాదీకృత్య కృష్టమాకృష్టమ్। తథాతతజ్యం విస్తృతమౌ- ర్వీకం ధనుః కర్తృ। యుధ్యాయోధనేఽభితః సర్వతః సుతరాం జైత్రాఞ్జయనశీలాన్నిశితాంస్తీక్ష్ణాన్యాన్బాణానసూత। కుమారాకృష్టాద్ధనుషః సకాశాన్నిశితా యే బాణా నిఃసృతా ఇత్యర్థః। తైర్బాణైః కర్తృభిః। సురారేస్తారకస్య సాయకా బాణా బిభిదిరే భిన్నాః। కర్మణి లిట్। అనేన వాచ్యే యథా యామినీనామన్ధతమసమమ్బరమణికిరణసమూహేన దూరీక్రియతే, తథా కుమారనిక్షిప్తప్రజ్వలద్ధోరాయమాణసాయకనికరేణ తారకనిక్షిప్తసాయకజనితమన్ధతమసం నిరాకృతమిత్యుపమా వ్యజ్యతే। అతోఽత్ర వస్తునాలం- కారధ్వనిః॥

రేజే సురారిశరదుర్దినకే నిరస్తే

సద్యస్తరాం నిఖిలఖేచరఖేదహేతౌ।

దేవ: ప్రభాప్రభురివ స్మరశత్రుసూనుః

ప్రద్యోతనః సుఘనదుర్ధరధామధామా॥౨౩॥

రేజ ఇతి॥ నిఖిలాః సమస్తా యే ఖేచరాః సూర్యాదయస్తేషాం ఖేదస్య శరీరసంబన్ధజనితదహనహేతుకదుఃఖస్య హేతౌ నిదానే సురారేస్తారకస్య యే శరాస్తైర్యద్దుర్ది-నకం మేఘచ్ఛన్నదివసస్తస్మిన్నస్దర్యస్తరామతిసత్వరం నిరస్తే దూరీకృతే సతి। సుతరాం ఘనం సాన్ద్రం దుర్ధరం దుర్ధర్షణీయమ్। దుఃసహమితి యావత్। తథాభూతం యద్ధామ తేజస్తస్య ధామ స్థానమ్। అత ఏవ ప్రకర్షేణ ద్యోతతే శోభతే। కర్తరి ల్యుట్। అథవా నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః। తథాభూతః స్మరశత్రుసూనుః కుమారః। ప్రభాయాః కాన్త్యాః ప్రభుర్దేవః సూర్య ఇవ। రేజే బభౌ। యథా మేఘజనితదుర్దినోన్ముక్తోఽమ్బరమణిః శోభతే, తథా తారకవికీర్ణసాయకజనితదుర్దినోన్ముచ్యమానోఽసౌ కుమారో రరాజేత్యర్థః॥

తత్రాథ దుఃసహతరం సమరే తరస్వీ

ధామాధికం దధతి ధీరతరం కుమారే।

మాయామయం సమరమాశు మహాసురేన్ద్రో

మాయాప్రచారచతురో రచయాంచకార॥౨౪॥

తత్రేతి॥ అథానన్తరం తత్ర కుమారే ధీరతరం గమ్భీరతాతిశయశాలి ధామ తేజోఽధికం దుఃసహతరం దధతి సతి। 'అయం బాలోఽపి మదపేక్షయాధికతరధామవాన్ అతః శస్త్రయుద్ధేన నైవ ధర్షణీయః ఇతి మనోవిషయవిచారకర్తృకతా వ్యజ్యతే। సమరే యుద్ధే తరస్వీ బలవాన్మహానసురాణామిన్ద్రస్తారకో మాయామయం మాయారూపం సమరం యుద్ధమాశు సత్వరం రచయాంచకార నిర్మమే। శస్త్రైరధర్షణీయోఽయం మాయాప్రధానైరస్త్రైః పరాజయం ప్రాప్స్యతీతి బుద్ధ్యా మాయారచనాపరో బభూవేత్యర్థః। యతో మాయాప్రచారే మాయానిర్మాణే చతురః కుశలః॥

అహ్నాయ కోపకలుషో వికటం విహస్య

వ్యర్థాం సమర్థ్య వరశస్త్రయుధం కుమారే।

జిష్ణుర్జగద్విజయదుర్లలితః సహేలం

వాయవ్యమస్త్రమసురో ధనుషి న్యధత్త ॥ ౨౫ ॥

అహ్నాయేతి ॥ జిష్ణుర్జయనశీలః, అత ఏవ జగతాం విజయేన దుర్లలింత ఉద్భటః। తథా కోపేన క్రోధేన నిమిత్తేన కలుషోఽనచ్ఛః। ఆవిల ఇతి యావత్। 'కలుషోఽనచ్ఛ ఆవిలః' ఇత్యమరః। అసురస్తారకో వికటం కరాలం యథా స్యాత్తథా విహస్య। ఇదానీం త్వాం జేష్యామీతి కుతో గమిష్యసీతి వికటహాసేన వ్యజ్యతే। తథా కుమారే విషయే వరైః శ్రేష్ఠైః శస్త్రైః కృత్వా యుధం యుద్ధమ్। 'సముదాయః స్త్రియః సంయత్సమిత్యాజిసమిద్యుధః' ఇత్యమరః। వ్యర్థాం ఫలరాహిత్యేన నిరర్థకాం సమర్థ్య సిద్ధాన్తయిత్వా। నిశ్చిత్యేతి యావత్। సహేలం సానాదరమ్। అయం మాయోచితో నాస్తి వ్యర్థమేవాత్ర మాయాయుద్ధమిత్యవహేలనాసహితం యథా స్యాత్తథా। వాయవ్యం వాయుదేవతా- కమస్త్రమహ్నాయ ఝుటితి ధనుషి న్యధత్త నిదధే॥

సంధానమాత్రమపి యస్య యుగాన్తకాల-

భూతభ్రమం పరుషభీషణఘోరఘోషః।

ఉద్ధృతధూలిపటలైః పిహితామ్బరాశః

ప్రచ్ఛన్నచణ్డకిరణో వ్యసరత్సమీరః॥ ౨౬ ॥

సంధానమితి ॥ యస్య వాయవ్యాస్త్రస్య సంధానమాత్రమపి కోదణ్డే ప్రక్షేపణార్థమారోపణమాత్రమపి యుగాన్తకాల ఇవ భూతానాం ప్రాణినాం భ్రమో భ్రాన్తిరోగో యేన తథాభూతమ్। యస్య ప్రక్షేపణేనేతి శేషః। పరుషః కఠోరో భీషణో భయదాయీ ఘోరో మహాన్। పరుషేణ భయదత్వం దీర్ఘత్వేన భయదత్వం చేత్యుభయవిధస్య భయదాయిత్వస్య వివక్షితత్వాన్న పౌనరుక్త్యమ్। తథావిధో ఘోష ఆరవో యస్య। తథోద్ధూతాన్యుపర్యుత్పాతితాని యాని ధూలిపటలాని రజోమణ్డలాని తైః కృత్వా పిహితా

ఆచ్ఛాదితా అమ్బరం వ్యోమ దిశశ్చ యేన। తథా ప్రచ్ఛన్నః పిహితశ్చణ్డకిరణో రవిర్యేన తథాభూతః। ఏవంభూతశ్చ సమీరో వాయుర్వ్యసరత్ప్రససార। ప్రచచాలేతి యావత్॥

కున్దోజ్జ్వలాని సకలాతపవారణాని

ధూతాని తేన మరుతా సురసైనికానామ్।

ఉడ్డీయమానకలహంసకులోపమాని

మేఘాభధూలిమలినే నభసి ప్రసస్రుః ॥ ౨౭॥

కున్దోజ్జ్వలానీతి॥ కున్దపుష్పవదుజ్జ్వలాని విమలాని। శ్వేతానీతి ఫలితోఽర్థః। తథా తేన వాయవ్యాస్త్రప్రభూతేన మరుతా ధూతాని కమ్పితాని। ఉపర్యుడ్డీయితా- నీతి యావత్। అత ఏవోడ్డీయమానా ఉత్పతన్తో యే కలహంసా రాజహంసాస్తేషాం కులేన సముదాయేనోపమా సాదృశ్యం యేషామ్। ఉత్పతత్కలహంససదృశానీత్యర్థః। సురసైని- కానాం దేవరూపసేనాలోకానాం సకలాతపవారణాని సమస్తాని ఛత్రాణి మేఘాభావర్షాకాలీనపయోదసదృశభాసో యా ధూలయః సేనోత్పతితరజాంసి తాభిర్మలినే మేచకే నభసి ప్రసస్రుః। ప్రభఞ్జనవేగోడ్డీయితాని విశదధర్మవారణాన్యుత్పతత్కలహంసకులానీవ రేజురిత్యర్థః॥

విధ్వస్య తేన సురసైన్యమహాపతాకా

నీతా నభస్థలమలం నవమల్లికాభాః।

స్వర్గాపగాజలమహౌఘసహస్రలీలాం

వ్యాతేనిరే దివి సితామ్బరకైతవేన॥ ౨౮॥

విధ్వస్యేతి॥ తేన ప్రభఞ్జనేన కర్త్రా విధ్వస్య భఞ్జయిత్వా నభఃస్థలమాకాశతలం నీతాః ప్రాపితాః। తథా నవమల్లికాభా నూతనవిదలన్మల్లికాకుసుమసదృశ- భాసః సురసైన్యస్య మహాన్త్యః పతాకాః సితామ్బరకైతవేన శ్వేతవస్త్రవ్యాజేన స్వర్గాపగాయా జలస్య మహతామోఘానాం పూరాణాం సహస్రస్య లీలాం శోభాం వ్యాతేనిరే వితస్తరిరే। ఉత్పతన్త్యో వ్యోమని స్థితాః శ్వేతాః పతాకా అతివిదూరదోషేణ అలఘవోఽపి లఘవ ఇవ ప్రతీయమానా నభోగతగగనవాహినీనిర్ఝరా ఇవ రేజురితి భావః। అత్ర కైతవాపహ్నుతినిదర్శనాలంకారయోః సంసృష్టిః॥

ధూతాని తేన సురసైన్యమహాగజానాం

సద్యః శతాని విధురాణి దలత్కుథాని।

పేతుః క్షితౌ కుపితవాసవవజ్రలూన-

పక్షస్య భూధరకులస్య తులాం వహన్తి॥ ౨౮॥

ధూతానీతి॥ తేన వాయునా। ధూతాని కమ్పితాని। నభసి భ్రామితానీతి యావత్। అత ఏవ విధురాణి పీడితాని। తథా దలన్తః 'చరడ్ చరడ్' ఇతి స్ఫుటన్తః కుథాః కమ్బలా యేషామ్। 'కుథః స్త్రీపుంసయోర్వస్త్రకమ్బలే పుంసి బర్హిషి' ఇతి మేదినీ। అత ఏవ కుపితస్య వాసవస్య వజ్రేణ పవినా లూనపక్షస్య ఛిన్నపత్రస్య భూధరకులస్య పర్వతసమూహస్య తులాం సామ్యం వహన్తి దధతి। సురసైన్యమహా- గజానాం దేవసైన్యబృహద్దన్తినాం శతాని శతసంఖ్యాకకులాని క్షితౌ భువి పేతుః పతితవన్తి॥

తాస్తాః ఖరేణ మరుతా రథరాజయోఽపి

దోధూయమాననిపతిష్ణుతురంగమాశ్చ।

విగ్రస్తసారథికులప్రవరాః సమన్తా-

ద్వ్యావృత్య పేతురవనౌ సురవాహినీనామ్ ॥ ౩౦ ॥

తా ఇతి ॥ తాస్తాః సురవాహినీనాం దేవసేనానాం రథరాజయోఽపి స్యన్దనపఙ్క్తయోఽపి స్వరేణ తీక్ష్ణేన మరుతా వాయునా దోధూయమానాః పునఃపునరతిశయేన వా కమ్ప్య- మానా అత ఏవ నిపతిష్ణవః పతనశీలాస్తురంగమా అశ్వా యాసామ్ । తథా విగ్రస్తా అధఃపతితాః సారథయ ఏవ కులప్రవరాః కులశ్రేష్ఠాః । కులీనా ఇతి యావత్ । యాసామ్ । తథాభూతాః సన్త్యో నభసి సమన్తాద్వ్యావృత్య పరిభ్రమ్యావనౌ పేతుః ॥

హిత్వాయుధాని సురసైన్యతురంగవాహా

వాతేన తేన విధురాః సురసైన్యమధ్యే ।

శస్త్రాభిఘాతమనవాప్య నిపేతురుర్వ్యాం

స్వీయేషు వాహనవరేషు పతత్సు సత్సు ॥ ౩౧ ॥

హిత్వేతి ॥ తేన వాతేన విధురాః పీడితాః సురసైన్యస్య దేవసైన్యస్య తురంగవాహా అశ్వవాహాః । అశ్వారోహా ఇతి యావత్ । సురసైన్యమధ్య ఆయుధాని భల్లాదీని హిత్వా పరిత్యజ్య స్వీయేష్వాత్మీయేషు వాహనవరేషు శ్రేష్ఠవాహనేషు పతత్సు సత్సు శస్త్రాభిఘాతం శస్త్రప్రహారమనవాప్యాపి న ప్రాప్యాప్యుర్వ్యాం భూమౌ నిపేతుః ॥

తేనాహతాస్త్రిదశసైన్యపదాతయోఽపి

స్రస్తాయుధాః సువిధురాః పరుషం రసన్తః ।

వాత్యావివర్తదలవద్భ్రమమేత్య దూరం

నిః పేతురమ్బరతలాద్వసుధాతలేఽస్మిన్॥ 32॥

తేనేతి॥ తేన ప్రభఞ్జనేనాహతాః పీడితాః। అత ఏవ స్రస్తాన్యధఃపతితాన్యాయుధాని శస్త్రాణి యేషామ్। అత ఏవ సుతరాం విధురా దుఃఖితాః। కరేభ్యః శస్త్రగలనం వీరాణామతిదుఃఖావహం భవతీతి భావః। తథా పరుషం కఠోరం యథా స్యాత్తథా రసన్తః క్రోశన్తః। రుదన్త ఇతి యావత్। త్రిదశసైన్యపదాతయోఽపి దేవసైన్యపాదచారిణో యోధా అపి। పూర్వోక్తానాం గజాదీనామపేక్షయా సముచ్చయార్థకోఽపిశబ్దః। 'అపి సంభావనాప్రశ్నశఙ్కాగర్హాసముచ్చయే' ఇతి విశ్వః। వాత్యయా వాతసమూహేన వివర్తం భ్రాన్తం యద్దలం పత్రం తద్వద్దూరమతిశయేన భ్రమం భ్రాన్తిమేత్య ప్రాప్యామ్బరతలాదాకాశమధ్యాదస్మిన్వసుధాతలే భూతలే నిపేతుః। వాతసమూహవివర్తితాని వృక్షశుష్కపత్రాణి యథాధః పతన్తి, తథా దేవసైన్యపత్తయోఽపి వాయవ్యాస్త్రజనితప్రభఞ్జనవశాదమ్బరమభిత ఉడ్డీయమానాః కియన్తమపి కాలం తత్ర రథచక్రవత్పరి- భ్రమ్య ప్రక్షీణభ్రమణజవాః సన్తోఽధః పేతురితి వాచ్యార్థః। యథా పతితమపి దలం న చూర్ణీభవతి, తథాధఃపతన్తోఽపి సైనికా న చూర్ణీభూతా ఇత్యభిహితయోపమయా వ్యజ్యతే। సతి పతనేఽపి చూర్ణత్వాభావే దేవత్వాదితి గూఢో హేతుః। అతోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః॥

ఇత్థం విలోక్య సురసైన్యమథో అశేషం

దైత్యేశ్వరేణ విధురీకృతమస్త్రయోగాత్।

స్వర్లోకనాథకమలాకుశలైకహేతు-

ర్దివ్యం ప్రభావమతనోదతనుః స దేవః॥ 33॥

ఇత్థమితి॥ అథ తారకప్రయోజితవాయవ్యాస్త్రకృతసైన్యవిప్లవానన్తరమ్। అతనుర్మహాన్। మహత్త్వం చ విద్యయా, విద్యా చాస్త్రశస్త్రనైపుణ్యమ్। స దేవః షాణ్మాతురః। అశేషం సకలం

సురసైన్యం దేవసైన్యం కర్మ దైత్యేశ్వరేణ తారకేణేత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణాస్త్రయోగాద్వాయవ్యాస్త్రప్రయోగాన్నిమిత్తాద్విధురీకృతం పీడితం విలోక్య దివ్యం లోకోత్తరం ప్రభావం సామర్థ్యమతనోత్। అనేన వాయవ్యప్రతిరోధకం పవనాశనాస్త్రమక్షిపదితి వ్యజ్యతే। యతః స్వర్లోకనాథస్యేన్ద్రస్య కమలాయా లక్ష్మ్యాః కుశలే శ్రేయస్యేక ఏవ హేతుర్నిదానమ్॥

తేనోజ్ఝితం సకలమేవ సురేన్ద్రసైన్యం

స్వాస్థ్యం ప్రపద్య పునరేవ యుధి ప్రవృత్తమ్।

దృష్ట్వాసృజద్దహనదైవతమస్త్రమిద్ధ-

ముద్దీప్తకోపదహనః సహసా సురారిః॥ ౩౪॥

తేనేతి॥ తేన కుమారప్రభావేణ సకలమేవ, న తు త్యక్తభాగమ్। ఉజ్ఝితం వాయవ్యాస్త్రనిర్ముక్తం సురేన్ద్రసైన్యం ఇన్ద్రసైన్యం కర్మ స్వాస్థ్యమవికలత్వం ప్రపద్య ప్రాప్య పునర్యుద్ధ్యేవ, న త్వన్యకార్యే పలాయనరూపే। ఏవంవిధాస్త్రప్రయోక్తాసౌ దుర్జేయ ఇతి బుద్ధ్వా। పలాయనప్రసక్తిశఙ్కానిరాసార్థమేవకారః। ప్రవృత్తం వ్యాపారాశ్రయీభూతం దృష్ట్వా। ఉద్దీప్తోఽనుభావసన్నిధ్యాత్ప్రదీప్తః కోప ఏవ దహనోఽగ్నిర్యస్యైవంభూతః సురారిస్తారకః సహసా ఝటితి న తు విలమ్బేన। ఇదం సిద్ధమ్, న తు తత్కాలసాధ- నీయమ్। ప్రదీప్తమితి వా। దహనదైవతమగ్నిదేవతాకమస్త్రమసృజద్వ్యసృజత్। 'సృజ విసర్గే' ఇత్యస్మాత్తౌదాదికాల్లఙ్। వాయవ్యాస్త్రపరిహారానన్తరం వహ్న్యస్త్రమక్షిప- దిత్యర్థః॥

వర్షాతికాలజలదద్యుతయో నభోన్తే

గాఢాన్ధకారితదిశో ఘనధూమసంఘాః।

సద్యః ప్రసస్రురసితోత్పలదామభాసో

దృగ్గోచరత్వమఖిలం న హి సన్నయన్తః॥ ३५॥

వర్షేతి॥ వర్షాస్వతికాలా మేచకతరా యే జలదా మేఘాస్తేషాం ద్యుతిః కాన్తిరివ కాన్తిర్యేషామ్। వర్షాకాలీనమేఘసదృశమేచకితభాస ఇత్యర్థః। శ్యామత్వే ద్వితీయవిశేషణేనోపమిమీతే। అసితానాం నీలానాముత్పలానాం కమలానాం దామ్నః స్రజో భా ఇవ భా రుగ్యేషామత ఏవ గాఢం నితరామన్ధకారితా విసంజాతాన్ధకారీ- కృతా దిశో యైరేవంభూతా ఘనధూమసంఘా నివిడధూమసమూహా అఖిలం ఘటాదివస్తు దృగ్గోచరత్వం దృష్టివిషయత్వం న హి నైవ। 'హి పాదపూరణే హేతౌ విశేష్యేఽప్యవధారణే' ఇతి విశ్వః। నయన్తః ప్రాపయన్తః సన్తః। ఘనధూమసంఘవ్యాప్త్యైవ న హి కించిదపి వస్తు లక్షణీయం బభూవేతి భావః। సద్యః సపది ప్రసస్రుః। ప్రజ్వలిష్యద్దహనప్రాగ్భావిత్వేన ధూమప్రసరణస్యోచితత్వాద్ధూమప్రసరణముక్తమ్। ప్రపూర్వాత్ 'సృ గతౌ' ఇత్యతో లిట్॥

దిక్చక్రవాలగిలనైర్మలినైస్తమోభి-

ర్లిప్తం నభఃస్థలమలం ఘనవృన్దసాన్ద్రైః।

ధూమైర్విలోక్య ముదితాః ఖలు రాజహంసా

గన్తుం సరః సపది మానసమీషురుచ్చైః॥ ३६॥

దిగితి॥ దిశాం చక్రవాలస్య మణ్డలస్య గిలనైరాచ్ఛాదకైః। 'గౄ నిగరణే' ఇత్యతః కర్తరి ల్యుట్। 'అచి విభాషా' ఇతి రేఫస్య లత్వమ్। తథా మలినైర్మేచకైః, అత ఏవ ఘనవృన్దమివ మేఘమణ్డలమివ సాన్ద్రైః సఘనైర్ధూమైర్ధూమరూపైస్తమోభిర్లిప్తం వ్యాప్తం నభఃస్థలం విలోక్య దృష్ట్వా ముదితాః ప్రసన్నా రాజహంసాః సపది సద్య ఉచ్చైర్మహన్మానసం సరః పల్వలం గన్తుమీషురైచ్ఛన్। దహనాస్త్రప్రభూతధూమావలీవ్యాప్తనభోదర్శనజనితమేఘాగమభ్రాన్తిమతాం కలహంసానాం మానససరోజిగమిషోచితైవేతి భావః॥

జజ్వాల వహ్నిరతులః సురసైనికేషు

కల్పాన్తకాలదహనప్రతిమః సమన్తాత్।

ఆశాముఖాని విమలాన్యఖిలాని కీలా-

జాలైరలం కపిలయన్సకలం నభోఽపి॥ ౩౭॥

జజ్వాలేతి॥ కల్పాన్తకాలస్య ప్రలయకాలస్య దహనోఽగ్నిస్తస్య ప్రతిమేవ ప్రతిమా స్వరూపం యస్య। తథాతులో బహులో వహ్నిః కీలాజాలైర్జ్వాలాసమూహైః। 'వహ్నేర్ద్వ- యోర్వజ్వాలకీలావర్చిర్హేతిః శిఖా స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। అఖిలాని సమస్తాని విమలాని శుద్ధాన్యాశాముఖాని దిగగ్రాణి। తథా సకలం నభోఽపి వ్యోమ చ కపిలయన్పిశఙ్గీకుర్వన్సురసైనికేషు మధ్యే। 'యతశ్చ నిర్ధారణమ్' ఇతి సప్తమీ। సమన్తాత్పరితో జజ్వాల దిదీపే॥

ఉజ్జాగరస్య దహనస్య నిరర్గలస్య

జ్వాలావలీభిరతులాభిరనారతాభిః।

కీర్ణం పయోదనివహైరివ ధూమసంఘై-

ర్వ్యోమాభ్యలక్ష్యత కులైస్తడితామివోచ్చైః॥ ౩౮॥

ఉజాగరస్యేతి॥ ఉజ్జాగరస్యోద్దీప్తస్య। జాగర్తేః 'ఋదోరప్' ఇతి భావేఽప్। నిరర్గలస్య నిర్గతప్రతిబన్ధస్య దహనస్య వహ్నేరతులాభిర్బహులాభిరనారతాభిరక్షణి- కాభిర్జ్వాలావలీభిః। కీలపఙ్క్తిభిః। తథా పయోదనియహైరివ మేఘసమూహైరివ ధూమసంఘైః వ్యాప్తమితి శేషః। తథాభూతం వ్యోమ నభః కర్తృ। ఉచ్చైర్మహద్భిస్తడితాం

విద్యుతాం కులైర్గణైః కీర్ణం వృతమివాభ్యలక్ష్యత దర్శనీయం బభూవ। మేఘమణ్డలాన్తరే చమత్కారకారిణీభిః క్షణదామిర్నభో యథా రాజతి, తథా మేఘమణ్డలసదృశ-ధూమసంఘమణ్డలాన్తర్గతక్షణదాసదృశజ్వాలావలీభిరపి బభావిత్యర్థః। భానుక్రియాకర్త్రోభయత్రాప్యేక ఏవ, అతో జ్వాలావలీషు క్షణదాత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్॥

గాఢాద్భయాద్వియతి విద్రుతఖేచరేణ

దీప్తేన తేన దహనేన సుదుఃసహేన।

దన్దహ్యమానమఖిలం సురరాజసైన్య-

మత్యాకులం శివసుతస్య సమీపమాప॥ ౩౯॥

గాఢాదితి॥ గాఢాద్భయాద్ధేతోర్వియతి నభసి విద్రుతా విద్రావితాః। పలాయితా ఇతి యావత్। ఖేచరా రవ్యాదయో యేన। రద్దయాయో గ్రహా అపి యద్భయాద్దుద్రువు- రిత్యర్థః। తథా దీప్తేన ప్రదీప్తేన। తథా సుతరాం దుఃసహేన సోఢుమశక్యేన తేన దహనేన కర్త్రా దన్దహ్యమానం పునరతిశయేన వా దహ్యతే భస్మీక్రియతే తథాభూతమత ఏవాత్యాకులమతిపీడితమఖిలం సమస్తం సురరాజసైన్యం కర్తృ శివసుతస్య కుమారస్య సమీపం సంనిధిమాప। అతో నః పాహీతి నివేదయితుం జగామేతి వ్యజ్యతే। తేన వస్తునా వస్తుధ్వనిః॥

ఇత్యగ్నినా ఘనతరేణ తతోఽభిభూతం

తద్దేవసైన్యమఖిలం వికలం విలోక్య।

సస్మేరవక్రకమలోఽన్ధకశత్రుసూను-

ర్బాణాసనేన సమధత్త స వారుణాస్త్రమ్॥౪౦॥

ఇతీతి॥ తతః సైన్యాగమనానన్తరమ్। సోఽన్ధకశత్రుసూనుః కుమారః। ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ ఘనతరేణాతిసాన్ద్రేణాగ్నినాభిభూతం పరాభూతమఖిలం సమస్తం తద్దేవ- సైన్యం వికలం విధురం విలోక్య సమ్మేరం సమన్దహాసం వక్త్రకమలం యస్య। కించిద్విహస్యేత్యర్థః। అనేనాత్మోత్కర్షవ్యఞ్జక ఉపహాసో వ్యజ్యతే। బాణాసనేన ధనుషా వారుణాస్త్రమగ్న్యస్త్రప్రతిరోధకం వరుణదేవతాకమస్త్రం సమధత్త। సందధ ఇత్యర్థః॥

ఘోరాన్ధకారనికరప్రతిమో యుగాన్త-

కాలానలప్రబలధూమనిభో నభోన్తే।

గర్జారవైర్విఘటయన్నవనీధరాణాం

శృఙ్గాణి మేఘనివహో ఘనముజ్జగామ॥౪౧॥

ఘోరేతి॥ ఘోరాణి భయానకాని యాన్యన్ధకారాణి తమాంసి తేషాం నికరస్య సమూహస్య ప్రతిమేవ ప్రతిమా స్వరూపం యస్య। గాఢాన్ధకారసదృశకాన్తిరిత్యర్థః। తథా యుగాన్తకాలస్య యోఽనలోఽగ్నిస్తస్య ప్రబలోఽధికో యో ధూమస్తేన సదృశః। తథా గర్జారవైర్గర్జనాఘోషైః కృత్వావనీధరాణాం పర్వతానాం శృఙ్గాణి సానూని విఘటయన్స్ఫో- టయన్మేఘనివహః పయోధరసముదాయో నభోఽన్తే వ్యోమమధ్యే ఘనం సాన్ద్రమ్। న తు విరలతయా। ఉజ్జగామోదియాయ॥

విద్యుల్లతా వియతి వారిదవృన్దమధ్యే

గమ్భీరభీషణరవైః కపిశీకృతాశా।

ఘోరా యుగాన్తచలితస్య భయంకరాథ

కాలస్య లోలరసనేవ చమచ్చకార॥౪౨॥

విద్యుదితి॥ అథ మేఘోదయానన్తరం వియతి నభసి గమ్భిరాః సాన్ద్రా అత ఏవ భీషణా భయదా యే రవా ఘోషాస్తైరుపలక్షితా। తథా కపిశీకృతాః పిశఙ్గితా ఆశా దిశో యయా। తథా యుగాన్తచలితస్య ప్రలయకాలే లోకాదనాయ ప్రస్థితస్య కాలస్య యమస్య భయంకరా భయదా లోలరసనా చపలజిహ్వేవ ఘోరా భీమా విద్యుల్లతా తడిద్రూపిణీ హాటకలతా వారిదవృన్దమధ్యే జలదమణ్డలాన్తరాలే చమచ్చకార। ప్రతిక్షణవ్యక్తీకృతాత్మరోచిరాసీదిత్యర్థః। అనేనోపమాలంకారేణ తారకాసురసైనికానామియమివ చమత్కుర్వన్తీ వైవస్వతరసనా నోఽభ్యవహరిష్యతీతి బుద్ధిరుత్పన్నేతి ధ్వన్యతే। అతోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః॥

కాదమ్బినీ విరురుచే విషకణ్ఠికాభి-

రుత్తాలకాలరజనీజలదావలీభిః।

వ్యోమ్న్యుచ్చకైరచిరరుక్పరిదీపితాంశా

దృష్టిచ్ఛదా విషమఘోషవిభీషణా చ॥౪౩॥

కాదమ్బినీతి॥ అచిరరుగ్భిర్విద్యుద్భిః ప్రయోజ్యకర్త్రీభిః పరిదీపితాః ప్రకాశితా ఆశా యయా ప్రయోజకకర్త్ర్యా। తథాఽదృష్టిచ్ఛదా దృష్టిచ్ఛదా నేత్రావరణకర్త్రీ సా న భవతీతి, కిం తు నేత్రప్రకాశికా। 'పుసి సంజ్ఞాయాం ఘః' ఇతి ఘః। 'ఛాదేర్ఘే' ఇతి హ్రస్వః। తథా విషమేణ కరాలేన ఘోషేణ విభీషణా భయదా। ఉచ్చకైర్మహతి వ్యోమ్ని యన్తరిక్షే. విషం జలమ్। 'విషం తుఙ్గబలే తోయే' ఇతి విశ్వః। కణ్ఠే మధ్యే యాసామ్। జలపూర్ణమధ్యాభిరిత్యర్థః। ఉత్తాలా వికరాలాః। 'ఉత్తాలో హెూమకుణ్డే స్యాద్గర్తే చోత్తాల ఉత్కటే। శ్రేష్ఠేఽపి వికరాలేఽపి స్యాదుత్తాలః ప్లవంగమే॥' ఇతి విశ్వః। తథా కాలాః కృష్ణపక్షీయాః। 'కాలశ్యామలమేచకాః' ఇత్యమరః। ఏవంభూతా యా రజన్యో రాత్రయః। 'రజనీ యామినీ తమీ' ఇత్యమరః। తా ఇవ యా జలదావల్యో మేఘపఙ్క్తయః। 'మయూరవ్యంసకాదయశ్చ' ఇతి సమాసః। తాభిరుపలక్షితా కాదమ్బినీమాలా విరురుచే బభౌ। అత్ర కాదమ్బినీశబ్దః కేవలమాలాపరః। తదుక్తమ్— 'విశిష్టవాచకానాం పదానాం సతి హి పృథగ్విశేషణసమవధానే విశేష్యమాత్రపరతా' ఇతి॥

వ్యోమ్న స్తలం పిదధతాం కకుభాం ముఖాని

గర్జారవైరవిరతైస్తుదతాం మనాంసి।

అమ్భోభృతామతితరామనణీయసీభి-

ర్ధారావలీభిరభితో వవృషే సమూహైః॥౪౪॥

వ్యోమ్న ఇతి॥ వ్యోమ్న ఆకాశస్య తలం స్వరూపమ్। 'తలం స్వరూపాధరయోః ఖడ్గముష్టిచపేటయోః' ఇతి విశ్వః। తథా కకుభాం దిశాం ముఖాన్యగ్రాణి చ పిదధతామాచ్ఛాదయతామ్। 'పిధానాచ్ఛాదనాని చ' ఇత్యమరః। తథావిరతైర్నిరన్తరభవద్భిర్గర్జారవైర్గర్జనాఘోషైః కృత్వా మనాంసి తుదతాం వ్యథయతామమ్భోభృతాం జలధరాణాం సమూహైః కర్తృభిః। అనణీయసీభిరణీయస్యోఽతిలఘ్వ్యో న భవన్తి తథోక్తాభిః। మహతీభిరిత్యర్థః। ధారావలీభిః సంపాతపఙ్క్తిభిః కృత్వాతితరాం వవృషే వృష్టమ్। భావే లిట్॥

ఘోరాన్ధకారపటలైః పిహితామ్బరాణాం

గమ్భీరగర్జనరవైర్వ్యథితాసురాణామ్।

వృష్ట్యా తయా జలముచాం వరుణాస్త్రజానాం

విశ్వోదరంభరిరపి ప్రశశామ వహ్నిః॥ ౪౫॥

ఘోరేతి॥ ఘోరాణి భయదాని యాన్యన్ధకారపటలాన్తతమసపటలాని తైః కృత్వా పిహితామ్బరాణామావృతగగనానామ్। తథా గమ్భీరగర్జనరవైః కృత్వా వ్యథితాః పీడితా అసురా

యైస్తే వరుణాస్త్రజానాం వరుణదేవతాస్త్రోత్పన్నానాం జలముచాం మేఘానామ్। తథాద్వితీయయా వృష్ట్యా వర్షేణ విశ్వేన సమస్తజగతా కృత్వోదరం భరతీతి తథోక్తోఽపి సమస్తలోకవ్యాప్యమానోఽపి వహ్నిరగ్నిః ప్రశశామ। కుమారకృతవారుణాస్త్రప్రయోగేణాగ్న్యస్త్రమప్యనశదితి భావః॥

దైత్యోఽపి రోషకలుషో నిశితైః క్షురప్రై-

రాకర్ణకృష్టధనురుత్పతితైః స భీమైః।

తద్భీతివిద్రుతసమస్తసురేన్ద్రసైన్యో

గాఢం జఘాన మకరధ్వజశత్రుసూనుమ్॥ ౪౬॥

దైత్య ఇతి॥ రోషేణ క్రోధేన కలుష ఆవిలః। 'కలుషం వ్యావిలే పాపే' ఇతి మేదినీ। స దైత్యోఽపి నిశితైః ఖరైః। అత ఏవ భీమైర్భయదైః। తథాకర్ణమాశ్రవణం కృష్టాద్ధనుషః సకాశాదుత్పతితైర్నిఃసృతైః క్షురప్రైః శరవిశేషైః కృత్వా। తేభ్యః క్షురప్రేభ్యో భీత్యా నిమిత్తేన విద్రుతం విద్రావితం సమస్తం సురేన్ద్రసైన్యం పురందరబలం యేన। 'సైన్యం క్లీవం బలే సేనాసమవేతే తు వాచ్యవత్' ఇతి మేదినీ। తథాభూతః సన్। గాఢం దృఢం యథా స్యాత్తథా మకరధ్వజస్య కామస్య శత్రోః శంభోః సూనుం పుత్రం జఘాన। ప్రాణాపహరణకరణాభిప్రాయేణ హినస్తి స్మేత్యర్థః। 'పునస్తత్రైవావలమ్బితో వేతాలః' ఇతి న్యాయేన మాయయా సుఖేన జేయ ఏవేతి మన్యమానేన తారకేణ బాణసమరం హిత్వా మాయాసమరం కుర్వాణేన తత్ర సత్యపి దుర్జేయతాబుద్ధ్యా పునర్బాణయుద్ధమకార్షీదిత్యర్థః। అనేన వాచ్యార్థేన 'అప్రతిహతప్రచారా మదీయా మాయాప్యనేన వీరేణ ప్రతిహతా' ఇతి శోకగ్రస్తేన దైత్యేన యథా పరాజితేనాపి విదుషా యుక్త్యా వివాద్యతే తథా యుధ్యతే, న తు వీరరసానుగతత్వేనేతి ధ్వన్యతే॥

దేవోఽపి దైత్యవిశిఖప్రకరం సచాపం

బాణైశ్చకర్త కణశో రణకేలికారీ।

యోగీవ యోగవిధిశుష్కమనా యమాద్యైః

సాంసారికం విషయసంఘమమోఘవీర్యమ్ ॥ ४२ ॥

దేవోఽపీతి ॥ రణ ఏవ కేలిః క్రీడా తాం కరోతి । సఙ్గ్రామరూపక్రీడావిధాయీత్యర్థః । దేవోఽపి కుమారోఽపి బాణైః శరైః సచాపం సకోదణ్డం దైత్యస్య తారకస్య విశిఖానాం శరాణాం ప్రకరం సమూహం యోగవిధినా యోగాభ్యాసవిధానేన శుష్కమనా నీరసమనాః । నిఃస్పృహచేతా ఇతి తాత్పర్యార్థః । యోగీ యమాద్యైర్యమనియమప్రభృతిభి- ర్యోగసాధనైః కృత్వామోఘవీర్యం యోగినామపి మనః సంభ్రాన్తికరణే సఫలప్రభావం సాంసారికం సంసారః ప్రయోజనమస్యేతి తథోక్తమ్ । ప్రయోజనే ఠక్ । విషయసంఘం చక్షురా- దికరణోపభోగ్యసమాహారమివ కణశశ్చకర్త బిభేద । యథా యోగాభ్యాసనిరతో యమనియమపూర్వైశ్చక్షురాదికరణభోగ్యం దర్శనీయాదికరణవస్తు కృన్తతి, తథా కుమా- రోఽపి యమనియమవత్తీవ్రైర్బాణైర్విషయసంఘమివ సఫలలక్ష్యభేదనక్రియోచితత్వమపి శరనికరమభనగితి భావః ॥

భ్రూభఙ్గభీషణముఖోఽసురచక్రవర్తీ

సందీప్తకోపదహనోఽథ రథం విహాయ ।

క్రీడత్కరాలకరవాలకరోఽసురేన్ద్ర-

స్తం ప్రత్యధావదభితస్త్రిపురారిసూనుమ్ ॥ ४३ ॥

భ్రుభఙ్గేతి ॥ అథ శస్త్రాస్త్రయుద్ధానన్తరం సమ్యగధికం యథా తథా దీప్తః కోప ఏవ దహనోఽగ్నిర్యస్య । అతఏవ భ్రువోర్భ్రుకుట్యోర్భఙ్గేన వక్రత్వేన భీషణం విలోక- పితౄణాం భయదం ముఖం వదనం యస్య తథోక్తోఽసురాణాం దైత్యానాం చక్రవర్తీ సమ్రాట్ । సార్వభౌమ ఇత్యర్థః । 'రాజా తు ప్రణతాశేషసామన్తః స్యాదధీశ్వరః । చక్రవర్తీ సార్వభౌమో నృపోఽన్యో మణ్డలేశ్వరః' ఇత్యమరః । అసురేన్ద్రస్తారకో రథం స్యన్దనం విహాయ పరిత్యజ్య క్రీడన్నూర్ధ్వదిశి కమ్పమానస్తథా కరాలో భీషణః కరవాలః ఖడ్గః స కరే పాణౌ యస్య ।

ధారితవికటకృపాణః సన్నిత్యర్థః। తం త్రిపురారిసూనుం శివపుత్రమభితః సంముఖం ప్రత్యధావత్। కుణ్ఠితసర్వశస్త్రాస్త్రత్వాత్కరవాలేన శిరోనాలజిహీర్షయా ప్రతిదుద్రావేత్యర్థః। 'ధావు గతౌ' ఇత్యస్మాత్కర్తరి లఙ్॥

అభ్యాపతన్తమసురాధిపమీశపుత్రో

దుర్వారబాహువిభవం సురసైనికైస్తమ్।

దృష్ట్వా యుగాన్తదహనప్రతిమాం ముమోచ

శక్తిం ప్రమోదవికసద్వదనారవిన్దః॥ ౪౯॥

అభ్యాపతన్తమితి॥ సురసైనికైర్దేవసేనాజనైర్దుర్వారో దుఃసహ్యో బాహువిభవో భుజవీర్యం యస్య। సురసైనికైర్దుర్జేయమిత్యర్థః। తమసురాధిపం దైత్యరాజమభ్యాపతన్తం సంముఖమాగచ్ఛన్తం దృష్ట్వా విలోక్యేశపుత్రో మహేశతనయః కుమారః ప్రమోదేన తదీయవశంగతత్వజనితానన్దేన వికసద్విదలద్వదనారవిన్దం ముఖకమలం యస్య। కించిద్వి- హస్యేత్యర్థః। యుగాన్తదహనస్య ప్రలయకాలీనానలస్య ప్రతిమేవ ప్రతిమా ప్రతియాతనా యస్యాః। ప్రజ్వలద్దహనకీలాజాలపరివృతామిత్యర్థః। శక్తిమాయుధవిశేషం ముమోచ। 'శక్తిః ప్రహరణాన్తరే' ఇతి విశ్వః॥

ఉద్ద్యోతితామ్బరదిగన్తరమంశుజాలైః

శక్తిః పపాత హృది తస్య మహాసురస్య।

హర్షాశ్రుభిః సహ సమస్తదిగీశ్వరాణాం

శోకోష్ణవాష్పసలిలైః సహ దానవానామ్॥ ౫౦॥

ఉద్ధయోతితేతి॥ అత్ర సేతి శేషః। సా కుమారముక్తా శక్తిః సమస్తా యే దిగీశ్వరా ఇన్ద్రాదయోఽష్టదిక్పాలాస్తేషాం హర్షాశ్రుభిరానన్దబాష్పైః సహ। తేషామభిలషితత్వాద్యుక్తమేవ తదీయహృదయశక్తిపతనజనిత ఆనన్దో యదాసీత్। దానవానాం తదీయపక్షపాతినాం రక్షతాం శోకేన భర్తృమరణజనితేనోష్ణాని యాని బాష్పసలి- లాని తైః సహ। అంశుజాలైః కిరణసమూహైః కృత్వోద్ధయోతితం ప్రకాశితమమ్బరస్య దిశాం చాన్తరం మధ్యం యత్ర యస్యాం క్రియాయాం యథా భవతి తథా। ఉజ్వాలితసకలది- గమ్బరమధ్యం తస్య మహాసురస్య తారకస్య హృది హృదయే పపాత పతితవతీ॥

శక్త్యా హృతాసుమసురేశ్వరమాపతన్తం

కల్పాన్తవాతహతభిన్నమివాద్రిశృఙ్గమ్।

దృష్ట్వా ప్రరూఢపులకాఞ్చితచారుదేహా

దేవాః ప్రమోదమగమంస్త్రిదశేన్ద్రముఖ్యాః॥ ౫౧॥

శక్త్యేతి॥ శక్త్యా కర్త్ర్యా హృతా అపగమితా అసవః ప్రాణా యస్య। శక్తిప్రహారేణ గతప్రాణమిత్యర్థః। ఏవంభూతమసురేశ్వరం తారకం కల్పాన్తవాతేన ప్రలయకాలీనప్ర- భఞ్జనేన హతమాస్ఫోటితమత ఏవ భిన్నం విదీర్ణమద్రిశృఙ్గమివ పర్వతసాన్వివాపతన్తం మూర్చ్ఛన్తం దృష్ట్వా ప్రరూఢైః ప్రోద్గతైః పులకైః రోమభిరఞ్చితా వ్యాప్తా అత ఏవ చారవో మనోహరా దేహా గాత్రాణి యేషాం ప్రపుల్లితరోమాఞ్చితవిగ్రహాస్త్రిదశేన్ద్రముఖ్యాః పురందరప్రభృతయో దేవాః ప్రమోదమానన్దమగమన్ప్రాపుః॥

యత్రాపతత్స దనుజాధిపతిః పరాసుః

సంవర్తకాలనిపతచ్ఛిఖరీన్ద్రతుల్యః।

తత్రాదధాత్ఫణిపతిర్ధరణీం ఫణాభి-

స్తద్భూరిభారవిధురాభిరధో వ్రజన్తీమ్॥ ౪౨॥

యత్రేతి॥ పరాసుర్గతప్రాణః। మృత ఇతి యావత్। అత ఏవ సంవర్తకాలః ప్రలయకాలస్తత్ర నిపతతా శిఖరీన్ద్రేణ పర్వతరాజేన తుల్యః సమానః స దనుజానాం దైత్యానామధిపతిస్తారకో యత్ర భూమిదేశేఽపతన్మూర్చ్ఛితస్తత్ర భూమిదేశే ఫణిపతిః శేషోఽధోవ్రజన్తీం నీచైర్గన్తుం ప్రవర్తమానాం ధరణీం ఫణాభిస్తస్య తారకస్య భూరిభారేణ విధురాభిర్భుగ్నీభవన్తీభిరదధాదధఃపతనాన్నివర్తయాంచక్రే। అనేన తారకవిగ్రహస్యాతిభారవత్త్వం ధ్వనితమ్॥

స్వర్గాపగాసలిలసీకరిణీ సమన్తా-

త్సౌరభ్యలుబ్ధమధుపావలిసేవ్యమానా।

కల్పద్రుమప్రసవవృష్టిరభూన్నభస్తః

శంభోః సుతస్య శిరసి త్రిదశారిశత్రోః॥ ౪౩॥

స్వర్గాపగేతి॥ త్రిదశానాం దేవానామరేస్తారకస్య శత్రోః శాతయితుః। హన్తురితి యావత్। శంభోః సుతస్య కుమారస్య శిరసి శీర్షే। 'ఉత్తమాఙ్గం శిరః శీర్షమ్' ఇత్యమర। నభస్త ఆకాశసకాశాత్। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। స్వర్గాపగాయా గఙ్గాయాః సలిలస్య సీకరాః పృతామ్బుకణాః। 'సీకరోఽమ్బుకణాః పృతాః' ఇత్యమరః। తే విద్యన్తే యస్యామ్। తథా సౌరభ్యే సౌగన్ధ్యే లుబ్ధయా మధుపానాం భ్రమరాణామావల్యా పఙ్క్త్యా కర్త్ర్యా సేవ్యమానాశ్రీయమాణా కల్పద్రుమస్య కల్పవృక్షస్య ప్రసవానాం పుష్పాణామ్। 'ప్రసవస్తు ఫలే పుష్పే వృక్షాణాం గర్భమోచనే' ఇతి విశ్వః। వృష్టిరభూత్। తారకవధజనితానన్దార్ణవమగ్నా వ్యోమస్థితా విష్ణ్వాదయో దేవాః కుమారమస్త- కోపరి కల్పద్రుమపుష్పాణి విచకరురిత్యర్థః॥

పులకభరవిభిన్నవారబాణా భుజవిభవం బహు తారకస్య శత్రోః।

సకలసురగణా మహేన్ద్రముఖ్యాః ప్రమదముఖచ్ఛవిసంపదోఽభ్యనన్దన్॥ ౫౪॥

పులకేతి॥ ప్రమదా ఉత్కృష్టా యా ముఖచ్ఛవివర్ధనకాన్తిః సైవ సంపద్వైభవం యేషాం తారకవధజనితమానన్దమేవ మహతీం సంపదం మన్యమానాః। అత ఏవ పులకభరేణ రోమాఞ్చభారేణ విభిన్నాని స్ఫుటితాని వారబాణాని కవచాని యేషామ్। 'కఞ్చుకో వారబాణోఽస్త్రీ' ఇత్యమరః। ప్రథమవిగ్రహప్రమాణనిర్మితానాం కవచానామిదానీ-మానన్దవశాత్ప్రఫుల్లద్విగ్రహేషు సంకీర్ణతయా విదలనముచితమేవేతి భావః। ఏవంభూతా మహేన్ద్రముఖ్యాః పురందరప్రభృతయః సకలసురగణాః సమస్తవృన్దారకసంఘా బహు మహత్తారకస్య శత్రోః కుమారస్య భుజవిభవం బాహుపరాక్రమమభ్యనన్దన్ 'సాధుస్తే విక్రమః' ఇతి తుష్టువుః। పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్॥

ఇతి విషమశరారేః సూనునా జిష్ణునాజౌ

త్రిభువనవరశల్యే ప్రోద్ధృతే దానవేన్ద్రే।

బలరిపురథ నాకస్యాధిపత్యం ప్రపద్య

వ్యజయత సురచూడారత్నఘృష్టాగ్రపాదః॥ ౫౫॥

ఇతీతి॥ జిష్ణునా జయశీలేన విషమశరారేః పఞ్చశరశత్రోర్హరస్య సూనునా కుమారేణ త్రిభువనస్య భువనత్రయస్య వరే శ్రేష్ఠే శల్యే శత్రౌ। 'శల్యశ్చ కథితః శత్రౌ మదనద్రుమయోరపి' ఇతి విశ్వః। దానవేన్ద్రే తారక ఇత్యేవంప్రకారేణ ప్రోద్ధృత ఉత్ఖనితే। మారితే సతీత్యర్థః। అథ తారకవధానన్తరం బలరిపుః పురందరో నాకస్య స్వర్గస్యాధిపత్యం రాజ్యం ప్రపద్య ప్రాప్య సురాణాం చూడారత్నైర్ముకుటమణిభిర్ఘృష్టావగ్రపాదౌ పాదాగ్రే యస్య। షష్ఠీసమాసే రాజదన్తాదిత్వాదగ్రశబ్దస్య పూర్వనిపాతః। తథాభూతః సన్। వ్యనయత। సర్వోత్కర్షేణ వర్వృత ఇత్యర్థః। స స్వర్గరాజ్యం ప్రాప్య నిష్కణ్టకతయాభునగితి భావః। వ్యజయతేతి 'విపరాభ్యాం జేః' ఇత్యాత్మనేపదమ్। మాలినీవృత్తమ్। లక్షణం తూక్తప్రాయమ్॥

యం ప్రాసూత సుతం పురా చ జననీ నామ్నా సుహీరేతి సా
ఖ్యాతో యస్య బుధేన్ద్రమస్తకమణిః శ్రీలక్ష్మణాఖ్యః పితా।
యద్భ్రాతృద్వితయం మహద్విజయతే విద్వత్తయా మణ్డితం
తేనాసౌ రచితా కుమారవివృతిః సంజీవినీ జీవదా॥

సంవత్సరేఽఙ్కాద్రిపురాణ (౧౮౭౯) తుల్యే నభసమాసే బహులే దలే చ।
తిథావనఙ్గస్య సజీవవారే టీకా కుమారస్య సమాపదేషా॥
శుద్ధం త్వశుద్ధం చ వివేచనీయం సర్వత్ర విద్యార్ణవపారగేణ।
మయోక్తమేతద్విదుషా పరేణ పక్షేఽపరస్మిన్ననుకమ్పనీయః॥

టీకాసంయుక్తకావ్యపఞ్చకమథ స్తోత్రాణి దిక్సంఖ్యకా-
న్యేకశ్ఛన్దసి చైక ఏవ గణితే సాహిత్యశాస్త్రే త్రయః।
ప్రాక్కావ్యద్వయటిప్పణీద్వయమితి గ్రన్థావలీసంగతా
సీతారామకవేః కృతిః కృతిగలే నక్షత్రమాలాయతామ్॥

ఇతి శ్రీపర్వణీకరోపనామకశ్రీలక్ష్మణభట్టాత్మజసతీగర్భసంభవశ్రీసీతారామకవివిరచితయా సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే తారకాసురవధో నామ సప్తదశః సర్గః॥

సమాప్తమిదం కుమారసంభవకావ్యమ్।

అథ కుమారసంభవస్య

అష్టమః సర్గః।

మల్లినాథకృతయా సంజీవిన్యా సమేతః॥

అథ శృఙ్గారముభయోః ....।
కుమారసంభవఫలే సర్గేఽస్మిన్నాహ సంప్రతి॥
సోఽపి సంక్షిప్తసంపన్నసంయుక్తశ్చ సమృద్ధిమాన్।
ఇతి భేదాశ్చతుర్ధోక్తాశ్చతుర్ణాం చ వియోగినామ్॥
తత్రావస్థాప్రభేదేన శృఙ్గారే నాయికా త్రిధా।
ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భా చ తత్ర హ్రీసాధ్వసావిలామ్॥
ముగ్ధావస్థాం సమాశ్రిత్య దేవ్యా ఆద్యసమాగమే।
ఆదావేకాదశ శ్లోకాః ఖ్యాతపూర్వానురాగిణోః॥
ప్రథమం నామ శృఙ్గారం శివయోః కథితం కవిః (?)।
చుమ్బనేష్వధరేత్యత్ర లక్షణం త్వస్య వక్ష్యతే॥

పాణిపీడనవిధేరనన్తరం శైలరాజదుహితుర్హరం ప్రతి।
భావసాధ్వసపరిగ్రహాదభూత్కామదోహదసుఖం మనోహరమ్॥ ౧॥

పాణీతి॥ పాణిపీడనవిధేరనన్తరం పాణిగ్రహణానన్తరమ్। విధేరితి పఞ్చమీ కః తం హరం ప్రతి భావసాధ్వసపరిగ్రహాన్మనోహరం చిత్తాకర్షకం కామదోహదమ్। కామసంవర్ధకమిత్యర్థః। 'తరుగుల్మలతాదీనామకాలే కుశలైః కృతమ్। పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్' ఇతి శబ్దార్ణవే। తచ్చ తత్సుఖం కామదోహదసుఖమ- భూత్। హరస్యేతి శేషః।

నాయికానాయకయోరన్యోన్యానుభవదర్శనాత్సుఖమావిర్భవతి। తచ్చ మదనోద్దీపకమితి రసవిదాం స్థితిః। తథా చ హరస్య గౌర్యాం నవోఢాయాం స్వగోచరభావప్రయుక్తసాధ్వసదర్శనాత్సుఖమావిర్భవతి। తచ్చ మదనాకారం ప్రాదుర్బభూవేత్యర్థః। తన్న రసభావస్థాయినః కార్యమనుభావః। తదుక్తమ్—'రసా గచ్ఛన్తి సంస్థానం యత్కార్యముపలక్ష్యతే। సోఽనుభావః..........సంస్థానసూచకః॥' ఇతి॥

ఉక్తం భావసాధ్వసమ్। తస్య సుఖమయత్వం చ వర్ణయతి—

వ్యాహృతా ప్రతివచో న సందధే గన్తుమైచ్ఛదవలమ్బితాంశుకా।

సేవతే స్మ శయనం పరాఙ్ముఖీ సా తథాపి రతయే పినాకినః॥ ౨॥

వ్యాహృతేతి॥ సా పార్వతీ వ్యాహృతా యత్కించిదభిహితా సతీ ప్రతివచః ప్రత్యుత్తరం న సందధే న దదావిత్యర్థః। అవలమ్బితాంశుకా గృహీతవస్త్రా సతీ గన్తుమపసర్పితుమైచ్ఛదిచ్ఛతి స్మ। ఇషిధాతోర్లఙ్। 'ఇషుగమియమాం ఛః' ఇతి ఛకారః। పరాఙ్ముఖీ సతీ శయనం సేవతే స్మ। అనభిముఖమశయిష్టేత్యర్థః। తథాపి ఇత్థం సాధ్వసాత్ప్రతికూలచేష్టితాపీత్యర్థః। పినాకినః శివస్య రతయే సుఖాయ। బభూవేతి శేషః। ప్రాతికూల్యమపి తస్యానన్దకరమభూదిత్యర్థః। ఏతేన నవోఢాయా దేవ్యా మౌగ్ధ్యాద్విజితంతన్మమత్వమవసేయమ్॥

కైతవేన శయితే కుతూహలాత్పార్వతీ ప్రతి ముఖం నిపాతితమ్।

చక్షురున్మిషతి సస్మితం ప్రియే విద్యుదాహతమివ న్యమీలయత్॥3॥

కైతవేనేతి॥ ప్రియే భర్తరి కుతూహలాత్। ఏషా కిం కరిష్యతీతి బుభుత్సయేత్యర్థః। కైతవేన కపటేన శయితే సుప్తే సతి పార్వతీ కర్త్రీ ప్రతిముఖం యథా తథా నిపాతితమ్। ప్రియస్వాపపరీక్షార్థం తదభిముఖం ప్రవర్తితమిత్యర్థః। చక్షుః స్వదృష్టిం సస్మితమున్మిషతి। పునః ప్రియే సహాసం పశ్యతీత్యర్థః। విద్యుదాహృతం విద్యుతా ప్రతిహతమివ న్యమీలయత్। సాధ్వసాదితి భావః। ఏతేన కించిత్సాధ్వసస్యాపచయో వ్యజ్యతే॥

నాభిదేశనిహితః సకమ్పయా శంకరస్య రురుధే తయా కరః।

తద్దుకూలమథ చాభవత్స్వయం దూరముచ్ఛ్వసితనీవి బన్ధనమ్ ॥౪॥

నాభీతి ॥ నాభిదేశనిహితః। నీవిమోచనాయేతి శేషః। శంకరస్య కరః సకమ్పయా వేపథుమత్యా। ప్రియకరస్పర్శాదుత్పన్నసాత్త్వికభావయేత్యర్థః। తయా పార్వత్యా రురుధే నివారితః। అథ చ తథాపీత్యర్థః। తద్దుకూలం స్వయం స్వత ఏవ దూరమత్యన్తముచ్ఛ్వసితం స్రస్తం నీవిబన్ధనం నీవిగ్రన్థిర్యస్య తత్తథాభూతమభవత్। రతిపారవశ్యా- దితి భావః॥

ఏవమాలి నిగృహీతసాధ్వసం శంకరో రహసి సేవ్యతామితి।

సా సఖీభిరుపదిష్టమాకులా నాస్మరత్ప్రముఖవర్తిని ప్రియే ॥౫॥

ఏవమితి ॥ హే ఆలి సఖి పార్వతి, రహసి శంకర ఏవమ్। స్వోపదిష్టప్రకారేణేత్యర్థః। నిగృహీతసాధ్వసం నిరస్తభయం యథా తథా సేవ్యతామితి సఖీభిరుపదిష్ట- ముక్తం వచనం సా పార్వతీ ప్రియే శంకరే ప్రముఖవర్తిని సత్యాకులా సాధ్వసవిహ్వలా సతీ నాస్మరత్। న స్మృతవతీత్యర్థః। స హి భయపరిప్లుతే చేతసి దృష్టతరోఽప్యుప- దేశః సంసారమాధత్త ఇతి భావః ॥

అప్యవస్తుని కథాప్రవృత్తయే ప్రశ్నతత్పరమనఙ్గశాసనమ్।

వీక్షితేన పరిగృహ్య పార్వతీ మూర్ధకమ్పమయముత్తరం దదౌ ॥౬॥

అపీతి ॥ కథాప్రవృత్తయే సంలాపప్రవర్తనాయావస్తున్యప్రస్తుతార్థేఽపి ప్రశ్నతత్పరమ్। యత్కించిత్పృచ్ఛన్తమిత్యర్థః। అనఙ్గశాసనమీశ్వరం పార్వతీ వీక్షితేన। న తు వాచేత్యర్థః। పరిగృహ్యాఙ్గీకృత్య మూర్ధకమ్పమయం శిరఃకమ్పస్వరూపమ్। స్వార్థే మయట్। ఉత్తరం దదౌ। న తు వాఙ్మయం సాధ్వసాదితి భావః। విహృతనామా లజ్జానుభావ ఉక్తః। తదుక్తం రతిరహస్యే— 'ఈర్ష్యామానాతిలజాభ్యాం న దత్తం యోగ్యముత్తరమ్। క్రియయా వ్యజ్యతే యత్ర విహృతం తదుదీరితమ్॥'ఇతి॥

పునస్తమేవాహ—

శూలినః కరతలద్వయేన సా సంనిరుధ్య నయనే హృతాంశుకా।

తస్య పశ్యతి లలాటలోచనే మోఘయత్నవిధురా రహస్యభూత్॥౭॥

శూలిన ఇతి॥ సా పార్వతీ రహసి హృతాంశుకా ప్రియేణాకృష్టవస్త్రా సతీ కరతలద్వయేన। స్వకీయేనేత్యర్థః। శూలినో హరస్య నయనే నేత్రద్వయం సంనిరుధ్య సంచ్ఛాద్య తస్య శూలినో లలాటలోచనే తృతీయేఽక్షిణ పశ్యతి సతి మోఘయత్నాఖిలప్రయాసాత ఏవ విధురాభూత్। తృతీయకరాభావాదితి భావః। ఏతేన కించిద్ధార్ష్ట్యాదయో వ్యజ్యన్తే॥

చుమ్బనేష్వధరదానవర్జితం సన్నహస్తమదయోపగూహనమ్।

క్లిష్టమన్మథమపి ప్రియం ప్రభోర్దుర్లభప్రతికృతం వధూరతమ్॥౮॥

చుమ్బనేష్వితి॥ చుమ్బనేష్వధరదానవర్జితమోష్ఠార్పణరహితమదయోపగూహనే నిర్దయాలిఙ్గనే సన్నౌ స్తబ్ధౌ హస్తౌ కరౌ యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। తథా దుర్లభప్రతికృతమ్।ప్రగల్భత్వాన్నఖదన్తతాడనాద్యకృతప్రయత్నమిత్యర్థః। అత ఏవ క్లిష్టమన్మథం లజ్జయోపరుద్ధమదనమపి వధ్వా నవోఢాయా రతం వధూరతం ప్రభోరీశ్వరస్య ప్రియమ్। అభూదితి శేషః। 'వధూః స్నుషానవోఢాస్త్రీభార్యాసృష్టాఙ్గనాసు చ' ఇతి విశ్వః। అయం లజ్జాసాధ్వసాభ్యాం సంకుచితోపచారత్వాత్సంక్లిష్టసంభోగః। తదుక్తం భూపాలేన- 'యువానౌ యత్ర సంక్షిప్తసాధ్వసవ్రీడనాదిభిః।ఉపచారాన్నిషేవన్తే స సంకిష్ట ఇతీరితః॥' ఇతి॥

యన్ముఖగ్రహణమక్షతాధరం దత్తమవ్రణపదం నఖం చ యత్।

యద్రతం చ సదయం ప్రియస్య తత్పార్వతీ విషహతే స్మ నేతరత్॥౯॥

యదితి॥ పార్వతీ ప్రియస్య సంబన్ధ్యక్షతోఽఖణ్డితోఽధరో యస్మింస్తత్తథోక్తం యన్ముఖగ్రహణం ముఖచుమ్బనమ్। అవ్రణపదం లక్ష్మరహితమ్। 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థాన- లక్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుషు' ఇత్యమరః। దత్తం యచ్చ నఖం నఖకర్మ। యత్సదయం రతం తత్సర్వం విషహతే స్మ సహతే స్మ। నేతరద్విపరీతమ్। ప్రచణ్డమితి యావత్। తచ్చుమ్బనం నఖం సురతం వా న సహతే స్మ। నవోఢాత్వాదితి హృదయమ్।

తదుక్తం రతిరహస్యే—'నాత్యన్తమానులోమ్యేన న చాతిప్రతిలోమతః। సిద్ధిం గచ్ఛన్తి వా తస్మాన్మ- ధ్యేన సాధయేదితి॥నవోఢామ్' ఇతి॥

రాత్రివృత్తమనుయోక్తుముద్యతం సా ప్రభాతసమయే సఖీజనమ్।

నాకరోదపకుతూహలం హ్రియా శంసితుం తు హృదయేన తత్వరే॥౧౦॥

రాత్రీతి॥ సా పార్వతీ విభాతసమయే ప్రభాతకాలే రాత్రివృత్తమ్। సురతవృత్తాన్తమిత్యర్థః। అనుయోక్తుం ప్రష్టుమ్। 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ' ఇత్యమరః। ఉద్యతం ప్రవృత్తం సఖీజనం హ్రియా లజ్జయాపకుతూహలం నిరాకాఙ్క్షం నాకరోత్। న కించిదాచష్ట ఇత్యర్థః। హృదయేన హృదా శంసితుం తత్వరే త్వరితాభూత్। ఔత్సుక్యాదితి భావః। త్వరా సంభ్రమాదీనామనుభావత్వాదితి॥

దర్పణే చ పరిభోగదర్శినీ పృష్ఠతః ప్రణయినో నిషేదుషః।

ప్రేక్ష్య విమ్బమనువిమ్బమాత్మనః కాని కాని న చకార లజ్జయా॥౧౧॥

దర్పణ ఇతి॥ కించేతి చార్థః। దర్పణే ముకురే పరిభోగో నఖక్షతాదిసంభోగచిహ్నం దర్శతి పశ్యతీతి పరిభోగదర్శినీ సా పార్వతీ పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగే నిషేదుషః స్థితవతః। సదేః క్వసుః। ప్రణయినః ప్రియస్య హరస్య విమ్బం ప్రతిబిమ్బమ్। దర్పణే సంక్రాన్తమిత్యర్థః। ఆత్మనః స్వస్య బిమ్బమను। ప్రతిబిమ్బస్య పృష్టత ఇత్యర్థః। 'అనుర్లక్షణే' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా। ప్రేక్ష్య లజ్జయా। స్వచాపలప్రాకట్యకృతయేత్యర్థః। కాని కాని యాని యాని భేదవాచ్యాని। అఙ్గసంవరణాదిచేష్టితా- నీత్యర్థః। ఉక్తం చ—'లజానుభావేన సాచీకృతా వర్ణవైవర్ణ్యాధోముఖాదికృత్' ఇతి। న చకార॥

నీలకణ్ఠపరిభుక్తయౌవనాం తాం విలోక్య జననీ సమాశ్వసీత్।

భర్తృవల్లభతయా హి మానసీం మాతురస్యతి శుచం వధూజనః॥౧౨॥

నీలకణ్ఠేతి॥ నీలకణ్ఠేన పరిభుక్తం యౌవనం యస్యాః సా తాం తథోక్తామ్। ప్రియేణ భుక్తయౌవనామిత్యర్థః। తాం పార్వతీం విలోక్య జననీ మేనా సమాశ్వసీత్। సంతుతోపేత్యర్థః।

శ్వసిధాతోర్లజ్ । 'అఙ్గార్గ్యగాలవయోః' ఇతి వికల్పాదడాగమః । తథాహి । వధూజనో భర్తృవల్లభతయా పతివాత్సల్యేన మాతుర్మానసీం మనోభవాం శుచం శోకమస్యతి నిరస్యతి హి ।
విపర్యయాద్విపర్యయశ్చేత్యర్థాదవసేయమ్ ।సామాన్యైకవిశేషణసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః ॥

సంప్రతి దేవ్యా ముగ్ధావస్థాతో మధ్యమావస్థాప్రాప్తిమాహ—

వాసరాణి కతిచిత్కథంచన స్థాణునా పదమకార్యత ప్రియా ।

జ్ఞాతమన్మథరసా శనైః శనైః సా ముమోచ రతిదుఃఖశీలతామ్ ॥౧౩॥

వాసరాణీతి ॥ స్థాణునా శంభునా కర్త్రా ప్రియా పార్వతీ కర్మభూతా కతిచిద్వాసరాణి । కైశ్చిదహోభిరిత్యర్థః । అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా । కథంచన కృచ్ఛ్రేణ పదం పదప్రక్షేపమకార్యత కారితా । సురతకర్మణీతి శేషః । కరోతేర్ణ్యన్తాత్కర్మణి లుఙ్ । 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇత్యణి కర్తుః కర్మత్వే 'ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః' ఇత్యభిహితత్వం చ । సా కృతపదా పార్వతీ జ్ఞాతమన్మథరసానుభూతసురతసుఖాస్వాదా సతీ । 'ఆస్వాదే విరసమాహుః' ఇతి శబ్దానుశాసనే । శనైఃశనైః క్రమేణ రతౌ రతే దుఃఖశీలతాం ప్రతికూలస్వభావతాం ముమోచ । 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇత్యమరః । మధ్యమావస్థాం ప్రాప్తేత్యర్థః ॥

తుల్యలజ్జాస్మరత్వమేవాహ—

సస్వజే ప్రియమురోనిపీడితా ప్రార్థితం ముఖమనేన నాహరత్ ।

మేఖలాప్రణయలోలతాం గతం హస్తమస్య శిథిలం రురోధ సా ॥౧౪॥

సస్వజ ఇతి ॥ సా పార్వత్యురోనిపీడితోరసి గాఢమాశ్లిష్టా సతీ ప్రియం సస్వజే । న తు నిష్పన్దమాస్తేత్యర్థః । అనేన స్మరాతిశయః సూచితః । అనేన ప్రియేణ ప్రార్థితం చుమ్బనార్థం యాచితమ్ । 'యాఞ్చాయామభిధానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధైః' ఇతి కేశవః । ముఖం నాహరత్ । మేఖలాయాం ప్రణయః పరిచయః । 'ప్రణయః స్యాత్పరిచయే యాఞ్చాయాం సుహృదేఽపి చ'

ఇతి యాదవః। తత్ర లోలతాం చఞ్చలతాం గతమస్య ప్రియస్య హస్తం శిథిలం రురోధ న్యవారయత్। న తు నిర్భరమితి భావః। అత్ర సహసప్రతీ కారాభ్యాం తుల్యలజ్జాస్మరత్వం వ్యజ్యతే॥

అథ దేవ్యాః ప్రగల్భావస్థాం దర్శయితుం తయోః సమానరాగిత్వం తావదాహ—

భావసూచితమదృష్టవిప్రియం చాఢుమత్క్షణవియోగకాతరమ్।

కైశ్చిదేవ దివసైస్తదా తయోః ప్రేమ రూఢమితరేతరాశ్రయమ్॥౧౫॥

భావేతి॥ తయోః శివయోః కైశ్చిత్కతిభిశ్చిదేవ దివసైః। భావసూచితం భావైశ్చేష్టాభిః కటాక్షనిక్షేపాదిభిః సంజాతమదృష్టం విప్రియమప్రియాచరణం యత్ర తత్తథోక్తం చాటూని ప్రియోక్తయో యస్మిన్సన్తి తచ్చాదుమత్। భూతార్థే మతుప్। క్షణవియోగాత్క్షణమాత్రవిరహాదపి కాతరం భీరు ఇతరేతరాశ్రయమన్యోన్యవిషయం ప్రేమ। ప్రేమపదాభిలష్యా- ఙ్కురావస్థా భవతీత్యర్థః। రూఢమభూత్। క్రమేణానురాగపదాభిలాషం ప్రాప్తమిత్యర్థః। తదేతత్సర్వం స్ఫుటీకృతం భూపాలేన—'అఙ్కురపల్లవ కలికాప్రసూనఫల- భాగియమ్' ఇత్యాదినా। ఏకా రతిరేవ స్థాయిభూతా రసీభవతి। తస్యాశ్చాఙ్కురావస్థాభేదోపపత్తౌ సా ప్రేమాదిపదైరభిలష్యత ఇత్యర్థః। 'సప్రేమభేదరహితం యూనోర్యద్భా- వబన్ధనమ్। భావో రతీ రాగ ఏవ స్వసంవేద్యదశాప్రాప్తయావదాశ్రయవృత్తిశ్చేదనురాగః' ఇతి। మానాదిలక్షణం విస్తరభయాన్న లిఖ్యత ఇత్యాకర ఏవ ద్రష్టవ్యమ్॥

తం యథాత్మసదృశం వరం వధూరన్వరజ్యత వరస్తథైవ తామ్।

సాగరాదనపగా హి జాహ్నవీ సోఽపి తన్ముఖరసైకనిర్వృతిః॥౧౬॥

తమితి॥ వధూరాత్మసదృశం స్వానురూపం తం వరం వోఢారం ప్రతి యథాన్వరజ్యతానురక్తాభూత్। రఞ్జేర్దైవాదికాత్కర్తరి లకారః। స్వరితత్వాదాత్మనేపదమ్। తథైవ వరోఽపి నవోఢాణ్యాత్మనః సహక్తామాత్మసదృశమ్। 'త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ' ఇతి చకారాత్క్విప్ప్రత్యయః। తాం వధూం ప్రత్యన్వరజ్యత। వధ్వామనురక్తోఽభూదిత్యర్థః। 'గత్యథకర్మక–'ఇత్యాదినా సకర్మకత్వమ్। దృష్టాన్తమాహ—జాహ్నవీ గఙ్గా సాగరాన్నాపగచ్ఛతీత్యనపగానపేతా హి। సోఽపి సాగరస్తయా జాహ్నవ్యా ముఖరసేనాగ్రస- లిలేన వక్త్రాస్వాదేనైకా ముఖ్యా నిర్వృతిరానన్దో యస్య స తథోక్తః। అత్ర దృష్టాన్తాలంకారః।

లక్షణం తూక్తమ్। ఇత్థం సమానానురాగకథనాద్రసాభాసత్వం నిరస్తమ్। తదుక్తమ్— 'యోషితో బహుసక్తిశ్చ్రదసాభాసః స ఉచ్యతే'। కవినాప్యుక్తం మాలవికాయామ్—'అనాతురోక్తం ప్రతి విప్రసిద్ధ్యతా సమీపగేనాపి రతిర్న మాం ప్రతి। పరస్పరప్రాప్తినిరాశయోర్వా శరీరనాశోఽపి సమానరాగయోః॥'ఇతి॥

అథ దేవ్యాః ప్రగల్భావస్థామాశ్రిత్య సంభోగమాహ—

శిష్యతాం నిధువనోపదేశినః శంకరస్య రహసి ప్రపన్నయా।

శిక్షితం యువతినైపుణం తయా యత్తదేవ గురుదక్షిణీకృతమ్॥౧౭॥

శిష్యతామితి॥ రహస్యేకాన్తే నిధువనముపదిశతీతి నిధువనోపదేశినః సురతవిద్యాగురోః। 'వ్యవాయో గ్రామ్యధర్మో మైథునం నిధువనం రతమ్' ఇత్యమరః। శంకరస్య శిష్యతాం ప్రపన్నయా ప్రాప్తయా తయా పార్వత్యా యద్యువతినైపుణం యువతిజనోచితం నైపుణమ్। సురతకౌశల మిత్యర్థః। శిక్షితమభ్యస్తమ్। ఆచరితమిత్యర్థః। తదేవ గురుదక్షిణీకృతమ్। యథోపదేశకరణాద్దక్షిణాసమమభూదిత్యర్థః। అనేన కృతప్రతికృతం సూచ్యతే॥

దష్టముక్తమధరోష్ఠమమ్బికా వేదనావిధురహస్తపల్లవా।

శీతలేన నిరవాపయత్క్షణం మౌలిచన్ద్రశకలేన శూలినః॥౧౮॥

దష్టమితి॥ అమ్బికా పార్వతీ దష్టశ్చాసౌ ముక్తశ్చ తం దష్టముక్తమ్। 'పూర్వకాల–'ఇత్యాదినా సమాసః। అధరోష్ఠం వేదనయా విధుతౌ కమ్పితౌ హస్తపల్లవౌ పాణిపల్లవౌ యస్యాః సా తథోక్తా సతీ శీతలేన శూలినో మౌలిచన్ద్రశకలేన క్షణం నిరవాపయత్ శీతలోపచారేణ నిర్వ్యథమకరోదితి విశ్రమ్భోక్తిః। నివాతేర్ద్రా- తోర్ణ్యన్తాత్ 'అర్తిహ్రీ–'ఇత్యాదినా పుగాగమః। అత్రాధరపీడనాత్సుఖేఽపి దుఃఖవదుపచారాత్కుట్టిమానామానుభావ ఉక్తః। తదుక్తమ్— 'కేశాధరాదిసంగ్రహణే మోదమానాపి మానసే। దుఃఖితేవ వహిః కుప్యేత్తత్కుట్టిమముదాహృతమ్' ఇతి ॥

చుమ్బనాదలకచూర్ణదూషితం శంకరోఽపి నయనం లలాటజమ్।

ఉచ్ఛ్వసత్కమలగన్ధయే దదౌ పార్వతీవదనగన్ధవాహినే॥౧౯॥

చుమ్బనాదితి॥ అథ శంకరోఽపి చుమ్బనాఞ్చుమ్బనార్థితోఽలకచూర్ణేన దూషితముపహతం లలాటజం నయనముచ్ఛ్వసత్కమలగన్ధయే వికచారవిన్దగన్ధధారిణే। 'ఉపమానాచ్చ' ఇతీకారః। పార్వత్యా వదనగన్ధవాహినే। ఫూత్కారమారుతాయేత్యర్థః। దదౌ। రజోనిఃసారణార్థం తదాభిముఖ్యేన స్థాపితవానిత్యర్థః। ఏతేన దేవ్యాః ప్రియవశంవదత్వముక్తమ్। అత్ర హరచక్షుష్యలకచూర్ణకథనాద్దేవ్యా ఉపరిభావః సూచితః॥

ఏవమిన్ద్రియసుఖస్య వర్త్మనః సేవనాదనుగృహీతమన్మథః।

శైలరాజభవనే సహోమయా మాసమాత్రమవసద్వృషధ్వజః॥౨౦॥

స ఇతి॥ వృషధ్వజో హర ఏవముక్తరీత్యేన్ద్రియాణాం సుఖస్యానుకూలస్య వర్త్మనో మార్గస్య। స్త్రీప్రసఙ్గస్యేత్యర్థః। సేవనాత్పరిభోగాదనుగృహీతమన్మథః పునరుజ్జీవిత- మదనః సన్। ఉమయా సహ శైలరాజభవనే హిమవద్గేహే మాసమాత్రమవసత్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। మాసమాత్రమితి వధూవశీకరణకాలక్లృప్తిః ప్రదర్శితా॥

సోఽనుమాన్య హిమవన్తమాత్మభూరాత్మజావిరహదుఃఖఖేదితమ్।

తత్ర తత్ర విజహార సంచరన్నప్రమేయగతినా కకుద్మతా॥౨౧॥

స ఇతి॥ స ఆత్మభూః శివ ఆత్మజాయా దుహితుర్విరహదుఃఖేన పీడితం హిమవన్తమనుమాన్యానుమతం కృత్వాప్రమేయగతినాపరిచ్ఛేద్యగతినా కకుద్మతా వృషేణ సంచర- న్సంచరమాణస్తత్ర తత్ర నానాదేశేషు విజహార॥

మేరుమేత్య మరుదాశువాహనః పార్వతీస్తనపురస్కృతః కృతీ।

హేమపల్లవవిభఙ్గసంస్తరామన్వభూత్సురతతత్పరః క్షపామ్॥౨౨॥

మేరుమితి॥ మరుదాశువాహనః పవనజవనవాహనః పార్వతీస్తనాభ్యాం పురస్కృతః। పార్వతీపురోగతయాశ్లిష్ట ఇత్యర్థః। అన్వభూదిత్యనేనాన్వయః। కృతీ కుశలో హరో మేరుమేత్య

హేమపల్లవానాం విభఙ్గాః ఖణ్డాస్త ఏవ సంస్తరస్తల్పం యస్యాం తాం తథోక్తాం క్షపాం రాత్రిం సురతతత్పరః సురతాసక్తః సన్। అన్వభూత్॥

పద్మనాభవలయాఙ్కితాశ్మసు ప్రాప్తవత్స్వమృతవిప్రుషో నవాః।

మన్దరస్య కటకేషు చావసత్పార్వతీవదనపద్మషట్పదః॥౨౩॥

పద్మనాభేతి॥ పార్వతీవదనపద్మే షట్పదః। ప్రియాముఖరసాస్వాదలోల ఇత్యర్థః। స హరః పద్మం నాభిర్యస్య స పద్మనాభో విష్ణుః। 'అచ్ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్నః' ఇత్యత్రాజితి యోగవిభాగాత్సమాసాన్తః। తస్య వలయైరఙ్కితా అఇమానో యేషాం తేషు। అమృతమథనసమయ ఇతి భావః। తథా నవాః ప్రత్యగ్రా అమృతవిప్రుషః సుధాబిన్దూన్ప్రాప్తవత్సు మన్దరస్య మన్థాచలస్య కటకేషు నితమ్బేషు చావసత్। ఏతేన మన్దరస్యానేకాద్భుతాధారత్వాన్మనోవినోదకత్వముక్తమ్ ॥

రావణధ్వనితభీతయా తయా కణ్ఠసక్తమృదుబాహుబన్ధనః।

ఏకపిఙ్గలగిరౌ జగద్గురుర్నిర్వివేశ విశదాః శశిప్రభాః॥౨౪॥

రావణేతి॥ జగద్గురుః। విశ్రవసోఽపత్యం రావణో దశకణ్ఠః। 'తస్యాపత్యమ్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః। వృత్తివిషయే విశ్రవస్శబ్దస్య రవణాదేశః। రావణస్య ధ్వనితాత్కైలాసోత్పాటనసమయక్ష్వేడితాద్భీతయా తయా పార్వత్యా కణ్ఠసక్తాభ్యాం మృదుబాహుభ్యాం బన్ధనం యస్య స తథాభూతః। ఏకనేత్రత్వాదేకపిఙ్గలః కుబేరస్తస్య గిరౌ కైలాసే విశదా నిర్మలాః శశిప్రభాశ్చన్ద్రికా నిర్వివేశ బుభుజే। 'నిర్వేశో భృతిభోగయోః' ఇత్యమరః॥

తస్య జాతు మలయస్థలీరతేర్ధూతచన్దనలతః ప్రియాక్లమమ్।

ఆచచామ సలవఙ్గకేసరశ్చాటుకార ఇవ దక్షిణానిలః॥౨౫॥

తస్యేతి॥ జాతు కదాచిద్ధూతచన్దనలతః కమ్పితపటీరశాఖః। 'సమే శాఖాలతే' ఇత్యమరః। సహ లవఙ్గస్య కేసరైః సలవఙ్గకేసరః। 'లవఙ్గం దేవకుసుమమ్' ఇత్యమరః। విశేషణాభ్యాం శైత్యసౌరభ్యే దర్శితే। దక్షిణానిలో మలయమారుతః। చాటుకారశ్చాటుప్రయోగః। ప్రియవాద ఇతి యావత్। భావే ఘఞ్। స ఇవ మలయస్థలీషు మలయాచలప్రదేశేషు రతిః సురతం

యస్య తథోక్తస్య। తత్ర రమమాణస్యేత్యర్థః। తస్య శివస్య ప్రియాక్లమం ప్రియాయాః సురతశ్రమమాచచామ జహార। యథా లోకే మహానపి శ్రమ ఏకేన ప్రియవాదేనాపైతి తద్వద్దక్షిణమారుతేనాప్యస్య సకలోఽపి సురతక్లమో హృత ఇత్యర్థః॥

హేమతామరసతాడితప్రియా తత్కరామ్బువినిమీలితేక్షణా।

ఖే వ్యగాహత తరఙ్గిణీముమా మీనపఙ్క్తిపునరుక్తమేఖలా॥౨౬॥

హేమేతి॥ ఉమా గౌరీ హేమతామరసేన కనకకమలేన తాడితః ప్రియో యయా సా। తేనోత్థితస్య ప్రియస్య కరామ్బునా కరాక్షిప్తామ్బుసా వినిమీలితేక్షణా ముకులితాక్షీ। మీనపఙ్క్తయా పునరుక్తా ద్విగుణితా మేఖలా యస్యాః సా తథాభూతా సతీ ఖే తరఙ్గిణీం వ్యగాహత। తత్ర తత్ర జలక్రీడామకరోదిత్యర్థః॥

తాం పులోమతనయాలకోచితైః పారిజాతకుసుమైః ప్రసాధయన్।

నన్దనే చిరమయుగ్మలోచనః సంస్పృహం సురవధూభిరీక్షితః॥౨౭॥

తామితి॥ అయుగ్మాని లోచనాని యస్య సోఽయుగ్మలోచనరుయమ్బకః। యుగ్మశబ్దో విశేష్యనిఘ్నోఽధ్యాస్తే। 'తస్మిన్యుగ్మాసు సంవిశేత్', 'యుగ్మాన్దైవే యథాశక్తి పిత్ర్యేఽయుగ్మాంస్తథైవ చ' ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్। నన్దనే నన్దనోద్యానే పులోమతనయా శచీ। 'పులోమ్నస్తు శచీ సుతా' ఇతి హరివంశే। తస్యా అలకానాముచితైః పారిజాతకుసుమైస్తాం ప్రసాధయన్నలంకుర్వశ్చిరం సురవధూమిః సస్పృహమీక్షితః। కేన వా పుణ్యేనాయం లభ్య ఇతి సాభిలాషదృష్ట ఇత్యర్థః। అత్ర దేవస్యానుకూలనాయకత్వం దేవ్యాః స్వాధీనపతికాత్వం చావసేయమ్॥

ఇత్యభౌమమనుభూయ శంకరః పార్థివం చ దయితాసఖః సుఖమ్।

లోహితాయతి కదాచిదాతపే గన్ధమాదనవనం వ్యగాహత॥౨౮॥

ఇతీతి॥ ఇతీత్థం శంకరో వనితాసఖః సన్। భూమౌ భవం భౌమమ్। న భౌమమభౌమం దివ్యం పృథివ్యాం భవం పార్థివం చ సుఖమనుభూయ కదాచిదాతపే లోహితాయతి లోహితవర్ణే భవతి। అస్తంగతే సవితరీత్యర్థః। 'లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్' ఇతి క్యష్ప్రత్యయః।

గన్ధమాదనగిరిం వ్యగాహత। పర్వతముద్దిశ్య నివృత్త ఇత్యర్థః। ఉద్దేశక్రియాం ప్రతి గిరేః కర్మత్వమ్। యథాహ భాష్యకారః– ....॥

తత్ర కాఞ్చనశిలాతలాశ్రయో నేత్రగమ్యమవలోక్య భాస్కరమ్।

దక్షిణేతరభుజవ్యపాశ్రయాం వ్యాజహార సహధర్మచారిణీమ్ ॥౨౯॥

తత్రేతి॥ తత్ర గన్ధమాదనే కాఞ్చనస్య వికారః కాఞ్చనం సౌవర్ణం తచ్చ తచ్ఛిలాతలం తదాశ్రయో యస్య స భగవాన్నేత్రగమ్యం సాయంతనమ్। అర్ధాద్దర్శనయోగ్యమ్। భాస్కరం సూర్యమ్। 'దివావిభా–'ఇత్యాదినా టప్రత్యయః। అవలోక్య దక్షిణేతరభుజః సవ్య బాహుర్వ్యపాశ్రయో యస్యాస్తామ్। నిజవామభుజమవష్టభ్యోపవిష్టామిత్యర్థః। సహ ధర్మం చరతీతి సహధర్మచారిణీం పత్నీం వ్యాజహార జగాద॥

పద్మకాన్తిమరుణత్రిభాగయోః సంక్రమయ్య తవ నేత్రయోరివ।

సంక్షయే జగదివ ప్రజేశ్వరః సంహరత్యహరసావహర్పతిః॥౩౦॥

పద్మకాన్తిమితి॥ అసావహ్నాం పతిరహర్పతిః సూర్యః। 'అహరాదీనాం పత్యాదిషూపసంఖ్యానమ్' ఇతి రేఫాదేశః। పద్మకాన్తిం పద్మశోభామ్। తృతీయో భాగస్త్రిభాగః। వృత్తివిషయే పూరణార్థత్వం సంఖ్యాయా ఇత్యుక్తమ్। అరుణస్త్రిభాగో యయోస్తయోః। అరుణోపాన్తయోరితి భాగ్యలక్షణోక్తిః। తవ నేత్రయోః సంక్రమయ్యేవ। తదానీం పద్మానామవికాసాన్నేత్రయోస్తు వికాసాచ్చేయముత్ప్రేక్షా। సంక్షయే ప్రలయకాలే ప్రజేశ్వరః ప్రజాపతిర్జగదివాహర్దివసం సంహరతి। అస్తం గచ్ఛతీత్యర్థః॥

సీకరవ్యతికరం మరీచిభిర్దూరయత్యవనతే వివస్వతి।

ఇన్ద్రచాపపరివేషశూన్యతాం నిర్ఝరాస్తవ పితుర్వ్రజన్త్యమీ॥౩౧॥

సీకరేతి॥ వివస్తేజోఽస్యాస్తీతి వివస్వాంస్తస్మిన్వివస్వతి సూర్యే మరీచిభిః సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా। అత ఏవ వినాపి సహశబ్దేన తృతీయా। సీకరవ్య- తికరం పయఃకిరణసంపర్కం దూరయతి దూరీకుర్వతి సతి। హే అవనతే పార్వతి। అమీ తవ పితుర్భవత్పితుర్హిమవతో

నిర్ఝరాః ప్రవాహాః। 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః' ఇత్యమరః। ఇన్ద్రచాపం నానావర్ణప్రభాసమూహస్తస్య పరివేషేణ శూన్యతాం వ్రజన్తి। అర్కకిరణసంపర్కకృతత్వాదైన్ద్రచాపస్య తన్నివృత్త్యా నివృత్తిరిత్యర్థః॥

దష్టతామరసకేసరస్రజోః క్రన్దతోర్విపరివృత్తకణ్ఠయోః।

నిఘ్నయోః సరసి చక్రవాకయోరల్పమన్తరమనల్పతాం గతమ్॥౩౨॥

దష్టేతి॥ దష్టమర్ధజగ్ధం తామరసకేసరం పద్మకిఞ్జల్కమ్। ముఖద్వయేనైకమితి భావః। తత్త్యజత ఇతి తథోక్తయోః క్రన్దతోః కూజతోర్విపరివృత్తకణ్ఠయోః। పరస్ప- రాలోకనార్థం వక్రీకృతగ్రీవయోరిత్యర్థః। నిఘ్నయోర్దైవాధీనయోః। 'అధీనో నిఘ్న ఆయతః' ఇత్యమరః। చక్రవాకీ చ చక్రవాకశ్చ తయోః। 'పుమాన్స్త్రియా' ఇత్యేకశేషః। సరస్యల్పమన్తరం వ్యవధానమనల్పతామాధిక్యం గతమ్। సరసి వియుజ్యమానయోర్మహద్వ్యవధానమభూదిత్యర్థః॥

స్థానమాహ్నికమపాస్య దన్తినః సల్లకీవిటపభఙ్గవాసితమ్।

ఆవిభాతచరణాయ గృహ్ణతే వారి వారిరుహబద్ధషట్పదమ్॥33॥

స్థానమితి॥ దన్తినో గజాః। అహ్ని భవమాహ్నికమ్ 'కాలాట్ఠఞ్'। స్థానమపాస్య విహాయ సల్లకీ గజప్రియా కాచిల్లతా। 'సల్లకీ స్యాద్గజప్రియా' ఇతి హలాయుధః। తస్య విటపభఙ్గైః పల్లవఖణ్డైర్వాసితం సురభితం వారిరుహేషు బద్ధాసంగతాః షట్పదా యస్మింస్తద్వారి జలమావిభాతం ప్రభాతమారభ్య యచ్చరణం తస్మై। తత్పః ర్యాప్తమిత్యర్థః। గృహ్ణత ఉపాదదతే। గజా హి భుక్తిపర్యాప్తజలం సకృదేవ సాయం పిబన్తీతి ప్రసిద్ధమ్॥

పశ్య పశ్చిమదిగన్తలమ్బినా నిర్మితం మితకథే వివస్వతా।

దీర్ఘయా ప్రతిమయా సరోమ్భసాం తాపనీయమివ సేతుబన్ధనమ్॥౩౪॥

పశ్యేతి॥ హే మితకథే హే మితభాషిణి। ఏతేన స్వస్య తత్సంలాపనే లౌల్యం సూచయతి। పశ్చిమదిగన్తలమ్బినా వివస్వతా కర్త్రా దీర్ఘయా దిగన్తలమ్బిత్వాదాయతయా ప్రతిమయా నిజప్రతిబిమ్బేన। 'ప్రతిమానం ప్రతిబిమ్బం ప్రతిమా ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా।

ప్రతికృతిర్నా పుంసి ప్రతినిధిరుపమోపమానం స్యాత్॥' ఇత్యమరః। సరోమ్భసాం తపనీయవికారస్తాపనీయం హిరణ్మయమ్। 'తపనీయం శాతకుమ్భమ్' ఇత్యమరః। సేతుబన్ధనం నిర్మితమ్। ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। అస్తమయసమయే సరః పారావారిణామరుణమాయతమర్కప్రతిబిమ్బం హిరణ్మయసేతురివ దృశ్యత ఇత్యర్థః। పశ్యేతి వాక్యార్థః కర్మ॥

ఉత్తరన్తి వినికీర్య పల్వలం గాఢపఙ్కమతివాహితాతపాః।

దంష్ట్రిణో వనవరాహయూథపా దష్టభఙ్గురవిసాఙ్కురా ఇవ॥౩౫॥

ఉత్తరన్తీతి॥ దంష్ట్రిణో దంష్ట్రావతః। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః। అత ఏవ దష్టా భఙ్గురాః కుటిలా బిసాఙ్కురా మృణాలాఙ్కురా యైస్తే త ఇవ స్థితా వనవరాహాణాం యూథపాః। 'యూథనాథస్తు యూథపః' ఇత్యమరః। గాఢపఙ్కమతిపఙ్కిలం పల్వలమల్పసరః। 'వేశన్తః పల్వలం చాల్పసరః' ఇత్యమరః। వినికీర్య విక్షిప్యాతివాహితాతపా ఉత్తరన్తి పల్వలాన్నిర్గచ్ఛన్తి॥

ఏష వృక్షశిఖరే కృతాస్పదో జాతరూపరసగౌరమణ్డలః।

హీయమానమహరత్యయాతపం పీవరోరు పిబతీవ బర్హిణ॥౩౬॥

ఏష ఇతి॥ హే పీవరోరు, ఏష వృక్షశిఖరే వృక్షాగ్రే కృతాస్పదః కృతస్థితిర్జాతరూపరసగౌరమణ్డల ఆతపరూపణాత్కాఞ్చనద్రవవదరుణబర్హమణ్డలః। 'చామీకరం జాతరూపం మహారజతకాఞ్చనే' ఇత్యమరః। బర్హమస్యాస్తీతి బర్హిణో మయూరః। 'ఫలబర్హాభ్యామినచ' ఇతీనచ్ప్రత్యయః। హీయమానం క్షీయమాణమహరత్యయాతపం దినాన్తాతపం పిబతీవ। కథమన్యథా క్షీయమాణత్వమితి భావః॥

పూర్వభాగతిమిరప్రవృత్తిభిర్వ్యక్తపఙ్కమివ జాతమేకతః।

ఖం హృతాతపజలం వివఖతా భాతి కించిదివ శేషవత్సరః॥౩౭॥

పూర్వభాగేతి॥ పూర్వభాగే ప్రాచీమూలే తిమిరప్రవృత్తిభిర్ధ్వాన్తప్రసరైరేకతో వ్యక్తపఙ్కం స్ఫుటపఙ్కమివ జాతం తథా వివస్వతా హృతమాతప ఏవం జలం యస్య తథోక్తం ఖమాకాశం కించిదీషచ్ఛేషోఽస్యాస్తీతి శేషవచ్ఛుష్కం సర ఇవ భాతి॥

ఆవిశద్భిరుటజాఙ్గణం మృగైర్మూలసేకసరసైశ్చ వృక్షకైః।

ఆశ్రమాః ప్రవిశదగ్ర్యధేనవో బిభ్రతి శ్రియముదీరితాగ్నయః॥౩౮॥

ఆవిశద్భిరితి॥ ఉటజాఙ్గణం పర్ణశాలాఙ్గణమావిశద్భిః। ప్రవిశద్భిరిత్యర్థః। 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః' ఇతి కర్మత్వమ్। మృగైః। తథా మూలానాం సేకేన సేచనేన సరసైః సద్రవైర్వృక్షకైశ్చోపలక్షితాః। అల్పార్థే కప్రత్యయః। ప్రవిశన్త్యో వనాదాగచ్ఛన్త్యోఽగ్నిధేనవోఽగ్నిహోత్రార్థా ధేనవ ఉదీరితా- గ్నయశ్చాశ్రమాః శ్రియం బిభ్రతి॥

బద్ధకోశమపి తిష్ఠతి క్షణం సావశేషవివరం కుశేశయమ్।

షట్పదాయ వసతిం గ్రహీష్యతే ప్రీతిపూర్వమివ దాతుమన్తరమ్॥౩౯॥

బద్ధకోశమితి॥ బద్ధకోశమపి। ముకులితమపీత్యర్థః। కుశేశయం కర్తృ। 'శతపత్రం కుశేశయమ్' ఇత్యమరః। వసతిం గ్రహీష్యతే। స్థితిం కరిష్యత ఇత్యర్థః। 'లృటః సద్వా' ఇతి శతృప్రత్యయః। పట్పదాయ ప్రీతిపూర్వమన్తరమవకాశం దాతుమివ క్షణం సావశేషవివరం తిష్ఠతి॥

దూరలగ్నపరిమేయరశ్మితా వారుణీ దిగరుణేన భానునా।

భాతి కేసరవతేవ మణ్డితా బన్ధుజీవతిలకేన కన్యకా॥౪౦॥

దూరలగ్నేతి॥ వారుణీ దిక్ప్రతీచీ దూరం లగ్నా అతఏవ పరిమేయా అల్పావశిష్టా రశ్మయో యస్య తేన తథోక్తేనారుణేన లోహితవర్ణేన భానునా కేసరవతా కిఞ్జల్క- వతా బన్ధుజీవం బన్ధుజీవకకుసుమమ్। 'బన్ధూకో బన్ధుజీవకః' ఇత్యమరః। తదేవ తిలకం తేన మణ్డితాలంకృతా కన్యకేవ భాతి॥

సామభిః సహచరాః సహస్రశః స్యన్దనాశ్వహృదయంగమస్వనైః।

భానుమగ్నిపరికీర్ణతేజసం సంస్తువన్తి కిరణోష్మపాయినః॥౪౧॥

సామభిరితి॥ కిరణోష్మపాయినః కిరణోష్మాణం పిబన్తీతి తథోక్తాః। తదాహారా ఇత్యర్థః। చరన్తీతి చరాః। పచాద్యచ్। సహభూతాశ్చరాః సహచరా వాలఖిల్య- ప్రభృతయో మహర్షయోఽగ్నౌ పరికీర్ణే తేజో యస్య తత్తథోక్తమ్। 'అగ్నిం వాచాదిత్యః సాయమనుప్రవిశతి' ఇతి శ్రుతేః। భానుమ్। హృదయం గచ్ఛన్తీతి హృదయంగమా మనోరమాః। గమేః సుపీతి వక్తవ్యాత్ఖచ్। స్యన్దనాశ్వానాం హృదయంగమాః స్వనా యేషాం త్రైః సామభిః సామవేదైః సహస్రశః సంస్తువన్తి। 'సామవేదేనాస్తమయే గీయతే' ఇతి శ్రుతేః॥

సోఽయమానతశిరోధరైర్హయైః కర్ణచామరవిఘట్టితేక్షణైః।

అస్తమేతి యుగభుగ్నకేసరైః సంనిధాయ దివసం మహోదధౌ॥౪౨॥

స ఇతి॥ సోఽయం భానుర్దివసం మహోదధౌ సంనిధాయ। నిధాయేత్యర్థః। దివసస్యాదర్శనాదియముత్ప్రేక్షా। ఆనతశిరోధరైర్గగనావతరణాన్నమ్రకన్ధరైరతఏవ కర్ణచామర- విఘట్టితేక్షణైర్యుగభుగ్నకేసరైః కుటిలితస్కన్ధరోమభిర్హయైరస్తమేతి। 'అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృత్' ఇత్యమరః॥

ఖం ప్రసుప్తమివ సంస్థితే రవౌ తేజసో మహత ఈదృశీ గతిః।

తత్ప్రకాశయతి యావదుత్థితం మీలనాయ ఖలు తావతా చ్యుతమ్॥౪౩॥

ఖమితి॥ రవౌ సంస్థితేఽస్తమితే సతి ఖం వ్యోమ ప్రసుప్తమివ నిఃప్రకాశత్వాన్నిద్రితమివ। స్థితమిత్యర్థః।యుజ్యతే చైతదిత్యాహ—మహత స్తేజస ఈదృశీ వక్ష్యమా- ణప్రకారా గతిః। స్వభావ ఇత్యర్థః। తాం గతిమేవాహ– తదితి। తన్మహత్తేజ ఉత్థితం సద్యావత్। స్థానమితి శేషః। ప్రకాశయతి। తావతాధశ్చయుతం సత్। తత్స్థానా- దితి శేషః। మీలనాయ సంకోచాయ ఖలు భవతి। యత్ర స్థానే తేజస్తిష్ఠతి తత్ప్రకాశత ఇతి స్థితిః। యతో గచ్ఛతి న తత్ప్రకాశతే। అతః సూర్యాపాయే ఖం ప్రసుప్తమివేతి యుక్తోత్ప్రేక్షేతి భావః। అస్యార్థస్య తేజోమాత్రసాధారణ్యేఽపి మహతి స్ఫుటమితి మహద్గ్రహణం కృతమ్॥

సంధ్యయాప్యనుగతం రవేర్వపూర్వన్ద్యమస్తశిఖరే సమర్పితమ్।

ప్రోక్తథేయముదయే పురస్కృతా నానుయాస్యతి కథం తమాపది॥౪౪॥

సంధ్యయేతి॥ సంధ్యయాప్యస్తశిఖరేఽస్తాద్రిశృఙ్గే సమర్పితం నిహితం వన్ద్యం రవేర్వపురనుగతమన్వగామి। అసంయుతం రవిమన్వగాదితి భావః। యుక్తం చైతదిత్యాహ— ప్రాక్పూర్వముదయే తథా తేన ప్రకారేణ పురస్కృతాగ్రతః కృతా। పూజితా చేతి గమ్యతే। ప్రాతః సూర్యోదయాత్ప్రాగేవ సంధ్యాగమ ఇతి హి ప్రసిద్ధమ్। ఇయం సంధ్యా తం రవిమాపద్యస్త-సమయే కథం నానుయాస్యతి। అనుయాస్యత్యేవేత్యర్థః। సంపదసంపదోస్తుల్యరూపమేవ సాధూనామితి భావః॥

రక్తపీతకపిశాః పయోముచాం కోటయః కుటిలకేశి భాన్త్యమూః।

ద్రక్ష్యసి త్వమితి సాంధ్యవేలయా వర్తికాభిరివ సాధువర్తితాః॥౪౫॥

రక్తేతి॥ హే కుటిలకేశి। 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి ఙీప్। అముః పురోగతా రక్తాః పీతాః కపిశాశ్చ రక్తపీతకపిశాః। నానావర్ణా ఇత్యర్థః। చార్థే ద్వన్ద్వః। న తు 'వర్ణో వర్ణేన' ఇతి తత్పురుషః। సామానాధికరణ్యాభావాత్। పయోముచాం కోటయోఽగ్రయః। 'స్యాత్కోటిరశ్రౌ చాపాగ్రే సంఖ్యాభేదప్రకర్షయోః' ఇతి విశ్వః। త్వం ద్రక్ష్యసీతి హేతోరనయా సాంధ్యవేలయా। సంధ్యయేత్యర్థః। 'సంధివేలయా' ఇతి క్వచిత్పాఠః। వర్తికాభిశ్చిత్రశలాకాభిః సాధువర్తితా ఉత్పాదితాశ్చ భాన్తి॥

సింహకేసరసటాసు భూభృతా పల్లవప్రసవిషు ద్రుమేషు చ।

పశ్య ధాతుశిఖరేషు చాత్మనా సంవిభక్తమివ సాంధ్యమాతపమ్॥౪౬॥

సింహేతి॥ సింహానాం కేసరాణి స్కన్ధరోమాణి తాన్యేవ సటా జటాస్తాసు। 'సటా జటాకేసరయోః' ఇతి విశ్వః। అథవా సటాశబ్దేన సమూహో లక్ష్యతేఽన్యథా పౌనరు- క్త్యాత్। పల్లవప్రసవిషు పల్లవవత్సు ద్రుమేషు చ తథా ధాతుశిఖరేషు చ భూభృతాస్తాద్రిణాత్మనా స్వయమేవ సంవిభక్తమివ స్థితం సంధ్యాయాం భవం సాంధ్యమాతపం యస్య తథా పశ్య। ఆరుణ్యమరుణద్రవ్యేషు భూయిష్ఠముపలభ్యత ఇతి భావః॥

పార్థివముక్తవసుధాస్తపస్వినః పావనామ్బువిహితాఞ్జలిక్రియాః।

బ్రహ్మ గూఢమభిసంధ్యమాద్దతాః శుద్ధయే విధివిదో గృణన్త్యమీ॥౪౭॥

పాణీతి ॥ పార్ష్ణయో గుల్ఫాధోభాగాస్తైర్ముక్తవసుధారత్యక్తభూతలాః। పాదాగ్రస్థితా ఇత్యర్థః। 'గోశృఙ్గమాత్రముద్ధృత్య ముక్తపార్ష్ణిః క్షిపేజ్జలమ్' ఇతి సరణాత్। పావనైరమ్బుభీ రచితాఞ్జలిక్రియాః। విహితార్ఘ్యప్రక్షేపా ఇత్యర్థః। విధివిదః। శాస్త్రజ్ఞా ఇత్యర్థః। అమీ తపస్విన ఆదృతా ఆదరవన్తః। శ్రద్ధధానా ఇత్యర్థః। కర్తరి కః। అభిసంధ్యం సంధ్యామభి। 'లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః। శుద్ధయే శుద్ధ్యర్థం బ్రహ్మ గాయత్రీం గూఢముపాంశు గృణన్తి జపన్తి। 'ప్రత్యగాతారకోదయాత్' ఇతి స్మరణాత్॥

తన్ముహూర్తమనుమన్తుమర్హసి ప్రస్తుతాయ నియమాయ మామపి।

త్వాం వినోదనిపుణః సఖీజనో వల్గువాదిని వినోదయిష్యతి॥౪౮॥

తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాన్మామపి ప్రస్తుతాయ నియమాయ ప్రకృతసంధ్యావిధయే ముహూర్తమనుమన్తుమర్హసి। హే వల్గువాదిని మఞ్జుభాషిణి, వినోదనిపుణః కాలక్షేప- చతురః సఖీజనస్త్వాం వినోదయిష్యతి।వినోదశబ్దాత్ 'తత్కరోతి' ఇతి ణిచ్॥

నిర్విభుజ్య దశనచ్ఛదం తతో వాచి భర్తురవధీరణాపరా।

శైలరాజతనయా సమీపగామాలలాప విజయామహేతుకమ్॥౪౯॥

నిర్విభుజ్యేతి॥ తతో భర్తుర్వాచి వచనేఽవధీరణాపరావజ్ఞాపరా శైలరాజతనయా పార్వతీ। ఛాద్యతేఽనేనేతి ఛదః। 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ' ఇతి ఘప్రత్యయః। దశనచ్ఛదం నిర్విభుజ్య కుటిలీకృత్య సమీపగాం విజయాం విజయాఖ్యాం సఖీమహేతుకం నిర్నిమిత్తమాలలాప న తు రోషాద్భర్తురుత్తరం దదావిత్యర్థః॥

ఈశ్వరోఽపి దివసాత్యయోచితం మన్త్రపూర్వమనుతస్థివాన్విధిమ్।

పార్వతీమవచనామసూయయా ప్రత్యుపేత్య పునరాహ సస్మితమ్ ॥౫౦॥

ఈశ్వర ఇతి॥ ఈశ్వరోఽపి దివసాత్యయోచితం సాయంకాలోచితం విధిం సంధ్యాబన్ధనకృతం మన్త్రపూర్వమనుతస్థివాననుష్ఠితవాన్। తిష్ఠతేః క్వసుప్రత్యయః।

అసూయయయా సంధ్యావన్దనజనితాసుయయయావచనామభాషమాణాం పార్వతీం పునః ప్రత్యుపేత్య సస్మితమాహ॥

ముఞ్చ కోపమనిమిత్తకోపనే సంధ్యయా ప్రణమితోఽస్మి నాన్యథా।
కిం న వేత్సి సహధర్మచారిణం చక్రవాకసమవృత్తిమాత్మనః॥౫౧॥

ముఞ్చేతి॥ హే అనిమిత్తకోపనేఽకారణకోపిని। నన్ద్యాదిత్వాత్కర్తరి ల్యుః। కోపం మానం ముఞ్చ। సంధ్యయా ప్రణమితోఽస్మి ప్రమాణం కారితోఽస్మి। అన్యథా ప్రకారాన్తరం న। ధర్మాభిసంధాయినం మాం కామాభిసంధాయినం మా మన్యస్వేత్యర్థః। ఆత్మనస్తవ సహ ధర్మం చరతీతి సహధర్మచారిణం మాం చక్రవాకేన సమవృత్తిం తుల్యవ్యవహారం న వేత్సి కిమ్ | అనన్యసఙ్గినం వేత్స్యేవేత్యర్థః॥

ప్రణామకారణమాహ—

నిర్మితేషు పితృషు స్వయంభువా యా తనుః సుతను పూర్వముజ్ఝితా।
సేయమస్తముదయం చ సేవతే తేన మానిని మమాత్ర గౌరవమ్॥౫౨॥

నిర్మితేష్వితి॥ హే సుతను సుగాత్రి, పూర్వం స్వయం భవతీతి స్వయంభూశ్చతురాననః। 'భువః సంజ్ఞాన్తరయో:' ఇతి క్విప్। మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। తేన పితృష్వగ్నిష్వాత్తాదిషు నిర్మితేషు సత్సు యా తనురుజ్ఝితా సేయం తనురస్తమస్తమయకాల ఉదయముదయకాలే। అవ్యయమేతత్। సేవ్యతే పూజ్యతే చ సంధ్యారూపేణేతి శేషః। హే మానిని। అవిమృశ్యకారిణీతి భావః। తేన బ్రహ్మతనుత్వేన హేతునా మమాత్ర సంధ్యాయాం గౌరవమాదరః। తదేతదుక్తం భవిష్యపురాణే—'పితామహః పితృన్సృష్ట్వా మూర్తి తాముత్ససర్జ హ। ప్రాతఃసాయం సమాగత్య సంధ్యారూపేణ పూజ్యతే॥ ఏతాం సంధ్యాం యతాత్మానో యే తు దీర్ఘాముపాసతే। దీర్ఘాయుషో భవిష్యన్తి నీరుజః పాణ్డునన్దన॥' ఇతి॥

ఇత్థం దేవ్యాః కోపమపనీయ ధాతుసంధ్యాదివర్ణనం కరోతి—

తామిమాం తిమిరవృత్తిపీడితాం భూమిలగ్నమివ సంప్రతి స్థితామ్।
ఏకతస్తటతమాలమాలినీం పశ్య ధాతురసనిమ్నగామివ॥౫౩॥

తామితి॥ సంప్రతి తిమిరవృత్తిపీడితాం తమోవృత్త్యుపరుద్ధామతఏవ భూమౌ లగ్నమివ స్థితాం తామిమాం సంధ్యామేకత ఏకత్ర తటతమాలమాలినీం తీరతమాలతరుపఙ్క్తిమతీమ్। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః। ధాతురసనిమ్నగాం ధాతుద్రవనదీమివ పశ్య॥

సాంధ్యమస్తమితశేషమాతపం రక్తలేఖనపరా విభర్తి దిక్।
సంపరాయవసుధా సశోణితం మణ్డలాగ్రమివ తిర్యగుజ్ఝితమ్॥౫౪॥

సాంధ్యమితి॥ అపరా దిక్ప్రతీచీ। అస్తమితి మకారాన్తమవ్యయమ్। తస్యేతశబ్దేన సమాసః అస్తమితశేషమస్తంగతావశిష్టమతఏవ రక్తా రేఖాకృతిర్యస్య తం సంధ్యాయాం భవం సాంధ్యమాతపం సంపరాయవసుధా యుద్ధభూమిః। 'సమరే సంపరాయః స్యాత్' ఇతి విశ్వః। తిర్యగుత్థితం తిర్యక్పలితం సశోణితం మణ్డలాగ్రం కృపాణమివ విభర్తి। 'కౌక్షేయకో మణ్డలాగ్రః కరవాలః కృపాణవత్' ఇత్యమరః॥

యామినీదివససంధిసంభవే తేజసి వ్యవహితే సుమేరుణా।
ఏతదన్ధతమసం నిరర్గలం దిక్షు దీర్ఘనయనే విజృమ్భతే॥౫౫॥

యామినీతి॥ యామినీ దివసయోః సంధిః సంధ్యా తత్ర సంభవే తేజసి సంధ్యారాగే సుమేరుణా వ్యవహితే సతి హే దీర్ఘనయనే, ఏతదన్ధతమసమ్। 'అవసమన్ధేభ్యస్తమసః' ఇతి సమాసాన్తః। దిక్షు నిరర్గలం విజృమ్భతే॥

నోర్ధ్వమీక్షణగతిర్న చాప్యధో నాభితో న పురతో న పృష్ఠతః।
లోక ఏష తిమిరోల్బవేష్టితో గర్భవాస ఇవ వర్తతే నిశి॥౫౬॥

నేతి॥ ఊర్ధ్వముపరీక్షణగతిర్దృష్టిప్రసారో నాస్తి। అధోఽపి చ న। అభితః పార్శ్వయోశ్చ న। పురతోఽగ్రే చ న। పృష్ఠతః పశ్చాదపి న। ఈక్షణగతిరితి సర్వత్ర సంబధ్యతే। తథాప్యేష లోకో నిశి తిమిరమేవోల్బం జరాయుః। 'గర్భాశయో జరాయుః స్యాత్' ఇత్యమరః। తేన వేష్టితః ఆవృతః సన్। గర్భ ఏవ వాసో వసతిస్తత్ర గర్భవాసే వర్తతే। ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా॥

శుద్ధమావిలమవస్థితం చలం వక్రమార్జవగుణాన్వితం చ యత్।

సర్వమేవ తమసా సమీకృతం ధిఙ్మహత్త్వమసతాం హతాన్తరమ్॥౫౭॥

శుద్ధమితి॥ శుద్ధం స్వచ్ఛమావిలం మలినమవస్థితం స్థావరం చలం జంగమం వక్రం కుటిలం ఋజోర్భావ ఆర్జవం తదేవ గుణ స్తేనాన్వితం చ యద్వస్తుజాతమ్। తదితి యత్తదోర్నిత్యసంబన్ధాల్లభ్యతే। తత్సర్వమేవ తమసా సమీకృతం దుర్లక్ష్యవిశేషం కృతమ్। తథాహి। హతమన్తరం విశేషో యేన తద్ధతాన్తరమసతామసాధూనాం మహత్త్వం వృద్ధిం ధిక్। ధిక్శబ్దయోగాద్వితీయా। సమత్వేన పరగతివిశేషతిరస్కరణమసతాం స్వభావ ఇతి సుప్రసిద్ధమ్। తమసోఽపి తథా మహత్త్వం ధిగిత్యర్థః॥

నూనమున్నమతి యజ్వనాం పతిః శార్వరస్య తమసో నిషిద్ధయే।

పుణ్డరీకముఖి పూర్వదిఙ్ముఖం కైతకైరివ రజోభిరాహతమ్॥౫౮॥

నూనమితి॥ యజ్వానో విధినేష్టవన్తః। 'యజ్వా తు విధినేష్టవాన్' ఇత్యమరః। 'సుయజోర్ఙ్వనిప్' ఇతి ఙ్వనిప్ప్రత్యయః। తేషాం పతిః ప్రియః। దర్శపూర్ణమాసాదియాగప్రవృత్తిహేతుత్వాదితి భావః। శార్వరస్య శర్వర్యాం భవస్య తమసో నిషిద్ధయే నిరాసాయ నూనమున్నమత్యుదేతి। కుతః। హే పుణ్డరీకముఖి, పూర్వస్యా దిశో ముఖం పురోభాగః పూర్వదిఙ్ముఖం కేతక్యా ఇమాని కైతకాని తై రజోభిః పరాగైరావృతమివ। దృశ్యత ఇతి శేషః। అతో నూనముదేతి చన్ద్ర ఇతి సంబన్ధః॥

మన్దరాన్తరితమూర్తినా నిశా లక్ష్యతే శశభృతా సతారకా।

త్వం మయా ప్రియసఖీసమాగతా శ్రోష్యతేవ వచనాని పృష్ఠతః॥౫౯॥

మన్దరేతి॥ సతారకా నిశా మన్దరాన్తరితమూర్తినా మన్దరాద్రివ్యవహితమణ్డలేన శశభృతా చన్ద్రేణ పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగే వచనాని శ్రోష్యతా। శ్రోతుం స్థితేనేత్యర్థః। మయా ప్రియసఖీసమాగతా ప్రియసఖీభిరావృతా త్వమివ లక్ష్యతే॥

రుద్ధనిర్గమనమా దినక్షయాత్పూర్వదృష్టతనుచన్ద్రికాస్మితమ్।

ఏతదుద్గిరతి రాత్రిచోదితా దిగ్రహస్యమివ చన్ద్రమణ్డలమ్॥౬౦॥

రుద్ధేతి॥ దిక్పూర్వదిక్। నాయికా ధ్వన్యతే। ఆ దినక్షయాదా సాయం రుద్ధం నిర్గమనం నిఃసరణం యస్య తత్తథోక్తమ్। అన్యత్ర బహిరప్రకాశితమిత్యర్థః। తనుచన్ద్రి- కాస్మితమివ పూర్వదృష్టం తనుచన్ద్రికాస్మితం యస్మాత్తత్తథోక్తమ్। ఏతచ్చన్ద్రమణ్డలం నర్మరహస్యం గోప్యార్థమివ రాత్రిచోదితా। రాజ్యా సఖ్యేవ ప్రేరితా సతీత్యర్థః। ఉద్గిరతి ప్రకాశయతి। యథా కాచిదా సాయం మనస్వినీ గూహితమభిలాషం ప్రదోషే సఖ్యా మహ్యం బ్రూహీతి నిర్బన్ధాత్పృష్టా సతీ ప్రకటయతి తద్వదిత్యర్థః॥

పశ్య పక్కఫలినీఫలత్విషా బిమ్బలాఞ్ఛితవియత్సరోమ్భసా।

విప్రకృష్టవివరం హిమాంశునా చక్రవాకమిథునం విడమ్బ్యతే॥౬౧॥

పశ్యేతి॥ పక్కఫలినీఫలత్విపోదయరాగాద్విమ్బాభ్యాం ప్రతిబిమ్బాభ్యాం లాఞ్ఛితే చిహ్నితే వియత్సరోమ్భశ్చ యేన తథోక్తేన హిమాంశునా విప్రకృష్టం వివరమన్తరాలం యస్య తత్తథోక్తమ్। అతిదూరస్థమిత్యర్థః।చక్రవాకమిథునం విడమ్బ్యతేఽనుక్రియతే పశ్య। రాత్రౌ వియతి సరోజలే చేన్దోర్బిమ్బప్రతిబిమ్బౌ విరహాద్దూరవర్తినౌ చక్రవాకావివ దృశ్యేతే ఇత్యర్థః॥

శక్యమోషధిపతేర్నవోదయాః కర్ణపూరరచనాకృతే తవ।

అప్రగల్భయవసూచికోమలాచ్ఛేత్తుమగ్రనఖసంపుటైః కరాః॥౬౨॥

శక్యమితి॥ నవోదయాః సద్య ఉత్పాదితా అప్రగల్భయవసూచికోమలా అకఠోరయవాఙ్కురసుకుమారా ఓషధిపతేరిన్దోః కరాస్తవ కర్ణపూరరచనాకృతే కర్ణావ- తంసనిర్మాణక్రియాయై। సంపదాదిత్వాద్భావే క్విప్। అగ్రనఖసంపుటైర్నఖాగ్రసంభేదైశ్ఛేత్తుం శక్యమ్। శక్యా ఇత్యర్థః। 'శకిసహోశ్చ' ఇతి కర్మణి

యత్రప్రత్యయః। శక్యమితి విపరీతలిఙ్గవచనస్తథాపి సామాన్యోపక్రమాత్కర్మాభిధాయకత్వమ్। పశ్చాత్కర్మవిశేషాకాఙ్క్షాయాం కరా ఇతి నిర్దేశో న విరుధ్యతే। యథాహ వామనః—' శక్యమితి రూపం లిఙ్గవచనస్యాపి సామాన్యోపక్రమత్వా' దితి। అత్ర ప్రమాణమ్—'శక్యం శ్వమాంసేనాపి క్షుత్ప్రతిహన్తుమితిభాష్యకారప్రయోగః' ఇతి॥

అఙ్గులీభిరివ కేశసంచయం సంనిగృహ్య తిమిరం మరీచిభిః।

కుడ్మలీకృతసరోజలోచనం చుమ్బతీవ రజనీముఖం శశీ॥౬౩॥

అఙ్గులీభిరితి॥ శశీ చన్ద్రమాః। నాయకశ్చ ప్రతీయతే। అఙ్గులీభిః కేశసంచయమివ మరీచిభిస్తిమిరం సంనిగృహ్య గృహీత్వా। సరోజే లోచనే ఇవేత్యుపమిత-సమాసోఽఙ్గులీభిరివేత్యుపమాయాస్తత్సాధకత్వాత్। కుడాలీకృతే సరోజలోచనే యస్య తత్తథోక్తం రజన్యా ముఖం ప్రారమ్భః। వదనం చేతి గమ్యతే। చుమ్బతీవ। అత్రార్థా-పత్త్యతిశయోక్తిరలంకార ఉత్ప్రేక్షాసంకరశ్చేతి॥

పశ్య పార్వతి నవేన్దురశ్మిభిః సామిభిన్నతిమిరం నభస్తలమ్।

లక్ష్యతే ద్విరదభోగదూషితం సంప్రసీదదివ మానసం సరః॥౬౪॥

పశ్యేతి॥ హే పార్వతి, నవేన్దురశ్మిభిః సామిభిన్నతిమిరమర్ధనిరస్తధ్వాన్తం నభస్తలం ద్విరదభోగదూషితం గజక్రీడాకలుషితం సంప్రసీదత్ప్రసాదం గచ్ఛన్మానసం మానసాఖ్యం సర ఇవ లక్ష్యతే పశ్య॥

రక్తభావమపహాయ చన్ద్రమా జాత ఏష పరిశుద్ధమణ్డలః।

విక్రియా న ఖలు కాలదోషజా నిర్మలప్రకృతిషు స్థిరోదయా॥౬౫॥

రక్తభావమితి॥ ఏష చన్ద్రమా రక్తభావం రక్తత్వముదయరాగమపహాయ పరిశుద్ధమణ్డలః శుభ్రబిమ్బో నిష్కణ్టకో జాతః। తథాహి। నిర్మలప్రకృతిషు స్వచ్ఛస్వ- భావేషు శుద్ధసచివసంపన్నేషు చ కాలదోషేణ జాతా కాలదోషజా విక్రియా వికారః స్థిరోదయా స్థాయినీ న భవతి ఖలు। చన్ద్రోఽపి స్వభావనిర్మల ఇతి। యథా కశ్చిద్రాజా

కుతశ్చిన్నిమిత్తాద్విరక్తమణ్డలః పశ్చాత్ప్రతికృతిశుద్ధ్యా స్వస్థమణ్డలో భవతి తద్వదితి భావః। తత్ర ప్రథమార్ధే సమాసోక్తిరలంకారస్త- స్యార్థాన్తరన్యాసేనాఙ్గాఙ్గిభావేన సంకరః॥

ఉన్నతేషు శశినః ప్రభా స్థితా నిమ్నసంశ్రయపరం నిశాతమః।

నూనమాత్మసదృశీ ప్రకల్పితా వేధసైవ గుణదోషయోర్గతిః॥౬౬॥

ఉన్నతేష్వితి॥ శశినః ప్రభా చన్ద్రికోన్నతేష్వద్రిశృఙ్గాదిషు స్థితా। నిశాతమస్తు నిమ్నసంశ్రయపరం గర్తాదినీచస్థానప్రవణమ్। తథాహి। వేధసా గుణదోషయోరాత్మ- సదృశీ స్వభావానురూపా గతిః ప్రవృత్తిః ప్రకల్పితైవ నను। తేజస్విన ఉన్నమన్తి మలినాస్తు నీచన్తీతి భావః॥

చన్ద్రపాదజనితప్రవృత్తిభిశ్చన్ద్రకాన్తజలవిన్దుభిర్గిరిః।

మేఖలాతరుషు నిద్రితానమూన్బోధయత్యసమయే శిఖణ్డినః॥౬౭॥

చన్ద్రపాదేతి॥
గిరిర్హిమాద్రిశ్చన్ద్రపాదైరిన్దుకిరణైర్జనితప్రవృత్తిభిర్జనితప్రసరైశ్చన్ద్రకాన్తమణీనాం జలబిన్దుభిః కరణైః మేఖలాతరుషు నిద్రితాన్సంజాతనిద్రాన్। తారకాదిత్వాదితచ్। అమూఞ్శిఖణ్డినో మయూరానసమయేఽకాలే బోధయతి।
ఇన్దుకిరణసంపర్కాదుపరిచన్ద్రమణిస్పన్దేష్వధోవృక్షేశయాః శిఖణ్డినో బృష్టిభయాజ్జాగ్ర- తీత్యర్థః। శిఖణ్డిగ్రహణమితరశకున్తానాం కులాయనిలయత్వాదితి భావః॥

కల్పవృక్షశిఖరేషు సంప్రతి ప్రస్ఫురద్భిరవికల్పసున్దరి।

హారయష్టిగణనామివాంశుభిః కర్తుముద్యతకుతూహలః శశీ॥౬౮॥

కల్పవృక్షేతి॥ హే అవికల్పేనావివాదేన సున్దరి అవికల్పసున్దరి, శశీ సంప్రతి కల్పవృక్షాణాం శిఖరేష్వగ్రేషు ప్రస్ఫురద్భిరంశుభిః। కరస్థానీయైరితి భావః। హారయష్టిగణనాం కల్పతరులమ్బిహారపరిగణనాం కర్తుముద్యతకుతూహల ఇవోత్పన్నకౌతుకః కిమ్। ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥

ఉన్నతావనతభాగవత్తయా చన్ద్రికా సతిమిరా గిరేరియమ్।
భక్తిభిర్బహువిధాభిరర్పితా భాతి భూతిరివ మత్తదన్తినః॥౬౯॥

ఉన్నతేతి॥ గిరేరున్నతావనతభాగవత్తయా నిమ్నోన్నతప్రదేశవత్త్వేన హేతునా సతిమిరా తిమిరమిశ్రా। సమోన్నతేషు తమసోऽనవకాశాదితి భావః। ఇయం చన్ద్రికా బహువిధాభిర్భక్తిభీ రచనాభిరర్పితా విన్యస్తా మత్తదన్తినో భూతిర్భసితమివాభాతి। 'భూతిర్మాతఙ్గశృఙ్గారే' ఇతి విశ్వః। తత్ర భక్తిసహితాని గజాఙ్గాన్యేవ తిమిరభాగోపమానమిత్యనుసంధేయమ్॥

ఏతదుచ్ఛ్వసితపీతమైన్దవం సోఢుమక్షమమివ ప్రభారసమ్।
ముక్తషట్పదవిరావమఞ్జసా భిద్యతే కుముదమా నిబన్ధనాత్॥౭౦॥

ఏతదితి॥ ఏతత్కుముదం కైరవం కర్తృ ఉచ్ఛ్వసితేన పీతముచ్ఛ్వసితపీతమ్। అతితృష్ణయోచ్ఛ్వాసోచ్ఛ్వాస్య పీతమిత్యర్థః। ఇన్దోరిదమైన్దవం ప్రభా చన్ద్రికా సైవ రసో ద్రవస్తం సోఢుమక్షమమివాఞ్జసా ముక్తషట్పదవిరావం ప్రవర్తితభృఙ్గనాదం యథా తథా నిబన్ధనాదా వృన్తాద్భిద్యతే వికసతి। కర్మకర్తరి లట్। యథా లోకే కస్యచిదతి-పానాన్నిఃసహాత్మన ఉచ్చైః క్రోశత ఉదరం భిద్యతే తద్వైతదితి భావః॥

పశ్య కల్పతరులమ్బి శుద్ధయా జ్యోత్స్నయా జనితరూపసంశయమ్।
మారుతే చలతి చణ్డి కేవలం వ్యజ్యతే విపరివృత్తమంశుకమ్ ॥౭౧॥

పశ్యేతి॥ శుద్ధయా జ్యోత్స్నయా జనితా రూపసంశయా అంశుకం జ్యోత్స్నా వేతి స్వరూపసందేహో యస్య తత్తథోక్తం కల్పతరులమ్బ్యంశుకం హే చణ్డి అత్యన్తకోపనే। గౌరాదిత్వాన్ఙీష్। కేవలం మారుతే చలతి సతి విపరివృత్తం చలం సద్వ్యజ్యతే పశ్య। జ్యోత్స్నసచ్ఛాయత్వాన్న రూపతో వివిచ్యతే పరంతు క్రియయేత్యర్థః॥

శక్యమఙ్గులిభిరుద్ధృతైరధః శాఖినాం పతితపుష్పపేశలైః।
పత్రజర్జరశశిప్రభాలవైరేభిరుత్కచయితుం తవాలకాన్॥౭౨॥

శక్యమితి॥ అఙ్గులిభిరుద్ధృతైరుచ్చితైః శాఖినామధఃపతితపుష్పవత్పేశలైఃకోమలైః। తథా భ్రమకరైరిత్యర్థః। ఏభిః పత్రైర్జర్జరా శకలితా శశిప్రభా- చన్ద్రికా తస్యా లవైః ఖణ్డైః। తరుమూలేషు పత్రాన్తరాలలక్ష్యజ్యోత్స్నామణ్డలైరిత్యర్థః। తవాలకానుత్కచయితుం బద్ధుమ్। 'కచ దీప్తిబన్ధనయోః' ఇతి ధాతోస్తుము- న్ప్రత్యయః। శక్యమ్। శక్యా ఇత్యర్థః। శక్యమితి లిఙ్గవచనస్య సామాన్యోపక్రమాదిత్యాద్యనుపదమేవోక్తమ్॥

ఏష చారుముఖి యోగ్యతారయా యుజ్యతే తరలవిమ్బయా శశీ।

సాధ్వసాదుపగతప్రకమ్పయా కన్యయేవ నవదీక్షయా వరః॥౭౩॥

ఏష ఇతి॥హే చారుముఖి హే ఉజ్వలాననే। 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి జీప్। ఏష శశీ తరలబిమ్బయా స్ఫురన్మణ్డలయా యోగతారయా। ప్రత్యయం యథా యుజ్యతే సా యోగతారా। నిత్యనక్షత్రేణేత్యర్థః। సాధ్వసాన్నవసంగమభయాదుపగతప్రకమ్పయా వేపథుమత్యా నవదీక్షయా నవోద్వాహయా కన్యయా వరో వోఢేవ యుజ్యతే సంగచ్ఛతే। యుజేర్దైవాదికత్వాత్కర్తరి లట్॥

పాకభిన్నశరకాణ్డగౌరయోరుల్లసత్ప్రతికృతిప్రదీప్తయోః।

రోహతీవ తవ గణ్డలేఖయోశ్చన్ద్రవిమ్బనిహితాక్షిచన్ద్రికా॥౭౪॥

పాకేతి॥ హే చన్ద్రబిమ్బనిహితాక్షి చన్ద్రబిమ్బనిహితేక్షణే, పాకభిన్నః పాకవికసితో యః శరకాణ్డస్తద్వద్గౌరయోః సితయోః। 'అవదాతః సితో గౌరః' ఇత్యమరః। ఉల్లసన్త్యా ప్రతికృత్యా చన్ద్రికాప్రతిబిమ్బేన ప్రదీప్తయోః ప్రోజ్వలయోస్తవ గణ్డలేఖయోశ్చన్ద్రికా రోహతీవ। గణ్డస్థలప్రతిబిమ్బసంక్రమణమూర్చ్ఛితా చన్ద్రికా తయోరేవ ప్రరూఢేతి ప్రతీయత ఇత్యర్థః॥

అత్రాన్తరే కాంచిదవలోక్యాహ—

లోహితార్కమణిభాజనార్పితం కల్పవృక్షమధు విభ్రతీ స్వయమ్।

త్వామియం స్థితిమతీముపస్థితా గన్ధమాదనవనాధిదేవతా॥౭౫॥

లోహితేతి॥ లోహితేఽరుణేఽర్కమణిభాజనే సూర్యకాన్తపాత్రేఽర్పితం కల్పవృక్షమధు కల్పతరుప్రసూతం మద్యం స్వయం బిభ్రతీ గన్ధమాదనవనాధిదేవతా స్థితిమతీమ-వస్థానవతీమ్। ఇహ స్వవనే తిష్ఠన్తీమిత్యర్థః। త్వామియం ప్రత్యక్షోపస్థితా ప్రాప్తా। స్వగృహాగతాం త్వాం సంభావయితుమాగతేత్యర్థః॥

ఆర్ద్రకేసరసుగన్ధి తే ముఖం రక్తమేవ నయనం స్వభావతః।

అత్ర లబ్ధవసతిర్గుణాన్తరం కం విలాసిని మధుః కరిష్యతి॥౭౬॥

ఆర్ద్రేతి॥ హే పార్వతి ఇదం తే స్వభావత ఆర్ద్రకేసరసుగన్ధి సరసకేసరసుగన్ధి। 'గన్ధస్యేత్–'ఇత్యాదినేకారః। ముఖమ్। రక్తమేవ నయనమ్। హే బిలాసిని విలసనశీలే, అత్ర త్వన్ముఖే లబ్ధవసతిర్లబ్ధానుప్రవేశో మధుర్మద్యం కం గుణాన్తరం గుణవిశేషం కరిష్యతి। న కంచిదిత్యర్థః। కేసరసౌగన్ధ్యాదిగుణానాం త్వన్ముఖే స్వభావసిద్ధత్వాన్మధునః ఫలం న పశ్యామీత్యర్థః। 'అర్ధర్చాః పుంసి చ' ఇతి పుంలిఙ్గత్వమ్। యదాహుః—'మకరన్దస్య మద్యస్య మాక్షికస్య చ వాచకః। అర్ధర్చాదిగణే పాఠాత్పుంనపుంసకయోర్మధుః॥'ఇతి॥

మాన్యభక్తిరథవా సఖీజనః సేవ్యతామిదమనఙ్గదీపకమ్।

ఇత్యుదారమభిధాయ శంకరస్తామపాయయత పానమమ్బికామ్॥౭౭॥

మాన్యభక్తిరితి॥ అథవా సఖీజనో మాన్యా భక్తిర్యస్య స తథోక్తః। సఖీజనః స్వకీయ ఇత్యర్థః। తతోఽనఙ్గదీపకమిదం వక్ష్యమాణం పానం సేవ్యతా- మిత్యుదారం చతురమభిధాయ శంకరస్తామమ్బికాం పీయతే ఇతి పానం మద్యమపాయయత పాయయామాస। పిబతేర్ణ్యన్తాల్లుఙి తఙ్। పిబతేః ప్రత్యవసానార్థాదణి కర్తుః కర్మత్వమ్। పిబతేనింగరణార్థత్వేఽపి 'న పాదమ్య–' ఇతి పరస్మైపదప్రతిషేధః। నను మాన్యభక్తిరిత్యత్ర కథం పుంవద్భావః। 'అప్రియాదిషు' ఇతి నిషేధాద్భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాఠాచ్చైష దోషో నపుంసకపూర్వపదత్వాత్। యథాహ వృత్తికారః—'దృఢభక్తిరిత్యేవమాదిషు స్త్రీపూర్వపదస్యావివక్షితత్వాత్సిద్ధమ్' ఇతి। భోజరాజస్తు—'భజ్యత ఇతి కర్మసాధనస్యైవ ప్రియాదిపాఠతయా దృఢభక్తిరితి న తు భజనం భక్తిరితి భావసాధనస్య। అతోఽత్ర స్త్రీపూర్వపదత్వేఽపి న దోషః ఇత్యాహ॥

పార్వతీ తదుపయోగసంభవాం విక్రియామపి సతాం మనోహరామ్।
అప్రతర్క్యవిధియోగనిర్మితా నమ్రతేవ సహకారతాం యయౌ॥౭౮॥

పార్వతీతి॥ [అస్య లోకస్య వ్యాఖ్యా నోపలబ్ధా]

తత్క్షణం విపరివర్తితహ్రియోర్నేష్యతోః శయనమిద్ధరాగయోః।
సా వభూవ వశవర్తినీ ద్వయోః శూలినః సువదనా మదస్య చ॥౭౯॥

తదితి॥ సువదనా పార్వతీ తత్క్షణం తత్రైవ విపరివర్తితహ్రియోర్నివర్తితలజ్జయోః శయనం తల్పం నేష్యతోః ప్రాపయిష్యతోరిత్థం ప్రవృద్ధో రాగోఽనురాగ ఆరుణ్యం చ యయోరిద్ధరాగయోః శూలినః ప్రియతమస్య మదస్య చేతి ద్వయోర్వశే వర్తత ఇతి వశవర్తిన్యధీనా బభూవ॥

మదపారవశ్యం తావదాహ—

ఘూర్ణమాననయనం స్ఖలత్కథం స్వేదవిన్దుమదకారణస్మితమ్।
ఆననేన న తు తావదీశ్వరశ్చక్షుషా చిరముమాముఖం పపౌ॥౮౦॥

ఘూర్ణమానేతి॥ ఈశ్వరో ఘూర్ణమాననయనం భ్రామ్యన్నేత్రం స్ఖలత్కథం స్ఖలద్వచనం స్వేదబిన్దుమత్స్వేదయుక్తమకారణస్మితమాకస్మికహాసయుక్తముమాముఖం తావత్। ఆ తృప్తాగమమిత్యర్థః। ఆననేన ముఖేన న పపౌ। న చుచుమ్బేత్యర్థః। కింతు చిరం చక్షుషా పపౌ। తృష్ణయాద్రాక్షీదిత్యర్థః। తస్యా మదపారవశ్యం దృష్ట్వా ముదం తావదన్వభూదిత్యర్థః॥

సంప్రతి ప్రియవశంవదత్వమాహ—

తాం విలమ్బితపనీయమేఖలాముద్వహఞ్ఘనభారదుర్వహామ్।
ధ్యానసంభృతవిభూతిసంభృతం ప్రావిశన్మణిశిలాగృహం రహః॥౮౧॥

తామితి॥ హరో విలమ్బితపనీయమేఖలాం విస్రంసిహేమరసనాం జఘనభారేణ దుర్వహాం తాం పార్వతీముద్వహన్ధ్యానసంభృతయా సంకల్పమాత్రసిద్ధయా విభూత్యా భోగసాధనేన సంభృతం సంపూర్ణం మణిశిలాగృహం ప్రావిశత్। రిరంసురితి భావః॥

తత్ర హంసధవలోత్తరచ్ఛదం జాహ్నవీపులినచారుదర్శనమ్।
అధ్యశేత శయనం ప్రియాసఖః శారదాభ్రమివ రోహిణీపతిః॥౮౨॥

తత్రేతి॥ తత్ర మణిభవనే హంసవద్ధవల ఉత్తరచ్ఛదః ప్రచ్ఛదపటో యస్య తత్తథోక్తం జాహ్నవీపులినమివ చారుదర్శనం శయనం శయ్యాం రోహిణీపతిశ్చన్ద్రః శరది భవం శారదమభ్రం మేఘమివ। శరద్గహణం ధావల్యార్థమ్। ప్రియసఖః సన్। ప్రియయా సహేత్యర్థః। అధ్యశేత శయితవాన్। 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ' ఇతి కర్మత్వమ్। రోహిణీ-గ్రహణసామర్థ్యాదిన్దోరప్యభ్రారోహణే రోహిణీసాహిత్యమనుసంధేయమ్॥

క్లిష్టచన్ద్రమదయైః కచగ్రహైరుత్పథార్పితనఖం సమత్సరమ్।
తస్య తచ్ఛిదురమేఖలాగుణం పార్వతీరతమభూదతృప్తయే॥౮౩॥

క్లిష్టేతి॥ అదయైర్నిర్దయైః కచగ్రహైః కేశకర్షణైః క్లిష్టచన్ద్రం పీడితహరచన్ద్రముత్పథమున్మర్యాదమర్పితా నఖా యస్మింస్తత్సమత్సరమన్యోన్యవిజిగీషాపూర్వకం ఛిదురాః స్వయమేవ ఛిద్యమానా మేఖలాగుణా యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। 'విదిభిదిచ్ఛిదేః కురచ' ఇతి కురచ్ప్రత్యయః కర్మకర్తరి ఇతి కాశికా। పార్వతీరతం తస్యేశ్వరస్యాతృప్తయేఽభూత్। తృప్తయే నాభూదితి భావః॥

కేవలం ప్రియతమాదయాలునా జ్యోతిషామవనతాసు పఙ్క్తిషు।
తేన తత్ప్రతిగృహీతవక్షసా నేత్రమీలనకుతూహలం కృతమ్॥౮౪॥

కేవలమితి॥ ప్రియతమాదయాలునా కేవలమ్। ప్రియతమాయాం దయయైవ తస్యేశ్వరస్య సౌకుమార్యాదనవరతం సురతాసహిష్ణుత్వాత్। నతు స్వయం తృప్త్యేత్యర్థః। తత్పరిగృ- హీతవక్షసా తయా పార్వత్యాశ్లిష్టవక్షసా తేనేశ్వరేణ జ్యోతిషాం నక్షత్రాణాం పఙ్క్తిష్వవనతాసు సతీషు। పశ్చిమాయామిత్యర్థః। నేత్రమీలనకుతూహలం కృతమ్। నిద్రా స్వీకృతేత్యర్థః॥

స వ్యబుధ్యత బుధస్తవోచితః శాతకుమ్భకమలాకరైః సమమ్।

మూర్చ్ఛనాపరిగృహీతకైశికైః కింనరైరుషసి గీతమఙ్గలః॥౮౫॥

స ఇతి॥ బుధస్తవోచితో విద్వత్స్తోత్రార్హః స హర ఉషసి ప్రభాతే। స్వరాణామారోహక్రమో మూర్చ్ఛనా। 'క్రమయుక్తాః స్వరాస్తత్ర మూర్చ్ఛనా పరికీర్తితా' ఇతి భరతః। తథా మూర్చ్ఛనయా పరిగృహీతకైశికైః స్వీకృతరాగవిశేషైః కింనరైర్గీతమఙ్గలః సన్। శాతకుమ్భకమలాకరైః సమం కనకపద్మాకరైః సహ। 'తపనీయం శాతకుమ్భం గాఙ్గేయం భర్మ కర్బురమ్' ఇత్యమరః। వ్యబుధ్యత విబుద్ధవాన్। బుధ్యతేర్దైవాదికాత్కర్తరి లఙ్। అత్ర బుధ్యతేర్జాగరవికాసయోః బోధయోః శ్లేషనిమిత్తకాభేదాధ్యవ- సాయమూలా సహోక్తిరలంకారః॥

తౌ క్షణం శిథిలితోపగూహనౌ దంపతీ రచితమానసోర్మయః।

పద్మభేదనిపుణాః సిషేవిరే గన్ధమాదనవనాన్తమారుతాః॥౮౬॥

తావితి॥ శిథిలితోపగూహనౌ శిథిలితాలిఙ్గనౌ జాయా చ పతిశ్చ దంపతీ। జాయాశబ్దస్య దంభావో నిపాతితః। తౌ శివౌ రచితమానసోర్మయః। మానసే సరసి రచితతరఙ్గా ఇత్యర్థః। పద్మభేదనిపుణాః। పద్మభేదపిశునా ఇతి యావత్। వికాససూచకా ఇత్యర్థః। గన్ధమాదనవనాన్తమారుతాః క్షణం సిషేవిరే॥

ఊరుమూలనఖమార్గరాజిభిస్తత్క్షణం హృతవిలోచనో హరః।

వాససః ప్రశిథిలస్య సంయమం కుర్వతీం ప్రియతమామవారయత్॥౮౭॥

ఊర్వితి॥ తత్క్షణం మారుతవీజనసమయ ఊరుమూలే నఖమార్గరాజిభిర్నఖపదపఙ్క్తిభిః। మారుతా ప్రసారితవస్త్రతయా ప్రకాశితాభిరిత్యర్థః। హృతవిలోచన ఆకృష్ట- దృష్టిర్హరః ప్రశిథిలస్య వాససః సంయమం బన్ధనం కుర్వతీం ప్రియతమామవారయత్॥

స ప్రజాగరకషాయలోచనం గాఢదన్తపదతాడితాధరమ్।

ఆకులాలకమరంస్త రాగవాన్ప్రేక్ష్య భిన్నతిలకం ప్రియాముఖమ్ ॥౮౮॥

స ఇతి॥ రాగవాన్రాగీ స హరః ప్రజాగరేణ కషాయలోచనం రక్తనేత్రం గాఢైర్దన్తపదైర్దన్తక్షతైస్తాడితాధరమాకులాలకం భిన్నతిలకం ప్రియాముఖం ప్రేక్ష్యారంస్తాన్వరజ్యత। తాదృఙ్ముఖదర్శనమేవ తస్యోద్దీపకమిత్యర్థః॥

తేన భఙ్గివిషమోత్తరచ్ఛదం మధ్యపిణ్డితవిసూత్రమేఖలమ్।

నిర్మలేఽపి శయనం నిశాత్యయే నోజ్ఝితం చరణరాగలాఞ్ఛితమ్॥౮౯॥

తేనేతి॥ తేన హరేణ భఙ్గిభిర్భఙ్గైర్విషమో నిమ్నోన్నత ఉత్తరచ్ఛదః ప్రచ్ఛదపటో యస్మింస్తత్। మధ్యే పిణ్డితా పుఞ్జీకృతా విసూత్రమేఖలా ఛిన్నరసనా యస్మింస్తత్త- థోక్తం చరణయో రాగేణ లాక్షారాగేణ లాఞ్ఛితం చిహ్నితం శయనం నిశాత్యయే ప్రభాతే నిర్మలేఽపి। సూర్యోదయే సత్యపీత్యర్థః। నోజ్ఝితం న త్యక్తమ్। అత్ర దేవ్యా సకల- సురతోపచారసంపన్నత్వం పురుషాయితం సూచ్యతే॥

స ప్రియాముఖరసం దివానిశం హర్షవృద్ధిజననం సిషేవిషుః।

దర్శనప్రణయినామదృశ్యతామాజగామ విజయానివేదితః॥౯౦॥

స ఇతి॥ స హరో హర్షవృద్ధిజననం సుఖాతిశయకారణం ప్రియాముఖరసం మదిరామృతం దివా చ నిశి చ దివానిశమ్। ద్వన్ద్వైకవద్భావః। సిషేవిషుః సేవితుమిచ్ఛుః సన్। విజయానామ్నీ కాచిద్దేవ్యాః సఖీ తయా నివేదితః। ఏతదర్థమాగతేతి జ్ఞాపితోఽపీత్యర్థః। దర్శనప్రణయినామదృశ్యతామాజగామ। దర్శనం న దదాతిత్యర్థః॥

సమదివసనిశీథం సఙ్గినస్తత్ర శంభో:

।శతమగమదృతూనాం సాగ్రమేకా నిశేవ।

న స సురతసుఖేభ్యశ్ఛిన్నతృష్ణో బభూవ

జ్వలన ఇవ సముద్రాన్తర్గతస్తజ్జలౌఘైః॥౯౧॥

సమేతి॥ నిశీథోఽత్ర నిశామాత్రలక్షకః। సమదివసనిశీథం తుల్యాహర్నిశం యథా తథా తత్ర తస్యాం పార్వత్యాం సఙ్గిన ఆసక్తస్య। రాత్రిందివం రమమాణస్యేత్యర్థః। శంభోః శివస్య సార్ధమర్ధేన సహితమృతూనాం శతం పఞ్చాశదుత్తరం మానుషమానేన పఞ్చవింశతివర్షాణ్యగమన్। స శంభుః సముద్రాన్తర్గతః సముద్రస్యాన్తర్వృత్తిర్జ్వలనో వడవాగ్నిరివ తజ్జలౌఘైస్తస్య సముద్రస్య ప్రవాహైరివ సురతసుఖేభ్యశ్ఛిన్నతృష్ణో నివృత్తాభిలాషో న బభూవ। కింతు చిరమవర్ధతేత్యర్థః॥

ఇతి శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితయా సంజీవినీ-

సమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే

మహాకావ్యే ఉమాసురతవర్ణనం నామాష్టమః సర్గః॥